वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

'बालमनोरमा' व्याख्या समलङ्कृता

श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

47

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीतया **'बालमनोरमा'**-व्याख्यया
समलङ्कृता 'रूपदीपिका'-'पङ्क्तिदीपिका'-समन्विता

(समासादि-द्विरुक्तान्तः द्वितीयो भागः)

सम्पादकः

श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः

एम० ए०, व्याकरणाचार्यः

अवकाशप्राप्त उप-शिक्षानिदेशकः (उत्तरप्रदेशस्थः) तथा नैनीतालस्थ-राजकीय-
स्नातकोत्तर-महाविद्यालयस्य भूतपूर्व आचार्यः संस्कृतविभागाध्यक्षश्च

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

पृष्ठ : 12+598

प्रकाशक

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : +91 542-2335263; 2335264

email : csp_naveen@yahoo.co.in

website : www.chaukhamba.co.in

संस्करण 2015 ई०

मूल्य : ₹ 150.00

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

दूरभाष : +91 11-23286537

email : chaukhambapublishinghouse@gmail.com

•

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113, दिल्ली 110007

•

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

THE

CHAUKHAMBA SURBHARATI GRANTHAMALA

47

VAIYĀKARAṆA SIDDHĀNTAKAUMUDĪ

OF

ŚRĪ BHAṬṬOJIDĪKṢITA

Containing

Balamanorama of Shri Vasudeva Dikshita

(Second Part : Samasadi-Dwiruktanta)

Edited by

Prof. Gopal Datt Pandey

M. A., Vyakaranacharya

Retired Deputy Director of Education, U. P. and
Former Professor and Head of Sanskrit Department,
D. S. B. Government PG College, Nainital

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

VARANASI

Published by :
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
(Oriental Publishers & Distributors)
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. +91 542-2335263; 2335264
email : csp_naveen@yahoo.co.in
website : www.chaukhamba.co.in

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor, Street No. 21-A
Ansari Road. Darya Ganj
New Delhi 110002
Tel. +91 11-23286537
email: chaukhambapublishinghouse@gmail.com

•

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007

•

CHAUKHAMBA VIDYABHAWAN
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001

प्राक्कथनम्

इह खलु लोकव्यवहारनिर्वहणाय भाषैव प्रधानभावं जुषते। अन्तरेण भाषां लोका नैजमाशयं प्रकाशयितु समर्था न भवन्ति। अपरं च भाषयाऽपि सुसंस्कृतया भवितव्यम्। तथैव च सुसंस्कृता भाषा शब्दसाधुत्वम् अपेक्षते। साधुशब्दप्रयोगे हि व्याकरणाध्ययनं प्रधानं प्रयोजकम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। अत एव वाक्यपदीये भर्तृहरिरप्याह—

'साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः'। इति।

वैदिककालादारभ्य चतुर्दशशतकपर्यन्तं काले काले विभिन्नव्याकरणानाम् अनेके ग्रन्था विरचिता अभूवन्। तेषु पाणिनितन्त्रस्यैव लौकिक-वैदिकोभय-प्रक्रियालङ्कृतत्वाद् वेदाङ्गत्वं स्वीक्रियते नेतरेषाम्। तदिदं पाणिनीयं व्याकरणं अष्टभिरध्यायैर्गुम्फितत्वादष्टाध्यायीति पदेन परिभाष्यते। स एव पाणिनिमुनिः अक्षरसमाम्नायादारभ्य लोकवेदोभयपथा सञ्चरमाणः किमपि व्याकरणान्तर-विलक्षणं तन्त्रं वितताम। यस्मिन् पथि न कोऽपि आचार्यः पाणिनेः प्राक् सञ्चचार। इदमेव पाणिनिव्याकरणस्य व्याकरणान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यम्। अतो वैशिष्ट्यविरहादेव प्राक्तनानि व्याकरणान्तराणि विस्मृतिपथं गतानि। पाणिने-रनन्तरं कात्यायनो वार्तिकानि व्यरचयत्। एवमेव तदनु च भगवान् पतञ्जलिरपि पूर्वदृष्टानि शास्त्राणि साक्षात्कृत्य तदनुगुणं भाष्यं निर्ममे। तदे-भिस्त्रिमुनिभिः प्रवर्तितत्वादेव 'त्रिमुनि' व्याकरणमिति वैयाकरण-व्यवहारः। सत्येतस्मिन् व्यतिकरेऽपि व्याकरण-शास्त्रस्य पाणिन्युपज्ञत्वमव्याहतमेव। विल-सति च लोकवेदोभयशब्दानुशासनपरत्वात् पाणिनीयं तन्त्रमेव निखिलव्याकरण-शिरोरत्नायमानमिति।

सैषा पाणिनीया व्याकरणस्मृतिः सूत्रेषूपनिबद्धा। तानि च पाणिनीय-सूत्राणि अल्पाक्षराणि सन्ति। सूत्रगतपदानां च सूत्रान्तरेषु अनुवृत्तिः न तु प्रतिसूत्रं जायते। कृत्रिमाकृत्रिमाः संज्ञाश्चापि टि, घु, घ, भ, लुक्, कृत्, इत्— इत्येवंविधाः प्रायशः स्वल्पाक्षरा एव प्रणिबद्धाः। अस्मिन् पाणिनीयाष्टके

प्रत्यध्यायं चत्वारः पादा अनुस्यूताः। तद्विवरणं च अनेन प्रकारेण विद्यते—तत्र च प्रथमेऽध्याये संज्ञानां परिभाषाणां च वर्णनं विद्यते। विभक्त्यर्थाः समासाश्च द्वितीयाध्याये सन्निविष्टाः सन्ति। तृतीयाध्याये धातुभ्यो विहिताः प्रत्ययाः सुव्यवस्थापिताः। तुर्य-पञ्चमाध्याययोस्तु अवशिष्टास्तद्धितप्रत्यया निरूपिताः। षष्ठेऽध्याये प्रकृतिसम्बन्धि-कार्यव्याजेन तिङ्-सन्धि-स्वरादीनां निरूपणं वर्तते। सप्तमेऽध्यायेऽङ्गाधिकारस्थो विषयः सन्निवेशितः। तस्मिन् प्रसङ्गे प्रत्यय-सम्बन्धीनि निखिलानि कार्याणि निरूपितानि। अष्टमाध्यायस्य पूर्वचरणे द्वित्वसम्बन्धि-विधानानि समावेशितानि। तदनु पूर्वत्र प्रकल्पितानि असिद्ध-प्रकरणानि अष्टमाध्यायस्य अवशिष्टेषु द्वितीय-तृतीय-चतुर्थचरणेषु समायोजितानि। तानि च प्रकरणानि द्वित्व-स्वर-सन्धि-षत्व-णत्वादिनामभिः समाकलितानि।

सोऽयं महामुनिः पाणिनिः न केवलं शब्दशास्त्रस्यैवोपदेष्टा आसीत्, अपि तु तस्य सम्पूर्णेऽपि लौकिक-वैदिक-वाङ्मये अव्याहता गतिरासीदिति सर्ववादिसम्मतम्। अत एव भगवान् पतञ्जलिरपि महाभाष्ये महता समादरेण पाणिनेः गौरवम् एवं समुद्घोषितवान्—"प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्र अशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं, किम्पुनरियता सूत्रेण"। तस्य महतीं सूक्ष्मेक्षिकां च दृष्ट्वा अग्रे स कथितवान्—"सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्" इति।

अस्य पाणिनि-तन्त्रस्य सूक्ष्मेक्षिकां दृष्ट्वा अनेके सुप्रसिद्धा आचार्या एनं विशादीकर्तुं प्राचीनकालादेव प्रवृत्ता अभूवन्। तेषु व्याडिकृतः लक्षैकश्लोकमितो वृत्तिग्रन्थः अप्राप्योऽपि स्वकीयेन महत्त्वेन अद्यापि चरितार्थतां भजते। एवमन्यैः कुणिप्रभृतिभिराचार्यैः गुम्फिता वृत्तयोऽपि प्राचीने काले अध्यापनोपयोगिन्य आसन्निति केवलं सन्दर्भमात्रेणैव ज्ञायते। अधुना तासां वृत्तीनामदर्शनात् कात्यायनकृत-वार्तिकानां पतञ्जलिकृत-महाभाष्यस्य च साहाय्येनैव पाणिनि-व्याकरणस्य स्वरूपं निश्चीयते। 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति सिद्धान्त-वाक्येन पतञ्जलिना कृतस्य वैशद्यस्यैव मान्यता उररीक्रियते।

पाणिनिर्महर्षिः कदा स्वजन्मना भारतभुवमनुजग्राह इत्यत्र तु ऐकमत्यं नास्ति। केचन ख्रीस्ताब्दतः सार्धद्विसहस्रतोऽपि कतिपयवर्षपूर्वमस्य स्थिति-कालं सम्भावयन्ति। अपरे ख्रीस्तशतकारम्भात् द्वादशशतवर्षपूर्वमेवास्य कालं

सम्भावयन्ति। इतरे कालविदः पाणिनेः कालः ख्रीस्तात् प्राक् ७०० वर्षदेशीयः, कात्यायनस्य च ख्रीस्तात् प्राक् ४०० वर्षदेशीयः, पतञ्जलेश्च ख्रीस्तात् प्राक् २०० वर्षदेशीयः इति समामनन्ति। महाभाष्यविरचनानन्तरं पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णं समभवत्। तस्य भासा भासमाना सर्वा लक्ष्यसिद्धिः सुस्फीता निर्दोषा च जाता। तदेवं सूत्रानुसारिव्याख्यानमनुसृत्य व्याकरणपठनपाठनरीतिः विद्वद्भिरनुमोदिता प्रख्यापिता प्रसारिता च। अनया रीत्या व्याकरणाध्ययनाध्यापनस्य प्रचारः ख्रीस्तदशमशतकं यावत् प्रचलितः। यतः चीनदेशीयो युवान्च्वांग (६०५–६६४ ई०) नामधेयो बौद्धो मनीषी पाणिनीयस्य अष्टकस्य महत्त्वं वर्णयन् एवमाह—"महर्षिः पाणिनिः पूर्णमनोयोगेन शब्द-भाण्डागारतः शब्दराशिं सञ्चेतुं समारब्धवान्। १००० पद्येषु (सूत्रात्मकेषु) सर्वा व्युत्पत्तिः समाप्तिं गच्छति। प्रत्येकं पद्यं ३२ अक्षरात्मकं वर्तते। एतावतैव सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञानराशिः परिसमाप्यते। एनमधीत्य शब्दाक्षरविषयकं किमपि ज्ञानं नावशिष्यते"। तदनन्तरं चीनदेशस्यापरो यात्री इत्सिङ्ग नामा (६६१–६९५ ई०) भारते देशे कतिपयवर्षाणि यावत् न्यवसत्। अष्टाध्याय्युपज्ञमेव संस्कृताध्ययनं तेन कृतमिति स्वकीये यात्राविवरणे स्वयं स लिखितवान्। अग्रे इत्सिङ्ग नामधेयो यात्री एवं वर्णयति—"अस्याम् अष्टाध्याय्याम् १००० श्लोकाः (४००० सूत्रात्मकाः) विद्यन्ते। पाणिनेरियं कृतिः। स तु महापण्डित आसीदिति भारतीयानां मतम्। बालाः आयुषः अष्टमे वर्षे सूत्राणि पठितुमारभन्ते। अष्टभिः मासैश्च सूत्राणि कण्ठस्थं कुर्वन्ति। पञ्चदशवर्षदेशीयाश्छात्रा वृत्तिग्रन्थानध्येतुमारभन्ते। पञ्च वर्षाणि यावत् वृत्तिग्रन्थानधीत्य अध्येतारः व्युत्पन्ना भवन्ति। भारते जिगमिषवः चीनदेशीयाः छात्राः प्रथमं तावत् अष्टाध्यायीमेव पठन्ति। तदनन्तरं ते विषयान्तराणामध्ययने प्रवृत्ता भवन्ति। अन्यथा तेषां परिश्रमो निरर्थको भवति" इति। भारताद् बहिः चम्पादेशे इन्द्रवर्मणः राज्यकालेऽपि (९११ ई०) अष्टाध्याय्या अध्ययनं प्रचलितमासीत्। इत्थं च अष्टाध्याय्याः काशिकावृत्तिः ईसवीयसप्तमशतकस्योत्तरभागे देशे प्रचलिता आसीत्। काशिकाया रचयितारौ वामन-जयादित्यौ इत्सिङ्ग-नाम्नो यात्रिणो मतानुसारं ईसवीये ६०० तमे वर्षे अवर्तेताम्। तदा काशिकावृत्तेः प्रसिद्धिः सुतरां सञ्जाता इति प्रतीयते।

कालप्रभावात् नवम-दशम-शतकयोर्मध्ये व्याकरणाध्यापने किमपि परिवर्तनं जातम्। छात्राणां प्रवृत्तिः लक्ष्यरूप-साधने एव केन्द्रीभूता। अतः अध्यापने

क्लेशमनुभवतां शिक्षकाणां प्रयोगसाधनप्रक्रियायामेव अभिनिवेशः संजातः। शनैः शनैः सूत्रक्रमानुसारिणी प्रक्रिया शैथिल्यमभजत। इत्थं च प्रक्रियानुसारि-ग्रन्थानां निर्माणे वैयाकरणानां प्रवृत्तिः संजाता। तदनुसारं सर्वप्रथमं बौद्धो मनीषी धर्मकीर्तिः (११४० वै० सं०) प्रक्रियाग्रन्थकृतां गणनाप्रसङ्गे प्राथम्यमवाप्तवान्। यतस्तेन 'रूपावतारः' विरचितः। ग्रन्थोऽयम् द्वयोर्भागयोः विभक्तः अस्ति—'पूर्वार्धम्' 'उत्तरार्धं' चेति। श्रीमता धर्मकीर्तिना अष्टाध्याय्याः २६६४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि। तदेवं रूपावतारे सूत्रक्रमं परित्यज्य केवलं लक्ष्यसाधनमभिलक्ष्य पूर्वार्धे संज्ञा-संहिता-सुबन्ताऽव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्धितप्रकरणानि संग्रथितानि। दशलकार-दशप्रक्रिया-कृदन्तश्चोत्तरार्धे। अस्मिन् ग्रन्थे वैदिकप्रकरणं नैव वर्तते।

ततः 'प्रक्रियाकौमुदी' नामको ग्रन्थविशेषः प्रसिद्धिमलभत। अस्य प्रणेता श्रीरामचन्द्राचार्यः (१४८० वै० सं०) सूत्राणां व्याख्याने विस्तारं कृतवान्। तथापि वैदिकप्रक्रियां निवेश्य शब्द-साधुत्वप्रदर्शने २४७० सूत्रैरेव निर्वाहं कृतवान्। ग्रन्थोऽयं सिद्धान्तकौमुद्या आधारभूतः। ग्रन्थकर्तुः पौत्रेण श्रीमता विट्ठलाचार्येण प्रक्रियाकौमुद्याः सुविस्तृता टीका विरचिता। अपरो विद्वान् शेषकृष्णोऽपि प्रक्रियाकौमुद्या व्याख्यां विरचितवान्। अनेन प्रकारेण प्रक्रियाक्रमस्य विस्तारः समभवत्।

तदनु भट्टोजिदीक्षितः एनामेव सरणिमनुसृत्य स्वसमयात् पूर्वप्रचलित-प्रक्रियाक्रममेवाश्रित्य 'सिद्धान्तकौमुदी' नामकं ग्रन्थरत्नं विरचितवान्। अयं महानुभावऽ विक्रमार्कनृपतेः षोडशशताब्द्याः पूर्वभागे जन्म गृहीतवान्। सिद्धान्तकौमुद्यां पाणिनेः अष्टाध्याय्याः सकलानि सूत्राणि (३९७८) दीक्षितेन व्याख्यातानि। समग्रस्य ग्रन्थस्थ विभागश्च १४ प्रकरणेषु विहितः। तानि च—संज्ञा, परिभाषा, सन्धि, सुबन्त, अव्यय, स्त्रीप्रत्यय, कारक, समास, तद्धित, तिङन्त, प्रक्रिया, कृदन्त, वैदिक, स्वर—नामधेयानि वर्तन्ते। अनेनैव विदुषा सिद्धान्तकौमुद्याः 'प्रौढमनोरमा' नाम्नी टीकाऽपि स्वयमेव लिखिता। अस्य वंशे सर्वे पारिवारिका जना विद्वांसो ग्रन्थकाराश्च सुप्रसिद्धा बभूवुः। अस्य पिता लक्ष्मीधरः, भ्राता रङ्गोजिभट्टः, पुत्रौ भानुदीक्षितवीरेश्वरौ, पौत्रः हरिदीक्षितः, भ्रातुष्पुत्रः कौण्डभट्टश्च—सर्वेप्यमी प्रथिता विद्वांसः आसन्। गुरुश्चास्य महानुभावस्य श्रीमान् शेषकृष्णः आसीत्। अस्य अपरो ग्रन्थः 'शब्दकौस्तुभः' अपि भाष्यानुसारिव्याख्यानरूपः महनीयतां भजते। 'सिद्धान्तकौमुदी' तु प्रक्रिया-

नुसारि-पाणिनीयवृत्तिषु मूर्धन्यतां भजते । सैषा कौमुदी न केवलं शब्दरचना-प्रक्रियामेवोपपादयति किन्तु वैयाकरणसिद्धान्तसंग्रहात्मकतया व्याकृतितत्त्वाव-बोधाधिकसारल्यात् अद्यत्वे अतिमात्रं लब्धप्रचारा संजाता । स्थाने चास्य विषये अभियुक्तैः उक्तम्—

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ।। इति ।

अतः सैवेदानीमासेतुहिमवच्छैलमध्ययनाध्यापनप्रकारेण वरीवर्ति । सन्ति च बह्व्यस्तट्टीकाः । तासु च द्वे व्याख्ये सुप्रसिद्धे—(१) 'तत्त्वबोधिनी' (२) 'बालमनोरमा' चेति । श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचिता तत्त्वबोधिनी संक्षिप्ताऽपि मूलग्रन्थलापनेऽतीव समीचीना कृदन्तप्रकरणान्ता विद्यते । प्रायशः प्रौढमनोरमाक्षराणामेवास्यां व्याख्यायां समुद्धरणानि विद्यन्ते । द्वितीया व्याख्या 'बालमनोरमा' सुविस्तृता सरला च । अस्या व्याख्यायाः प्रणेता श्रीवासुदेवदीक्षितः आसीत् । अयं खलु श्रीमहादेववाजपेयिमहोदयस्य पुत्रः मातुः श्रीमत्या अन्नपूर्णाया गर्भतो लब्धजन्मा पदवाक्य-प्रमाणपारावारीण-श्रीविश्वेश्वरवाजपेयिमहोदयस्य शिष्यः अभूत् । श्रीमतो वासुदेवस्य पिता सुविख्यातामात्यपदवीजुषा आनन्दरायमहोदयेन कारितेषु यज्ञेषु आध्वर्यवं सम्पा-दितवान् । अस्य महानुभावस्य समयश्च ईसवीयाष्टादशशतकस्य पूर्वार्धभागो विद्वद्भिः निर्णीतः । अयं मीमांसाशास्त्रेऽपि वैदुष्यमवाप । 'अध्वरमीमांसा-कुतूहलाख्या' मीमांसासूत्राणां वृत्तिरपि एतन्निर्मिता वर्तते । कैश्चिद्वैयाकरणैर्य-द्यपि बालमनोरमायामनेकत्र त्रुटीनां निर्देशः कृतस्तथापि दोषदृष्टिर्नैव कर्तव्या, यतो ग्रन्थलापने विशिष्टे विचारे च एषा व्याख्या सर्वान् टीकाग्रन्थान् अपि अतिशेते ।

सम्प्रति बालमनोरमायुतायाः सिद्धान्तकौमुद्या द्वे संस्करणे काश्याम् उप-लब्ध आस्ताम् । एकं तावत् मोतीलाल-बनारसीदास—श्रेष्ठिवर्यैः प्रकाशितं सुमनोहरं शुद्धं तत्त्वबोधिन्या उपेतं च प्राप्यते । अपरं तावत् चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज-वाराणसीतः चतुर्षु भागेषु पार्थक्येन प्रकाशितं वर्तते । तच्च संस्करणं मदीयेन गुरुवरेण पण्डितप्रवर-नेने-गोपालशास्त्रिमहोदयेन सम्पादितं वर्तते । इदमेव संस्करणं मत्कृते आदर्शस्वरूपम् । अस्य प्रथमभागे तावत् संज्ञाप्रकरणतः कारकान्तो भागः निवेशितः । अस्मिन् द्वितीये भागे समासादि-द्विरुक्तप्रक्रियान्त-भागः वर्तते ।

बालमनोरमाटीकाया उपयोगितामवलोक्य चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशन-नामक-संस्थानस्य संचालकैरिदं नूतनं छात्रोपयोगि संस्करणं परिशिष्टादिभिः संयुक्तं प्राकाश्यं नीयते। अथापि शिष्ट-विशिष्टपदार्थ-ज्ञापनमपि अध्ययनाध्यापनयोः उपकुर्यात् इति विचार्य तत्तत्स्थलेषु वैयाकरणसिद्धान्तानां मतमतान्तराणां च मौलिकं स्वरूपं टिप्पण्यां निवेशितम्। अन्ते च प्रसिद्धरूपाणां विशिष्टस्थलानां च लेखनप्रकारः अपि प्रदर्शितः। आशासे अनया दिशा मनोयोगपूर्वमभ्यासं कुर्वन् छात्रवर्गः साफल्यमवाप्नुयात्। मम नेत्रदोषवशाद्, अज्ञानात्, सीसकाक्षरसंयोजकदोषाद्वा संजातास्त्रुटयः स्वाभाविका एव। ता अपहाय गुणमेव ग्रहीष्यन्ति सुधिय इति विनिवेदयति—

विदुषां विधेयः

गोपालदत्त पाण्डेयः

विषयानुक्रमणिका

परिशिष्टम्

॥ श्रीः ॥

बालमनोरमाव्याख्यासंवलिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

अव्ययीभावसमासप्रकरणम्

(६४७) **समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥** पदसम्बन्धी[1] यो विधिः स समर्था-

---

(६४७) **अथ समासाः**[2] । तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासान्निरूपयिष्यन् तदुपोद्घातत्वेनाह—**समर्थः पदविधिः** । विधीयते इति विधिः कार्यम् । पदस्य विधिः पदविधिरिति शेषषष्ठ्या समासः । तदाह—**पदसम्बन्धी**[3] **यो विधिरिति** । **समर्थाश्रित इति** । सूत्रे समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः । सामर्थ्यं द्विविधम्—[4]व्यपेक्षालक्षणम्, [5]एकार्थीभावलक्षणं च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परान्वयः तत् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम् । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः, सम्बद्धार्थः समर्थ इति व्युत्पत्तेश्च । इदं च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति । तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति च । एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं तु प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथग् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतारूपम् । सङ्गतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति व्युत्पत्तेः । सङ्गतिः संसर्गश्च एकीभाव एव । यथा—सङ्गतं घृतं तैलेनेति एकीभूतमिति गम्यते, यथा वा संसृष्टोऽग्निरिति । एकीभूत

---

१. पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्देन गृह्यते । अत एव सन्नन्तादेकार्थीभावः । पदविधिश्च समाससंज्ञादिः ।

२. समसनं समासः (सम्—√अस्+घञ्) (३.३.१८) ।

३. केचित्तु पदोद्देश्यकः पदत्वसंपादको वा सर्वोऽपि विधिः पदविधिरेवेति । (महाभाष्यप्रदीपोद्योत—२–१–१) ।

४. परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा । (म० भा० प्रदीप—२–१–१) ।

५. यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि, निवृत्तस्वार्थानि वा, प्रधानार्थोपादानाद् व्यर्थानि, अर्थान्तराभिधायीनि वा—स एकार्थीभावः । (म० भा० प्रदीप—२–१–१) ।

श्रितो बोध्यः । (६४८) प्राक्कडारात्समासः २ । १ । ३ ॥ 'कडाराः कर्मधारये'

इति गम्यत इति भाष्याच्च । इदं च सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव[1] । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्येवं राज्ञि पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणं नान्वेति, विशिष्टस्य एकपदार्थतया राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र तु उपसर्जनस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः । यद्वा गुरुवद् देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुल एवान्वेति, तत्र गुरुणा कुलस्य उत्पाद्यत्वसम्बन्धेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरूत्पाद्यतयाऽन्वयो गुरुगर्भः । उक्तं च हरिणा--'सम्बन्धिशब्दसापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥' इति । 'समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यते तद्वता सह ॥' इति च । एतेन 'अयश्शूल' इति सूत्रे भाष्ये 'शिवस्य भगवतो भक्तः' इत्यर्थे शिवभागवत इत्यादि व्याख्यातम् । एकार्थीभावश्चायमलौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते । यथा लादेशभूतशतृशानचोः अप्रथमासामानाधिकरण्यं कल्प्यते तद्वत् । अत एव 'लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिः, तस्य क्वापि प्रयोगाभावादि'त्याक्षिप्य 'आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा अनुमानाद् गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद्भवति' इति 'लटश्शतृशानचौ' इति सूत्रभाष्ये समाहितम् । 'सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तं देवदत्तं पश्ये'त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियार्थं कल्पितस्य 'अप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयते' इति कैयटः । अत्र प्रक्रियार्थं कल्पितस्येत्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य बोधकत्वकल्पना सूचिता । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानां च शब्दानां क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः[2] । ततश्च अयमेकार्थीभावः अजहत्स्वार्था वृत्तिरिष्यते । वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमनर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता--महाबाहुः, सुपन्थाः इत्यादौ आत्वाद्यनापत्तेः, वृत्तौ महदादिशब्दानामनर्थकत्वात् अर्थवद्ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य 'आन्महतः' इत्यादौ ग्रहणायोगात् । तदुक्तम्--'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।' इति अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा अश्वकर्णमण्डपादौ । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां चानुसन्धेयः । समर्थः किम् ? पश्य कृष्णं, श्रितो राममित्रम् । अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाभावाद्विशिष्टैकार्थोपस्थित्यजनकत्वान्न सामर्थ्यम् ।

(६४८) प्राक्कडारात् । 'आकडारात्' इत्येव प्रागिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसञ्ज्ञाधि-

१. परार्थाभिधानं वृत्तिः ।
२. "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ॥
स्यान्महद् गौरवं तस्माद् एकार्थीभाव आश्रित । (वै० भू० सा० कारिका ३१--३२) ।

(सू ७५१) इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते[1] । (६४९) सह सुपा २।१।४॥ 'सह' इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम । (६५०) सुपो धातु-

---

कारेऽपि अव्ययीभावादिसञ्ज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम्[2] । सम्पूर्वकस्य क्षस्यतेरेकीकरणात्मकः संश्लेषोऽर्थः । समस्यते अनेकं पदमिति समासः । 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ् । अत एव मूले समस्यते इति वक्ष्यते । तथा च अन्वर्थेयं संज्ञा ।

(६४९) सह सुपा । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते । सुबन्तं सुबन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं भवतीति फलति । एवं सति पर्यभूषयदित्यादौ सुबन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात् । तदाह—सहेति योगो विभज्यत इति । समाससञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याप्रसङ्गात् सुपेत्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं योगविभागार्थमिति भावः । सहेत्यत्र 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरिणम्यते । तदाह—सुबन्तमित्यादिना । समस्यत इति । एकीक्रियते प्रयोक्तृभिरित्यर्थः । समाससञ्ज्ञां लभत इति यावत् । केचित्तु सुबन्तं कर्तृ समर्थेन समस्यते एकीभवतीत्यर्थः । कर्तरि लट् । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इत्यात्मनेपदम् । समासशब्दोऽपि कर्तरि बाहुलकाद् घञन्त एव, कर्मणि घञन्तो वा । तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थकथनपरमित्याहुः । ननु घटो भवतीत्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगः स्यादित्यत आह—योगविभागस्येति । कतिपयेति । कतिपयानि तिङन्तानि उत्तरपदानि यस्येति विग्रहः । पर्यभूषयदिति । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगति' इति सूत्रे कैयटः । देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषयदित्यत्र तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः । अनुव्यचलदिति । अचलदित्ययेन वेः पूर्वं समासे सति तेन अनोः समासः, न त्वनुव्योर्युगपत्समासः, सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र क्षीरशब्देन सुबन्तयोर्न समास इति कैयटः । सुपा । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते । समास इत्यधिकृतम् । तदाह—सुप्सुपेति । सुबन्तं सुबन्तेनेत्यर्थः । ततश्च

---

१. आवृत्त्या पूर्वं समाससंज्ञा, ततोऽव्ययीभावादि संज्ञेति संज्ञान्तरव्यापकत्वसिद्धिः । अन्यथा उपसर्ग-कर्मप्रवचनीय संज्ञावत् पर्यायेणैव संज्ञाद्वयं स्यात् ।

२. "प्राक् कडारात्" (२-१-३) इत्यतः प्राग्ग्रहणमावर्तते । तेन प्राक् समाससंज्ञा भवन्ति, तत्संज्ञाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इत्यर्थात् तयोः समावेशः इति भाष्ये स्पष्टम् । अन्यथा आकडारत्वात् पर्यायः स्यात् ।

प्रातिपदिकयोः २।४।७१॥ एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात्। 'भूतपूर्वे चरट्' (सू १९९९) इति निर्देशाद् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः[1]। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च' (वा १२३६, १३४१)। जीमूतस्येव। (६५१) अव्ययीभावः

पूर्वं भूत इति विग्रहे समाससञ्ज्ञा स्थिता। **समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञेति**। 'कृत्तद्धित-समासाश्च' इत्यनेनेति शेषः।

(६५०) **सुपो धातु**। धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवषष्ठीत्याह—**एतयोरवयवस्येति। लुक् स्यादिति**। 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। न च सुप इत्यनेन सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुग्विधानात् सुप्प्रत्याहारस्यैवात्र ग्रहणमिति ज्ञापनात्। न चैवमपि पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्ये परिनिष्ठितसन्धिकार्ययोः सुबन्तयोः समासे सति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्व-रूपस्य एकादेशस्य परादित्वमाश्रित्य अमो लुकि समासदशायां वकारादकारो न श्रूयेत। पूर्वान्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्त्वाभावात् कथं लुगिति वाच्यम्, 'सुपो धातु' इति लुग्विषये 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इत्याश्रित्य सन्धिकार्यप्रवृत्तेः प्रागेवालौकिकविग्रहवाक्ये समासप्रवृत्तिरिति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिष्कृतमिदम्। 'भस्त्रैषा' इति सूत्र-व्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः। एवञ्च पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकविग्रहदशायामेव अमो लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः। तथा च सुपो लुकि भूतपूर्वेति स्थितम्। ननु 'सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते' इति समासशास्त्रे सुबन्तं प्रथमानिर्दिष्टम्। सुबन्तत्वं च द्वयोरप्यविशिष्टम्। ततश्च 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति वक्ष्यमाणोपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् 'उप-सर्जनं पूर्वम्' इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह—**भूतपूर्वे चरडिति। पूर्वं भूत इति**। लौकिकविग्रहोऽयम्। पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। **भूतपूर्व इति**। समास-त्वेन प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनर्यथायथं सुबुत्पत्तिरिति भावः। **इवेनेति**। इवेत्यव्य-येन सुबन्तस्य समासः। 'सुपो धातु' इति लुगभावः। पूर्वपदस्य प्रकृतिसिद्धस्वरश्च भवति, न तु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः। 'सह सुपा' इति सिद्धे समासविधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा अत्र इवशब्दस्यापि सुबन्तत्वाविशेषात् समासशास्त्रे प्रथमा-निर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्। **जीमूतस्येवेति**। अत्र जीमूतशब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वमेव, न तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। अत्र यथार्थत्वप्रयुक्तोऽव्ययी-

---

१. अन्येष्वपि सूत्रेषु पाणिनिना 'भूत' शब्दस्यैव पूर्वं प्रयोगः कृतः। तथाहि—"पूर्वे भूतपूर्वे" (६-२-२२), "गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे" (५-२-१८)।

२ । १ । ५ ॥ अधिकारोऽयम् । (६५२) अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु २ । १ । ६ ॥ 'अव्ययम्' इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते । सोऽव्ययीभावः । (६५३) प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । (६५४) उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ ।

भावस्तु न, 'तत्र तस्येव' इति निर्देशात् । क्वाचित्कश्चायं समासः । अत एव बह्वृचा एव पदपाठे अवगृह्णन्ति । याजुषास्तु भिन्ने एव पदे पठन्ति । 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादिव्यस्तप्रयोगाश्च सङ्गच्छन्ते । 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र तु मातरमिवेति भवितव्यम् । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकस्वारस्येन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमायाः मातृसदृशीमित्यर्थे असाधुत्वादित्यास्तां तावत् ।

(६५१) **अव्ययीभावः**[1] । **अधिकारोऽयमिति** । एकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि अनया सञ्ज्ञया समाससञ्ज्ञा न बाध्यन्ते इति 'प्राक्कडारात्' इत्यत्रोक्तम् ।

(६५२) **अव्ययं विभक्ति** । विभक्त्यर्थाद्यभावेऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह—**अव्ययमिति योगो विभज्यत इति** । अत्र 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । समास इति अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह—**अव्ययं समर्थेनेति । सोऽव्ययीभाव इति** । स समासः अव्ययीभावसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तथा च दिशयोर्मध्यमित्यस्वपदविग्रहे मध्यार्थकस्य अपेत्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन समाससंज्ञा । तस्य समासस्याव्ययीभावसंज्ञा च सिद्धा । तथा च समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि सति दिशा अप इति स्थितम् ।

(६५३) अत्र उपसर्जनकार्यं वक्ष्यन्नुपसर्जनसंज्ञामाह—**प्रथमानिर्दिष्टम्** । ननु समासे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इति व्याख्याने असम्भवः, समासे सति 'सुपो धातु' इति प्रथमाया लुप्तत्वात् । समासे चिकीर्षिते प्रथमानिर्दिष्टम् इति व्याख्याने तु कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः इत्यत्र विग्रहे कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं न स्यात् । श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्यात् । अतो व्याचष्टे—**समासशास्त्रे** इति । समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमिति भावः । एवञ्च 'द्वितीया श्रित' इति समासविधायकशास्त्रे द्वितीयान्तस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वम् । एवञ्च 'अव्ययम्' इति समासविधावपेत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्थितम् ।

---

१. प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ।

३० ॥ समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । (६५५) एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १।२।४४॥ विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपातः । (६५६) गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८॥ उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इत्यव्ययत्वम् ।

---

(६५४) उपसर्जनं पूर्वम् । 'प्राक्कडारात् समासः' इत्यधिकृतम् । समास इति प्रथमान्तं योग्यतया सप्तम्यन्तं विपरिणम्यते । तदाह—समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यमिति । पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थं इति भावः । एवञ्च प्रकृते अपेत्यस्य पूर्वं प्रयोगनियमः सिद्धः । अपदिशा इति स्थितम् ।

(६५५) अत्र दिशाशब्दस्यापि उपसर्जनत्वमाह—एकविभक्ति । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यतः समास इति उपसर्जनमिति चानुवर्तते । समास इत्यनेन विग्रहवाक्यं लक्ष्यते । एकैकं विभक्तिर्यस्य तदेकविभक्ति, नियतविभक्तिकमिति यावत् । एवञ्च विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तत्पूर्वनिपातभिन्नकार्ये कर्तव्ये उपसर्जनं स्यादित्यर्थः । फलितमाह—विग्रहे यन्नियतेति । निष्कौशाम्बिशब्द उदाहरणम् । तत्र कौशाम्ब्याः निष्क्रान्तः, निष्क्रान्तं, निष्क्रान्तेन, निष्क्रान्ताय, निष्क्रान्तात्, निष्क्रान्तस्य, निष्क्रान्ते इति विग्रहेषु 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे निष्कौशाम्बिः, निष्कौशाम्बि, निष्कौशाम्बिना इत्यादि—इति स्थितिः । अत्र कौशाम्बीशब्द एव विग्रहे नियतविभक्तिक इति तस्योपसर्जनत्वमनेन भवति । समासशास्त्रे कौशाम्बीशब्दस्य पञ्चमीनिर्दिष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दिष्टत्वमिति 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यनेनोपसर्जनत्वाऽप्राप्तौ वचनम् । तत्र कौशाम्बीशब्दस्य अनेन उपसर्जनत्वेऽपि न पूर्वनिपातः । तत्तद्विभक्त्यन्तैरेव समास इत्यत्र इदमेव प्रमाणम् । 'तुल्यार्थैः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति 'अनेकम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति 'अनेकम्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रकृते च दिशयोर्मध्यः, मध्यं, मध्येनेत्यादिविग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वात् समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेऽपि अनेनोपसर्जनत्वं भवति । पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् ।

(६५६) गोस्त्रियोः । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतः ह्रस्व इति प्रातिपदिकस्येति चानुवर्तते । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते । तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—उपसर्जनमित्यादिना । अत्र च शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, न त्वप्रधानमात्रम्, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारीत्यत्रातिप्रसङ्गात् ।

(६५७) नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्येऽपदिशम् । 'क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्'—इत्यमरः । **(६५८) तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २ । ४ । ८४ ॥** अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुलग्रहणात् सुमद्रम्, उन्मत्तगङ्गम् इत्यादौ सप्तम्याः नित्यमम्भावः । 'विभक्ति' इत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह

---

(६५७) अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति । तथा च अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यादिति शङ्कायामाह—**नाव्ययीभावात्** । 'अम् तु अपञ्चम्या' इति छेदः । 'नाव्ययीभावादतः' इत्येकं वाक्यम् । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यतः सुप इति च । अता अव्ययीभावो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुगिति** । 'अम् तु अपञ्चम्या' इति वाक्यान्तरम् । पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपः अमादेशः स्यात् । पञ्चम्यास्तु अम् न भवतीति लभ्यते । तदाह—**तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति** । अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽयम् अनन्तरत्वादम एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि । एवञ्चादन्तादव्ययीभावात् परस्य सुपो न लुक्, किन्त्वमादेशः । पञ्चम्यास्तु लुक् अमादेशश्च न भवतीति स्थितिः । सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव 'तु' शब्दः । 'अव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्येवोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपः लुकोऽपवादः अमादेशः स्यादित्येव लभ्यते । एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यात् । अतो लुङ् निषिध्यत इत्यास्तां तावत् । **अपदिशमिति** । पञ्चमीभिन्नविभक्तीनामुदाहरणम् । पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । यद्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनाप्येतत् सिध्यति, 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथापि 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रं 'चित्रगुः, अतिखट्वः' इत्याद्यर्थमावश्यकमिति इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । तदेवमव्ययमिति भाष्यादृष्टेनापि योगविभागेन अपदिशमिति रूपसाधनं वृद्धसंमतमित्याह—**क्लीबाव्ययमिति** ।

(६५८) **तृतीया** । 'नाव्ययीभावात्' इत्यस्मात् अत इत्यनुवर्तते तदाह—**अदन्तादिति** । अमादेशाभावे तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यलुक् । ननु वेति सिद्धे किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह—**बहुलग्रहणादिति** । तदेवमव्ययमिति योगं विभज्य व्याख्याय तदुत्तरखण्डं व्याख्यातुमुपक्रमते—**विभक्तीत्यादेरयमर्थ इति** । विभक्तीत्यनेन विभक्त्यर्थो विवक्षितः । उच्यन्त इति वचनाः । कर्मणि ल्युट् । विभक्ति, समीप, समृद्धि, व्यृद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, असम्प्रति, शब्दप्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्यं, यौगपद्य, सादृश्य, सम्पत्ति, साकल्य, अन्त एतेषां षोडशानां द्वन्द्वः । ते च ते वचनाश्च इति विग्रहः । विभक्त्यर्थादिषु वाच्ये-

समस्यते, सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । (६५९) अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥ अयं नपुंसकं स्यात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (सू ३१८) । गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः, तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे—कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्,

---

ष्वित्यर्थः । अव्ययमित्यनुवर्तते । अव्ययीभावः, समास इति चाधिकृतम् । तदाह—**विभक्त्यर्थादिष्विति । विभक्तौ तावदिति** । विभक्त्यर्थे प्रथममुदाह्रियत इत्यर्थः । **हरौ इत्यधिहरीति** । हरौ इति लौकिकविग्रहः । तेन यावदवगम्यते तावदेवाधिहरीति समासेनाप्युच्यत इत्यर्थः । अधिशब्दस्य हरावित्यनेन अव्ययीभावसमासे सुब्लुकि समासविधावव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् अधेः पूर्वनिपाते समासादुत्पन्नस्य सुपः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुगिति भावः । ननु लौकिकविग्रहे समस्यमानः अधिशब्दः कुतो नोपात्त इत्यत आह—**सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिरिति** । तथा चाधिद्योत्यार्थस्य अधिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वात् अधिशब्दो न पृथगुपात्तः, नित्यसमासताया वक्ष्यमाणत्वेन स्वपदविग्रहानौचित्यादिति भावः । ननु हरौ इति परिनिष्ठितसन्धिकार्यस्य समासे सति औ इत्यस्य सुपो लुकि समासे रेफादिकारः कुतः श्रूयेतेत्यत आह—**हरि ङि इति** । सन्धिकार्यात् प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तेः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति भाष्यसंमतत्वादिति भावः । यथा चैतत् तथा 'भूतपूर्वः' इत्यत्रानुपदमेवोक्तम् । नन्वधिना निपातेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत आह—**अत्र निपातेनेति । वचनेति** । सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेनात्र समासविधिसामर्थ्यात् सप्तमी स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येव परिगणनं दृष्टम् । अतो निपातेनाधिना अभिहितेऽप्यधिकरणत्वे सप्तमी निर्बाधा । 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' इत्यत्र तु एष्टव्य इत्यध्याहार्यम् । कृताऽभिधानात् विषवृक्षात् द्वितीया न भवति । न च कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, 'कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम्' इत्यत्र परिगणनफलस्यान्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत् ।

(६५९) **अव्ययीभावश्च । अयं नपुंसकं स्यादिति** । 'स नपुंसकम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । नपुंसकत्वस्य फलमाह—**ह्रस्वो नपुंसक इति । गोपायतीति** । रक्षतीत्यर्थः । 'गुपू रक्षणे' विच् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्ययः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । गोपाशब्दः आकारान्तः । **गाः पातीति** । पातेर्विचि उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः । **अधिगोपमिति** । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे सुब्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति 'नाव्ययीभावात्' इत्यमि पूर्वरूपमिति भावः । 'गोस्त्रियोः' इति

आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः, 'अभितः परितः—' (वा १४४२) 'अन्यारात्— (सू ५९५) इति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगतः ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽ-

---

तु नात्र प्रसज्यते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् । **समीपे इति ।** समीपार्थकाव्ययस्य समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **कृष्णस्य समीपमिति ।** लौकिकविग्रहवाक्यमेतत् । अत्र समस्यमानस्य उपशब्दस्य स्थाने समीपमिति प्रयुक्तम् । कृष्णस्य उप इति तु न विग्रहः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात् । ननु समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात् इत्यत्रापि समयाद्यव्ययानां समीपार्थकत्वात् अव्ययीभावः स्यात्, ततश्च 'ग्रामं समया, ग्रामं निकषा, वनादारात्' इति च प्रयोगो न स्यात् । अव्ययीभावसमासे अव्ययस्य पूर्वनिपातनियमादित्यत आह—**समयेति । विधानसामर्थ्यादिति ।** समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात् इत्यत्र शेषषष्ठ्यां सत्यामपि अव्ययीभावसमासे सति प्रातिपदिकावयवत्वात् उपपदविभक्त्योः द्वितीयापञ्चम्योः षष्ठ्या वा लुकि समासात् प्रातिपदिकार्थादिविवक्षायां सर्वासु विभक्तिषु जातासु यथायथम् अम्भावे तद्विकल्पे च 'समयाग्रामं, निकषालङ्काम् आराद्वनं, समयाग्रामेण, निकषालङ्केन, आराद्वनेन' इति स्यादेव, ततश्च द्वितीयापञ्चम्योर्विधिः व्यर्थः स्यात् षष्ठ्यैव गतार्थत्वात् । न च समासात् पुनरुपपदविभक्ती द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्क्ये, सकृत्प्रवृत्तयोः पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । वस्तुतस्तु मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चरितार्थत्वात् इदमयुक्तम् । न चैवं सति 'समया ग्रामम्' इत्यादौ अव्ययीभावः शङ्क्यः, अब्भक्ष इत्यादाविव विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव ग्रहणात् समयानिकषाऽऽराच्छब्दानां चाधिकरणशक्तिप्रधानतया समीपमात्रवृत्तित्वाभावात् । ग्रामस्य समीपे इति हि तेषामर्थः । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची । उपकृष्णं भक्ता इत्यत्र कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधात् । **मद्राणां समृद्धिरिति ।** समित्यव्ययपर्यायः समृद्धिशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । एतत्सूत्रविहितसमासस्य नित्यतया अस्वपदविग्रहः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **सुमद्रमिति ।** सर्वत्र सुब्लुगादि पूर्ववत् ज्ञेयम् । समृद्धा मद्राः सम्मद्रा इत्यादौ तु नाव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । **यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनमिति ।** दुर्-शब्दार्थको व्यृद्धिशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । **विगतेति ।** अभावप्रतियोगिनेत्यर्थः । **ऋद्धेरभावो व्यृद्धिरिति** यावत् । न चार्थाभावेऽयमिति भ्रमितव्यम्, समस्यमानपदार्थाभावस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्, इह च यवनाभावस्याप्रतीतेः । यवनीयवृद्ध्यभावस्यैव प्रतीतेः । तत् ध्वनयन् अर्थाभावे उदाहरति—**मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमिति ।** विग्रहे निर्-शब्दसमानार्थकमभावपदमिति भावः घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः, अर्थग्रहणसामर्थ्येनात्यन्ताभावस्यैव विवक्षितत्वात् । **हिमस्यात्ययो-**

तिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । 'ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते' इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम्, रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-विधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं

ऽतिहिममिति । अतीत्यव्ययपर्याय। अत्ययशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । अर्थाभावेत्यनेन पौनरुक्त्यं निरस्यति—**अत्ययो ध्वंस इति** । अर्थाभावशब्देनात्यन्ताभाव एव विवक्षितः । तेन पटस्य प्रागभावः निष्पटमिति न भवतीति भावः । सूत्रे असम्प्रतीत्यस्य सम्प्रति न युज्यते इत्यर्थः । 'एतर्हि सम्प्रतीदानीम्' इत्यमरः । युजिक्रियान्तर्भावेन एकार्थीभावान्नञ्समासः, तदाह—**निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रमिति** । अतीत्यव्ययस्यासम्प्रत्यर्थकस्य स्थाने सम्प्रति न युज्यते इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भाव इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितम् । तदाह—**निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रमिति** । अतीत्यव्ययस्यासम्प्रत्य-र्थकस्य स्थाने सम्प्रति न युज्यते इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भाव इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितम् । तदाह—**हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि इति** । इतीत्यव्ययं शब्दप्रकाशे वर्तते । तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण षष्ठयन्तेन समास इति भावः । **विष्णोः पश्चादनुविष्णु इति** । अनु इत्यव्ययं पश्चादर्थे वर्तते इत्यर्थः । **भाष्येति** । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । 'ततः पश्चात्' इत्यत्राव्ययीभावे तु पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । एतद्भाष्यप्रयोगादेव एतत् सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेनायं समासो नेति विज्ञायते । अत एव 'यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रे सादृश्यसम्प्रतीति प्राप्नोतीत्येवोक्तं भाष्ये । यथाशब्देन तु भवत्येव समासः, उत्तरसूत्रारम्भात् । सूत्रे यथा-शब्देन तदर्थो लक्ष्यते । यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यते इति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—**योग्यतेति** । **अनुरूपमिति** । अत्रानु इत्यव्ययं योग्यतायाम्, अतो यथार्थे वर्तत इति भावः । **अर्थमर्थं प्रतीति** । लौकिकविग्रहवाक्यम् । अत्र वीप्सायां द्विर्वचनम् । 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इति वीप्सायां द्योत्यायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । समासे तु द्विर्वचनं न, समासेन वीप्सायाः द्योतितत्वात् इति 'हयवरट्' इति सूत्रे कैयटः । प्रतिना तस्योक्त-त्वादिति तु तत्त्वम् । नन्वर्थमर्थं प्रतीति लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न सम्भवति, नित्यसमास-त्वादित्यत आह—**प्रतिशब्दस्येति** । **सामर्थ्यादिति** । अव्ययीभावसमासस्य नित्यत्वे तु शेष-षष्ठ्यामपि अव्ययीभावे सुब्लुकि समासात् सर्वविभक्तीनामभावे तद्विकल्पे च प्रत्यर्थं प्रत्यर्थेनेत्याद्यसिद्धे द्वितीयाफलकं प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वाभावसम्पादनेन कर्मप्रवचनीयत्वं

सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे—
(९६०) अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

चरितार्थमेव । 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्' इति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । परावरत्वं च बौद्धम् । अत्र यथेत्यव्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तते इत्यर्थः । हरेः सादृश्यं सहरीति । अत्र सहेत्यव्ययं सादृश्ये वर्तत इति भावः । वक्ष्यमाणेनेति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेत्यर्थः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठमिति । कार्यकृतमिति शेषः । तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभिप्रायेणेदम् । पूर्वस्य क्रमेण इत्यनुपूर्वम्, ततः स्वार्थे ष्यञ् । एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन समासो नेत्यनुपदमेवोक्तम् । तथापि सूत्रगृहीतानुनाप्यनुज्येष्ठमिति समासः, अनुपूर्वेति निर्देशात् । सूत्रे युगपच्छब्दात् स्वार्थे ष्यञ् यौगपद्यशब्दः । तत् ध्वनयन्नाह—चक्रेण युगपदिति । युगपत्पर्यायस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सतीत्यर्थः । युगपदच्छब्देन तु न समासः । सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः ।

(९६०) अव्ययीभावे । सहस्य सः स्यादिति । 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । न तु काले इति । कालवाचके परे सहस्य सो नेत्यर्थः । सचक्रमिति । चक्रेण युगपत्प्रयुक्तमित्यर्थः । सपूर्वाह्णमिति । समीपादौ अव्ययीभावः । सूत्रे सादृश्येति स्वार्थे ष्यञ् । तद् ध्वनयन्नाह—सदृशः सख्या ससखीति । सहेत्यव्ययं सदृशार्थकमिति भावः । गुणभूतेऽपीति । वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव समासप्रवृत्तेः गुणीभूतसादृश्ये अप्राप्त्या तद्ग्रहणमिति भावः । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रमिति । क्षत्रियाणामनुरूपं कर्मेत्यर्थः । सहेत्यव्ययमत्र सम्पत्तौ वर्तत इति भावः । सम्पत्तिसमृद्धिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—ऋद्धेरिति । धनधान्यादेरित्यर्थः । अनुरूप इति । अनुरूपः योग्यः आत्मभावः स्वभावः स्वोचितं कर्मेति यावत् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वा । परावरत्वं बौद्धमेव । सहशब्दोऽत्रापरिवर्जने वर्तते । न तु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये कथमिदमुदाहरणं स्यादित्यत आह—साकल्येनेत्यर्थ इति । पात्रे परिशिष्टं सकलं भक्षयतीति यावत् । न त्वत्रेति । तृणभक्षणस्याप्रसक्तेरिति भावः । अन्ते इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । सूत्रे अन्तशब्देन अन्तावयवसाहित्ये विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नीति । अग्निशब्देन अग्निचयनप्रति-

(६६१) यथाऽसादृश्ये २ । १ । ७ ॥ [1]असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन 'सादृश्य' इति

पादको ग्रन्थो विवक्षितः । तेनान्तावयवेन सहितं ग्रन्थमिति विग्रहः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति बहुव्रीहिः । ग्रन्थमिति अन्यपदार्थाध्याहारः । अधीत इति तु न समासप्रविष्टम् । अन्तावयवेन अग्निग्रन्थेन सहितं वेदकल्पसूत्रादिभागमधीते इत्यर्थः । अत्र कृत्स्नस्यानध्येतव्यत्वात् अग्निग्रन्थपर्यन्ताध्ययने तत्कात्स्न्यानवगमात् साकल्यात्पृथगुक्तिः ।

(६६१) यथाऽसादृश्ये । असादृश्ये इति छेदः, व्याख्यानात् । असादृश्ये योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिरूपे वर्तमानं यथेत्यव्ययं समस्यते इत्यर्थस्य यथार्थत्वादेव सिद्धेः नियमार्थमिदमित्याह—**असादृश्ये एवेति** । ननु 'प्रकारवचने थाल्' इति विहितथालप्रत्ययान्तस्य कथं सादृश्ये वृत्तिरित्यत आह—**हरेरिति** । सामान्यस्य भेदको यो विशेषः स प्रकारः, तस्मिन् प्रकारे थालिति 'प्रकारवचने थाल्' इत्यस्यार्थः । ततश्च यद्विशेषधर्मवान् हरिः तद्विशेषधर्मवान् हर इति बोधे सति यत्तच्छब्दाभ्यां तयोः प्रकारयोः अभेदावगमात् उपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । **तेनेति** । प्राप्तमित्यत्रान्वयः । सादृश्यार्थकत्वेनेत्यर्थः ।

---

(१) कैयटेन 'असादृश्ये इति किमर्थम् ?' इति प्रतीकमुपादाय प्रश्ने त्रीणि कारणानि उपन्यस्तानि । देवदत्तसादृश्यवानिति बोधे 'कः' इति उपमेयाकाङ्क्षादर्शनात् उपमेयसापेक्षत्वात् समासो न स्यात् इति 'असादृश्ये' इति व्यर्थम् इति सापेक्षत्वरूपमेकं प्रश्नकारणमुपन्यस्य प्रधानस्य सदृशार्थस्य सापेक्षत्वेऽपि विशेषणस्य देवदत्तार्थस्य सापेक्षत्वाभावात् यत्सादृश्यवान् देवदत्तः इति प्राथमिकबोधे च विशेषणस्य सापेक्षत्वेऽपि उपमानस्य उपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात् समासः प्राप्नोत्येवेति तत्सार्थक्यमुपपाद्य यथा-शब्दस्य सादृश्यार्थक-थाला निष्पन्नत्वात् सादृश्ये एव शक्तेः असादृश्यार्थकत्वासम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय 'असादृश्ये' इति किमर्थम् इति भाष्यकारेण प्रश्नः कृतः इति यथाशब्दस्य सादृश्यमात्रवाचकत्वरूपं द्वितीयप्रश्नकारणमुपन्यस्तम् । भाष्यकारेण च प्रथमप्रश्नकारणपरिहारस्य प्रधानसापेक्षत्वरूपस्य नित्यसापेक्षत्वरूपस्य च सुबोधत्वात्तं स्पष्टतोऽनुल्लिख्यैव प्रत्युदाहरणमात्रं 'यथा देवदत्तः तथा यज्ञदत्तः' इत्युल्लिख्य सादृश्यमात्रवाचकत्वरूपं द्वितीयं प्रश्नकारणम्—असादृश्ये इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति इत्यादिना प्रयोगासिद्धिव्याजेनोपन्यस्य 'नैष दोषः' इत्यादिना वीप्सावाचिनः अव्युत्पन्नस्य यथाशब्दस्य सूत्रेऽस्मिन् ग्रहणं न तु थालन्तस्येति सूत्रसार्थक्यमुपपादितम् । नाप्राप्तस्यैव 'असादृश्ये' इत्यनेन निषेधात् सादृश्यसम्पत्तीत्यादिना सादृश्यसार्थकयथाशब्देन समासो दुर्वार एवेति असादृश्ये एवेति व्यर्थमेवेति अनाप्राप्तत्वात् पूर्वप्राप्त्यनिषेधरूपं तृतीयं प्रश्नकारणमुक्तम् । तत्परिहारश्च 'अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति' इत्यादिशङ्कायां 'प्रतिनिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति' इति भाष्योक्ते एव तत्प्रतीकमुपादाय 'यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य' इति कैयटेन स्पष्टीकृतः । —म० म० पं० नित्यानन्द पन्त कृता 'लघुशब्देन्दुशेखर'—दीपक टीका पृ० ५३६–५३७ ।

वा 'यथार्थे' इति वा प्राप्तं निषिध्यते। (६६२) यावदवधारणे २।१।८॥ यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम्। (६६३) सुप्प्रतिना मात्रार्थे २।१।९॥ शाकस्य लेशः शाकप्रति। मात्रार्थे किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। (६६४) अक्षशलाकासंख्याः परिणा २।१।१०॥ द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः। अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि। (६६५) विभाषा

सादृश्य इति वेति। 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रगतेन सादृश्ये वर्तमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा प्राप्तमव्ययीभावसमासकार्यं निषिध्यत इति भावः। भाष्ये तु प्रकारवचने यथाशब्दयोगे सादृश्येत्यनेनैव प्राप्तिरुक्ता, न तु यथार्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता। यथाशब्दस्य सूत्रगृहीतत्वेन तद्योगे यथार्थेत्यप्रवृत्तेरिति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः।

(६६२) **यावदवधारणे**। इयत्तापरिच्छेदे गम्ये यावदित्यव्ययं समस्यते। सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः। **यावन्त इति**। यत् परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्प्रत्ययः। यावदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनैव, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात्। अवधारणे किम्? यावद्दत्तं तावद् भुक्तम्। इयत् भुक्तमिति नावधारयतीत्यर्थः।

(६६३) **सुप्प्रतिना मात्रार्थे**। सुबिति छेदः। मात्रा लेशः। तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना सुबन्तं समस्यत इत्यर्थः। सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं सन्निहितस्याव्ययमित्यस्याननुवृत्त्यर्थम्। तद् ध्वनयन्नुदाहरति—**शाकस्य लेशः शाकप्रतीति**। अत्र प्रतीत्यव्ययं मात्रार्थकम्। अतस्तेन शाकस्येति सुबन्तस्य समासः। समासविधौ सुबन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः, तस्य समासविधौ तृतीयानिर्दिष्टत्वात्। **वृक्षं प्रतीति**। अत्र प्रतेः मात्रार्थकत्वाभावात् न तेन समासः। न च 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्यादेवात्र समासो न भविष्यति, सति समासे द्वितीयायाः षष्ठ्या वा लुकि अविशेषात्, सकृत्प्रवृत्ततया समासात्तद्विभक्त्यनुत्पत्तेरिति वाच्यम्, वृक्षं प्रति सिञ्चति इत्यादौ 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वनिवृत्त्या कर्मप्रवचनीयत्वस्य चरितार्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

(६६४) **अक्षशलाका**। समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव इति शेषः। **द्यूतव्यवहारे इति**। वार्तिकमिदम्। इदं द्यूतं तावत् पञ्चभिः अक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। यदि अक्षाः शलाका वा कृत्स्नाः उत्ताना आवाञ्चो वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति। अन्यथा पराजयत इति स्थितिः। **अक्षेणेति**। कर्तरि तृतीया। विपरीतं वृत्तमित्यत्र वृतेर्भावे क्तः। विपरीतमिति। क्रियाविशेषणम्। जये यथा परिवर्तितव्यं न तथा परिवृत्तमि-

२ । १ । ११ ॥ अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप्सुपा' इति तु न नि[redacted]मासः, 'अव्ययम्' इत्यादिसमासविधानज्ञापकात् । (६६६) अपपरि-

---

त्यर्थः । **शलाकापरीति** । शलाकया विपरीतंवृत्तमिति भावः । **एकपरीति** । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरि त्रिपरि इत्यादि ।

(६६५) **विभाषा । अधिकारोऽयमिति** । ततश्च उत्तरत्र समासविधिषु एतदनुवर्तते इति लभ्यते । ननु 'प्राक्कडारात् समासः' इत्यत ऊर्ध्वं 'सह सुपा' इत्यतः प्रागेव कुतो विभाषाधिकारो न कृत इत्यत आह—**एतत्सामर्थ्यादिति** । मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेवेतः प्राचीनानां नित्यसमासत्वं गम्यत इत्यर्थः । यद्यपीतः प्राचीनानां विकल्पे प्रमाणाभावादेव नित्यत्वं सिद्धं तथापि तस्यैव लिङ्गेन दृढीकरणमिति बोध्यम् । नन्वेवं सति 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यसमासः स्यात् । ततश्च पूर्वं भूतः इति लौकिकविग्रहवाक्यमनुपपन्नं स्यात् । 'सुप्सुपा' इति विषये विस्पष्टे पटुः विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनपरम् 'आकडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यमपि विरुध्येतेत्यत आह—**सुप्सुपेति तु न नित्यसमास इति** । कुत इत्यत आह—**अव्ययमित्यादीति** । 'आ कडारात्' इत्येव सिद्धे 'प्राक्कडारात्' इति प्राग्ग्रहणं समाससञ्ज्ञायाः अव्ययीभावादिसञ्ज्ञासमावेशार्थम् । अन्यथा एकसञ्ज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यादिति 'आ कडारात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अव्ययं विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु 'सुप्सुपा' इति समासमनूद्य नाव्ययीभावादिसञ्ज्ञा विधेयाः, 'उपपदमतिङ्' 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य' इत्यादौ सुबन्तस्य सुबन्तेन समासस्य उद्देश्यस्याप्रसिद्धेः । अतस्तेषु समासविधानस्यावश्यकत्वात् अर्थाधिकारानुरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पकमित्यास्थेयम् । अत्र 'सुप्सुपा' इत्येव सिद्धे 'अव्ययं विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु समाससञ्ज्ञाविधानं व्यर्थं सत् ततः प्राचीनविधेः वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादिविधिषु समासविध्यभावे अव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन उपसर्जनत्वाभावात् पूर्वनिपातनियमो न स्यात् । तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं चरितार्थमिति वाच्यम्, 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्याव्ययीभावादिविधायके शास्त्रे इत्यर्थाभ्युपगमेन अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं 'सुप्सुपा' इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम् । 'आ कडारात्' इति सूत्रे 'सुप्सुपा' इति समासविषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः इति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं चेह लिङ्गमित्यलं बहुना । एवं च 'इवेन समासः' इत्यादि वैकल्पिकमिति सिद्धम् । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे 'कुगति' इत्यत्रापि इवेनेति वार्तिकं पठितम् तथापि 'सुप्सुपा' इत्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मार्यत इति कैयटः ।

बहिरञ्चवः पञ्चम्या २।१।१२॥ अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः। परिविष्णु-परिविष्णोः। बहिर्वनम्—बहिर्वनात्। प्राग्वनम्—प्राग्वनात्। (६६७) आङ् मर्यादाऽभिविध्योः २।१।१३॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः—आ मुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः—आ बालेभ्यः। (६६८) लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये २।१।१४॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत्। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि। प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति। (६६९) अनुर्यत्समया २।१।१५॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः।

---

(६६६) अपपरिबहिः। समस्यन्ते सोव्ययीभाव इति शेषः। अपविष्ण्वति। अत्र अप इत्यव्ययं वर्जने। विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः। अप विष्णोरिति। लौकिकविग्रहवाक्यम्, समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वपदविग्रहनियमाभावात्। 'अपपरी वर्जने' इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। तदन्तेन अपेत्यस्याव्ययीभावसमासः, सुब्लुक्, अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः। समासात् सुबुत्पत्तिः। 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्। एवं यथायथमग्रेऽपि ज्ञेयम्। परिविष्ण्वति। अत्रापि परिर्वर्जने। पञ्चम्यादि पूर्ववत्। बहिर्वनम् बहिर्वनादिति। अस्मादेव ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी। इतरत् पूर्ववत्। अदन्तत्वादम्भावः। प्राग्वनम् प्राग्वनादिति। अञ्चूत्तरप्रयोगे पञ्चमी।

(६६७) आङ् मर्यादाभिविध्योः। एतयोरिति। मर्यादाभिविध्योः विद्यमानादित्यर्थः। मर्यादायामुदाहरति—आमुक्तीति। मुक्तेः प्रागित्यर्थः। अभिविधावुदाहरति—आबालमिति। बालादारभ्य इत्यर्थः। 'आङ् मर्यादावचने' इत्युभयत्रापि कर्मप्रवचनीयत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी।

(६६८) लक्षणेनाभि। लक्षणेनेत्येतद्व्याचष्टे—चिह्नवाचिनेति। प्राग्वदिति। समस्यत सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः। अभ्यग्नि शलभाः पतन्तीति। शलभाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः स्थूलमक्षिकाः। अग्निमभीति। विग्रहोऽयम्। 'अभिरभागे' इति 'लक्षणेत्थम्' इति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वम्। अग्निज्ञाप्यं तदभिमुखं च शलभपतनमित्यर्थं।

(६६९) अनुर्यत्समया—लक्षणेनेत्यनुवर्तते। यदिति समयायोगे 'अभितः-परितः' इति द्वितीयान्त्वम्। सामान्ये नपुंसकम्। तदाह—यं पदार्थमिति। अनुवनमिति। वनशब्दः अत्र वनसमीपदेशे लाक्षणिकः। वनसमीपस्य लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम्। तदाह—वनस्य समीपं गत इत्यर्थं इति। वस्तुतो लक्षणीभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत्। 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सिद्धे विभाषार्थमिदं सूत्रम्। ततश्च वनस्यानु इति लौकिक-

अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । (६७०) यस्य चायामः २ । १ । १६ ॥ यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गाया अनु[1] । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । (६७१) तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च[2] २ । १ । १७ ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् इत्यादि । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ।

विग्रहवाक्यमुदाहार्यम् । नात्र कर्मप्रचनीयसंज्ञा शङ्क्या, वस्तुसत एवात्र लक्षणत्वस्य निमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य निमित्तत्वे तु वनमनु इत्येव वाक्यमुदाहार्यम् ।

(६७०) **यस्य चायामः** । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुरित्यनुवर्त्य आवर्त्य तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र सम्बध्यते । द्वितीयं तु अनुनेत्येतद् 'यस्य चायामः' इत्यनन्तरं सम्बध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो दैर्घ्यम् । तदाह—**यस्य दैर्घ्यमिति** । यद्दैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । **समस्यते इति** । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । अनुगङ्गमिति समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति—**गङ्गाया अन्विति** । इहापि लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम्, न त्वनुद्योत्यम् । अतो न कर्मप्रवचीयत्वम् । द्योत्यत्वेनान्वये तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं लक्ष्यते । तदेवानुद्योत्यम् । तदाह—**गङ्गादैर्घ्येति** ।

(६७१) **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** । **एतानीति** । शब्दरूपाणीत्यर्थः । **तिष्ठन्ति गाव इति** । फलितार्थकथनम् । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु इत्येव वक्तव्यम्, 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्तेः । **दोहनकाल इति** । तदा गवां शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । **आयतीगवमिति** । आयत्यो गावो यस्मिन् काले इति विग्रहः । **इहेति** । उदाहरणद्वये इत्यर्थः । **शत्रादेश इति** । तिष्ठन्त्यो गाव इति आयत्यो गाव इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वात् 'लटश्शतृशानचौ' इत्यप्राप्तौ तन्निपातनमिति भावः । **पुंवद्भावेति** । तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्दस्यापि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वस्य प्राप्तौ तदभावो निपात्यते इति भावः । **समासान्तश्चेति** । आयतीगोशब्दस्य टच् समासान्तो निपात्यते, तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टज्विधेरिति भावः । समासान्तश्चेति चकारात् अव्ययीभावश्च निपात्यते इति ज्ञेयम् । तथा च तिष्ठद्गोशब्दस्य नपुंसकह्रस्वत्वम् । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । आयतीगवशब्दात्तु 'ना-

---

१. गङ्गासमीपं गत इति बोधे गङ्गायां ज्ञापकत्वस्य नियमेन मनसा बोधाद् अन्यलभ्यत्वेन नात्र ज्ञापकत्वम् । ततश्च लक्ष्यलक्षणभावद्योतकत्वाभावेन नात्र द्वितीया, कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् । अनोर्लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनान्वये तु 'गङ्गामनु' इति द्वितीयैव भवति । तथा च रामायणम्—'निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीम्' इति ।

२. चकार एवकारार्थो वृत्त्यन्तरप्रवेशनिरासार्थः ।

(६७२) पारे-मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते। एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते। पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानय—गङ्गापारात्। मध्येगङ्गात्—गङ्गामध्यात्। महाविभाषया वाक्यमपि। गङ्गायाः पारात्, गङ्गाया मध्यात्।

व्ययीभावात्' इत्यम्भाव इत्यादि फलति। **इत्यादीति।** खलेयवं खलेबुसम् इति सप्तम्या अलुक् इत्यादि ग्राह्यम्।

(६७२) **पारे-मध्ये षष्ठ्या वा।** पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणम्। किंतु पारमध्यशब्दयोरेवेत्याह—**पारमध्यशब्दाविति। समस्येते इति।** अव्ययीभावसंज्ञौ चेत्यपि बोध्यम्। ननु पारमध्यशब्दयोरकारान्तयोः ग्रहणे कथमेकारनिर्देश इत्यत आह—**एदन्तत्वं चेति।** ननु 'विभाषा' इत्यधिकारादेव सिद्धे वाग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**पक्षे षष्ठीतत्पुरुष इति।** वाग्रहणाभावेऽयमव्ययीभावसमासः विशेषविहितत्वात् षष्ठीसमासं बाधेत। तदबाधार्थं वाग्रहणमिति भावः। **पारेगङ्गादानयेति।** गङ्गायाः पारात् इति विग्रहे अव्ययीभावसमासे सति सुब्लुकि पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेत्वे नपुंसकह्रस्वत्वे पारेगङ्गशब्दात् समासात् पुनः पञ्चम्युत्पत्तिः। 'अव्ययादाप्' इति न लुक् अदन्ततया 'नाव्ययीभावात्' इति निषेधात्। अपञ्चम्या इति पर्युदासादम्भावश्च नेति भावः। **गङ्गापारादिति।** षष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम्। **मध्येगङ्गादिति।** पारेगङ्गादितिवद्रूपम्। **गङ्गामध्यादिति।** षष्ठीसमासे ज्ञेयम्। पारे मध्ये इति सप्तम्यन्ते षष्ठ्या समस्येते इति व्याख्याने तु गङ्गायाः पारे मध्ये इति विग्रहे समासे सति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सप्तम्योरलुकि नपुंसकह्रस्वत्वे समासात् पुनरुत्पन्नायाः सप्तम्याः अम्भावे पारेमध्यं पारेगङ्गम् इति सिद्धेः एकारनिर्देशो व्यर्थः स्यात्। अतो यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थमेकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम्। एतत्सूचनायैव पञ्चम्यन्तोदाहरणमिति बोध्यम्। ननु यदि वाग्रहणमिह पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात्, तर्हि गङ्गायाः पारात् गङ्गाया मध्यादिति वाक्यं न स्यादित्यत आह—**महाविभाषयेति।** विभाषेत्यधिकृता महाविभाषा। सर्वेषु समासविधिषु प्रायेण तस्यानुवृत्तेः महत्त्वं बोध्यम्। ननु अव्ययीभावसमासस्य षष्ठीसमासापवादत्वेऽपि तस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्सर्गतः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तत एव। तस्यापि षष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे वाक्यमपि सिध्यत्येव। तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्—उच्यते—'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम्। तेन पूर्वं कायस्येत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न भवति, किं तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम्।

(६७३) [1]सङ्ख्या वंश्येन २ । १ । १९ ॥ वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह सङ्ख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम्[2] ।
(६७४) नदीभिश्च २ । १ । २० ॥ नदीभिः सह सङ्ख्या प्राग्वत् । 'समाहारे चाय-

---

(६७३) **सङ्ख्या वंश्येन । वंशो द्विधेति ।** वंशः सन्ततिः । 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । 'वंशोऽन्ववायः सन्तानः'—इत्यमरः । **विद्यया जन्मनेति ।** तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परेति प्रसिद्धमेव । विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा, 'यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः । तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इत्याद्यापस्तम्बस्मरणात् । **तत्र भवो वंश्य इति ।** दिगादित्वात् यत् । **वा समस्यते इति ।** सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । **द्वौ मुनी वंश्याविति ।** विग्रहोऽयम् । मुनिशब्दो विद्यावंश्यवाचीति सूचनाय वंश्यावित्युक्तम् । **द्विमुनि व्याकरणस्येति ।** द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । अव्ययत्वात् सुब्लुक् । व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः । **त्रिमुनीति ।** त्रयो मुनयः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय इति विग्रहः । नन्वेवं त्रिमुनिव्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह—**विद्यातद्वतामिति**[3] । यद्यपि बहुव्रीहिणाप्येतत् सिद्धम्, तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपभेद इत्याहुः । अथ जन्मना वंश्यमुदाहरति—**एकविंशतिभारद्वाजमिति ।** एकविंशतिः भरद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दात् बिदादित्वादञ् । 'यञञोश्च' इति लुक् । समासे तु 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' इति लुगभावः । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाजम्' इतिप्रयोगदर्शनेन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठानुमानात् ।

(६७४) नदीभिश्च । प्राग्वदिति । नदीभिः सङ्ख्या समस्यते सोऽव्ययीभाव[4]

---

१. संख्येत्यादि–त्रिसूत्री स्वभावात् समानाधिकरणविषया । —ल० श० शे० ।

२. इह पूर्वपदार्थः उत्तरपदार्थे, स च समासार्थे वंश्ये विशेषणमित्यन्वयः ।

३. 'एकविंशतिभारद्वाजम्' 'त्रिपञ्चाशद्गौतमम्' इति "तृतीया-सप्तम्योर्बहुलम्" (२–४–८४) इति सूत्रस्थ–भाष्यप्रयोगात् उपकादिषु गोतम–भरद्वाजयोः पाठाद् वृत्तौ "यञञोश्च" (२–४–६४) इति लुगभावः । समस्त–पाठाद् विग्रहे लुक् भवत्येव । तेन 'एकविंशतिः भरद्वाजाः' इत्येव विग्रहीयो युक्तः पाठ इति बोध्यम् । —म० म० पं० नित्यानन्द पन्त पर्वतीय कृत 'लघुशब्देन्दुशेखर'–'दीपक'–व्याख्या—पृ० ५४१ ।

४. स्वपदाश्रयः अव्ययीभावः । —महाभाष्यम्—२–१–२० ।

मिष्यते' (वा १२४६)। सप्तगङ्गम्। द्वियमुनम्। (६७५) **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** २।१।२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम्। विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गम्। (६७६) **समासान्ताः** ५।४।६८॥ इत्यधिकृत्य। (६७७)

इत्यर्थः। **समाहारे चेति**। वार्तिकम्। चकार एवार्थे। भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात्[1]। **सप्तगङ्गमिति**। सप्तानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासं बाधित्वा अव्ययीभावसमासः। **द्वियमुनमिति**। द्वयोर्यमुनयोः समाहार इति विग्रहः। अत्र नदीशब्देन नदीशब्दविशेषस्य नदीवाचकानां च ग्रहणम् इति सङ्ख्यासंज्ञा-सूत्रे भाष्ये[2] स्पष्टम्। तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमित्यादि सिध्यति।

(६७५) **अन्यपदार्थे च**। सङ्ख्येति निवृत्तम्। नदीभिरित्यनुवर्तते। तदाह—**सुबन्तं नदीभिरिति**। **समस्यत इति**। सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम्। **संज्ञानवगमा-दिति**। सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा। 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्। उन्मत्ता गङ्गा यस्मि-न्निति वाक्येन देशविशेषस्यानवगमादिह नित्यसमास इत्यर्थः। ततश्च नास्ति लौकिक-विग्रहः, अस्वपदविग्रहो वेति फलति[3]। वस्तुतस्तु विभाषाधिकारादयमपि समासो वैकल्पिक एव। अत एव 'द्वितीयतृतीय' इति सूत्रे अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन उत्सर्गापवादयो-र्महाविभाषाविषयत्वात् अपवादाभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्यु-दाहृतम्। 'अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न' इति चोक्तं भाष्ये। अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव, कदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसम्भवात्।

(६७६) **समासान्ताः**। **इत्यधिकृत्येति**। आपादपरिसमाप्तेरिति भावः। अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव। अत एव बहुकुमारीक इत्यत्र ह्रस्वो न। 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रे 'अन्तः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्। एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः। अन्तशब्दश्चरमावयववाची। अत एव

---

१. 'नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः, सर्वमेकनदीतरे'। महाभाष्यम्—"नदीभिश्च" (२–१–२०)।

२. 'एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपाट्—शब्दं शरत्-प्रभृतिषु पठति। इह तर्हि प्राप्नोति—"नदीभिश्च" इति (२–१–२०)। बहुवचन–निर्देशात् न भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचन–निर्देशादेव न भविष्यति'। —महाभाष्यम्–"बहु-गण-वतु-डति संख्या" (१–१–२३)।

३. 'तत्सदृश' इत्यर्थः। तत्सादृश्यं च समाससमानार्थकवाक्याभावेन, समासघटकपदानां विग्रह-स्त्वस्त्येव'। —ल० श० शे० प्रकृतग्रन्थे।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । 'जराया जरस् च' (ग १४७) । उपजरसम् । 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' (ग १४८) 'यस्येति च' (सू ३११) प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परम् इति विग्रहे समासान्तविधान-

---

उपशरदमित्यादौ 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाभावादम् न स्यात् । तथा च टचस्तदनवयवत्वे 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति प्रसज्येत । टचस्तदवयवत्वे तु [1]तदन्तस्यैवाव्ययीभावसमासतया अव्ययत्वादुपशरद इत्यस्याव्ययत्वाभावान्न टिलोपः । समासान्तप्रत्ययाश्चालौकिकविग्रहवाक्ये सुपः परस्तादेव भवन्ति । अत एव 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रभाष्ये 'बहुचर्मिका' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः ।

(६७७) **अव्ययीभावे** । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इत्यतः टजित्यनुवर्तते । तदाह—**शरदादिभ्य इति** । अव्ययीभावे उत्तरपदं यत् शरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तदन्तात् टच् स्यात् । स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः । **उपशरदमिति** । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समीपार्थकस्य उपेत्यव्ययस्य शरद इति षष्ठयन्तेनाव्ययीभावः । टच् । टचः समासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमासत्वात् 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । उपशरद इत्यस्य अव्ययीभावसमासत्वाभावात् अनव्ययत्वात् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति न भवति । विपाट्शब्दो नदीविशेषे वर्तते । 'विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'लक्षणेनाभिप्रती' इति अव्ययीभावसमासः । शरदादिगणं पठति—**शरदित्यादिना** । अत्र झयन्तानां 'झयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । 'जराया जरश्च' इति शरदादिगणसूत्रम् । जराशब्दस्य जरसादेशश्चास्मिन् गणे वाच्य इत्यर्थः । **उपजरसमिति** । जरायाः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति षष्ठयन्तेनाव्ययीभावसमासे कृते टच्, सुब्लुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपातः । टचो विभक्तित्वाभावात् तस्मिन् परेऽप्राप्ते जरसि अनेन जरस् । टजन्ताद्यथायथं सुपः अम्भाव इति भावः । 'प्रतिपरसम' इत्यपि गणसूत्रम् । एतेभ्यः परस्याक्षिशब्दस्य इह गणे पाठः इत्यर्थः । **यस्येति चेति** । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन् परे इकारस्य लोप इति भावः । **प्रत्यक्षमिति** । अक्षिणी प्रतीति विग्रहः । अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थः । 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययी-

---

१. तत्र तावत् प्रकृतसूत्रे महाभाष्ये समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा "अन्तग्रहणं किमर्थम्" इति प्रश्नः कृतः । तदनन्तरम् तत्रैव अवयववचनाश्रयेण शङ्कायाः समाधानं च कृतम्—अन्तो यथा स्यादिति" ।

सामर्थ्यादव्ययीभावः । 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१) इति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । 'परोक्षा क्रिया' इत्यादि तु अर्श आद्यचि—समक्षम् । अन्वक्षम् । (६७८) अनश्च ५ । ४ । १०८ ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच्स्यात् । (६७९) नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४ ॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । (६८०) नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०९ ॥ अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा

भावः । टच् । सुब्लुक् । 'यस्येति च' इति इकारलोपः । प्रत्यक्षशब्दात् यथायथं सुबुत्पत्तिः, अम्भाव इति भावः । **परमिति** । व्यवहितमित्यर्थः । अविषय इति यावत् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे अव्ययीभावः इत्यन्वयः । ननु परशब्दस्यानव्ययत्वात् कथमिहाव्ययीभाव इत्यत आह—**समासान्तविधानसामर्थ्यादिति** । प्रतिपरसमिति परशब्दात् परस्याक्षिशब्दस्य टजर्थं शरदादिगणे पाठोऽवगतः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यव्ययीभावे टज्विहितः । तत्सामर्थ्यादनव्ययस्यापि परशब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः । **परोक्षमिति** । अक्ष्णः परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावसमासः । टच्, सुब्लुक्, परशब्दस्य ओकारोऽन्त्यादेशः, पररूपम् । परोक्षाद्यथायथं सुप्, अम्भाव इति भावः । **अर्श आद्यचीति** । परोक्षमस्यास्तीत्यर्थे परोक्षशब्दात् धर्मप्रधानात् 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि च कृते परोक्षा क्रिया इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति युक्तम्, 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरत्र समासान्तस्यापि निपातनेनैव साधितत्वात् । **समक्षमिति** । अक्ष्णोर्योग्यमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । टच्, इकारलोप इति भावः । **अन्वक्षमिति** । अक्ष्णोः पश्चादित्यर्थः । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । शेषं समक्षवत् ।

(६७८) **अनश्च** । 'अव्ययीभावे' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—**अन्नन्तादिति** ।

(६७९) **नस्तद्धिते** । न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । टेरिति सूत्रमनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति च । तदाह—**नान्तस्येति** । **उपराजमिति** । राज्ञः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः । 'अनश्च' इति टच्, सुब्लुक्, टिलोपः, उपराजशब्दाद्यथायथं सुप्, अम्भावः । टजन्तस्यैवाव्ययीभावसमासत्वाट्टचि परे अव्ययानां भमात्रे टिलोपाप्रवृत्तेः 'नस्तद्धिते' इत्यारम्भः । **अध्यात्ममिति** । आत्मनीत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् ।

(६८०) **नपुंसकादन्यतरस्याम्** । अन इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । अन्नन्तात् क्लीबादिति लब्धम् । तेनाव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**अन्नन्तादिति** । **उपचर्मम् उपचर्मेति** । **चर्मणः समीप-**

स्यात् । उपचर्मम्-उपचर्म । (६८१) नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ५ । ४ । ११० ॥ वा टच्स्यात् । उपनदम्-उपनदि । उपपौर्णमासम्-उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्-उपाग्रहायणि । (६८२) झयः ५ । ४ । १११ ॥ झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपसमिधम्-उपसमित् । (६८३) गिरेश्च सेनकस्य ५ । ४ । ११२ ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम्-उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

मित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावः । टचि टिलोपः, अम्भावः । टजभावे उपचर्मेति रूपम् ।

(६८१) नदीपौर्णमासी । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—वा टजिति । अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते इति भावः । नदी पौर्णमासी आग्रहायणी एतदन्तादव्ययीभावसमासाट्टज्वा स्यादिति यावत् । अत्र नदीसञ्ज्ञकस्य न ग्रहणम्, पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणाल्लिङ्गात्[1] । उपनदमिति । नद्याः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावसमासः । टच् । 'यस्येति च' इतीकारलोपः । उपनदशब्दात् सुप् । अम्भाव इति भावः । उपनदीति । टजभावे रूपम् । नपुंसकह्रस्वः । 'अव्यायादाप्सुपः' इति लुक् । उपपौर्णमासमिति । पौर्णमास्याः समीपमित्यर्थः । टचि उपनदमितिवद्रूपम् । उपपौर्णमासीति । टजभावे रूपम् । एवम् उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम् । अग्रे हायनमस्याः आग्रहायणी मार्गशीर्षपौर्णमासी । अत ऊर्ध्वं मकरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्तेः । उदगयनादिरेव हि संवत्सरस्यादिः, 'अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणाऽर्कस्य वत्सरः'—इति प्रसिद्धेः ।

(६८२) झयः । झया अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते, तदाह—झयन्तादिति ।

(६८३) गिरेश्च सेनकस्य । सेनको नामाचार्यः । पूजार्थमिति । 'अन्यतरस्यां'[1] ग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पसिद्धेरिति भावः । उपगिरमिति । गिरेः समीपमित्यर्थः । टचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः, अम्भावः । इह सेनकग्रहणात् 'नदीपौर्णमासी' इत्यत्र 'झयः' इत्यत्र चान्यतरस्यां ग्रहणं नानुवर्तत इति केचित् ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायाम् अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

---

१. यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति "नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" इति अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यात् न भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं 'विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति' । —महाभाष्यम्—१-१-२३ ।

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम्

(६८४) तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः । (६८५) द्विगुश्च २ । १ २३ ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम्[1] । पञ्चराजम् । (६८६) द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४ ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स

अथ तत्पुरुषसमासनिरूपणम् ।

(६८४) तत्पुरुषः । प्रागिति । 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः प्रागित्यर्थः ।

(६८५) द्विगुश्च । द्विगुरपीति । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति वक्ष्यमाणसमासस्य 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा विधास्यते । स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति यावत् । एतत्सूत्राभावे एकसंज्ञाधिकारात् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेति भावः । इदमिति । 'द्विगुश्च' इत्येतदित्यर्थः । र्तोहि द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह—सङ्ख्येति । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञाविधायकं सूत्रम् । तत्र चकारः पठनीयः । ततश्च सङ्ख्यापूर्वसमासः द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते । एवं च चकारेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञासमुच्चयलाभात् 'द्विगुश्च' इति गुरुभूतं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । ननु माऽस्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्वमित्यत आह—समासान्तः प्रयोजनमिति । तदुदाहृत्य दर्शयति—पञ्चराजमिति । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । तस्य तत्पुरुषत्वात् 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टचः समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावात् । न च 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पाठे द्विगुतत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात् । अतः समुच्चार्थं 'द्विगुश्च' पृथक्सूत्रमस्त्विति वाच्यम्, सङ्ख्यापूर्वं इति द्विगुरिति च योगौ विभज्य पूर्वेण सङ्ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधिः, द्विगुरित्यनेन द्विगुसञ्ज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकाराकरणेऽपि पर्यायेण प्रवृत्तिसिद्धया चकारस्य समुच्चयार्थत्वोपपत्तेः ।

(६८६) द्वितीया श्रित । द्वितीयान्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्तदन्तविधिः । ननु सुपेत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तपरम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायग्रहण लभ्यते । तथा च सुबन्तैरित्यस्य सुप्-प्रकृतिसमुदायैरित्यर्थः पर्यवस्यति । श्रितादिशब्दास्तु क्तप्रत्ययान्ता एव न

---

१. द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति । महाभाष्यम्—२-१-२३ ।

तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि । 'गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा १२०७) ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः । (६८७) स्वयं क्तेन २ । १ । २५ ॥ 'द्वितीया'—(सू० ६८६) इति न सम्बध्यते, अयोग्य-

---

तु सुबन्ताः, तेषां सुब्घटितसमुदायात्मकत्वाभावादित्यत आह—श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरिति । श्रितादिशब्दाः श्रितादिप्रकृतिकेषु लाक्षणिका इति भावः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इत्यस्य तु नायं विषयः, 'कर्तृकरणे कृता' 'साधनं कृता' इतिवत् कारणविशेषानुपादानादिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । न च श्रितादीनां समर्थविशेषणत्वात्तदन्तविधौ श्रितान्तादिशब्दप्रकृतिकैरित्यर्थलाभात् कृष्णं परमश्रित इत्यत्रापि समासः स्यादिति वाच्यम्, समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । कृष्णं श्रित इति । श्रयतेर्गतिविशेषार्थकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । 'न लोक' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । समासविधौ द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् कृष्णशब्दस्य पूर्वनिपातः । दुःखातीत इति । दुःखमतीत इति विग्रहः । 'इण् गतौ' । अतिपूर्वात् कर्तरि क्तः । इत्यादीति । गर्तं पतितो गर्तपतितः । 'पत्लृ गतौ' कर्तरि क्तः । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेट्कत्वेन 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधप्राप्तावपि अत एव निपातनादिट् । ग्रामं गतः ग्रामगतः । ग्राममत्यस्तः । अतिक्रान्तः ग्रामात्यस्तः । ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः । संशयमापन्नः संशयापन्नः । गम्यादीनामिति । गम्यादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरपि द्वितीयान्तं समस्यते स तत्पुरुष इति यावत् । ग्रामं गमीति । 'गमेरिनिः' इति औणादिक इनि-प्रत्ययः, स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनात् भविष्यति काले भवति । 'अकेनोः' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । ग्रामं गमिष्यन्नित्यर्थः । अन्नं बुभुक्षुरिति । भुजेः सन् । 'सनाशंसभिक्ष उः', 'न लोक' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । बुभुक्षुशब्दो गम्यादौ पठित इति भावः ।

(६८७) स्वयं क्तेन । क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन स्वयमित्यव्ययं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तृशक्तिप्रधानतया तृतीयाया एवोचितत्वादिति भावः । स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि को भेदः ? असमासेऽपि 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकः प्रवृत्तेरित्यत आह—स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिरिति । स्वयंकृतस्यापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति स्वयंकृतशब्दात् षष्ठ्यन्तादिञि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुब्लुकि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धौ स्वायंकृतिशब्दः । समासाभावे तु कृतशब्दस्यैव षष्ठ्यन्तत्वात्तत इञि ऋकारस्यादिवृद्धौ रपरत्वे स्वयंकार्तिः इत्येव स्यादिति भावः । वस्तुवस्तु असामर्थ्यादिह न तद्धितः । स्वयंकृतशब्दस्य समासस्वरः प्रयोजनम् ।

त्वात् । स्वयङ्कृतस्यापत्यं स्वायङ्कृतिः । (६८८) खट्वा क्षेपे २ । १ । २६ ॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दाऽवगम्यते । (६८९) सामि २ । १ । २७ ॥ सामिकृतम् । (६९०) कालाः २ । १ । २८ ॥ 'क्तेन' इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

---

(६८८) **खट्वा क्षेपे ।** क्तेनेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिः । क्षेपो निन्दा । द्वितीयेति सुपेति चानुवर्तते । तदुभयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरं सत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरम् । खट्वाशब्दस्य च सुब्घटितसमुदायात्मकत्वासम्भवात् अत्र खट्वाशब्दः क्तप्रत्ययान्तशब्दश्च तत्प्रकृतिके लाक्षणिक इत्याह—**खट्वाप्रकृतिकमिति । खट्वारूढो**[1] **जाल्म**[2] **इति ।** 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी' इत्यमरः । खट्वा अम् आरूढ सु इत्यलौकिकविग्रहः । लौकिकविग्रहस्तु नास्तीत्याह—**नित्यसमासोऽयमिति**[3] । तत् कुत इत्यत आह—**न हि वाक्येन निन्दाऽवगम्यत इति ।** वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं लौकिकविग्रहः । तत्र खट्वामारूढ इति वाक्यं हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दां न गमयति । खट्वारूढ इति समासस्तु रूढ्या निन्दां गमयति । तथा च भाष्यम्—'अधीत्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन खट्वा आरोढव्या । यस्तावदन्यथा करोति, स खट्वारूढोऽयं जाल्म इत्युच्यते इति । अत्र जाल्म इत्यनेन उद्वृत्ते अयं शब्दो रूढः । अवयवार्थे तु नाभिनिवेष्टव्यम् इति सूचितम् ।

(६८९) **सामि ।** सामीत्यव्ययमर्धे वर्तते । तत् क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । **सामिकृतमिति ।** समासाभावे तु तद्धितवृत्तौ सामिकार्तिरिति स्यादिति भावः ।

(६९०) **कालाः ।** **क्तेनेत्येवेति ।** क्तेनेत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । कालवाचिप्रकृतिकद्वितीयान्ताः क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः । ननु 'अत्यन्तसंयोगे च' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनत्यन्तेति । मासप्रमित इति ।** मासं प्रमित इति विग्रहः । प्रपूर्वकात् माधातोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि

---

१ 'अधीत्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन खट्वा आरोढव्या । यस्तावद् अन्यथा करोति स खट्वारुढोऽयं जाल्म इत्युच्यते' ।—महाभाष्यम् ।

२. समावर्तनोत्तरं खट्वारोहणं विहितं तत्पूर्वमेव तदाचरणमित्याक्षिप्तं निषिद्धाचरणमस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

३. "येन स्यात् कर्मणा रुढः खट्वामनुशयी नरः ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भावमात्मनः ॥" इत्यादौ वाक्येन निन्दानवगमाद्विभाषाधिकारेऽपि समासस्य नित्यत्वम् ।—न्या० सि० सु० पृ० ९३८ ।

(६९१) अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९ ॥ 'काला' इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखम् मुहूर्तसुखम् । **(६९२) तृतीया तत्कृतार्थेन[1] गुणवचनेन[2] २।१।३० ॥** 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । 'तत्कृत' इति किम् ? अक्ष्णा

क्तः । तदाह—मासं परिच्छेत्तुमिति । इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग इति भावः ।

(६९१) अत्यन्तसंयोगे च । काला इत्येवेति । तेन अत्यन्तसंयोगे कालवाचिनो द्वितीयान्ताः सुबन्तेन सह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः । ननु 'कालाः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अक्तान्तार्थमिति । अत्र क्तेनेति निवृत्तमिति भावः । मुहूर्तं सुखमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्तंव्यापि सुखमित्यर्थः ।

(६९२) तृतीया तत्कृत । तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं वक्तुमाह—तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकमिति । तत्र तृतीयेत्यनेन तृयीयान्तं विवक्षितम् । तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं पदम् । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते । तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचनेऽन्वेति । ततश्च तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणः तद्वाचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृतीयान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं सम्पद्यत इति भाष्ये स्थितम् । तदाह—तृतीयान्तमित्यादिना । गुणेत्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः । इदं सूत्रं कृतशब्दार्थद्वारक एव सामर्थ्ये प्रवर्तते, न तु साक्षात्परस्परान्वये इति भाष्ये स्पष्टम् । न च घृतेन पाटवमित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणात् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिशब्दो गृह्यत इति व्याख्यानात् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड इति । देवदत्त इति शेषः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्तः इत्येव भाष्ये उदाहृतम् । 'खडि भेदने' भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयः अर्श आद्यच् ।

---

१. तथा च भाष्यम्—'योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते ततोऽर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः, वसनार्थः, हिरण्यार्थः । "पूर्वसदृशसमोनार्थ" (२-१-३१) इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति' । (म० भा० २-१-३०) ।

२. गुणेन इतीयता सिद्धे वचनग्रहणाद् 'गुणयुक्तवतेत्यर्थ' इति भाष्याच्च गुणपदेन धर्ममात्रमत्र उच्यते । तेन खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न दोषः । तथा हि—"गुणवचनेति किमर्थम् ? गोभिर्धनवान्, धान्येन धनवान् । किं पुनरिहोदाहरणम् ? शङ्कुलया खण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् ? इह "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेन" इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनम्—एवं यथा विज्ञायेत—गुणयुक्तवता गुणवचनेनेति' ।—(तत्रैव महाभाष्यम्) ।

काणः । (६९३) पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः २।१।३१॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे—माषोनं कार्षापणम्, माषविकलम्। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे

शङ्कुलयेति करणे तृतीया। शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः। यत्तु 'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम्। तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते। गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्येण यौगिकत्वावगमात्। अतोऽत्र गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम्। एवञ्च खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न क्षतिः। तत्त्वबोधिन्यां तु 'वोतो गुणवचनात्' इत्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यत इत्युक्तम्। तद्व्याख्यावसरे क्रियाया गुणत्वं नास्तीत्यप्युक्तम्। इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम्। तत्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वात् पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यम्। अर्थशब्देन समासमुदाहरति—धान्येनेति। अर्थशब्दो धनपरः। हेतौ तृतीया। धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः। अत्र धनस्य धान्यहेतुकत्वेऽपि तत्कारणकत्वाभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः। धान्येनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। धान्याभिन्नं धनमित्यर्थ इति केचित्। ननु शङ्कुलया खण्ड इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्येव सिद्धे तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति—तत्कृत इति किमिति। गुणवचनेन चेत् तत्कृतेनैवेति नियमार्थं तत्कृतग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—अक्ष्णा काण इति। न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किन्तु रोगादिनेति भावः। गुणवचनेनेति किम्? गोभिर्वपावान्। गोसम्बन्धिक्षीरादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्, किन्तु न गुणवचनोऽसौ।

(६९३) पूर्वसदृश। एतैरिति। पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण एतैरित्यर्थः। मासपूर्व इति। मासेन पूर्व इति विग्रहः। मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः। यद्यप्यवधित्वसम्बन्धे 'अन्यारादितरर्ते' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता, दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात्। तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया। हेतौ तृतीयेत्यन्ये। मातृसदृश इति। मात्रा सदृश इति विग्रहः। पितृसम इति। पित्रा सम इति विग्रहः। 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया। 'तुल्यार्थैः' इति षष्ठ्यां षष्ठीसमासेनैव सिद्धमित्याहुः। ऊनार्थेति। उदाहरणसूचनमिदम्। माषोनमिति। माषाख्यपरिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः। अत एव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा। अर्थग्रहणं च ऊनेनैव च सम्बध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथगुपादानात्। अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—माषविकलमिति। माषेण विकलमिति विग्रहः। हीनमित्यर्थः। पूर्ववत् तृतीया। वाक्कलह इति। वाचा कलह इति विग्रहः। आचारनिपुण इति। आचारेण

सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्, 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' (सू ३८८५) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसम्मिश्रा धानाः । 'अवरस्योपसङ्ख्यानम्' (वा १२५६) मासेनावरो मासावरः । (६९४) **कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३२ ॥** कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (प २९)—नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् ? भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्[1] । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । कृता किम् ? काष्ठैः पचतितराम् । (६९५) **कृत्यैरधिकार्थवचने २ । १ । ३३ ॥** स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह

निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । **गुडमिश्र इति** । गुडेन मिश्र इति विग्रहः । **आचारश्लक्ष्ण इति** । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु गुडसंमिश्रा इत्यत्र कथं समासः? सुबन्तविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह—**मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति** । कुत इत्यत आह—**मिश्रं चेति** । असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्वात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । **मासेनावर इति** । मासेन पूर्व इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थ ऊनार्थकत्वादेव सिद्धम् ।

(६९४) **कर्तृकरणे** । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—**कर्तरि करणे चेति** । **प्राग्वदिति** । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कृद्ग्रहणे क्तप्रत्यय एव गृह्यते, बहुलग्रहणादिति भाष्यम् । अतः क्तान्तमेवोदाहरति—**हरिणा त्रात इति** । पालित इत्यर्थः । ननु कृदन्तस्य समर्थविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नखनिर्भिन्न इत्यत्र न स्यादित्यत आह—**कृद्ग्रहणे इति** । परिभाषेयम् 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रे भाष्ये स्थिता । **पचतितरामिति** । अतिशयेन पचतीत्यर्थः । 'अतिशायने', 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तौ 'द्विवचनविभज्य' इति तरप् । 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् । अत्र तद्धितान्तेन समासनिवृत्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः ।

(६९५) **कृत्यैरधिकार्थवचने** । **अर्थवादवचनमिति** । अविधायकोक्तिरित्यर्थः । **वातच्छेद्यं तृणमिति** । वातेन छेद्यमिति विग्रहः । छेत्तुं योग्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कृत्यप्रत्ययः । कोमलत्वेन स्तुतिः, दुर्बलत्वेन निन्दा वा । **काकपेयेति** । 'अचो यत्'

---

१. "कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । कृता क्तेनेति किमर्थम् ? इह मा भूत्—दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनाद सिद्धम्" इति ।—(म० भा०—२-३-३२)

प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । (६९६) अन्नेन व्यञ्जनम् २ । १ । ३४ । संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । (६९७) भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २ । १ । ३५ ॥ गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । (६९८) चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः २ । १ । ३६ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते, बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु ।

इति यत्, 'ईद्यति' इति ईत्त्वं, गुणः । अत्र पूर्णाम्भस्त्वेन स्तुतिः, अल्पाम्भस्त्वेन निन्दा वा ।

(६९६) अन्नेन व्यञ्जनम् । व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे—संस्कारेति । संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति संस्कारः, उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । अन्नेति । अन्नम् ओदनः । तद्वाचकशब्देनेत्यर्थः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इति कोशः । दध्ना ओदनो दध्योदन इति । नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापेक्षत्वात् असामर्थ्यात् कथमिह समास इत्यत आह—अन्तर्भूतेति । [1]उपसेकक्रियां विना दध्नः अन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्ना इत्यस्य दधिकरणकोपसेके वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्' इति ।

(६९७) भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि । तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यम् । पृथुकादि भक्ष्यं विवक्षितम् । गुडेन धाना गुडधाना इति । 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' इत्यमरः । गुडेन मिश्रा धाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदापेक्षत्वान्न सामर्थ्यमित्यत आह—मिश्रणेति । गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रणे वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः ।

(६९८) चतुर्थी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित एषां द्वन्द्वः । चतुर्थ्यन्तम् एतैः षड्भिः समस्यते, स तत्पुरुष इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम् । अर्थेन 'नित्यसमासः' इति वक्ष्यमाणः समासः । चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थमिति पर्यवस्यति । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना । तदर्थेनेति । तदर्थेन समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति न त्वन्यत्रेत्यर्थः । कुतः इत्यत आह—बलिरक्षितेति । यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः स्यात्, प्रकृतिविकृतिभाव एवेति

---

१. "इह कारकाणां परस्परानन्वयेऽपि वृत्तौ अन्तर्भूतया उपसेकक्रियया सामर्थ्यसम्पत्तिः । उपसेकं विना द्वयोः संस्कार्य-संस्कारकभावस्य प्रतीयमानस्यानुपपत्तेः" ।—व्या० सि० सु० पृ० ९४२ ।

नेह—रन्धनाय स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासाः। 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' (वा १२७३–१२७४)। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्। (६९९) पञ्चमी भयेन २।१।३७॥ चोराद्भयं चोरभयम्। 'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५)।

नोच्येत, तर्हि बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं स्यात्। भूतेभ्यो बलिः, गोभ्यो रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया, रक्षिततृणस्य गवार्थतया च तदर्थेत्येव समाससिद्धेरिति भावः। **यूपायेति**। अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दारु। अतो दारुशब्देन यूपायेत्यस्य समासः, यूपस्य दारुविकृतित्वाच्च, तक्षादिना अष्टाश्रीकृतवृक्षस्यैव यूपशब्दार्थत्वात्। अथ प्रकृतिविकृतिभावग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति**। **रन्धनायेति**। पाकायेत्यर्थः। 'रध हिंसायाम्'। इह पाको विवक्षितः। भावे ल्युट्, अनादेशः। 'रधिजभोरचि' इति नुम्। स्थाल्याश्चतुर्थ्यन्तवाच्यपाकार्थत्वेऽपि प्रकृतिविकृतिभावविरहान्न समासः। ननु अश्वेभ्यो घासः अश्वघासः, धर्माय नियमः धर्मनियमः इत्यादौ कथं तदर्थेन समासः, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—**अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासा इति**। न चैवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभावनियमो व्यर्थ इति वाच्यम्, शाब्दबोधे संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येन उक्तनियमसाफल्यात्। एवञ्च रन्धनाय स्थालीति सम्बन्धत्वेन भाने षष्ठीसमास इष्ट एव। तादर्थ्यत्वेन भाने चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयणमित्यास्तां तावत्। तदेवं तदर्थेत्यंशः प्रपञ्चितः। अथेदानीमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य समासे विशेषमाह—**अर्थेनेति**। अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम्। अन्यथा विभाषाधिकाराद्विकल्पः स्यात्। विशेष्यस्य प्रधानस्य यल्लिङ्गं तल्लिङ्गमित्यपि वक्तव्यम्। अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुंल्लिङ्गत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति सर्वत्र पुंल्लिङ्गतैव स्यादित्यर्थः। अर्थशब्दोऽत्र वस्तुपरः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। इह उपकारकं वस्तु विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**द्विजायायं द्विजार्थः सूप इति**। तत्र द्विजायायमित्यस्वपदविग्रहः। तत्र अर्थशब्दस्थाने अयमिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात्। द्विजायेति तादर्थ्यचतुर्थी। तदन्तस्य अर्थशब्देन समासः, विशेष्यसूपशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात् समासस्य पुंल्लिङ्गता च। द्विजस्य उपकारकः सूप इत्यर्थः। **द्विजार्था यवागूरिति**। द्विजायेयमिति विग्रहः। अर्थशब्दस्य नित्यपुंल्लिङ्गत्वेऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंल्लिङ्गं बाधित्वा अनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता। **द्विजार्थं पय इति**। द्विजायेदमिति विग्रहः। अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारान्नपुंसकत्वम्। **भाष्ये तु चतुर्थ्येव तादर्थ्यस्योक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन अर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेर्नित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव। गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोकत**

वृकभीतः । (७००) **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः २ । १ । ३८ ।** एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते, स तत्पुरुषः[1] । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् ? प्रासादात्पतितः । (७०१) **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३९ ॥** स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः । दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (सू ९५९) इत्यलुक् । (७०२) **षष्ठी २ । २ । ८ ॥** राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । (७०३) **याजकादि-**

एव सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । **भूतबलिरिति** । भूतेभ्यो बलिरिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः । **गोहितमिति** । गोभ्यो हितमिति विग्रहः । गवामनुकूलमित्यर्थः । 'हितयोगे च' इति शेषषष्ठ्यपवादचतुर्थी । तदन्तस्य हितशब्देन समासः । **गोरक्षितमिति** । तृणादिकमिति शेषः । गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः ।

(६९९) **पञ्चमी भयेन** । पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । **चोराद्भयं चोरभयमिति** । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । **भयभीतभीतिभीभिरिति** । सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणात् भीतादेरप्राप्ते समासे वचनम्—**वृकभीत इति** । वृकभीतिः, वृकभीरित्यप्युदाहार्यम् । अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा वृकभयं, ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः इत्युदाहृतम् । चोरत्रस्तः, भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्सुपा' इति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः ।

(७००) **अपेतापोढ** । अल्पशः इति स्वार्थे शस्, अत एव निपातनात् । तदाह—**अल्पं पञ्चम्यन्तमिति** । 'बह्वल्पार्थात्' इति शस् तु न भवति, 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

(७०१) **स्तोकान्तिक** । स्तोक, अन्तिक, दूर एतदर्थकानि, कृच्छ्र, एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः । अर्थग्रहणं स्तोकान्तिकदूरेषु सम्बध्यते । **अल्पान्मुक्त इति** । स्तोकपर्यायस्योदाहरणम् । **अभ्याशादागत इति** । अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम् । **विप्रकृष्टादागत इति** । दूरशब्दपर्याय उदाहार्यः । 'करणे च स्तोक' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यत्र तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति पञ्चमी । अत्र 'सुपो धातु:' इति लुकमाशङ्क्याह—**पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति** ।

(७०२) **षष्ठी** । षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **राजपुरुष इति** । राजन् अस् पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासे सति सुब्लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्ति

---

१. 'बाहुलकस्यैवायं प्रपञ्चः'—व्या० सि० सु०, पृ० ९४५ ।

भिश्च २ । २ । ९ ॥ एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू ७०९) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः । 'गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३८४१) । तरबन्तं यद् गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । 'न निर्धारणे' (सू ७०४) इति 'पूरणगुण'—(सू ७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्' (वा १३१७) । इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चनः । **(७०४) न निर्धारणे २ । २ । १० ॥** निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत

प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य नलोपः । न च लुका लुप्तत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदत्वस्य सुब्घटितसमुदायधर्मत्वेन तस्य अङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः ।

(७०३) **याजकादिभिश्च** । ननु 'षष्ठी' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—तृजकाभ्यामिति । **ब्राह्मणयाजक इति** । 'ब्राह्मणस्य याजकः' इति विग्रहः । यजतेर्ण्यन्तात् कर्तरि ण्वुल्, अकादेशः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । **देवपूजक इति** । देवानां पूजक इति विग्रहः । पूजकशब्दो याजकादिरिति भावः । भूभर्तेति तृजन्तस्योदाहार्यम्, भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् । **गुणात्तरेणेति** । वार्तिकमिदं 'सर्वं गुण' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । गुणवाचकात् विहितो यस्तरप् तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते, तरपो लोपश्चेत्यर्थः । फलितमाह—**तरबन्तं यदिति** । ननु 'षष्ठी' इति सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थंमिदमित्यत आह–**न निर्धारणे इति** । 'सर्वं गुण' इति सूत्रे भाष्ये तु 'पूरणगुण' इत्यस्यापवाद इत्येवोक्तम् । सर्वशब्दानुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति** । बकानां गुण इति शेषः । द्रव्यान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां बकानां श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य' इति विभक्तव्योपपदे तरप् । अत्र सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तस्य श्वेततरशब्देन समासे तरपो लोपे सर्वश्वेत इति रूपम् । **सर्वमहानिति** । ईश्वरः इति शेषः । पूर्ववत्तरप् । सर्वेषां महत्तरः इति विग्रहः । इतरसम्बन्धिमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिकमित्यर्थः । **कृद्योगेति** । कृता योगो यस्या इति विग्रहः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विहितेति भाष्यम् । **इध्मप्रव्रश्चन इति** । कुठार इति शेषः । प्रवृश्च्यतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः । करणे ल्युट् । इध्मानां प्रव्रश्चन इति विग्रहः । कर्मणि षष्ठी । 'प्रतिपदविधाना' इति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादोऽयम् ।

(७०४) **न निर्धारणे** । **नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति** । अत्र नृणामिति षष्ठ्यन्तस्य द्विजशब्देन समासो न भवति । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषषष्ठ्येव, न तु निर्धारणषष्ठी । यतो निर्धारणम्, यच्च निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसन्निधान एव तस्याः प्रवृत्तेरिति कैयटः । गुणेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे कैयटः । केचित्तु 'उत्तमः

इति वाच्यम्'[1] (१३२०)। **सर्पिषो ज्ञानम्।** (७०५) **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन २।२।११॥** **पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणे-सतां षष्ठः। गुणे-काकस्य कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः, 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्'**

पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति गीतावाक्यात् कर्मधारय एव। उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः। **प्रतिपदविधानेति**। पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावः। प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधाना। 'षष्ठी शेषे' इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधानेति भाष्यम्। **सर्पिषो ज्ञानमिति**। अत्र 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति विहितषष्ठ्याः समासो न भवति। 'न निर्धारणे' इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्टमित्यलम्।

(७०५) **पूरणगुण**। पूरणगुणसुहितानि अर्था येषां ते पूरणगुणसुहितार्थाः, ते च सच्च अव्ययं च तव्यश्च समानाधिकरणं चेति समाहारद्वन्द्वात् तृतीया। तदाह—**पूरणाद्यर्थैरिति**। **पूरणे इति**। उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **सतां षष्ठ इति**। षण्णां पूरण इत्यर्थे 'तस्य पूरणे डट्' 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्'। न च कुम्भपूरणमित्यत्रापि स निषेधः स्यादिति वाच्यम्, 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' इति निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् 'उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि' इत्यत्र तु उञ्छात्मकः षष्ठ इति व्याख्येयम्। **गुणे इति**। उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। प्रधानत्वेन वा उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्दः, व्याख्यानात्। तदाह–**काकस्य कार्ष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति**। कृष्णशब्दात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति भावे ष्यञ्। शुक्लशब्दात्तु 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' इति लुक्। ननु दन्ता इति शेषपूरणेन ब्राह्मणस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनैवान्वयात् शुक्लशब्देनान्वयाभावादसामर्थ्यात् कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आह—**यदा प्रकरणादिनेति**। प्रकरणादर्थाद्वेत्यर्थः। दन्ताः संयुक्ताः शुभावहाः, न तु विरला इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा प्रकरणात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः। यदि वा सर्ववर्णेषु दन्तवस्त्रभूषणेषु प्रकृतेषु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा अर्थात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः, तत्र सामर्थ्यसत्त्वात् समासे प्राप्ते निषेध इत्यर्थः। अत्र 'आकडारात्' इति सूत्रोक्तगुणवचनसञ्ज्ञकानां 'तृतीया तत्कृत' इति सूत्रे प्रपञ्चितानां गुणानां न ग्रहणम्, अत्र गुणवचनशब्दाभावात्। किन्तु 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चि-

१. अस्मिन् प्रसङ्गे प्रतिपदविधाना का? इति प्रश्ने "सर्वा प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा, कर्तृकर्मणोः कृतीति च कृद्योगा" इति भाष्ये उक्तम्। तत्र शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थ उक्तः। 'प्रतिपदविधाने'त्यस्य कारकविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थश्च परिकल्पितः। तेन "तुल्यार्थैः०" २-३-७२ इत्यादेर्न प्रतिपदविधानत्वमिति फलितम्।

(सू १२९५) इत्यादिनिर्देशात् । तेन अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्द्यम् इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहिताः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्—द्विजस्य कुर्वन्, कुर्वाणो वा, किंकर इत्यर्थः । अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरि इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः—ब्राह्मणस्य

तानां 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितगुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन 'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये तद्धितान्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासात् कथं कार्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम् । अथ अर्थगौरवमित्यादौ षष्ठीसमासं साधयितुमाह—**अनित्योऽयमिति । सञ्ज्ञाप्रमाणत्वादिति ।** सञ्ज्ञायाः प्रमाणत्वं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वं तस्मादिति विग्रहः । अत्र प्रमाणत्वस्य गुणत्वात् तेन षष्ठीसमासनिषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । अतो गुणेन समासनिषेधः अनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः । **इत्यादीति ।** आदिना गुणकार्त्स्न्यमित्यादिसङ्ग्रहः । वस्तुतस्तु अनित्योऽयं गुणेन निषेध इत्ययमर्थो भाष्ये न दृश्यते । न च कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे विंशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्तीत्युक्त्वा गवां विंशतिर्गवां सहस्रमित्यर्थे गोविंशतिर्गोसहस्रमित्यादिप्रयोगात् । अर्थगौरवमित्यादौ तु अर्थगतं गौरवमिति मध्यमपदलोपिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सुहितपदं व्याचष्टे—**सुहितार्थाः तृप्त्यर्था इति ।** नपुंसके भावे क्त इति भावः । **फलानां सुहिता इति ।** करणत्वस्याविवक्षायां सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । अर्थग्रहणात् फलानां तृप्तिरित्यादावपि न समासः । फलसुहितमिति कथं समास इत्यत आह—**तृतीयासमासस्तु स्यादेवेति ।** करणत्वविवक्षायां तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समास इति भावः । तर्हि सुहितयोगे षष्ठीसमासनिषेधो व्यर्थ इत्यत आह—**स्वरे विशेष इति ।** तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिति फलभेद इति भावः । **सदिति ।** सद्योगे षष्ठीसमासनिषेध उदाह्रियत इत्यर्थः । 'तौ सत्' इति शतृशानचोः सदिति सञ्ज्ञा वक्ष्यते । ननु द्विजस्य कुर्वन्निति न कर्मणि षष्ठी, 'न लोक' इति निषेधात् । नापि द्विजस्य घट कुर्वन्निति घटाद्यपेक्षया शेषषष्ठी, तर्हि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कुर्वन्नित्यनेन समासाप्रवृत्तेरित्यत आह—**किङ्कर इत्यर्थ इति ।** द्विजं परिचरन्नित्यर्थं इति यावत् । कृञ्धातुरिति परिचरणे वर्तत इति फलितम् । **अव्ययमिति ।** उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **पूर्वोत्तरेति ।** सत्तव्याभ्यां कृदस्यामित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये सर्वपश्चादिति प्रयोगश्चेह लिङ्गम्[1] । **तव्य इति ।** उदा-

---

१. अत एव 'सर्वपश्चात्' इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि अकृदव्ययैः उच्चैरादिभिः असामर्थ्येन समासाभावमुक्त्वा कृदव्ययमेवोदाहृतमिति लघुशब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । तेन अन्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समास इष्ट इति गम्यते ।

कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव, स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन—तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । 'गोर्धेनोः' इत्यादिषु 'पोटायुवति—' (सू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद् बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः

हरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' 'तव्यत्तव्यानीयर' इति कृत्यस्तव्यः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । **तव्यता तु भवत्येवेति** । षष्ठीसमास इति शेषः । तकारानुबन्धरहितस्यैव तव्यस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यतो न ग्रहणमिति भावः । **स्वकर्तव्यमिति** । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र तव्यता योगात् समासनिषेधो नेति भावः । ननु तव्यप्रत्ययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति समाससम्भवात् किं तव्ययोगे तन्निषेधेनेत्यत आह—**स्वरे भेद इति** । तव्यति कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः । **समानाधिकरण इति** । समानाधिकरणेन षष्ठ्यन्त न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **तक्षकस्य सर्पस्येति** । अत्र समासे सति पुनः समासात् षष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयसमासो दुर्वारः । अतः किं षष्ठीसमासनिषेधेनेत्यत आह—**विशेषणसमासस्त्विति** । ननु षष्ठीसमासनिषेधसामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भविष्यति । तत् किमगतिकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन । न च कर्मधारयस्वर एव यथा स्यात्, न तु षष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः षष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम्, उभयथापि 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वस्याविशिष्टत्वादिति चेत्, मैवम्—कर्मधारये हि सति गमनस्य श्रेयस इत्यादौ 'श्रज्यावसकन्पापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् तन्माभूदित्येतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य चरितार्थत्वान्न तस्य विशेषणसमासनिवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रहणमाश्रितम् । न चैवमपि तक्षकसर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तक्षकसर्पस्येति दुर्निवारमिति वाच्यम्, निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तक्षकसर्पस्येत्येवंजातीयकप्रयोगाभावोन्नयनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदाहरणान्तरमाह—**गोर्धेनोरिति** । गोर्धेनोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यत इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलतेरित्यादिसङ्ग्रहः । ननु षष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते 'पोटायुवति', 'युवा खलति' इत्यादिविशेषविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादित्यत आह —**पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद् बाधक इति** । पोटायुवति, युवा खलति इत्यादिविधयः गोर्धेनु., युवा खलतिरित्यादिषु प्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशाः । षष्ठीसमासस्तु राज्ञः पुरुषः इत्यादावसमानाधिकरणे सावकाशः । गोर्धेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र पोटायुवति, युवा खलति, इत्यादिविधीन् बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन समाना-

सोऽप्यनेन वार्यते। (७०६) क्तेन च पूजायाम् २।२।१२॥ 'मतिबुद्धि-' (सू ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजितः इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः। **(७०७) अधिकरणवाचिना च २।२।१३॥** क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा। **(७०८) कर्मणि च २।२।१४॥** 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (सू ६२४) इति या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। **(७०९) तृजकाभ्यां कर्तरि**

धिकरणेनेति निषेधेन वार्यत इत्यर्थः। नच निषेधसामर्थ्यादेव पोटायुवतीत्यादिसमासोऽपि बाध्यतामिति वाच्यम्, षष्ठीसमासे गोर्धेनोरित्यादौ अन्यतरस्य पूर्वनिपातः। 'पोटायुवति' इत्यादिसमासे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्पष्टत्वात्। समानाधिकरणेन निषेधश्चायं क्वाचित्क एव, अन्यस्य पदस्यार्थं इत्यन्यपदार्थं इति निर्देशात्। तेन नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिः सिद्धः।

(७०६) क्तेन च पूजायाम्। अत्र पूजाग्रहणं 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रोपलक्षणम्। तदाह—**मतिबुद्धीति सूत्रेणेति। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति।** राज्ञा इष्यमाणः ज्ञायमानः पूज्यमान इति क्रमेणार्थः। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। नन्वेवं सति राजपूजितः राजमतः राजबुद्ध इति कथं समास इत्यत आह—**राजपूजित इत्यादाविति।**

(७०७) अधिकरणवाचिना च। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**क्तेनेति। इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति।** 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इत्यधिकरणे क्तः। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी।

(७०८) कर्मणि च। क्तेनेति निवृत्तम्। कर्मणि या षष्ठी सा न समयस्ते इत्यर्थ अपां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धे 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति व्यर्थं स्यात्। किं तु चकार इति पर्यायः। कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः। फलितमाह—**उभयेत्यादिना। आश्चर्य इति।** यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव कर्मणि षष्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण, तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव षष्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात्। तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः। शब्दानुशासनमित्यत्र तु वस्तुतः आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्याप्रवृत्तेर्नायं निषेधः, 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः। यद्वा शेषे विभाषा अविशेषेण विभाषेत्याश्रित्य उभयप्राप्तावित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव षष्ठ्याः प्राप्तेर्नायं निषेध इत्यलम्।

(७०९) तृजकाभ्यां कर्तरि। कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात्, नतु

२ । २ । १५ ॥ **कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् ? इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ।**[1] **(७१०) कर्तरि च २ । २ । १६ ॥ कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या**

षष्ठ्याः । तदाह—**कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्तेति ।** 'ण्वुल्तृचौ' इति कर्तरि तृच्, 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी । एवमोदनस्य पाचक इति पचेः कर्तरि ण्वुल् । अकादेश इति विशेषः । **इक्षुभक्षिकेति ।** 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । 'कर्मणि च' इति निषेधस्तु न, कर्तुः प्रयोग एव तत्प्रवृत्तेः । ननु भुवो भर्ता भूभर्तेत्यत्रापि निषेधः स्यात् । न च भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठात् भवत्येव षष्ठीसमासः, 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम्, एवं तर्हि वज्रस्य भर्तेत्यत्रापि समासप्रसङ्गादित्यत आह—**पत्यर्थेति ।** याजकादौ पत्यर्थकस्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणं, व्याख्यानात् । ततश्च वज्रस्य भर्तेत्यत्र 'याजकादिभिश्च' इति समासो नेति भावः । **कथं तर्हीति ।** त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं, 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, पात्राद्यन्तस्य नेत्युक्तेः । त्रिभुवनस्य विधातेति तृचा योगे कथं कर्मणि षष्ठ्याः समास इत्याक्षेपः । परिहरति—**शेषषष्ठ्येति ।** प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एवायं निषेध इति बहुष्विति सूत्रे कैयट आहेत्यर्थः[2] ।

(७१०) कर्तरि च । कर्तरीत्येतत् षष्ठीत्यनुवृत्ते अन्वेति । तदाह—**कर्तरि षष्ठ्या इति । अकेनेति ।** 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भवतः शायिकेति ।** 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्,[3] अकादेशः,[4] टाप्[5] । 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्तरि षष्ठी । अत्र अकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् 'तृजकाभ्याम्' इत्यस्य न प्राप्तिः । ननु पूर्वसूत्रे 'तृजकाभ्याम्' इति समस्तपदोपादानात् कथमिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु तृच इत्यत

---

१. "बहुषु बहुवचनम्" (१-४-४१) इति सूत्रस्थ–'गुणिविशेषक' इति भाष्यप्रतीकमादाय षष्ठीसमासाभावस्यानित्यत्वं कल्पयन् कैयट आह—'अत एव वचनाद् अनित्यस्तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समास इति' ।

२. 'अत्र न्यासकारः—तृन्–समासोऽयम् । न च तत्र "न लोकेति" षष्ठी–निषेधः । प्रकृतसूत्रेऽनुबन्धनिर्देशेन तदनित्यत्वसिद्धेः' । व्या० सि० सु० पृ० ९९० ।

३. "पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुल्" (३-३-१११) ।

४. "युवोरनाकौ" वु = अक । "अचो ञ्णिति" ई = ऐ ।

५. "अजाद्यतष्टाप् (४-१-४) । "प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" (७-३-४४)—अ = इ ।

अभावात् । (७११) नित्यं क्रीडाजीविकयोः २ । २ १७ ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति भावे ण्वुल्[1] । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू ७०९) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । (७१२) पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २ । २ । १ ॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसङ्ख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् ?

आह—नेहेति । तद्योगे इति । तृचः कर्तरि विहितत्वेन 'स्रष्टा कृष्ण' इत्यादौ कर्तुः कृताभिहिततया तत्र कर्तरि षष्ठ्या एवाप्रसक्तया तत्समासनिषेधस्य शशशृङ्गेण कण्डूयनं न कर्तव्यमितिवदसम्भवपराहतत्वादित्यर्थः ।

(७११) नित्यं क्रीडाजीविकयोः । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । उद्दालकः श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि, तेषां भञ्जनमियस्वपदविग्रहः । संज्ञायामिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति भावे ण्वुलित्यर्थः । अत्र कर्मणि षष्ठ्याः समासः । वस्तुतस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' इति भावे ण्वुलित्येव युक्तम् । 'संज्ञायाम्' इति तु अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते । तथा सति उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । जीविकायामिति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । दन्तलेखक इति । दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः । लिखेः कर्तरि ण्वुल् । अकादेशः । जीविका समासगम्या । ननु 'षष्ठी' इति सूत्रेणैवात्र षष्ठीसमाससिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—तत्रेति । तत्र तस्मिन् उदाहरणद्वये क्रीडाबोधके उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यत्र विभाषाधिकारात् षष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः ।

(७१२) पूर्वापर । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । एकदेशशब्दः अवयवे रूढः । एकदेशः अस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तेनेति लभ्यते । अधिकरणं द्रव्यम् । एकमधिकरणम् एकाधिकरणम् । एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेन अवयविवाचकसुबन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुबन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । फलितमाह—अवयविना सहेत्यादिना । ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इत्यादि सिद्धम् । भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यत आह—षष्ठीसमासापवाद इति । पूर्वं कायस्येति विग्रहे 'षष्ठी' इति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनमित्यर्थः । पूर्वं कायस्येति । अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाक्यम् । अर्धमिति गम्यम् विशेष्याभिप्रायं नपुंसक

---

१. भावे इत्युपलक्षणम् । अधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायाम् ।

पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् ? पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते; 'संख्याविसाय'—(सू २३८) इति ज्ञापकात्[1] । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु—सर्वं एकादेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः,

---

त्वम् । 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति निर्देशादवयववृत्तिदिक्शब्दयोगे पञ्चम्यभावात् षष्ठी । पूर्वकाय इति । पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वमिति भावः । 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति' 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तम् । ततश्च एकदेशिसमासाभावे षष्ठीसमासो न भवति । अपरकाय इति । अपरं कायस्येति विग्रहः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिना किमिति । एकद्रव्यवाचिना पूर्वादयः समस्यन्त इत्येवास्त्वित्यर्थः । पूर्वं नाभेः कायस्येति । अत्र नाभेरिति पूर्वशब्देऽन्वेति । दिग्योगे पञ्चमी । नाभ्यपेक्षया यत् पूर्वमर्धं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभिशब्दस्य नाभ्यपेक्षया पूर्वांशेऽन्वयः । अत्र पूर्वस्यांशस्य नाभिरवधिरेव, न त्ववयवी । अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भवतीत्यर्थः । पूर्वश्छात्राणामिति । अत्र छात्रशब्दः छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्धमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य एकत्वेऽपि उद्भूतावयवकतया बहुत्वादेकत्वसङ्ख्यावैशिष्ट्याभावान्न समास इति भावः । ननु अह्नो मध्यं मध्याह्नमित्यत्र कथमेकदेशिसमासः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्भावादित्यत आह—सर्वोऽप्येकदेश इति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति । 'तत्पुरुषस्य' इति 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च' इति च प्रकृते, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्येकदेशवाचकात् परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशो विधीयते । ततश्चाह्नः सायं इति विग्रहे अवयविवृत्तिना अहन्शब्देन षष्ठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे सति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशे 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे सायाह्न इति भवति । तस्मात् सप्तम्येकवचने परे 'सङ्ख्याविसाय' इति सायशब्दपूर्वकस्य अह्नशब्दस्य अहन्नादेशविकल्प उक्तः । सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने इत्युदाहरणम् । तत्र अह्नः साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वाद्यप्रविष्टत्वादहन्शब्देन समासो न स्यात्, तदा 'षष्ठी' इति सूत्रेण अहन्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य सायशब्देन समासे सति षष्ठ्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति सायशब्दात् परस्याह्नशब्दस्य अहन्नादेशविधानं निर्विषयं स्यात् । अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति विज्ञाप्यते इत्यर्थः । मध्याह्न इति । अह्नो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः'

---

१. अन्यथा अह्नस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः ।

'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । (७१३) अर्धं नपुंसकम् २ । २ । २ ॥ समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत् । 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्' (वा ६७३)। एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन 'पञ्चखट्वी' इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिपल्या अर्धपिप्पली । 'क्लीबे' किम्' ? ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव ।

इत्यह्नादेशः । सायाह्न इति । अह्नः साय इति विग्रहः मध्याह्नवत् । ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्युक्तम्, 'सङ्ख्याविसाय' इति सूत्रे अहन्शब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुपपत्तेरित्यत आह—ज्ञापकस्येति । अहन्शब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशिसमासं सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादह्नशब्दोपादानात् सर्वेणापि अवयविवृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षतत्वात् न त्वहन्शब्देन सायशब्दस्यैव पूर्वाद्यप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः । मध्यरात्र इति । रात्रेर्मध्यमित्यर्थः । पश्चिमरात्रेति । रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यच्समासान्तः ।

(७१३) अर्धं नपुंसकम् । अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीब इति । वर्तते इति शेषः । 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति कोशादिति भावः । अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति । समे त्वंशे अर्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः । भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंशसामान्यवाची तु पुंल्लिङ्ग इत्युक्तम् । स प्राग्वदिति । सः नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्दः अवयविवाचिना समस्यत इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यन्तर्भावात् पूर्वेण न प्राप्तिः । ननु अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धाय पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्यै, अर्धात्पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धस्य पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धे पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याम् इति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः स्यादित्यत आह—एकविभक्ताविति । 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे 'अषष्ठ्यन्तम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च पिप्पलीशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्व इत्यर्थः । नन्वेवं सति पञ्चानां खट्वानां समाहारः, समाहारं, समाहारेणेत्यादिविग्रहेषु खट्वाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वेऽपि षष्ठ्यन्तत्वादनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वाभावे अदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीबभावे पञ्चखट्वेति स्यात्, पञ्चखट्वीति न स्यादित्यत आह—

अर्धं पिप्पलीनाम्। (७१४) द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् २।२।३॥ एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा। द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा। 'एकदेशिना' किम्? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् 'पूरणगुण—' (सू ७०५) इति

एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति। 'अपथं नपुंसकम्' इति सूत्रभाष्ये[1] पञ्चखट्वीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः। **अर्धपिप्पलीति**। प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्धशब्दस्योपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः। पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेऽपि 'एकविभक्तौ' इति निषेधादुपसर्जनत्वाभावान्न ह्रस्व इति भावः। **ग्रामार्धं इति**। ग्रामस्यार्धं इति विग्रहः। ग्रामस्यांश इत्यर्थः। अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेन नित्यनपुंसकत्वाभावान्नायं समासः, किन्तु 'षष्ठी' इत्येव समास इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वनिपातः। **द्रव्यैक्य एवेति**। एकाधिकरण इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। **अर्धं पिप्पलीनामिति**। अत्र द्रव्यैक्याभावान्न समासः। सति समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात्। इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्गम्' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम्[2]।

(७१४) **द्वितीयतृतीय**। **द्वितीयं भिक्षाया इति**। विग्रहोऽयम्। भिक्षाया द्वितीयमर्धमित्यर्थः। **द्वितीयभिक्षेति**। द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः। 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। **द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति**। भिक्षाया द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः। भिक्षाया इत्यवयवषष्ठी द्वितीयमित्यत्रान्वेति। द्वितीयमित्येतत्तु भिक्षुकस्येत्यत्र कर्मत्वेनान्वेति। 'न लोक' इति निषेधान्न षष्ठी। अत्र द्वितीयमित्यस्य भिक्षुकस्येत्यनेन समासो न भवति, द्वितीयं प्रति भिक्षुकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः। ननु विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अन्यतरस्यामिति**। अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे षष्ठीसमास इत्यन्वयः। अन्यथा षष्ठ्यपवादभूतेनानेन समासेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तेत। महाविभाषाधकारे 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः। ननु 'पूरणगुण' इति निषेधात्

---

१. तत्र हि "वाऽबन्तः" इत्युक्तवता भाष्यकारेण आबन्त-स्त्रीलिङ्गशब्दानां द्विगौ स्त्रीत्वस्य वैकल्पिकत्वं प्रतिपादितम्। अन्यथा अकारान्तोत्तरपदस्य द्विगोः स्त्रीत्वस्य नित्यत्वेन केवलं ङीबन्तं रूपमेव सम्पद्येत। कैयटस्त्वेवमाह—'पञ्चखट्वीत्यत्र टापः उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप्। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तु उपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणाभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम्। पञ्चखट्वमित्यत्र तु असति उपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति। उपसर्जनत्वे तु परत्वाद तदाश्रयं ह्रस्वत्वम्"। म० भा० २-४-३०।

२. तद्यथा—अर्धं पिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धम्। 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात। अन्यथा अर्धाकारः अर्धजरतीयम्, अर्धोक्तम्, अर्धविलोकितमित्यादौ समविभागविरहादनिर्वाहात।

निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीयम्। (७१५) **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २।२।४॥** पक्षे 'द्वितीया श्रित—' (सू ६८६) इति समासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः—जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः। इह सूत्रे 'द्वितीयया अ' इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते। तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका। (७१६) **कालाः परिमाणिना २।२।५॥** परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्य मासजातः[1]। द्व्यहजातः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। द्व्यहो

कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह—पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वेति। अन्यथा अन्यतरस्यां ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः। इत्येकदेशिसमासनिरूपणम्।

(७१५) **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया।** प्राप्त-आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः। चकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः। तदाह—**पक्ष इति।** वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रे 'प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्समुच्चयस्य सिद्धत्वात् 'चकारो न तत्समुच्चयार्थः' इति भाष्ये स्थितम्[2]। तत्र प्रकृत-सूत्रेण समासे प्राप्तापन्नयोः पूर्वनिपातः। 'द्वितीया श्रित' इति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः। तदाह—**प्राप्तजीविक इत्यादि।** अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री, जीविकामापन्ना स्त्रीति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण समासे सति पूर्वपरयोरकारमन्तादेशं साधयितुमाह—**इह सूत्र इति। अकारोऽपीति।** प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते। तयोरकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थलाभादिति भावः। **तेनेति।** प्राप्तापन्नयोराकारस्यान्त्यस्य स्थाने अकारविधानेनेत्यर्थः।

(७१६) **कालाः परिमाणिना।** परिमाणिपदं व्याचष्टे—**परिच्छेद्यवाचिनेति।** काला इति बहुवचनात् कालविशेषवाचका इत्यर्थः। **मासो जातस्य मासजात इति।** अत्र विग्रहे मासः प्रधानम्। समासे तु जातः प्रधानम्। मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शन-कर्मत्वादिप्रतीतेः। विशेषणविशेष्यभावस्तु एकार्थीभावसम्बन्धसाध्यः। एतदेवाभिप्रेत्य मूले क्वचित् पुस्तके मासो जातस्य यस्य स इति पठितम्। तत्र विग्रहे जातस्येति परिच्छे-द्यपरिच्छेदकभावे षष्ठी। जातपरिच्छेदको मास इति विग्रहवाक्ये बोधः। मासपरिच्छेद्यो जात इति समासाद् बोधः। तत्र मासस्तावत् जननं साक्षात् परिच्छिनत्ति। जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा परिच्छिनत्ति। तथा च मासपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त इति

---

१. एकत्वं चात्र मासस्य गम्यते शब्दस्वाभाव्यात्, द्वित्वादि-संख्यायाः सापेक्षत्वात्। अत एव हरिणा वाक्यपदीये उक्तम्—

शौर्पिके मासजाते च परिमाणे स्वभावतः। उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्तते॥ इति॥

२. "एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः। किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते। प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन समस्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति"। —म० भा० २-२-४।

जातस्य यस्य स इति विग्रहः। 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानम्' (वा १२८८)। द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः। 'अह्नोऽह्न:—' (सू ७९०) इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः। पूर्वत्र तु 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' (सू ७९३) इति निषेधः। (७१७) सप्तमी शौण्डैः २।१।४०॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अध्यिशब्दोऽत्र पठ्यते। '—अध्युत्तरपदात्—' (सू० २०७९) इति खः। ईश्वराधीनः। (७१८) सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च २।१।४१॥

समासाद् बोधः फलति। षष्ठीसमासापवादोऽयम्। षष्ठीसमासे तु जातमास इति स्यात्। न च मासो जातस्य यस्य सः मासजात इति बहुव्रीहिणैवैतत्सिद्धमिति वाच्यम्। समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् 'निष्ठा' इति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च। 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति जातशब्दस्य परनिपातस्तु न। सुखादावस्य पाठकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम्। द्व्यहो जातस्येति। 'तद्धितार्थं' इति समाहारे द्विगुः। 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच्। 'रात्राह्नाहाः' पुंसि' इति पुंस्त्वम्। उत्तरपदेनेति। 'तद्धितार्थ' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। तेन हि सूत्रेण उत्तरपदे परे दिक्सङ्ख्ययोस्सुबन्तेन द्विगुसमासो विहितः। उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमावयवे रूढः। ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दे उत्तरपदे सम्पन्ने पूर्वयोस्सुबन्तयोर्द्विगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या। स च समासस्त्रयाणां 'कालाः परिमाणिना' इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति। 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्। अतः उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोस्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः। उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत्। 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम्। द्वे अहनी इति। द्वे अहनो जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि द्वयहन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि अहन् इत्यनयोः 'तद्धितार्थं' इति द्विगुसमासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्नएतेभ्यः' इत्यह्नादेशे द्व्यह्नजात इति रूपमित्यर्थः। अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावे टच् अह्नादेशश्च न स्यातामिति भावः। ननु द्वयोरह्नोस्समाहारो द्व्यह इति कथं पूर्वमुक्तम् तत्राप्यह्नादेशप्रसङ्गादित्यत आह—पूर्वत्र त्विति। निषेध इति। अह्नादेशनिषेध इत्यर्थः। इति षष्ठीसमासनिरूपणम्।

(७१७) सप्तमी शौण्डैः। शौण्डादिभिरिति। बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः। अक्षेषु शौण्ड इति। शौण्डः क्रियाकुशलः। वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तमी। अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः। अत्रेति। शौण्डादावित्यर्थः। ईश्वराधीन इति। प्रपञ्च इति शेषः। ईश्वरे अधि इति विग्रहः। 'अधिरीश्वरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वम्।

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । **(७१९) ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २ । १ । ४२ ॥** ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः । **(७२०) कृत्यैर्ऋणे २।१।४३ ॥** सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । **(७२१) संज्ञायाम् २ । १ । ४४ ॥** सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः—' (सू ९६६) इत्यलुक् । **(७२२) क्तेनाहोरात्रावयवाः २ । १ । ४५ ॥** अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् ।

'यस्मादधिकम्' इति सप्तमी । तदन्तस्य अधिना समासः । सुब्लुक् 'अषडक्ष' इति अध्युत्तरपदत्वात् खः, ईनादेशः—ईश्वराधीन इति रूपम् ।

(७१८) **सिद्धशुष्क** । सप्तमीत्यनुवर्तते तदाह—**एतैस्सप्तम्यन्तं प्राग्वदिति** । **साङ्काश्यसिद्ध इति** । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम् । तत्र सिद्धः उत्पन्नो ज्ञातो वेत्यर्थः । **आतपशुष्क इति** । आतपे शुष्क इति विग्रहः । **स्थालीपक्व इति** । स्थाल्यां पक्व इति विग्रहः । **चक्रबन्ध इति** । चक्रे बन्ध इति विग्रहः । शौण्डादिगणे एतेषां पाठाभावात् पृथगुक्तिः ।

(७१९) **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** । ध्वाङ्क्षेत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात् । तदाह—**ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यत इति** । क्षेपपदं व्याचष्टे—**निन्दायामिति** । **तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष इति** । ध्वाङ्क्षः काकः, स इव यो गुरुकुले चिरं न तिष्ठति स इत्यर्थः । एवं हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**तीर्थकाक इति** ।

(७२०) **कृत्यैर्ऋणे** । सप्तमीत्यनुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यसंज्ञकप्रत्ययान्तग्रहणम् । 'ऋणपदमावश्यकोपलक्षणम्' इति भाष्यम् । तदाह—**सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके इति** । **मासे इति** । सामीप्याधिकरणत्वे सप्तमी । मासाव्यवहितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः । ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—**पूर्वाह्णेगेयं सामेति** । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । यत् प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति भाष्यम्[1] । तेनेह न[2] । पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ।

(७२१) **संज्ञायाम्** । सप्तमीत्यनुवर्तते । **सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायामिति** । **अरण्येतिलका इति वनेकसेरुका इति च संज्ञाशब्दौ** । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इत्यलुक् ।

(७२२) **क्तेनाहोरात्रावयवाः** । अहोरात्रयोः अवयवा इति विग्रहः । सप्तमीत्यनु-

---

१. तदुक्तं भाष्ये—'यद्ग्रहणं कर्तव्यम्' । इह मा भूत—पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ।

२. अयं समासो यत्प्रत्यान्तेनैव अभिधानस्वाभाव्यात् । —ल० श० शे० प्रकृतसूत्र ।

अपररात्रकृतम्। अवयवग्रहणं किम्? अह्नि दृष्टम्। (७२३) तत्र २।१।४६॥ 'तत्र' इत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तम्। (७२४) क्षेपे २।१।४७॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम्। 'अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्'। (७२५) पात्रेसमितादयश्च २।१।४८॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमय एव सङ्गताः, न तु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोऽयम्। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः। (७२६) पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २।१।४९॥ 'विशेषणं विशेष्येण—' (सू ७३६) इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। एकशब्दस्य

वर्तते। क्तेनेति तदन्तग्रहणम्। तदाह—अह्नो रात्रेश्चावयवा इति। अहरवयवस्योदाहरति—पूर्वाह्णकृतमिति। रात्र्यवयवस्योदाहरति—अपररात्रकृतमिति।

(७२३) तत्र। तत्रेति शब्दस्वरूपग्रहणम्। सप्तमीति क्तेनेति चानुवर्तते। तदाह—तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तेन सह प्राग्वदिति। तत्रभुक्तमिति। समासस्वरः प्रयोजनम्। तत्रभुक्तस्येदं तात्रभुक्तम् इति च।

(७२४) क्षेपे। सप्तमीति वचनेति चानुवर्तते। तदाह—सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायामिति। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति। स्थितमिति भावे क्तः। नकुलेन स्थितम्। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्तः। तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्य अनेन समासे कृते 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक्। हे देवदत्त, ते तव, एतत् अवस्थानम्, अवतप्ते नकुलस्थितमित्यन्वयः। यथा अवतप्तप्रदेशे नकुलाः न चिरं तिष्ठन्ति तथा कार्याण्युपक्रम्य तान्यनिवर्त्य इतस्ततो धावनमित्यर्थः। अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया।

(७२५) पात्रे समितादयश्च निपात्यन्त इति। कृतसमासादिकार्या एते शब्दा निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। पात्रेसमित इति। इण् गतौ सम्पूर्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। निपातनात् सप्तम्या अलुक्। भोजनपात्रे निहिते सति सङ्गता इत्यर्थः। फलितमाह—भोजनेति। गेहेशूर इति। गेह एव प्रकटितशौर्यः, नतु युक्त इत्यर्थः। गेहेनर्दीति। नर्द शब्दे 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। समासे सति निपातनादलुक्। गेह एव गर्जति, युद्धादौ तु न प्रवर्तते इत्यर्थः। चकारोऽवधारणार्थं इति। ततश्च एते यथा गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—तेनेति। ततश्च परमाश्च ते पात्रेसमिताश्चेत्यादौ समासो न भवति।

(७२६) पूर्वकालैक। सुबित्यनुवृत्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते। सुपेति चानुवर्तते। पूर्वःकालो यस्य स पूर्वकालः। पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः। ततश्च पूर्वकालेत्यनेन पूर्वकाल-

'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' (सू० ७२७) इति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । (७२७) दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० ॥ 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् ।

वृत्त्यर्थंकशब्दस्य ग्रहणम् । एकादिशब्दास्तु षट् स्वरूपपरा एव । तथा च पूर्वकालादयस्सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । समानम् एकम् अधिकरणं वाच्यम् यस्येति विग्रहः । एकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यमिति फलितम् । **पूर्वनिपातेति** । पश्चादनुलिप्तः पूर्वं स्नातत्वेन, पूर्वं स्नातो वा पश्चादनुलिप्तत्वेन विशेष्टुं शक्यते । अतो 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासे सति अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम् । एवमेकादीनामपीत्यर्थः । एकशब्दविषये प्रयोजनान्तरमप्याह—**एकशब्दस्येति** । 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायां समस्येते' इति नियमस्य वक्ष्यमाणतया एकनाथ इत्यत्र विशेषणसमासस्य बाधे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहणमित्यर्थः । **स्नातानुलिप्त इति** । विग्रहवाक्यवदिह पूर्वपश्चाच्छब्दाभावेऽपि स्नानानुलेपनयोः पौर्वापर्यं समासगम्यमेव । पूर्वकालः समस्यते इत्युक्ते परकालेनेत्यर्थात्प्रतीतेः । **एकनाथ इति** । एकश्चासौ नाथश्चेति विग्रहः । **सर्वयाज्ञिका इति** । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । सर्वे च ते याज्ञिकाश्चेति विग्रहः । **जरन्नैयायिका इति** । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्चेति विग्रहः । न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः । पूर्ववत् ठक् । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । 'जीर्यतेरतृन्' इति भूते अतृन् । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । **पुराणमीमांसका इति** । मीमांसामधीयते मीमांसकाः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः । **नवपाठका इति** । नवाश्च ते पाठकाश्चेति विग्रहः । अत्र पुराणसाहचर्यान्नवशब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते । न तु सङ्ख्याविशेषवाची । **केवलवैयाकरणा इति** । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । 'न य्वाभ्याम्' इति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च । केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः ।

(७२७) **दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्** । **अधिकार इति** । 'पूर्वकालैक' इति सूत्रस्थं समानाधिकरणेनेत्येतत् आपादसमाप्तेरनुवर्तत इत्यर्थः । ततश्च दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्येते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु 'विशेषणं विशेष्येण' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह—**सञ्ज्ञायामेवेति** । नचैवं सति पञ्च गावो यस्य सः पञ्चगुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात्, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र 'तद्धितार्थ' इति समासश्च न स्यादिति वाच्यम् । 'विशेषणं विशेष्येण' इति यदि दिक्सङ्ख्ययोस्समासः स्यात् तर्हि सञ्ज्ञायामेवेति नियमशरीराभ्युपगमात् । 'पूर्वसूत्रं, पूर्वमासः, पूर्वसमुद्रः' इत्यादौ तु सञ्ज्ञा-

पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह, उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । (७२८) तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१ ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' (सू १३२८) इति ञः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा १३७६) । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे

त्वाभावेऽपि कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव । ननु 'त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः' इति कथं कालिदासप्रयोगः । त्रिलोकशब्दस्य असञ्ज्ञात्वात् । त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थः' इति द्विगुसमासे तु 'द्विगोः' इति ङीप्प्रसङ्गः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीलिङ्गत्वात् । पात्रादित्वात् न स्त्रीत्वमित्यभ्युपगमे 'यदि त्रिलोकीगणना परा स्यात्' इत्यादिप्रयोगाः न युज्येरन्निति चेत्, सत्यम् । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः । एतच्च 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । षोडशपदार्थानामित्यत्र तु षोडशसङ्ख्याकाः पदार्था इति मध्यमपदलोपी समास इत्यलम् । **पूर्वेषुकामशमीति** । पूर्वशब्दस्य इषुकामशमीशब्देन समासः । देशविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । **सप्तर्षय इति** । मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां सञ्ज्ञेयम् । **नेहेति** । असंज्ञात्वादिति भावः ।

(७२८) तद्धितार्थो । एकापि सप्तमी विषयभेदात् । भिद्यते । तत्र तद्धितार्थेत्यंशे वैषयिकाधारत्वे वर्तते । उत्तरपदेत्यंशे सामीपिकमाधारत्वमादाय परसप्तमी पर्यवस्यति । समाहारांशे तु वाच्यतया आधारत्वे सप्तमी । पूर्वसूत्रात् दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवर्तते । तदाह—**तद्धितार्थे विषये इति** । तद्धितार्थे भविष्यत्तद्धितजन्यज्ञानविषये सतीत्यर्थः । तद्धिते भविष्यतीति यावत् । **प्राग्वदिति** । समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । तद्धितार्थे दिक्समासमुदाहरति—**पूर्वस्यामिति** । **समासे कृते इति** । पूर्वस्यां शालायां भव इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति समासे कृते 'दिक्पूर्वपदात्' इति ञप्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्याकारलोपे आदिवृद्धिरिति भावः । **सर्वनाम्न इति** । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । समासतद्धितादिवृत्तिगतसर्वनाम्नां पुंवत्त्वमिति तदर्थः । यदि तु तद्धिते परे दिक्सङ्ख्ये समस्येते इत्युच्यते, तर्हि उत्पन्ने तद्धिते समासः, समासे कृते दिक्पूर्वपदत्वात्तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । तद्धितार्थे वाच्ये दिक्सङ्ख्ये समस्येते इति तु न व्याख्यातम् । तद्धितार्थस्य तद्धितवाच्यतया समासार्थत्वाभावात् । अतस्तद्धिते भविष्यतीत्येव व्याख्यातुमुचितम् । **आपरशाल इति** । अपरस्यां शालायां भव इति विग्रहः । समासादि पौर्वशालवत् । उत्तरपदे परतो दिक्समासमुदाहरति—**पूर्वा शाला प्रिया यस्येत्यादिना** । ननु बहुव्रीहिसमासे कृते सुपां लुप्तत्वात् उत्तरपदे परतः पूर्वयोः किमनेन समासे-

उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकारः उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' (१२८७)। (७२९) गोरतद्धितलुकि ५।४।९२॥ गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानां गवां समाहारः। (७३०) सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२॥ 'तद्धितार्थ—'

नेत्यत आह—**तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति**। अवान्तरतत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः। असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः। ननु पूर्वेषां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि समासः स्यादित्यत आह—**दिक्ष्विति**। दिक्षु समाहारो द्विगुविषयो न भवतीत्यर्थः। समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति यावत्। **सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे इति**। समास उदाह्रियत इत्यर्थः। तत्र तद्धितार्थे उदाहरति—**षाण्मातुर इति**। 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः' इत्यण्, प्रकृतेरुकारश्चादेशः, आदिवृद्धिश्च। अथ उत्तरपदे परत उदाहरति—**पञ्च गाव इति**। **अवान्तरतत्पुरुषस्येति**। उत्तरपदे परतो विहितस्येत्यर्थः। **विकल्पे प्राप्ते इति**। महाविभाषाधिकारादिति शेषः। ततश्च पञ्चगोशब्दयोस्तत्पुरुषाभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकि' इति तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः। **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति**। उत्तरपदे परतः यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। समासग्रहणं तु सम्पातायातम्, अनन्वयात् उत्तरपदे परतः समाससञ्ज्ञाया अव्यभिचाराच्च, उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरखण्डे रूढत्वात्।

(७२९) गोरतद्धितलुकि। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं गोरित्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'राजाहस्सखिभ्यः' इत्यतष्टजित्यनुवर्तते। समासान्त इत्यधिकृतम्। तदाह—**गोऽन्तादित्यादिना**। अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। अत्र तद्धितस्य 'अध्यर्ध' इति लुक्। **पञ्चगवधन इति**। त्रिपदबहुव्रीहौ कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे टचि अवादेश इति भावः। अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति वार्तिके द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य सः वाक्त्वचप्रिय इति बोध्यम्। इह त्रिपदबहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यद्वन्द्वः। तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टजपि नित्य एव। न च वाक्त्वक्छब्दयोः परस्परसामानाधिकरण्याभावात् कथमिह त्रिपदबहुव्रीहिरिति वाच्यम्। द्वयोः प्रियाशब्दसामानाधिकरण्यमादाय तदुपपत्तेः। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकेन कण्ठेकाल इत्यादाविव व्यधिकरणबहुव्रीहिसम्भवाच्च। 'वाक्त्वचप्रियः' इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यलम्। अथ समाहारे उदाहर्तुं विग्रहं दर्शयति—**पञ्चानां गवां समाहार इति**।

(सू ७२८) इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । (७३१) द्विगुरेकवचनम् २।४।१॥ द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । 'स नपुंसकम्' (सू० ८२१) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् । (७३२) कुत्सितानि कुत्सनैः २।१।५३ ॥ कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः[1] । मीमांसकदुर्दुरूढः । (७३३) पापाणके

(७३०) अत्र समासे सति 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अवादेशे पञ्चगवशब्दस्य द्विगुकार्यं विधास्यन् 'द्विगुसंज्ञामाह—**सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः**। सङ्ख्या पूर्वोऽवयवो यस्येति बहुव्रीहिः । 'तद्धितार्थ' इति पूर्वसूत्रविहितसमासः अन्यपदार्थः प्रत्यासत्तेः । तदाह—**तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविध इति** । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये इत्येवं त्रिप्रकारो यः सङ्ख्यापूर्वः समास उक्तः स द्विगुरिति यावत् । यथा च पञ्चगवशब्दस्य समाहारे वाच्ये विहितसमासत्वात् द्विगुसञ्ज्ञा स्थिता । तद्धितार्थे तु पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । उत्तरपदे यथा, पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तष्टच् ।

(७३१) **द्विगुरेकवचनम्** । अत्र 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकात् समाहार इति लभ्यते । वक्तीति वचनम् । बाहुलकः कर्तरि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । समाहारे द्विगुः एकार्थप्रतिपादकः स्यादिति लभ्यते । तत्र यदि समाह्रियत इति कर्मणि घञि समाहारशब्दः समाहृतप्रधानः, तदा समाहृतगतद्वित्वबहुत्वयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशस्सम्पद्यते । तदाह—**द्विग्वर्थः समाहार एकवदिति** । यदा समाहरणं समाहारः समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं सूत्रमारम्भणीयमिति भाष्ये स्पष्टम् । केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूतावयवभेदविवक्षया द्विबहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम् । एवं चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न कर्तव्येति फलतीत्याहुः । **स नपुंसकमिति** । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति तदर्थो मूले वक्ष्यते । इति द्विगुसमासः ।

(७३२) **कुत्सितानि कुत्सनैः** । वर्तमाने क्तः, व्याख्यानात् । तदाह—**कुत्स्यमानानीति** । कुत्सनैरिति करणे ल्युट् । **प्राग्वदिति** । समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **वैयाकरणखसूचिरिति** । वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः । यः प्रक्रियां पृष्टस्सन् प्रश्ने विस्मारयितुमाकाशं दर्शयति पश्यति वा स एवमुच्यते । अत्र वैयाकरणः प्रक्रियाविस्मरणान्निन्द्यः । खसूचनं निन्दाहेतुः । **मीमांसकदुर्दुरूढः इति** । 'दुल उत्क्षेपे'

---

१. प्रकृतसूत्रभाष्ये—"किमुदाहरणम् ? वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितम् आहोस्विद् वैयाकरणः कुत्सितः । तस्मिन् कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति" इत्युक्तम् । एतेन प्रवृत्तिनिमित्तस्य आश्रयकुत्सया यत्र कुत्सा गम्यते तत्रैव एतत्सूत्रप्रवृत्तिः इति लभ्यते । आश्रयकुत्सा च शब्दप्रयोगसमानकालिकी तत्र प्रयोजिका" इति भाष्यव्याख्यानात् लभ्यते ।

कुत्सितैः २ । १ । ५४ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः । (७३४) **उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥ घन इव श्यामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं**

चुरादिः । दुपूर्वादौणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णेर्लुक् । रलयोरभेदात् रः । यो मीमांसामधीत्यान्यथा जानानो दुराक्षेपं करोति स एवमुच्यते । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । विशेषणसमासे तु विशेषणस्य पूर्वनिपातः स्यात् ।

(७३३) **'पापाणके कुत्सितैः'** । पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्सितवाचकैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वसूत्रेति** । पापमस्यास्तीति मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । पापशब्दः पापवति वर्तते । अणकशब्दः कुरूपिणि वर्तते । 'कुरूपकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकास्समाः'—इत्यमरः । ततश्च पापाणकशब्दौ निन्दाहेतुभूतपापकुरूपात्मकप्रवृत्तिनिमित्तौ कुत्सनाभिधायिनौ । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात् । अतः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । **पापनापित इति** । पापश्चासौ नापितश्चेति विग्रहः । **अणककुलाल इति** । अणकश्चासौ कुलालश्चेति विग्रहः ।

(७३४) **उपमानानि सामान्यवचनैः** । उपमीयन्ते सदृशतया परिच्छिद्यन्ते यैस्तान्युपमानानि सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थः । सामान्यः उपमानोपमेयसाधारणधर्मः तमुक्तवन्तः शब्दाः सामान्यवचनाः । बाहुलकः कर्तरि ल्युट् । पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये ये पर्यवस्यन्ति ते सामान्यवचना इति यावत् । तथा च सादृश्यनिरूपकशब्दापरपर्याया उपमानशब्दाः उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टवाचिभिः समानाधिकरणैः[1] समस्यन्ते स तत्पुरुषः इत्यर्थः । **घन इव श्यामो घनश्याम इति** । नन्विह घन इव श्याम इति विग्रहे घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्थवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकरण्याभावात् कथमिह समासः, इवशब्दापेक्षत्वेनासामर्थ्याच्चेत्यत आह—**इह पूर्वपदमिति** । एवञ्च घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे रामे वर्तते, श्यामशब्दोऽपि रामे वर्तत इति सामानाधिकरण्यम् । अत एव मृगीव चपला मृगचपला इत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं सिध्यति । घनशब्दस्य भूतपूर्वगत्योपमानपरत्वं निर्वाह्यम् । तथा च 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः । सादृश्यं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम् । एवञ्च सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोस्साधारणधर्मवत्त्वं लब्धम् । स चेह साधारणधर्मः उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते, सन्निहितत्वात् । तथा च घनगतश्यामत्वसदृश-

---

१. तत्र हि "यत्र किञ्चित्समानङ्किञ्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः" इत्युक्त्वा 'मानं हि नाम अनिर्ज्ञात-ज्ञानार्थमुपादीयते तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमान'मेवमुक्त्वा 'शस्त्रीश्यामा' इति सूत्रोदाहरणमित्युक्तम् । 'समानाधिकरणेन' इति वर्तते इति चोक्तम्" । तेन उपमानोपमेययोः अभेदान्वय इति स्पष्टमेव लक्ष्यते । म० भा० २-१-५५ ।

सूत्रम् । (७३५) उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ ५६ ।। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । (७३६) विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ।। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं>नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्–कृष्णसर्पः ।

श्यामत्ववान् इति बोधकपर्यवसानम् । ननु विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह––पूर्वनिपातेति । अन्यथा उभयोरपि गुणवचनतया विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इतिवदनियमः स्यादिति भावः ।

(७३५) **उपमितम् । प्राग्वदिति ।** समानाधिकरणैस्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अत्रोपमितस्य नित्यमुपमानाकाङ्क्षत्वादुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम् । ननु विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह––**विशेष्यस्येति** । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थमिदमित्यर्थः । **पुरुषव्याघ्र इति** । पुरुषो व्याघ्र इवेति विग्रहः । अत्र सादृश्योपपादकः शौर्यात्मकः साधारणधर्मः, स इह नोपात्त इति भवति समासः । **पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति** । शौर्येण व्याघ्रसदृश इति यावत् । अत्र शौर्यस्योपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य प्रयोगान्न समास इति भावः । 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः' इति कैयटप्रयोगस्तु मयूरव्यंसकादित्वात्समाधेयः । भाष्यमेवाब्धिरिति रूपकं वा । न च पुरुषशब्दस्य शूरशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यादेवात्र समासस्य न प्रवृत्तिः । अतः 'सामान्याप्रयोगे' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, समस्यमानेष्वप्रधानस्यैव हि सापेक्षत्वं सामर्थ्यविघातकं, न तु प्रधानस्य । तथा चात्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरापेक्षत्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समासप्रवृत्तेः, तन्निवृत्त्यर्थं सामान्याप्रयोग इति वचनम् । इदमेव प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यविघातकत्वमिति ज्ञापयति । तेन राजपुरुषः सुन्दर इत्यादौ समासः सिद्धो भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।

(७३६) **विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।** विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्, इतरस्माद् व्यावर्तकम् । व्यावर्त्यं तु विशेष्यं भिन्नत्वेन ज्ञायमानम् । समानाधिकरणेनेत्यधिकृतम् । तदाह––**भेदकमिति । प्राग्वदिति** । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **नीलमुत्पलं नीलोत्पलमिति** । नीलपद तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्व्यावर्तयतीति विशेषणसमर्पकम् । तस्य उत्पलपदेन विशेष्यसमर्पकेण समासः । प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति भावः । न च उत्पलपदम् अनुत्पलान्नीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति वाच्यम्, जातिशब्दो गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः, स्वभावात् । यथा––नीलोत्पलं, पाचकब्राह्मण इति । गुणशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषण-

क्वचिन्न–रामो जामदग्न्यः । (७३७) **पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च २।१।५८॥** पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' (वा ३२५३)। अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथम् 'एकवीरः' इति । 'पूर्वकालैक–' (सू ७२६) इति बाधित्वा परत्वादनेन समासे 'वीरैकः'

विशेष्यभावस्य न नियमः[1] । यथा–खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । क्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा–पाचकपाठकः पाठकपाचक इति । तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा–खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति भाष्ये स्पष्टम् । तथा कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, अयोध्यानगरी इत्यादौ सञ्ज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव स्वभावात् । सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोः समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम् । शिंशपावृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् । ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुलग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति** ।

(७३७) **पूर्वापर** । पूर्वादयः समानाधिकरणेन समस्यन्ते इत्यर्थः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वनिपातेति** । **अपराध्यापक इति** । बहुलग्रहणानुवृत्त्या पाचकादिक्रियाशब्दैः पूर्वादीनामेषां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्थितम् । ततश्च 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम् । अपरमीमांसक इत्युदाहरणमुचितम् । **अपरस्यार्धे इति** । 'पश्चात्' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम् । प्रथमवैयाकरणः, चरमवैयाकरणः, 'मध्यान्मः' मध्यमवैयाकरणः, वीरवैयाकरणः । आक्षिपति—**कथमेकवीर इति** । हि यतः, अनेन प्रकृतसूत्रेण, वीरशब्दस्यैकशब्देन समासे सति वीरशब्दस्य पूर्वनिपाते सति वीरैक इति स्यात् । अतः 'एकवीरः' इति कथमित्यन्वयः । ननु 'पूर्वकालैक' इति सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे सति 'एकवीरः' इति निर्बाधमित्यत आह–**पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादिति** । परिहरति—**बाहुलकादिति**[2] । बहुलग्रहणानुवृत्तेरस्य सूत्रस्याप्रवृत्तौ पूर्वकालेत्येव समासो भवतीत्यर्थः ।

---

१. "यद्यपि 'दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः' इत्यत्र पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादस्यैव प्रवृत्त्या वीरैक इति युक्तम् । तथापि पूर्वविप्रतिषेधो बोध्य इति केचित् । बाहुलकात्तदित्यन्ये ।—व्या० सि० सु० पृ० ९६० ।

२. अत्र भाष्यम् "द्वाविमौ प्रधानशब्दौ (तिलकृष्णौ) एकस्मिन्नर्थे अवरुध्येते । न च द्वयोः प्रधानशब्दयोः एकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किं चिदपि प्रयोजनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतत् गन्तव्यं नूनमन्यतरत् प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति । तत्र त्वेतावान् सन्देहः किं प्रधानं, किं विशेषणमिति ? स चापि क्व सन्देहः यत्र उभौ गुणशब्दौ ? तद्यथा—खञ्जकुब्जः, कुब्जखञ्ज इति । यत्र हि अन्यतरद् द्रव्यम् अन्यतरो गुणः तत्र यद् द्रव्यं तत् प्रधानम् । तद्यथा—शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत" इति । म० भा० २-१-५७।

इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति । (७३८) [1]श्रेण्यादयः [2]कृतादिभिः २।१।५९॥ 'श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्' (वा १२९६)। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः 'श्रेणीकृताः'। (७३९) क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् २।१।६०॥ नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतं च तदकृतं च कृताकृतम्। 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' (वा १३१०)। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः। (७४०) सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः २।१।६१॥ सद्वैद्यः। वक्ष्यमाणेन महतः

---

(७३८) श्रेण्यादयः। श्रेण्यादयः कृतादिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः। श्रेण्यादिष्विति। श्रेण्यादिषु समासविधौ च्व्यर्थवचनं च्विप्रत्ययार्थेऽभूततद्भावे गम्ये श्रेण्यादीनां समासो वक्तव्य इत्यर्थः। अश्रेणय इति। शिल्पेन पण्येन वा जीविनां समूहाः श्रेणयः। पूर्वं शिल्पेन पण्येन वा जीवितुमसमर्थाः इदानीं तेन जीवितुं समर्थाः कृता इत्यर्थे समासे सति 'श्रेणिकृताः' इति भवतीत्यर्थः। श्रेणिशब्दो ह्रस्वान्तः भाष्ये तथैवोदाहरणात्। यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः परिष्कृतास्तदा तु न समासः, च्व्यर्थाभावात्। च्विप्रत्ययान्तस्य तु परत्वात् 'कुगति' इति नित्यसमासः। ततः 'च्वौ च' इति श्रेणिशब्दस्य दीर्घः।

(७३९) क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह नञ्रहितं क्तान्तं समस्यते, स सत्पुरुष इत्यर्थः। कृतं च तदिति। एकदेशस्य करणात्कृतम् एकदेशान्तरस्वीकरणात्तदेवाकृतम्। पूर्वनिपातनियमार्थम्। सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्र तु नायं समासः, विशिष्टशब्दो ह्यत्राधिकवाची। यथा देवदत्ताद्यज्ञदत्तः स्वाध्यायेन विशिष्ट इत्युक्ते अधिक इति गम्यते। नञैव विशिष्टं नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनेति लभ्यते। एवञ्च समानप्रकृतिकत्वं क्तान्तयोः पर्यवसन्नमिति बोध्यम्। शाकपार्थिवादीनामिति। 'वर्णो वर्णेन' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इति। शाकः प्रियः यस्य स शाकप्रियः। 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य परनिपातः। शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च इति विग्रहे बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः। तत्र पूर्वखण्डे बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः। देवब्राह्मणः इति। देवाः प्रियाः यस्य स देवप्रियः, स चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहः। पूर्ववदुत्तरपदलोपः। देवपूजको ब्राह्मणः इति वा विग्रहः।

(७४०) सन्महत्परम। 'समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुषः' इति शेषः।

---

१. 'एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां सङ्घः श्रेणिः। तत्र यदा पृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्यात्। यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपप्रकरणं तदा मा भूत्'।—कैयटः—म० भा० २-१-५९।

२. श्रेण्यादयः पठ्यन्ते। कृतादिराकृतिगणः। म० भा० २-१-५९।

आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् ? उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । (७४१) वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् २ । १ । ६२ ॥ गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेः आकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् । (७४२) कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने २ । १ । ६३ ॥ कतरकठः । कतमकलापः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् ।

सद्वैद्य इति । सन् वैद्य इति विग्रहः । चिकित्साशास्त्रकूलङ्कषज्ञानवत्वं सत्त्वम् । तेन वैद्यस्य पूजा गम्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । वक्ष्यमाणेनेति । महांश्चासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहे अनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महतः' इति वक्ष्यमाणेन आकारेऽन्तादेशे सवर्णदीर्घे वीरवैयाकरण इति भवतीत्यर्थः । ननु उत्कृष्टो गौरित्यत्रोत्कृष्टशब्दस्य अतिशयितवाचितया तेन गोः पूजावगमात् कथमिह समासो न भवतीत्यत आह—पङ्कादुद्धृत इत्यर्थं इति । उत्पूर्वकः कृष्धातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः । परमवैद्यः उत्तमवैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः । गुणक्रियाशब्दैः समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् ।

(७४१) वृन्दारकनागकुञ्जरैः । समानाधिकरणैः समस्यत इति शेषः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोवृन्दारक इति । वृन्दारकशब्दो देवतावाची । 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्युपक्रम्य, 'वृन्दारका दैवतानि' इत्यमरः । गौः वृन्दारक इवेति विग्रहः । गौः नाग इव गोनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । नागशब्दः कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोर्वृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रैष्ठ्यं गम्यत इति पूज्यमानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—व्याघ्रादेरिति । सामान्येति । गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः ।

(७४२) कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्येते इत्यर्थः । कतरकठ इति । अनयोः कः कठ इत्यर्थः । 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' । कठेन प्रोक्तमधीते कठः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः । 'कठचरकाल्लुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कतमकलाप इति । एषां कः कलाप इतिविग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः । 'कलापिनोऽण्' 'सब्रह्मचारि' इति टिलोपः 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । ननु घटत्वादिवत् कठशाखाध्येतृत्वादिकं न जातिः ।' आकृतिग्रहणा जातिः' इति लक्षणस्य 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति लक्षणस्य च तत्राप्रवृत्तेरित्यत आह—गोत्रं चेति । अत्र कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादनात् कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एवञ्च अनयोः कतरो देवदत्त इत्यत्र न भवति समासः । एषां कतमो देवदत्तः इति तु नास्त्येव । जातिपरिप्रश्न एव डतमचो विधानात् । वस्तुवस्तु डतरडतमविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवञ्च कतम एषां देवदत्त इत्यप्यस्ति । तत्र समासाभावाय जातिपरिप्रश्नग्रहणम् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

(७४३) किं क्षेपे २ । १ । ६४ ॥ कुत्सितो राजा > किंराजा, यो न रक्षति । (७४४) पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः २ । १ । ६५ ॥ (७४५) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥ (७४६) पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ६ । ३ । ४२ ॥ कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, स्त्रौघ्न-

---

(७४३) किं क्षेपे । क्षेपो निन्दा । तत्र गम्ये किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन कुत्सितपदमिति ज्ञेयम्, वाक्येन निन्दानवगमेन स्वपदलौकिकविग्रहासम्भवात् । किं राजेति । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् तु न, 'किमः क्षेपे' इति निषेधात् । ननु राज्ञो बहुसम्पत्तिशालिनः कथं कुत्सितत्वमित्यत आह—यो न रक्षतीति । स किंराजेत्यन्वयः ।

(७४४) पोटायुवति । पोटादिभिः समानाधिकरणैर्जातिवाचक समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अथ कर्मधारयकार्यं वक्ष्यन् कर्मधारयसंज्ञामाह—

(७४५) तत्पुरुषः समाना । समानम् एकमधिकरणं वाच्यं ययोः पदयोः, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति समानाधिकरणः, मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः कर्मधारयसञ्ज्ञको भवतीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इयं सञ्ज्ञा न कृता, तथा सत्येकसञ्ज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्याहुः ।

(७४६) पुंवत्कर्मधारय । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङिति वर्तते । एकापि सप्तमी विषयभेदाद् भिद्यते । कर्मधारयांशे अधिकरणसप्तमी । जातीयदेशीयविषये परसप्तमी । तदाह—कर्मधारये इति । तथाभूतमित्यनन्तरं स्त्रीवाचकमिति शेषः । भाषितपुंस्कादनूङित्येतत् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु कर्मधारये 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनेन सिद्धं पुंवत्त्वम्, जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इत्यनेन सिद्धमित्यत आह—पूरणीप्रियादिष्वप्राप्त इति । अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदासादिति भावः । महानवमीति । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । नवानां पूरणी नवमी, 'तस्य पूरणे डट्', 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' । टित्त्वात् ङीप् । अत्र नवमीशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वमप्राप्तमनेन विधीयते । कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः' इत्यात्त्वमिति भावः । कृष्णचतुर्दशीति । चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी । डट् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । टित्त्वान्ङीप् । कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । महाप्रियेति । महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । अत्रापि प्रियादिपर्युदासादप्राप्तमनेन विधीयत इति भावः । 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—

भार्या, सुकेशभार्या, ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशीया इत्यादि । इभपोटा । 'पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा' । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूता । गोधेनुः । वशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद् गर्भघातिनी । गोवेहत् । वष्कयण्यतरुणवत्सा । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ।

तथा कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः', 'संज्ञापूरण्योश्च', 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे', 'स्वाङ्गाच्चेतः', 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । **कर्मधारयादाविति** । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परयोरित्यर्थः । **पाचकस्त्रीति** । पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः । **दत्तभार्या, पञ्चमभार्येति** । दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च कर्मधारयः । अत्र 'संज्ञापूरण्योश्च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । **स्रौघ्नभार्येति** । स्रौघ्नी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । **सुकेशभार्येति** । सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'स्वाङ्गाच्च' इति निषेधः प्राप्तः । **ब्राह्मणभार्येति** । ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'जातेश्च' इति निषेधः प्राप्तः । अथ जातीयदेशीययोः प्रतिप्रसवमुदाहरति—**एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेति** । 'प्रकारवचने' इति जातीयर्, 'ईषदसमाप्तौ' इति देशीयर् । उभयत्रापि 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः । **इत्यादीति** । दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पञ्चमजातीया, पञ्चमदेशीया, स्रौघ्नजातीया, स्रौघ्नदेशीया, सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया, ब्राह्मणजातीया, ब्राह्मणदेशीया । तदेवं 'पुंवत्कर्मधारय' इति सूत्रं निरूप्य 'पोटायुवति' इति सूत्रस्य क्रमेणोदाहरणान्याह—**इभपोटेति** । पोटा चासौ इभी चेति कर्मधारयः । इभीशब्दस्य पुंवत्त्वम् । जातेः पूर्वनिपातनार्थमिदं सूत्रम् । **पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इति** । कोशवाक्यमिदम् । स्त्रीपुंसयोर्लक्षणानि चिह्नानि यस्या इति बहुव्रीहिः । **इभयुवतिरिति** । युवतिश्चासौ इभी चेति विग्रहः । कर्मधारये पुंवत्त्वम् । **अग्निस्तोक इति** । स्तोकः अल्पः, स चासौ अग्निश्चेति विग्रहः । **उदश्वित्कतिपयमिति** । 'तक्रं ह्युदश्वित्' इत्यमरः । कतिपयं च तदुदश्विच्चेति कर्मधारयः । **गृष्टिः सकृत्प्रसूतेति** । कोशवाक्यमिदम् । **गोगृष्टिरिति** । गृष्टिश्चासौ गौश्चेति विग्रहः । **वशा वन्ध्येति** । कोशवाक्यमिदम् । **गोवशेति** । वशा चासौ गौश्चेति विग्रहः । **वेहद् गर्भघातिनीति** । कोशवाक्यमिदम् । **गोवेहदिति** । वेहच्चासौ गौश्चेति विग्रहः । **वष्कयण्यतरुणवत्सेति** । 'चिरप्रसूता वष्कयणी' इत्यमरः । तरुणवत्सेत्यपपाठः । **गोवष्कयणीति** । वष्कयणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । **कठप्रवक्तेति** । प्रवक्ता अध्यापकः, स चासौ कठश्चेति विग्रहः । **कठाध्यापक इति** । अध्यापकश्चासौ कठश्चेति विग्रहः । **कठधूर्त इति** । धूर्तश्चासौ कठश्चेति विग्रहः । 'धूर्तोऽक्षदेवी' इत्यमरः । विट इत्यन्ये । न च 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्तेः । न हि कठत्वं कुत्सितम् ।

(७४७) प्रशंसावचनैश्च २।१।६६॥ एतैः सह जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमर्चिका। गोप्रकाण्डम्। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किम्? कुमारी मतल्लिका। **(७४८) युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः २।१।६७॥** पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवा खलतिर्युवखलतिः। युवतिः खलती युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन

---

(७४७) प्रशंसावचनैश्च। **एतैरिति।** रूढ्या प्रशंसावाचकैरित्यर्थः[1]। **जातिरिति।** 'पोटायुवति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **प्राग्वदिति।** समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। जातेः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। **गोमतल्लिकेति।** मतल्लिका चासौ गौश्चेति विग्रहः। **गोमर्चिकेति।** मर्चिका चासौ गौश्चेति विग्रहः। **गोप्रकाण्डमिति।** प्रकाण्डं चासौ गौश्चेति विग्रहः। **गवोद्ध इति।** उद्धश्चासो गौश्चेति विग्रहः। 'अवङ् स्फोटायनस्य'। 'आद्गुणः'। **गोतल्लज इति।** तल्लजश्चासौ गौश्चेति विग्रहः। सर्वत्र परवल्लिङ्गता। मतल्लिकादिशब्दानामप्रसिद्धत्वाद्व्याचष्टे—**प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति।** गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभिप्रायात्प्रशस्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। गोशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति पाठ्यम्। ननु गोशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वे मतल्लिकामर्चिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिघ्नत्वात् पुंल्लिङ्गतापत्तिः। गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे तु प्रकाण्डोद्घतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह—**मतल्लिकादय इति।** 'मतल्लिका मर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः। **कुमारी मतल्लिकेति।** अवस्थाविशेषात्मकयोर्विशेषवाचित्वान्न जातिवाची कुमारीशब्द इति न समासः। समासे तु 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः।

(७४८) युवा खलति। युवन्शब्दः खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वेति।** युवन्शब्दस्य खलत्यादिशब्दानां च गुणवाचित्वाद्विशेषणत्वे कामचारात्पूर्वनिपातस्यानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। खलतिः केशहीनशिराः। 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' 'वलिनो वलिभः समौ' इत्यमरः। **युवा खलतिः युवखलतिरिति।** अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः। ननु युवेति पुंल्लिङ्गनिर्देशात् कथं युवतिशब्दस्य समास इत्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति। युवतिः खलती युवखलती इति।** 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम्।

---

१. "वचनग्रहणं यौगिकानां प्रशस्तादीनां विशेषार्थकानां च शुचिप्रभृतीनां स्वार्थभिन्ने प्रयोगाद् प्रशंसागमकानां व्याघ्रादिपदानां च निरासेन प्रशंसामात्ररूढशब्दपरिग्रहार्थम्"। व्या० सि० सु०—पृ० ९६५।

तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । (७४९) कृत्यतुल्याख्या अजात्या २।१।६८॥ भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् ? भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न । (७५०) वर्णो वर्णेन २।१।६९॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । (७५१) कडाराः कर्मधारये २।२।३८॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । (७५२) कुमारः श्रमणादिभिः २।१।७०॥ कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह

युवजरतीति । जरती वृद्धा । युवतिश्चासौ जरती चेति विग्रहः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । ननु युवतिः कथं जरती स्यादित्यत आह—युवत्यामेवेति ।

(७४९) कृत्यतुल्याख्या । कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । भोज्योष्णमिति । भोज्यं च तदुष्णं चेति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । अर्हे कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारादनियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । तुल्यश्वेत इति । तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति विग्रहः । उभयोर्गुणवचनतया विशेषणत्वानियमेऽपि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनमाह—सदृशश्वेत इति । सदृशशब्दस्य तुल्यपर्यायत्वादिति भावः । भोज्य ओदन इति । अत्र ओदनशब्दस्य जातिवाचित्वात्तेनायं समासो न भवतीत्यर्थः । नन्वेतत्समासाभावेऽपि विशेषणसमासो दुर्वार इत्यत्र आह—प्रतिषेधेति । भोज्यशब्दपूर्वनिपातस्योभयत्राप्यविशिष्टतया 'अजात्या' इति पर्युदासवैयर्थ्यादिति भावः ।

(७५०) वर्णो । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—समानाधिकरणेनेति । वर्णवाचिना समानाधिकरणेन वर्णवाची समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रवर्णवान् । कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति विग्रहः । विशेषणसमासेन सिद्धे इदं प्रपञ्चार्थमेव । यत्तु 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति स्वरविधौ प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव ग्रहणार्थमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयवः कृष्णः सारङ्गकृष्ण इत्यत्र 'वर्णो वर्णेषु' इति स्वरो नेति, तच्चिन्त्यम्, कर्मधारयस्वरप्रकरणे 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति सूत्रस्य पाठेनैव सिद्धेरिति दिक् ।

(७५१) कडाराः कर्मधारये । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । कडाराः इति बहुवचननिर्देशात्तदादिग्रहणम् । तदाह—कडारादय इति । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कडारजैमिनिरिति । कडारश्चासौ जैमिनिश्चेति विग्रहः ।

(७५२) कुमारः श्रमणादिभिः । कुमारशब्दः श्रमणादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणेति । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । श्रमणा परित्यक्तसर्वसङ्गा । ननु सूत्रे कुमारशब्दस्य पुंलिङ्गस्यैव पाठात्

गणे श्रमणा, प्रव्रजिता, गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव[1] ज्ञापकं बोध्यम्। (७५३) चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोर्गर्भिणी। 'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्' (वा १३११)। नेह—स्वस्तिमती गर्भिणी। (७५४) मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२॥ एते निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। उदक्चावाक्चोच्चावचम्। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः[2]। नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः। अन्यो राजा राजान्तरम्। चिदेव चिन्मात्रम्। 'आख्या-

---

कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह—इहेति। ननु गणे स्त्रीलिङ्गानामेव पाठे सूत्रस्य कथं तेषु प्रवृत्तिः। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति वाच्यम्, तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यत आह—लिङ्गेति। एतदेवेति। एतदपीत्यर्थः, 'युवा खलति' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तज्ज्ञापकत्वात्। न हि युवन्शब्दस्य जरतीसामानाधिकरण्यमस्ति।

(७५३) चतुष्पादो गर्भिण्या। 'जातिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—चतुष्पाज्जातीति। गोर्गर्भिणीति। गर्भिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम्। जातिरिति किम्। कालाक्षी गर्भिणी।

(७५४) मयूरव्यंसकादयश्च। एते निपात्यन्त इति। कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। मयूरव्यंसक इति। व्यंसकश्चासौ मयूरश्चेति विग्रहः। व्यंसको धूर्त इति। अत्र कोशो मृग्यः। गुणवचनत्वात् व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनम्। उच्चावचमिति। उदक्शब्दस्य उच्चेत्यादेशः। अवाक्शब्दस्य अवचादेशश्च। 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः। निश्चप्रचमिति। निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः। प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः। नास्ति किञ्चनेति। चनेत्यव्ययमप्यर्थे। नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः। नञो नकारस्य लोपश्च निपात्यते। 'न लोपो नञः' इति तु 'नात्र प्रवर्तते' किंशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात्, समासचरमखण्ड एव उत्तरपदशब्दस्य रूढत्वात्। नास्ति कुत इति। कुतोऽपि भयमस्य नास्तीति विग्रहस्यार्थः। अकुतोभय इति। बहुव्रीह्यपवादस्तत्पुरुषः। अन्यो राजा राजान्तरमिति। अत्र अन्तरशब्दः अन्यपर्यायः[3]। तस्य स्थाने अन्यशब्दो

---

१. "एतदपीत्यर्थः। "युवा खलति" २-१-६७ इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापितत्वात्"।—ल० श० शे० (प्रकृतसूत्रव्याख्यायाम्)।

२. "राघवः प्रोष्य पापीयान् जहीहि तमकिञ्चन"—भट्टिः।

३. वनान्तरम् इत्यत्र अन्यद् वनम् इति विग्रहः। अत्र अन्तरशब्दो भिन्नार्थः। स च अभेदेन वने विशेषणम्, वनान्तरं गच्छतीत्यादौ अस्माद् वनाद् भिन्नं वनं गच्छति इत्यर्थस्यैव प्रतीतिसम्भवात्।

तमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (ग २०)। अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता[१]। पचतभृज्जता। खादतमोदता। 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' (ग १८)। एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम्। एहियवम्। उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सोद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। असातत्यार्थमिह पाठः। 'जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति' (ग २९)। जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताभिधीयत इत्यर्थः। जहिजोडः। जहिस्तम्बः। (७५५) ईषदकृता २। २। ७॥ ईषत्पिङ्गलः। 'ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्' (वा १३१६)। ईषद्रक्तम्। (७५६) नञ् २।२।६॥ नञ्सुपा सह समस्यते। (७५७) नलोपो नञः ६। ३। ७३॥

विग्रहवाक्ये ज्ञेयः, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात्। नित्यसमासत्वं च राजान्तरमित्यस्य व्याख्यानादेव ज्ञेयम्। अत्र अन्तरशब्दस्य परनिपातः। चिदेव चिन्मात्रमिति। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः। नित्यसमासत्वसूचनाय अस्वपदविग्रहः। निपातनादनुनासिकनित्यतेत्याहुः। आख्यातमिति। गणसूत्रम्। क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। अश्नीत पिबतेति। इहासुबन्तत्वेऽपि समासः। क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप्। एवं पचतभृज्जतेत्यादावपि। एहीडादय इति। इदमपि गणसूत्रम्। अन्यपदार्थे एहीडादयो निपात्यन्त इत्यर्थः। एहि ईडे इति विग्रहः। ईडे इति लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। डकारादेकारस्य अकारादेशः। एहियवमिति। यौमीत्यस्य यवादेशः। उत्सृजेत्यस्य विवरणम्—देहीति। इह पाठ इति। एहीडादिष्वित्यर्थः। 'जहि कर्मणा बहुलम्' इत्यपि गणसूत्रम्। कर्ता अभिधीयते इति। उक्तः कर्तेत्यर्थः। जहिजोड इति। जोड इति कस्यचित् सञ्ज्ञा। जहि जोडं जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः। जहिस्तम्ब इति। जहिस्तम्बम्, जहिस्तम्बमिति—य आहेति विग्रहः। इति समानाधिकरणाधिकारः।

(७५५) ईषदकृता। ईषच्छब्दः अकृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। ईषत्पिङ्गल इति। पिङ्गलशब्दः अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः। ईषद्गुणवचनेनेति। अकृतेत्यपहायेति शेषः।

(७५६) नञ्। इदं समानाधिकरणाधिकारस्थं नेत्यभिप्रेत्याह—सुपा समस्यत इति।

(७५७) न लोपो नञः। नेति लुप्तषष्ठीकं पदम्। तदाह—नञो नस्येति। उत्तरपदे इति। 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। नञोऽशिति सिद्धे लोपवचनम् अकब्राह्मण इति साकच्कार्थमित्याहुः। अब्राह्मण इति। अत्रारोपितत्वं नञर्थः। आरोपितत्वं च ब्राह्मणत्वद्वारा ब्राह्मणे अन्वेति। आरोपितब्राह्मणत्ववानिति बोधः। अर्थात् ब्राह्मण-

---

१. "अश्नीत-पिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि"—भट्टिकाव्यम्।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः (७५८) तस्मान्नुडचि ६ । ३ । ७४ ॥ लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुमागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति 'अद्रुतायामसंहितम्' (वा ११६७)

भिन्न इति पर्यवस्यति । केचित्तु नञ्भिन्नवाची, ब्राह्मणादिभिन्न इत्यर्थं इत्याहुः । तदयुक्तम्, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थे पूर्वपदार्थप्राधान्यापत्तेः । तथा च 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' इति भाष्योद्घोषो विरुध्येत । किञ्च, अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनामकार्यं शीभावस्मायादिकं न स्यात्, तच्छब्दार्थस्य नञर्थं प्रति विशेषणत्वे अप्रधानत्वात् 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेः । तथा अस इत्यादौ 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सर्वाद्यन्तर्गतत्यदादिकार्यं सत्वं च न स्यात् । अनेकमित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च । एकभिन्नस्य एकत्वासम्भवेन द्वित्वबहुत्वनियमेन च द्विबहुवचनापत्तेः । तथा सति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति नोपपद्येत । 'एतत्तदोः सुलोपः' इत्यत्र अनञ्समासग्रहणं चात्र लिङ्गम् । तद्धि असः शिवः, अनेषः शिवः इत्यादौ सुलोपाभावार्थम् । तद्भिन्नः एतद्भिन्नः इत्यर्थे तु तच्छब्दाद्यर्थस्य उपसर्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ हल्ङ्याादिलोपस्य दुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तमनुसृत्य आरोपितत्वमेव नञर्थं इति युक्तम् । विस्तरस्तु प्रौढमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूषायां च ज्ञेयः । प्राचीनास्तु—

'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥'

इति पठित्वा अब्राह्मणः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, अधर्मं इत्युदाजह्रुः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः ।

(७५८) **तस्मान्नुडचि** । तच्छब्देन पूर्वसूत्रावगतो लुप्तनकारो नञ् परामृश्यते । उत्तरपद इत्यनुवृत्तमचीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वात्' इति परिभाषया सप्तमी षष्ठीं प्रकल्पयति । तदाह—**लुप्तनकारादिति । अनश्व इति ।** समासे सति नञो नकारस्य लोपे तत्परिशिष्टाकारस्य नुट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयव इति भावः । नुक् तु न कृतः, ङमुट्प्रसङ्गात् । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादौ विघ्नानामभाव इत्यर्थे नञ्तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वे अविघ्न इति स्यात् । न च अर्थाभावे अव्ययीभावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशतया परत्वात्तत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह—**अर्थाभावे इति । रक्षेति ।** परस्पशाह्निकभाष्ये इदं वाक्यम् । रक्षा च ऊहश्च आगमश्च लघु च असन्देहश्च इति द्वन्द्वः । 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । अत्र सन्देहाभाव इत्यर्थे असन्देहशब्दस्य असन्देहा इति प्रयोगात् तत्पुरुषो विज्ञायते । अव्ययीभावे **रक्षोहागम-**

इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन अनुपलब्धिः, अविवादः, अविघ्नम् इत्यादि सिद्धम् । 'नञो नलोपस्तिङि क्षेपे' (वा ३९८४) । अ-पचसि त्वं जाल्म । नैकधा इत्यादौ तु न-शब्देन 'सह सुपा' (सू ६४९) इति समासः । (७५९) नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ६ । ३ । ७५ ॥ [1]पाद् इति शत्रन्तः[2] । वेदाः इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः[3] । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । 'क्रमेर्डः' । न अकमस्मिन्निति नाकः । (७६०) नगोऽप्रा-

---

लघ्वसन्देहमिति स्यात् । अद्रुतायामसंहितमिति । 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति सूत्रे पठितमिदं वार्तिकम् । अद्रुतायां वृत्तौ संहिताभाव इत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावे सति असंहितमिति प्रयोगात् अव्ययीभावेऽपि अर्थाभावो नञा गम्यो भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वादसंहितेति स्यात् । ततश्च नञा गम्ये अभावे तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विकल्प इति स्थितम् । तेनेति । अनुपलब्धिरित्यत्र अविवाद इत्यत्र तत्पुरुषः, अविघ्नमित्यत्र अव्ययीभावश्च सिध्यतीत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु अन्यथा प्रपञ्चितम् । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे इति । 'नलोपो नञः' इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम् । नञो नकारस्य लोपः स्यात् तिङि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः । अ-पचसि त्वं जाल्मेति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः । अत्र अ इति भिन्नं पदं तिङन्तेन समासाभावात् । वार्तिकमिदं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् । नञ् समानार्थकेन 'अ' इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव । केचित्तु असमासे देव वार्तिकादव्ययेषु अ इत्यस्य पाठः अप्रामाणिक इत्याहुः । ननु नैकधेत्यत्रापि नञ्समासे 'नलोपो नञः' इति नकारस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि अनेकधेत्येव स्यादित्यत आह—नैकधेत्यादौ त्विति । एतदर्थमेव 'नञ्' इति सूत्रे 'नलोपो नञः' इति सूत्रे च ञकारानुबन्धग्रहणमिति भावः ।

(७५९ नभ्राण्नपात् । सुगमम् ।

---

१. "पातेः क्विपि निपातनात्तुक् इति "उभे वनस्पत्यादिषु" ६-२-१४० सूत्रे वृत्तिः" । ल० श० शे०--भैरवी टीका सहितम्—पृ० ५४ ।

२. (क) नपुंसकत्वादसत्यां सर्वनामसंज्ञायाम् उगिल्लक्षणो नुम् न भवति ।—पदमञ्जरी ।

(ख) अपान्नपादित्यादौ अनपुंसकेऽपि दर्शनात् "उभे वनस्पत्यादिषु" इत्यत्र पातेः क्विपि निपातनात् तुगित्यभिधानाच्च अपपाठोऽयम् । पादिति क्विबन्तोऽयमिति पाठ. । — पदमञ्जरी ।

३. 'नासत्याः' इति बहुवचनं वैचित्र्यार्थम्, न तु बहुवचनान्तस्यैव साधुत्वार्थम् । 'नासत्यावश्विनौदस्रौ' इत्यमरविरोधात् । अश्विनोरेवायं साधुः । अयं तदर्थे रूढः ।

णिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ।। नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् ? अगो वृषलः शीतेन । 'नित्यं क्रीडा'–(सू ७११) इत्यतः नित्यम् इत्यनुवर्तमाने–(७६१) **कुगतिप्रादयः** २ । २ । १८ ।। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । 'गतिश्च' (सू २३) इत्यनुवर्तमाने । (७६२) **ऊर्यादिच्विडाचश्च** १ । ४ । ६१ ।। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । 'कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम्' (वा ११३२) । कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य । (७६३) **अनुकरणं चानितिपरम्** १।४।६२ ।। खाट्कृत्य । अनितिपरम् किम् ? खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । (७६४) **आदरानादरयोः सदसती** १ । ४ । ६३ ।। सत्कृत्य ।

---

(७६०) **अनुवर्तमान इति** । समासविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः ।

(७६१) **कुगतिप्रादयः** । **समस्यन्त इति** । स तत्पुरुष इत्यपि ज्ञेयम् । **कुत्सितः पुरुष इति** । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । कुत्सितार्थकस्य कु इत्यव्ययस्यैवात्र ग्रहणम्, न तु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहचर्यात् । **गतिश्चेत्यनुवर्तमान इति** । क्रियायोग इति चेति बोध्यम् ।

(७६२) **ऊर्यादिच्विडाचश्च** । च्विडाचौ प्रत्ययौ । **ऊरीकृत्येति** । ऊरीत्यव्ययमङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । **शुक्लीकृत्येति** । अशुक्लं शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यभूततद्भावे च्विः । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप्, वेरपृक्तस्येति वलोपः । 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वम् । **पटपटाकृत्येति** । पटपटा इति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दाड्डाचि द्वित्वम्, टिलोपः । 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **कारिकाशब्दस्योपसंख्यानमिति** । गतिसंज्ञाया इति शेषः । कारिकाशब्दं व्याचष्टे—**कारिका क्रियेति** । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । **कारिकाकृत्येति** । क्रियां कृत्वेत्यर्थः । द्वितीयान्तस्य गतिसमासे क्त्वो ल्यप्, सुब्लुक्, कारिकाशब्दोऽत्र न कर्त्रीवाची, न श्लोकवाची च, व्याख्यानात् ।

(७६३) **अनुकरणं चानितिपरम्** । अनुकरणं गतिसंज्ञं स्यात् इतिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः । **खाट्कृत्येति** । खाडिति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **खाडिति कृत्वेति** । न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्वे क्रियायोगाभावादेव गतिसंज्ञा न भविष्यति, तत्किमनितिपरग्रहणेनेति वाच्यम्, यथाकथञ्चित्क्रियायोगसत्त्वात् । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रे तु ते गत्युपसर्गाः धातोः प्रागेव प्रयोज्याः, न तु परत इति प्रयोगनियमपरमेवेति भावः ।

(७६४) **आदरानादरयोः सदसती** । सदिति असदिति च अव्यये आदरानादरयोः क्रमेण विद्यमाने गतिसंज्ञके स्त इत्यर्थः । **सत्कृत्येति** । आदरं कृत्वेत्यर्थः । **असत्कृत्येति** । अनादरं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् ।

असत्कृत्य । (७६५) भूषणेऽलम् १।४।६४ ।। अलङ्कृत्य । भूषणे किम् ? अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणम्—(सू ७६३) इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया[1] । (७६६) अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ।। अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । (७६७) कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते १ । ४ । ६६ ।। कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातः[2] अभिलाषातिशये वर्तते । मनश्शब्दोऽप्यत्रैव । (७६८) पुरोऽव्ययम्[3]

---

(७६५) **भूषणेऽलम्** । भूषणे विद्यमानमलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । **अलङ्कृत्येति** । कटकादिधारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः । **कृञ्विषयेति** । कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सङ्कोचे प्रमाणाभावात् धात्वन्तरयोगेऽपि त्रिसूत्रीप्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव अलं भुक्त्वा ओदनं गत इति वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम् ।

(७६६) **अन्तरपरिग्रहे** । अपरिग्रहे वर्तमानम् अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । **हतं परिगृह्येति** । हत्वा गमनं, हतम् अपरिगृह्य परिगृह्य वा भवति । तत्र आद्यमुदाहरणं, द्वितीयं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु वाच्यकोटिप्रविष्टम् ।

(७६७) **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** । कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञकौ स्तः । अत्यन्ताभिलाषः श्रद्धा, तस्याः निवृत्तिः प्रतीघातः । **कणेहत्येति** । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **मनोहत्येति** । पयः पिबतीत्यनुषज्यते । ननु समासे कृते इति सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह—**कणेशब्द इति** । ननु श्रद्धाप्रतीघातस्य कथमिहावगतिः, श्रद्धावाचकशब्दाभावात् । मनसो घाते सति कथं वा पयःपानमित्यत आह—**अभिलाषातिशये इति** । कणेशब्द इत्यनुषज्यते । 'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वा । अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघाते किम् ? कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हत्वा गत इत्यर्थः । मनो हत्वा गतः, विषपानादौ मनःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य गत इत्यर्थः ।

(७६८) **पुरोऽव्ययम्** । पुर इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यात् । **पुरस्कृत्येति** । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अव्ययं किम् ? पुरम्, पुरौ, पुरः—कृत्वा गतः ।

---

१. अनुकरणमित्यादि योगत्रयं स्वभावात् कृञ्विषयमिति सम्प्रदायः ।—व्या० सि० सु० पृ० ८७६ ।

२. 'कणे' इति सप्तमी प्रतिरूपको मनः शब्दश्च इच्छातिशयार्थौ निपातौ । —व्या० सि० सु० ८७६ ।

३. 'पूर्वाधरावराणामिति' व्युत्पादितोऽसिप्रत्ययान्तः पुरः-शब्द उक्तसंज्ञः । व्या० सि० सु० पृ० ८८७ ।

१।४।६७॥ पुरस्कृत्य। (७६९) अस्तं च १।४।६८॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तङ्गत्य। (७७०) अच्छगत्यर्थवदेषु १।४।६९॥ अव्ययम् इत्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा, उक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययम् किम्? जलमच्छं गच्छति। (७७१) अदोऽनुपदेशे १।४।७०॥ अदःकृत्य, अदःकृतम्। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदः कृत्वा, अदः कुरु। (७७२) तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१॥ तिरोभूय। (७७३) विभाषा कृञि १।४।७२॥ तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य; तिरः कृत्वा। (७७४) उपाजेऽन्वाजे १।४।७३॥ एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः।

---

(७६९) अस्तं च। पूर्वसूत्रादव्ययमित्यनुवर्तत इत्याह—मान्तमव्ययमिति। अस्तङ्गत्येति। तिरोधानं प्राप्येत्यर्थः। अव्ययं किं, काण्डम् अस्तं कृत्वा। प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः।

(७७०) अच्छगत्यर्थवदेषु। गत्यर्थधातुषु वदधातौ च प्रयुज्यमानेषु अच्छेत्यव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अच्छगत्येति। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अच्छोद्येति। वदधातोः क्त्वा। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये। तद्यथा—बहिरच्छैतीति। तदाह—अभिमुखमिति। जलमच्छं गच्छतीति। अत्राच्छशब्दस्य नाव्ययत्वम्, न गतिसञ्ज्ञा, नापि 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इत्यधिकृतनिपातसञ्ज्ञा। निपातत्वे सति हि अव्ययत्वात् विभक्तिलुक् स्यादिति भावः।

(७७१) अदोऽनुपदेशे। अदश्शब्दः अनुपदेशे गतिसञ्ज्ञः स्यात्। अदःकृत्येति। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अमुं यज्ञं कृत्वेत्यर्थे तु सुब्लुक् च। अदःकृतमिति। 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः फलम्। यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम्[1]। परं प्रतीति। अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादावित्यर्थः।

(७७२) तिरोऽन्तर्धौ। अन्तर्धिः व्यवधानम्, तत्र तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः। तिरोभूयेति। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। व्यवहितो भूत्वेत्यर्थः।

(७७३) विभाषा कृञि। कृञि प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गतिसञ्ज्ञं वा स्यादित्यर्थः। तिरस्कृत्य, तिरःकृत्येति। गतिसञ्ज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वविकल्पः। तिरः कृत्वेति। गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न भवति तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेरित्याहुः। केचित्तु तिरस्कार इति परिभवे प्रयोगदर्शनात् सत्वविधौ गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति।

(७७४) उपाजेऽन्वाजे। उपाजेकृत्य। गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अन्वा-

---

१. स्वयमेव पर्यालोचने इदम्। परप्रेरणे मा भूत्।—व्या० सि० सु० पृ० ८७७।

(७७५) **साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४॥** कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। 'च्व्यर्थ इति वाच्यम्' (वा ११४२)। साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा। लवणंकृत्य, लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्[1]। (७७६) **अनत्याधान उरसिमनसी १।४।७५॥** उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणं, तत्र न। उरसि कृत्वा पाणिं शेते। (७७७) **मध्ये-पदे-निवचने च १।४।७६॥** एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य, पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः। (७७८) **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने १।४।७७॥** कृञि। उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये।

जेकृत्येत्यपि तथैव। उपाजे, अन्वाजे—इत्यव्यये दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते। तदाह—**दुर्बलस्येति**।

(७७५) **साक्षात्प्रभृतीनि च**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**कृञि वेति**। साक्षादित्यव्ययम्। **च्व्यर्थ इति**। अभूततद्भावे गम्ये सतीति वक्तव्यमित्यर्थः। **साक्षात्कृत्येति**। अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत्वेत्वर्थः। गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप्। तत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह—**मान्तत्वमिति**। लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आम् इति पञ्चानां साक्षात्प्रभृतिगणे मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः।

(७७६) **अनत्याधाने**। उरसि, मनसि—इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे वा स्तः अनत्याधाने। **उरसिकृत्येति**। गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप्। इह अत्याधानं न गम्यत इत्याह—**अभ्युपगम्येत्यर्थ इति**। **मनसिकृत्येति**। गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप्। इहापि नात्याधानं गम्यत इत्याह—**निश्चित्येत्यर्थ इति**। अत्याधानशब्दं विवृण्वन् तस्य प्रयोजनमाह—**अत्याधानमुपश्लेषणमिति**। संयोग इत्यर्थः। **उरसि कृत्वेति**। उरसि पाणिं निधाय शेत इत्यर्थः। अत्र पाणिसंश्लेषणावगमान्न गतिसंज्ञेति भावः।

(७७७) **मध्येपदे**। गतित्वे तदभावे च त्रयाणामेदन्तत्वं निपात्यते। **मध्येकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। मध्यं कृत्वेत्यर्थः। **पदेकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। पदं कृत्वेत्यर्थः। **निवचनेकृत्येति**। वचनाभावं कृत्वेत्यर्थः। तदाह—**वाचं नियम्येत्यर्थ इति**। वचनस्य अभावः निवचनम्। अर्थाभावे अव्ययीभाव इति भावः।

(७७८) **नित्यं हस्ते**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**कृञीति**। हस्ते इति पाणाविति च

---

१. "च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् ऊर्यादीति नित्यैव गतिसंज्ञा, तेन लवणीकृत्येत्यत्र न मान्तत्वम्। विकल्पसन्नियोगेन गणे तन्निपातनात्"।—व्या० सि० सु० पृ० ८७८।

"यद्वा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्तादेशः। तथा च पूर्वविप्रतिषेधं विनाऽपि त्रैशब्द्यसिद्धिः—लवणंकृत्य, लवणं कृत्वा, लवणीकृत्येति। च्व्यन्ताच्च्वन्तयोः पाक्षिके मान्तादेशे तुल्यं रूपम्। विकल्पस्य परत्वेऽपि तन्निर्मुक्ते च्व्यन्तस्य नित्यसंज्ञाप्रवृत्तेः।—व्या० सि० सु० पृ० ८७८।

हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य। (७७९) **प्राध्वं बन्धने १।४।७८॥** प्राध्वम् इत्यव्ययम्। प्राध्वंकृत्य। बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे, प्राध्वं कृत्वा। (७८०) **जीविकोपनिषदावौपम्ये १।४।७९॥** जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य। उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किम्? जीविकां कृत्वा। प्रादिग्रहणमगत्यर्थम्। सुपुरुषः। अत्र वार्तिकानि। 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (वा १३३५)। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा १३३६)। अतिक्रान्तो मालामतिमालः।

शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवतः। उपयमन इति यावत्। **हस्तेकृत्य, पाणौकृत्येति**। कन्यां स्वीकर्तुं पाणिं **गृहीत्वेत्यर्थः**। एदन्तत्वमौदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते। उपयमने किम्? हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतः। अन्यदीयमिति बुद्धया दातुं परावृत्त इत्यर्थः।

(७७९) **प्राध्वं बन्धने**। प्राध्वमिति न द्वितीयान्तमित्याह—**प्राध्वमित्यव्ययमिति**। बन्धने गम्ये प्राध्वमित्यव्ययं गतिसञ्ज्ञकं स्यादित्यर्थः[1]। **प्राध्वंकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्ययं बन्धनेन आनुकूल्ये वर्तते। तदाह—**बन्धनेति**। बन्धन-ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**प्रार्थनादिनेति**।

(७८०) **जीविकोपनिष**। उपमैव औपम्यं, तस्मिन्विषये जीविकाशब्दः उपनिष-च्छब्दश्च कृञा योगे गतिसञ्ज्ञौ स्तः। **जीविकामिवेति**। अशनपानादिजीवनोपायो जीविका। तामिव अवश्यं कृत्वेत्यर्थः। **जीविकाकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। **उपनिषदमिव कृत्वेति**। उपनिषत् वेदान्तभागः, तामिव रहसि ग्राह्यत्वेन कृत्वेत्यर्थः। **उपनिषत्कृत्वेति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। उभयत्रापि सुब्लुक्। तदेवं 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्रत्यगतिसमासाः प्रपञ्चिताः। ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति**। **सुपुरुष इति**। अत्र क्रियायोगाभावादगतित्वेऽपि समासः। सोः पूजार्थकत्वेऽपि धातुवाच्य-क्रियायोगाभावान्न गतित्वम्। भाष्ये तु 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रमपनीय तत्स्थाने 'स्वाङ्-स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'कुब्राह्मणः, आकडारः, सुब्राह्मणः, अति-ब्राह्मणः, दुर्ब्राह्मणः दूरीकृत्य' इत्युदाहृतम्। स्वती पूजायाम्, दुर्निन्दायाम्, आङीषदर्थे, कुः पापार्थे इति सौनागव्याकरणवचनम् इति भाष्ये स्पष्टम्। **अत्र वार्तिकानीति**। 'प्रादयो गताद्यर्थे समस्यन्ते इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च वार्तिकानि सौनागव्याकरणसिद्धानि भाष्ये यानि पठितानि तानि प्रदर्श्यन्त इत्यर्थः। **प्रादय इति**[2]। गताद्यर्थे विद्यमानाः प्रादयः समस्यन्त इत्यर्थः। **प्रगत आचार्य इति**।

---

१. चादौ प्राध्वमिति मान्त आनुकूल्यवृत्तिर्निपातः।—व्या० सि० सु० पृ० ८८०।

२. भाष्ये वार्तिकस्य स्वरूपं इत्थं वर्णितम्—"प्रादयः क्तार्थे"। प्रादयः क्तार्थे समस्यन्ते इति वक्तव्यम्। प्रगत आचार्यः—प्राचार्यः। प्रान्तेवासी, प्रपितामहः। एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम्"।—म० भा० २-२-१८।

'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा १३३७)। **अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या'** (वा १३३८)। **परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'** (वा १३३९)। **निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः। 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः'** (वा १३४०)। **वृक्षं प्रति। (७८१) तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३। १। ९२॥ सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि'** (सू २९१३) **इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं**

प्रेत्यस्य विवरणं गत इति, गत आचार्यं इत्येव अस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात्। अभिगतो मुखम् अभिमुखः, प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि[1]। **अत्यादय इति।** क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः। **अतिक्रान्तो मालामिति।** अतिशब्दः क्रान्ते वर्तते। क्रान्तो मालामित्यस्वपदविग्रहः। तत्र क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः[2]। **अतिमाल इति।** 'एकविभक्ति च' इति मालाशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः। **अवादय इति।** क्रुष्टाद्यर्थे अवादयः समस्यन्त इत्यर्थः। **अवकोकिल इति।** कोकिलया आहूत इत्यर्थः[3]। **पर्यादय इति।** ग्लानाद्यर्थे पर्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः। अध्ययनाय अध्ययनार्थं, तेन श्रान्त इत्यर्थः। परिरत्र ग्लाने वर्तते[4]। **निरादय इति।** क्रान्ताद्यर्थे निरादयः समस्यन्त इत्यर्थः[5]। **निष्कौशाम्बिरिति।** अतिमालवत् ह्रस्वः। निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते। **कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इति।** वार्तिकमेतत्। **वृक्षं प्रतीति।** 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वान्न प्रादिसमासः। इदं तु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

(७८१) अथोपपदसमासं वक्ष्यन्नुपपदसञ्ज्ञामाह—**तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्।** अधिकारोऽयम्। सप्तमीति तदन्तग्रहणम्। सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन तिष्ठतीति सप्तमीस्थम्। सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत्। धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम्। ततश्च तदधिकारान्तर्गतेषु 'कर्मण्यण्' इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितं तदेव इह विवक्षितम्। एवञ्च तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति पर्यवसन्नम्। कुम्भादेश्च उपपदसञ्ज्ञायां प्रयोजनाभावात्तद्वाचकपदेषु विश्राम्यति। तथा च धातोरित्यधिकारान्तर्गते कर्मणीत्यादिसूत्रे यत्सप्तम्यन्तं कर्मणीत्यादि तद्वाच्यं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदम् उपपदसञ्ज्ञं स्यादित्यधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः फलति। तदाह—**सप्तम्यन्ते**

---

१. एवं प्रगतः पितामहः > प्रपितामहः, प्रमातामहः इत्यादि सिद्धम्।

२. आदि पदादभिगतो मुखमभिमुखः, उद्गतो वेलामुद्वेलः, प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम्।

३. आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा–परिवीरुत्, सन्नद्धा वर्मणा संवर्मेति च सिध्यति।

४. आदिपदात् उद्युक्तः संग्रामाय > उत्संग्रामः इति सिध्यति।

५ आदिपदात् उत्क्रान्तः कुलात् > उत्कुलः, निर्गतम् अङ्गुलिभ्यः > निरङ्गुलम् इत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति।

पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । **(७८२) उपपदमतिङ् २ । २ । १९ ॥** उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ्

पद इत्यादिना । तत्र 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्' इति, 'धातोरेकाचो हलादेः' इति 'धातोः' इति च क्रमेण त्रयो धात्वधिकाराः । तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयधात्वधिकारस्थसप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणात् 'धातोरेकाचः' इत्यधिकारे 'च्लि लुङि' इत्यत्र सप्तम्यन्तं न गृह्यते । अन्यथा कर्मणीत्यादाविव लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोः च्लिरित्यर्थः स्यात् । ननु तत्रेति व्यर्थम्, तृतीयधात्वधिकारस्य प्रकृतत्वादेव ग्रहणसम्भवादित्याशङ्क्याह—**तस्मिश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति** । अयमाशयः—तत्रेति भिन्नं वाक्यं क्रमव्यत्यासेन योज्यम् । सप्तमीस्थमुपपदसञ्ज्ञं स्यात् । तत्र, तस्मिन्सति इति चाधिकृतं वेदितव्यमिति । तथा चोपपदे सति वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति तत्रेत्यस्यार्थः फलति[1]। तथा च 'कर्मण्यण्' इत्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम् । कर्मणीति सप्तम्यन्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु उपपदसञ्ज्ञाप्रवृत्त्यर्थः । धातोरण् स्यात् कर्तर्यर्थे, कर्मवाचकं तु कुम्भादिपदम् उपपदसञ्ज्ञं प्रत्येतव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्येव अण् स्यादिति फलति । तस्मिन् सत्येवाण् स्यादित्यभावे तु कार इत्येवं केवलादपि धातोः कर्तर्यर्थे अण्प्रत्ययः स्यात् । कर्मणीति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसञ्ज्ञां प्रापय्य 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमाससम्पादनेन कुम्भ इत्यस्य कार इत्यस्य च साधुत्वप्रापणार्थतया चरितार्थः । तस्मिन्नुपपदे सत्येवाण् स्यादित्युक्ते तु कुम्भाद्युपपदस्य अण्प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमान्न केवलादण्प्रत्ययः, उपपदसञ्ज्ञायाः प्रत्ययविधिसन्नियोगशिष्टत्वलाभात् । 'धः कर्मणि ष्ट्रन्', 'भुवो भावे' इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव, व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् ।

(७८२) **उपपदमतिङ्** । **सुबन्तमिति** । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **समर्थेनेति** । प्रथमान्तं समर्थग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । **अतिङन्तश्चायं समास इति** । सूत्रे तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः । समासः तिङन्तघटितो न भवतीत्यर्थः । अतिङ् किम् ? कारको व्रजति । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति व्रजतावुपपदे कृञो ण्वुल्, अकादेशः । उपपदं समर्थेनेत्येतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासः स्यात् । अतः अतिङ्ग्रहणम् । न चैवं सुबित्यनुवृत्तेः प्रयोजनाभाव इति वाच्यं, चर्मकार इत्यत्र नलोपार्थकत्वात् । उपपदमतिङन्तं समर्थेन समस्यत इति व्याख्याने तु सुबिति नानुवर्तेत । ततश्च चर्मकार इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः । **कुम्भमिति** । कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्म-

---

१. "तत्र ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे इति । अन्यथा प्रतिसूत्रम् अधिकाराश्रयणे गौरवात्" । व्या० सि० सु० पृ० १२९९ ।

किम् ? मा भवान्भूत् । 'माङि लुङ्' (१२१९) इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपा इत्येतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपा इति च निवृत्तम् । तथा च 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' (प ७६) इति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

ण्यण्' इति कर्मीभूतकुम्भवाचकपदे उपपदे कृञ्धातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ रपरत्वे कारशब्दः । तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द इत्यर्थः । ननु कुम्भं करोतीति कथं विग्रहप्रदर्शनम्, अतिङन्तः समास इत्युक्तत्वादित्यत आह—**कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति** । लोके प्रयोगानर्हत्वमलौकिकत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या अलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तिः । कुम्भं करोतीति तदर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः । कुम्भ-अम् कार इत्यपपाठः, कृद्योगे षष्ठ्या विधानात् । **मा भवान् भूदिति** । अत्र भूदिति तिङन्तेन माङः समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः । भवानिति पदं तु समासाभावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम् । ननु माङस्तृतीयधात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टत्वं तु अदृष्टं, येन तस्य उपपदत्वात् समासः प्रसज्येत इत्यत आह—**माङिति** । ननु अतिङ्ग्रहणं व्यर्थं, मा भवान् भूदित्यत्र सुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसम्भवादित्यत आह—**अतिङ्ग्रहणमिति** । एवञ्च उपपदम् असुबन्तेन समस्यत इति फलितम् । गतिसमासोऽप्यसुबन्तेनेत्याह—**पूर्वसूत्र इति** । उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे अनुवृत्तिरपकर्षः । 'कुप्रादयः' इति 'गति' इति च योगो विभज्यते । कुप्रादयः सुबन्तेन समस्यन्ते । गतिस्तु समर्थेन समस्यते । अतिङन्तश्च समास इति व्याख्येयमिति यावत् । ततः किमित्यत आह—**तथा चेति** । गतिकारकोपपदानां कृदन्तैः सह सुबुत्पत्तेः प्राक् समासो वक्तव्य इति प्राचीनव्याकरणोक्तं सिद्धं भवतीत्यर्थः । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः, तथाप्येकदेशानुमतिद्वारा प्राचीनपरिभाषेयं सिध्यति । अथ परिभाषायाः फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति—**व्याघ्रीति** । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । व्याङ्पूर्वात् घ्राधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । 'पाघ्राध्माधेट्दृशश्शः' इति तु न भवति, 'जिघ्रतेः संज्ञायां नेति वाच्यम्' इति निषेधात् । आङो घ्रशब्देन गतिसमासः । आघ्रशब्देन वेः गतिसमासः । तत्र यदि घ्रशब्दस्य सुबन्तत्वमपेक्ष्येत तर्हि स्त्रीप्रत्यये उत्पन्ने सुबुत्पत्तिः स्यात्, स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्य 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यदर्शितस्य 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्रास्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । ततश्च सुबुत्पत्तये लिङ्गसङ्ख्याकारकं क्रमेण अपेक्ष्यमिति प्रथमं लिङ्गसंयोगे सति अदन्तत्वात् टाप् स्यात् । न तु जातिलक्षणङीष्, घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् । ततश्च घ्राशब्देन सुबन्तेन समासे सति व्याघ्राशब्दस्य अदन्तत्वाभावात् जाति-

(७८३) अमैवाव्ययेन २। २। २०॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते। स्वादुङ्कारम्। नेह। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (सू ३१७९)। कालः समयो वेला वा भोक्तुम्। अमैवेति किम्? अग्रे भोजम्—अग्रे भुक्त्वा। 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (सू ३३४५) इति क्त्वाणमुलौ। अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत्। **(७८४) तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २। २। २१॥** 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (सू ३३६८)

लक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धम्, तथापि गतित्वसम्भव-मात्रेणेदमित्याहुः। वस्तुतस्तु आङो घ्राशब्देन उपपदसमासः, 'आतश्चोपसर्गे' इति सप्तमीनिर्देशात्। वेस्तु आघ्रशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरणमित्याहुः। अथ कारकसमासमुदाहरति—**अश्वक्रीतीति**। अश्वेन क्रीतेति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीष्। सुबन्तेन समासे तु उक्तरीत्या पूर्वं टापि अदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्यादिति भावः। उपपदसमासमुदाहरति—**कच्छपीति**। कच्छः तीरं, तेन तस्मिन् वा पिबतीति कच्छपी। 'सुपि स्थः' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्कः, उपपदसमासः। तस्य सुबन्तापेक्षायाम् उक्तरीत्या टाबेव स्यात्, न तु जातिलक्षणङीषिति भावः।

(७८३) **अमैवाव्ययेन**। अमैवेत्यनन्तरं तुल्यविधानमित्यध्याहार्यम्। 'तुल्यार्थैर-तुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया। **अमैव तुल्येति**। अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव सह यस्य उपपदसञ्ज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यत इति यावत्। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**तदेवेति**। विवरणवाक्ये द्वितीय एवकारो नियमलभ्यः, न तु सूत्रस्थः, तस्य अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वे अवधारणार्थत्वात्। **स्वादुङ्कारमिति**। स्वादुं कृत्वेत्यर्थः। ओदनं भुङ्क्त इति शेषः। 'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल्, स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपातनात्। 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम्। तदेवेति। नियमस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति**। उपपदसमास इति शेषः। **भोक्तुमिति**। यद्यपि 'कालसमयवेलासु' इति सप्तमी-निर्देशात् कालसमयवेलानामुपपदत्वम्, तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधाने-नैव, न त्वमा। अतः कालादीनामुपपदत्वेपि न समास इत्यर्थः। **अमैवेति किमिति?** अमैवे-त्येवकारः किमर्थं इति प्रश्नः। **अमा चान्येन चेति**। अम्प्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च सह उप-पदसञ्ज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दानां विहिता, ततश्च उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाभावात् न उपपदसमास इति भावः।

(७८४) **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्**। तृतीयाशब्देन 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्या-रभ्य 'अन्वच्चानुलोम्ये' इत्यन्तसूत्रोपात्तान्युपपदानि विवक्षितानि। अमेति, अव्ययेनेति चानुवर्तते, एवकारस्तु नानुवर्तते, अस्वरितत्वात्। अमेत्येतदव्ययविशेषणम्। तदाह—

इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते > मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् । (७८५) **क्त्वा च २ । २ । २२ ॥** तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेत' (सू ३३८१) इति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् ? अलं कृत्वा, खलु कृत्वा । (७८६) **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ५ । ४ । ८६ ॥** सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निर-

---

उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना । मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशमिति । 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति णमुल् । अमैव तुल्यविधानत्वात् पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ननु मूलकेनेत्यस्य भुङ्क्त इत्यत्रैवान्वयात् उपदंश इत्यत्रानन्वयादसामर्थ्यात् कथमिह समास इति चेत्, मैवम्—उपदंशनक्रियां प्रति हि मूलकस्य आर्थिकं कर्मत्वमादाय सामर्थ्यमुपपाद्यम् । तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वाच्चोपपाद्येत्यन्यत्र विस्तरः । उच्चैःकारमिति । उच्चैः कृत्वेत्यत्र तु 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' । तत्र उच्चैःकारमित्यत्र उपपदत्वस्य अमैव तुल्वविधानत्वाभावात् 'अमैवाव्ययेन' इत्यप्राप्ते अनेन विकल्पः । समासपक्षे 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, आद्युदात्तत्वम् । असमासपक्षे तु उच्चैरिति फिट्सूत्रेण अन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः । अमन्तेनेति किम् ? पर्याप्तो भोक्तुम् । 'पर्याप्तिवचनेषु' इति तुमुन् ।

(७८५) **क्त्वा च** । तृतीयाप्रभृतीनीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्त्वेति तृतीयार्थे प्रथमा । टायां 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' इति पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यपरे । तदाह-तृतीयेति । ननु 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः प्रागेव समासकर्तृकयोरिति क्त्वाविधेः पाठात् कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह—**अव्ययेऽयथेति** । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः । **अलं कृत्वेति** । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्येतद् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमेव पठितम् । अतः तद्विहितक्त्वो मान्तेन सह समासाभावात् न ल्यबिति भावः । **इत्युपपदसमासः** ।

(७८६) अथ तत्पुरुषेषु असाधारणसमासान्तान् वक्तुमुपक्रमते—**तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः** । 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यतः अजित्यनुवर्तते, समासान्त इत्यधिकृतम् । तेन समासस्य अन्तावयव इति लभ्यते । प्रत्ययः परश्च इत्यधिकारात् अच्प्रत्ययस्य तत्पुरुषात् परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वात् अङ्गुलेरिति अवयवषष्ठी । अङ्गुलेरिति तत्पुरुषविशेषणं तदन्तविधिः । तदाह—**सङ्ख्याव्ययादेरिति** । सङ्ख्या च अव्ययं च सङ्ख्याव्यये ते आदी यस्येति विग्रहः । **द्व्यङ्गुलमिति** । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः', 'प्रमाणे लः', 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । द्व्यङ्गुलिशब्दादचि तस्य

ङ्गुलम् । (७८७) **अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५।४।८७॥** एभ्यो रात्रेरच्स्यात्, चात्सङ्ख्याव्ययादेः । 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्' (वा ३३५३)। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । सङ्ख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । (७८८) **राजाहस्सखिभ्यष्टच् ५।४।९१॥** एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् । परमराजः । अतिराजी ।

तद्धितत्वात्तस्मिन् परे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । **निरङ्गुलमिति** । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः, अच्, इलोपः ।

(७८७) **अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च** । **एभ्यो रात्रेरिति** । अहन्, सर्व, एकदेश, सङ्ख्यात, पुण्य एभ्यः परस्य रात्रिशब्दस्येत्यर्थः । अहन्नादिपूर्वपदकस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत् । ननु अहरादिः रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो नास्त्येव । अह्नो रात्रिरिति वा अहश्चासौ रात्रिश्चेति वा असम्भवादित्यत आह—**अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति**[1] । न च ब्रह्मणो यदहः तस्यावयवभूता या मानुषी रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषः सम्भवतीति वाच्यम्, अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति भाष्यप्रामाण्येन एवञ्जातीयकतत्पुरुषस्य प्रयोगाभावोन्नयनात् । **अहोरात्र इति** । द्वन्द्वादच्, इलोपः, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वम् । 'स नपुंसकम्' इति बाधित्वा 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । **सर्वा रात्रिः सर्वरात्र इति** । सर्वा रात्रिरिति विग्रहे 'पूर्वकालैक' इति कर्मधारयः । अच्, इकारलोपः । 'रात्राह्न' इति पुंस्त्वम् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वम् । एकदेशेत्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**पूर्वमिति** । पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः । अच्, इलोपः । 'रात्राह्ना' इति पुंस्त्वम् । **सङ्ख्यातरात्र इति** । सङ्ख्याता रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । **पुण्यरात्र इति** । पुण्या रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । अच्, इलोपः । 'रात्राह्न' इति पुंस्त्वम् । **द्विरात्रमिति** । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । सङ्ख्यादित्वादच्, इलोपः । 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति नपुंसकत्वम् । **अतिरात्र इति** । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । अव्ययादित्वादच्, 'इलोपः', 'रात्राह्न' इति पुंस्त्वम् ।

(७८८) **राजाहस्सखिभ्यष्टच्** । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतः 'तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चमीबहुवचनत्वेन विपरिणतं राजाहस्सखिभ्य इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः, तदाह—**एतदन्तादिति** । **परमराज इति** । परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः । समासान्तष्टच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **अतिराज इति** । अतिक्रान्तो राजानमिति विग्रहः ।

---

१. "अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्ययम् । किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति ? तत्पुरुषाभावात् । नहि रात्र्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति" ।—महाभाष्यम् ।

कृष्णसखः। (७८९) अह्नष्टखोरेव ६।४।१४५ ॥ एतयोरेव परतोऽह्नष्टिलोपः स्यात्, नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः। तद्धितार्थे द्विगुः। 'तमधीष्टः—' (सू १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगोर्वा' इत्यनुवृत्तौ 'रात्र्यहस्संवत्सराच्च' (सू १७५१) इति खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह। मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी। (७९०)

'अत्यादयः' इति समासः। टचि टिलोपः। कृष्णसख इति। कृष्णस्य सखेति विग्रहः। समासान्तष्टच्। 'यस्येति च' इति इकारलोपः।

(७८९) **अह्नष्टखोः।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टिलोपः स्यादिति।** टेरित्यनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति चेति भावः। 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**नान्यत्रेति।** एवकारस्तु अह्न एव टखोरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। टखोरेवेति किम्? अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम्. 'कालाट्ठञ्' इत्यधिकारे 'तेन निर्वृत्तम्' इति ठञ्। टिलोपाभावादल्लोपः। टप्रत्यये उदाहरति—**उत्तमाह इति।** उत्तमं च तदहश्चेति विशेषणसमासः। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् 'अह्नष्टखोरेव' इति प्रकृतसूत्रेण टिलोपः 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम्। खे उदाहरति—**द्वे अहनी भृत इति।** अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भृतः परिक्रीत इत्यर्थः। द्व्यहीन इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**तद्धितार्थे द्विगुरिति।** कोऽत्र तद्धित इत्यत आह—**तमधीष्ट इत्यादि।** तथा च द्व्यहन्शब्दात् खस्य ईनादेशे 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपे द्व्यहीन इति रूपमित्यर्थः। नन्वत्र 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः कुतो न स्यात्। न च खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाह्नादेश इति वाच्यम्। अहीन इत्यत्र खे टिलोपविधेः चरितार्थत्वात् इति चेत्, न—समासान्ते पर एवाह्नादेशविधानात्। प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'राजाहस्सखिभ्यः' इति न टच्। यद्यपि उत्तमाह इत्यत्र द्व्यहीन इत्यत्र च 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपः सिद्धः। तथापि आह्निकमित्यादावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिमुखेनापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः। ननु मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् स्यादित्याशङ्क्याह—**लिङ्गेति। अनित्यत्वादिति।** समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र भाष्ये[1] उक्तत्वादिति भावः।

---

१. पूर्वं तावत् "ङ्याप्प्रातिकात्" ४-१-१ सूत्रे भाष्यकारेण लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रयोजनानि दर्शयता अस्याः समासान्तविधावस्वीकारे 'समासान्तेषु च अतिप्रसङ्गो भवति' इति कथितम्। तथा हि मद्रराज्ञीत्यत्र ईकारान्तात् टचः प्रसक्त्या पुंवद्भाव-टिलोपयोः प्राप्तिसंभवेन मद्रराजीत्यनिष्टरूपापत्तिरपि दर्शिता। अनया रीत्या दोषाणां साकल्येन परिगणनं कृतम्। तस्मात् अस्याः परिभाषायाः अनिवार्यत्वं नैव स्वीकृतम् भाष्यकारेण। आवश्यकस्थलेषु एषा स्वीकरणीया। अन्ते "प्रतिविधेयं च दोषेषु" इति कथयता अरुचिः प्रदर्शिता। विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः।

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५।४।८८॥ सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात् समासान्ते परे। (७९१) अह्नोऽदन्तात् ८।४।७॥ अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात्। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। सङ्ख्याताह्नः। द्वयोरह्नोर्भवः। 'कालाट्ठञ्' (सू १३८१)। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति ठञो लुक्। द्व्यह्नः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। द्व्यह्ना। द्व्यह्नप्रियः। अत्यह्नः। (७९२) क्षुभ्नादिषु च

मद्राराज्ञीति। न च टचि सत्यपि 'यस्येति च' इतीकारलोपे मद्राराज्ञशब्दात् टित्त्वात् ङीपि मद्राराज्ञीति निर्बाधमिति वाच्यम्, टचि हि सति 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे टिलोपे मद्राराजी इति स्यादिति भावः।

(७९०) अह्नोऽह्न एतेभ्यः। पूर्वसूत्रे अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यशब्दा निर्दिष्टाः। तत्र चकारेण सङ्ख्याव्यये अनुकृष्टे। अहश्शब्दवर्जं ते सर्वे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते, न त्वहश्शब्दः, अहश्शब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य तत्पुरुषे असम्भवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—सर्वादिभ्य इति। समासान्ते पर इति। एतत्तु प्रकरणाल्लब्धम्।

(७९१) अह्नोऽदन्तात्। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तम्। अदन्तादित्यत्रान्वेति। 'रषाभ्यां नो णः' इति सूत्रं षकारवर्जमनुवर्तते। पूर्वपदादित्यनेन पूर्वपदस्थादिति विवक्षितम्। तदाह—अदन्तपूर्वेति। तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। लक्षेषु अहस्सु भवो लक्षाह्ण इत्यत्र णत्वार्थं षादित्यपि बोध्यम्। समासान्ते पर इति किम्? द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः। अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् टजभावे अह्नादेशो न। सर्वाह्ण इति। सर्वमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच्, अह्नादेशः, णत्वं, 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम्। पूर्वाह्ण इति। समासादि सर्वाह्णवत्। संख्याताह्न इति। संख्यातमहरिति विग्रहः। विशेषणसमासः, टच्, अह्नादेशः। निमित्ताभावान्न णत्वम्। पुण्यपूर्वस्य त्वग्रे वक्ष्यते। संख्यापूर्वस्य उदाहरति—द्वयोरह्नोरित्यादि। द्व्यह्न इति। तद्धितार्थे द्विगुः। टच्। ततो भवार्थे ठञ्, तस्य लुक्, अह्नादेशः। प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति। द्व्यह्नेति। द्वयोरह्नोर्भवेत्यर्थः। ठञ् लुक् च पूर्ववत्। 'अपरिमाणबिस्त' इति न ङीप्। ठञ्निमित्तस्तु ङीप् नेत्यपरिमाणबिस्तेत्यत्रोक्तम्[1]। टचष्टित्त्वेऽप्युपसर्जनत्वात् 'टिड्ढ' इति न ङीप्। वस्तुतस्तु स्त्रीत्वमेवात्र नास्ति। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इत्युक्तेरिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। सङ्ख्यापूर्वस्योदाहरणान्तरमाह—द्व्यह्नप्रिय इति।

---

१. 'न च इह ठञन्तत्वात् ङीप् स्यादिति शङ्क्यम्, ठञो लुप्तत्वात्तस्या अप्रवृत्तेः। न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वात्। ठञो यः अकारः तदन्तात् ङीप् इति व्याख्यातत्वात्। न चैवमपि टजन्तत्वात् ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्, टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थे प्रति उपसर्जनत्वात्'। अत एव आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये।

८।४।३९॥ एषु णत्वं न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः। 'प्रातिपदिकान्त—' (सू १०५५) इति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति तपरकरणान्नेह—परागतमहः पराह्नः।
(७९३) न सङ्ख्यादेः समाहारे ५।४।८९॥ समाहारे वर्तमानस्य सङ्ख्यादेरह्नादेशो न स्यात्। सङ्ख्यादेः इति स्पष्टार्थम्। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः।

द्वे अहनी प्रिये यस्येति विग्रहः। तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगुः। टच् अह्नादेश इति भावः। अव्ययपूर्वस्योदाहरति—अत्यह्न इति। अहरतिक्रान्त इति विग्रहः। अत्यादय इति समासः। टच् अह्नादेश इति भावः।

(७९२) क्षुभ्नादिषु च। रषाभ्यामित्यतो ण इति 'न भाभूपूकमि' इत्यतो नेति चानुवर्तते। तदाह—एष्विति। दीर्घाह्नी प्रावृडिति। वर्षर्तौ प्रावृट्शब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः। दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् 'अल्लोपोऽनः' इत्युपधालोपः। 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वं तु क्षुभ्नादित्वान्नेति भावः। ननु क्षुभ्नादिषु दीर्घाह्नीत्यस्य पाठो व्यर्थः 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यत्र हि अह्न इत्यदन्तात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा। अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य अह्नशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः। दीर्घाह्नीत्यत्र च अह्नादेशस्याप्रसक्त्या अदन्तत्वाभावादेव णत्वस्याप्राप्तौ किं तन्निवृत्त्यर्थेन क्षुभ्नादिपाठेनेत्यत आह—एवञ्चेति। एवं सति दीर्घाह्नीशब्दस्य क्षुभ्नादिपाठे सति, एतदर्थम् 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वनिवृत्त्यर्थम्, अह्न इत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं षष्ठ्यर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणं क्लेशावहं न कर्तव्यमित्यर्थः। क्षुभ्नादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः[1]। ननु दीर्घाह्नीत्यस्य णत्वाभावाय किं क्षुभ्नादिपाठोऽभ्युपगम्यताम् उत अह्न इत्यस्य अदन्तत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह—प्रातिपदिकान्तेति। अथ 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यत्र पूर्वपदविशेषणे अदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयोजनमाह—अदन्तादिति। पराह्न इति। 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः, टच्, अव्ययात्परत्वादह्नादेशः। परेति पूर्वपदस्यादन्तत्वाभावात् न णत्वमिति भावः।

(७९३) न सङ्ख्यादेः समाहारे। अह्नादेश इति। 'अह्नोऽह्नः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। ननु संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे अभावादेव सिद्धे संख्यादेरिति व्यर्थमित्यत आह—स्पष्टार्थमिति। द्व्यह इति। समाहारे द्विगुः। टच्, 'रात्राह्न' इति पुंस्त्वम्। सङ्ख्यात्वात्प्राप्तस्य अह्नादेशस्य निषेधः। त्र्यह इति। त्रयाणामह्नां समाहार इति विग्रहः। समासादि द्व्यहवत्।

---

१ "अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत—दीर्घाह्नी शरदिति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैषा अह्न-शब्दात् षष्ठी। का तर्हि ? अह्नशब्दात् प्रथमा। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च। अथवा युवादिषु पाठः करिष्यते"। महाभाष्यम्—८·४·७

(७९४) उत्तमैकाभ्यां च ५ । ४ । ९० ।। आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । 'उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि सङ्ग्रहार्थम्' इत्येके । सङ्ख्याताहः । **(७९५) अग्राख्यायामुरसः ५ । ४ । ९३ ।।** टच्स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः । **(७९६) अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ५।४।९४ ।।** टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम्, अमृताश्मः, कालायसम्, मण्डूकसरसम् इति जातिः । महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्, जलसरसम् इति संज्ञा । **(७९७)**

---

(७९४) उत्तमैकाभ्यां च । ननु उत्तमशब्दात् परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशाप्रसक्तेरुत्तमग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**उत्तमशब्द इति** । उत्तमशब्दः अन्त्ये वर्तते । यथा द्वादशाहे 'उदयनीयातिरात्र उत्तममहः' इति अन्त्यमिति गम्यते । 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्या' दित्युपात्तेषु अन्त्यः पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थः । तर्हि पुण्यैकाभ्याम् इत्येव कुतो न सूचितमित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छत्वान्महर्षेरित्याह—**पुण्यैकाभ्यामित्येवेति** । **पुण्याहमिति** । पुण्यमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः, 'पुण्यसुदिनाभ्यां च' इति नपुंसकत्वम् । **एकाह इति** । एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासः । टच्, टिलोपः । **उपान्त्यस्यापीति** । लक्षणयेति शेषः । पुण्येत्यनुक्त्वा उत्तमग्रहणमेव लक्षणाबीजम्, उत्तमे च एकं चेति द्वन्द्वः, सौत्रं द्विवचनमिति भावः । **सङ्ख्याताह इति** । सङ्ख्यातमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः । 'रात्राह्नाहा' इति पुंस्त्वम् । उपान्त्यसङ्ख्यातशब्दपूर्वत्वात् नाह्नादेशः ।

(७९५) अग्राख्यायामुरसः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टच् स्यादिति** । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रधानं तद्वाची य उरश्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यादित्यर्थः । 'अग्र्याख्यायाम्' इति पाठान्तरम् । अग्रे भवमग्र्यं, मुख्यमिति यावत् । **अश्वानामुर इवेति** । उरो यथा प्रधानं तथेत्यर्थः । उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणाबीजमिदम् । **अश्वोरसमिति** । उरश्शब्देन मुख्यवाचिना षष्ठीसमासः, टच्, 'परवल्लिङ्गम्' इति नपुंसकत्वम् । अग्राख्यायामिति किम् ? देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः ।

(७९६) अनोऽश्मायस् । उपानसमिति । उपगतमन इति प्रादिसमासः । **अमृताश्म इति** । अमृतः अश्मेति विग्रहः । टचि टिलोपः । **कालायसमिति** । कालम् अय इति विग्रहः, टच्, 'परवल्लिङ्गम्' इति नपुंसकत्वम् । **मण्डूकसरसमिति** । षष्ठीसमासः । टच् । जातिविशेषा एते[1] । महानसं, पिण्डाश्मः, लोहितायसं, जलसरसमिति संज्ञाविशेषाः ।

---

१. रूढानां शब्दानां यथाकथञ्चिद् व्युत्पादनं कर्तव्यम् इत्ययमेवार्थः स्वीकार्यः ।—**ल० श० शे० टीका—भैरवी ।**

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ५ । ४ । ९५ ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः—स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः । (७९८) **अतेः शुनः ५ । ४ । ९६ ॥** अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा । (७९९) **उपमानादप्राणिषु ५ । ४ । ९७ ॥** अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्यात् । आकर्षः श्वेवाकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् ? वानरः इवेव वानरश्वा । (८००) **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ५ । ४ । ९८ ॥** चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् । (८०१) **नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९ ॥** नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच्स्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इत्यत्र अचि इत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् ।

---

(७९७) **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।** आभ्यां टजिति । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यादित्यर्थः । **ग्रामतक्ष इति ।** टचि टिलोपः । **साधारण इति ।** ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां विधेय इत्यर्थः । **कुट्यां भव इति ।** कुटीमेकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र यो वसति, न तु परकीयभूमिप्रदेशे, स कौट इत्यर्थः । फलितमाह—**स्वतन्त्र इति । कौटतक्ष इति ।** टचि टिलोपः ।

(७९८) **अतेश्शुनः ।** अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टजित्यर्थः । **अतिश्व इति ।** श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । 'अत्यादय' इति समासः । टचि टिलोपः । श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । **अतिश्वी सेवेति ।** श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः, श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्, टच्, टिलोपः । टित्त्वात् ङीप्, यस्येति चेत्यकारलोपः ।

(७९९) **उपमानादप्राणिषु । आकर्षः श्वेवेति ।** आकृष्यते कुसूलादिगतधान्यमनेनेत्याकर्षः । पश्चाङ्गुलो दारुविशेषः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः । टच्, टिलोपः, आकर्षश्वः इति रूपम् । उपमानात् किम् ? शुनो निष्क्रान्तः निश्श्वा ।

(८००) **उत्तरमृग ।** उत्तर, मृग, पूर्व एभ्यः उपमानाच्च परो यः सक्थिशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यादित्यर्थः । **उत्तरसक्थमिति ।** उत्तरं सक्थीति विग्रहः । पूर्वं सक्थीति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासः । **फलसक्थमिति ।** फलकमिव सक्थीति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात् इति समासः । सर्वत्र टच्, टिलोपः ।

(८०१) **नावो द्विगोः । न तु तद्धितलुकीति ।** 'गोरतद्धितलुकि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । **द्विनावरूप्य इति ।** तद्धितार्थे समासः, टच्, आवादेशः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकमाशङ्क्याह—**द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रेति । अपकर्षणादिति ।** 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः । **पञ्चनावप्रिय इति ।** पञ्च नावः प्रियाः यस्येति विग्रहे उत्तरपदे द्विगुः, टच्, आवादेशः, **द्विनावमिति ।**

त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । (८०२) **अर्धाच्च** ५ । ४ । १०० ॥ अर्धान्नावष्टच्स्यात् । नावोऽर्धम्–अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् । (८०३) **खार्याः प्राचाम्** ५ । ४ । १०१ ॥ द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम्—द्विखारि । अर्धखारम्–अर्धखारि(री) । (८०४) **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** ५।४।१०२॥ टज्वा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलम्–द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । (८०५) **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** ५ । ४ । १०४ ॥ ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । (८०६) **कुम-**

द्वयोः नावोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, आवादेशः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । **त्रिनावमिति** । तिसृणां नावां समाहार इति विग्रहः । द्विनाववत् । **पञ्चनौरिति** । तद्धितार्थे समासः । आर्हीयष्ठक्, 'अध्यर्ध' इति लुक् ।

(८०२) **अर्धाच्च** । अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषाट्टजित्यर्थः । **अर्धनावमिति** । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, टच्, आवादेशः । अत्र 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वमाशङ्क्याह—**क्लीबत्वं लोकादिति** ।

(८०३) **खार्याः प्राचाम्** । खारीशब्दान्तात् द्विगोः, अर्धपूर्वकात् खारीशब्दान्तात्तत्पुरुषाच्चेत्यर्थः । **द्विखारमिति** । द्वयोः खार्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः । टच्, 'यस्येति च' । 'स 'नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्' । टजभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वान्नपुंसकह्रस्वः । **अर्धखारमिति** । खार्या अर्धमिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, टच्, यस्येति च । क्लीबत्वं लोकात् । **अर्धखारीति** । पूर्ववत् समासः । टजभावपक्षे 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्जनत्वाभावान्न ह्रस्वः । अर्धखारि इति क्वचिद्ध्रस्वान्तपाठः । तदा क्लीबत्वं लोकात्, ततो नपुंसकह्रस्वः ।

(८०४) **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टज्वा स्यादिति** । **द्विगाविति** । **द्व्यञ्जलमिति** । द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'यस्येति च' 'स नपुंसकम्' । **द्व्यञ्जलिरिति** । समाहारे द्विगु । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् । **अतद्धितलुकीत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **अञ्जलिभ्यां क्रीत इति** । अञ्जलिशब्दः अञ्जलिपरिमितधान्यादौ वर्तते, केवलस्याञ्जले. मूल्यत्वासम्भवात् । परिणामत्वात् ठञ् । 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक् ।

(८०५) **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** । जनपदे भवो जानपदः, भावप्रधानो निर्देशः । तस्य केनाख्यायत इत्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात् समासेनेति लभ्यते । तदाह—**समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेदिति** । जानपदत्वमित्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः । **सुराष्ट्रे ब्रह्मेति** । **ब्रह्मशब्दोऽत्र पुंल्लिङ्गः** । **ब्रह्मा विप्रः** । **'वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः'**

हद्भ्यामन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०५ ॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः-कुब्रह्मा । (८०७) **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** ६।३।४६ ॥ महतः आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः—महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् ? महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महत्' (सू० ७४०) इति समासो ग्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहुः न स्यात् । तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य' (प ११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आत्' इति योगविभागादात्त्वं,

---

इत्यमरः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । टच्, टिलोपः, 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । जानपदेति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ।

(८०६) **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** । **कुब्रह्मेति** । टजभावे रूपम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । **कुब्रह्म इति** । टचि रूपं, टिलोपः ।

(८०७) अथ महत्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन् विशेषमाह—**आन्महतः** । 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदे अन्वेति, न तु जातीय इति तस्य प्रत्ययत्वात् । तदाह—**महत आत्वमित्यादिना** । **महाब्रह्म इति** । महांश्चासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । आत्त्वम् । सवर्णदीर्घः । 'कुमहद्भ्याम्' इति टच् । टिलोपः, 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । **महाब्रह्मेति** । टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमात्त्वविधिं प्रपञ्चयिष्यन् समानाधिकरणे पुनरुदाहरति—**महादेव इति** । जातीये उदाहरति—**महाजातीय इति** । महत्सदृश इत्यर्थः । प्रकारवचने जातीयर् आत्त्वम्, सवर्णदीर्घः । **समानाधिकरणे किमिति ?** 'आन्महतो जातीये चे'त्येवास्तु चकारादुत्तरपदसमुच्चये सति महत आत्त्वम् स्यात् । उत्तरपदे जातीये च परत इत्यर्थलाभादेव महादेव इत्यादिसिद्धेः, किं समानाधिकरणेनेति प्रश्नः । **महतः सेवा महत्सेवेति** । अत्र षष्ठीसमासे आत्त्वनिवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । ननु षष्ठीसमासो लाक्षणिकः, समस्यमानपदं विशिष्य अनुच्चार्य समान्यशास्त्रत एव निर्वर्तितत्वात् । 'सन्महत्' इत्ययं समासस्तु सन्महदादिशब्दं समस्यमानं विशिष्योच्चार्य विहितत्वात् प्रतिपदोक्तः । ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'आन्महतो जातीये चे'त्यत्र 'सन्महत्' इति प्रतिपदोक्तसमासोत्तरपदग्रहणे सति तत एव षष्ठीसमासोत्तरपदनिराससंभवाद व्यर्थमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते—**लाक्षणिकमित्यादिना** । परिहरति—**महाबाहुर्न स्यादिति** । महान्तौ बाहू यस्येति विग्रहः । अस्य समासस्य 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यविहितत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाभावात्तदुत्तरपदे परे आत्त्वं न स्यात्, अतः समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽपि समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-

'प्रागेकादशभ्यः' (सू० १९९५) इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारय—' (सू७४६) इति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया । 'महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं पुंवद्भावश्च' (वा ३९५०) । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो

प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् महाबाहुरित्यत्रात्त्वं न स्यादेवेत्यत आह—**तस्मादिति । तच्छब्दार्थमाह—समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादिति ।** एवं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषां बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । न च सुमहान्तौ बाहू यस्य स सुमहाबाहुरित्यत्र कथमात्त्वम् ? आत्त्वविधेः पदाङ्गाधिकारस्थत्वाभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम्, उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महता विशेषणे इति तदन्तविधिलाभात् । परममहत्परिमाणवानित्यत्र तु महतः परिमाणं महत्परिमाणं, परमं महत्परिमाणमिति षष्ठीसमासगर्भः कर्मधारय इति दिक् । ननु 'आन्महतः' इत्यत्र महत एव ग्रहणात् 'द्व्यष्टनः' इत्युत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणात् एकादशेत्यत्र कथमात्त्वमित्यत आह—**आदिति योगविभागादात्वमिति ।** योगविभागस्य भाष्याद्दृष्टत्वादाह—**प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वेति । एकादशेति**[1] । **एकश्च** दश चेति द्वन्द्वः । एकाधिका दशेति वा । 'आन्महत' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयर् प्रत्यये परे महाजातीयेति स्यादित्यत आह—**महतीशब्दस्येति ।** न च परत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वा आत्वं स्यादिति वाच्यम्, आन्महतः इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः[2] । **महदात्त्वे इति । घास,** कर, विशिष्ट-एषु परतः महत आत्त्वं पुंवत्त्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'आन्महतः' इत्यात्त्वे 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वे च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**असामानाधिकरण्यार्थं-**

---

१. "चार्थे द्वन्द्वः" २-२-२९ सूत्रे भाष्ये—"एकादश द्वादशेति—कोऽयं समासः ? एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वसमासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेत् विंशत्यादिभिर्वचनं प्राप्नोति—एकविंशतिः द्वाविंशतिः" । एवं पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्तिना उक्तम्—"सिद्धं तु अधिकान्ता संख्या, समानाधिकरणाऽधिकारे अधिकलोपश्चेति वक्तव्यम् । एकाधिका विंशतिः = एकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिः = द्वाविंशतिरिति । यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति । यद्धि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत् ? इह मा भूत्—शतसहस्रमिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु विंशत्यादिषु वचनं न सिध्यति । नैवं दोषः । "सर्वो द्वन्द्वः विभाषैकवद्भवति" इत्युक्तम् । अत्र एकादश–द्वादशविषये एव शङ्कासमाधानयोः करणात् एकादि नवान्तानां द्वन्द्वतत्पुरुषयोः अनभिधानमिति सूचितम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवदित्यनेन समाहारद्वन्द्वाभिधानेन एक-वचनस्योपपत्तिकरणेन एकवचनमेवेष्यते इति कल्प्यते ।

२. "आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्सूत्रे (२-२-२९) भाष्ये उक्ततया परत्वात् पुंवत्त्वं बाधित्वाऽऽत्वं स्यादिति न शङ्क्यम् इति भावः" । ल० श० शे० ६-३-४६ ।

महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादौ च्व्यन्ते गौणत्वात् न आत्वमित्यपि भाष्ये स्पष्टम् ।

महत्या वा घासो महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः। 'अष्टनः कपाले हविषि' (वा ३९५१)। अष्टाकपालः। 'गवि च युक्ते' (वा ३९५२)। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्त्वं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टागवं शकटम्। 'अचप्रत्यन्वव—' (सू ९४३) इत्यत्र अच् इति योगविभागाद् बहुव्रीहावप्यच्। अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम्, तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा। **(८०८) द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६।३।४९॥** आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश। द्व्यधिका दश इति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अबहुव्रीह्यशीत्योः किम्? द्वित्राः। द्व्यशीतिः। "प्राक्शता-

---

मिदमिति। **महाकर इति।** महतो महत्या वा कर इत्यर्थः। **महाविशिष्ट इति।** महतो महत्या वा विशिष्टः अधिक इत्यर्थः। **अष्टन इति।** कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। **अष्टाकपाल इति।** अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुः। 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। आत्त्वं सवर्णदीर्घः। **गवि च युक्ते इति।** वार्तिकमिदम्। तत्सूचयितुमाह—**वक्तव्यमित्यर्थं इति।** **अष्टागवं शकटमिति।** अष्टौ गावो यस्येति बहुव्रीहिः। आत्त्वं, सवर्णदीर्घः। अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः। ननु 'गोरतद्धितलुकि' इति टज्विधेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वात् अष्टागवमिति कथमित्यत आह—**अचप्रत्यन्ववेत्यत्रेति।** तत्पुरुषत्वे अष्टगवशब्दष्टजन्त एवेत्याह—**अष्टानामिति।** तथा च समाहारद्विगोस्तत्पुरुषत्वात् 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् सुलभ इत्यर्थः। नन्वष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्तार्थवृत्तित्वाभावात्, कथं वा आत्त्वमित्यत आह—**तद्युक्तत्वादिति।** समाहारद्विगुरूपतत्पुरुषाट्टचि उपपन्नस्य अष्टगवशब्दस्य लक्षणया अष्टभिर्गोभिर्युक्ते वर्तमानस्य आत्त्वमित्यर्थः।

(८०८) द्व्यष्टनः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**आत्स्यादिति।** द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च सङ्ख्यावाचके उत्तरपदे परे आत्स्यात्, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः। द्विशब्दस्योदाहरति—**द्वादशेति।** द्वौ च एकश्च द्व्येकाः, द्व्यधिकः एकः द्व्येक इत्यादौ तु नास्ति 'एकादिनवान्तानां परस्परं द्वन्द्वतत्पुरुषौ न स्तः' इति 'चार्थे' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनित्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **द्वाविंशतिरिति।** द्वौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। 'स नपुंसकम्' इति क्लीबत्वं तु न। किन्तु लोकात् स्त्रीत्वम्। इतरेतरयोगस्तु न, अनभिधानात्। द्व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा। अथाष्टन्शब्दस्योदाहरति—**अष्टादशेति।** अष्टौ च दश चेति द्वन्द्वः। अष्टाधिका दशेति वा। **अष्टाविंतिरिति।** अष्टौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्त्रीत्वं लोकात्। अष्टाधिका विंशतिरिति वा। **द्वित्रा इति।** द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः। 'संख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डच्' इति डच्। बहुव्रीहित्वादत्र द्विशब्दस्य आत्त्वं न। **द्व्यशीतिरिति।** द्वौ चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः।

दिति वक्तव्यम्' (वा ३९५३)। नेह। द्विशतम्। द्विसहस्रम्। (८०९) **त्रेस्त्रयः। ६।३।४८॥** त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु, त्रिर्दश त्रिदशाः। सुजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्र्यशीतिः। प्राक्शतादित्येव। त्रिशतम्। त्रिसहस्रम्। (८१०) **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ६।३। ४९॥** द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे। द्विचत्वारिंशत्—द्वाचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्—अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्—त्रयश्चत्वारिंशत्। एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु। (८११) **एकादिश्चैकस्य चादुक् ६।३।७६॥** एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च। नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह

स्त्रीत्वं लोकात्। द्व्यधिका अशीतिरिति वा। अत्राशीतिपरकत्वात् द्विशब्दस्यात्त्वं न। प्राक्शतादिति। 'द्व्यष्टनः सङ्ख्यायाम्' इत्येतत् शतप्रभृतिसङ्ख्याशब्दे परे न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। **द्विशतमिति।** द्वौ च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः। द्व्यधिकं शतमिति वा। एवं द्विसहस्रमित्यत्रापि।

(८०९) **त्रेस्त्रयः।** सन्धिवेलादिषु त्रयोदशेति पाठात् सकारान्तोऽयमादेश इत्याह—त्रयस् स्यादिति। पूर्वविषये इति। प्राक्शतात् सङ्ख्याशब्दे उत्तरपदे परतः, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः। **त्रयोदशेति।** त्रयश्च दश चेति, त्र्यधिका दशेति वा विग्रहः। सुब्लुकि त्रिशब्दस्य त्रयस्, रुत्वम्, उत्त्वम्, आद्गुणः। एवं त्रयोविंशतिरित्यपि। त्रिदशा इति। त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डच्' इति डच्। नन्वत्र त्रिरित्यस्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुजन्तत्वात् समासेऽपि सुचः श्रवणापत्तिरित्यत आह—**सुजर्थे बहुव्रीहिरिति।** सुजर्थे क्रियाभ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः न तु सुजन्तस्येत्यर्थः। **त्र्यशीतिरिति।** त्रयश्चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्त्रीत्वं लोकात्। त्र्यधिकाशीतिरिति वा। **त्रिशतमिति।** त्रयश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः, त्र्यधिकं शतमिति वा। एवं त्रिसहस्रमित्यपि।

(८१०) **विभाषा चत्वारिंशत्।** व्यवहितस्यापि द्व्यष्टनोरिस्यस्य सम्बन्धाय—**सर्वेषामिति।** द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेत्यर्थः। तदाह—**द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेति।**

(८११) **एकादिश्च।** 'न लोपो नञः' इति नञः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, तच्च प्रथमया विपरिणम्यते। 'नभ्राण्नपात्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते। तदाह—**एकादिर्नञ् प्रकृत्येति।** एकः आदिर्यस्येति विग्रहः। **एकस्य चादुगागमश्चेति।** आदुगिति अदुगिति वा छेदः। **नञो विंशत्येति।** न विंशतिरिति विग्रहे नञ्समासे सति नविंशतिशब्दस्य एकशब्देन तृतीयान्तेन सह एकेन नविंशतिरिति विग्रहे समास इत्यन्वयः। ननु तत्कृतत्वाद्य-

'तृतीया' इति योगविभागात्समासः। अनुनासिकविकल्पः। एकेन न विंशतिः> एकान्न-विंशतिः–एकाद्नविंशतिः। एकोनविंशतिरित्यर्थः। 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च धासु[1] वेति वाच्यम्' (वा ४००१–४००२)। षोडन्। षोडश। षड्धा–षोढा।

भावात् कथमिह तृतीयासमास इत्यत आह—**तृतीयेति योगविभागादिति**। **अनुनासिकविकल्प इति**। तृतीयासमासे कृते सुब्लुकि एक नविंशति इति स्थिते 'नलोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावान्निवृत्तौ एकशब्दस्यादुगागमः। तत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, एकाद्-नविंशतिरिति स्थिते 'यरोऽनुनासिके' इति दकारस्य पक्षे अनुनासिकनकार इत्यर्थः। अदुगागमपक्षेऽपि पररूपं तु अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। एकेन न विंशतिरिति विग्रहवाक्यम्। एकेन हेतुना विंशतिर्न भवतीत्यर्थः। **एकान्नविंशतिः, एकाद्नविंशतिरिति**। अनुनासिकत्वे तदभावे च रूपम्। **एकोनविंशतिरित्यर्थ इति**। पर्यवस्यतीति शेषः। एकेन ऊनेति विग्रहः। 'पूर्वसदृश' इति समासः। सा चासौ विंशतिश्च। **षष उत्वमिति**। दतृशब्दे दशन्–शब्दे च उत्तरपदे परे धाप्रत्यये च परे षष्-शब्दस्य उत्वं, उत्तरखण्डस्य दतृशब्दस्य दशन्शब्दस्य धाप्रत्ययस्य च आदेर्दकारस्य धकारस्य च ट्टुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः। ट्टुत्वमित्येव छेदः, न तु ष्टुत्वमिति प्रयोजनाभावात्। 'धासु वा' इति बहुवचनाद्विधार्थधाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम्। धाप्रत्यये परे षष उत्वं वा स्यात्। ट्टुत्वं तु उत्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्यान्नित्यमेवेति कैयटः। उत्वपक्ष एव नित्यं ट्टुत्वमिति हरदत्तः। **षोडन्निति**। षट् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः, ऋकारस्य इत्त्वम्। अन्त्यषकारस्य उत्वम्। आद्गुणः, दकारस्य ट्टुत्वेन डकारः, सुप्रत्यये उगित्वान्नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः। षोडन् इति रूपम्। **षोडशेति**। षट् च दश चेति, षडधिका दशेति वा विग्रहः। अन्त्यस्य षकारस्य उत्वम्, आद् गुणः, दकारस्य ट्टुत्वेन डकारः। हरदत्तमतमनुसृत्य उत्वाभावपक्षे धासु वेत्यस्योदाहरति—**षड्धेति**। 'संख्याया विधार्थे धा'। अन्त्यस्य षकारस्य उत्वाभावपक्षे तु ट्टुत्वमपि न भवति। 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन षकारस्य ड इति भावः। उत्वपक्षे उदाहरति—**षोढेति**। धाप्रत्ययः, अन्त्यस्य षकारस्य उत्वम्, आद् गुणः, ट्टुत्वेन धस्य ढ इति भावः। कैयटमते तु उत्वाभावपक्षेऽपि ट्टुत्वं नित्यमेव। कैयटमतमेव युक्तम्, षोढा–षड्ढा इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्।[2]

---

१. "धे चेत्येव वक्तव्ये धास्विति बहुवचनोपादानेन नानाधिकरणवाचिनः संख्याशब्दाद् बहुत्ववदर्थे वर्तमानाद् यो धा-प्रत्ययो विहितः तस्यैव ग्रहणम्। अत एव उत्तरपदाधिकारबाधः तदंशे कल्प्यते इत्येव प्राचीनैः व्याख्यातम्"।—ल० श० शेखरटीकायां भैरवमिश्रः—पृ० ७६।

२. 'उत्तरपदादेः' इत्यत्र उत्तरपदशब्दः प्रत्यासत्त्या प्रकृतवाक्यघटकनिमित्तपरः। तेन

(८१२) परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २ । ४ । २६ ॥ एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । 'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः' (वा १५४५) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै >अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः । **(८१३) पूर्ववदश्ववडवौ २ । ४ । २७ ॥**

---

(८१२) **परवल्लिङ्गम्** । परवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तदाह—**एतयोः परपदस्येवेति** । द्वन्द्वपदमत्र इतरेतरयोगद्वन्द्वपरम्, समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इत्यस्य तदपवादत्वात् । **कुक्कुटमयूर्याविमे इति** । अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **अर्धपिप्पलीति** । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अस्य एकदेशिसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्वपदलिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गार्थं विधिः । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति षष्ठ्यन्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवञ्च कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यनुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गम् । **द्विगुप्राप्तेति** । द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलम्पूर्व, गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । **पञ्चस्विति** । उत्तरपदस्य नपुंसकत्वम् समासस्य नपुंसकत्त्वं प्राप्तं न भवति, किन्तु विशेष्यलिङ्गमेव । **प्राप्तजीविक इति** । अत्र उत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य न भवति । अलम्पूर्वस्योदाहरति—**अलंकुमार्यै अलङ्कुमारिरिति** । अत्र उत्तरपदकुमारीलिङ्गं समासस्य न भवति । नन्वत्र तदर्थादियोगाभावान्न चतुर्थीसमासः । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इत्यपि न भवति, तस्य समासस्य नित्यत्वेन अलं कुमार्यै इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनानुपपत्तेरित्यत आह—**अत एवेति** । 'एकविभक्ति च' इति कुमारी शब्दस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वः । गतिसमासमुदाहरति—**निष्कौशाम्बिरिति** । अत्र कौशाम्बीशब्दलिङ्गं समासस्य न भवति । यद्यपि निरादिसमास एवायम्, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगत्यर्थमित्युक्तेः । तथापि गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः ।

(८१३) **पूर्ववदश्ववडवौ** । अश्वश्च वडवा च इति द्वन्द्वे परवल्लिङ्गं बाधित्वा पूर्ववल्लिङ्गार्थमिदम् । अश्ववडवाविति द्वन्द्वः पूर्वपदस्य लिङ्गं लभते इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे च न स्यादित्यत आह—**द्विवचनमतन्त्रमिति** । उपलक्षणमिदम् । द्विवचनं

धाप्रत्ययस्योत्तरपदत्वाभावेऽपि न क्षतिः । वाक्यभेदेन च ढुत्वविधानम् । विधेयभेदे वाक्यभेदस्य न्याय्यत्वात् । विभिन्नवाक्ये च वा-शब्दो न सम्बध्यते, तेन तस्य उत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिः । अत एव भाष्ये "षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्" "धासु चेति वक्तव्यम्" "उत्तरपदादेः ष्टुत्वं वक्तव्यम्" इति पृथक् वचनानि पठितानि" ।

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । (८१४) रात्राह्नाहाः पुंसि २।४।२९॥ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽपि परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते[1] । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः । 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्'[2] (लि १३१) । द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, गणरात्रम् ।

विभक्तिश्चेति द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः । पूर्ववद्ग्रहणमत्र लिङ्गम्[3] । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ।

(८१४) रात्राह्नाहाः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुवचनेन विपरिणतं रात्रादिभिर्विशेष्यन्ते, तदन्तविधिः । रात्राह्नाहान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः । पुंसीत्यर्थः । फलितमाह—एतदन्ताविति । परवल्लिङ्गतापवादः । ननु अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । न च नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्वविधिरपवाद इति वाच्यम्, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन अस्य पुंस्त्वविधेः परवल्लिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादहोरात्राविति इतरेतरद्वन्द्व एवेहोदाहर्तुमुचित इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । अयमिति । पुंस्त्वविधिरिति शेषः । अहोरात्र इति । अहश्च रात्रिश्च तयोस्समाहार इति द्वन्द्वे परत्वान्नपुंसकत्वम्, अपवादत्वात् परवल्लिङ्गमपि बाधित्वा अनेन पुंस्त्वम् । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यच् । पूर्वाह्ण इति । अह्नः पूर्वमित्येकदेशिसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् । 'अह्नोऽह्नः' इत्यह्नादेशः । परवल्लिङ्गं नपुसकं च बाधित्वा पुस्त्वम् । द्व्यह्न इति । द्वयोरह्नोस्समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'न सङ्ख्यादेस्समाहारे' इत्यह्नादेशनिषेधः । परवल्लिङ्गं बाधित्वा पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्याहन्शब्दस्य अकारान्तत्वाभावान्न स्त्रीत्वम्, समासान्तस्य समासभक्तत्वात् । सङ्ख्यापूर्वम् । लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् । न त्वष्टाध्यायीस्थं सूत्रम्, नापि वार्तिकम्, भाष्ये अदर्शनात् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इत्यस्यायमपवादः । त्रिरात्रमिति । समाहारद्विगुः । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यच् । गणरात्रमिति । गणशब्दो बहुपर्यायः, 'बहुगणवतु' इति संख्यात्वम् । गणानां रात्रीणां समाहार इति द्विगुः, अच् ।

---

१. "संख्यापूर्वा रात्रिः" इति लिङ्गानुशासने विशिष्टपुंस्त्वविधानात् वृत्त्याद्युक्तं पुंस्त्वं चिन्त्यम्" ।—व्या० सु० सि० पृ० १११८ ।

२. "इदं तत्पुरुषाधिकारे लिङ्गानुशासने पाठात् प्रतिप्रसवलाघवानुरोधाच्च समाहारद्विगावेव प्रवर्तते" इति भावः ।—ल० श० शे० ।

३. "अत एव पूर्ववदिति चरितार्थम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेन ? समुदायस्य पूर्ववल्लिङ्गत्वेऽपि उत्तरपदेऽश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् इति निर्देशाट्टापो निवृत्तिः । अश्ववडवाविति समुदायस्य आबन्तत्वाभावात् शीभावाप्राप्त्या वृद्ध्या सिद्धम् । अतिदेशस्तु अनुप्रयोगे चरितार्थः स्यात्, अश्ववडवशब्दार्थः पूर्ववल्लिङ्गं भजते इत्यर्थात्" । ल० श० शे० (प्रकृतसूत्रस्थः) ।

(८१५) अपथं नपुंसकम् २ । ४ । ३० ॥ तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः । **(८१६) अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥** अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः–अर्धर्चम् । ध्वजः–ध्वजम् । एवं तीर्थ-शरीरमण्डपीयूषदेहाङ्कुशकलशेत्यादि[1] । **(८१७) जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन-**

---

(८१५) अपथं नपुंसकम् । न पन्थाः इति विग्रहे नञ्समासो नञो नस्य लोपे 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये टिलोपे अपथशब्दः स नपुंसकमित्यर्थः । परवल्लिङ्गतापवादः । **तत्पुरुष इत्येवेति ।** 'परवल्लिङ्गम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते, अयोग्यत्वात् । **अन्यत्र त्विति ।** बहुव्रीहावित्यर्थः । **अपन्था इति ।** 'पथो विभाषा' इति समासान्तविकल्पः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थमेवेदं सूत्रम् ।

(८१६) अर्धर्चाः । बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणमित्याह—**अर्धर्चादय इति । अर्धर्चमिति ।** ऋचोऽर्धमिति विग्रहे 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'ऋक्पूः' इति अच् । परवल्लिङ्गं स्त्रीत्वं बाधित्वा पुन्नपुंसकत्वविकल्पः ।

---

१. व्याकरण-सिद्धान्तसुधानिधौ कारिकाभिः गणपाठो दर्शितः । —(पृ० १११८-१११९) । तथा हि—

अर्धर्च-कूर्च-कवचावर्चस्क-पङ्क-वलीकाः ।
निष्कानीक-पिनीका-ढक-मोदक-कटक-टङ्क-पिण्याकाः ॥ १ ॥
मञ्चक-पञ्चक-दण्डक-तण्डक-षष्ठिक-चषक-सरक-शोकाः ।
शाकाशोकौ शुल्कं मस्तक-वरका विटङ्क-पिटक-शूकाः ॥ २ ॥
फलक-नपुंसक-मूलक-पातक-नख-पुङ्ख-शङ्खाश्च ।
श्रृङ्ग-विडङ्ग-तडागोद्योग-निदाघा ध्वज-व्रजाम्भोजाः ॥ ३ ॥
कुञ्जो वाजः कुक्कुट-किरीट-कुट-कूट-कर्वट-कपाटाः ।
नट-निकट-शकट-कङ्कट-पट-पेट-मठ-कण्ठ-काण्ड-दण्डानि ॥ ४ ॥
नीडा-ण्ड-मण्ड-खण्डा खाढ-तृण-स्थाणु-वेणु-रेणु-तृणाः ।
तोरण–सुवर्ण–भूषण–कार्षापण–वारण–चरण–रणाः ॥ ५ ॥
वाण–व्रणा–पराह्ण–द्रोणा वृत–हस्त–पलित–घृत–मृताः ।
कुस्त–क्ष्वेडित–वृत्त–प्रयुत–वसन्ता–मृता–युता वास्तु ॥ ६ ॥
पुन्नपुंसकयोः शेषोऽर्ध–पिण्याक–कण्टकाः ।
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ॥ ७ ॥
घातकोद्योगचरक–तमाला–मलका नडः ।
कुष्टं मुण्डं सीधु पुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥ ८ ॥
संगमं शतमानार्ध-शम्बला-न्वय-ताण्डवम् ।
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥ ९ ॥

मन्यतरस्याम् १ । २ । ५८ ॥ एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः । **(८१८) अस्मदो द्वयोश्च १ । २ । ५९ ॥** एकत्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे—अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इति वा । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (वा ७२१)। पटुरहं ब्रवीमि । **(८१९) फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च**

---

(८१७) **जात्याख्यायाम्**[1] । आकृत्यधिकरणन्यायेन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैकत्वादेकवचनमेव स्यादित्यारम्भः । जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्यक्षरार्थः । तथा सति ब्राह्मणाः भोज्याः इत्यादौ विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानः शब्दः बहूनर्थान् वक्ति, एकार्थो बहुवद्भवतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्याह—**एकोऽप्यर्थ इति** । बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं लभत इत्यर्थः[2] ।

(८१८) **अस्मदो द्वयोश्च** । **सविशेषणस्येति** । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम्[3] ।

पूयं पत्रीव-पात्रीवे यूषं चमस-चिक्कसौ ।
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥ १० ॥
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ।

पिण्याकं तिलखलि । **तण्डकं** परिस्वारः—छन्दोगानां ग्रन्थविशेषः । **दण्डकं** छेदः । **खर्वटः** चतुःशतग्रामाणां संग्रहस्थानम् । **अर्बुदः** अक्षिरोग-संख्याभेदौ । **पातकः** गोहत्यादिः । **चरकं** वैद्यविशेषः । **नडोऽन्तः सुषिरं** तृणम् । **पुस्तं** मांसशष्कुली ।

"द्वे कृष्णले रूप्यमाषौ धरणं षोडशैव ते ।
शतमानं तु दशभिः धरणैः पलमेव च" ॥ इति स्मृतिः ।

अर्भः अक्षिरुक् । **शंवलः** पथि व्ययः । **कवियम्** अश्वमुखबन्धनम् । **पारम् अवारं** च नदीतीरे । **पूयं** क्लिन्नासृक् । **प्रग्रीवम्**—वातायनम् । **पात्रीवं** यज्ञोपकरणम् । **विष्कलं** यवपृष्ठम् ।

१. "जातेः प्राधान्येन आख्यायाम् इत्यर्थः । भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधे यवादिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानम् । तत्र जातेः एकत्वेन एकवचनमेव प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । एकत्वञ्चात्र बहुवचनार्थः । तदुक्तं भाष्ये—"यावद् ब्रूयाद् एकोऽर्थो बहुवद् भवतीति तावद् एकस्मिन् बहुवचनम्" इति ।—ल० श० शे० (प्रकृतसूत्रस्थः) ।

२. "अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात्" इति भाष्यवचनेन ज्ञायते यद् जातिप्राधान्यविवक्षायामेकवचनस्य, द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां तु बहुवचनस्य सिद्धत्वात् सूत्रं नारम्भणीयम् ।

३. "अयमपि योगः शक्यः अवक्तुम् । कथम् ? अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः । इमानीन्द्रियाणि कदाचित् स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा—इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति । कदाचित् पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति--अनेन अक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा पारतन्त्र्येण तदा एकवचन-द्विवचने भविष्यतः" ।

—म० भा० १-२-५९ ।

नक्षत्रे १।२।६० ॥ द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ—पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके । (८२०) तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् १ । २ । ६३ ॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च—तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् ? विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् ? तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । (८२१) स नपुंसकम् २ । ५ । १७ ॥ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' (वा १५५६) । पञ्चमूली । 'आबन्तो वा' (वा १५५७) । पञ्चखट्वम्—पञ्चखट्वी । 'अनो नलोपश्च, वा द्विगुः स्त्रियाम्' (वा १५५८) । पञ्चतक्षी—पञ्चतक्षम् । 'पात्राद्यन्तस्य न' (वा १५५९) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतु-

---

(८१९) फल्गुनी । नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यमिधीयते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः । तदाह—द्वित्वे इति[1] । पूर्वे प्रोष्ठपदे इति । स्त्रीत्वादौङश्शीभावः । 'प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम्' इत्यमरः । फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्याषाढाभ्यां टानौ' इति टः । टित्त्वात् ङीप् ।

(८२०) तिष्यपुनर्वस्वोः । विशाखानुराधा इति । विशाखे च अनुराधा चेति विग्रहः । तिष्यपुनर्वसव इति । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति विग्रहे तिष्यशब्दात् पुनर्वसुशब्दाच्च 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे सन्धिवेलाद्यण् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना लुक् । जात्याख्यायामित्यादिचतुस्सूत्र्या अत्र सङ्गतिश्चिन्त्या ।

(८२१) स नपुंसकम् । 'द्विगुरेकवचनम्' इति द्विगुः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति द्वन्द्वश्च तच्छब्देन परामृश्यते । तौ च समाहारार्थावेव विवक्षितौ, व्याख्यानात् । तदाह—समाहारे इति । पञ्चगवमिति । पञ्चानां गवां समाहार इति द्विगुः । दन्तोष्ठमिति । दन्ताश्च ओष्ठौ चेति विग्रहः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति समाहारद्वन्द्वः । अकारान्तेति । अकारान्तम् उत्तरपदं यस्येति विग्रहः । 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवादः । पञ्चमूलीति । समाहारद्विगुः, स्त्रीत्वं, 'द्विगोः' इति ङीप् । आबन्तो वेति । स्त्रियां वेति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चखट्वमिति । समाहारद्विगुः । नपुंसकत्वे ह्रस्वः । पञ्चखट्वीति । 'उपसर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वात्' 'द्विगोः' इति ङीप् । अनो नलोपश्चेति । अन इत्यावर्तते । एकं प्रथमया विपरिणतं द्विगुरित्यत्रान्वेति । तदन्तविधिः । अन्नन्तो द्विगुः स्त्रियां वा स्यात्, अनो नस्य लोपः

---

१. "अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ।—फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति" ।—म० भा० १-२-६० ।

युगम् । 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा' (वा० १५५३)। पुण्याहम् । सुदिनाहम् । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' (वा १५७४)। सङ्ख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः, अतिपन्थाः । 'सामान्ये नपुंसकम्' (वा० ५०४३)[1] । मृदु पचति । प्रातः

स्यादित्यर्थः । वाग्रहणं स्त्रियामित्यत्रैव सम्बध्यते, न तु नलोपेऽपि । तेन स्त्रीत्वाभावेऽपि नलोपः । पञ्चतक्षीति । पञ्चानां तक्ष्णां समाहार इति द्विगुः, स्त्रीत्वं, नलोपः, 'द्विगोः' इति ङीबिति भावः । पञ्चतक्षमिति । समाहारद्विगुः । स्त्रीत्वाभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं, नलोप इति भावः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य तक्षन्शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् 'नलोपः प्रातिपदिक' इत्यनेन नलोपो भविष्यतीति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । पात्राद्यन्तस्य नेति । पात्रादिर्गणः । तदन्तस्य समाहारद्विगोः न स्त्रीत्वमिति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्युगमिति । स्त्रीत्वाभावे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वमिति भावः । पुण्येति । पुण्यसुदिनाभ्यां परः यः अहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'रात्राह्नाहा' इत्यस्यापवादः । पुण्याहमिति । पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, 'राजाहः' इति टच्, टिलोपः । 'उत्तमैकाभ्यां च' इति अह्नादेशनिषेधः । सुदिनाहमिति । सुदिनम् अहरिति कर्मधारयः, टच्, टिलोपः, प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्द इति न पौनरुक्त्यम् । पथः सङ्ख्याव्ययादेरिति । नपुंसकत्वं वक्तव्यमिति शेषः । सङ्ख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः । संख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः, दिग्योगे पञ्चमी, पर इति शेषः, पथ इति कृतसमान्तादकारान्तात् प्रथमा । तदाह—सङ्ख्याव्ययादेरिति । परवल्लिङ्गतापवादः । त्रिपथमिति । 'ऋक्पूः' इति अप्रत्ययः, टिलोपः। एवं विपथमित्यपि । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः सुपन्थाः, अतिपन्थाः इति । 'स्वती पूजायाम्' इति समासः । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । आवश्यकत्वादनेन सिद्धे 'अपथं नपुंसकम्' इति न कार्यम् । सामान्ये नपुंसकमिति । न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषसन्निधाने सति, स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरत्राभिव्यक्तौ 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' इति लक्षणलक्षितनपुंसकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव 'दाण्डिनायन' इति सूत्रभाष्ये एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, नपुंसकं लिङ्गसर्वनामेत्युक्तम् । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणमिदं द्वितीयान्तम् । पचेर्हि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र विक्लित्त्यंशे मृदुत्वमन्वेति । विक्लित्तिश्च व्यापारे साध्यत्वेनान्वेति । तथा च मृदुपाकं करोतीत्यर्थः । तथा च धातूपात्तव्यापारं प्रति कर्मीभूतेन विक्लित्त्यंशेन सामानधिकरण्यात् मृद्विति द्वितीया । यत्र तु धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ, तत्र हि यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थः । तत्र

---

१. 'अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते' ।—महाभाष्यम्—१-२-६९ ।

कमनीयम् । (८२२) तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः २ । ४ । १९ ॥ अधिकारोऽयम् । (८२३) संज्ञायां कन्थोशीनरेषु २ । ४ । २० ॥ कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्, सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायाम् किम् ? वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् ? दाक्षिकन्था । (८२४) उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् २ । ४ । २१ ॥ उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमानयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । (८२५) छाया बाहुल्ये २ । ४ । २२ ॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । "विभाषा सेना"—(सू ८३८) इति विकल्पस्यायमपवादः । 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति तु 'आ समन्तान्निषादिन्यः' इत्याङ्श्लेषो बोध्यः । (८२६) सभाराजाऽमनुष्य-

---

क्रियाविशेषणस्य तृतीयान्तत्वमेव 'ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः' इत्यादावित्यन्यत्र विस्तरः । प्रातः कमनीयमिति । रमणीयमित्यर्थः । अत्रापि प्रातरित्यव्ययस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वात् तद्विशेषणस्य कमनीयशब्दस्यानव्ययस्य लिङ्गविशेषावगमकत्वाभावात् नपुंसकत्वमेवेति भावः । इदं चानियतलिङ्गविषयम् । तेन आदिं पचति प्रातरादिरित्यत्र न भवति, आदिशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात् ।

(८२२) तत्पुरुषोऽनञ् । नञ्समासकर्मधारयाभ्यां भिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागित्यर्थः । तदाह—अधिकारोयमिति । 'परवल्लिङ्गम्' इत्यतः प्रागिति शेषः ।

(८२३) संज्ञायां कन्थो । सुगममेव ।

(८२४) उपज्ञा । उपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत इत्युपज्ञा । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते आरभ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्पुरुषः इत्यस्य विशेषणमिदम्, तदन्तविधिः, 'स नपुंसकम्' इत्यतो नपुंसकमित्यनुवर्तते । तदाह—उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्चेति । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ विवक्षितौ । आदिशब्दो भावप्रधानः प्राथम्ये वर्तते । तयोरादिः प्राथम्यं तदादिः । तस्य आचिख्यासा आख्यातुमिच्छा, विवक्षायामिति यावत् । तदाह—तयोरादिरित्यादि । पाणिनेरुपज्ञेति । कर्तरि षष्ठी । पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थ इति । पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः । नन्दोपक्रमं द्रोण इति । नन्देनारभ्यमाण इत्यर्थः । कर्तरि षष्ठ्याः समासः ।

(८२५) छाया बाहुल्ये । छायया तत्पुरुषस्य विशेषणात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—छायान्त इति । पूर्वपदार्थेति । कस्य बाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायाम् आपादकद्रव्यनिमित्त-

पूर्वा २।४।२३॥ राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम्। 'पर्यायस्यैवेष्यते' (वा ५१९)। नेह—राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षस्सभम्, पिशाचसभम्। (८२७) **अशाला च** २।४।२४॥ सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। स्त्रीसभम्। स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किम्? धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः। (८२८) **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्** २।४।२५॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मणसेना। यवसुरम्—यवसुरा। कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया। गोशालम्—गोशाला। श्वनिशम्—श्वनिशा। 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' (सू ८२२) इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना।

इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम्।

कत्वात् छायायाः तद्बाहुल्ये इति गम्यते। तच्चापादकद्रव्यमर्थात् पूर्वपदार्थभूतमिति भावः। बाहुल्ये किम्? कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया।

(८२६) **सभा।** राजा च अमनुष्यश्च राजामनुष्यौ, तौ पूर्वौ यस्याः सा राजामनुष्यपूर्वा इति विग्रहः। छायया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः। राजपर्याय एव विवक्षितः, न तु राजन्शब्दः। तदाह—**राजपर्यायपूर्व इति। इनसभम्, ईश्वरसभमिति।** इनस्य ईश्वरस्य वा सभेति विग्रहः। इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायाविति पर्यायमात्रग्रहणे प्रमाणं दर्शयति—**पर्यायस्यैवेष्यत इति।** भाष्यकृतेति शेषः। 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्' इति वार्तिकं भाष्ये पठितमिति भावः। **राजसभेति।** राजन्शब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः। **चन्द्रगुप्तसभेति।** चन्द्रगुप्त इति राजविशेषस्य नाम, न तु तत्पर्याय इति भावः। नन्वमनुष्यपूर्वत्वात् देवसभेत्यादावपि स्यादित्यत आह—**अमनुष्यशब्दो रूढ्येति।** असुरशब्दो दैत्यानिवेति भावः।

(८२७) **अशाला च।** अशालार्थः सभाशब्दः शालायां सङ्घातार्थे च वर्तते। तत्र राजामनुष्यपूर्वकस्य शालावाचिनः सभाशब्दस्य पूर्वसूत्रे क्लीबत्वमुक्तम्। सम्प्रति संघातवाचिनः सभाशब्दस्य क्लीबत्वमुच्यत इत्याह—**सङ्घार्थायां या सभेति।** सभाशब्द इत्यर्थः।

(८२८) **विभाषा सेना।** प्रथमार्थे षष्ठी। तत्पुरुष इत्यनुवृत्तं सेनादिभिर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**एतदन्त इति।** प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। **श्वनिशमिति।** शुनो निशेति विग्रहः। कृष्णचतुर्दशीत्याहुः। 'शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः' इति तिर्यगधिकरणे

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्

(८२९) शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३ ॥ अधिकारोऽयम् । 'द्वितीया श्रित'—(सू ६८३) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ।
(८३०) अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च

शाबरभाष्ये स्थितम् । दृढसेन इति । दृढा सेना यस्येति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषत्वाभावात् न क्लीबत्वविकल्पः । असेनेति । तत्पुरुषत्वेऽपि नञ्समासत्वान्न क्लीबत्वविकल्पः । परमसेनेति । कर्मधारयत्वात् न क्लीबत्वम् । 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' इत्यधिकारस्य अत्रैव प्रयोजनमिति कैयटे[1] प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

(८२९) शेषो बहुव्रीहिः । त्रिकस्येति । विभक्तेरित्यर्थः । ननु 'द्वितीया श्रित' इति, 'तृतीया तत्कृत' इति 'चतुर्थी तदर्थ' इति 'पञ्चमी भयेन' इति, 'षष्ठी' इति, 'सप्तमी शौण्डैः' इति च द्वितीयादिविभक्तीनां षण्णां समासो विहितः । विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतः शेषविभक्तिदुर्लभेत्यत आह—विशिष्येति । विशेषणसमासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्तिं विशिष्य उच्चार्य विधानाभावात् समासविधिषु विशिष्यनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिषट्कापेक्षया शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः । तदाह—प्रथमान्तमित्यर्थ इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

(८३०) अनेकमन्यपदार्थे । प्रथमान्तमिति । शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवं च सुप्सुपेति नानुवर्तते, प्रयोजनाभावात् । अनेकं सुबन्तमिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः । अन्येति । उपस्थितप्रथमान्तातिरिक्तेत्यर्थः । एवञ्च पञ्चभिर्भुक्तमन्नं यस्य सः पञ्चभुक्तः इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थं 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं यद्भाष्ये स्थितं, यच्च वृष्टे देवे यो गतः सः वृष्टदेव इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थम् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे

---

१. "विभाषा सेना०" २-४-२५ इति सूत्रे एव अधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दर्शितम्, न तु "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु" २-४-२० इत्यादि पञ्चसूत्र्याम् (सू० ८१३ तः ८२७ पर्यन्तम्), अतत्पुरुषस्य नञ्-समासस्य कर्मधारयस्य च तत्राऽसम्भवात् । अन्यत्र तु स्पष्टार्थमेव तत्-सम्बन्धः । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ।—म० भा० २-४-२५ ।

फलितम् । प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्‌धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा १३६०) । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा १३६१) । अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । 'अव्ययानां च' । उच्चैर्मुखः । 'सप्तम्युपमान-

---

बहुव्रीहिर्वक्तव्यः' इति वार्तिकं, तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह—अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितमिति । शेषग्रहणादिति शेषः । शेषग्रहणात् प्रथमान्त इति लभ्यत इति हि भाष्यम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य इत्यत्र च समस्यमानपदयोरेकस्याप्रथमान्तत्वान्न बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्तातिरिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमानं समस्यते इत्यर्थाश्रयणाद् वृष्टे देवे गतः इत्यत्रापि न बहुव्रीहिरिति फलितमिति भावः । तत्र द्वितीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—प्राप्तमिति । 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । अत्र विग्रहवाक्ये ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमित्येवं ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । समासे तु एकार्थीभावमहिम्ना उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतः ग्राम इत्येवं ग्रामस्य विशेष्यतया, तद्विशेषणतया तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । एवमुत्तरत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासो ज्ञेयः । अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—ऊढरथोऽनड्वानिति । ऊढो रथो येनेति विग्रहः । अथ चतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उपहृतपशू रुद्र इति । उपहृतः पशुः यस्मै इति विग्रहः । अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उद्‌धृतौदना स्थालीति । उद्‌धृतः ओदनः यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—पीताम्बरो हरिरिति । पीतमम्बरं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—वीरपुरुषको ग्राम इति । वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अत्र कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात् प्रथमैव । प्रथमार्थे तु नेति । अन्यपदार्थशब्देन प्रथमान्तातिरिक्तद्वितीयाद्यन्तार्थस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । व्यधिकरणानामपि नेति । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्तेरिति भावः । प्रादिभ्यः । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजप्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य अन्येन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीहौ प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः । अत्र बहुव्रीहिरित्यनुवादः, लोपस्यैव विधिः । प्रपतितपर्ण इति । प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । प्रपर्ण इति । प्रपतितेति पूर्वपदे धातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । नञोऽस्त्यर्थानाम् । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां सुबन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचिनामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । अविद्यमानपुत्र इति । न विद्यमान इति नञ्समासः । नलोपो नलोपः । अविद्यमानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । अपुत्र इति । अस्त्यर्थकविद्यमानशब्दस्य

पूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च'। सप्तम्यन्तम् उपमानं च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण समासः उत्तरपदलोपश्च भवतीत्यर्थः। **कण्ठेस्थः कालः यस्य सः कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखः। 'सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च'। केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य सः केशचूडः। सुवर्णस्य विकारः अलङ्कारो यस्य सः सुवर्णालङ्कारः। 'अस्तिक्षीरादयश्च'। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। अस्तिक्षीरा गौः। (८३१) स्त्रियाः पुंवद्भाषित-**

लोपे रूपम्। अत्रापि बहुव्रीहिरित्यनुवादः। **अव्ययानां चेति।** बहुव्रीहिर्वाच्य इति शेषः। **उच्चैर्मुख इति।** उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहौ वचनम्। **सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति।** सप्तम्यन्तोपमानसहिते पूर्वपदे यस्य तत् सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य समस्तपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः। समस्तपदात्मके पूर्वपदे यदुत्तरपदे तस्य लोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः। तत्र सप्तम्यन्तसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—**कण्ठेस्थः कालो यस्य सः कण्ठेकाल इति।** 'सुपि स्थः' इति कः। कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठेस्थः। उपपदसमासः। 'अमूर्धमस्तकात्' इति सप्तम्या अलुक्। कण्ठेस्थ इति समस्तपदम्। तस्य कालशब्देन बहुव्रीहिरित्यनुवादः। सुपो लुक्। तत्र कण्ठेस्थेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं सप्तम्यन्तपदसहितं तस्मिन् यदुत्तरपदं स्थेत्येतत् तस्य लोपो वाचनिकः। कण्ठेकाल इति सप्तम्यन्तपदघटितसमासगर्भो बहुव्रीहिः। तदवयवभूतसप्तम्याः 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यलुक्। अथ उपमानसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—**उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुख इति।** उष्ट्रस्य मुखमिवेति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषः। मुखशब्दो मुखसदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः। उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यनुवादः। तत्र उष्ट्रमुखेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं, तस्मिन् उत्तरपदस्य मुखशब्दस्य लोपो वाचनिकः। **सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्चेति।** षष्ठ्यन्तात्परस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः। षष्ठ्यन्तादुत्तरपदस्य लोपश्च। **केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य सः केशचूड इति।** सङ्घातशब्दस्य लोपे रूपम्। **सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारः यस्य सः सुवर्णालङ्कार इति।** अत्र विकारशब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम्। **अस्तिक्षीरादयश्चेति।** अस्तिक्षीरादयो बहुव्रीहावुपसङ्ख्येया इत्यर्थः। अस्तिक्षीरा गौरित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमाविभक्त्यन्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहाविदं वचनम्। वस्तुतस्तु वचनमिदं नारब्धव्यमित्याह—**अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति।** विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपातितत्वादस्तीति 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययं विद्यमानार्थकम्। ततः सोः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रथमान्तत्वादेव सिद्धेरिदं वचनं न कर्तव्यमिति भावः। तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिक्षीरादिवचनं न वाऽव्ययत्वात्' इति।

(८३१) स्त्रियाः पुंवत्। भाषितपुंस्कादनूङिति समस्तमेकपदं स्त्रिया इति

पुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥ भाषित-पुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । 'गोस्त्रियोः–' (सू ६५६) इति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे 'चित्रा अस्

षष्ठ्यन्तस्य विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**भाषितपुंस्कादिति** । अनूङित्यस्य व्याख्यानम्—**ऊङोऽभाव इति** । अर्थाभावेऽव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषो वा । भाषितपुंस्कादिति दिग्योगे पञ्चमी । पर इति प्रथमान्तमध्याहार्यम् । तथा च भाषितपुंस्कात् परः अनूङ् यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति । ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्ग इत्यत आह—**निपातनात् पञ्चम्या अलुगिति** । इदमुपलक्षणम् । निपातनात् अप्रथमान्तस्यापि बहुव्रीहिः परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम् । यद्वा, अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि परशब्दे तदर्थे गम्ये पञ्चमी । नन्वेवमपि स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य 'भाषितपुंस्कादनूङ्' इति यदि विशेषणं स्यात्, तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ् इति षष्ठी श्रूयेतेत्यत आह—**षष्ठ्याश्च लुगिति** । निपातनादित्यनुषज्यते । भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कम् तदस्यास्तीति अर्शआद्यच् । पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'तृतीयादिषु भाषित-पुंस्कम्' इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । तदाह—**तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति** । **स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येति** । स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तं न स्त्रीप्रत्ययपरमिति भावः । पुंवदिति रूपातिदेशः पुंस इव पुंवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः तदाह—**पुंवाचकस्येव रूपमिति** । स्त्रियामिति सप्तम्यन्तमपि न स्त्रीप्रत्ययपरं किन्तु स्त्रीलिङ्गपरम् । तच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकृते उत्तरपदेऽन्वेति । तदाह—**स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे इति** । अपूरणीप्रियादि-ष्वित्येतद्व्याचष्टे—**न तु पूरण्यां प्रियादौ तु परत इति** । पूरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गः पूरणप्रत्ययान्तो विवक्षित इति ज्ञेयम् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति किम् ? **कुटीभार्यः** । अत्र पुंवत्त्वं न भवति, कुटीशब्दो घटे पुंल्लिङ्गः, गेहे तु स्त्रीलिङ्ग इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । स्त्रीप्रत्ययः पुंवत्स्यादित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पर्यवस्येत् । ततश्च पट्वी भार्या यस्य सः पटुभार्यः इत्यत्र उत्तरपदं परनिमित्तमाश्रित्य ङीपो लोपे तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादुकारस्य यण् स्यात् । **ह्रस्व इति** । चित्रा गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि सति अनेकमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टतया, विग्रहे नियतविभक्तिकतया वा उपसर्जनत्वे सति चित्रगोशब्दे ओकारस्य 'गोस्त्रियोः' इत्युकारो ह्रस्व इत्यर्थः । ननु चित्रा गाव इति लौकिकसमासाभ्युपगमे सुपो लुकः प्राक् चित्रा अस् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे गो अस् इत्यत्र पूर्वरूपे च एकादेशे कृते तस्य

गो अस्' इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्—चित्राजरतीगुः—जरतीचित्रागुर्वा। एवं दीर्घातन्वीजङ्घः—तन्वीदीर्घाजङ्घः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-

---

परादिवत्त्वेन असो लुकि चित्रशब्दे अकारो न श्रूयेत, चित्रगुरित्यत्र उकारश्च न श्रूयेत, पूर्वान्तवत्त्वे तु परिशिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्त्वाभावाल्लुक् न स्यादित्यत आह—**चित्रा अस् इति**। गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणत्वाच्चित्रेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति न्यायात् प्रागेव पूर्वसवर्णदीर्घात् सुब्लुगिति भावः। **चित्रगुरिति**। बहुव्रीहौ ह्रस्वत्वे चित्राशब्दस्य पुंवत्त्वमिति भावः। **रूपवद्भार्य इति**। रूपवती भार्या यस्येति विग्रहः। अत्र उपसर्जनह्रस्वः। रूपवतीशब्दस्य पुंवत्त्वम्। ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे कथं त्रिपदबहुव्रीहिः, 'सुप् सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह—**अनेकोक्तेरिति**। शेषग्रहणात् प्रथमान्तमिति लब्धम्। एकस्य प्रथमान्तस्य समासो नोपपद्यते, समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। ततश्चार्थादनेकं प्रथमान्तमिति सिद्धे पुनरनेकग्रहणात् द्विबहूनां प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः। **अत्रेति**। त्रिपदबहुव्रीहावित्यर्थः। **चित्राजरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वेति**। गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाविशेषात् अन्यतरस्य 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपात इति भावः। **एवं दीर्घेति**। दीर्घे तन्व्यौ जङ्घे यस्येति विग्रहः। उभयत्रापि पूर्वमध्यपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्याह—**त्रिपदे इति**। **उत्तरपदस्येति**। समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात् तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम्। तत्परकत्वं च मध्यमपदस्यैव, न तु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः। ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुंवत्त्वं दुर्वारम्, उत्तरपदपरकत्वसत्त्वादित्यत आह—**द्वितीयमपि न पुंवदिति**। **पूर्वपदत्वाभावादिति**। उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाल्लभ्यते। समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम्। नतु मध्यमावयवपदमपीति भावः। ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति मध्यमपदस्य च प्रथमपदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह—**उत्तरपदशब्दो हीति**। **रूढ इति**। वैयाकरणसमयसिद्ध इत्यर्थः। **इति वदन्तीति**। एवं प्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः। तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्ति पुंवत्त्वमिति युज्यते, उत्तरपदपरकत्वाभावात्। मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्त्येव पुंवत्त्वम्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र तु पूर्वपदस्याश्रवणात् अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु उत्तरपदे इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्त्वमित्यर्थात्

माक्षिप्यते। 'आनङ् ऋतः' (सू ९२१) इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुः इत्यादि। अत एव 'चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुः' इति भाष्यम्। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु

गम्यत इति वक्तव्यम्। तदपि न सम्भवतीत्यत आह--नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति। इह 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, नार्थादगम्यत इत्यर्थः। कुत इत्यत आह--आनङ्ऋत इत्यत्र यथेति। ऋदन्तानां द्वन्द्व आनङ् स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः। अत्र चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्युपान्त्यस्य नेष्टुरानङुदाहृत। 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र भाष्ये। तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपनियमे नेष्टुरुपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाभावात् आनङ् नोपपद्येत। तस्मान्नावश्यमुत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः। तेनेति। पूर्वपदानाक्षेपेणेत्यर्थः। उपान्त्यस्येति। अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम्। चरमावयवसमीपवर्तिनः मध्यमस्येत्यर्थः। पुंवदेवेति। रूपमिति शेषः। तदेव दर्शयति---चित्राजरद्गुरिति। अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्त्वम्। मध्यमेन व्यवधानात् उत्तरपदपरकत्वाभावाच्चेति भावः। इत्यादीति। जरतीचित्रगुः, तन्वीदीर्घजङ्घः, दीर्घातन्वीजङ्घः। ननु 'आनङृत' इत्यत्र 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इति भाष्योदाहरणान्मास्तु पूर्वपदाक्षेपः। 'स्त्रियाः पुवत्' इति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाणमित्यत आह--अत एवेति। 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्रापि पूर्वपदानाक्षेपादित्यर्थः। द्वन्द्वगर्भेऽपीत्यनन्तरं बहुव्रीहाविति शेषः। भाष्यमिति। यद्यपि कृत्स्नभाष्यपरिशोधनायां चित्राजरद्गुरित्युदाहरणं भाष्ये क्वापि न दृश्यते, अथापि चित्राजरद्गुरितीत्यनन्तरं प्रयोगमिति शेषः। भाष्यमित्यस्य पट्वीमृदुभार्यः इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः। सूचयतीति शेषः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्रकृतसूत्रभाष्ये हि पट्व्यौ मृद्व्यौ हि भार्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्यः इत्युदाहृतम्। तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मको द्वन्द्वः पूर्वपदं न तस्य भाषितपुस्कत्वमस्तीति न पुंवत्त्वम्, द्वन्द्वस्य परवल्लिङ्गतानियमात्। तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुंवत्त्वम्। मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाभावात्। मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वादसमानाधिकरणत्वाच्च न तस्मिन्परे पुंवत्त्वसम्भवः। मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्कत्वात् उत्तरपदपरकत्वाच्च पुंवत्त्वमिति तदाशयः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र पूर्वपदाक्षेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावेन पुंवत्त्वाप्रवृत्तेः तदसङ्गतिः स्पष्टैव। ततश्च पट्वीमृदुभार्यं इति भाष्यं चित्राजरद्गुरिति प्रयोगं गमयतीत्यर्थः। कर्मधारयेति। जरती चासौ चित्रा चेति कर्मधारयः। 'पुंवत्कर्मधारय' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः। ततश्च जरच्चित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य जरच्चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाःपुंवत्' इति पुंवत्त्वात् टापो

चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात् किम् ? गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् ? वामोरूभार्यः । समानाधिकरणे किम् ? कल्याण्या माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् ? कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु ।

(८३२) अप्पूरणीप्रमाण्योः ५ । ४ । ११६ ॥ पूरणार्थप्रत्ययान्तं[1] यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः । 'पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधान-

---

निवृत्तिरिति भावः । कर्मधारयोत्तरेति । जरती चासौ गौश्चेति कर्मधारये 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अवादेशे 'पुंवत्कर्मधारय' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ टित्वात् ङीपि जरद्गवीशब्दः । ततश्चित्रा जरद्गवी यस्येति कर्मधारयोत्तरपदके बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्च' इति कपि चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवद्' इति पुंवत्त्वे चित्रजरद्गवीक इति रूपमित्यर्थः । स्त्रियाः किमिति । षष्ठ्यन्तस्य प्रश्नः । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरिति । ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदन्तः कुलशब्दो नपुंसकत्वस्फोरणार्थः । दृष्टिशब्देन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम् । ग्रामणि दृष्टिरस्येति विग्रहः । 'स्त्रियाः' इत्यस्याभावे ग्रामणीशब्दस्य पुंवत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ ग्रामणीकुलमिति स्यादिति भावः । गङ्गाभार्य इति । अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्त्वमिति भावः । वामोरूभार्यः इति । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहिः । 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' । तदन्तस्य पुंवत्त्वे ऊङो निवृत्तौ वामोरुभार्य इति पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः । स्त्रियां किमिति । सप्तम्यन्तस्य प्रश्नः । कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधान इति । अत्र प्रधानशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् कल्याणीशब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेति । पूरण्यां त्विति । पुंवत्त्वनिषेधोदाहरणे विशेषो वक्ष्यत इति शेषः ।

(८३२) अप्पूरणी । अबितिच्छेदः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पूरणप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते । तदाह—पूरणार्थेत्यादिना । अपः स्यादिति । समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम् । पञ्चमीति । पञ्चानां पूरणीत्यर्थः । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसङ्ख्यादेः' इति तस्य मडागमः । टित्वात् ङीप् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंवत्त्वनिषेधः, अप्, सामासान्तस्तद्धितः, टाप्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । ननु पञ्चमी रात्रिरन्यपदार्थ-

---

१. पूरण–प्रत्ययान्ताः स्त्रलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ।—काशिका ।

पूरण्यामेव' (वा ३३५९-३९१०)। **रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु। (८३३) नद्यृतश्च ५।४।१५३॥ नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः**

प्रविष्टा वा न वा ? नाद्यः, तस्याः समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुपपत्तेः। नान्त्यः, पञ्चम्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावे कल्याणी पञ्चमा इति समासात्पञ्चमीं रात्रिं विना चतुर्णामेव बोधनापत्तौ पञ्चमपदस्यासङ्गत्यापादनादिति चेत्, सत्यम्--पञ्चानां रात्रीणाम् उद्भूतावयवभेदः समुदाय एवान्यपदार्थः। तत्र पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशेऽपि तद्घटितसमुदायस्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते, समुदायस्यावयवापेक्षया अन्यत्वात् रात्रय इति बहुवचनं तु अवयवबहुत्वापेक्षम् यथा चैतत्तथा सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम्। अथ प्रमाण्यन्तादब्विधेरुदाहारणमाह—**स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाण इति**। प्रमाणशब्दोऽत्र करणल्युडन्तः, विशेष्यनिघ्नः, टित्त्वात् ङीप्। बहुव्रीहौ सति अप्प्रत्यये 'यस्येति च' इति ईकारलोपे स्त्रीप्रमाण इति रूपम्। पूर्वपदस्य तु नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत्त्वप्रसक्तिः। **प्रधानपूरण्यामेवेति**। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे 'अप्पूरणी' इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः। ननु कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यं, बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह--**रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्येति**। कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्युक्तोदाहरणे पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुख्या भवतीत्यर्थः। उद्भूतावयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्घटकतया यथा प्रथमाद्याश्चतस्रो रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपि रात्रिः समासाभिधेया भवतीति समस्यमानपञ्चमीपदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः। **अन्यत्र त्विति**। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र पूरण्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावात् अप्राधान्यादप्प्रत्ययाभावे सति विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः।

(८३३) **नद्यृतश्च**। नदी च ऋच्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते। तदाक्षिप्तमुत्तरपदं नद्यृद्भ्यां विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'उरःप्रभृतिभ्यः' इत्यतः कबित्यनुवर्तते। तदाह--**नद्युत्तरपदादिति**। नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः। **कप् स्यादिति**। तद्धितः समासान्तश्चेत्यपि बोध्यम्। तथा च कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदकबहुव्रीहेः कबिति भावः। नद्यन्तात् बहुव्रीहेरिति न व्याख्यातम्। बहुधीवरीति बहुव्रीहेः नद्यन्तत्वात् कबापत्तेः। नद्यन्तोत्तरपदादिति व्याख्याने तु न दोषः। धीवन्शब्दस्योत्तरपदस्य नकारान्तत्वेन नदीत्वाभावा-

कप्स्यात् । पुंवद्भावः । (८३४) केऽणः ७।४।१३ ॥ के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते । (८३५) न कपि ७।४।१४ ॥ कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रियः । प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वसा, कान्ता; क्षान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अबला, तनया । 'सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढा भक्तिः । (८३६) तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६ । ३ । ३५ ॥ तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु

दिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । पुंवद्भाव इति । पूरण्याः रात्रेः समासवाच्यत्वाभावेन निषेधाभावादिति भावः ।

(८३४) केऽणः । ह्रस्वः स्यादिति । 'शृद्प्राम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।

(८३५) न कपि । अणो ह्रस्व इति । 'केऽणः' इत्यतः 'शृद्प्राम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र पञ्चदशाहोरात्रात्मके पक्षे अन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशात् प्राधान्यं दुर्वारमित्यत आह—अत्र तिरोहितेति । रात्रेः तत्प्रवेशाभावात् अप्राधान्यमिति भावः । भाष्ये एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम् । ऋदन्तोत्तरपदात्कपमुदाहरति—बहुकर्तृक इति । बहवः कर्तारो यस्येति विग्रहः । तदेवमपूरणीप्रियादिष्वित्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु पुंवद्भावनिषेधस्य प्रयोजनं पृच्छति—अप्रियादिषु किमिति । कल्याणीप्रिय इति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः । प्रियादिगणं पठति—प्रिया मनोज्ञेत्यादि । ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्त्वमित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमिति । आश्रित्येति शेषः । दृढमिति । पदसंस्कारपक्षे सामान्यपरत्वमाश्रित्य दृढशब्दो नपुंसकलिङ्गो व्युत्पाद्य ततस्तस्य भक्तिशब्देनान्वये पूर्वप्रवृत्त नपुंसकत्वं नापैति, लिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात्, वेदाः प्रमाणमितिवत् । अत्र चार्थे पस्पशाह्निकभाष्ये 'शक्यं च अनेनाश्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्' इति प्रयोगो लिङ्गम् । नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—स्त्रीत्वविवक्षायां त्विति । वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः ।

(८३६) तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनुवर्तते । आ कृत्वसुच इत्याङ् अभिविध्यर्थकः, तमभिव्याप्येत्यर्थः । तदाह—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः । उत्तरपदपरकत्वाभावात् स्त्रियाः पुंवदित्यप्राप्तौ वचनमिदम् । ननु तिलथ्यन्शसां कृत्वसुचः परत्रैव पाठात् तसिलादिष्वनन्तर्भावात्तेषु परेषु वृकतिः, अजथ्या,

स्त्रियाः पुंवत्स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्, अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय। 'त्रतसौ' (वा ३९१८)। 'तरप्तमपौ' (वा ३९१९)। 'चरट्जातीयरौ' (वा ३९२०)। 'कल्पब्देशीयरौ' (वा ३९२१)। 'रूपप्पाशपौ' (वा ३९२२)। 'थाल्' (वा ३९२३)। 'तिल्थ्यनौ' (वा ३९२५)। बह्वीषु, बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। 'घरूप'–(सू ९८५) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुथा। प्रशस्ता वृकी वृकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या। 'शसि बह्वल्पार्थस्य

बहुश इत्यत्र पुंवत्त्वं न स्यादित्यव्याप्तिः। 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति देश्यस्य 'षष्ठ्या रूप्यं च' इति रूप्यस्य च तसिलादिष्वन्तर्भावात् तयोः परतः पट्वीदेश्येत्यत्र शुभ्रारूप्येत्यत्र च पुंवत्त्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यत आह—परिगणनमिति। अव्याप्त्यतिव्याप्तीति। इष्टस्थले अप्रवृत्तिरव्याप्तिः। अनिष्टस्थले प्रवृत्तिः अतिव्याप्तिः। परिगणनप्रकारमाह—त्रतसावित्यादिना। बह्वीषु बहुत्रेति। बह्वीष्वित्यर्थे बह्वीशब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रलि पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ बहुत्रेति रूपमित्यर्थः। बहुत इति। 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति बह्वीशब्दात् तसिल्, पुंवत्त्वात् ङीषो निवृत्तिरिति भावः। दर्शनीयतरेति। अनयोरियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरप्' इति तरप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। दर्शनीयतमेति। आसामियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति तमप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमपि च पट्वीतरा पट्वीतमा इत्यत्रापि पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ पटुतरा पटुतमेति स्यादित्यत आह—घरूपेति। तथा च ह्रस्वेन पुंवत्त्वे बाधिते सति ङीषो निवृत्त्यभावे तस्य ह्रस्वे सति पट्वितरा पट्वितमेति रूपमित्यर्थः। पटुचरीति। पट्वीशब्दात् 'भूतपूर्वे चरट्' इति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। पूर्वं पट्वीत्यर्थः। पटुजातीयेति। पट्वीशब्दात् 'प्रकारवचने जातीयर्' इति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। पटुसदृशीत्यर्थः। दर्शनीयकल्पेति। 'ईषदसमाप्तौ' इति दर्शनीयाशब्दात् कल्पप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः। दर्शनीयदेशीयेति। "ईषदसमाप्तौ' इतिदर्शनीयाशब्दात् देशीयर्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः। दर्शनीयरूपेति। दर्शनीयाशब्दात् 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपपि पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रशस्तत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः। दर्शनीयपाशेति। दर्शनीयाशब्दात् 'याप्ये पाशप्' पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। कुत्सितत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः। बहुथेति। बह्वीशब्दात् प्रकारवचने थाल्। पुवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। बहुप्रकारेत्यर्थः। वृकतिरिति। प्रशंसायामित्यनुवृत्तौ 'वृकज्येष्ठाभ्यां

पुंवद्भावो वक्तव्यः' (वा ३९२६) बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः। 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' (वा ३९२७)। शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्, शुक्लता। गुणवचनस्य किम्? कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम्। 'शरदः कृतार्थता' इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम्। 'भस्याढे तद्धिते' (वा ३९२८)। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढे किम्? रौहिणेयः।

विल्वातिलौ च च्छन्दसि' इति वृकीशब्दात् जातिलक्षणङीषन्तात् तिल्। पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। अजथ्येति। 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'अजाविभ्यां थ्यन्' इत्यजाशब्दात् थ्यन्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। 'वृकतिरजथ्या' इत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधो न, परिगणनसामर्थ्यात्। शसीति। शसि परे बह्वर्थकस्य अल्पार्थकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनमिदम्। बह्वीभ्य इति। बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्' इति बह्वीशब्दात् शस्। पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। सम्प्रदानकारकत्वस्फोरणाय देहीति शब्दः। अल्पश इति। अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। त्वतलोरिति। त्वप्रत्यये तलप्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। कर्त्रीत्वमिति। कर्त्रीशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वान्न गुणवचनत्वमिति भावः। 'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम्। प्रकृते च गुणवचनशब्देन एतदेव विवक्षितम्। 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्यस्थं 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिगुणलक्षणं तु नात्र प्रवर्तते। अत एव 'एकतद्धिते च' इति सूत्रभाष्ये एकस्याः भावः एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इत्यप्राप्तं पुंवत्त्वमत्र विधीयत इत्युक्तं सङ्गच्छते। सखीत्वमित्यादि तु असाध्वेवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। ननु कृतः अर्थः कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्या भावः कृतार्थतेत्यत्र कथं पुंवत्त्वम्। कृतार्थशब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाभावादित्यत आह—शरद इति। दृढभक्तिरित्यत्रानुपदोक्तरीत्या कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थमिति सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो व्युत्पाद्य तस्मादविवक्षितलिङ्गात् तलप्रत्ययो व्युत्पाद्य इति भावः। भस्याऽढे इति। ढभिन्ने तद्धिते परे स्त्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः, परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनम्। हास्तिकमिति। 'तस्य समूहः' इत्यधिकारे 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठक्। ठस्येकः। पुंवत्त्वे सति नान्तलक्षणङीपो निवृत्तिः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः। न च पुंवत्त्वाभावेऽपि 'यस्येति च' इति ईकारलोपे टिलोपे च हास्तिकमिति सिद्धमिति वाच्यम्। 'यस्य' इति लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया स्थानिवत्त्वेन च तद्धितपरकत्वाभावेन टिलोपानापत्तेः। 'ठक्छसोश्च' इति पुंवत्त्वादेव सिद्धिस्त्वनाशङ्क्या। छसः साहचर्येण 'भवतष्ठक्छसौ' इति ठक् एव तत्र ग्रहणात्। रौहिणेय इति।

'स्त्रीभ्यो ढक्' (सू ११२३) इति ढोऽत्र गृह्यते । 'अग्नेर्ढक्' (सू १२३६) इति ढकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्याया-त्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्यो-

---

'वर्णादनुदात्तात्' इति रोहितशब्दात् ङीप् तकारस्य नकारश्च । रोहिण्याः अपत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्', एयादेशः, भस्य' इति पुंवत्त्वे ङीब्नकारयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः। गृह्यत इति । व्याख्यानादिति भावः । अग्नायीति । अग्नेः स्त्री अग्नायी । 'वृषाकप्यग्नि' इति ङीप् । अग्नेरिकारस्य ऐकारादेशः । अग्नायी देवता अस्येत्यर्थे 'अग्नेर्ढक्' इति ढक् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । ततो ढस्य एयादेशः । पुंवत्त्वे सति ङीबैत्वनिवृत्तौ अग्नि एय इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपे आदिवृद्धौ आग्नेय इति रूपम् । पुंवत्त्वनिषेधे तु आग्नायेय इति स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु अग्नित्वं पुंसि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु अग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पुंवत्त्वमिति बोध्यम् । सपत्नीशब्दस्त्रिधेति । व्युत्पादनभेदादिति शेषः । शत्रुपर्यायादिति । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इति कोशादिति भावः । अयं भाषितपुंस्कः । विवाह-निबन्धनमिति । विवाहजनितसंस्कारविशेषनिमित्तकमित्यर्थः । 'पतित्वं सप्तमे पदे' इत्या-दिस्मरणादिति भावः । आश्रित्येत्यनन्तरं प्रवृत्त इति शेषः । समानः पतिः यस्या इति बहुव्रीहिः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपातनात् सभावः, ङीप्, नत्वं च । नित्य-स्त्रीलिङ्ग इति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिबन्धनपतिशब्दस्य सभावादि-विधानादिति भावः । 'पतिर्नाम धवः' इति कोशादिति भावः । आद्ययोरिति । शत्रुपर्यायं सपत्नशब्दं विवाहनिबन्धनं पतिशब्दं चाश्रित्य प्रवृत्तयोः सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः । सापत्न इति । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कतया पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ 'सापत्न' इति रूपम्, न तु नकारस्यापि निवृत्तिः शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात्, द्वितीयस्य तु सपत्नी-शब्दस्य ङीब्नत्वाभ्याम् उत्पन्नस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्त्वम्, किंतु ङीपो 'यस्येति च' इति लोपे सापत्न इति रूपम् । सति तु पुंवत्त्वे ङीब्नकारयोः निवृत्तौ 'सापत' इति स्यात् । तृतीयात्त्विति । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात् सपत्नीशब्दात् पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे 'तस्या-पत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्य एवेत्यन्वयः।

त्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण्—शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्। सापत्यः। 'ठक्छसोश्च' (वा ३९२९)। भवत्याश्छात्राः भावत्काः, भवदीयाः। एतद्वार्तिकम्, 'एकतद्धिते च' (सू १०००) इति सूत्रं च न कर्तव्यम्—'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्[1]। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः। सर्व-

---

ननु सपत्नीशब्दो न पत्युत्तरपद इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति। एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह—न त्वणिति। ननु ण्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद इत्यत आह—शिवादौ रूढयोरेवेति। सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरूढः। विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योगरूढः, विवाहकर्तरि पाति रक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात्। स्वामिपर्यायं तु पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तः केवलयौगिकः शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणम्, न तु केवलयौगिकस्य, योगाद्रूढेर्बलवत्त्वादिति भावः। ततः किमित्यत आह—सापत्य इति। स्वामिपर्यायपतिशब्दघटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे सति ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ 'यस्येति च' इतीकारलोपः। 'सापत्य' इति रूपमित्यर्थः। ठक्छसोश्चेति। वार्तिकमेतत्। एतयोः परतः पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः। अभत्त्वादप्राप्तौ वचनम्। भावत्काः भवदीया इति। 'तस्येदम्' इत्यधिकारे भवतष्ठक्छसौ' इति भवतीशब्दात् ठक्छसौ, लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्। तत्र ठकि इकादेशात्प्राक् ठावस्थायामेव पुंवत्त्वे इकादेशं बाधित्वा 'इसुसुक्तान्तात् कः' इति कादेशः। न च इकादेशे सति भत्वात् 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे कृते इकस्य स्थानिवत्त्वेन ठत्वात् 'इसुसुक्तान्तात्' इति कादेशे भावत्क इति रूपसिद्धौ किं ठग्ग्रहणेनेति वाच्यम्, इकादेशे कृते हि मथितं पण्यमस्य माथितिकः इत्यत्रेव अल्विधितया स्थानिवत्त्वाभावेन सन्निपातपरिभाषया कादेशानापत्तेः। अतष्ठग्ग्रहणम्। भवतीशब्दाच्छसि तु 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य बाधात् 'भस्याढे' इत्यप्राप्ते पुंवत्त्वे अनेन पुंवत्त्वम्। एतदिति। 'ठक्छसोश्च' इति वार्तिकमित्यर्थः। एकतद्धिते चेति। एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्यादिति तदर्थः। एकस्या भावः एकत्वं, एकता, एकस्याः शाटी एकशाटी। वृत्तिमात्र इति। कृत्तद्धितादयो वृत्तयः। मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये। 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिसूत्रगतनिमित्ताभावेऽपि भवति। भाष्यकारेष्ट्येति। भाष्यकारवचनेनेति यावत्। इदञ्च 'दक्षिणोत्तराभ्याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। गतार्थत्वादिति। निवृत्तप्रयोजनकत्वात् इति भावः। एतत्प्रयोजनस्य 'सर्वनाम्नः' इति वचनेनैव सिद्धत्वादिति यावत्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यस्य तद्धितवृत्तौ उदाहरति—सर्वमय इति। सर्वस्या आगत इत्यर्थः। 'तत आगतः' इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट्, 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वम्। चिन्मयमित्यादिव-

---

१. अष्टाध्याय्याम् अपाठात् अन्यवार्तिकानामिव अत्र प्रकरणेऽपाठात् अन्यकर्तृकत्वानुक्तेश्च भाष्यकारीयत्वमेव कल्प्यते इति भावः। इद च "दक्षिणोत्तराभ्याम्" ५-३-२८ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

प्रियः इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । 'भस्त्रैषाजाज्ञाद्वा'—(४६६) इति लिङ्गात् । तेनाकच्ये-कशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः । 'कुक्कुटयादीनामण्डादिषु' (वा ३९३०) । कुक्कुटया अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । (८३७) क्यङ्मानिनोश्च ६ । ३ । ३६ ॥ एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति

दत्यन्तस्वार्थिको वा मयट् । अथ 'सनाद्यन्तधातुवृत्तावुदाहरति—सर्वकाम्यतीति । सर्वा-मात्मन इच्छतीत्यर्थे 'काम्यच्च' इति सर्वाशब्दात् काम्यच् । 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वम् । सनाद्यन्ताः इति धातुत्वाल्लङादि । मयट्काम्यचोस्त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावात्त-सिलादिष्विति पुंवत्त्वमत्र न स्यादिति भावः । तद्धितवृत्तौ उदाहरणान्तरमाह—सर्वकभार्य इति । समासवृत्तिरेवैषा । सर्वप्रिय इति । सर्वा प्रिया यस्येति विग्रहः । समासवृत्ति-रियम् । प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादौ उपयुज्यत इति भावः । वस्तुतस्तु एक-शब्दे अकच्प्रत्यये 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे एकिका, तस्या भावः एकिकत्वम् । अत्र पुंवत्त्वे टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात् । इकारो न श्रूयेत । इत्वनिमित्तस्य टापो निवृत्तत्वात् पाचिकाशब्दात् जातीयरि पाचकजातीयेतिवत् । ह्रस्वे सति स्थानिवत्त्वेन टापः सत्त्वात् प्राप्तजीविकवदित्यश्रवणमिति फलभेदसत्त्वात् 'एकतद्धिते च' इति न गतार्थमित्याहुः । ननु तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदस्य सर्वनामत्वात् पुंवत्त्वं स्यादित्यत आह—पूर्वस्यैवेदमिति । वृत्तिप्रविष्टानेकभागानां मध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नः पुंवत्त्वविधानमित्यर्थः । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वेति लिङ्गादिति । 'भस्त्रैषा' इति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोः साकच्कयोरपि कात्पूर्वस्य इत्वविधानम्, अन्यथा निर्विषयं स्यात् । तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंवत्त्वनियमादिति भावः । अकचि तद्धितवृत्तावुदाहरति—सर्विकेति । सर्वाशब्दात् साकच्कात्टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे पुंवत्त्वे टाबित्वयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः । एकशेषवृत्तावुदाहरति—सर्वा इति । टाबन्तस्य प्रथमाबहुवचनमिदम् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिः स्यादिति भावः । कुक्कुटयादीनामण्डादिष्विति । पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । असमानाधिकरणार्थमिदमिति सूचयन् षष्ठीसमासमुदाहरति—कुक्कुटया अण्डं कुक्कुटाण्डमिति । पुंवत्त्वेन जातिलक्षणङीषो निवृत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । मृगक्षीर-मिति । मृग्याः क्षीरमिति विग्रहः । काकशाव इति । काक्याः शाव इति विग्रहः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः ।

(८३७) क्यङ्मानिनोश्च । एतयोरिति । क्यङि मानिनि च उत्तरपदे परत इत्यर्थः । एनीवेति । एता चित्रवर्णा । 'चित्तं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । एतशब्दः श्वेतपर्याय इति याज्ञिकाः । 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीप् नकारश्च । 'उपमानादाचारे' इत्यनुवर्तमाने 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति एनीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ,

श्येतायते । स्वभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । (८३८) न कोपधायाः ६।३।३७ ॥ कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी । 'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्' (वा ३९३१) । नेह । पाका भार्या यस्य सः पाकभार्यः । (८३९) सञ्ज्ञा-

---

'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे एतायते इति रूपमिति भावः । श्येनीवेति । श्येतशब्दः श्वेतपर्यायः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डुराः' इत्यमरः । क्यङादि पूर्ववत् । ननु 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव मानिनीत्युत्तरपदे परतः पुंवत्त्वसिद्धेः मानिन्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य मानिन्ग्रहणसमानाधिकरणार्थम् अस्त्रीलिङ्गार्थं चेत्यभिप्रेत्य असमानाधिकरणे परे तावदुदाहरति—स्वभिन्नामिति । दर्शनीयमानिनीति । दर्शनीयामिति द्वितीयान्ते उपपदे सुप्यजातौ णिनिरित्यनुवृत्तौ 'मन' इति णिनिप्रत्ययः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, असमानाधिकरणेऽपि मानिन्शब्दे उत्तरपदे परे अनेन पुंवत्त्वे टापो निवृत्तौ 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपि दर्शनीयमानिनीति रूपम् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तस्या दर्शनीयायाः 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव पुंवत्त्वं सिद्धमिति ध्वनयितु स्वभिन्नामित्युक्तम् । एकस्या एव दर्शनीयायाः मनधात्वर्थं प्रति कर्मत्वकर्तृत्वसम्भवेऽपि वास्तवाभेदेन मानिनीशब्दसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति भावः । अथास्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे उदाहरति—दर्शनीयामिति । स्त्रियमित्यनन्तरमात्मानमिति शेषः । आत्मानं यः दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते सः दर्शनीयमानी चैत्र इत्यन्वयः । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानेः न वस्तुतो दर्शनीयस्त्रीभेदेऽपि आरोपिततदभेदमादाय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यस्ति, तथापि मानिन्शब्दस्य उत्तरपदस्य पुंलिङ्गत्वात् तस्मिन् परे पुंवत्त्वं न प्राप्तमित्यनेन तद्विधिरिति भावः ।

(८३८) न कोपधायाः । पाचिकाभार्यं इति । पाचिका भार्या यस्येति विग्रहः । पचो ण्वुल् । अकादेशटाबित्वानि, पुंवत्त्वनिषेधश्च । पुंवत्त्वे टाबित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । रसिकेति । रसोऽस्या अस्तीति रसिका, 'अत इनिठनौ' इति ठन् । ठस्येकः, टाप्, पुंवत्त्वनिषेधः । पुंवत्त्वे तु टापो निवृत्तिः स्यात् । मद्रिकायते इति । मद्राख्ये देशविशेषे भवा मद्रिका 'मद्रवृज्योः कन्' टाप्, इत्वम् । मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तमिह निषिध्यते । मद्रिकामानिनीति । मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः, उपपदसमासः । इहापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तं निषिध्यते । उभयत्रापि पुंवत्त्वे टाबित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । तद्धितवुग्रहणमिति । 'न तद्धितवुकोपधायाः' इति सूत्रं पठनीयमिति यावत । तद्धितसम्बन्धी वुसम्बन्धी च यः ककारः तदुपधायाः स्त्रिया न पुंवत्त्वमिति फलति । मद्रिकायते इति । तद्धितकोपधोदाहरणम् । पाचकाभार्य इति तु वुसंबन्धिकोपधोदाहरणम् । तद्धितवुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । पाकेति । 'अर्भकपृथुक-

पूरण्योश्च ६।३।३८॥ अनयोर्न पुंवत्। दत्ताभार्यः। दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च सञ्ज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। (८४०) वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६।३।३९॥ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीयते। माथुरीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किम्? मध्यमभार्यः। तद्धितस्य किम्? काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देन किम्? तावद्भार्यः। रक्ते तु, काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः।

पाका वयसि' इत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः। अयं तद्धितस्य वुप्रत्ययस्य वा न ककार इति नात्र पुंवत्त्वनिषेध इति भावः।

(८३९) ननु दत्ताशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य प्रसक्तेरेवाभावात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—दानक्रियानिमित्त इति। दत्तशब्दोऽयं डित्थादिशब्दवन्न, किन्तु दानक्रियां पुरस्कृत्यव स्त्रियां पुंसि च सञ्ज्ञाभूवः प्रवृत्तः, अतस्तस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्वे प्राप्ते निषेधोऽयमित्यर्थः। पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदाहरति—पञ्चमीभार्यं इति। पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः। अत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इति निषिध्यते। पञ्चमीपाशेति। निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः। 'याप्ये पाशप्'। अत्र तसिलादिषु' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते।

(८४०) वृद्धिनिमित्तस्य च। वृद्धेर्निमित्तं हेतुरिति विग्रहः। रक्तं च विकारश्चेति समहारद्वन्द्वः। ततो नञ्तत्पुरुषः। विकारभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः। वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह विवक्षिता, व्याख्यानात्। तदाह—वृद्धिशब्देनेत्यादिना। तदन्तेति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम्। स्रौघ्नीति। स्रुघ्नो देशः, तत्र भव इत्यण्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। णित्त्वादादिवृद्धिः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। स्रौघ्नी भार्या यस्येति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तमिह निषिध्यते। माथुरीयते माथुरीमानिनीति। मथुरायां भवा माथुरी, 'तत्र भवः' इत्यण्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढ' इति ङीप्। माथुरीवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्, इति क्यङ्। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वाल्लडादि, माथुरीयते। माथुरीं मन्यते माथुरीमानिनी, 'मनः' इति णिनिः, उपधावृद्धिः। उपपदसमासः, सुब्लुक्, नान्तत्वान्ङीप्। इहोभयत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते। मध्यमभार्यं इति। मध्ये भवा मध्यमा. 'मध्मान्मः' इति मः। मध्यमा भार्या यस्येति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम्। अत्र मप्रत्ययस्य तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाभावान्न पुंवत्त्वनिषेधः। काण्डलावभार्यं इति। काण्डं लुनातीति काण्डलावी, 'कर्मण्यण्' इत्यणप्रत्ययः कृतः, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, आवादेशः, उपपदसमासः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। काण्डलावी भार्या यस्येति विग्रहः, पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः। अत्राणः कृत्वात्तद्धितत्वाभावात् न पुंवत्त्वनिषेधः।

विकारे तु, हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावा-

---

तावद्भार्य इति। तत् परिमाणमस्यास्तावती, यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् इति तच्छब्दाद्वतुप् तद्धितः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः, उगित्त्वात् ङीप्। तावती भार्या यस्येति विग्रहः। पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारात्मिकां वृद्धिं प्रति वतुपो निमित्तत्वेऽपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाभावात्तन्निमित्तवतुबन्तस्य न पुंवत्त्वनिषेधः। रक्ते त्विति। रक्तेऽर्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः। काषायीति। कषायो गैरिको धातुविशेषः, तेन रक्ता काषायी 'तेन रक्तं रागात्' इत्यणि 'यस्येति च' इति लोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। काषायाकन्थ इति। पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः। अत्राणः तद्धितस्य रक्तार्थकत्वात् न पुंवत्त्वनिषेधः। विकारे त्विति। विकारार्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्वनिषेध इत्यर्थः। हैमीति। हेम्नो विकारभूतेत्यर्थः। 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्, टिलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढ' इति ङीप्, हैमीति रूपम्। हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः। पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः। अत्राञस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः। स्यादेतत्। व्याकरणमधीते वेत्ति वा स्त्री वैयाकरणी, 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तद्धितः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। अणो णित्त्वात् तन्निमित्तिकायाः यकाराकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्राप्तायाः वृद्धेः 'न य्वाभ्याम्' इति निषेधः। यकारात् प्रागैकारागमश्च, टिड्ढाणञ् इति ङीप्। वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ वैयाकरणभार्य इति रूपम्। तथा स्वश्वस्यापत्यं स्त्री 'अत इञ्' इति इञोऽपवादः शिवाद्यण्, 'यस्येति च' इति 'अ'-लोपः। प्रथमवकारात् परस्य अकारस्यादिवृद्धेः 'न य्वाभ्याम्' इति निषेधः। प्रथमवकारात् प्रागौकारागमश्च, 'टिड्ढ' इति ङीप्। सौवश्वी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ सौवश्वभार्य इति रूपमिति स्थितिः। अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः 'न य्वाभ्याम्' इति निषेधेऽपि अणः तद्धितस्य णित्त्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात् पुंवत्त्वनिषेधो दुर्वार इत्यत आह—वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवदिति। प्रतीत्यनन्तरं निमित्तस्य तद्धितस्येति शेषः। अणः वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं वृद्धिस्तेन उपधानं तात्कालिकसाहित्य तदभावादित्यर्थः। 'वृद्धेस्तद्धितस्य' इत्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तत्वसम्बन्धे वृद्धेरिति षष्ठीमाश्रित्य 'वृद्धिनिमित्ततद्धितस्य' इत्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितमिति विज्ञायत इति भावः। यद्यप्यैजागमसिद्धिवृद्धिं प्रति अण्प्रत्ययः फलोपहितमेव निमित्तम्, तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति फलोपहितं निमित्तं न भवत्येवेति न दोषः। वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम्। अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात् तन्निमित्तग्रहणं निष्फलं स्यात्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः।

दिह पुंवत् वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्यः। (८४१) स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०॥ स्वाङ्गाद्यः ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात् किम्? पटुभार्यः। ईतः किम्? अकेशभार्यः। 'अमानिनीति वक्तव्यम्' (वा ३९३२)। सुकेशमानिनी। (८४२) जातेश्च ६।३।४१॥ जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत्। शूद्राभार्यः। ब्राह्मणीभार्यः। सौत्रस्यैवायं निषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याढे' (वा ३९२८) इति तु भवत्येव। (८४३) सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये २।२।२५॥ सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः।

---

(८४१) स्वाङ्गाच्चेतः। ईत इति च्छेदः तदाह—स्वाङ्गाद्य ईकार इति। सुकेशीभार्य इति। सु शोभनाः केशाः यस्याः सा सुकेशी—'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष्। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तस्य निषेधः। पटुभार्य इति। पट्वी भार्या यस्येति विग्रहः। पटुत्वस्य अस्वाङ्गत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः। किन्तु पुंवत्त्वे 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषो निवृत्तिरिति भावः। अकेशभार्य इति। अविद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशा। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहिः, विद्यमानशब्दस्य लोपश्च। स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीष्, 'सहनञ्विद्यमान' इति निषेधात्। अतष्टावेव। अकेशा भार्या यस्येति विग्रहः। स्वाङ्गत्वेऽपि ईकाराभावान्न पुंवत्त्वनिषेधः, किन्तु पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। अमानिनीति। स्वाङ्गाच्चेति निषेधः मानिन्शब्दे परतः न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। सुकेशमानिनीति। सुकेशीं मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति 'णिनिः', उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः।

(८४२) जातेश्च। ईत इति अस्वरितत्वान्नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय इति। शूद्राभार्य इति। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति जातिलक्षणङीषोऽपवादष्टाप्। पुंवत्त्वनिषेधान्न टापो निवृत्तिः। ब्राह्मणीभार्य इति। पुंवत्त्वनिषेधात् न शार्ङ्गरवादिङीनो निवृत्तिः। ननु हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'अचित्तहस्ति' इति ठकि हस्तिनीशब्दस्य 'भस्याढे' इति कथं पुंवत्त्वं 'जातेश्च' इति निषेधादित्यत आह—सौत्रस्यैवायं निषेध इति। सूत्रविहितस्येत्यर्थः। 'भस्याढे' इति तु वार्तिकमिति भावः। एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्[1]।

(८४३) सङ्ख्यया। शेषग्रहणम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इति च निवृत्तं। बहुव्रीहिरित्यनुवर्तते। 'सुप्सुपा' इति च सङ्ख्येये इत्येतत्सङ्ख्ययेत्यत्रान्वेति। सङ्ख्यापरिच्छेद्यं सङ्ख्ये-

---

१. "अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् इत्यत्र जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि 'न कोपधायाः' ६-३-३७ इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये। तत उत्तरम् एवम् आद्यनुक्रमणम् आद्यस्य योगस्य विषये"।—म० भा० ६-३-३७।

दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये'–(सू ८५१) इति वक्ष्यमाणो डच् । (८४४) ति विंशतेर्डिति ६ । ४ । १४२ ।। विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः ।

यत्र, तत्रार्थे विद्यमानया सङ्ख्ययेति लभ्यते । सङ्ख्याशब्दश्चायं न स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशतान्तशब्दपरः । तदाह—**सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्ययेति** । एकादिशब्देन सुबन्तेनेत्यर्थः । **अव्ययादय इति** । अव्यय आसन्न अदूर अधिक सङ्ख्या एते सुबन्ता इत्यर्थः । अत्रापि सङ्ख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशब्दपर एव । अत्रेदमवधेयम्—विंशतेः प्रागेकादिशब्दाः सङ्ख्येयेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गाश्च । दशादयो नित्यबहुवचनान्ताः । विंशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च वर्तन्ते नवतिपर्यन्ताः नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च[1] । यथा विंशतिर्ब्राह्मणः, ब्राह्मणानां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादिः सङ्ख्या, ततो द्वित्वबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विंशती इति, चत्वारिंशदिति गम्यते । गवां तिस्रो विंशतय इति, षष्टिरिति गम्यते ।

'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः ।
सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥'

इत्यमरः । अत्राव्ययस्योदाहरति—**दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति** । उपशब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दशसमीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वाभावादप्रथमान्तत्वाच्च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तस्य दशानां वृक्षादीनां समीपवर्तिनो गवादय इत्यर्थभ्रमं वारयति—**नवैकादश वेत्यर्थ इति** । सामीप्यमिह दशन्शब्दार्थगतदशत्वापेक्षम्, एकार्थीभावबलात् । तथा च दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावत्सु उपशब्द इति फलति । ततश्च दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावन्त इति बोधपर्यवसानं भवति । डजिति । उपदशन्शब्दात् डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः । आसन्नशब्दस्य विंशतिशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासे डचि कृते 'टेः' इति इकारमात्रस्य लोपे प्राप्ते आह ।

(८४४) **ति विंशतेर्डिति** । तीति लुप्तषष्ठीकम् । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**विंशतेर्भस्येति** । 'अलोऽन्त्यस्य' इति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्युक्तेः । **आसन्नविंशा इति** । विंशतिसङ्ख्यासन्नसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । डचि कृते आसन्नविंशति–अ–इति स्थिते, 'ति'लोपे सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपे, आसन्नविंशशब्दः अदन्तः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणाभावेनापदत्वात् । अथादूरशब्दस्योदाहरति—**अदूरत्रिंशा इति** ।

---

१. भाष्ये च कथितम्—"आदशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च" ।

अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ताः दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । (८४५) दिङ्नामान्यन्तराले २ । २ । २६ ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् । (८४६) तत्र तेनेदमिति सरूपे २ । २ । २७ ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते

त्रिंशतः अदूरा इति विग्रहः । त्रिंशतसङ्ख्यायाः अदूरसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । डचि टिलोपः । अधिकस्योदाहरति—**अधिकचत्वारिंशा इति** । चत्वारिंशतोऽधिका इति विग्रहः । चत्वारिंशतसङ्ख्याया अधिकसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । डचि टिलोपः । सङ्ख्यावाचकशब्दस्य सङ्ख्यावाचकशब्देन समासमुदाहरति—**द्वौ त्रयो वा द्वित्रा इति**। वार्थे बहुव्रीहिः । द्वित्र्यन्यतरा इत्यर्थः । डचि टिलोपः । ननु द्वित्रा आनीयन्तामित्युक्ते कदाचित् द्वावानयति, तदा कथं बहुवचनमिति चेत्, अत्र भाष्ये, 'अनिश्चये बहुवचन प्रयोक्तव्यम्' इति वचनात् समाहितम् । तथा 'कार्यान्वये विकल्पः शब्दात्तु नियमेन कोटिद्वयोपस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयनानिच्छया अतः शब्दान्नियमेन पञ्चानामुपस्थिति'रित्यपि समाहितम् । न च वार्थप्राधान्यात् 'अनेकमन्यपदार्थे इत्येवात्र सिद्धमिति वाच्यम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कबभावार्थकत्वात् । स हि कप् 'अनेकमन्यपदार्थे' इति विहितबहुव्रीहावेव प्रवर्तत' इति भाष्ये स्पष्टम् । अथ संख्यायाः संख्यया समासे उदाहरणान्तरमाह—**द्विरावृत्ता दश द्विदशा इति**। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुजर्थान्तर्भाविण पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात् समासे सुचो न श्रवणमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्वसंख्याकदशत्ववन्त इत्यर्थः । फलितमाह—**विंशतिरित्यर्थ इति** ।

(८४५) **दिङ्नामानि** । नामानीत्यनन्तरं सुबन्तानि परस्परमिति शेषः । **प्राग्वदिति** । समस्यन्ते स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । नामानीति बहुत्वमविवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**दक्षिणस्याश्चेति** । **दक्षिणपूर्वेति** । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवत्त्वम्' इति भाष्यम् । यद्यप्युपसर्जनत्वान्न सर्वनामत्वम् । तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंवत्त्वं भवति, अत एव भाष्यात् । ननु दिशोरन्तराले इत्येव सिद्धे नामग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**नामग्रहणादिति** । दिक्षु रूढाः शब्दाः दिङ्नामानीत्यनेन विवक्षिताः । ऐन्द्रीशब्दः कौबेरीशब्दश्चेन्द्रसम्बन्धात् कुबेरसम्बन्धाच्च प्रवृत्तो यौगिक एव, न रूढ इति भावः ।

(८४६) **तत्र तेन** । समास इति, बहुव्रीहिरिति चाधिकृतम् । तत्र इत्यनेन सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते । ग्रहणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । तेन इत्यनेन तु तृतीयान्ते पदे विवक्षिते । प्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । सरूपे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदविशेषणम् । ग्रहणविषये इति तु प्रहरणविषये

कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः[1]। इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते। 'अन्येषामपि दृश्यते' (सू ३५३९) दीर्घ इत्यनुवर्तते। इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः। इच्समासान्तो वक्ष्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं

इति तु सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्तयोश्च यथासंख्यमन्वेति इदम् इत्यर्थनिर्देशः। युद्धं प्रवृत्तमिति तद्विशेष्यमध्याहार्यम्। कर्मव्यतिहारे द्योत्ये इत्यप्यध्याहार्यम्। तदाह—सप्तम्यन्ते इति। प्रथमाद्विवचनमिदम्। ग्रहणविषये इति। गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्—केशादि, अधिकरणे ल्युट्, तत् विषयः वाच्यं ययोस्ते, ग्रहणविषये—ग्रहणवाचके इति यावत्। प्रहरणविषये इति। प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तत् विषयः वाच्यं ययोस्ते प्रहरणविषये प्रहरणवाचके इति यावत्। अत्रापि सरूपे पदे इत्यन्वेति। इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे इति। इदमिति सामान्यार्थनिर्देशः। युद्धमिति विशेषनिर्देशः। केशाकेशि युद्धमिति न पुनरुक्तिः। परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च कर्मव्यतिहारः। ननु ग्रहणविषयप्रहरणविषये इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह—इति शब्दादिति। इतिशब्दो लौकिकप्रसिद्धप्रकारवचनः। केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्तावत्यर्थेऽयं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यते। अनुवर्तते इति। 'ढ्रलोपे' इत्यत इति शेषः। 'नहिवृतिवृषि' इत्यादिपूर्वसूत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यत इत्यर्थः'। अतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति। बहुव्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे इव पूर्वपदान्तस्यैव दीर्घ इत्यर्थः। तेन तुराषाडित्यादौ दीर्घो निर्बाधः। दृशिग्रहणादयमर्थो लभ्यते। वक्ष्यत इति। 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति सूत्रेणेति शेषः। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति। वृत्तिग्रन्थ एवात्र प्रमाणम्। अव्ययीभावत्वमिति। तत्र अव्ययीभावः इत्यनुवृत्तेरिति भावः। अव्ययत्वमिति। 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनेति शेषः। 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुब्लुक् तत्फलमिति भावः। गृहीत्वेति। परस्परमिति शेषः। न च केशग्रहणस्य पुरुषकर्तृकत्वात् प्रवृत्तेश्च युद्धकर्तृकत्वात् समानकर्तृकत्वाभावात् कथमिह क्त्वाप्रत्यय इति वाच्यम्, गृहीत्वेत्यनन्तरं स्थितयोरित्यध्याहारात्। ततश्च अस्य केशेषु सः, तस्य केशेष्वयमित्येवं परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं फलितम्। केशाकेशीति। केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तर्भावेन वृत्तिघटकयोः समासे सति सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्समासान्तः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। अव्ययत्वात्सुब्लुगिति भावः। अन्यपदार्थवृत्तित्वेऽपि एकशेषापवादोऽयं बहुव्रीहिसमासः अप्रथमान्तार्थश्च। दण्डैश्चेति। अस्य दण्डैः सः, तस्य दण्डैरयमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमितिविग्रहार्थः। दण्डादण्डीति। दण्डैर्दण्डै-

---

१. "इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थम्। सरूपत्वात् प्राप्तः एकशेषश्च अनवकाशेन अनेन बाध्यते" ल० श० शे० २-२-२७।

दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । (८४७) ओर्गुणः ६ । ४ । १४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प ९४) इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुव इत्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् ? हलेन मुसलेन । **(८४८) तेन सहेति तुल्ययोगे २।२।२८ ॥** तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् । **(८४९) वोपसर्जनस्य ६ । ३ । ८२ ॥** बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः, सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं

रित्यनयोः प्रहरणाद्यन्तर्भावेन समासघटकयोः समासे सति सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, 'यस्येति च' इति अकारलोपः । अव्ययत्वात् सुब्लुक् । **मुष्टीमुष्टीति ।** अस्य मुष्टिभिः सः, तस्य मुष्टिभिश्चायमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनयोः समासे सति सुब्लुगादि पूर्ववत् । मुष्टामुष्टीति पूर्वपदान्तस्य आत्वमपाणिनीयमेव ।

(८४७) ओर्गुणः । ओः इत्युकारात् षष्ठ्येकवचनम् । तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदाह—**उवर्णान्तस्येति । बाहूबाहवीति ।** बाहौ बाहौ च परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । समासः, सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच् । 'यस्येति च' इति बाधित्वा ओर्गुणः, अवादेशः । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । ननु गुणः उकारस्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति । ततश्च लाघवात् 'ओरोत्' इत्येव सिद्धे गुण इति गुरुनिर्देशो व्यर्थं इत्यत आह— **ओरोत् इति**[1] । न चैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् । न च 'ओत्' इति 'तपरः तत्कालस्य' संज्ञेति वाच्यम्, विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्धया तकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । **स्वायम्भुवमिति ।** स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अण्, स्वायम्भुवः, संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादोर्गुणाभावे उवङ्, आदिवृद्धिरिति भावः । स्वायम्भुवमिति पाठे तस्येदमित्यण् । **हलेन मुसलेनेति ।** अत्र असरूपत्वात् हलामुसलीति न भवतीति भावः ।

(८४८) तेन सहेति तुल्ययोगे । तुल्ययोगे इति । युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः । **तृतीयान्तेनेति ।** तेनेत्यनेन तल्लाभादिति भावः । **प्राग्वदिति ।** समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः । असामानाधिकरण्यार्थं कबभावार्थं चेदम् ।

(८४९) वोपसर्जनस्य । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सहस्य स इत्यनुवर्तते । उपसर्जनम् अस्यास्तीत्युपसर्जनः । मत्वर्थे अर्श आद्यच् । उत्तरपदा-

---

१. "इदं कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेन उक्तम् । भाष्ये तु न दृश्यते । भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् । भाष्याविचारितप्रयोजनकानां सौत्राक्षराणां पारायणादौ अदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवं औचित्यात्" ।

प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । (८५०) प्रकृत्याशिषि ६ । ३ । ८३ ।। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय । 'अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्' (वा ३९९०) । सगवे । सवत्साय । सहलाय । (८५१) बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् ५।४।७३ ।। सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच्स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात् किम् ? उपबहवः, उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । 'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः' (वा ३३४८) । निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः

क्षिप्तसमासो विशेष्यम् । उपसर्जनवतः समासस्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चिदवयवः उपसर्जनमेव । तथापि सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्येति लभ्यते । तथा च उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहेरिति लब्धम् । अवयवषष्ठ्येषा । तदाह—बहुव्रीहेरवयवस्येत्यादिना । बहुव्रीहेरिति किम् ? सहयुद्ध्वा । 'राजनि युधिकृञः', 'सहे च' इति क्वनिप् । उपपदसमासः । अबहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सत्वं न । सपुत्र इति । सभावे रूपम् । पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः । प्रायिकमिति । इतिशब्दादिदं लभ्यते[1] । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । अत्र तुल्ययोगाभावेऽपि सहस्य सः ।

(८५०) प्रकृत्याशिषि । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सहस्येत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—सहशब्द इति । प्रकृत्येति । स्वभावेन स्थितः स्यादित्यर्थः । सभावो नेति यावत् । स्वस्तीति । भूयादिति शेषः । सहपुत्रायेति । तेन सहेतिसमासे कृते, आशीर्योगान्न स-भावः । सहामात्यायेति । अगोवत्सेति । गोवत्सहलेषु परतः सहस्य प्रकृतिभावो नेत्यर्थः । सगवेति । राज्ञे स्वस्तीति शेषः ।

(८५१) अथ बहुव्रीहावसाधारणसमासान्तास्तानाह—बहुव्रीहौ । सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिरिति । 'सङ्ख्ययाव्यय' इति विहित इति शेषः । तस्मादिति । बहुव्रीहाविति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः । डच्स्यात् इति । समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । उपदशा इति । दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः । सुब्लुक् । उपदशन्शब्दाड्डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । उपबहवः, उपगणा इति । बहूनां समीपे ये सन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात् 'सङ्ख्ययाव्यय' इति समासः । अबहुगणादिति निषेधान्न डच् । ननु उपगणाः इत्यत्र डचि सति असति च रूपसाम्यात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—अत्र स्वरे विशेष इति । डचि सति 'चित' इति अन्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । सङ्ख्याया इति । सङ्ख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डज्वक्तव्य इत्यर्थः । निस्त्रिंशानीति । 'निरादयः क्रान्त' इति तत्पुरुषः, डच्, 'टेः' इति टिलोपः । त्रिंशतोऽधिकानीति यावत् । निस्त्रिंश इति । समासादि पूर्ववत् । त्रिंशदधि-

---

१ 'इति' शब्दोपादानाद् अस्य सूत्रस्य प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिरिति भावः ।—ल० श० शे० टीका "वोपसर्जनस्य"—६-३-८२ ।

खड्गः । (८५२) बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ५ । ४ । ११३ ॥ व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः षच्स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । 'स्वाङ्गात्' किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (सू ९४४) इत्यच् । (८५३) अङ्गुलेर्दारुणि ५ । ४ । ११४ ॥ अङ्गुल्यन्ताद् बहुव्रीहेः षच्स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् ? द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला यष्टिः तद्धितार्थे तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (सू ७८६) इत्यच् । दारुणि किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । (८५४) द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५।४।११५ ॥ आभ्यां मूर्ध्नः

काङ्गुलिरित्यर्थः । न च गवां विंशतिर्गोविंशतिरित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'अव्ययादेः' इति विशेषणादिति भाष्ये स्पष्टम् । नचैकाधिका विंशतिरेकविंशतिरित्यत्र 'सङ्ख्ययाव्यय' इति समासे सति 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति डच् शङ्क्यः, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्त्तिकादित्यास्तां तावत् ।

(८५२) बहुव्रीहौ । व्यत्ययेनेति । सक्थ्यक्ष्णोरिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छन्दसि वचनादित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति' भाष्यम् । 'बहुव्रीहा'विति सप्तमी व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे तदाह—स्वाङ्गवाचीति । सक्थ्यक्ष्यन्तादित । बहुव्रीहिविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । षच् स्यादिति । समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । दीर्घसक्थ इति । षच्, 'यस्येति च' इति लोपः । जलजाक्षीति । जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहः । समासे षचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, षित्त्वात् ङीष् । षित्त्वं ङीषर्थमिति भावः । दीर्घसक्थि शकटमिति । दीर्घे सक्थिनी सक्थिसदृशावीषादण्डौ यस्येति विग्रहः । अत्र सक्थिशब्दार्थयोरीषादण्डयोः 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम्' इत्यादिस्वाङ्गलक्षणाभावान्न षजिति भावः । अत्र 'स्वाङ्गात्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरमाह—स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः । अस्वाङ्गत्वादिह न षजिति भावः । ननु षजभावेऽपि नान्तलक्षणङीपि स्थूलाक्षिणोति स्यादित्यत आह—अक्ष्णोऽदर्शनादित्यजिति । षचि तु षित्त्वलक्षणङीष् स्यादिति भावः ।

(८५३) अङ्गुलेर्दारुणि । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यन्तस्य अङ्गुल्या विशेषणात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—अङ्गुल्यन्तादिति । पञ्चाङ्गुलं दार्विति । षचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । ननु दारुणः कथं अङ्गुलय इत्यत आह—अङ्गुलिसदृशावयवमिति । अङ्गुलिसदृशाः अवयवाः यस्येति विग्रहः । धान्येति । कुसूलादिस्थितधान्याद्याकर्षमिति यावत् । उच्यत इति । लक्षणयेति शेषः । द्व्यङ्गुलेति । 'प्रमाणे द्वयसच्' इति विहितस्य मात्रचः 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । अबहुव्रीहित्वादत्र न षजिति भावः । तर्हि द्व्यङ्गुलिरिति स्यादित्यत आह—तद्धितार्थ इति । षचि तु ङीष् स्यादिति भावः ।

षः स्याद् बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । 'नेतुर्नक्षत्रे अब्-वक्तव्यः' (वा ३३६०) । मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्राः रात्रयः । पुष्यनेत्राः । (८५५) अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ५।४।११७॥ आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद् बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः । (८५६) अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५।४।११८॥ नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् । (८५७) पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः ८।४।३ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् ? ऋचामयनम् ऋगयनम् । 'अणृगयनादिभ्यः'

---

(८५४) द्वित्रिभ्याम् । षेति लुप्तप्रथमाकं पदम् । द्विमूर्ध इति । द्वौ मूर्धानौ यस्येति विग्रहः । त्रिमूर्ध इति । त्रयो मूर्धानो यस्येति विग्रहः । समासान्तः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । षचि अनुवर्तमाने षग्रहणं चित्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । नेतुरिति । नक्षत्रे विद्यमाने यो नेतृशब्दः तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् वक्तव्य इत्यर्थः । नेता नायकः । मृगो नेतेति । मृगः—मृगशीर्षम् । रात्रिनेता चन्द्रः । तद्योगान्नक्षत्रस्यापि बोध्यम् । मृगनेत्रा इति । मृगनेतृशब्दादप्, ऋकारस्य यण्, रेफः, टाप् । पुष्यनेत्रा इति । पुष्यो नेता यासामिति विग्रहः ।

(८५५) अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । अन्तर्लोम इति । अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहः, अप्, टिलोपः । एवं बहिर्लोमः ।

(८५६) अञ्नासिकायाः । अच् इतिच्छेदः । नासिकाया इत्यस्य बहुव्रीहेर्विशेषणत्वात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—नासिकान्तादिति । नसमित्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यम् । उपस्थितत्वान्नासिकाशब्द इति लभ्यते । तदाह—नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति ।

(८५७) पूर्वपदात् । 'रषाभ्याम्' इत्यनुवृत्तम् पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते । 'रषाभ्याम्' इत्यनेन लब्धो रेफः षश्च प्रत्येकमन्वेति तदाह—पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति । रेफषकारात्मकादित्यर्थः । अग इति पञ्चम्यन्तम् । गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः । गकारात्परस्य नेति यावत् । तदाह—न तु गकारव्यवधान इति । अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनुवृत्तिः सूचिता । अन्यथा अग इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । खण्डपदत्वादप्राप्तौ वचनमिदम् । द्रुरिवेति वृक्ष इवेत्यर्थः । द्रुणस इति । बहुव्रीहेरच् । नासिकाशब्दस्य नसादेशः । णत्वम् । ऋगयनमिति । 'ऋवर्णात्' इति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं प्राप्तं गकारेण व्यवधानान्न भवतीति भावः । अत्र ऋचामयनमिति विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यम्, वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात् । नच रघुनाथ इत्यादौ सञ्ज्ञायां णत्वं शङ्क्यम्, णत्वेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यत इत्यर्थात् । इह तु कृते णत्वे सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । अत एव 'भ्रूणोऽसञ्ज्ञायां' सूत्रभाष्ये 'य एते सञ्ज्ञायामिति विधीयन्ते, तेषु नैवं विज्ञायते सञ्ज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यते' इत्युक्तम् । खुरेति । खुरखराभ्यां परस्य नासिका-

(सू १४५२) इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अगः इति प्रत्याख्यातं भाष्ये[1] । अस्थूलात् किम् ? स्थूलनासिकः । 'खुरखराभ्यां वा नस्' (वा ३३६३)। खुरणाः । खरणाः। 'पक्षेऽजपीष्यते' । खुरणसः । खरणसः । (८५८) उपसर्गाच्च ५।४।११९ ॥ प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असञ्ज्ञार्थमिदं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य सः उन्नसः । उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रम् । तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—(८५९) उपसर्गाद् बहुलम् ८।४।२८ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद् बहुलम् । प्रणसः । 'वेर्ग्रो वक्तव्यः' (वा ३३६५)। विगता नासिका यस्य विग्रः।

शब्दस्य बहुव्रीहौ सञ्ज्ञायां नसादेशो वेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसादेशवत्त्वम् अच्प्रत्ययानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । खुरणा इति । खुराविव नासिके यस्येति विग्रहः। नसादेशः । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वम् । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । खरणा इति। खररूपा नासिका यस्येति विग्रहः । पक्षे खुरनासिका इति । खरनासिका इति च न भवतीत्याह—पक्षे अजपीष्यते इति । अच्प्रत्ययसहितः नसादेश इत्यर्थः । भाष्ये त्विदं न दृश्यते।

(८५८) उपसर्गाच्च । नन्वङ्नासिकाया इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—असञ्ज्ञार्थमिति ।

(८५९) उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रमिति । तत्र हि 'नश्च धातुस्थो' इति सूत्रान्नसिति लुप्तषष्ठीकमनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । उपसर्गस्थाद्रेफषकारात्परस्य नसो नस्य णः स्यात्, ओत्परस्तु नकारो णत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खण्डपदस्थत्वादप्राप्ताविदं सूत्रम् । 'प्र ण आयूंषि तारिषत्' इत्याद्युदाहरणम् । अनोत्परः किम् ? 'प्र नो मुञ्चतम्'। अत्र ओत्परकत्वान्न णत्वमिति स्थितिः । तद्भङ्क्त्वेति । 'अनोत्परः' इत्यपनीय तत्स्थाने बहुलमिति च कृत्वा भाष्यकार आहेत्यर्थः । तथा च फलितं सूत्रमाह–उपसर्गाद् बहुलम्। निमित्तादिति । रेफषकारात्मकादित्यर्थः । 'उपसर्गादनोत्परः' इति यथाश्रुते तु 'प्रणो नय' इत्यादावव्याप्तिः, 'प्र न॒ पूषा' इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति भावः । प्रणस इति । प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः । 'उपसर्गाच्च' इत्यच्, नासिकाया नस् । 'उपसर्गाद् बहुलम्' इति णत्वमिति भावः । वेरेति । वेः परो यो नासिकाशब्दः स ग्रादेशं प्राप्नोतीति भावः। विग्र इति । विगता नासिका यस्येति विग्रहः । प्रकृतवार्तिकेन नासिकाशब्दस्य ग्रादेश इति

---

१. "इह इदानीं किं निपातनम् ? इहापि निपातनम् अस्ति । किम् ? 'अणृगयनादिभ्य' इति। नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? समानपद इत्युच्यते । न चैतत् समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समानपदमेव यन्नित्यं, न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते ? समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत् समानं चासमानं च तत्र स्यात्, समानग्रहणमनर्थकं स्यात्" ।—म० भा० ८-४-३ ।

'स्वच्छ' (वा ३३६६)। विख्यः। कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवा' इति भट्टिः। विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम्। (८६०) सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ५।४।१२०॥ एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनं दिवा अस्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्यैणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः। (८६१) नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ५।४।१२१॥ अच्स्यात्। अहलः-अहलिः। असक्थः-असक्थिः। एवं दुःसुभ्याम्। शक्त्योः इति पाठान्तरम्। अशक्तः-अशक्तिः। (८६२) नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ५।४।१२२॥ नञ्दुःसुभ्यः इत्येव। अप्रजाः। दुष्प्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः।

भावः। विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते। ग्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रत्यपवादत्वादित्याक्षिपति—कथं तर्हीति। समाधत्ते—विगतयेति। विगता नासिका विनासिका, प्रादिसमासः। अबहुव्रीहित्वात् न ग्रादेशः। किन्तु टायां 'पद्दन्' इति नसादेशे विनसेति तृतीयान्ते रूपम्। उपलक्षितेत्यध्याहार्यमिति भावः।

(८६०) सुप्रातेति। सुप्रात इति। अच्प्रत्ययः। 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः'। सुश्व इति। अच्, पूर्ववट्टिलोपः। सुदिव इति। शोभनं दिवा यस्येति विग्रहः। दिवेत्याकारान्तमव्ययम्। 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः'। शारिकुक्ष इति। शारिः पक्षिविशेषः। अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः इति टिलोपः। चतस्रोऽश्रय इति। कोणा इत्यर्थः। अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः। एण्या इवेति। एणी मृगी। अजपद इति। अजः छागः, तस्येव पादावस्येति विग्रहः। एणीपदादिषु अच्। निपातनात् पादः पत्।

(८६१) नञ्दुस्सुभ्यः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अच् स्यादिति। अहलः अहलिरिति। अविद्यमानः हलिः यस्येति विग्रहः। हलिशब्द इदन्तो हलपर्यायः। तदन्तादचि 'यस्येति च' इकारलोपे तदभावे च रूपम्। यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धम्, तथापि अनुक्तसमासान्ततया शैषिकस्य कपः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम्। अस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अनुक्तसमासान्तत्वाभावादत्र न कप्। असक्थः, असक्थिरिति। अविद्यमानं सक्थि यस्येति विग्रहः। एवं दुस्सुभ्यामिति। दुर्हलः, दुर्हलिः। दुस्सक्थः, दुस्सक्थिः। शक्त्योरिति। 'हलिशक्त्योः' इति केचित् पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः। केचिच्छिष्याः पाणिनिना तथा पाठिता इति वदन्तीति भावः।

(८६२) नित्यमसिच्। नञ्दुस्सुभ्य इत्येवेति। पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति भावः। एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाशब्दाभ्यां नित्यमसिच् समासान्तः स्यात् स तद्धित इत्यर्थः।

सुमेधाः । (८६३) **धर्मादनिच्केवलात् ५ । ४ । १२४ ॥** केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच्स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात् किम् ? परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदम्, किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् ।

असिचः चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । **अप्रजा इति ।** अविद्यमाना प्रजा यस्येति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति समासः । असिचि 'यस्येति च' इत्याकारलोपादप्रजश्शब्दात् सुबुत्पत्तिः । सौ तु 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । 'हल्ङ्याप्' इति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदम्, तथापि सिच्यभत्वेन आकारलोपाभावादप्रजास्शब्दात् सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने अप्रजाः इति रूपसिद्धावपि अप्रजसाविति न स्यात्, किन्तु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मादकारोच्चारणं भत्वसम्पादनार्थमावश्यकम् । **दुष्प्रजा इति ।** दुर्गता प्रजा यस्येति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति समासः । असिजादि पूर्ववत् । 'इदुदुपधस्य' इति षत्वम् । **सुप्रजा इति ।** शोभना प्रजा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । **अमेधा इत्यादि ।** अविद्यमाना मेधा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम्, तेनाल्पमेधसः इत्यादि सिध्यतीत्याहुः ।

(८६३) **धर्मादनिच्केवलात् ।** पूर्वपदादित्यध्याहृत्य केवलादित्यस्य तद्विशेषणत्वमाह—**केवलात्पूर्वपदादिति**[1] । अनिचि चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वं केवलपूर्वत्वम् । **कल्याणधर्मेति ।** कल्याणो धर्मो यस्येति विग्रहः । अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **परम इति ।** परमः स्वः धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ परमस्वधर्मशब्दे स्वशब्दस्य धर्मशब्दापेक्षया पूर्वपदत्वात् ततः परम-स्वधर्मशब्दादप्यचः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दोष इत्याह—**स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदमिति । किं त्विति ।** किं तु स्वशब्दः धर्मपदापेक्षया पूर्वत्वात्पूर्वपदं, न तु केवलं, मध्यमत्वात् । केवलशब्देन च पदान्तरराहित्यवाचिना मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वलाभादित्यर्थः । इदं च 'इजादेः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवं च त्रिपदबहुव्रीहौ परमस्वधर्मं इत्येव भवति, नत्वनिच् । 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु 'वाहिताग्न्यादिषु' इति पाक्षिकत्वान्न भवति । नन्वेवं सति सन्दिग्धः

---

१. "बहुव्रीहिणा पूर्वपदाक्षेपे तस्य च समासप्रथमावयवे रूढत्वेन ततः परत्वाभावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ न दोषः इति प्रश्नः । उत्तरन्तु पूर्वपदशब्दस्य तत्प्रथमावयवे रूढौ न मानम्" इति । —ल० श० शे० प्रकृतसूत्रस्थः । 'रूढौ न मानम्' इत्यस्य 'रूढौ एव न मानम्' इत्यर्थः कृतः टीकाकृता भैरवमिश्रेण ।

'सन्दिग्धसाध्यधर्मा' इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः। एवं च परमस्वधर्मा इत्यपि साध्वेव। निवृत्तिधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा इत्यादिवत्। पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते। (८६४) जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ५।४।१२५॥ जम्भा इति कृतसमासान्तं निपात्यते। 'जम्भो भक्ष्ये दन्ते च'। शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा। हरितजम्भा। तृणं भक्ष्यं यस्य, तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा। सोमजम्भा। स्वादिभ्यः किम्? पतितजम्भः। (८६५) दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ५।४।१२६॥ दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः। (८६६) इच्कर्मव्यतिहारे ५।४।

साध्यः धर्मो यस्य स सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यत्र कथमनिच्? अत्र हि सन्दिग्धेति केवलं पूर्वपदं, धर्मशब्दस्तस्मात् परो न भवति। यस्मात् साध्यशब्दात् परो धर्मशब्दः, तस्य तु न पूर्वपदत्वम्, मध्यमपदत्वादित्यत आह—सन्दिग्धेति। सन्दिग्धश्चासौ साध्यश्चेति कर्मधारयः। सन्दिग्धसाध्यः धर्मो यस्येति कर्मधारयगर्भो बहुव्रीहिः। एवं च सन्दिग्ध-साध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदत्वात् तत्रानिच् निर्बाध इति भावः। एवं चेति। उक्तरीत्या परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः धर्मो यस्येति कर्मधारयाश्रयणे तु केवलपूर्वपदत्वादनिच्। परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवेत्यर्थः। निवृत्तीति। निवृत्तिः धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः। अत्र समासे निवृत्तिशब्दस्य अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वात् यथायोग्यमनिजिति भावः। नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्दस्याश्रवणादनुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्व-पदादिति लभ्यत इत्यत आह—पूर्वपदं त्विति।

(८६४) जम्भा सुहरित। जम्भेति नकारान्तं पदम्। तदाह—जम्भेति कृतसमा-सान्तमिति। अनिजन्तमित्यर्थः। सु, हरित, तृण, सोम इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः अनिच्प्रत्ययो निपातित इति भावः। जम्भो भक्ष्ये दन्ते चेति। अत्र कोशो मृग्यः। सुजम्भेति। सुजम्भशब्दादनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। हरित-जम्भेति। हरितो जम्भो यस्येति विग्रहः। तृणमिवेति। तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भ-शब्देन सामानाधिकरण्यलाभाय तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः। सोमजम्भेति। सोमः चन्द्रः स इव शुभ्राः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः। सोमः सोमलता वा, सैव जम्भः भक्ष्यं यस्येति विग्रहः। पतितजम्भ इति। पतिताः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः।

(८६५) दक्षिणेर्मा। लुब्धो व्याधः, तद्योगे 'दक्षिणेर्मा' इत्यनिच्प्रत्ययः, बहुव्रीहिश्च निपात्यते। दक्षिणे ईर्मं यस्येति विग्रहः। ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं व्रणमिति। व्यधि-करणत्वेऽपि बहुव्रीहिर्निपातनात्। अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे दक्षिणेर्मेति रूपम्। लुब्धशब्दं विवृण्वन्नाह—व्याधेनेति। रोगादीनां व्रणे तु दक्षिणेर्मः इत्येवेति भावः।

१२७ ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि । (८६७) द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५ । ४ । १२८ ॥ तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । (८६८) प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ६ । ४ । १२९ ॥ आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद् बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । सञ्ज्ञुः । (८६९) ऊर्ध्वाद्विभाषा ५ । ४ । १३० ॥ ऊर्ध्वज्ञुः—ऊर्ध्वजानुः । (८७०) धनुषश्च ५।४।१३२॥ धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । द्विधन्वा । शार्ङ्गधन्वा । (८७१) वा सञ्ज्ञा-

---

(८६६) इच् कर्मव्यतिहारे । समासान्त इति । तद्धित इत्यपि ज्ञेयम् । केशाकेशीति । अत्र प्रक्रिया प्रागेव प्रदर्शिता ।

(८६७) द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । द्विदड्यादिषु इदन्तानामेव निपातनात् तेभ्यः परत्वेन इच्प्रत्ययविधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नेयं पञ्चमीत्याह—तादर्थ्ये चतुर्थ्येवेति । द्वौ दण्डाविति । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहिः इच्प्रत्ययश्च निपात्यते । द्विदण्डीति । दण्डादण्डीतिवत् प्रक्रिया । कर्मव्यतिहाराभावात् पूर्वपदस्य न दीर्घ इति विशेषः । द्विमुसलीति । द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उभाहस्ति । उभयाहस्तीति । उभौ हस्तौ यस्मिन् प्रहरण इति विग्रहः । उभयोऽन्यत्रेति नित्यमयचि प्राप्ते निपातनेन विकल्प्यते । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीर्घश्च ।

(८६८) प्रसंभ्यां । जानुशब्दयोरिति । प्र सम् इति पूर्वपदद्वित्वात् उत्तरपदभूतजानुशब्दस्यापि द्वित्वं बोध्यम् । जानुन इत्युक्ते तु 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारात् पञ्चम्यन्तत्वसम्भवात् ज्ञोः प्रत्ययत्वं च सम्भाव्येत । तस्यादेशत्वसिद्धये षष्ठीद्विवचननिर्देशः । तदाह—ज्ञुरादेश इति । प्रज्ञुरिति । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति समासः । सञ्ज्ञुरिति । सङ्गते जानुनी यस्येति विग्रहः ।

(८६९) ऊर्ध्वाद्विभाषा । ऊर्ध्वशब्दात् परो यो जानुशब्दः तस्य ज्ञुरादेशो वा स्यात् । बहुव्रीहावित्यर्थः । ऊर्ध्वज्ञुरिति । ऊर्ध्वे जानुनी यस्येति विग्रहः ।

(८७०) धनुषश्च । 'ऊधसोऽनङ्' इति पूर्वसूत्रं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे व्याख्यातम् । तस्मादनङित्यनुवर्तते । तदाह—अनङादेश इति । ङित्वादन्तादेशः । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादन्तादेश इति भावः । द्विधन्वेति । द्वे धनुषी यस्येति विग्रहः । समासे द्विधनुश्शब्दे सकारस्य अनङादेशः । ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । उकारस्य यणिति भावः । शार्ङ्गधन्वेति । शृङ्गस्येदं शार्ङ्गं 'तस्येदम्' इत्यण्, तत् धनुर्यस्येति विग्रहः । समासे शाङ्र्गधनुश्शब्दे सकारस्यानङ्, ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, उकारस्य यणिति भावः । महिम्नस्स्तवे 'स्वलावण्याशंसाधृतधनुषम्' इति प्रयोगस्त्वार्षः ।

याम् ५ । ४ । १३३ ॥ शतधन्वा—शतधनुः । (८७२) जायाया निङ् ५।४।१३४ ॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् । (८७३) लोपो व्योर्वलि ६ । १ । ६६ ॥ वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया अस्य युवजानिः । (८७४) गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५ । ४ । १३५ ॥ एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । 'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्' (वा ३३६८) । एकान्तः एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च ।

---

(८७१) वा सञ्ज्ञायाम् । 'धनुषश्च' इत्युक्तः अनङ् सञ्ज्ञायां वा स्यादित्यर्थः । शतधन्वेति । शतधन्वा नाम राजविशेषः[1] स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः ।

(८७२) जायाया निङ् । आदेश इति । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादन्तादेशोऽयमिति भावः ।

(८७३) लोपो व्योर्वलि । व् य् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । तदाह—वकार-यकारयोरिति । पुंवद्भाव इति । 'स्त्रियां पुंवत्' इत्यनेनेति शेषः । युवजानिरिति । जायाशब्दे यकारादाकारस्य निङ् । ङकार इत्, 'लोपो व्योः' इति यकारलोपः । युवति-शब्दस्य पुंवत्त्वात् तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः । नलोप इति भावः ।

(८७४) गन्धस्येदुत् । गन्धस्य इत् इति च्छेदः । एभ्य इति । उत्, पूति, सु, सुरभि एतेभ्य इत्यर्थः । इकारोऽन्तादेश इति । पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेश एवेति भावः । समासान्ताधिकारात् 'आदेः परस्य' इति न भवति । उद्गन्धिरिति । उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः । पूतिगन्धिरिति । पूतिशब्दः असुरभौ । पूतिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सुगन्धिरिति । शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । सुरभिगन्धिरिति । सुरभिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सर्वत्र 'वायुः' इति विशेष्यम् । तदेकान्तेति । तस्य विशेष्यभूतद्रव्यस्य एकान्तः एकदेश इव प्रतीयमान इत्यर्थः । अत्र गन्धस्य गुणस्य द्रव्यैकदेशत्वं न युज्यत इत्याशङ्क्य एकान्तशब्दः एकदेशवदविभक्ते लाक्षणिक इत्याह—एकान्तः एकदेश इवेति ।

---

१. हृदिकयादवस्य पुत्रः । तथा हि—

"लब्ध्वैतदन्तरं राजन् शतधन्वानमूचतुः ।
अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥"
"प्रत्याख्यातः स तेनाऽपि शतधन्वा महामणिम् ।
तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥"
"तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित् पुरुषे न्यस्तः तमन्वेष पुरं व्रज ॥"

भागवतम्—१०-५७-३।१८।२३

सुगन्धिर्वायुः । नेह, शोभनाः गन्धाः = द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणः । (८७५) अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६॥ सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत्सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः—' इति विश्वः । (८७६) उपमानाच्च ५।४।१३७॥ पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । (८७७) पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५।४।१३८॥ हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् ?

सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेति । अत्र गन्धस्य पुष्पात् सलिलाच्च द्रव्यात् पृथगलक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सु शोभना इति । सु इत्यस्य व्याख्यानं शोभना इति । गन्धा इति । गन्धवन्त इत्यर्थः । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति लुक् । द्रव्याणीति । चन्दनादीनीत्यर्थः । गन्धा इत्यस्य विशेष्यमेतत् । गन्धशब्दस्य नपुंसकद्रव्यविशेषणत्वेपि नियतलिङ्गत्वात् पुंस्त्वं युज्यते—

'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः ।
स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥

इति कोशात् । सुगन्ध आपण इति । अत्र गन्धशब्दवाच्यानां चन्दनादिद्रव्याणां विशेष्यभूतापणापेक्षया पृथक् लक्ष्यमाणत्वादित्वं नेति भावः ।

(८७५) अल्पाख्यायाम् । अल्पवचने सति गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । लेश इति गन्धशब्दस्य विवरणम् । सूपस्य गन्धः यस्मिन्नित्येव विग्रहः । सूपगन्धि भोजनमिति । उत्पूतिसुसुरभिपूर्वकत्वाभावादेकान्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनमिदम् । व्यधिकरणपदानामपि क्वचिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूल एवानुपदं वक्ष्यते । घृतगन्धीति । घृतस्य गन्धः लेशः यस्मिन्निति विग्रहः । गन्धशब्दस्याल्पवाचित्वे प्रमाणमाह—गन्धो गन्धक इति ।

(८७६) उपमानाच्च । उपमानवाचिपूर्वपदात् परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । पद्मस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् । पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । पद्मपदं पद्मसम्बन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम् । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति समासः ।

(८७७) पादस्य लोपः । अहस्त्यादिभ्य इति च्छेदः । उपमानादित्यनुवर्तते । तदाह—हस्त्यादिवर्जितादिति । 'आदेः परस्य' इत्यप्रवृत्तये आह—समासान्तो बहुव्रीहाविति । शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम् । अन्यथा अनुक्तसमासान्तत्वात् कप् प्रसज्येत । नचाभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्तावयवत्वमित्यत आह—स्थानीति । व्याघ्रस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् । व्याघ्रपादाविव पादावस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति समासः ।

हस्तिपादः । कुसूलपादः । (८७८) **कुम्भपदीषु च ५ । ४ । १३९ ॥** कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । 'पादः पत्' (सू ४१४) कुम्भपदी । स्त्रियाम् किम् ? कुम्भपादः । (८७९) **सङ्ख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४० ॥** पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । (८८०) **वयसि दन्तस्य दतृ ५।४।१४१ ॥** सङ्ख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन्–सुदती । वयसि किम् ? द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः । (८८१) **स्त्रियां सञ्ज्ञायाम् ५ । ४ । १४३ ॥** दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । सञ्ज्ञायाम् किम् ? समदन्ती । (८८२) **विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ५ । २ । १४४ ॥** दन्तस्य दतृ स्याद् बहुव्रीहौ । श्यावदन्–श्यावदन्तः, अरोकदन्–अरोकदन्तः ।

---

(८७८) **कुम्भपदीषु च** । कुम्भपदीष्विति बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः । **ङीप् चेति** । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पापवाद इति भावः । **स्त्रियामिति** । कुम्भपद्यादीनां स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादिति भावः । **कुम्भपदीति** । कुम्भस्येव पादावस्येति विग्रहः । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीबर्थं वचनम् ।

(८७९) **सङ्ख्यासुपूर्वस्य** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**पादस्येति** । उपमानात् परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । **द्विपादिति** । द्वौ पादावस्येति विग्रहः । **सुपादिति** । शोभनौ पादावस्येति विग्रहः ।

(८८०) **वयसि दन्तस्य दतृ** । **द्विदन्निति** । द्वौ दन्तौ यस्येति विग्रहः । शिशुत्वं गम्यते । दन्तस्य दत्रादेशः । ऋकार इत् । उगित्त्वान्नुम् । सुलोपः । संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घो न । **चतुर्दन्निति** । चत्वारो दन्ता यस्येति विग्रहः । दत्रादि पूर्ववत् । षोडन्निति । षट् दन्ता यस्येति विग्रहः । दत्रादि पूर्ववत् । 'षष उत्त्वमिति ष्टुत्वोत्त्वे । **सुदन्निति** । सु शोभना दन्ताः समस्ता जाता यस्येति विग्रहः । वयोविशेषावगतये समस्तस्य निवेशः । **सुदतीति** । शोभना दन्ताः समस्ता यस्या इति विग्रहः । दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । **द्विदन्तः करीति** । हस्तिनः सर्वदा द्विदन्तत्वेन वयोविशेषानवगतिरिति भावः ।

(८८१) **स्त्रियां सञ्ज्ञायाम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**दन्तस्येति** । वयोविशेषानवगमेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **अयोदतीति** । **फालदतीति** । सञ्ज्ञाविशेषाविमौ । **समदन्तीति** । समा दन्ता यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदर' इति ङीष् ।

(८८२) **विभाषा श्यावारोकाभ्याम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**दन्तस्येति** । **श्यावदन्निति** । श्यावा धूम्रा दन्ताः यस्येति विग्रहः । 'श्यावः स्यात् कपिशो धूम्रः' इत्यमरः । **अरोकदन्निति** । अरोका अदीप्ताः अच्छिद्राः वा दन्ता यस्येति विग्रहः ।

(८८३) अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ५ । ४ । १४५ ॥ एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन्–कुड्मलाग्रदन्तः । (८८४) ककुदस्यावस्थायां लोपः ५ । ४ । १४६ ॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् । (८८५) त्रिककुत्पर्वते ५ । ४ । १४७ ॥ त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । सञ्ज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । (८८६) उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ ॥ लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । (८८७) पूर्णाद्विभाषा ५ । ४ । १४९ ॥ पूर्णकाकुत्–पूर्णकाकुदः । (८८८) सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ५ । ४ । १५० ॥ सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः । (८८९) उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥ व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः

---

(८८३) अग्रान्तः । अग्रः अग्रशब्दोऽन्तेऽवसाने यस्य सः अग्रान्तः इत्यभिप्रेत्योदाहरति—कुड्मलाग्रदन्निति । कुड्मलानां मुकुलानां अग्राणि तानीव दन्ता यस्येति विग्रहः । शुद्धदन्–शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्–शुभ्रदन्तः । वृषदन्–वृषदन्तः । वराहदन्–वराहदन्तः ।

(८८४) ककुदस्य । अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । आहारकालादिकृतोऽवयवानामुपचयोऽपचयश्चावस्थेत्युच्यते । बलीवर्दांर्मूलगतो बाल्ये उद्भूतोऽवयवः ककुदम् । अजातककुदिति । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुदिति । पूर्णककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः ।

(८८५) त्रिककुत् पर्वते । पर्वतविशेषे गम्ये इत्यर्थः[1] । त्रिककुदिति कृताकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणि यस्येत्यर्थः ।

(८८६) उद्विभ्यां काकुदस्य । लोप इति । उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । उत्काकुदिति । उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः । काकुदशब्दं व्याचष्टे—काकुदं तालिवति ।

(८८७) पूर्णाद्विभाषा । पूर्णात् परस्य काकुदस्य लोपो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः ।

(८८८) सुहृद्दुर्हृदौ । यथासङ्ख्यमभिप्रेत्योदाहरति—सुहृन्मित्रमिति । सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः ।

(८८९) उरःप्रभृतिभ्यः कप् । बहुव्रीहौ समासान्तः तद्धित इति विशेषः । तद्धित-

---

१. पुराणेषु वर्णितस्य 'ककुदमतः' पर्वतस्य समीपस्थः एकः पर्वतः । यत्र पितॄणां श्राद्धविधिः सम्पद्यते । तत्र जलाशये सप्तर्षिभिः स्नानं विहितम् । एतत् सकलं ब्रह्माण्डपुराणे (३।११-६७, १३-५८) मात्स्ये, (१२१-२५), वायुपुराणे च (४७।१३, ७७।५७-६४) विस्तरेण निरूपितम् । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते। द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषा' (सू ८९१) इति विकल्पेन कप्। द्विपुमान्, द्विपुंस्कः। 'अर्थान्नञः' (ग १४९)। अनर्थकम्। नञः किम्? अपार्थम्–अपार्थकम्। (८९०) **इनः स्त्रियाम्। ५।४।१५२॥** बहुदण्डिका नगरी। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७)–बहुवाग्मिका। स्त्रियाम् किम्? बहुदण्डी—बहुदण्डिको ग्रामः। (८९१) **शेषाद्विभाषा ५।४।१५४॥** अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद् बहुव्रीहेः कब्वा स्यात्। महायशस्कः–महायशाः। अनुक्त इत्यादि किम्? व्याघ्रपात् सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात् किम्? उपबहवः।

त्वाद् ककारस्य नेत्सञ्ज्ञा। **व्यूढोरस्क इति।** व्यूढं विशालम्' उरः वक्षः यस्येति विग्रहः। कप्। 'सोऽपदादौ' इति सत्वम्। **प्रियसर्पिष्क इति।** प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहः। कप्। 'इणः षः' इति षत्वम्। ननु द्वौ पुमांसौ यस्य सः, द्विपुमानित्यनुपपन्नम्। उरः प्रभृतिषु पुमानिति पुंस्शब्दस्य पाठादित्यत आह—**इहेति।** गणे अविभक्तिकानामेव पाठः। इह तु केषाञ्चिदेकवचनान्तानामेव पाठस्तद्विवक्षार्थं इति भावः। **द्विपुंस्क इति।** 'सम्पुङ्कानाम्' इति सः। **अर्थान्नञ इति।** गणसूत्रम्। नञ्परो योऽर्थशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेः कप् स्यादिति तदर्थः। **अनर्थकमिति।** अविद्यमानोऽर्थो यस्येति विग्रहः। **अपार्थम्—अपार्थकमिति।** अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः। अत्र नञ्पूर्वकत्वाभावात् न नित्यः कबिति भावः।

(८९०) **इनः स्त्रियाम्।** इन्नन्तात् कप् स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः। **बहुदण्डिका नगरीति।** दण्डः यस्यास्तीति दण्डी, 'अत इनिठनौ' इति इनिः। बहवः दण्डिनः यस्याम् इति विग्रहः। **बहुवाग्मिकेति।** वागस्यास्तीति वाग्मी। 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनि-प्रत्ययः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। तद्धितत्वात् गकारस्य नेत्सञ्ज्ञा, चकारस्य कुत्वम्, जश्त्वम् वाग्मीति रूपम्। बहवो वाग्मिनो यस्यामिति विग्रहः। अत्रेनः अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति वचनात्तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः। **बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्राम इति।** बहवः दण्डिनः यस्मिन्निति विग्रहः। अत्र समासस्यास्त्रीलिङ्गत्वान्न नित्यः कबिति भावः।

(८९१) **शेषाद्विभाषा।** इतः पूर्वं येभ्यः समासान्ता विहिताः तेभ्योऽन्यः शेषः। तदाह–**अनुक्तसमासान्तादिति। शेषाधिकारस्थादिति।** शेषादित्यनेन शेषाधिकारस्थादित्यपि विवक्षितमिति भावः। **महायशस्क इति।** महत् यशः यस्येति च विग्रहः। 'आन्महतः' इत्यात्त्वे, कपि, 'सोऽपदादौ' इति सत्वम्। **महायशा इति।** कबभावे 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः। **व्याघ्रपादिति।** 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्युक्तसमासान्तोऽयम्' स्थानिद्वारा लोपस्यापि समासान्तत्वात्। **सुगन्धिरिति।** 'गन्धस्येदुत्पूति' इति कृतसमासान्तोऽयम्।

उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । (८९२) आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५ ॥ कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः, बहुमालकः । कबभावे बहुमालः । (८९३) न सञ्ज्ञायाम् ५।४।१५५ ॥ 'शेषात्' (सू ८९१) इति प्राप्तः कब्न स्यात्सञ्ज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः[१] । (८९४) ईयसश्च ५।४।१५६ ॥ ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । 'गोस्त्रियोः—'

प्रियपथ इति । 'ऋक्पूः' इति कृतसमासान्तोऽयम् । उपबहव इति । 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिरयं, न शेषाधिकारस्थः । उत्तरपूर्वेति । अयमपि 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः न शेषाधिकारस्थः । सपुत्र इति । 'तेन सह' इत्ययमपि बहुव्रीहिः, न शेषाधिकारस्थः । ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थद्वयलाम इत्यत आह—**तन्त्रादिनेति**। आदिना आवृत्तिसङ्ग्रहः । एकमनेकोपयोगि तन्त्रम् । उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चारितात् शब्दात् आवृत्त्या बोध इति बोध्यम् । 'श्वेतो धावति' इत्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि 'श्वा इतो धावति, श्वेतगुणको धावति इत्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः ।

(८९२) आपोऽन्यतरस्याम् । कपीति । 'न कपि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **आबन्तस्येति** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धमिदम् । **ह्रस्वो इति** । 'शृद्प्रां ह्रस्वो वा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न कपि' इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम्। **बहुमालाक इति** । बह्व्यो माला यस्येति विग्रहः । ह्रस्वपक्षे बहुमालक इति भवति। कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः । सर्वत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम् ।

(८९३) न संज्ञायाम् । शेषादिति प्राप्त इति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'शेषाद्विभाषा' इति विहितस्य कप एवायं निषेधः, न तु व्यवहितस्य 'नद्यृतश्च' इत्यादिकप इति भावः । **विश्वे देवा अस्येति** । अत्र सञ्ज्ञायां समासस्य नित्यत्वात् लौकिकविग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यमेव ।

(८९४) ईयसश्च । बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषा ईयसन्तत्वादाह—**ईयसन्तोत्तरपदान्नेति** । बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यत इति भावः। **न कबिति** । 'न सञ्ज्ञेयसोः' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् नित्यस्य वैकल्पिकस्य च कपोऽयं निषेध इति भावः । **श्रेयांस इति** । अतिशयेन प्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य'

---

१. अत्र विग्रहे 'विश्वाख्यदेवगणविशेष इत्यर्थः' इति नागेशः प्राह । उद्भूतावयवभेदत्वाद् बहुवचनमिति च उक्तवान् । तस्य च व्याख्यानं भैरवमिश्रेण अनया रीत्या कृतम्—"विश्वाख्येत्युपादानेन तस्य गण-विशेषस्य विश्व इत्यपि संज्ञा । गणश्च उद्भूतावयवभेद एव प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात्" । इदमत्र बोध्यम्—"न संज्ञायाम्" ५-४-१५५ इति निषेधो नावयवस्य संज्ञात्वमादाय, किन्तु समुदायस्यापि संज्ञात्वादेव–कप्-रहिता चेद् संज्ञा विवक्षिता तदा कप् न भवतीति सूत्रार्थाव। सा च संज्ञा लोके विभक्त्यन्तविश्वशब्दप्रटितैवोच्चार्यते ।

(सू ६५६) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते । 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' (वा ६६६) । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् ? अतिश्रेयसिः । (८९५) वन्दिते भ्रातुः ५ । ४ । १५७ ॥ पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप्स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । सुभ्राता । 'न पूजनात्' (सू ९५४) इति निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (सू ८५२) इत्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् ? मूर्खभ्रातृकः । (८९६) नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ५ । ४ । १५९ ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । (८९७) निष्प्रवाणिश्च ५ । ४ । १६० ॥ कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका ।

इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति 'श्रः' । 'आद्गुणः' इति गुणः । बहुश्रेयानिति शैषिकः कन्निषिध्यते । ह्रस्वत्वे प्राप्ते इति । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र श्रेयसीशब्द-स्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । ईयसो बहुव्रीहे-रिति । ईयसन्तात् बहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । बहुश्रेय-सीति । 'नद्यृतश्च' इति नित्यः कबिह निषिध्यते, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयस्ग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्दस्यापि ग्रहणादिति भावः । बहुव्रीहेः किमिति । 'ईयसो बहुव्रीहेः' इत्यत्रेति शेषः । अतिश्रेयसिरिति । श्रेयसीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषोऽयमिति भावः ।

(८९५) वन्दिते भ्रातुः । पूजितेऽर्थे इति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इत्युभयार्थक-वदिधातोरिह उभयसाधारणपूजार्थकत्वमाश्रीयत इति भावः । प्रशस्तभ्रातेति । 'नद्यृतश्च' इति प्राप्तः कबिह निषिध्यते । सुभ्रातेति । सु शोभनो भ्राता यस्य स इति विग्रहः । अत्रापि 'नद्यृतश्च' इति प्राप्तस्य कपो निषेधः । ननु 'न पूजनात्' इत्येव निषेधे सिद्धे किमर्थमित्यत आह—न पूजनादिति प्रागेवेति । एवं च 'नद्यृतश्च' इत्यादिकपः तेन निषेधात्

किमर्थमित्यत आह—न पूजनादिति प्रागेवेति । एवं च 'नद्यृतश्च' इत्यादिकपः तेन निषेधाप्राप्तौ इदं वचनमिति भावः ।

(८९६) नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । बहुनाडिः काय इति । प्राणिस्थत्वात् स्वाङ्गत्व-सूचनाय काय इति विशेषणम् । उपसर्जनह्रस्वः । 'नद्यृतश्च' इति प्राप्तः कप् न भवति । बहुतन्त्रीर्ग्रीवेति । बह्व्यस्तन्त्र्यो यस्या इति विग्रहः । वीणातन्तुषु तन्त्रीशब्दस्य प्रसिद्ध-त्वादाह—बहुतन्त्रीर्धमनीति । बहुतन्त्रीशब्दे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वमाशङ्क्याह—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इत्यौणादिकस्य 'स्त्रियाम्' इत्य-धिकारेऽविहितत्वादिति भावः ।

(८९७) निष्प्रवाणिश्च । प्रपूर्वादिति । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्मात् प्रपूर्वात् 'करणा-

निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः । नव इत्यर्थः । (८९८) सप्तमी-विशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अतएव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः । 'सर्वनाम-सङ्ख्य-योरुपसङ्ख्यानम्' (वा १४२९) । सर्वश्वेतः । त्रिशुक्लः । 'मिथोऽनयोः समासे सङ्ख्या-पूर्वम् शब्दपरविप्रतिषेधात्' (वा ५०४४) । द्व्यन्यः । 'संख्याया अल्पीयस्याः' (वा

धिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट् । प्रीयते अस्यामिति प्रवाणी । 'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वम् । समासवान् इति । समासं वानं वानक्रिया यस्येति विग्रहः । अत्र शैषिककब-भावो निपात्यते ।

(८९८) सप्तमीविशेषणे । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । 'प्रत्ययग्रहण-परिभाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । तदाह—सप्तम्यन्तमिति । कण्ठेकाल इति । कण्ठे तिष्ठ-तीति कण्ठेस्थः, स कालो यस्येति विग्रहः । सुपीति योगविभागात् कः । 'सप्तम्युपमानपूर्व-पदस्य' इति बहुव्रीहिसमासः, स्थशब्दलोपश्च, इति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'अमूर्धमस्तकात्' इति सप्तम्या अलुक् । अत एवेति । यद्यपि कण्ठेस्थशब्दः प्रथमान्त एवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदम्, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति कथं सप्तमीग्रहणं व्यधि-करणपदबहुव्रीहिज्ञापकम् । किञ्च विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमीग्रहणेन । तथापि यदा स्थपदमनादृत्य कण्ठे इत्यस्याधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थ उपसङ्क्रमः, तदा कण्ठे इत्यस्याप्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहेरप्रसक्तेः । तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधिरमिति चित्रायितः स्यात् । ततश्च सप्तमीग्रहणात् अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति विज्ञायते इति योज्यम् । तेन 'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः' इत्यादि सिद्धम् । चित्रगुरिति । उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते उत्तरपदविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषग्रहणमिति भावः । सर्वनामसङ्ख्ययोरिति । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्येति शेषः । सर्वश्वेत इति । सर्वः श्वेतः यस्येति विग्रहः । उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्वनामत्वात् सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम् । त्रिशुक्ल इति । त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः । उभयोरपि कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते सङ्ख्यात्वात् त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । द्विशुक्लः इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम् । ननु द्वौ अन्यौ यस्य द्व्यन्य इति बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरन्यतरस्य पाक्षिकः पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह— मिथोऽनयोरिति । सर्वनामसङ्ख्ययोरित्यर्थः । सङ्ख्या पूर्वमिति । प्रयोज्येति शेषः । शब्दपरेति । एकस्मिन्नेव सूत्रे सर्वनामसंख्ययोः समासोपात्तत्वेऽपि सर्वनामसंख्याशब्दयोः संख्याशब्दस्य पाठतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थः । सङ्ख्याया अल्पीयस्या

१४१७)। द्वित्राः। द्वन्द्वेऽपि। द्वादश। 'वा प्रियस्य' (वा १४२०)। गुडप्रियः, प्रियगुडः। 'गड्वादेः परा सप्तमी' (वा १४२१)। गडुकण्ठः। क्वचिन्न। वहेगडुः। (८९९) निष्ठा २। २। ३६॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः। 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' (वा १४२२)। सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकं चेदम्। कृतकटः। पीतोदकः। (९००) वाऽऽहिताग्न्यादिषु २। २। ३७॥ आहि-

---

इति। न्यूनाधिकसंख्यावाचकशब्दानां समासे न्यूनसंख्यायाः पूर्वं प्रयोग इति वक्तव्यमित्यर्थः। द्वित्रा इति। द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः। ननु 'द्वन्द्वे घि' इत्यतः द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्रभाष्येऽस्य वार्तिकस्य पाठात् बहुव्रीहौ कथमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—द्वन्द्वेऽपीति। इदञ्च वार्तिकं द्वन्द्वेऽद्वन्द्वेऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः। द्वादशेति। द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः। तत्पुरुषे तु शतानां विंशतिः विंशतिशतमित्युदाहार्यम्। 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः' इति सूत्रभाष्ये सहस्राणां शतम् इत्यर्थे शतसहस्रमिति भाष्यकैयटयोः प्रयोगोऽत्र मानमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। वा प्रियस्येति। बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः। गड्वादेः परा सप्तमीति। बहुव्रीहौ योज्येति वक्तव्यमिति शेषः। गडुकण्ठ इति। गडुः कण्ठे यस्येति विग्रहः। गडुर्नाम ग्रीवादिगतो दुर्मांसगोलः। (असञ्ज्ञात्वात् 'हलदन्तात्' इत्यलुक् न)। क्वचिन्नेति। व्याख्यानमेवात्र शरणम्[1]। वहेगडुरिति। वहः स्कन्धः तस्मिन् गडुः—दुर्मांसग्रन्थिर्यस्येति विग्रहः।

(८९९) निष्ठा। निष्ठान्तमिति। 'क्तक्तवतू निष्ठा' इति वक्ष्यति, तदन्तमित्यर्थः। कृतकृत्य इति। कृतं कृत्यं येनेति विग्रहः। उभयोरपि क्रियाशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः। जातिकालेति। 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तः' इति स्वरविधिना ज्ञापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम्। जातिपूर्वस्योदाहरणमाह—सारङ्गजग्धीति। सारङ्गः हरिणः, जग्धः-भक्षितः यया इति विग्रहः। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष्[2]। कालपूर्वस्योदाहरति—मासजातेति। मासः जातः यस्या इति विग्रहः। टाप्। सुखपूर्वस्योदाहरति—सुखजातेति। सुखं जातं यस्या इति विग्रहः। प्रायिकमिति। व्याख्यानमेवात्र शरणम्। कृतकट इति। कृतः कटः येनेति विग्रहः। अत्र कटत्वस्य जातित्वेऽपि न कृतशब्दस्य पर-निपातः। पीतोदक इति। पीतम् उदकं येनेति विग्रहः। उदकत्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परपिनातः।

(९००) वाऽऽहिताग्न्यादिषु। निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग इति शेषः। आहिताग्निरिति।

---

१. भाष्यानुक्तत्वेन सिद्धान्ते व्यवस्थितविभाषात्वे मानाभावः।
—भैरवी टीका—ल० श० शे० पृ० १२३।

२. अत्र "अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा" ४-१-५३ इति ङीष्।

ताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (वा १४२५) । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न विवृतासिः ।

॥ इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ॥

द्वन्द्वसमासप्रकरणम्

(९०१) चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २९ ॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वये इतरेतरयोगः ।

आहिताः आधानेन संस्कृताः अग्नयः येनेति विग्रहः । प्रहरणार्थेभ्य इति । आयुधार्थेभ्य इत्यर्थः । निष्ठायामुदाहरति—अस्युद्यत इति । असिः उद्यतो येनेति विग्रहः । सप्तम्या उदाहरति—दण्डपाणिरिति । दण्डः पाणौ यस्येति विग्रहः । 'निष्ठा' इत्यस्य 'सप्तमीविशेषणे' इत्यस्य चायमपवादः । क्वचिन्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । विवृतासिरिति । विवृतः कोशान्निष्कासितः असिर्येनेति विग्रहः । एवञ्जातीयान्याहिताग्न्यादित्वकल्पनया समाधेयानीत्याहुः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां बहुव्रीहिसमासनिरूपणम् ।

(९०१) अथ द्वन्द्वसमासनिरूपणम्—चार्थे द्वन्द्वः । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबिति, 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतः अनेकमिति चानुवर्तते । समास इति विभाषा इति चाधिकृतम् । तदाह—अनेकमित्यादिना । कश्चार्थं इत्यत आह—समुच्चयेति । 'चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये' इत्यमरः । तत्र समुच्चयं निर्वक्ति—परस्परेति । एकस्मिन्निति । एकस्मिन् क्रियापदे आवृत्ते एकस्य असमस्यमानपदस्य प्रथममन्वयः, तदनन्तरमन्यस्यान्वयो यत्र, तत्र समुच्चयः चार्थः इत्यर्थः । यथा—ईश्वरं गुरुं च भजस्व इति । तत्र हि चशब्दयोगात् गुरोः ईश्वरसापेक्षत्वम्, न त्वीश्वरस्य गुरुसापेक्षत्वम्, तस्य चकारयोगाभावात् । अत एवात्र एक एव चशब्दः प्रयुज्यते । एवञ्च ईश्वरं च भजस्व गुरुं च भजस्व इति वाक्यद्वयं पर्यवस्यति । अथान्वाचयं लक्षयति—अन्यतरस्येति । यत्रान्यतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुषङ्गिकत्वेन परार्थप्रवृत्तिविषयत्वेनान्वयः, इतरस्य तु पदस्यान्यस्मिन् क्रियापदे उद्देश्यत्वेनान्वयश्च

समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्व इति समुच्चये, भिक्षामट गां चानय इत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्। धवखदिरौ। सञ्ज्ञापरिभाषम्। अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः।

तत्रान्वाचयश्चार्थं इत्यर्थः। यथा—भिक्षामट गां चानय इति। 'अट गतौ'। भिक्षामटनेन प्राप्नुहीत्यर्थः। भिक्षामट, तदा गौः सङ्गता चेत् तामप्यानय, न तु गवानयने ऐदम्पर्येण प्रयतितव्यमिति तात्पर्यार्थः। इतरेतरयोगं लक्षयति—मिलितानामिति। परस्परापेक्षितानां समुदितानामेकस्मिन् क्रियापदेऽन्वयो यत्र, तत्रेतरेतरयोगः। परस्परसाहचार्यं चार्थः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिराविति। अत्र परस्परसाहित्यसूचनाय चकारद्वयप्रयोगः। अथ समाहारं लक्षयति—समूहः समाहार इति। परस्परसाहित्यमित्यर्थः। यथा सञ्ज्ञापरिभाषयोः समूहः सञ्ज्ञापरिभाषमिति। तत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यं द्रव्यविशेषणम्। यथा धवखदिरौ छिन्धीति। समुदितादिति गम्यते। समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम्। तथा सञ्ज्ञापरिभाषमिति। तयोः समूह इति गम्यते। सञ्ज्ञापरिभाषमधीते इत्यादौ समूहस्य क्रियान्वयस्तु समूहि-द्वारा बोध्य इत्यलम्। तत्रेति। तेषु चार्थेषु समुच्चयेऽन्वाचये च न द्वन्द्वसमास इत्यन्वयः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति। समुच्चयोदाहरणमिदम्। भिक्षामट गां चानयेत्युदाहरणं चानुपदमेव व्याख्यातम्। असामर्थ्यादिति। ईश्वरं गुरुं च इत्यत्रोक्तरीत्या ईश्वरगुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरावृत्ते भजस्वेति पदे क्रमेणान्वयात् परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यम्। भिक्षामट गां चानय इत्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च क्रमेण परस्परवार्तानभिज्ञयोरेवान्वयात् परस्परान्वयाभावसामर्थ्यं स्पष्टमेव। ततश्च इतरेतरयोगसमाहारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात् समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः। विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः। इतरेतरयोगमुदाहरति—धवखदिराविति। धवश्च खदिरश्चेति द्वन्द्वः। धवो वृक्षविशेषः, खदिरः प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः। समाहारे तूदाहरति—सञ्ज्ञेति। सञ्ज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहार इति विग्रहः। समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्। 'स नपुंसकत्वम्' इति नपुंसकत्वम्। ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्र 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्त्यैव धवखदिरावित्यादिसिद्धेरनेकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—अनेकोक्तेरिति। होतृपोत्रिति। होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः। 'आनङृतो द्वन्द्वे' इति नेष्टृशब्दस्यैव उत्तरपदपरकत्वात् आनङ्। ननु होतृपोतृशब्दयोरपि, उत्तरपदस्य मध्यमपदव्यवहितत्वेन होतृपोतृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाभावात्। ननु तर्हि होतापोतानेष्टोद्गातारः इति कथमित्यत आह—द्वयोरिति। होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः। होतृशब्दस्य आनङ्, ततश्च नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः। नेष्टृशब्दस्यानङ्। ततः होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः। तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृशब्दस्य आनङित्यर्थः। आनङि ङकार इत। ङित्वादन्ता-

द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः। (९०२) राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा>राजदन्तः। 'धर्मादिष्वनियमः' (वा १४१८)। अर्थधर्मौ–धर्मार्थौ। दम्पती–जम्पती–जायापती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोऽयम्। (९०३) द्वन्द्वे घि २।२।३२॥ द्वन्द्वे घिसञ्ज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। 'अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे' (वा १४१०)। हरिगुरुहराः–हरिहरगुरवः। (९०४) अजाद्यदन्तम् २।२।३३॥ इदं

देशः। अकार उच्चारणार्थः। अन्वर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः। नेष्टोद्गातृशब्दे आद्गुणश्च।

(९०२) राजदन्तादिषु परम्। 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनुवर्तते। तदाह—एष्विति। राजदन्तादिष्वित्यर्थः। पूर्वप्रयोगार्हमित्यतः प्राक् उपसर्जनमिति[1] शेषः। राजदन्त इति। दन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषेऽप्रधानतयोपसर्जनत्वेऽपि परनिपातः। इह गणे राजदन्ताग्रेवणादिशब्दास्तत्पुरुषाः, विष्वक्सेनार्जुनादयः द्वन्द्वाश्च पठिताः, अतो द्वन्द्वप्रकरणे तदुपन्यासः। विष्वक्सेनार्जुनावित्यत्र 'अजाद्यदन्तम्' इत्यर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातः। अर्थधर्माविति। धर्मादिष्वनियम इति। गणसूत्रमिदम्। अन्यतरस्य पूर्वनिपात इत्यर्थः। अर्थधर्माविति। अजाद्यदन्तशब्दस्य पूर्वनिपातनियमे प्राप्ते तदनियमः वक्तव्य इत्यर्थः। निपात्यत इति। पाक्षिको राजदन्तादिगण इत्यर्थः। पत्युरभ्यर्हितत्वेऽपि परनिपातश्च। आकृतिगणोऽयमिति। वृत्तौ तु कृत्स्नोऽयं गणः पठितः।

(९०३) द्वन्द्वे घि। पूर्वमित्यनुवर्तते। तदाह—पूर्वं स्यादिति। हरिहराविति। हरिशब्दस्य घित्वात् पूर्वनिपातः। ननु हरिहरगुरवः इत्यत्र गुरुशब्दस्यापि घित्वात् पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह—अनेकेति। अनेकस्य घिसञ्ज्ञकपदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य घिसञ्ज्ञकस्य पूर्वनिपातनियमः। शेषेऽन्यस्मिन् घिसञ्ज्ञकपदविषये पूर्वनिपातस्य विकल्प इत्यर्थः। इदम् 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। जातिपक्षे तावत् आकृतिं पुरस्कृत्य सर्वासु व्यक्तिषु तत्तच्छास्त्राणि सकृदेव प्रवर्तन्ते, सकृच्छ्रुतत्वात्। न तु प्रतिव्यक्ति, तथा सति प्रतिव्यक्त्यावृत्तिप्रसङ्गात्। ततश्च अनेकघिसञ्ज्ञकसमवाये एकस्य घिसञ्ज्ञकस्य पूर्वनिपाते सति पुनः शास्त्रं न प्रवर्तते, सकृत्प्रवृत्त्यैव शास्त्रस्य शान्ताकाङ्क्षत्वात्। व्यक्तिपक्षस्तु नेहाश्रीयते। लक्ष्यानुरोधादित्याहुः। हरिहरगुरव इति। हरगुरुशब्दयोर्न नियम इति भावः।

(९०४) अजाद्यदन्तम्। इदमिति। अजादित्वे सत्यदन्तमित्यर्थः। ईशकृष्णाविति।

---

१. "न केवलम् उपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्य अपवादः परनिपातो विधीयते—काशिका।

द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः—इन्द्राश्वरथाः । 'घ्यन्तादजाद्यन्तं विप्रतिषेधेन' (वा १४२६) । इन्द्राग्नी । (९०५) अल्पाच्तरम् २ । २ । ३४ ॥ शिवकेशवौ । 'ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण' (वा १४२१) । हेमन्त-शिशिर-वसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणाम् किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ । 'लघ्वक्षरं पूर्वम्' (वा १४१३) । कुशकाशम् । 'अभ्यर्हितं च' (वा १४१२) । तापसपर्वतौ । 'वर्णानामानुपूर्व्येण' (वा १४१५) । ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राः । 'भ्रातुर्ज्यायसः' (वा १४१६) । युधिष्ठिरार्जुनौ । (९०६) द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ ॥ एषां द्वन्द्व

अत्र कृष्णस्यादन्तत्वेऽप्यजादित्वाभावान्न पूर्वनिपातः । बहुष्वनियम इति । वक्तव्य इति शेषः । ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र घित्वादग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः किं न स्यादित्यत आह—घ्यन्तादिति । घ्यन्तशब्देन 'द्वन्द्वे घि' इति सूत्रं विवक्षितम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विप्रतिषेधसूत्रेण 'द्वन्द्वे घि' इत्येतद् बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इति प्रवर्तत इत्यर्थः ।

(९०५) अल्पाच्तरम् । अल्पः अल्पसङ्ख्यः अच् यस्य तदल्पाच्, तदेवाल्पाच्तरम् । अत एव निपातनात् स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च । अल्पसङ्ख्याचकपदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । शिवकेशवाविति । हरिहरयोरन्यतरोत्कर्षवादस्य पाषण्डवादत्वादिति भावः । यदि तु 'द्विवचनविभज्य' इत्यतिशयार्थे तरप्स्यात्, तदा धवखदिरपलाशाः इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः । शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं तरप् इति स्थितम् । ऋतुनक्षत्राणामिति । समानसङ्ख्याचकानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्व आनुपूर्व्येण लोकप्रसिद्धम् । एवं कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि । ग्रीष्मवसन्ताविति । विषमाक्षरत्वान्न वसन्तस्य पूर्वनिपातः । किन्तु अल्पाच्त्वात् ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । लघ्वक्षरं पूर्वम् । लघु अक्षरमच् यस्य तत् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । कुशकाशमिति । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । अभ्यर्हितं चेति । श्रेष्ठः पूर्वः प्रयोज्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । तापसपर्वताविति । पर्वतस्य स्थावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितरावित्युदाहृतम् । 'गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी' इत्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । वर्णानामानुपूर्व्येणेति । एषां क्रमेण पूर्वनिपातः । 'ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्रा वर्णाः' इत्यमरः । तेषामानुपूर्व्यं तु 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' इत्यादितैत्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम् । भ्रातुर्ज्यायसः इति । ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वनिपात इत्यर्थः । अत्र 'द्वन्द्वे घि', 'अजाद्यन्तम्' इति विधिद्वयम् 'अल्पाच्तरम्', 'लघ्वक्षरं पूर्वम्', 'ऋतुनक्षत्राणाम्', 'अभ्यर्हितं च', 'भ्रातुर्ज्यायसः' इति विधिभिः परत्वाद् बाध्यते । भाष्ये तु सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वनिपातमिति मतान्तरं स्थितम् ।

(९०६) द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणितूर्यसेनाङ्गानीति द्वन्द्वगर्भषष्ठीसमासः । द्वन्द्वान्ते

एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् । (९०७) अनुवादे चरणानाम् २ । ४ । ३ ।। चरणानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ।

श्रूयमाणः अङ्गशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते इत्यभिप्रेत्य आह— एषामिति । प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां चेत्यर्थः । द्वन्द्व इति । समाहारद्वन्द्वः इत्यर्थः । 'द्विगुरेकवचनम्' इति पूर्वसूत्रे 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्यात्राप्यनुवृत्तेः । एकवदिति । एकवचनमित्यनुवर्तते । एकं वक्तीत्येकवचनम् । कर्तरि ल्युट् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । पाणिपादमिति । पाण्योः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः । अत्र समाहारे एकवत्त्वं 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं च । पाण्योः पादयोश्च प्राण्यवयवत्वात् प्राण्यङ्गोदाहरणमिदम् । अथ तूर्याङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—मार्दङ्गिकपाणविकमिति । मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ । इह तु तद्वादनेऽपि वर्तते । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'शिल्पम्' इति ठक् । मार्दङ्गिकपाणविकयोः समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गत्वादेकवचनम्, तूर्याङ्गत्वं च तद्वादकतया बोध्यम् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । सेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—रथिकाश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः ष्ठन् । रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति विग्रहः । सेनावयवत्वादेकवत्त्वम् । पूर्ववन्नपुंसकत्वम् । ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य विशेष्यत्वात् तस्य चैकत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—समाहारस्यैकत्वादिति । समाहार एवेति । न त्वितरेतरयोगः । एषां द्वन्द्वनियमार्थं सूत्रमित्यर्थः । एवमुत्तरसूत्राण्यपि समाहार एवेति नियमार्थानि । न चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एषामेकत्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु, तथा च पाणिपाद इति पुंल्लिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यम्, 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकस्यात्रानुवृत्तेः, एकवद्भावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । न च रथिकमार्दङ्गिकावित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, प्राण्यङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, तूर्याङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, सेनाङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवदित्यभ्युपगमादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

(९०७) अनुवादे चरणानाम् । चरणानां द्वन्द्व एकवदिति । शाखाध्येतृविशेषाश्चरणाः, तद्वाचिनां परस्परद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । अनुवाद इत्येतद्व्याचष्टे—सिद्धस्योपन्यास इति । अवगतार्थस्य प्रतिपादने इत्यर्थः । स्थेणोरिति । लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । लुङन्ते स्थाधातौ लुङन्ते इण्धातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां द्वन्द्व एकवदिति वक्तव्यमित्यर्थः । उदगादिति । प्रादुरभूदित्यर्थः । इण्धातोर्लुङि रूपम् । कठकालापमिति । कठेन प्रोक्तमधीयते इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिणिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लुक् । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कलापिना प्रोक्तम-

'स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्' (१५-३५-३६)। उदगात्कठकालापम्, प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । (९०८) अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् २।४।४॥ यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् ? इषुवज्रौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् ? राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी । (९०९) अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् २।४।५॥ अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्वः एकवत् । पदकक्रमकम् । (९१०) जातिरप्राणिनाम्[1] २।४।६॥ प्राणिवर्जंजातिवाचिनां

धीयते इति कलापाः । प्रोक्तार्थे 'कलापिनोऽण्' । 'सब्रह्मचारिपीठसर्पि' इत्यादिना टिलोपः । ततोऽध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कठानां कालापानां च समाहार इति विग्रहः । प्रत्यष्ठादिति । प्रतिपूर्वात् स्थाधातोर्लुङि रूपम् । कठकौथुममिति । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्तमधीयते इति कौथुमाः । प्रोक्तेऽर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । 'सब्रह्मचारि' इत्यनेन टिलोपः । ततोऽध्येत्रणो लुक् । कठानां कौथुमानां च समाहार इति विग्रहः । यदा कठाः कालापाश्च उदिताः, यदा कठाः कौथुमाश्च प्रतिष्ठिताः, तदा किञ्चिदिदं वक्तव्यमिति कृतसङ्केतयोरिदं वाक्यद्वयम् । अत्रोदयप्रतिष्ठयोः पूर्वसिद्धयोरनुवादादेकत्वम् । स्थेणोः किम् ? अभूवन् कठकालापाः । लुङि किम् ? अतिष्ठन् कठकालापाः ।

(९०८) अध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युशब्दोऽत्राध्वर्युकर्मविधायकयजुर्वेदपरः । तदाह—यजुर्वेदे इति । अर्काश्वमेधमिति । अर्को महाक्रतुः । अश्वमेधो नाम प्रसिद्धः । उभौ यजुर्वेदविहितक्रतू । अर्कस्य चाश्वमेधस्य च समाहार इति विग्रहः । इषुवज्राविति । क्रतुविशेषावेतौ न यजुर्वेदविहिताविति भावः । तर्हि कस्मिन् वेदे विहितावित्यत आह—सामेति । राजसूयवाजपेये इति । एतयोर्यजुर्वेदविहितत्वेऽपि नपुंसकत्वान्नैकवत्त्वमिति भावः । राजसूयवाजपेययोः पुंल्लिङ्गतया प्रसिद्धेराह—अर्धर्चादी इति ।

(९०९) अध्ययनतः । अविप्रकृष्टाख्यानामिति च्छेदः । अध्ययनत इति तृतीयार्थे तसिः । तदाह—अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति । सन्निकृष्टेत्यर्थः । पदकक्रमकमिति । पदान्यधीयते पदकाः । क्रमान् अधीयते क्रमकाः । क्रमादिभ्यो वुन् । पदकानां क्रमकाणां च समाहार इति विग्रहः । पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतर्यारोप्यत इति भावः । पदक्रममिति नोदाहृतम्, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धेः । तदध्येतृत्वे तु न जातिरिति भावः ।

(९१०) जातिरप्राणिनाम् । जातिरिति षष्ठीबहुवचनस्थाने व्यत्ययेन प्रथमा,

---

१. अस्मिन् प्रसङ्गे भाष्यमेव प्रमाणम् । तत्र हि "फल-सेना-वनस्पति-मृग-शकुनि-क्षुद्रजन्तु-धान्य-तृणानाम् इति वक्तव्यम्" इति वार्तिकोक्तनियमविषये शङ्कितम्—किम्पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, आहोस्विद् अविशेषेण ? किं चातः ? यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, प्लक्षन्यग्रोधौ—

द्वन्द्वः एकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनां तु, विट्छूद्राः। द्रव्यजातीयानामेव। नेह—रूपरसौ। गमनाकुञ्चने। जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायां तु, बदरामलकानि। (९११) विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः २।४।७॥ ग्रामव-

---

जातिवाचिनामित्यर्थः। धानाशष्कुलीति। धानाश्च शष्कुल्यश्च तासां समाहार इति विग्रहः। जातिवाचित्वादेकवत्त्वम्, नपुंसकत्वाद्ध्रस्व इति भावः। विट्छूद्रा इति। विशश्च शूद्राश्चेति विग्रहः। द्रव्यजातीयानामेवेति। अप्राणिनामिति पर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायादिदं लभ्यत इति भावः। रूपरसाविति। गुणगतजातिवाचिनावेतौ। गमनाकुञ्चने इति। क्रियागतजातिविशेषवाचिनावेतौ। ननु बदर्याः फलानि बदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि—'फले लुक्' इति विकारप्रत्ययस्य लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। फलत्वव्याप्यजातिविशेषवाचिनावेतौ। ततश्च बदराणि चामलकानि च बदरामलकं बदरामलकानीति कथं रूपद्वयम्। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—जातिप्राधान्ये इति। व्यक्तिविशेषानादरेण सकलतत्तद्व्यक्त्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः। घटमानयेत्यादौ हि घटादिशब्दानामाकृत्यधिकरणन्यायेन घटत्वादिजातिरर्थः। जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसम्भवात् आश्रयभूतव्यक्त्याकाङ्क्षायामविशेषात् कृत्स्नाप्युपस्थिता। तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु जातेरतीतानागतवर्तमानकृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयासम्भवात् व्यक्तिविशेषमेव कञ्चिदादाय क्रिया विश्राम्यति। इदमेव च जातेः प्राधान्यं तत्तज्जात्याश्रयसकलतत्तद्व्यक्तिबोधकत्वात्मकम्। घटाः शुक्लाः इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादिवशाद्व्यक्तिविशेषानेव जातिरुपस्थापयतीति जातेरप्राधान्यम्, जात्याश्रयसकलव्यक्त्यनुपस्थापकत्वादिति 'तस्यादितः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। ततश्च फलत्वव्याप्यया बदरत्वजात्या आमलकत्वजात्या चाविशेषात्तदाश्रयसकलव्यक्त्युपस्थितौ बदरामलकमित्येकवद्भावः। द्रव्यविशेषेति। आरण्यानि बदरामलकानीत्यादौ फलत्वव्याप्यबदरत्वामलकत्वादिजातिभ्याम् आरण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः, ग्राम्याणां व्यक्तीनामनुपस्थितेः। तयोर्जात्योरप्राधान्यात् नायमेकवद्भाव इत्यर्थः। क्षीरोदके सम्पृक्ते इत्यन्तादिवत्सूत्रभाष्यप्रयोगोऽत्र लिङ्गमित्याहुः।

(९११) विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः। अग्रामा इति च्छेदः। व्यत्ययेन बहुत्वे

"जातिरप्राणिनाम्" २-४-६ इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति। अथाविशेषेण न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु इत्युक्तम्। यदि प्राणिपदं प्राणसम्बन्धवन्मात्रपरं स्यात् तदा प्लक्षन्यग्रोधयोरपि प्राणसम्बन्धत्वाद्प्राणित्वाभावेन "जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति" इति भाष्यम् असंगतं स्यात्। अतः तद्भाष्यात् लोकप्रसिद्धानामिह ग्रहणम् इत्यर्थः अङ्गीकार्यः। विस्तरस्तु "विभाषा वृक्षमृग०" २-४-१२ इति सूत्रे भाष्ये द्रष्टव्यः। यद्यपि क्षतप्ररोहणादिना वृक्षादीनामपि प्राणित्वं तथापीह लोकप्रसिद्ध-मनुष्यादय एव प्राणिशब्देन गृह्यन्ते।

र्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्न-लिङ्गानां किम् ? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् ? जाम्बवं नगरम् शालूकिनी ग्रामः—जाम्बवशालूकिन्यौ । (९१२) क्षुद्रजन्तवः २ । ४ । ८ ॥ एषां समाहारे एव द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः । (९१३) येषां च विरोधः शाश्वतिकः २ । ४ । ९ ॥ एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम्, काकोलूकम् इत्यादौ परत्वात् 'विभाषा वृक्षमृग'–(सू ९१६) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते । (९१४) शूद्रा-

---

एकवचनम् । विपूर्वकशिषधातुः भेदे वर्तते–विशेषणं विशेष्येणेत्यादौ यथा । विशिष्टं लिङ्गं येषामिति विग्रहः । तथा च ग्रामवाचकभिन्नाः भिन्नलिङ्गकाः ये नदीवाचिनः ये देशवाचिनश्च तेषां द्वन्द्व एकवत् स्यादिति लभ्यते । तदाह––ग्रामवर्जेति । समाहारे द्वन्द्व इति । एकवत्त्वविधेः फलाभिप्रायमेतत्, अस्यैकवद्भावप्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थताया अनुपदमेवोक्तत्वात् । उद्ध्यश्चेति । उद्ध्यो नाम नदविशेषः, इरावती नाम काचिन्नदी । तयोर्नदीविशेषवाचकत्वादेकवत्त्वम् । नदीशब्देन नदस्यापि ग्रहणात्, अन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवादिति भावः । जाम्बवशालूकिन्याविति । 'अग्रामाः' इत्य-नेन ग्रामावयवकद्वन्द्वपर्युदासो विवक्षितः । अयं च द्वन्द्वे नगरग्रामोभयावयवकोऽपि ग्रामा-वयवक इति तस्य पर्युदास इति भावः ।

(९१२) क्षुद्रजन्तवः । एतेषां द्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । फलितमाह—एषां समाहारे एव द्वन्द्व इति । यूकालिक्षमिति । यूकाश्च लिक्षाश्चेति विग्रहः । केशबहुले शिरःप्रदेशे स्वेदजा जन्तुविशेषा यूका लिक्षाश्च प्रसिद्धाः । एकवत्त्वं नपुंसकह्रस्वत्वं च । आ नकुलाविति । 'नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः' इति भाष्यादिति भावः ।

(९१३) येषां च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—एषां प्राग्वदिति । समाहारद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । शश्वदित्यव्ययं सदेत्यर्थे वर्तते । ततो भवार्थे ठञ् । निपातनात् अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशश्च न भवति । स्वाभाविक इत्यर्थः । अहिन-कुलमिति । अहयो नकुलाश्चेति विग्रहः । अनयोः स्वाभाविको विरोधः प्रसिद्धः । विरोधो वैरम्, न तु सहानवस्थितिः । तेन छायातपावित्यत्र न भवति । देवासुराः इत्यत्र तु नायमेक-वद्भावः, तद्विरोधस्य कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्ताः कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः, अमृतमन्थनादिकाले तेषां विरोधाभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृग' इति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्व-योरेकवद्भावविकल्पो वक्ष्यते । तस्य तावत् गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्र-वाकाः–इत्यत्रावकाशः । येषां चेत्यस्य अहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकोलूकमित्यादौ

णाम्नानिरवसितानाम् २।४।१०॥ अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत्। तक्षायस्कारम्। पात्राद् बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः। (९१५) गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११॥ यथोच्चारितानि साधूनि स्युः। गवाश्वम्। दासीदासमित्यादि। (९१६) विभाषा

वदुभयं प्रसक्तम्। तत्र परत्वाद्वक्ष्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—गोव्याघ्रमिति। चकारेणेति। येषां चेति चकारेणेत्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्[1]।

(९१४) शूद्राणाम्। अनिरवसितशब्दं व्याचष्टे—अबहिष्कृतानामिति। 'यैर्भुक्तं पात्रं क्षारोदकप्रक्षालनेन संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः चाण्डालादयः। 'यैस्तु भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः' इति भाष्ये स्पष्टम्[2]। शूद्राणामिति। त्रैवर्णिकेतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः, अनिरवसितानामिति लिङ्गात्। प्राग्वदिति। समाहरद्वन्द्व एकवदित्यर्थः। तक्षायस्कारमिति। तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः। अनिरवसितानामित्यस्य प्रयोजनमाह—पात्रादिति। चण्डालमृतपा इति। एतद्भुक्तपात्रस्य संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति अत एव भाष्याद्विज्ञेयम्। धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमेतत्।

(९१५) गवाश्वप्रभृतीनि च। यथा गणे पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः[3]। गवाश्वमिति। गावश्चाश्वाश्चेति विग्रहः। अत्र 'विभाषा वृक्ष' इति पशुद्वन्द्वत्वात् विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिः। अत्र 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावे पूर्वरूपे च गो अश्वं गोऽश्वमिति नैकवत्त्वनियमः, यथोच्चारितानीत्युक्तेः, गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् गवाश्वादिषु 'यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम्' इति वार्तिकमत्र मानम्। दासीदासमिति। अत्रैकवत्त्वनियमः।

---

१. किमर्थश्चकारः? एवकारार्थः चकारः। येषां विरोधः शाश्वतिकः तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्यात्। यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत् प्राप्नोति? पशु-शकुनि-द्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति"। —महाभाष्यम् (२-४-९)।

२. "अनिरवसितानाम् इत्युच्यते। कुतः अनिरवसितानाम्? आर्यावर्ताद् अनिरवसितानाम्। कः पुनः आर्यावर्तः? प्राक् आदर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्, दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारियात्रम्। यद्येवं किष्किन्धगान्धिकं, शकयवनं, शौर्यक्रौञ्चम्—इति न सिध्यति। एवं तर्हि आर्यनिवासाद् अनिरवसितानाम्। कः पुनः आर्यनिवासः? ग्रामो, घोषो, नगरं, संवाह इति। एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायाः तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति, तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति। एवं तर्हि याज्ञात् कर्मणोऽनिरवसितानाम्। एवमपि तक्षायस्कारं, रजकतन्तुवायम् इति न सिध्यति। एवं तर्हि 'पात्राद् अनिरवसितानाम्'। "यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति ते अनिरवसिताः। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति"। —महाभाष्यम् २-४-१०।

३. गणे यादृशः कृतावङः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यम् एकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः। यदा तु अवङ् नास्ति विकल्पितत्वात् तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति 'गोऽश्वं' 'गोऽश्व' इति। एतेन गणपाठरूपं विवक्षितम् इत्युक्तं भवति"।

वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २।४।१२॥
वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा। 'वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम्' (वा ५१८)। प्लक्षन्यग्रोधम्–प्लक्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतम्–रुरुपृषताः। कुशकाशम्–कुशकाशाः। व्रीहियवम्–व्रीहियवाः। दधिघृतम्–दधिघृते। गोमहिषम्–गोमहिषाः। शुकबकम्–शुकबकाः। अश्ववडवम्–अश्ववडवौ। पूर्वापरम्–पूर्वापरे। अधरोत्तरम्–अधरोत्तरे। 'फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्' (वा १५४०)। बदराणि चामलकानि च बदरामलकम्। 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०) इत्येकवद्भावः। नेह–बदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यग्रोधावित्यादिः।

'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषस्तु निपातनान्न। इत्यादीति। गवाविकं गवैडकमित्यादि वृत्तौ स्पष्टम्।

(९१६) विभाषा वृक्ष। द्वन्द्व इत्यनुवृत्तम्। एकापि षष्ठी विषयभेदात् भिद्यते। वृक्षादिसप्तानामवयवत्वेनान्वयः–वृक्षादीनां द्वन्द्व इति। वृक्षाद्यवयवको द्वन्द्व इति लभ्यते। अश्ववडवादियुगलत्रयस्य त्वभेदेनान्वये–अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर इत्यात्मको द्वन्द्व इति। तदाह—वृक्षादीनामिति। प्राग्वदिति। विकल्पेन एकवदित्यर्थः। वृक्षादाविति। वृक्षविशेषवाचिनां, तृणविशेषवाचिनां, धान्यविशेषवाचिनां, पशुविशेषवाचिनां चेत्यर्थः। 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोस्तथोक्तत्वादिति भावः। तथा च वृक्षाश्च धवाश्चेत्यादौ नायं विधिरिति फलितम्। किं तु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेवैकवत्त्वम्। तत्र वृक्षाद्यवयवकद्वन्द्वेषु सप्तसु वृक्षद्वन्द्वमुदाहरति—प्लक्षेति। प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विग्रहः। मृगद्वन्द्वमुदाहरति—रुरुपृषतमिति। रुरवश्च पृषताश्चेति विग्रहः। तृणद्वन्द्वमुदाहरति—कुशेति। कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहः। धान्यद्वन्द्वमुदाहरति—व्रीहीति। व्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः। व्यञ्जनद्वन्द्वमुदाहरति—दधीति। दधि च घृतं चेति विग्रहः। पशुद्वन्द्वमुदाहरति—गोमहिषमिति। गावश्च महिषाश्चेति विग्रहः। शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति—शुकेति। शुकाश्च बकाश्चेति विग्रहः। अश्ववडवादिद्वन्द्वमुदाहरति—अश्ववडवमिति। अश्वाश्च वडवाश्चेति विग्रहः। 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति अश्ववडवावित्यत्र पूर्वपदवत् पुंल्लिङ्गता। फलसेनेति। एकवद्भावप्रकरणशेषभूतमिदं वार्तिकम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिसूत्रैः फलसेनादीनां द्वन्द्व एकवद्भवन् बहुवचनान्तावयवक एव एकवत् भवति नत्वेकद्विवचनान्तावयवक इत्यर्थः। तत्र फलद्वन्द्वमुदाहरति—बदराणि चेति। बदरीफलानि आमलकीफलानि चेत्यर्थः। विकारतद्धितस्य फले लुक्। 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। जातिरिति। बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वमित्यर्थः। बहुप्रकृतिरेवेत्यस्य प्रयोजनमाह—नेहेति। बदरामलके इति। बदरं

'विभाषा वृक्ष—'(सू० ९१६) इति सूत्र येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०) इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव' इतिनियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम्। एवं पूर्वापरम् अधरोत्तरम् इत्यपि। अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंस-

---

चामलकं चेति विग्रहः। बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वाभावान्न 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वम्। रथिकाश्वारोहाविति। अत्र सेनाङ्गत्वेऽपि वैकवत्त्वम्। प्लक्षन्यग्रोधाविति। इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि 'विभाषा वृक्ष' इत्येकवत्त्वं न। इत्यादीति। रुरुपृषतौ, अत्र मृगद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। हंसचक्रवाकौ, अत्र शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। यूकालिक्षे, अत्र क्षुद्रजन्तुद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। व्रीहियवौ, अत्र धान्यद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। कुशकाशौ, अत्र तृणद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् 'विभाषा वृक्ष' इति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह— **विभाषेत्यादिविकल्पार्थमित्यन्तम्।** वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनद्वन्द्वेषु प्लक्षन्यग्रोधं, रुरुपृषतं, कुशकाशं, व्रीहियवं दधिघृतम् इत्येतेषु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यविहितैकवत्त्वानित्यत्वार्थमप्राणिवृक्षादिग्रहणमित्यर्थः। नन्वेवमपि पशुग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे गोमहिषमित्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यैकवत्त्वनियमस्याप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगादित्यत आह—**पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वात् नित्ये प्राप्ते इति।** विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे रुरुपृषतं शुकबकमित्यादौ 'जातिरप्राणिनाम्' इति एकवत्त्वस्य सेनाङ्गनिबन्धनैकवत्त्वस्य च अप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाभावेन 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येवेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेकवत्त्वविकल्पसिद्धेरित्यत आह—**मृगाणां मृगैरेवेत्यादि मृगशकुनिग्रहणमित्यन्तम्।** मृगाणां मृगैरेव सह उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः। यथा-रुरुपृषतं-रुरुपृषताविविस्यादि। तथा शकुनीनां शकुनिभिरेव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः। यथा—शुकबकम्, शुकबकाविति। मृगाणां तदितरैः शकुनीनां तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव भवति, न समाहराद्वन्द्वः। यथा—रुरुशुका इति। एतादृशनियमार्थं मृगशकुनिग्रहणमित्यर्थः। ननु पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं च व्यर्थम्, 'चार्थे' इत्येव सिद्धेः। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यादिनित्यैकवत्त्वस्य तत्र अप्रवृत्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वासम्भवादित्यत आह—**एवं पूर्वापरम् अधरोत्तरम् इत्यपीति।** यथा मृगशकुनिग्रहणं मृगैरेव मृगाणां शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, एवं पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव, अधरशब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वः। अन्येन तु सह पूर्वोत्तरावित्यादौ इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थः। ननु अश्ववडवग्रहणं व्यर्थम्, सेनाङ्गत्वेऽपि

कत्वार्थम्। अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवौ' (सू ८१३) इति स्यात्। (९१७) विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि २।४।१३॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात्। शीतोष्णम्–शीतोष्णे। वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः 'चार्थे' (सू ९०१) इति सूत्रेण प्राप्तः, सः विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम्। तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव। शीतोष्णे उदके स्तः। विप्रतिषिद्धम् किम्? नन्दकपाञ्च-

पशुद्वन्द्वत्वादेव एकवद्भावविकल्पसिद्धेरित्यत आह—अश्ववडवेति। नपुंसकत्वविकल्पार्थमित्यर्थः। ननु समाहारस्य एकत्वादेव एकवत्त्वसिद्धेः इदम् एकवत्त्वप्रकरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमित्युक्तम्। तथा च पशुद्वन्द्वत्वात् एकवत्त्वविकल्पे सति समाहारे वा इतरेतरयोगे वा द्वन्द्व इत्यनियमः पर्यवस्यति। एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्, इतरेतरयोगे तु नेति नपुंसकत्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् अश्ववडवग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—अन्यथेति। इह नपुंसकत्वविध्यभावे समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं बाधित्वा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति पुंस्त्वं स्यात्। नपुंसकविधौ तु तत्सामर्थ्यात् समाहारद्वन्द्वपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतत् बाधित्वा नपुंसकत्वं भवत्येव। 'अधिकारप्राप्तपूर्ववदश्वेत्येतत्तु, इतरेतरयोगद्वन्द्वे सावकाशमिति भावः।

(९१७) विप्रतिषिद्धं च। विभाषा इत्यनुवर्तते। विप्रतिषेधो विरोधः सहानवस्थानलक्षणः। अधिकरणं द्रव्यम्। अद्रव्यवाचि विरुद्धार्थकं च यदनेकं सुबन्तं तदवयवको द्वन्द्वो विभाषैकवद्भावक इत्यर्थः। फलितमाह—विरुद्धार्थानामिति। गोत्वाश्वत्वं गोत्वाश्वत्वे, सुखदुःखं सुखदुःखे इत्याद्युदाहरणम्। ननु 'चार्थे' इति इतरेतरयोगसमाहारास्यामेवात्र एकवत्त्वविकल्पसिद्धेः इदं व्यर्थम्। न च 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यम्, जातिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एव तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—वैकल्पिक इत्यादि नियमार्थमिदमित्यन्तम्। तेनेति। उक्तनियमेनेत्यर्थः—शीतोष्णे उदके स्त इति। अत्र विरुद्धार्थकत्वेऽपि द्रव्यवाचित्वात् न समाहारद्वन्द्व इति भावः। नन्दकपाञ्चजन्याविति। विष्णोः खड्गः नन्दकः, शङ्खस्तु पाञ्चजन्यः, तयोरेकत्र विष्णौ सहावस्थानात् न विरुद्धत्वमिति स्थितिः। इह विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वः अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत। एवं सति नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात्, समाहारद्वन्द्वस्य सर्वस्यापि अद्रव्यवाचिष्वेव नियमितत्वात्। विप्रतिषिद्धमित्युक्तौ तु विरुद्धार्थानां समाहारद्वन्द्वश्चेत् तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्यते[1]। नन्दकपाञ्चजन्ययोश्चाविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते। ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि

१. "नियमार्थमिदम्। एकवद्भावविशिष्टो यो द्वन्द्वो विकल्पेन प्राप्तः स विरुद्धवचनानां यदि भवति तदा अद्रव्यवाचिनामेवेति। तेन विरुद्धद्रव्यार्थानाम् इतरेतरयोग एव। शीतोष्णे उदके

जन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । (९१८) न दधिपयआदीनि २।४।१४॥ एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । (९१९) अधिकरणैतावत्त्वे च २।४।१५॥ द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । (९२०) विभाषा समीपे २।४।१६॥

'चार्थे' इति कदाचित् समाहारद्वन्द्वः, कदाचित् इतरेतरयोगद्वन्द्वश्च भवत्येव तदाह—इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति ।

(९१८) न दधिपयआदीनि । एतानि नैकवत् स्युरिति । एषां समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः । दधिपयसी इति । दधि च पयश्चेति विग्रहः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं बाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वाद्विकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति । इध्माबर्हिषी इति । इध्मं च बर्हिश्चेति विग्रहः । दीर्घ इति । इध्मशब्दस्येति शेषः । ऋक्सामे इति । ऋक् च साम चेति विग्रहः । 'अचतुर' इत्यादिनाऽच्समासान्तः । वाङ्मनसे इति । वाक् च मनश्चेति विग्रहः पूर्ववत्समासान्तः । अत्र गणे ब्रह्मप्रजापती इत्यादि पठितम् । समाहारद्वन्द्व एवेति नियमप्रक्रमेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नियमस्याप्राप्तेः । किन्त्वेकवत्त्वस्यैव । तथा च 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति ।

(९१९) अधिकरणैतावत्त्वे च । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य एतावत्त्वमियत्ताविशेषः । तदाह—द्रव्यसङ्ख्यावगमे इति । समस्यमानपदार्थस्येयत्ताविशेषे पदान्तरसमभिव्याहारगम्ये इत्यर्थः । नियमो नेति । ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ समाहार एव द्वन्द्व इति नियमस्य प्रकृतस्याप्रवृत्तेरेकवत्त्वनिषेधः पूर्वसूत्रे आश्रितः । इह तु बाधकाभावात्, प्रकृतस्य नियमस्यैव निषेध आश्रित इति भावः । दश दन्तोष्ठा इति । दन्ताश्च ओष्ठाश्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम्, न तु समाहारद्वन्द्वः । समासार्थसमाहारविशेषणीभूतसमस्यमानपदार्थानां पदान्तरलभ्यदशत्वसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्तु भवत्येव, तत्र समस्यमानपदार्थानामेव प्रधानत्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रभाष्ये प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासाभ्युपगमात् । ततश्चात्रैकवदेवेति नियमाभावे सति असामर्थ्यात्समाहारत्वे निवृत्ते परिशेषादितरेतरयोगत्वमेवावतिष्ठते । यदि त्वेकवन्न स्यादित्येव व्याख्यायेत, तर्हि समाहारद्वन्द्वो नेत्यर्थः पर्यवस्येत् । तथा सति दश दन्तोष्ठाः इतीतरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इति तन्निषेधात् । तथा च वाक्यमेव स्यात् । किञ्च समाहारद्वन्द्वनिषेधोऽयं व्यर्थ एव, उक्तरीत्या सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेवाप्राप्तेः । अत एकवदिति नियमो न स्यादित्येव व्याख्येयम् । एवं च प्राण्यङ्गनिबन्धनस्य एकवदेव स्यादिति

स्तः । अत्र विरुद्धत्वं परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं परम्परया जलस्योष्णत्वं, तद्द्वारको गुणद्वयविशिष्टजलयोर्विरोधः" । —व्या० सि० सु०, पृ० ११०६ ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एव इत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशम् दन्तोष्ठम्। उपदशाः दन्तोष्ठाः। (९२१) आनङृतो द्वन्द्वे ६।३।२५॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। मातापितरौ। 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (सू ९८०) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः। पितापुत्रौ। (९२२) देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६॥ इहोत्तरपदे परे

नियमस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वनिवृत्तिफलकस्यानेन निषेधे सति इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यावस्थितिः फलतीति पदमञ्जर्यां स्पष्टम्।

(९२०) विभाषा समीपे। अधिकरणैतावत्त्वे इत्यनुवर्तते। समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छिन्ने सतीत्यर्थः। फलितमाह—अधिकरणेति। उपदशं दन्तोष्ठमिति। दशानां समीपे इत्यर्थेऽव्ययीभावः उक्तरीत्याऽसामर्थ्येऽपि वचनसामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वः। समानलिङ्गवचनत्वादव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः इति भाष्यम्। अत एवोपदशं दन्तोष्ठेनेत्यादि सिद्धम्। समीपसमीपिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यम्। नवत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूहः। एकादशत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूहः इति वा बोधः। उपदशा दन्तोष्ठा इति। इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम्। दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः। नव एकादश वेत्यर्थः। बहुव्रीहेरेवात्रानुप्रयोगः समानलिङ्गवचनत्वात् इति भाष्यम्।

(९२१) आनङृतो द्वन्द्वे। विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामिति। विद्यासम्बन्धवाचिनां योनिम्बन्धवाचिनां चेत्यर्थः। 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। ऋदन्तानामिति। बहुत्वे व्यत्ययेन 'ऋतः' इत्येकवचनम्। ऋदन्तसर्वावयवकानामित्यर्थः। ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनः ऋतः इत्युक्तिः एतदर्थेति भावः। उत्तरपदे परे इति। 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः। होतापोताराविति। होता च पोता चेति विग्रहः। विद्याद्वारकैकयज्ञर्त्विक्त्वकृतः सम्बन्धः। आनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः, नलोपः, नकारस्तु रपरत्वनिवृत्यर्थं इति भाष्ये स्पष्टम्। होतृपोत्रिति। अत्र होतृशब्दस्य पोतृशब्दस्य च नानङ्, नेष्टृशब्देन व्यवधानात् उत्तरपदपरकत्वाभावात्। तथा च नेष्टृशब्दस्यैवानङ्। उत्तरपदेन तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते, समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽनङ्दर्शनात्। अथ योनिसम्बन्धमुदाहरति—मातापितराविति। पितृपितामहावित्यादौ तु नानङ्, ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावादिति भावः। तर्हि पितापुत्राविति कथमित्यत आह—पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इत्यत्र 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्र च मध्येऽसम्बन्धादाह—मण्डूकेति। अनुवृत्तेरिति। वाक्यभेदेन व्याख्यानात्।

(९२२) देवताद्वन्द्वे च। मित्रावरुणाविति। इह ऋदन्तत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्ते

आनङ् । मित्रावरुणौ । 'वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः' (वा ३९०७) । अग्निवायू—वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतम्, नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । (९२३) ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६ । ३ । २७ ॥ देवताद्वन्द्वे इत्येव । (९२४) अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८ । ३ । ८२ ॥ अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । (९२५) इद्वृद्धौ ६ । ३ । २८ ॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते

विधिरयम् । वायुशब्देति । वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङ् प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः द्वन्द्वग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—पुनरिति । निर्वापादौ प्रसिद्धसाहित्यकदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थमित्यर्थः । तेनेति । प्रसिद्धसाहचर्यग्रहणेनेत्यर्थः[1] । एतदिति । एतत् ब्रह्मप्रजापतियुगलं हविर्भागित्वेन न वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । नापि लोके इति । प्रौढिवादमात्रमेवेदम्, वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः इत्येव भाष्ये दर्शनात्, लोकाप्रसिद्धसाहचर्यग्रहणे पार्वतीपरमेश्वरावित्यादावतिप्रसङ्गाच्च ।

(९२३) ईदग्नेः । इत्येवेति । देवताद्वन्द्वे इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । सोमशब्दे वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्नेरीदादेशः स्यात् देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । आनङोऽपवादः ।

(९२४) अग्नेः स्तुत् । स्तुत्, स्तोम, सोम इति द्वन्द्वात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्येकवचनान्तमनुवर्तते । अग्नेरिति पञ्चमी । 'समासेऽङ्गुलेः' इत्यतः समासे इत्यनुवर्तते । तदाह—अग्नेः परेषामिति । षः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधापवादोऽयम् । अग्निष्टुदिति । क्रतुविशेषोऽयम् । अग्निष्टोम इति । स्तोत्रविशेषस्य संस्थाविशेषस्य च नाम । अग्नीषोमाविति । अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । ईत्त्वषत्वे । अग्नीवरुणाविति । अग्निश्च वरुणश्चेति विग्रहः, ईत्त्वम् । देवताद्वन्द्वे किम् ? अग्निर्नाम कश्चित्, सोमो नाम कश्चित् । अग्निसोमौ । अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्त्वं न । अत एव च न षत्वम्, अग्नेर्दीर्घात् सोमस्य इष्यते' इति वार्तिकात् ।

(९२५) इद्वृद्धौ । अग्नेरिति देवताद्वन्द्वे इति चानुवर्तते । वृद्धिशब्देन वृद्धिमल्लक्ष्यते, देवताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् । तदाह—वृद्धिमतीति । इदिति तकार उच्चारणार्थः । प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञा । नापि तपरकरणम्, विधीयमानत्वा-

---

१. "'द्वन्द्व' इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम् । लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात् । कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः ? वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः । न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः ।"

—महाभाष्यम् ६-३-२६

अस्य आग्निवारुणम्। 'देवताद्वन्द्वे च' (सू १२३९) इत्युभयपदवृद्धिः। अलौकिके विग्रहवाक्ये आनङ्मीत्त्वं च बाधित्वा इत्। वृद्धौ किम्? आग्नेन्द्रः। नेन्द्रस्य परस्य (सू १२४०) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः। 'विष्णौ न' (वा ३९०९)। आग्नावैष्णवम्।

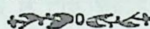
(९२६) दिवो द्यावा ६।३।२९॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। द्यावाक्षामे।

देव सवर्णाग्राहकत्वम्। अग्नामरुताविति। अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। आग्निमारुतं कर्मेति। 'साऽस्य देवता' इत्यण्। तद्धितान्तप्रादिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक्। अग्नीवरुणाविति। 'ईदग्नेः' इतीत्त्वम्। आग्निवारुणमिति। 'साऽस्य देवता' इत्यण्। ननु 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादेरचो वृद्धिविधानात् कथमुत्तरपदस्यादिवृद्धिरित्यत आह—देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति। नन्वग्नेरिकारस्य इकारविधिर्व्यर्थं इत्यत आह—आनङ्मीत्वं च बाधित्वेति। आग्निमारुतमित्यत्रानङः, आग्निवारुणमित्यत्र ईत्त्वस्य च बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः। ननु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिरिति वक्ष्यते। तथा च अग्नामरुतौ देवते अस्येति, अग्नीवरुणौ देवते अस्येति च विग्रह अग्नामरुच्छब्दात् अग्नीवरुणशब्दाच्च आनङीत्त्वाभ्यां परिनिष्ठितात् देवताद्वन्द्वात् 'साऽस्य देवता' इत्यण् तद्धितः उत्पद्यते। ततस्तन्निमित्तकोभयपदवृद्धिः। ततः 'इद्वृद्धौ' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति क्रमः। ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तयोरानङीत्त्वयोः कथम् 'इद्वृद्धौ' इत्यनेन बाधः? युगपत्प्रवृत्तावेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात्। उक्तं च भाष्ये—'भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इत्युक्ते, किं तेन कृतं स्यात्' इति। अत आह—अलौकिके विग्रहवाक्ये इति। अग्नि मरुत् औ देवते अस्येति, अग्निवरुण औ देवते अस्येति च तद्धितालौकिकविग्रहवाक्ये आनङीत्त्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्विधिः प्रवर्तत इत्यर्थः। यद्यपि तदानीम् उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति, तद्धिताभावात्। तथाप्युत्तरपदस्य भाव्येव वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः। आग्नेन्द्र इति। अग्निश्च इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्, आद्गुणः। अग्नेन्द्रौ देवते यस्येत्याग्नेन्द्रः। 'साऽस्य देवता' इत्यण्, आदिवृद्धिः। अत्रेन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वाभावात् 'इद्वृद्धौ' इति नेति भावः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिमाशङ्क्याह—नेन्द्रस्येति। विष्णौ नेति। विष्णुशब्दे परे अग्नेरिकारो नेति वक्तव्यमित्यर्थः। आग्नावैष्णवमिति। अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। अग्नाविष्णूदेवते अस्येत्यर्थे 'साऽस्य देवता' इत्यण्। आग्नावैष्णवं हविः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिः। इत्त्वाभावादानङेव।

(९२६) दिवो द्यावा। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—देवताद्वन्द्वे इति। द्यावाभूमी इति। द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहः। द्यावाक्षामे इति। 'द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति'

(९२७) **दिवसश्च पृथिव्याम्** ६ । ३ । ३० ॥ दिवः इत्येव, चाद्द्यावा । आदेशेऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ–द्यावापृथिव्यौ । 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' । 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी' । 'दिवस्पृथिव्योररतिः' इत्यत्र पदकाराः विसर्गं पठन्ति । (९२८) **उषासोषसः** ६ । ३ । ३१ ॥ उषश्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् । (९२९) **मातरपितरावुदीचाम्** ६ । ३ । ३२ ॥ मातरपितरौ । उदीचाम् किम् ? मातापितरौ । (९३०) **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे** ५ । ४ । १०६ ॥ चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् ? प्रावृट्छरदौ ।

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

इति ऋचि पठितमिदम् । द्यावापृथिव्योरित्यर्थः । द्यौश्च क्षामा चेति विग्रहः । क्षामाशब्दो भूमिपर्यायः वेदे । तत्र द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः । षष्ठ्यास्तु 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरे इति वेदभाष्ये स्पष्टम् ।

(९२७) **दिवसश्च पृथिव्याम्** । **दिव इत्येवेति** । दिव इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चादिति** । तथा च दिव्शब्दस्य दिवसादेशः द्यावादेशश्च स्यात् पृथिवीशब्दे उत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । दिवस्पृथिव्याः इत्यत्र सकारादकारस्याश्रवणाद्दिवसादेशस्य सकारान्तत्वावश्यम्भावात् आदेशे सकारादकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**आदेशेऽकारोच्चारणमिति** । सामर्थ्यात् 'ससजुषो रुः' इति रुत्वं नेति भावः । ननु 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते' इत्यत्र दिव्शब्दपृथिवीशब्दयोः कथं द्वन्द्वः ? कथं वा दिवो द्यावादेशः ? उत्तरपदस्य चिदस्मै इत्यनेन व्यवहितत्वादित्यत आह—**छन्दसि दृष्टानुविधिरिति** । भाष्यवाक्यमेतत् । वेदे दृष्टानुसरणमित्यर्थः । यथा दृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः । **पदकारा इति** । 'दिवस्पृथिव्योः' इत्यवग्रहे विसर्गं पठन्तीत्यर्थः । पदकारा इत्यनेन पदपाठस्याधुनिकत्वं सूचितम् । तथा च विसर्गपाठः प्रामादिक इति सूचितम्, अकारोच्चारणेन रुत्वनिवृत्तेरुक्तत्वात् ।

(९२८) **उषासोषसः** । **उषासासूर्यमिति** । उषाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः ।

(९२९) **मातरपितरावुदीचाम्** । उदीचां मते मातरपितराविति भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते । **मातापितराविति** । अरङभावे 'आनङृतः' इत्यानङ् ।

(९३०) **द्वन्द्वाच्चुदष** । समासान्ताधिकारस्थं तद्धिताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् । **टच्स्यादिति** । 'राजाहस्सखिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **वाक्त्वचमिति** । वाक्च

एकशेषप्रकरणम्

अथैकशेषः । 'सरूपाणाम्—' (सू १८८) रामौ, रामाः । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा ७४७) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ । (९३१) वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः १ । २ । ६५ ॥ यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते,

---

त्वक्च इति समाहारद्वन्द्वः । कुत्वस्यासिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट्टच् । एवं त्वक्स्रजमित्यत्रापि । त्वक्च स्रक्चेति विग्रहः । शमीदृषदमिति । शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट्टच् । वाक्त्विषमिति । वाक्च त्विट् चेति विग्रहः । षान्तत्वाट्टच्, जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । छत्रोपानहमिति । छत्रं च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट्टच् । प्रावृट्छरदाविति । प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वान्न टजिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां द्वन्द्वसमासप्रकरणं समाप्तम् ।

अथैकशेषो निरूप्यते—तदेवं द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमेकशेषप्रकरणमारभते[1]—अथैकशेष इति । निरूप्यत इति शेषः । तत्रैकशेषसूत्राणि व्याचिख्यासुः पूर्वं व्याख्यातमपि सूत्रं सन्दर्भशुद्धये आह—सरूपाणामिति । तदुदाहरणमपि स्मारयति—रामौ । रामाः इति । विरूपाणामिति । 'सरूपाणाम्'[2] इत्यनेन सूत्रेणार्थभेदेऽपि शब्दैकरूप्ये एकशेषः उक्तः, एकार्थकत्वे विरूपाणामप्येकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः । वक्रदण्डश्चेति । अत्र शब्दवैरूप्येऽप्यर्थैक्यात् अन्यतरः शिष्यत इति भावः ।

(९३१) वृद्धो यूना । रूपतोऽर्थतश्च भेदेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । यूनेति । 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति वक्ष्यमाणयुवप्रत्ययान्तेनेत्यर्थः । सहोक्ताविति । अध्याहारलब्धमेतत् । गोत्रमिति । वृद्धशब्देन 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति सूत्रोक्तं गोत्रं विवक्षितम् । अपत्य-

---

१. "द्वन्द्वापवादसंगत्या" इत्यर्थः । न च अपवादस्यापि संगतित्वे—

"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा ।
निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरिष्यते ॥"

इत्यनेन षोढात्वकथनविरोध इति वाच्यम् । अपवादेत्यनेन अपवाद्यापवादकभावरूपस्य सूचनात् ।
—लघुशब्देन्दुशेखरस्य भैरवमिश्रकृता टीका पृ० १४२ ।

२. "समानं रूपम् एषाम् इति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानाम् एकविभक्तौ परतः एकशेषो भवति । एकः शिष्यते । इतरे निवर्तन्ते । वृक्षश्च, वृक्षश्च = वृक्षौ । वृक्षश्च, वृक्षश्च, वृक्षश्च = वृक्षाः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेन (= अनेकेन) अनेकस्याभिधानम् । तत्र अनेकार्थविधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं, तस्माद् एकशेषः" ।—काशिका ।

गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् ? गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् ? भागवित्ति-भागवित्तिकौ । कृत्स्नम् किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । (९३२) स्त्री पुंवच्च १ । २ । ६६ ।। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणश्च

मन्तरितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितत्वादिति भावः । गोत्रप्रत्ययान्तमिति यावत् । न च 'गोत्रं यूना' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति वाच्यम्, अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणेन लौकिकं गोत्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तज्ञापनार्थत्वात् । शिष्यत इति । शेष इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तत इति भावः । **तल्लक्षण इति ।** सः गोत्रप्रत्ययः युवप्रत्ययश्च लक्षणं निमित्तं यस्येति विग्रहः । विशेषः वैलक्षण्यम् । तथा च गोत्रयुवप्रत्ययान्तयोर्विशेषः वैरूप्यम् । तल्लक्षणश्चेत् । गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्चेदित्यर्थः । अन्यनिमित्तको न चेदित्यर्थः सिद्धः । तदाह—**गोत्रयुवेति कृत्स्नमिति ।** एवकारलभ्यमिदम् । **गार्ग्यश्चेति ।** गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । गर्गादिभ्यो यञ् **गार्ग्यायण इति ।** गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यञिञोश्च' इति फक् । **गार्ग्याविति ।** अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः शिष्यत इति भावः । **गर्गगार्ग्यायणाविति ।** गर्गश्च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहः । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावान्नैकशेष इति भावः । **गर्गगार्ग्याविति ।** अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यते, यूना सहोक्त्यभावादिति भावः । **भागवित्तिभागवित्तिकाविति ।** भगवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिः । अत इञ्, भागवित्तेः सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सितो भागवित्तिकः । 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु' इति ठक् । अत्र भागवित्तिशब्दस्य भागवित्तिकशब्दस्य च न गोत्र-युवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि वैरूप्यस्य सत्त्वात् । अतो गोत्र-प्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यत इति भावः । **गार्ग्यवात्स्यायनाविति ।** गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः, गर्गादित्वाद्यञ् । वत्सस्यापत्यं युवा वात्स्यायनः । 'यञिञोश्च' इति फक् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति विग्रहः । अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्ययमात्र-कृतत्वाभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः न शिष्यत इति भावः ।

(९३२) **स्त्री पुंवच्च ।** वृद्धो यूनेत्यनुवर्तते । वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते । तदाह—**यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यत इति ।** गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः शब्दः शिष्यत इति भावः । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम् । **तदर्थ इति ।** तस्य शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः ।

गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यञञोश्च' (सू ११०८) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । (९३३) **पुमान् स्त्रिया १ । २ । ६७ ॥** स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ । (९३४) **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् १ । २ । ६८ ॥** भ्राता च स्वसा च>भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च>पुत्रौ । (९३५) **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १ । २ । ६९ ॥** अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः

गार्गी चेति । गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियञन्तात् 'यञश्च' इति ङीप् । **गार्ग्यायणौ चेति** । गर्गाद्यञन्तात् यून्यपत्ये 'यञिञोश्च' इति फक् । **गर्गा इति** । अत्र स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्ये गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्दः शिष्यते । स पुंवत् । तर्हि यञ् कुतो न श्रूयत इत्यत आह—**अस्त्रियामितीति** । उपलक्षणमिदम् । 'यञञादिभ्यः' इत्यतः 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यतः अस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति चानुवर्तमाने सतीत्यर्थः, एतेन पुंवदित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् । गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहस्तु न दर्शितः । तथा सति अबहुत्वात् यञो लुगभावे सति पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च रूपं तुल्यम्—गार्ग्याविति । तत्र पुंवत्त्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्तरमाह—**दाक्षी चेति** । दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इञ्' इतीञन्तात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । **दाक्षायणश्चेति** । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षी, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यञिञोश्चेति' फक् । दाक्षी च दाक्षायणश्चेतिविग्रहे दाक्षीशब्दः शिष्यते । तस्य पुंवत्त्वे सति ङीषो निवृत्तौ दाक्षिशब्दात् प्रथमाद्विवचने दाक्षी इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्तिकश्च, गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यत्र न भवति ।

(९३३) **पुमान्स्त्रिया** । **तल्लक्षणे एवेति** । 'वृद्धो यूना' इत्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **हंसी चेति** । अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृतवैरूप्यात् पुंलिङ्गो हंसशब्दः शिष्यते । स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतवैरूप्यादेव 'सरूपाणाम्' इत्यस्याप्राप्तिः । मातृमातराविल्यत्र जननीवाचकपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेषः । एकविभक्तौ सरूपाणामित्यनुवर्त्य एकविभक्तौ सरूपाणां स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरकृतवैरूप्यरहितानामित्याश्रयणात् । इह च मातराविल्यत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घतदभावाभ्यामपि वैरूप्यात् । अत एव हंसश्च वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् ।

(९३४) **भ्रातृपुत्रौ** । स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ क्रमात् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् ।

(९३५) **नपुंसकम्** । अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् एकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्याह—**तच्चेति** । **तल्लक्षण एवेति** । नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतं वैरूप्यं चेदित्यर्थः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमिति । पटशब्दसमभिव्याहारात् शुक्ल-

पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । (९३६) **पिता मात्रा १ । २ । ७० ॥** मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ—मातापितरौ वा । (९३७) **श्वशुरः श्वश्र्वा १ । २ । ७१ ॥** श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ—श्वश्रूश्वशुरौ वा । (९३८) **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् १ । २ । ७२ ॥** सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' (वा ८०१)

शब्दः पुंल्लिङ्गः, शाटीशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीलिङ्गः, वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः, 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इत्यमरोक्तेरिति भावः । तच्च सा च इदं च तत् । अयं च इयं च इदं च इदम् । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकान्येव शिष्यन्ते एकवच्च भवन्ति । **तानीमानि शुक्लानीति** । नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवत्त्वाभावे रूपाणि । न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विबहुवचनान्तयोः, समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्धत्वात् एकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनं च तयोः समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ह्यर्धर्चादिः । ओदनश्च ओदनं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति न अनभिधानात् । एवञ्च क्वचिदनभिधानस्याश्रयणीयतया मात्रस्यैकशेषविषयेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यार्थत्वं चाश्रित्य एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्[1] ।

(९३६) **पिता मात्रा** । 'पुमान् स्त्रिया' इत्यत्र सरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ताविदं वचनं विकल्पार्थं च । **मातापितराविति** । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्या मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङृतः' इत्यानङ् ।

(९३७) श्वशुरः श्वश्र्वा । श्वश्रूश्वशुराविति । श्वश्र्वा अपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वम् । 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः । इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिः स्पष्टार्था, 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति शब्दग्रहणात् ।

(९३८) त्यदादीनि । सर्वैरिति । त्यदादिभिरितरैश्चेत्यर्थः । **ताविति** । अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते । तच्छब्दस्तु शिष्यते । तद्देवदत्ताविति न भवति । सर्वैः किम् ?

---

१. "अयं योगः शक्यं वक्तुम् । कथम् ? शुक्लः कम्बलः, शुक्ला च बृहतिका, शुक्लं च वस्त्रं, तदिदं शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि । प्रधाने कार्य-सम्प्रयाच्च शेषः । प्रधाने कार्यसम्प्रयाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् ? नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति ?. एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते ? द्वयं चैव हि जायते । स्त्री वा पुमान् वा । तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषीरूपमिव, ब्राह्मणीरूपमिव । प्रधान कार्यसम्प्रयात नपुसकस्य शेषा भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आकृतिवाचकत्वाद् एकवचम्" । —महाभाष्यम् ।

स च यश्च यौ, (सा च या च ये)। 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यम्। स च यश्च तौ। 'त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि' (वा ७९९)। सा च देवदत्तश्च—तौ। तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च—तानि। पुन्नपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्' (वा० ८००)। कुक्कुटमयूर्याविमे।

प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूदित्येतदर्थम्। त्यदादीनां मिथ इति। भाष्ये स्थितमेतत्। यत् परमिति। त्यदादिगणे यत् परं पठितं तच्छिष्यत इत्यर्थः, शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः। स च यश्च यौ, सा च या च ये इति। त्यदादिगणे यच्छब्दस्य तच्छब्दादूर्ध्वं पाठात् परत्वात् स एव शिष्यते इति भावः। पूर्वशेषोऽपीति। परशब्दस्येष्टवाचित्वात् क्वचित्पूर्वमपि शिष्यत इति भावः[1]। अत्र 'द्विपर्यन्तानाम्' इति न भवति। अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः। त्यदादित इति। आद्यादित्वात् षष्ठयर्थे तसिः। त्यदादीनां स्त्रीशेषेऽपि सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः। कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव सम्बध्यन्ते। सा च देवदत्तश्च ताविति। अत्र तच्छब्दः शिष्यते समभिव्याहृतदेवदत्तशब्दलिङ्गश्च। देवदत्तशब्दस्तु निवर्तत एव। पुन्नपुंसकयोरिति। सहोक्ताविति शेषः। परत्वादिति। पुंनपुंसकता लिङ्गवचनानीत्यत्र पुमपेक्षया नपुंसकस्य पाठतः परत्वावगमादित्यर्थः। अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां त्यदादीनां स्त्रीशेषे 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इत्येतन्न भवतीत्यर्थः। द्वन्द्व उदाहरति—कुक्कुटमयूर्याविमे इति। अयं च इयं च—इमे इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंल्लिङ्गत्वं न भवति, किन्तु विशेष्यनिघ्नतैव। यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वात् उभयमपि विशेष्यम्। तथापि 'परवल्लिङ्गम्' इति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम्[2]। न च अयं च इयं च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति, 'पुमान् स्त्रिया' इत्युक्तत्वात्। अतः पुंनपुंसकतः लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यम्, 'परवल्लिङ्गम्' इति हि द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गविधिः। अतः द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे तदेव लिङ्गमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्। ततश्च 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति उदाहरणे—अयं च इयं च इति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंशेषेऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति विशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वे सति तस्य 'त्यदादितः' इति पुंवत्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः। क्वचिन्मूलपुस्तकेषु तु मयूरीकुक्कुटाविमावित्यपि

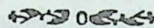
---

१. "पूर्वशेषदर्शनाच्च। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते। स च यश्च तावानय, यावानयेति"।
—महाभाष्यम्।

२. "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नः तल्लिङ्गत्वसिद्धेः"।

मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ–ते। (९३९) ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री १।२।७३॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते। 'पुमान् स्त्रिया' (सू ९३३) इत्यस्यापवादः। गाव इमाः। ग्राम्य इति किम्? रुरव इमे। पशुग्रहणं किम्? ब्राह्मणा इमे। सङ्घेषु किम्? एतौ गावौ। अतरुणेषु किम्? वत्सा इमे। 'अनेकशफेष्विति वाच्यम्' (वा ८०५)। अश्वा इमे। इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद् द्वन्द्वो न। तेन 'शिरसी' 'शिरांसि' इत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न। पन्थानौ–पन्थानः इत्यादौ समासान्तो न।

इत्येकशेषप्रकरणम्।

दृश्यते तत्तु प्रकृतानुपयुक्तम्, अत्र मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुंलिङ्गतया इयं चायं च इमाविति तद्विशेषणस्यानुप्रयुज्यमानस्यापि 'पुमान् स्त्रिया' इति परिशिष्टस्य पुंलिङ्गस्य इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वाप्रसक्त्या तत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंस्त्वविधेरप्रवृत्तत्वेन 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इति निषेधस्यानुपयोगात्। तत्पुरुषे उदाहरति—तच्चेति। पिप्पल्या अर्धम् अर्धपिप्पली। 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः। अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धं च अर्धपिप्पल्यौ। तच्च सा च ते। तत्र पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं तदिति नपुंसकत्वम्। सेति स्त्रीत्वं तु अर्धपिप्पलीति विशेष्याभिप्रायम्। अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य नैव प्रसक्तिः। किन्तु 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवत्' इति नपुंसकं शिष्टम्। तत्र 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। तस्य स्त्रीलिङ्गतया तद्विशेषणस्यापि 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। तस्य 'त्यदादितः शेषे' इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते। एवञ्च ते इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति। यद्यपि स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा ते इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः। तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ताः इत्युदाहार्यम्। तच्च तच्च सा चेति विग्रहः।

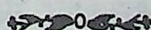
(९३९) ग्राम्यपशु। एष्विति। तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूनां सङ्घेष्वित्यर्थः। इह अनपुंसकेनेत्यनुवर्तनादाह—पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद इति। गौश्च गौश्च गौश्च इति पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतदबाधित्वा स्त्री शिष्यत इति भावः। ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—इमा इति। अनुप्रयोगे रूपभेदः फलमिति भावः। 'त्यदादितः शेषे' इति न भवति, 'गाव इमाः' इति भाष्यप्रयोगादित्याहुः। रुरव इमे इति। रुरुः कृष्णाख्यो मृगः। अग्राम्यपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते। किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः। ततश्चानुप्रयोगे इमे इति पुंलिङ्गत्वमेव। ब्राह्मणा इमे इति। ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्चेति विग्रहः। अपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते।

सर्वसमासशेषप्रकरणम्

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विविधः—लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः।

किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः। अन्यथा ब्राह्मण्यः इमा इति स्यात्। एतौ गावाविति। स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गयोः सहोक्तौ असङ्घत्वान्न स्त्री शिष्यते। सङ्घशब्दो हि बहूनां समुदाये वर्तते, अन्यथा एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे किं तेनेति भावः। स्त्रीशेषे तु एते इति अनुप्रयोगे रूपं स्यात्। वत्सा इमे इति। वत्साश्च वत्साश्च इति विग्रहः। तरुणत्वान्न स्त्री शिष्यते। अन्यथा वत्सा इमा इत्यनुप्रयोगः स्यात्। अनेकशफेष्विति। वाच्यमिति। वार्तिकमिदम्। एकशफा अश्वादयः, तेषां सहोक्तौ ग्राम्यपश्विति न भवति। अश्वा इमे इति। एकशफत्वान्न स्त्री शिष्यते। ततश्चानुप्रयोगे पुंल्लिङ्गत्वमिति भावः। ननु 'सरूपाणाम्' इति सूत्रे 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इत्यतः द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्या द्वन्द्वे एकशेष इति भाष्यात् कृते द्वन्द्वे एकशेषः स्यादित्यत आह—इहेति। इहोदाहृतेषु एकशेषविषयेषु सर्वत्र प्रसक्तं द्वन्द्वमनवकाशत्वादेकशेषो बाधते। कृते त्वेकशेषेऽनेकाभावात् द्वन्द्वो नेत्यर्थः। द्वन्द्वसमासे एकशेषः इति भाष्यं तु द्वन्द्वे प्रसक्ते सहविवक्षायामेकशेष इति व्याख्येयम्। ननु कृत एव द्वन्द्वे एकशेषो भवतु, का हानिरित्यत आह—तेनेति। द्वन्द्वात् प्रागेवैकशेषाश्रयणेनेत्यर्थः। कृते द्वन्द्वे एकशेषाभ्युपगमे शिरसी इति द्विवचने शिरांसीति बहुवचने च समासस्येत्यन्तोदात्तः स्यात्, प्राण्यङ्गत्वात् 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिना एकवद्भावश्च स्यादित्यर्थः। आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादिसङ्ग्रहः। पन्थानाविति। द्वन्द्वे कृते एकशेषाभ्युपगमे पन्थानौ पन्थानः, पथिभ्याम् पथिभिः इत्यादौ 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययः समासान्तः स्यादिति भावः। न चात्र 'इतोऽत्सर्वनाम' इति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधानाल्लिङ्गात् समासान्तः सुपरिहरः। 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि सावित्यनुवर्त्य पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम्, 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे अपन्थानावित्यादौ 'इतोऽत्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् एकशेषप्रकरणं समाप्तम्।

अथ प्रसङ्गात् सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—कृत्तद्धितेति। कृदन्ताः तद्धितघटिताः समासा एकशेषाः सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्चविधा इत्यर्थः।

प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि 'सह सुपा' (सू ६४९) इति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति, उन्मत्तगङ्गम्—

वृत्तिसामान्यलक्षणमाह—**परार्थाभिधानं वृत्तिरिति** । 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत् । अभिधानमिति करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्यः योऽयं विशिष्टैकार्थः तत्प्रतिपादिका वृत्तिरित्यर्थः, प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टकार्यप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत् । समुदायशक्तिश्च 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लभ्या । तत्र समासतद्धितयोः पदविधित्वं स्पष्टमेव, 'सुप्सुपा' इत्यनुवर्त्य समासविधानात्, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाणत्वात् । कृतामपि केषाञ्चित् 'कर्मण्यण्' इति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्वमस्त्येव । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव । एकशेषविधावपि द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तेः द्वन्द्वविषये तद्विधानात् एकार्थीभावोऽस्त्येव इति मञ्जूषादौ विस्तरः । **वृत्त्यर्थावबोधकमिति** । यद्यपि वृत्तावेव समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकता, न तु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितम् । तथापि समासवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तपदानां पृथक्प्रयुज्यमानानां समूहो विग्रहवाक्यमिति बोध्यम्[1] । **परिनिष्ठितत्वादिति** । व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः । **प्रयोगानर्ह इति** । व्याकरणसंस्कृतत्वाभावादित्यर्थः । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने । **राज्ञः पुरुष इति** । लौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः । **राजन् + अस् पुरुष + सु इति** । अलौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः । **अविग्रहो नित्यसमास इति** । लौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः, समासस्य नित्यत्वादिति भावः । **अस्वपदेति** । समस्यमानपदसमानार्थकपदान्तरकृतविग्रहो वा नित्यसमास इत्यर्थः । सञ्ज्ञाविषयसमासे तु वाक्येन सञ्ज्ञानवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव । तत्र समासनित्यत्ववादस्तु वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाभावात् गौण इत्याहुः । **चतुर्विध इति** । अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्चेति चतुर्विध इत्यर्थः । **प्रायोवाद इति** । प्रायस् इत्यव्ययं बाहुल्ये । बाहुल्याभिप्रायकश्च तस्य चातुर्विध्यप्रवाद इत्यर्थः कुत इत्यत आह—**अव्ययीभावेति** । **बहिर्भूतानामपीति** । समासानामिति शेषः । **प्रायोऽभिप्राय इति** । बाहुल्यतात्पर्यक इत्यर्थः । **सूपप्रतीति** । इह द्वन्द्वे चेत्यनन्तरं श्रुतम्

---

१. विग्रह च तद् वाक्यं चेति विग्रहवाक्यम् । अथवा विशेषेण ग्रहणं विग्रहः । विग्रहार्थं तद् वाक्यं विग्रहवाक्यम् । विग्रह-वाक्यस्यार्थो विग्रहवाक्यार्थः । —न्यासः २-१-१ ।

इत्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्राः इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात्। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। तद्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव। तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम्। किं च—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो गुणैः॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः। तिङा, पर्यभूषयत्। नाम्ना, कुम्भकारः। धातुना, कटप्रूः—अजस्रम्। तिङां तिङा पिबतखादता, खादतमोदता। तिङां सुपा, कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम्।

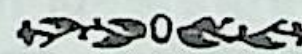
अभावादितिपदम् अव्ययीभावे इत्यनन्तरं, तत्पुरुषे इत्यनन्तरं, बहुव्रीहावित्यनन्तरं चान्वेति। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्रधानतया, उन्मत्तगङ्गं देशः, लोहितगङ्गं देशः इत्यव्ययीभावेऽन्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। अतिमालादौ तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्रधानतया उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। द्वित्रा इति बहुव्रीहौ उभयपदार्थप्रधानतयाऽन्यपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे समाहारस्यैव प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारय इति। 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इत्युक्तेरिति भावः। तद्विशेषो द्विगुरिति। कर्मधारयविशेष इत्यर्थः। 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिरिति भावः। अनेकपदत्वमिति। द्वित्रिचतुरादिपदकत्वमित्यर्थः। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिगतस्यानेकग्रहणस्य द्वन्द्वविधावप्यनुवृत्तेरिति भावः। क्वचिदेवेति। द्वयह्नजात इत्यादावित्यर्थः। इत्युक्तमिति। भाष्यादाविति शेषः। किञ्चेति। अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने। सुपां सुपेति। सुबन्तानां सुबन्तेन तिङन्तेन प्रातिपदिकेन धातुना च समासः। अथेति पूर्ववाक्यव्यवच्छेदे। तिङामिति। तिङन्तानां तिङन्तेन सुबन्तेन च समास इत्येवं षड्विधः समासो ज्ञेय इत्यर्थः। सुपेति। सुपेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। राजपुरुष इति। राज्ञ इत्यस्य षष्ठ्यर्थान्तस्य पुरुष इति सुबन्तेन समासः। तिङेति। सुपा तिङेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। पर्यभूषयदिति। 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् परीति सुबन्तस्य तिङन्तेन समासः। नाम्नेति। सुपां प्रातिपदिकेन समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। कुम्भकार इति। 'उपपदमतिङ्' इति कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य कारेति प्रातिपदिकेन

सर्वसमासान्तप्रकरणम्

(९४०) ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ५।४।७४॥ अ अनक्षे इति च्छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्, अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न। अर्धर्चः। अनृचबह्वृचावध्येतर्येव। नेह–अनृक्साम। बह्वृक्सूक्तम्। विष्णोः पूर्विष्णुपुरम्। क्लीबत्वं

समासः। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इत्युक्तेरिति भावः। धातुनेति। सुपां धातुना समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। कटप्रूरिति। 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' इति वार्तिकेन 'प्रु गतौ' इति धातुना समासो निपातितः, नतु तिङन्तेनोपपदसमास इति भ्रमितव्यम्, क्विब्विधाविह सप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावात्। अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह—अजस्रमिति। 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जस्धातुना सह नञ्समासो निपातितः। तिङां तिङेति। समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। पिबतखादतेति। मयूरव्यंसकादित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः। तिङां सुपेति। समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। कृन्तविचक्षणेति। हे विचक्षण कृन्त छिन्द्धीत्यर्थः। इह तिङन्तस्य सुबन्तेन समासः कथमित्यत आह–एहीडादय इति। अत्र सुपां तिङेत्यनेनैव तिङां सुबन्तेनेत्यस्यापि ग्रहणात् समासस्य षड्विधत्वं चिन्त्यम्। पञ्चविधत्वमेव युक्तम्, उभयत्रापि सुप्तिङ्घटितत्वाविशेषादित्याहुः। अन्ये तु सुपां तिङेत्यनेन सुबन्तपूर्वपदकतिङन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणम्। तिङां सुबन्तेनेत्यनेन तु तिङन्तपूर्वपदकः सुबन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणमित्याहुः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां सर्वसमासशेषप्रकरणं, समाप्तम्।

(९४०) अथ सर्वसमाससाधारणसमासान्ता निरूप्यन्ते—ऋक्पूरब्धूः। छेद इति। सूत्रे अ इति लुप्तप्रथमान्तनिर्देश इति भावः। 'समासान्ता' इत्यधिकृतम्। ऋगादिभिः समासो विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—ऋगाद्यन्तस्येति। ऋक्, पुर्, अप्, धुर्, पथिन् एतदन्तस्येत्यर्थः। अप्रत्यय इति। अकारात्मकप्रत्यय इत्यर्थः। अक्षे या धूरिति। अक्षसम्बन्धिनी या धूरित्यर्थः। सूत्रे सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया अनक्षे इति सप्तमी। अनक्षे इति च धुर्शब्देनैव सम्बध्यते, अन्यैरसम्भवादिति भावः। अर्धर्चं इति। ऋचोऽर्धमिति विग्रहः। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः। अकारः समासान्तः। 'अर्धर्चाः

लोकात् । विमलापं सरः । (९४१) द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ६ । ३ । ९७ ॥ अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्वयोर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । 'समापो देवयजन'मिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह—स्वप्, स्वपी । 'अवर्णान्ताद्वा' (वा ५०४५) । प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् । (९४२) ऊदनोर्देशे ६।३।९८ ॥ अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद् देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु–अक्षधूः ।

पुंसि च' इति पुंस्त्वम् । अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति । अविद्यमानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । अनृचः केवलयजुरध्येता । बहवः ऋचः यस्येति बह्वृचः ऋक्छाखी इत्युदाहरणम् । अध्येतर्येवेति नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । अनृक् सामेति । अविद्यमानाः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । ऋच्यनध्यूढं प्रजापतेर्हृदयं साम । बह्वृक्सूक्तमिति । बहवो ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । अथ पुर्शब्दान्तस्योदाहरति—विष्णोरिति । ननु पुर्शब्दस्य स्त्रीत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति विष्णुपुर्शब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत आह—क्लीबत्वं लोकादिति । अथाप्शब्दान्तस्योदाहरति—विमलापं सर इति । विमला आपः यस्मिन्निति विग्रहः ।

(९४१) द्व्यन्तरुप । कृतसमासान्तस्येति । अकारप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । एभ्य इति । द्वि, अन्तर्, उपसर्ग एतेभ्य इत्यर्थः । अपस्येति । अकारप्रत्ययान्तस्याप्शब्दस्येत्यर्थः । ईत्स्यादिति । 'आदेः परस्य' इति परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः । द्वयोर्गता इति । द्वयोः पार्श्वयोर्गताः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अकारप्रत्ययः, ईत्त्वं, सवर्णदीर्घश्च । अन्तरीपमिति । अन्तर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रतीपमिति । प्रतिकूलाः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात् परत्वात् ईत्त्वम् । समीपमिति । सङ्गताः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात् परस्योदाहरणान्तरमिदम् । समापो देवयजनमिति । श्रुतिरेषा । अत्र उपसर्गात् परत्वाभावात् ईत्त्वं नेति भावः । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः । समाप इति पुंस्त्वं छान्दसम् । भाष्ये तु समाप ईत्त्वं नेत्युक्त्वा समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम् । तत्र समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विवक्षितः, 'समीपसमृद्धि' इति निर्देशात्, समीपमिति भाष्ये उदाहरणाच्च । स्वबिति । शोभना आपो यस्येति विग्रहः । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । अकृतसमान्तत्वादीत्त्वं न । स्वपी इति । प्रथमाद्विवचनमिदम् । अवर्णान्ताद्वेति । अवर्णान्तादुपसर्गात् परस्यापस्य ईत्त्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । प्रेपम् प्रापमिति । प्रगता आपो यस्येति विग्रहः । परेपम् परापमिति । परागता आपो यस्येति विग्रहः ।

(९४२) ऊदनोर्देशे । ईत्त्वस्यापवादः । ऊत् स्यादिति । 'आदेः परस्य' इति

दृढधूरक्षः। सखिपथो, रम्यपथो देशः। (९४३) अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ५।४।७५॥ एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात्।। प्रतिसामम्। अनुसामम्। अवसामम्। प्रतिलोमम्। अनुलोमम्। अवलोमम्। 'कृष्णोदक्पाण्डुसङ्ख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' (वा ५०४६)। कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः प्रासादः। 'सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यां च' (वा ५०४७)। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरम्। अच् इति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः। (९४४) अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६॥

ज्ञेयम्। अनूपो देश इति। अनुकूला: आप: यस्मिन्निति विग्रहः। अप्रत्ययः, ऊत्वं सवर्णदीर्घश्च। अनूपः इत्यत्र ऊपोऽवग्रहणार्थं दीर्घोच्चारणमिति भाष्यम्। बह्वृचास्तु अनूपो गोमान् गोभिरित्यत्र नावगृह्णन्ति। तदेवम्, 'ऋक्पूः' इति सूत्रगतः अप्शब्दः प्रपञ्चितः। अथ धुर्शब्दान्तस्योदाहरति—राजधुरेति। राज्ञो धूरिति विग्रहः। धुर्शब्दोऽत्र राज्ये लाक्षणिकः। 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। टाप्। अक्षे त्विति। अक्षसम्बन्धिनी या धूस्तदन्तात् अकारप्रत्ययो न। अक्षधूरिति। 'अक्षो नाम रथावयवदण्डविशेषः' इति व्याख्यानेऽत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम्। दृढधूरक्ष इति। दृढा धूर्यस्येति विग्रहः। एतेनाक्षे पूर्वपदे धुरो नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम्। तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रे धुर्शब्दः प्रपञ्चितः। अथ पथिन्शब्दस्योदाहरति—सखिपथाविति। सखा च पन्थाश्चेति द्वन्द्वः। अकारप्रत्ययः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। सखिपथ इति पाठे तु सख्युः पन्थाः इति तत्पुरुषः। रम्यपथ इति। रम्यः पन्था यस्येति विग्रहः।

(९४३) अच्प्रत्यन्वव। एतत्पूर्वादिति। प्रति, अनु, अव एतत्पूर्वकादित्यर्थः। प्रतिसाममिति। प्रतिगतं सामेति विग्रहः। अच्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। अनुसाममिति। अनुगतं सामेति विग्रहः। अच्, टिलोपः। अवसाममिति। अवकृतं सामेति विग्रहः। अच् टिलोपः। प्रतिलोममिति। प्रतिगतं लोमेति विग्रहः। अनुलोममिति। अनुगतं लोमेति विग्रहः। अवलोममिति। अवगतं लोमेति विग्रहः। सर्वत्राच्, टिलोपः। कृष्णोदगिति। नेदं वार्तिकम्। किं त्वच्प्रत्येत्यत्र अजिति योगविभागमूलाभियुक्तोक्तिरेषा। कृष्णेति। कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिस्रो भूमयः यस्येति च विग्रहः। प्रासादः सर्वत्र विशेष्यः। सङ्ख्याया इति। इदमप्यजिति योगविभागमूलकमेव। सङ्ख्यायाः परो यो नदीशब्दः गोदावरीशब्दश्च ताभ्यामजिष्यत इत्यर्थः। पञ्चनदमिति। पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहः। सप्तगोदावरमिति। सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः। 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः। अचि 'यस्येति च' इति लोपः। 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्। अन्यत्रापीति।

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः। गवामक्षीव गवाक्षः। (९४५) **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५।४।७७॥** एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः 'त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते' (वा ३३५१)। त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे उपचतुराः। तत एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिणी च भ्रुवौ च—अक्षिभ्रुवम्। दाराश्च गावश्च दारगवम्। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च—ऊर्वष्ठीवम्। निपातनाट्टिलोपः।

अजिति शेषः। पद्मनाभ इति। पद्मं नाभौ यस्येति विग्रहः। वस्तुतस्तु योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् पृषोदरादित्वमेवोचितम्[1]।

(९४४) अक्ष्णोऽदर्शनात्। अदर्शनादिति च्छेदः। दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः। करणे ल्युट्। अचक्षुर्वाचिन इति फलितम्। तदाह—अचक्षुःपर्यायादिति। गवामक्षीवेति। अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः प्रयुज्यते मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचकत्वाभावादच्। पुंस्त्वं लोकात्।

(९४५) अचतुर। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहय इति। बहुव्रीहय एवेत्यर्थः। भाष्यवाक्यमिदम्। अचतुर इति। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति विद्यमानपदलोपः। विचतुर इति। विगतानि चत्वारि यस्येति विग्रहः। सुचतुर इति। सु शोभनानि चत्वारि यस्येति विग्रहः। 'न पूजनात्' इति निषेधो बाध्यते। त्र्युपाभ्यामिति। वार्तिकमिदम्। त्रि उप—आभ्यां परो यश्चतुर्शब्दस्तस्मादजिष्यते। त्रिचतुरा इति। त्रयो वा चत्वारो वेति विग्रहः। 'सङ्ख्ययाव्ययासन्न' इति बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' इति डचं बाधित्वाऽच्। डचि तु टिलोपः स्यात्। उपचतुरा इति। त्रयः पञ्च वेत्यर्थः। 'सङ्ख्ययाव्यया' इति बहुव्रीहिः। अच्। तत एकादश द्वन्द्वा इति। द्वन्द्वा एवेत्यर्थः। इदमपि भाष्यवाक्यम्। स्त्रीपुंसाविति। स्त्री च पुमांश्चेति विग्रहः। अच्। स्त्रीपुमांसाविति न भवति। धेन्वनडुहाविति। धेनुश्च अनड्वांश्चेति विग्रहः। अच्। धेन्वनड्वाहाविति न भवति। समाहारद्वन्द्वे तु 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इत्येव सिद्धम्। ऋक्सामे इति। ऋक्च साम चेति विग्रहः। अच्, टिलोपः। ऋक्सामनी इति न भवति। वाङ्मनसे इति। वाक् च मनश्चेति विग्रहः। अच्। वाङ्मनसी इति न भवति। अक्षिभ्रुवमिति। अच्। 'प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम्'। अक्षिभ्रु इति न भवति। दारगवमिति। समाहारद्वन्द्वादच्।

---

१. मुकुटस्तु—"योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वं, न तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच समासान्त इति नियमः" इति प्राह। तेन "प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः" इति माघोक्तिः संगच्छते।

पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च-नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च-रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा चाहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो-निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्र-

---

दारगु इति न भवति । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु दारगावः । ऊर्वष्ठीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । ऊरू सक्थिनी । अष्ठीवन्तौ जानुनी । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इति 'जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्' इति चामरः । नन्वडित्त्वादनान्तत्वाच्च कथं टिलोप इत्यत आह—निपातनाट्टिलोप इति । पदष्ठीवमिति । पादौ चाष्ठीवन्तौ चेति द्वन्द्वादच् । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । नन्वभत्वात् कथमिह पादशब्दस्य पद्भाव इत्यत आह—निपातनादिति । नक्तमिति मान्तमव्ययम् । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् । नक्तन्दिवेति द्वन्द्वादच् । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वम्, नपुंसकत्वं च । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावः । मान्तत्वमिति । रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि कृते रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । 'यस्येति च' इति आकारलोपः, अम्भावश्च । अहर्दिवमिति । द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि, लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेति प्रत्ययलक्षणाभावात् 'रोऽसुपि' इति रत्वम्, अच्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, अम्भावश्च । नन्वहन्शब्दार्थस्य दिवाशब्दार्थस्य च एकत्वात् साहित्याभावात् कथमिह द्वन्द्वः । अहर्व्यक्तिभेदमादाय द्वन्द्वप्रसक्तावपि 'विरूपाणामपि समानार्थकानाम्' इत्येकशेषो दुर्वार इत्यत आह—वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वो निपात्यत इत्यर्थः । सरजसमिति । रजोऽप्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः । रजः धूलिः । साकल्ये सहशब्दस्य रजःशब्देनाव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । अच् । अव्ययीभाव इति । भाष्ये तथावचनात् अव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः । सरजः पङ्कजमिति । रजोभिः परागैः सहेति विग्रहः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः । बहुव्रीहित्वात् नाच् । निःश्रेयसमिति । कर्मधारयादच् । तत्पुरुष एवेति । तथा भाष्यादिति भावः । निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो यस्येति बहुव्रीहित्वान्नाच् इति भावः । 'ईयसश्च' इति निषेधान्न कप् । पुरुषायुषमिति । षष्ठीसमासात् अजिति भाष्यम् । ततो द्विगुरिति । भाष्यवाक्यमिदम् । द्व्यायुषम् त्र्यायुषमिति । द्वयोरायुषोः समाहार इति, त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः । 'तद्धितार्थे' इति द्विगोरच् । ततो द्वन्द्व इति । भाष्यवाक्यमिदम् । ऋग्यजुषमिति । ऋचश्च यजूंषि च एषां

सारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । (९४६) ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५ । ४ । ७८ ।। अच्स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । 'पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा ३३-५२) । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । (९४७) अवसमन्धेभ्यस्तमसः ५ । ४ । ७९ ।। अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धम् । पचाद्यच् । अन्धं तमोऽन्धतमसम् । (९४८) श्वसो वसीयःश्रेयसः ५ । ४ । ८० ।। वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईयसुनि वसीयः । श्वसुशब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम्,

---

समाहार इति समाहारद्वन्द्वः । ततस्त्रयः कर्मधारया इति । तथा भाष्यादिति भावः । जातोक्ष इति । जातश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि सत्युक्षन् शब्दे टिलोपः महोक्ष इति । महांश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । 'आन्महतः' इत्यात्त्वम् । अचि टिलोपः । वृद्धोक्ष इति । वृद्धश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि टिलोपः । उपशुनमिति । अव्ययीभावादच्, तथा भाष्यात् । नन्वत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः कुतो न स्यात् । 'अतद्धिते' इति पर्युदासात् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति कथं वा सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह—टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यत इति । गोष्ठश्व इति । सप्तमीसमासादजिति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् सप्तमीसमासः । टिलोपः । 'अतद्धिते' इति निषेधान्न सम्प्रसारणम् । षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्वा ।

(९४६) ब्रह्म । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अच्स्यादिति । ब्रह्मवर्चसमिति । ब्रह्मणो वर्च इति विग्रहः । हस्तिवर्चसमिति । हस्तिनो वर्च इति विग्रहः । पल्यराजभ्यामिति । आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः । पल्यवर्चसमिति । पलं मांसं तदर्हति पल्यः, मांसभोजीत्यर्थः । तस्य वर्च इति विग्रहः । राजवर्चसमिति । राज्ञां वर्च इति विग्रहः ।

(९४७) अवसमन्धेभ्यस्तमसः । अव सम् अन्ध एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मादच्स्यादित्यर्थः । अवतमसमिति । अवहीनं तम इति विग्रहः । प्रादिसमासः । सन्तमसमिति । सन्ततं तमः इति विग्रहः । प्रादिसमासः । अन्धयतीत्यन्धमिति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' चुरादिः, दृष्टिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । पचाद्यजिति । 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति पचादित्वप्रयुक्तोऽच्प्रत्यय इत्यर्थः । अचि णिलोपेऽन्धमिति रूपम् । गाढमित्यर्थः फलति । गाढस्यैव तमसः दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् । अन्धतमसमिति । कर्मधारयादच् ।

(९४८) श्वसः । श्वस् इत्यव्ययात् परो यो वसीयश्शब्दः श्रेयश्शब्दश्च तस्मादच् स्यादित्यर्थः । वसुशब्दः प्रशस्तवाचीति । 'यं कामयेत् वसीयान् स्यात्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । तत इति । अतिशयेन वसुरिति विग्रहे 'द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुनि, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपे वसीयश्शब्द इत्यर्थः । श्वस्शब्द इति ।

श्वःश्रेयसं ते भूयात् । (९४९) अन्ववतप्ताद्रहसः ५ । ४ । ८१ ॥ अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् । **(९५०) प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ५ । ४ । ८२ ॥** उरसि प्रति-प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । **(९५१) अनुगवमायामे ५ । ४ । ८३ ॥** एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । 'यस्य चायामः' (सू ६७०) इति समासः । **(९५२) द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ५ । ४ । ८४ ॥** अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च

यद्यपि श्वस्-शब्दः कालविशेषवाची । तथापि प्रकृते शब्दशक्तिस्वभावादुत्तरपदार्थभूतां प्रशंसाम् आशीर्विषयं द्योतयतीत्यर्थः । आशिषो विषयः आशीर्विषयः तमिति षष्ठीसमासः । प्रशंसाविशेषणम् । विषयशब्दस्य नित्यपुंल्लिङ्गत्वात् न स्त्रीलिङ्गता । एवञ्च श्वस्शब्दः उत्तरपदार्थगतप्राशस्त्यस्य द्योतक इति फलितोऽर्थः । ननु तर्हि श्वस्शब्दस्योत्तरपदार्थगत-प्राशस्त्यद्योतकत्वेऽप्युत्तरपदसामानाधिकरण्याभावात् कथं विशेषणसमास इत्यत आह—**मयूरेति** । तथाचाशीर्लिङादिप्रयोग एव अस्य साधुत्वमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**श्वोवसीयसमिति** । अतिशयेन प्रशस्तमित्यर्थः । **श्वःश्रेयसमिति** । अतिशयेन प्रशस्तमिति विग्रहे प्रशस्तशब्दादीयसुन्, 'प्रशंस्यस्य श्रः, 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । आद्गुणः । श्रेयस् इति रूपम् । श्वस्शब्दस्तु उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्योतकः । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरः । ते भूयादिति तु उभयत्रापि सम्बध्यते—श्वोवसीयसं ते भूयात्, श्वःश्रेयसं ते भूयादिति ।

(९४९) अन्ववतप्ताद्रहसः । अनु अव तप्त एतेषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परो यो रहश्शब्दः तस्मादच्स्यादित्यर्थः । रहः अप्रकाशप्रदेशः । **अनुरहसमिति** । अनुगतं रह इति विग्रहः । **अवरहसमिति** । अवहीनं रह इति विग्रहः । उभयत्र प्रादिसमासः । **तप्तरहसमिति** । तप्तं रह इति विग्रहः ।

(९५०) प्रतेरुरसः । सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तत इति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यर्थद्योतकात् प्रतेः परो यः उरश्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः । **उरसीति** । अनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । सप्तम्यर्थद्योतकः प्रतिः । तस्य विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभाव इति भावः ।

(९५१) अनुगवमायामे । एतदिति । अनुगवमित्येतदित्यर्थः । अनुना दीर्घत्वे द्योत्येऽच्प्रत्ययान्तो निपात्यत इत्यर्थः । आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः । **अनुगवं यानमिति** । अनुगोशब्दादचि अवादेश इति भावः । **यस्य चेति** । 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावसमासः । तथा च गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यकं यानमित्यर्थः फलतीति भावः ।

(९५२) द्विस्तावा । यावती प्रकृताविति । यतोऽङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः । अश्वमेधस्य प्रकृतिरग्निष्टोमः, तत्राम्नाताऽङ्गकलापानामश्वमेधेऽतिदेशात् । तदुक्तं कल्पसूत्रेषु

निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ, तत्रेदं निपातनम् । 'वेदिः' इति किम् ? द्विस्तावती-त्रिस्तावती रज्जुः । (९५३) उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५ ॥ प्रगतोऽध्वानं-प्राध्वो रथः । (९५४) न पूजनात् ५ । ४ । ६९ ॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । 'स्वतिभ्यामेव' (वा ३३४६) । नेह । परमराजः । पूजनात् किम् ? गामतिक्रान्तोऽतिगवः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—'

'सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृतिः' इति । तस्मिन् अग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं श्रुतम् । तत्र च 'त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची, षट्त्रिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची'ति प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम् । अस्यां तु वेद्यां ततो द्विगुणितं त्रिगुणितं च क्षेत्रपरिमाणमुक्तं कल्पसूत्रेषु 'अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः' इति । पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् । तथा च प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती वेदिस्तदपेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ वेदिरस्ति, तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिधेयायां द्विस्तावेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि कृते द्विरिति त्रिरिति च रूपम् । तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती । प्राकृतपरिमाणेति यावत् । द्विरिति तच्छब्दार्थे प्रकृतिपरिमाणेऽन्वेति । द्विः तावतीति विग्रहः । द्विरावृत्तं प्राकृतं यत् परिमाणं तद्वत्याश्वमेधिकी वेदिरित्यर्थः । अत एव निपातनात् समासः, अच्प्रत्ययः, तावतीशब्दस्य 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ प्रत्ययस्याडित्त्वेऽपि प्रकृतेर्नान्त्वत्वाऽभावेऽपि टिलोपः । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरिति । अत्र वेद्यामप्रवृत्तेरच्प्रत्ययटिलोपसमासा न भवन्तीत्यर्थः । तथा च प्रत्युदाहरणे 'द्वि'रिति भिन्नं पदम् ।

(९५३) उपसर्गादध्वनः । उपसर्गात् परो योऽध्वन्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । प्राध्वो रथ इति । 'अत्यादयः' इति समासादच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

(९५४) न पूजनात् । परेभ्य इत्यध्याहार्यम् । समासान्ता इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तदाह—पूजनार्थादिति । 'पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्योदाहरति—सुराजेति । सु शोभनो राजेति प्रादिसमासः । अतिराजेति । पूज्यो राजेत्यर्थः । उभयत्रापि 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति । स्वतिभ्यामेवेति । स्वतिभ्यां परो यो राजन् शब्दस्तस्मादेवेत्यर्थः । तथा वार्तिकादिति भावः । नेहेति । निषेध इति शेषः । परमराज इति । परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः । अतिगव इति । 'अत्यादयः' इति समासः । अतः पूजनार्थकत्वाभावात् न टचो निषेधः । एवं परमराज इत्यत्रापि । इत्यतः प्रागिति । 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसङ्ग्रहोऽयम् । सुसक्थः स्वक्ष इति । सु शोभने सक्थिनी यस्य, सु शोभने अक्षिणी यस्येति च विग्रहः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच ।

(सू ८५२) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः । (९५५) किमः क्षेपे ५।४।७० ॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा—किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् ? किंराजः । किंसखः । किंगवः । (९५६) नञस्तत्पुरुषात् ५ । ४ । ७१ ॥ समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात् किम् ? अधुरं शकटम् । (९५७) पथो विभाषा ५ । ४ । ७२ ॥ नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । तत्पुरुषात् इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

अलुक्समासप्रकरणम्

(९५८) अलुगुत्तरपदे ६ । ३ । १ ॥ अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकार-

---

(९५५) किमः क्षेपे । किंराजा । किंसखेति । इह 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति । 'किंक्षेपे' इति समासः । किंराजः । किंसख इति । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । कस्य राजा, को राजेति वा विग्रहः । निन्दानवगमान्न टचो निषेधः ।

(९५६) नञस्तत्पुरुषात् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—समासान्तो नेति । नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात् समासान्तो नेति फलितम् । अधुरं शकटमिति । अविद्यमाना धूर्यस्येति विग्रहः । नञ्पूर्वपदत्वेऽप्यतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इति समासान्तस्य न निषेधः ।

(९५७) पथो विभाषा । पथ इति । पथिन्शब्दादित्यर्थः । अपथमिति । न पन्था इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः । 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । अपन्था इति । अप्रत्ययाभावे रूपम् । तत्पुरुषादित्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । अपथो देश इति । अविद्यमानः पन्था यस्येति विग्रहः । बहुव्रीहित्वात् 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययस्य पाक्षिकोऽपि न निषेधः । अपथं वर्तते इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययस्य न पाक्षिकोऽपि निषेधः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां सर्वसमासान्तप्रकरणं समाप्तम् ।

(९५८) अथालुक्समासो निरूप्यते—अलुगुत्तरपदे । नायं विधिः, राजपुरुष इत्यादावतिप्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यारम्भाच्च । किन्तु पदद्वयमधिक्रियते । अस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्यत आह—अलुगधिकारः प्रागानङ इति । 'आनङृतः' इत्यतः

स्त्वापादसमाप्तेः । (९५९) पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥ एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः । 'ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानम्' (वा ३८७८) । ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचाराद् ब्राह्मणानि, तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसङ्ख्यानादेव । (९६०) ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ६ । ३ । ३ ॥ ओजसाकृतमित्यादि । 'अञ्जस उपसङ्ख्यानम्' (वा ३८८०) । अञ्जसाकृतम् ।

प्रागित्यर्थः । उत्तरपदेति । षष्ठस्य तृतीये पादे आद्यमिदं सूत्रम् । इत उत्तरमेतत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमुत्तरपदाधिकार इत्यर्थः । अत्रोत्तरपदाधिकारनियमे भाष्यमेव प्रमाणम् ।

(९५९) पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । एभ्य इति । स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः 'सुपो धातु' इति लुङ् न स्यादित्यर्थः । उत्तरपदे । उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् । स्तोकान्मुक्त इति । एवमल्पान्मुक्तः । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः । अत्र पञ्चम्या अलुक् । एवमिति । आदिपदेन[1] समासविधौ गृहीतानामन्तिकादीनां ग्रहणादिति भावः । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रादागतः । निस्तोक इति । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । अतः स्तोकशब्दस्य उत्तरपदपरकत्वाभावात् पञ्चम्या अलुक् न । स्तोकान्मुक्तः इत्यादौ समासप्रयोजनं तु समासस्वरः, सर्वस्मात् स्तोकान्मुक्त इति विशेषणयोगाभावश्च । किञ्च, स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिरित्यादौ समुदायात्तद्धितोत्पत्तिश्च । स्तोकान्मुक्तौ, स्तोकान्मुक्ताः इति द्विबहुवचनान्तैर्न समासः, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानमिति । पञ्चम्या अलुक् इति शेषः । ननु ब्राह्मणानि शंसतीत्यर्थे कथं पञ्चमी । विधायकवाक्यानि हि ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, 'कर्मचोदनाब्राह्मणानि' इति कल्पसूत्रात् 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति मन्त्रभिन्नवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना सङ्केतितत्वाच्च । एतादृशब्राह्मणभागस्य न क्वापि शंसनं विहितम्, 'ऋचः शंसति निविदः शंसति' इति श्रुतिष्वित्यत आह—ब्राह्मणे इति । शस्त्राणीति । ऋचां निविदां च सङ्घः शस्त्रम् । उपचारादिति । लक्षणयेत्यर्थः । द्वितीयार्थे इति । पञ्चम्या अलुगुपसङ्ख्यानबलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीत्यर्थः ।

(९६०) ओजस् । ओजस्, सहस्, अम्भस् तमस् एषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । ओजसाकृतमिति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । इत्यादीति । सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम् । तमसावृतम् । तमोवृतमिति तु असाध्वेव । शेषषष्ठ्या वा समासः । अञ्जस उपसङ्ख्यान-

---

१. 'स्तोकान्तिकदूरार्थ-कृच्छ्राणि स्तोकादीनि' । —काशिका ।

आर्जवेन कृतमित्यर्थः। 'पुंसानुजो जनुषान्ध इति च' (वा ३८८१)। यस्याग्रजः पुमान्स पुंसानुजः। जनुषान्धो जात्यन्धः। (९६१) मनसः संज्ञायाम् ६।३।४॥ मनसागुप्ता। (९६२) आज्ञायिनि च ६।३।५॥ मनसः इत्येव। मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी। (९६३) आत्मनश्च ६।३।६॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्। 'पूरण इति वक्तव्यम्' (वा ३८८२)। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः। पूरणे किम्? आत्मकृतम्।

मिति। अञ्जश्शब्दात् तृतीयाया अलुक् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। अञ्जसाकृतमिति। अञ्जश्शब्दः आर्जवे वर्तते, यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयतीत्यादौ तथा दर्शनात्। तदाह—आर्जवेनेति। पुंसानुजः। तृतीयाया अलुकि साधुरिति शेषः। यस्येति। यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना अनुजः कनीयान् इत्यर्थः। जनुषेति। 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः। जनुषा जन्मना हेतुना अन्ध इत्यर्थः। फलितमाह—जात्यन्ध इति। ब्राह्मण्यादिजातितुल्यान्ध्यवानित्यर्थः। उत्पत्तिप्रभृत्यन्ध इति यावत्।

(९६१) मनसः संज्ञायाम्। मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः। मनसागुप्तेति। कस्याश्चित् सञ्ज्ञेयम्। असञ्ज्ञायां तु मनोगुप्ता।

(९६२) आज्ञायिनि च। मनस इत्येवेति। अनुवर्तते एवेत्यर्थः। मनसस्तृतीयायां अलुक् स्यात् आज्ञायिनि परे इत्यर्थः। असञ्ज्ञार्थमिदम्। ज्ञातुमिति। प्रेरयितुमित्यर्थः। मनसाज्ञायीति। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक्।

(९६३). अत्र सूत्रभाष्ये 'आत्मनश्च पूरणे उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकं पठितम्। तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते—आत्मनश्चेति। चकारात्तृतीयाया अलुगिति चानुकृष्यत इत्याह—आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति। उत्तरपदे इति शेषः। पूरण इति वक्तव्यमिति। नात्र पूरणशब्दो गृह्यते किन्तु स्वरितत्वबलेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात् 'प्रत्ययग्रहणे' इति तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—पूरणप्रत्ययान्त इति। आत्मना पञ्चम इति। आत्मा पञ्चम इत्यर्थः। प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थे तृतीया। यद्वा आत्मकृतपञ्चमत्ववानित्यर्थः। करणे तृतीया। करोतिक्रियान्तर्भावेण तस्याः 'तृतीया तत्कृता' इति समासः। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम्। ननु सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धास्त्रयो विष्णुव्यूहाः। जनार्दनस्तु एषां नियन्तेति विष्णुपुराणादौ स्थितम्। तत्रेदमाहुः पौराणिकाः—जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति। तत्र तृतीयाया अलुकि आत्मना चतुर्थ इति भवितव्यमित्यत आह—जनार्दनस्त्विति। बहुव्रीहिरिति। आत्मा चतुर्थो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यर्थः। एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः। तदिदं भाष्ये स्पष्टम्।

(९६४) **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ६ । ३ । ७ ॥** आत्मनः इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थी इति योगविभागात्समासः । (९६५) **परस्य च ६ । ३ । ८ ॥** परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । (९६६) **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥** हलन्तादद‌न्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम् । त्वचिसारः । (९६७) **गवियुधिभ्यां स्थिरः ८ । ३ । ९५ ॥** आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र 'संज्ञायाम्' (सू०

---

(९६४) **वैयाकरणाख्यायाम्** । **आत्मन इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । न च 'आत्मनश्च' इत्यस्य वार्तिकत्वे कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति वाच्यम् । 'सोऽपदादौ' इति सूत्रे पठितस्य 'काम्ये रोरेवेति वाच्यम्' इति वार्तिकस्य 'इणः षः' इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुपपत्तेः व्याकरणे भवा वैयाकरणी, सा चासावाख्या च वैयाकरणाख्या तस्यां या चतुर्थी तस्या अलुगित्यर्थः । **आत्मनेभाषेति** । पूर्वाचार्यकृतमात्मनेपदस्य सञ्ज्ञान्तरमिदं धातुपाठे प्रसिद्धम् । **तादर्थ्ये चतुर्थीति** । तथा चात्मने इत्यस्यात्मार्थमित्यर्थः । आत्मगामिनि फले प्रायेण तद्विधानादिति भावः । ननु प्रकृतिविकाराभावात् कथमिह तादर्थ्ये चतुर्थ्याः समास इत्यत आह—**चतुर्थीति योगविभागादिति** । पस्पशाह्निकभाष्ये धर्माय नियमो धर्मनियम इति भाष्यमिह लिङ्गम् ।

(९६५) **परस्य च** । वैयाकरणाख्यायां[1] परशब्दस्यापि चतुर्थ्या अलुगित्यर्थः ।

(९६६) **हलदन्तात्** । **त्वचिसार इति** । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः' इत्यमरः । अथ हलन्तस्योदाहरणान्तरं वक्ष्यति—**युधिष्ठिर इति** । अत्र 'अजिरशिशिरस्थिर' इत्युणादिसूत्रेण स्थाधातोः किरचि स्थिरशब्दो व्युत्पादितः । तत्र 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते ।

(९६७) इदमारभ्यते—**गवियुधिभ्यां स्थिरः** । गवीति युधीति च सप्तम्या अनुकरणम् । स्थिर इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे । 'सहेः साडः सः' इत्यस्मात् स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह—**आभ्यामिति** । ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषया अवादेशात् पूर्वमेव ङेर्लुकि प्रवृत्तेः हलन्तत्वाभावात् कथमिहालुगित्यत आह—**अत्र गवीति** । **युधिष्ठिर इति** । युध्धातोर्भावे क्विपि युधशब्दात् सप्तम्येकवचनम् । हलन्तत्वादलुक्, षत्वं च । पाण्डवस्य धर्मपुत्रस्य नामेदम् । तदेवं हलन्तादलुकं प्रपञ्च्य अदन्तादलुकमुदाहरति—**अरण्येतिलका इति** । ननु तिलकशब्दस्य शौण्डादिगणेऽभावात् कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह—

---

१. "आत्मनेपद—परस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेव अलुकः सिद्धत्वात् आख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यते—इत्यर्थः" इति महाभाष्ये कैयटः ।

७२१) इति सप्तमीसमासः। 'हृद्द्युभ्यां च' (३८८५)। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। (९६८) कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ६। ३। १०॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षापणम्। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्, कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति। कारनाम्नि किम्? अभ्यर्हितपशुः। काराद्यन्यस्यैतद्देयस्य नाम। प्राचाम् किम्? यूथपशुः। हलादौ किम्? अविकटोरणः। हलदन्तात् किम्? नद्यां दोहो नदीदोहः। (९६९) मध्याद् गुरौ ६। ३। ११॥ मध्येगुरुः। 'अन्ताच्च' (वा ३८९४) अन्तेगुरुः। (९७०) अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ६। ३। १२॥ कण्ठेकालः। उरसिलोमा। अमूर्धमस्तकात् किम्? मूर्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामे किम्? मुखे कामोऽस्य मुखकामः। (९७१) बन्धे च विभाषा

अत्र सञ्ज्ञायामिति। हृद्द्युभ्यां चेति। हृच्छब्दात् दिव्शब्दाच्च सप्तम्या अलुग्वक्तव्य इत्यर्थः। असञ्ज्ञार्थमिदम्। हृदिस्पृगिति। 'पद्दन्' इति ङौ हृदयस्य हृदादेशः, हृदयं स्पृशतीत्यर्थः। दिविस्पृगिति। दिवं स्पृशतीत्यर्थः। इहोभयत्रापि सप्तम्या अलुग्विधानबलादेव कर्मणि सप्तमीति भाष्यम्[1]। 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यनेन त्वलुक् न सिध्यति तत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः।

(९६८) कारनाम्नि। यत् कारनामेति। राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः। नियमार्थमिति। प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव, कारनाम्नि हलादौ चेत् प्राचामेव, प्राचां कारनाम्नि चेत् हलादावेवेति नियमत्रयार्थमित्यर्थः। अविकटोरण इति[2]। अविशब्दात् सङ्घाते कटच्, उरणो मेषः। नद्यामिति। नद्युत्तारणे तात्कालिको दोहः करः।

(९६९) मध्याद् गुरौ। गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः। असञ्ज्ञार्थमिदम्। अन्ताच्चेति। सप्तम्या अलुक् स्यात् गुरौ परे इत्यर्थः।

(९७०) अमूर्धमस्तकात्। मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गवाचकात् सप्तम्या अलुक् स्यात्, न तु कामशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः। अत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवर्तते। अत एव 'हृद्द्युभ्यां च' इत्यत्र हृद्ग्रहणमर्थवत्। कण्ठेकाल इति। शिवस्य नाम। उरसिलोमेति। कस्यचिन्नाम। अत एव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः।

(९७१) बन्धे च विभाषा। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे---हलदन्तादिति। हस्तेबन्ध

---

१. अत्र भाष्ये "हृद्-द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्" इत्यस्यानन्तरं 'हृदिस्पृक्', 'दिविस्पृक्' शब्दयोः सिद्धयर्थम् 'अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या' इति वचनमुदीरितम्।

२. "प्राचामेव कारनाम्नीति नियमात् उदीचां कारे 'अविकटोरणे' अलुक् निवर्त्यते। प्राचामपि कारे 'अविकटोरणे' हलादौ इत्यनेन द्वितीयेन नियमेन अलुग्निवृत्तः"।

—कैयटकृता टीका महाभाष्ये—६-३-१०।

६ । ३ । १३ ॥ हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलदन्त इति किम् ? गुप्तिबन्धः । (९७२) तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४ ॥ स्तम्बेरमः—(स्तम्बरमः) । कर्णेजपः—(कर्णजपः) । क्वचिन्न । कुरुचरः । (९७३) प्रावृट्छरत्कालदिवां जे ६ । ३ । १५ ॥ प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । (९७४) विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ६ । ३ । १६ ॥ एभ्यः सप्तम्या अलुग्जे । वर्षेजः—वर्षजः । क्षरेजः—क्षरजः । शरेजः—शरजः । वरेजः—वरजः । (९७५) घकालतनेषु कालनाम्नः ६ । ३ । १७ ॥ सप्तम्या विभाषयाऽलुक् स्यात् । घे—पूर्वाह्णेतरे-पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे—पूर्वाह्णतमे । काले—पूर्वाह्णेकाले—पूर्वाह्णकाले । तने—पूर्वाह्णेतने—पूर्वाह्णतने । (९७६) शयवासवासिष्वकालात् ६ । ३ । १८ ॥ खेशयः—खशयः । ग्रामे-

---

इति । सञ्ज्ञायामिति सप्तमीतत्पुरुषोऽयम् । इह तत्पुरुष इति सम्बध्यते, बन्ध इति घञन्तम्, अन्यत्र तु 'नेन्सिद्ध' इति निषेध इति स्पष्टं भाष्ये ।

(९७२) तत्पुरुषे कृति । तत्पुरुषे सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् कृदन्ते उत्तरपदे सञ्ज्ञायामित्यर्थः । स्तम्बेरम इति । तृणसमूहः स्तम्बः, तस्मिन् रमत इति स्तम्बेरमः हस्ती । कर्णेजप इति । कर्णे जपति परदोषमुपांश्वाविष्करोतीति कर्णेजपः पिशुनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यच् । उपपदसमासः । क्वचिन्नेति । बहुलग्रहणादिति भावः । कुरुचर इति । 'चरेष्टः' इत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः । उपपदसमासः । यद्यपि हलदन्तादित्यनुवृत्त्यैव सिद्धमिदम्, तथापि बहुलग्रहणादेव सिद्ध 'हलदन्तात्' इति नानुवर्तनीयमिति भावः ।

(९७३) प्रावृट्छरत् । प्रावृट्, शरत्, काल, दिव् एषां सप्तम्या अलुक् स्यात् जशब्दे परे सञ्ज्ञायमित्यर्थः । ननु 'हलदन्तात्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति । विस्तर इत्यर्थः ।

(९७४) विभाषा वर्ष । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—एभ्यस्सप्तम्या इति ।

(९७५) घकालतनेषु । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सप्तम्या इति । घेति । घे परे उदाहरणसूचनमिदम् । तरप्तमपौ घः । पूर्वाह्णेतरे इति । अतिशायने सप्तम्यन्तात् तरप्तमपौ । अत एव तत्तद्विभक्त्यन्तात् तरप्तमपाविति विज्ञायते । कालेति । उदाहरणसूचनमिदम् । पूर्वाह्णकाले इति । अत एव विशेषणादिसमासोऽपि तत्तद्विभक्त्यन्तानामेव । तनेति । उदाहरणसूचनमिदम् । पूर्वाह्णेतने इति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति ट्युट्युलौ तुट् च ।

(९७६) शयवास । शय, वास, वासिन् एतेषु परेषु कालभिन्नात् सप्तम्या अलुक्स्यादित्यर्थः । अपो योनि । योनिशब्दे यत्प्रत्यये मतुपि च परेऽप्शब्दात् सप्तम्या अलुक्

वासः–ग्रामवासः । ग्रामेवासी–ग्रामवासी । 'हलदन्तात्' इत्येव । भूमिशयः । 'अपो योनियन्मतुषु' (वा ३८७६) । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ । (९७७) नेन्सिद्धबध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥ इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः । (९७८) स्थे च भाषायाम् ६ । ३ । २० ॥ सप्तम्या अलुग्न । समस्थः । भाषायाम् किम् ? कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । (९७९) षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१ ॥ चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' (वा ३८९७) । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च' (वा ३८९८–३८९९) । अमुष्या-

---

स्यादित्यर्थः । अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यत् । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । अप्सुमन्ताविति । अप्सु इति पदं यदीयमन्त्रयोरस्ति तावप्सुमन्तौ, आज्यभागाविति कर्मविशेषौ[1] ।

(९७७) नेन्सिद्धबध्नादिषु च । चक्रबद्ध इति । ''साधनं कृता'' इति क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य समासः ।

(९७८) स्थे च भाषायाम् । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैवायं निषेधः । अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति वार्तिकव्याख्यावसरे कण्ठेस्थः कालो यस्येति विग्रहे कण्ठेस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उपन्यस्तः सङ्गच्छते । यदा तु 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यस्याप्ययं निषेधः स्यात्तर्हि तदसङ्गतिः स्यात्, लुक्प्रसङ्गात् ।

(९७९) षष्ठ्या आक्रोशे । अलुगुत्तरपदे इति शेषः । आक्रोशो निन्दा । वाग्दिक् । वाक्, दिक्, पश्यत् एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्यात् युक्ति, दण्ड, हर एतेषु क्रमादुत्तरपदेषु परष्वित्यर्थः । वाचोयुक्तिरिति । शब्दप्रयोग इत्यर्थः । दिशोदण्ड इति । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । पश्यतोहर इति । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । आमुष्यायणेति । वार्तिकमिदम् । एते निपात्यन्ते ।

---

१. कारीयाम् 'अप्स्वग्ने सधिष्ठवः' 'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्'—इति आज्यभागमन्त्रौ स्तः । अत्र हि 'अप्सु' शब्दः अस्ति, इति तद्द्वारा आज्यभागयोः अपि 'अप्सुमत्त्वम्' । प्राचीनैः तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अप्सुमतिः' इत्युदाहृतम् । अत्र केचित्—'अप्सु' इत्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । आद्ये सप्तम्यन्तात् प्रथमाया अभावेन मतुबेव दुर्लभः । अन्त्ये तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति, सप्तम्यभावात् । अतः 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम्—मतिषु इति पाठस्य, 'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन 'मतुष्विति' पाठस्य अदर्शनात् व्यर्थत्वाच्च । 'अस्यवामीयम्' 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव लुकि कर्तव्ये ''प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशात् प्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धिरित्याहुः'' । एवत्सर्वं तत्त्वबोधिन्यां निरूपितम् । तत्रैवावगन्तव्यम् ।

पत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । एवमामुष्यकुलिका । 'देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे' (वा ३९००) । अन्यत्र देवप्रियः । 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' (वा ३९०१) । शुनश्शेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । 'दिवसश्च दासे' (वा ३९०२) । दिवोदासः । (९८०) पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । २२ ॥ षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । निन्दायाम् किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः । (९८१) ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ६ । ३ । २३ ॥ विद्यासम्बन्ध-योनिसम्बन्धवाचिनः ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी

अमुष्येति । अमुष्यापत्यमित्यर्थे 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि आयन्नादेशे आदिवृद्धौ तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकतया तदवयवत्वात् प्राप्तस्य सुब्लुको निषेधे नस्य णत्वे आमुष्यायण इति रूपमित्यर्थः । अमुष्य पुत्र इति विग्रहे षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यपुत्रशब्दः । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थे 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञि अकादेशे पुत्रशब्दात् सुपो लुकि आदिवृद्धौ स्त्रीत्वाट्टापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वे आमुष्यपुत्रिकाशब्द इत्यर्थः । एवमिति । अमुष्य कुलमिति षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यकुलशब्दाद् वुञादिः पूर्ववदित्यर्थः । देवानामिति[1] । वार्त्तिकमिदम् । मूर्खः अज्ञः । दिवु क्रीडायाम् । 'देवाः क्रीडासक्ताः मूर्खाः' तेषां प्रियोऽपि मूर्ख एव, मूर्खप्रियस्यावश्यं मूर्खत्वादिति 'अजेर्व्री' इत्यत्र कैयटः[2] । शेपपुच्छेति । वार्तिकमिदम् । षष्ठ्या अलुगिति शेषः । सञ्ज्ञायामिति भाष्यम् । शुनश्शेप इति । शुनःशेप इव शेपो यस्येति विग्रहः । (मेढ्रो मेहनशेफसी) शेफशब्दोऽप्यस्ति । 'शेफाय स्वाहा' इति दर्शनात् । शुनःपुच्छ इति । शुनःपुच्छमिव पुच्छं यस्येति विग्रहः । एवं शुनोलाङ्गूल इत्यपि । ऋषिविशेषाणां सञ्ज्ञा एताः । दिवश्च दासे इति । वार्त्तिकम् षष्ठ्या अलुगिति शेषः । दिवोदास इति ? कश्चिद्राजर्षिरयम् ।

(९८०) पुत्रेऽन्यतरस्याम्[3] । निन्दायामिति । आक्रोशे इत्यनुवृत्तिलभ्यमिदम् । स्पष्टं चेदम् 'आनङृतः' इत्यत्र भाष्ये ।

(९८१) ऋतो विद्या । एकत्वे बहुवचनम् । तदाह—विद्यासम्बन्ध-योनिसम्बन्ध-

---

१. 'एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह—कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह—अहमायुष्मन्, अस्य रथस्य प्राजितेति । वैयाकरण आह—अपशब्द इति । सूत आह—"प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः, न तु इष्टिज्ञः" । इष्यते एतद्रूपमिति । वैयाकरण आह—"अहो खलु एतेन दुरुतेन बाध्यामहे" इति । सूत आह—"न खलु वेञः सूतः, सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या, दुःसूतेनेति वक्तव्यम्" ।
—महाभाष्यम्–२-४-५६ ।

२. 'देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणां च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथवा सुखासक्ततया शास्त्रे अनभियोगः अनेन प्रतिपाद्यते' ।

३. "एवं च आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे 'अन्यतरस्याम्' ग्रहणं स्पष्टार्थम्"—इति च लघुशब्देन्दु-शेखरे उक्तम् ।

पितुःपुत्रः । 'विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्' (वा ३९०३)। नेह, होतृधनम् । (९८२) विभाषा स्वसृपत्योः ६ । ३ । २४ ॥ ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः । (९८३) मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ८ । ३ । ८५ ॥ आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा–मातुःस्वसा । पितुःष्वसा–पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु । (९८४) मातृपितृभ्यां स्वसा ८ । ३ । ८४ ॥ आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु—मातुःस्वसा ।

इत्यलुक्समासप्रकरणम् ।

वाचिन ऋदन्तादिति । अलुक् स्यादिति । उत्तरपदे परत इति शेषः । विद्यासम्बन्धवाचिनमुदाहरति–होतुरन्तेवासीति । ऋग्वेदविहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो होतृशब्दः विद्यासम्बन्धवृत्तिनिमित्तक इति भावः । होतुः पुत्र इति । विद्यासम्बन्धवाचिनः। उदाहरणान्तरमिदम् । अथ योनिसम्बन्धवाचिनमुदाहरति—पितुरन्तेवासीति, पितुः पुत्र इति च । ननु होतृधनं पितृधनमित्यत्राप्यलुक् स्यादित्यत आह—विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणमिति । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः इत्यत्र विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनोः पूर्वोत्तरपदयोः ग्रहणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरपदयोरुभयोरपि विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धान्तरवाचित्वं विवक्षितमिति भावः । होतृधनं पितृधनमित्यत्र उत्तरपदस्य विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धान्यतरवाचित्वाभावात् न षष्ठ्या अलुगिति भावः। अन्यतरसम्बन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् ।

(९८२) विभाषा स्वसृपत्योः । ऋदन्तादिति । विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धान्यतरवाचिन इति शेषः । ततश्च भोक्तृस्वसेत्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अलुक्पक्षे विशेषमाह—

(९८३) मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पूर्वसूत्रात् स्वसेत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडःसः' इति सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह—आभ्यामिति । मातुः पितुरिति षष्ठ्यन्ताभ्यामित्यर्थः । समासे इति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुःष्वसा पितुःष्वसेति अलुकि षत्वे रूपम् । मातुःस्वसा पितुःस्वसेत्यलुकि षत्वाभावे रूपम् । लुक्पक्षे त्विति । विशेषो वक्ष्यत इति शेषः ।

(९८४) मातृपितृभ्यां स्वसा । स्वसुरिति । सूत्रे षष्ठ्यर्थे प्रथमेति भावः । मातृष्वसा पितृष्वसेति । लुक्पक्षे नित्यमेव षत्वम् । आदेशप्रत्ययसकारत्वाभावादप्राप्ते विधि-

समासाश्रयविधिप्रकरणम्

(९८५) घ-रूप-कल्प-चेलड्-ब्रुव-गोत्र-मत-हतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६ । ३ । ४३ ॥ भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि । ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (सू ७३२) इति समासः । ङ्यः किम् ? दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्

रयम् । षत्वविधौ समासग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति—समासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकं षत्वमपि नास्तीत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् अलुक्समासप्रकरणं समाप्तम् ।

(९८५) अथ समासाश्रयविधिः निरूप्यते—घरूप । उत्तरपदे इत्यधिकृतं चेलडादिष्वन्वेति न तु घरूपकल्पेषु, घशब्दवाच्यतरप्तमपो रूपप्कल्पपोश्च प्रत्ययत्वात् । न च तदन्तग्रहणे सति तेषूत्तरपदत्वं सम्भवतीति वाच्यम् 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभाव इति भाष्ये उक्तत्वात् । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यतो भाषितपुंस्कादित्यनुवृत्तम् । ङ्य इति तदन्तग्रहणं, केवलस्यानेकाच्त्वाभावात् । तदाह—भाषितपुंस्काद्यो ङी इति । एतदर्थमेव 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र भाषितपुंस्कादिति पञ्चम्यन्तमुपात्तम् । तत्र भाषितपुंस्काया इति षष्ठ्यन्तोपादाने तु इह तदनुवृत्तिर्न स्यात्, असम्भवात् । नहि ङीप्प्रत्ययस्य तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्ति । न च तत्रापि नार्थवत्स्यात्, अनूङिति पर्युदासात् स्त्रीप्रत्ययलाभेन तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावादिति वाच्यम्, तत्र 'स्त्रिया' इत्यस्वरितत्वात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं नेत्युक्तत्वात्[1] । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमेति । अतिशायने तरप्तमपौ । 'नच 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तिः शङ्क्या, 'जातेश्च' इति निषेधात् । ब्राह्मणिरूपेति । प्रशंसायां रूपप् । ब्राह्मणिकल्पेति । 'ईषदसमाप्तौ' इति कल्पप् । ब्राह्मणिचेलीति । 'चिल वसने' तस्मादचि चेलडिति पचादौ पठितम् । टित्त्वात् ङीप् । इत्यादीति । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । ब्रूञ इति । ब्रूञ्धातोरचि कृते 'ब्रुवो

---

१. उपलक्षणमेतत् । 'भाषितपुंस्कः' इत्यपि नेह सम्बन्ध्यते इत्याशयेनापि अस्य उदाहरणस्य सार्थक्यम् अस्ति ।

किम् ? आमलकीतरा । कुवलीतरा । (९८६) नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४ ॥ अङ्यन्तनद्यः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धूतरा-ब्रह्मबन्धुतरा । स्त्रितरा-स्त्रीतरा । 'कृन्नद्या न' (वा ३९३८)। लक्ष्मीतरा । (९८७) उगितश्च ६ । ३ । ४५ ॥ उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तसिलादिषु—' (सू ८३६) इति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्यप्युदाहृतम्, तन्निर्मूलम् । (९८८) हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ६ । ३ । ५० ॥ हृदयं लिखतीति–हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं–हृद्यम् ।

वचिः' इति वच्यादेशस्य लघूपधगुणस्य च अभावो निपात्यत इत्यर्थः । चेलडादीनीति । समासवृत्तिविषये चेलड्ब्रुवगोत्रमतहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारय इत्यर्थः । आमलकीतरेति । आमलकीशब्दस्य वृक्षवाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावेन न ह्रस्व इति भावः । ननु 'न पदान्त' इति सूत्रे भाष्ये बिम्बबदर्यामलकशब्दानां भाषितपुंस्कत्वावगमात् कथमामलकीशब्दस्य वृक्ष-विशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यरुचेराह—कुवलीतरेति । वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयमिति भावः । अमरस्तु 'कर्कन्धूर्बदरी कोली घोण्टा कुवलफेनिले' इति नपुंसकत्वमाह ।

(९८६) नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । उक्तादन्यः शेषः[1] । ङ्यन्तस्यानेकाच इति पूर्वसूत्रे स्थितम्, तदन्यत्वं च अनेकाचो ङ्यन्तत्वाभावे ङ्यन्तस्यानेकाच्त्वाभावेऽपि सम्भ-वति । तदाह—अङ्यन्तनद्यः ङ्यन्तस्यैकाचश्चेति । 'ऊङुतः' इति ब्रह्मबन्धूशब्दः ऊङन्तः । भाषितपुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—स्त्रितरेति । कृन्नद्या-नेति । कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । लक्ष्मीतरेति । 'लक्षेर्मुट् च' इति औणादिके ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः ।

(९८७) उगितश्च । विदुषितरेति । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वसुप्रत्ययः । उगिदन्त-मिदम् । अनेकाच्त्वात् नद्याः शेषत्वस्याप्राप्तेरिदमिति भावः । विद्वत्तरेति । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति रूपमित्यर्थः । तन्निर्मूलमिति । पुंवत्त्वस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः[2] । 'विद्वच्छ्रे-यसोः पुंवत्त्वं न वक्तव्यम्' इति वृत्तिः । परन्तु वचनमिदं भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । अत्रोगितः परा या नदीति मूलं वर्णयोरेव नदीसञ्ज्ञे मताभिप्रायकम् ।

(९८८) हृदयस्य । लेख, यत्, अण्, लास एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । कर्मण्यण् । हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति । 'हृदयस्य प्रियः' इति

---

१. "कश्च शेषः ? अ-ङी च या नदी, ङ्यन्तं च यदेकाच्"—काशिका ।

२. 'नहि स्वयम् अप्रवर्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्त्वं पूर्वं बाधते इति न्याय्यमिति भावः' ।

—ल० श० शेखरः ।

हृदयस्येदं–हार्दम्। हृल्लासः। लेख—इत्यणन्तस्य ग्रहणम्। घञि तु हृदयलेखः। लेखग्रहणं ज्ञापकम् 'उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति' (प २६) इति। (९८९) **वा शोकष्यञ्रोगेषु ६।३।५१॥** हृच्छोकः–हृदयशोकः। सौहार्द्यम्–सौहृदय्यम्। हृद्रोगः–हृदयरोगः। हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति। तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्[1]। (९९०) **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ६।३।५२॥** एषूत्तरपदेषु पादस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति पदाजिः। पदातिः। 'अज्यतिभ्यां पादे च' (उ० ५७०-५७१) इतीण्प्रत्ययः। अजेर्व्यभावो निपातनात्। पदगः। पदोपहतः। (९९१)

यत्प्रत्ययः। हार्दमिति। 'तस्येदम्' इत्यण्, हृदादेशः। हृल्लास इति। घञन्तोऽयमिति भावः। लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणमिति। अण्प्रत्ययसाहचर्यादिति प्राञ्चः। व्याख्यानादिति तत्त्वम्। तर्हि लेखग्रहणमेव व्यर्थम्, अणैव सिद्धेरित्यत आह—ज्ञापकमिति। ज्ञाप्यांशमाह–उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति। तत्फलं तु घरूपकल्पग्रहणे तदन्तविध्यभावः[2]।

(९८९) **वा शोक।** सौहार्द्यमिति। ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञि 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः। सौहृदय्यमिति। भावे ष्यञि हृच्छब्दत्वाभावात् आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे रूपमिति भावः।

(९९०) **पादस्य पद।** पद इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम्। एष्विति। आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेष्वित्यर्थः। अदन्त इति। उत्तरसूत्रे पदिति हलन्तस्य ग्रहणादिति भावः। अजतीति। 'अज गतिक्षेपणयोः'। पदातिरिति। पादाभ्यामततीति विग्रहः। 'अत गतौ'। अज्यतिभ्यामिति। पादे उपपदे अजधातोरतधातोश्च इण् स्यादिति तदर्थः। अजीत्यस्य 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावमाशङ्क्याह—अजेर्व्यभावो निपातनादिति। आजीति निर्देशादित्यर्थः[3]। पदग इति। पादाभ्यां गच्छतीत्यर्थः। 'गमश्च, 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इति सूत्रस्थेन 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन गमधातोर्डः। तदन्ते गशब्दे परे पादस्यादन्तः पदादेशः। दकारान्तादेशे तु पद्गः इति स्यात्।

---

१. "हृत्–शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम्।" —काशिका।

२. "अण्-ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम्। कुतः? लेखग्रहणात्। यदयं लेखग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति आचार्यो न यदणन्ते भवतीति"—पतञ्जलिः प्राह। अत्र कैयटः—'रूपग्रहणमिति स्वरूपस्य ग्रहणं, न तु तदन्तस्येत्यर्थः। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे अग्रे स एवमाह—'एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या लेखशब्दोऽत्राणन्तो गृह्यते न तु घञन्त इति, अतो घञि 'हृदयलेखः' इत्येव भवति'। —६-३-५०।

३. मुकुटस्तु 'इञजादिभ्यः' (वा० ३-३-१०८) इति 'इञ्' इत्याह, तन्न—'स्त्रियाम्' 'अकर्तरि च कारके' 'भावे' इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतति' 'अजति' विग्रहस्य विरुद्धत्वात्।

(९९१) पद्यत्यतदर्थे ६ । ३ । ५३ ॥ पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' (सू १०९३) इति यत् । 'इके चरतावुपसङ्ख्यानम्' (वा ३९५८) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् । (९९२) हिमकाषिहतिषु च ६ । ३ । ५४ ॥ पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः । (९९३) ऋचः शे ६ । ३ । ५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादंपादमित्यर्थः । ऋचः किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति । (९९४) वा घोषमिश्रशब्देषु ६ । ३ । ५६ ॥ पादस्य पत् । पद्घोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—पादमिश्रः । पच्छब्दः—पादशब्दः । 'निष्के चेति वाच्यम्' (वा ३९५९) । पन्निष्कः—

पदोपहत इति । पादाभ्यामुपहत इति विग्रहः । अत्रापि दकारान्तादेशे पदुपहत इति स्यात् ।

(९९१) पद्यत्यतदर्थे । पद्यति अतदर्थे इतिच्छेदः । पद्य इति । 'विध्यत्यधनुषा' इति यत्प्रत्ययः । पाद्यमिति । 'पादार्घाभ्यां च' इति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः । इके चरताविति । चरत्यर्थे विहितस्य ठनो य इकादेशः, तस्मिन् परे पादस्य पत्स्यादित्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः[1] ।

(९९२) हिमकाषि । एषु परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । पद्धिममिति । पादस्य हिममिति विग्रहः । पत्काषीति । पादौ पादाभ्यां वा कषतीत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । पद्धतिरिति । हन्यते इति हतिः । कर्मणि क्तिन् । पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः ।

(९९३) ऋचः शे । शस्य शस्प्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात् सप्तमीत्यभिप्रेत्योदाहरति—पच्छ इति । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति पादशब्दात् शस् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्, न त्विह लोमादि-शस्य ग्रहणम्, लोमादौ पादशब्दस्य पाठाभावात् । पादशः कार्षापणं ददातीति । [2]कार्षापणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं पादं पादं ददातीत्यर्थः ।

(९९४) वा घोष । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पादस्य पदिति । निष्के चेति । पादस्य पदिति शेषः ।

---

१. शरीरावयवस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिष्यते । तथैव पूर्वाचार्यैः व्याख्यानं कृतम् । तेन "पण-पाद-माष-शताद्यत्" ५-१-३४ इत्यत्र पदादेशो न भवति । अयं भावः—पूर्वस्मिन् सूत्रे "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" ६-३-५२ इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं, तस्यैव आज्यातिगोपहतिभिः गतिवचनैः सम्बन्धसम्भवात् । तथा च अस्मिन् सूत्रेऽपि तस्यैव अनुवृत्तिर्भवति ।

२. 'द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः' । म० स्मृ० ८।१३५
ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः । म० स्मृ० ८।१३६

पादनिष्कः । (९९५) उदकस्योदः संज्ञायाम् ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः । 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्' (वा ३९६९) । क्षीरोदः[1] । (९९६) पेषंवासवाहनधिषु च ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् । (९९७) एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । ५९ ॥ उदकुम्भः—उदककुम्भः । एक—इति किम् ? उदकस्थाली । पूरयितव्ये इति किम् ? उदकपर्वतः । (९९८) मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः—उदकमन्थः । उदौदनः—उदकौदनः इत्यादि । (९९९) इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६ । ३ । ६१ ॥ इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः—ग्रामणिपुत्रः ।

---

(९९५) उदकस्योदः । उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् उत्तरपदे सञ्ज्ञायामित्यर्थः । उदमेघ इति । उदकपूर्णमेघसादृश्यात् कस्यचिदियं सञ्ज्ञा । उत्तर पदस्य चेति । उत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदः इत्यादेशः स्यात् सञ्ज्ञायामित्यर्थः । क्षीरोद इति । क्षीरम् उदकस्थानीयं यस्येति विग्रहः । क्षीरोदं सर इति त्वसाध्वेव, असञ्ज्ञात्वात् ।

(९९६) पेषंवास । पेषमिति णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन् वासवाहनधिषु च परतः उदकशब्दस्य उदः स्यादित्यर्थः । असञ्ज्ञार्थं वचनम् । उदपेषं पिनष्टीति । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । उदवास इति । उदकस्य वास इति विग्रहः । उदवाहन इति । करणे ल्युट् । उदकस्य वाहक इत्यर्थः । उदधिर्घट इति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । असञ्ज्ञात्वस्फोरणाय घटः इति विशेष्यम् । समुद्रे त्विति । तत्र उदधिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेन 'उदकस्योदः' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धमित्यर्थः ।

(९९७) एकहलादौ । हल्त्वस्य एकैकवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्यं पूरणार्हं कुम्भादि । असंयुक्तहलादौ पूरयितव्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।

(९९८) मन्थौदन । उदकस्य उदादेशो वेति शेषः । अपूरयितव्यार्थं वचनम् । उदमन्थः उदकमन्थ इति । उदकमिश्रो मन्थ इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवो मन्थः । भर्जितयवपिष्टानि सक्तवः । उदौदनः उदकौदन इति । उदकमिश्र इत्यर्थः । इत्यादीति । उदसक्तवः उदकसक्तवः । उदबिन्दवः—उदकबिन्दवः । उदवज्रः—उदकवज्रः । उदभारः—उदकभारः । उदहारः—उदकहारः । उदवीवधः—उदकवीवधः । उदगाहः—उदकगाहः । वीवधस्तु जलाद्याहरणयोग्यः उभयतः शिक्यः स्कन्धवाह्यः काष्ठविशेषः ।

(९९९) इको ह्रस्वः । अङ्य इति च्छेदः । ग्रामणीपुत्र इति । कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा । नीधातोरीकारोऽयं, न तु ङीप्रत्यय इति भावः । ननु गालवग्रहणस्य

---

१. 'ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह । जगाम स त्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः' ॥
—श्रीमद्भागवतम्–१०-१।१९ ।

इकः किम् ? रमापतिः । अङ्यः इति किम् ? गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्याम् इत्यनुवृत्तेः । 'इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्' (वा ३९६३)। श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः । 'अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३९६४)। भ्रुकुंसः--भ्रूकुंसः । भ्रुकुटिः--भ्रूकुटिः । 'अकारोऽनेन विधीयते' इति व्याख्यान्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः—स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । (१०००) एक तद्धिते च ६ । ३ । ६२ ॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्य आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् । (१००१) ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६ । ३ । ६३ ॥ रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । (१००२) त्वे च ६ । ३ । ६४ ॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्–अजात्वम् । रोहिणि-

---

विकल्पार्थकत्वं किं न स्यादित्यत आह—अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति । इयङुवङ्भाविनामिति । तदर्हाणामित्यर्थः । श्रीमदः । भ्रूभङ्ग इति । श्रीभ्रूशब्दौ अजादिप्रत्यये परे इयङुवङर्हाविति भावः । शुक्लीभाव इति । अभूततद्भावे च्विप्रत्यये 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम् । 'च्वौ' इति दीर्घः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातत्वादव्ययत्वमिति भावः । अभ्रुकुंसादीनामिति । भ्रूशब्दस्य उवङ्भावितया ह्रस्वनिषेधो यः प्राप्तः स नेत्यर्थः । अकारोऽनेनेति । 'अभ्रुकुसादीनाम्' इति वार्तिके अ इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । तथा च भ्रुकुंसादीनामवयवो यो भ्रूशब्दः तस्य अकारः अन्तादेशः स्यादिति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । भ्रुवा कुंसो भाषणमिति । वत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः' इत्यमरः, 'भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम्' इति च ।

(१०००) एक तद्धिते च । एकेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—एकशब्दस्येति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति शेषः, अन्यथा ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात् । उत्तरपदे चेति । चकारात्तदनुकर्ष इति भावः । एकस्या आगतम् एकरूप्यमिति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' । एकक्षीरमिति । एकस्याः क्षीरमिति विग्रहः ।

(१००१) ङ्यापोः । उत्तरपदे ह्रस्वः स्यादिति शेषः । रेवतिपुत्र इति । कस्यचित्सञ्ज्ञेयम् । अथ छन्दस्युदाहरति—अजक्षीरमिति । अजायाः क्षीरमिति विग्रहः । 'परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरम्' इति तैत्तिरीये ।

(१००२) त्वे च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्व इति । अजत्वं रोहिणित्वमिति । सञ्ज्ञात्वाभावात् छन्दस्येवायमिति वृत्तिः[1] । अनुत्तरपदार्थं वचनम् ।

---

१. "न हि त्व-प्रत्यये ङ्यापोर्ह्रस्वत्वे कृते कस्यचित् संज्ञा गम्यते । तेन संज्ञायामसम्भवाद छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति" ।—न्यासः ६-३-६४ ।

त्वम्—रोहिणीत्वम्। (१००३) ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६।१।१३॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे। (१००४) सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। 'व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो[1] न'। 'स्त्री-प्रत्यये चानुपसर्जने न' (प २७) इति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीषगन्धीपुत्रः।

(१००३) ष्यङः सम्प्रसारणम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङ इति तदन्तग्रहणम्। तदाह—ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति। तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेऽपि तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदलाभ इति भावः। उत्तरपदयोरिति। इदमपि तत्पुरुषपदलभ्यम्। यद्वा उत्तर-पदाधिकारेण पूर्वपदमाक्षिप्यते।

(१००४) सम्प्रसारणस्य दीर्घं इति। 'ढ्रलोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। उत्तरपदे इति। 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति। विग्रहवाक्यमिदम्। कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः। 'सप्तम्युपमान-पूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः, कुमुदगन्धशब्दे पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च। 'उपमानाच्च' इति इत्वम्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण्। 'अणिञोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशः। 'यस्येति च' इति इकार-लोपः। आदिवृद्धिः। यङश्चाप्। कौमुदगन्ध्याशब्द इति भावः। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः। सुब्लुकि कौमुदगन्ध्यापुत्र इति स्थिते ष्यङः सम्प्रसारणेन यकारस्य इकारः। तस्य तदुत्तराकारस्य च 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपेण इकारे 'सम्प्रसारणस्य' इति दीर्घः कौमुदगन्धीपुत्र इति रूपमिति भावः। 'हलः' इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्तिः, सम्प्रसारणात् पूर्वस्य हलः सम्प्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वा-भावात्। कौमुदगन्धीपतिरिति। कौमुदगन्ध्यायाः पतिरिति विग्रहः। पूर्ववत्प्रक्रिया। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति पाक्षिकं ह्रस्वमाशङ्क्याह—व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति। अत्र तु व्याख्यानमेव शरणम्। स्यादेतत्। करीषं गोमहिषादिपुरीषम्, करीषगन्ध इव गन्धो यस्य सः करीषगन्धिः, तस्यापत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या, परमा चासौ कारीषगन्ध्या-परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः इत्यत्रापि ष्यङः सम्प्रसारणं, तस्य दीर्घश्चेति स्थितिः। अत्र सम्प्रसारणं दुर्लभम्। ष्यङः करीषगन्धिशब्दादेव विहितत्वेन

---

१. "अकृते एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पश्चाद्भवरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते"।
—काशिका।

"पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तद् बाधितमेव"।
—काशिका।

उपसर्जने तदादिनियमान्नेह—अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । (१००५) **बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४॥** बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद् बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहौ इति किम् ? कारीषगन्ध्यायाः बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । 'मातज्मातृकमातृषु वा' (वा० ३४४९)। कारीषगन्धीमातः–कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः–कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता–कारीषगन्ध्यामाता । अत एव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः । 'नद्यृतश्च' (सू ८३३) इति कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । (१००६) **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ६।३।६५॥** इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां

परमकारीषगन्ध्याशब्दस्य पूर्वपदस्य ष्यङन्तत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणादित्यत आह—स्त्रीप्रत्यये चेति । ष्यङः स्त्रियां विहितत्वात् स स्त्रीप्रत्ययः । ततश्च 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति परिभाषया तदादि—नियमाभावात्परमकारीषगन्ध्याशब्दोऽपि ष्यङन्त एवेति तत्र सम्प्रसारणे दीर्घे च परमकारीषगन्धीपुत्र इति रूपमिति भावः । इयं परिभाषा 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये पठिता । तत्रानुपसर्जनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उपसर्जने त्विति । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः अतिकारीषगन्ध्यः, 'अत्यादयः' इति समासे, उपसर्जनह्रस्वः । तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः, अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न' इति निषेधो न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । ष्यङ् त्वयं स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वात् अतिकारीषगन्ध्यशब्दो नैव ष्यङन्त इति न सम्प्रसारणमिति भावः ।

(१००५) **बन्धुनि बहुव्रीहौ । कारीषगन्धीबन्धुरिति** । अत्र पत्युत्तरपदत्वाभावात् तत्पुरुषत्वाभावाच्च पूर्वेण न प्राप्तिः । **मातज्मातृकमातृषु वेति** । वार्तिकमिदम् । मातच्, मातृक, मातृ एषु परेषु ष्यङः सम्प्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातचि उदाहरति—**कारीषगन्धीमातः–कारीषगन्ध्यामात इति** । मातृशब्दस्य मातजादेशः । अदन्तमेतत् । मातृके उदाहरति—**कारीषगन्धीमातृकः–कारीषगन्ध्यामातृक इति** । 'नद्यृतश्च' इति कप् । मातृशब्दे उदाहरति—**कारीषगन्धीमाता–कारीषगन्ध्यामातेति** । शैषिककबभावे रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे किं प्रमाणम्, 'नद्यृतश्च' इति नित्यविधानात् पाक्षिककप् च दुर्लभ इत्यत आह—**अत एवेति बहुव्रीहावेवेदमिति** । 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति भावः । मातजिति चित्करणं स्वरार्थमित्याह—**चित्त्वसामर्थ्यादिति** ।

(१००६) **इष्टकेषीका** । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदम् इष्टकादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात् तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकारस्यापि

चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम्–पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम्–मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी–उत्पलमालभारी । (१००७) कारे सत्यागदस्य ६ । ३ । ७० ॥ मुम्स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । 'अस्तोश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३९७३) । अस्तुङ्कारः । 'धेनोर्भव्यायाम्' (वा ३९७५) । धेनुम्भव्या । 'लोकस्य पृणे' (वा ३९७६) । लोकम्पृणः । पृण। इति मूलविभुजादित्वात्कः । 'इत्येऽनभ्याशस्य' (वा ३९७७) । अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः । 'भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे' (वा ३९७८) । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा ३९७९) । तिमिङ्गिलः ।

पदाधिकाराभ्युपगमात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति वचनेन वा तेषां ग्रहणम् । 'इको ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तदाह–इष्टकादीनां तदन्तानां चेति । इष्टकचितमिति । इष्टकादिभिश्चितमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । तदन्तविधेः प्रयोजनमाह—पक्वेष्टकचितमिति । इषीकतूलमिति । इषीकायास्तूलमिति विग्रहः । तूलमग्रं, शष्पमित्यन्ये । मुञ्जेषीकतूलमिति । मुञ्जेषीकायास्तूलमिति विग्रहः । मालभारीति । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । (सूत्रे) हारिष्विति पाठान्तरम् ।

(१००७) कारे सत्यागदस्य । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे–मुम् स्यादिति । 'अरुर्द्विषत्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सत्यस्य अगदस्य च कारे परे मुम् स्यादिति फलितम् । मुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । सत्यङ्कार इति । भावे घञ् । सत्यस्य कार इति विग्रहः । शपथकरणमित्यर्थः । अगदङ्कार इति । गदो रोगः तस्याऽभावः अगदः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य विकल्पोक्तेः । अगदस्य कार इत्यर्थः । अस्तोश्चेति । कारे मुमिति शेषः । अस्तुङ्कार इति । अस्त्विति विङन्तप्रतिरूपकमव्ययमभ्युपगमे वर्तते । धेनोरिति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । धेनुम्भव्येति । नवप्रसवात्प्रागियमुक्तिः । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । 'भव्यगेय' इति कर्तरि निपातनात् कृत्यप्रत्ययः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात् भव्याशब्दस्य परनिपातः । लोकस्य पृणे इति । मुम्वक्तव्य इति शेषः । ननु लोकं पृणातीति विग्रहे कर्मण्यणि लघूपधगुणे रपरत्वे पर्णं इति स्यादित्यत आह–पृण इति मूलविभुजादित्वात् क इति । इत्येऽनभ्याशस्येति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशः समीपम्, अनभ्याशं दूरं, द्वितीयान्तमिदम् । इण्धातोः । प्रापणार्थकात् 'एतिस्तुशास्' इत्यादिना क्यप्, 'गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति द्वितीयासमासः । सुब्लुकि मुम् । दूरं प्रापयितव्यः, न तु समीपमित्यर्थं मनसि निधायाह—दूरतः परिहर्तव्य इति । भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे इति । मुम् वक्तव्य इति शेषः । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । भ्राष्ट्र धानादिभर्जनार्हं पात्रम्, तत् इन्धे तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धः, कर्मण्यणि उपपदसमासः । सुब्लुकि मुम् । अग्निमिन्ध

अगिलस्य किम्? गिलगिलः। 'गिलगिले च' (वा ३९८०)। तिमिङ्गिलगिलः। 'उष्णभद्रयोः करणे' (वा ३९८१)। उष्णङ्करणम्। भद्रङ्करणम्। (१००८) रात्रेः कृति विभाषा ६।३।७२॥ कृदन्ते परे। रात्रिञ्चरः-रात्रिचरः। रात्रिमटः-रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रम्। खिति तु 'अरुर्द्विषत्-' (सू १९४२) इति नित्यमेव

इति। अग्निं प्रज्वलयतीत्यर्थः। **गिलेऽगिलस्येति**। अगिलस्येतिच्छेदः। गिले परे गिलभिन्नस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः। **तिमिङ्गिल इति**। 'गॄ निगरणे'। तिमिर्मत्स्यविशेषः, तं गिलतीति मूलविभुजादित्वात् कः। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'अचि विभाषा' इति लत्वम्, उपपदसमासः। सुब्लुकि मुम्। **गिलगिल इति**। अयमपि मत्स्यविशेषः। **गिलगिले चेति**। अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः। **तिमिङ्गिलगिल**[1] **इति**। गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिल इति विग्रहः। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तिमिषु गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी वा। 'सञ्ज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः। **उष्णभद्रयोः करणे इति**। मुम् वाच्य इत्यर्थः। उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति षष्ठीसमासः।

(१००८) **रात्रेः कृति विभाषा**[2]। अस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तु इह न भवति। कृतः धातुकृतिकत्वेन रात्रेः कृतः असम्भवात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह—**कृदन्ते परे इति**। रात्रेर्मुम् वा स्यादित्यर्थः। **रात्रिञ्चरः—रात्रिचर इति**। सुप्युपपदे चरेष्टः, उपपदसमासः, सुब्लुकि पक्षे मुम्। **रात्रिमटः—रात्र्यट इति**। सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कः। उपपदसमासः। सुब्लुक्। पक्षे मुम्। ननु रात्रिम्मन्यः इत्यत्रापि मुम्विकल्पः स्यादित्यत आह—**अखिदर्थमिदं सूत्रमिति**। **खिति त्विति**। खिति तु इमं मुम्विकल्पं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यत इत्यर्थः। **रात्रिम्मन्य इति**। 'आत्ममाने खश्च' इति खश्। खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् तस्मिन् परे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि खित्त्वान्नित्यं मुमिति भावः।

---

१. "**तिमीनां गिलगिल** इत्यस्मिन्नर्थे विवक्षित इदं वक्तव्यम्। अथ तिमिं गिलतीति तमिङ्गिलः, तिमिङ्गिलं गिलतीत्येषोऽर्थो यदा विवक्षितस्तदा पूर्वेणैव सिद्धमिति नार्थ एतेन"।

—जितेन्द्रबुद्धिकृतः न्यासः।

२. अप्राप्तविभाषेयम्। यतः खिति पूर्वविप्रतिषेधेन "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" ६-३-६७ सूत्रेण 'मुम्' भवति। एवं च खितः अन्यदेव कृदन्तम् अस्य वचनस्य अवकाशः। न च केनचित् तत्र प्राप्नोतीति युक्तमस्य अप्राप्तविभाषात्वम्।

३. "कृतोऽसम्भवात् कृदन्त इत्यर्थ इत्यस्य सूत्रारम्भसामर्थ्यात् लेखग्रहणेन ज्ञापितं वचनमनित्यमिति कल्प्यते। आचार-क्विबन्त-रात्रिशब्दात् कृतः सम्भवेऽपि "अभिव्यक्तपदार्था ये" इति न्यायेन तत्रापि अप्रवृत्तिरिति भावः" —इति लघुशब्देन्दुशेखरटीकायां भैरवमिश्रः।

वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः । (१००९) **सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् ६ । ३ । ७८ ॥** उत्तरपदे । सपलाशम् । सञ्ज्ञायाम् किम् ? सहयुध्वा । (१०१०) **ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९ ॥** अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । (१०११) **द्वितीये चानुपाख्ये ६ । ३ । ८० ॥** अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते । (१०१२) **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ६ । ३ । ८४ ॥** समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । 'तत्र भवः' इत्यर्थे 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' (सू ३४६०) । अमूर्धादिषु किम् ? समानमूर्धा । समानप्रभृतयः ।

(१००९) **सहस्य सः ।** उत्तरपदे इति । शेषपूरणेनोक्तमिदम् । सह इत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' इत्यस्यापवादः । सपलाशमिति । 'तेन सह' इति बहुव्रीहिः । वनविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । सहयुध्वेति । 'सहे च' इति क्वनिप् । असञ्ज्ञात्वान्न सभावः ।

(१०१०) **ग्रन्थान्ताधिके च ।** ग्रन्थान्तश्च अधिकश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अनयोरर्थयोरिति । विद्यमानस्येति शेषः । समुहूर्तमिति । मुहूर्तविधिपरग्रन्थपर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् । सद्रोणा खारीति । द्रोणपरिमाणादधिकेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात् सहशब्दस्याधिकवाचिनः समासः, सभावश्च ।

(१०११) **द्वितीये चानुपाख्ये ।** अप्रधानेऽसहाये द्वितीयशब्दो लाक्षणिकः । उपाख्यायते प्रतीयते उपलभ्यते इत्युपाख्यम् प्रत्यक्षम्, तदन्यदनुपाख्यम्, अनुमेयमिति यावत् । तदाह—अनुमेय इति । सहायवाचिन्युत्तरपदे परत इत्यर्थः । सराक्षसीका निशेति । 'तेन सह' इति बहुव्रीहिः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । अनुमेयराक्षसीसहिता निशेत्यर्थः । तदाह—राक्षसी साक्षादिति ।

(१०१२) **समानस्य ।** न तु मूर्धादिष्विति । मूर्धन्, प्रभृति, उदर्क—एषु परेषु नेत्यर्थः । सगर्भ्य इति । समाने गर्भे भव इत्यर्थः । सयूथ्य इति । समाने यूथे भव इत्यर्थः । सनुत्य इति । समाने नुते भव इत्यर्थः । सर्वत्र 'तद्धितार्थ' इति समासे समानस्य सभावः । समानमूर्धेति । समानो मूर्धा यस्येति विग्रहः । समानप्रभृतय इति । समानः प्रभृतिराद्यवयवो येषामिति विग्रहः । समानोदर्का इति । समानः उदर्कः येषामिति विग्रहः । तैत्तिरीये 'सजूर्ऋतुभिः, सजूर्विधाभिः, सजूर्वसुभिः, सजूर्देवैः, सजू रुद्रैः, सजूरादित्यैः, सजूर्विश्वेदेवैः, सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा' इति मन्त्राः संसृष्टाः पञ्च पठिताः । पञ्चस्वपि मन्त्रेषु सजूर्ऋतुभिः, सजूर्विधाभिरित्ययम् आद्य-

समानोदर्काः । समानस्य इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि । (१०१३) ज्योतिर्जनपद-रात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ६ । ३ । ८५ ॥ एषु द्वादशसूत्तर-पदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । (१०१४) चरणे ब्रह्म-चारिणि ६ । ३ । ८६ ॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन

वयवः, सजूर्देवैर्वयोनाधैरित्यन्तावयवश्च समानः, सजूर्वसुभिः इत्यादिपञ्चानाम् एकैकस्य क्रमेण एकैकस्मिन् मन्त्रे मध्ये निवेश इति याज्ञिकमर्यादा । ननु लोके सपक्षादिशब्देषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह—समानस्येति योगो विभज्यत इति । तथा च समानस्य सः स्यादिति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । तत्र छन्दसीत्यभावाल्लोकेऽपि क्वचिद्भवतीति लभ्यत इति भावः । सपक्ष इति । समानः पक्षो यस्येति विग्रहः । साधर्म्यमिति । समानो धर्मो यस्य सः सधर्मा, समानस्य सभावः । तस्य भावः साधर्म्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सजातीयमिति । समाना जातिर्यस्य इति विग्रहः । समानस्य सभावः । 'जात्यन्ताच्छः । 'बन्धुनि' इति छः । इत्यादीति । सग्राम इत्यादि सङ्ग्रहः । योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वात् युक्त्यन्तरमाह—अथवेति[1] । तेनेति । तेन सदृशवचनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः । तथा च 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभाव इति भावः । ननु तर्हि समानः पक्षः यस्य इति कथं विग्रहः, सहशब्दस्यैव विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह—अस्वपद इति । वृत्तावेव सहशब्दः सदृशवचन इति भावः ।

(१०१३) ज्योतिर्जनपद । अच्छन्दोऽर्थं वचनमिदम् । सज्योतिरिति । समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः[2] । एवं सजनपद इत्यादीति । सरात्रिः, सनाभिः, सनामा, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयाः, सवचनः, सबन्धुः ।

(१०१४) चरणे ब्रह्मचारिणि । समानस्येति स इति चानुवर्तते । उत्तरपदे इत्य-धिकृतम् । तदाह—ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यादिति । चरणे इति सप्तमी समानस्येत्यत्रान्वेति । चरणे विद्यमानस्येत्यर्थः । फलितमाह—चरणे समानत्वेन गम्यमाने

---

१. "अपर आह—सह-शब्दः सदृशवचनोऽस्ति । यथा—सदृशः सख्या ससखीति । तस्याय-मस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः—समानः धर्मः अस्य, समानः पक्षः अस्य, समाना जातिः अस्य । "वोपसर्जनस्य" इति स-भावः । समान-शब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे तु तस्य नित्यत्वात् नैतत् सिध्यति । अत एव भाष्यवार्तिकयोः योगविभागस्य नोपन्यासः इति"

२. "'सरूपाणामेकशेषः', 'स्थानान्ताद् विभाषा', 'सस्थानेन' इति निर्देशाद् बहुव्रीहावप्ययं 'स'-भावो भवति, न तु 'पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान०'—इति प्रतिपदोक्त एव तत्पुरुषे" ।

—पदमञ्जरीकारः हरदत्तः ।

गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्य सः । सब्रह्मचारी । (१०१५) तीर्थे ये ६ । ३ । ८७ ॥ तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः—एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' (सू १६५८) इति यत्प्रत्ययः । (१०१६) विभाषोदरे ६ । ३ । ८८ ॥ यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः—समानोदर्यः । (१०१७) दृग्दृशवतुषु ६ । ३ । ८९ ॥ सदृक् । सदृशः । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) । सदृक्षः[1] । वतुरुत्त-

---

इति । तत्र चरणपदं व्याचष्टे—चरणः शाखेति । वैदिकप्रसिद्धिरेवात्र मूलम् । ब्रह्मचारिपदं निर्वक्तुमाह—ब्रह्म वेद इति । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । तच्चारणार्थमिति । तस्य वेदस्य चरणम् अध्ययनं तच्चरणं व्रतमपि ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । गौण्या वृत्त्येति शेषः । तच्चरतीति । तत् व्रतं चरति अनुतिष्ठतीत्यर्थे ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । समानस्य स इति । समानो ब्रह्मचारीति कर्मधारये सति प्रकृतसूत्रेण समानस्य सभावे सति सब्रह्मचारीति रूपमित्यर्थः । समानत्वं च वेदद्वारा बोध्यम् । तथा च समानवेदाध्ययनार्थं व्रतचारीति फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थे चरेर्णिनिः व्रतशब्दस्य लोपश्च अत्र निपात्यत इत्युक्तम् ।

(१०१५) तीर्थे ये । यशब्दात् अकारान्तात्सप्तम्येकवचनम्, अकारो न विवक्षितः । प्रत्यय इति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । नात्र यप्रत्ययान्ते तीर्थशब्दे परे इति व्याख्यातुं शक्यते । 'समानतीर्थे वासी' इति समानतीर्थशब्दात् कृतसमासादेव वासीति तद्धितार्थे यप्रत्ययविधानात् । स च यप्रत्ययः अन्तरङ्गे सभावे कृते एव भवति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रेण परिनिष्ठितादेव तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, कृतेऽपि सभावे एकदेशविकृतन्यायेन भूतपूर्वगत्या वा समानतीर्थशब्दसत्त्वात् । अतः यप्रत्ययपरकत्वं समानशब्दस्य कथमित्यत आह—विवक्षिते इति । सतीर्थ्य इति । समाने तीर्थे वासीत्यर्थः । अत्र सामीप्ये सप्तमी । समानशब्दस्त्वेकपर्यायः । तीर्थशब्दो गुरौ । तदाह—एकगुरुक इति । तद्धितार्थे समासप्रवृत्तये तद्धितं दर्शयति—समानेति । 'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ' इत्यमरः ।

(१०१६) विभाषोदरे । उदरशब्दे परे समानस्य सभावो वा स्यादित्यर्थः । इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः ।

(१०१७) दृग्दृशवतुषु । समानस्य स इति शेषः । सदृक् । सदृश इति । समानो दृश्यते इत्यत्र 'समानान्ययोश्च' इति दृशेः क्विन् कञ् च । दृक्षे चेति । समानस्य सत्वमिति

---

१. तथा च भाष्ये—"दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानं कर्तव्यम्" इत्यस्यानन्तरं सदृक्षासः प्रतिदृक्षासः—इत्युदाहरणद्वयप्रदर्शनेनेदं पर्यवसीयते । यतो जसि परतः असुगागमो वैदिकप्रयोगेष्वेव भवति न तु लौकिकेषु प्रयोगेषु ।

रार्थः । (१०१८) इदङ्किमोरीश्की ६ । ३ । ९० ॥ दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) ईदृक्षः । कीदृक्षः । 'आ सर्वनाम्नः' (सू ४३०) । 'दृक्षे च' (वा ३९९२)। तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । (१०१९) समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८ । ३ । ८० ॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः । (१०२०) भीरोः स्थानम् ८।३।८१ ॥ भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् । (१०२१) ज्योतिरायुषः स्तोमः ८।३।८३ ॥ आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् ? ज्योतिषः स्तोमः । (१०२२) सुषामादिषु च ८ । ३ । ९८ ॥ सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य—सुषामा । सुषन्धिः ।

शेषः । सदृक्ष इति । 'क्सोऽपि वाच्यः' इति दृशेः क्सः । वतुरुत्तरार्थ इति । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपः समानशब्दादसम्भवादिति भावः ।

(१०१८) इदं किमोरीश्की । ईश् की इति द्वे पदे । ईदृक् । ईदृश इति । इदमिव दृश्यते इत्यर्थे त्यदादिषु दृशेः क्विन्कञौ । ईशः शित्त्वं सर्वादेशत्वाय । वक्ष्यत इति । तद्धितप्रकरणे इयान् इत्युदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः[1] । दृक्षे चेति । इदं किमोः ईश्की वक्तव्यौ इति शेषः । आ-सर्वनाम्न इति । आ इति लुप्तप्रथमाकम् । तादृक् । तादृश इति । तदिव दृश्यत इत्यर्थे 'त्यदादिषु दृशः' इति क्विन्कञौ । तदो दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । तावानिति । तत्परिमाणमस्येति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप् । तादृक्ष इति । तदिव दृश्यते इति विग्रहः । अमूदृगित्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—दीर्घ इति । अदसः आत्त्वे कृते सवर्णदीर्घः । ततः उत्त्वमत्वे इत्यर्थः । अः सेरिति व्याख्यानेऽपि अकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् उत्त्वमत्वे ।

(१०१९) समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । (१०२०) भीरोः स्थानम् । (१०२१) ज्योतिरायुषः स्तोमः । अत्र त्रिसूत्र्याम् अङ्गुलेः सङ्गः, भीरोः स्थानम्, ज्योतिषः स्तोमः, आयुषः स्तोमः इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्थस्य सस्य ष इत्यर्थः । तद् ध्वनयन् प्रत्युदाहरति—अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि । नेह 'इण्कोः' इत्यनुवर्तते, व्याख्यानात् ।

(१०२२) सुषामादिषु च । स्पष्टम् ।

---

१. "केन विहितस्य किमिदम्भ्यां विहितस्य वतुपो वो घत्वमुच्यते । एतदेव ज्ञापयति—भवति किमिदम्भ्यां वतुबिति । यदयं किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति । अथवा योगविभागः करिष्यते । किमिदम्भ्यां वतुप् भवति । ततो वो घ इति ।" —महाभाष्यम्—५-२-४० ।

अत्र आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोऽनुमीयते इति भावः ।

(१०२३) एति सञ्ज्ञायामगात् ८ । ३ । ९९ ॥ (ग १८२) सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् ? हरिसक्थम् । सञ्ज्ञायाम किम् ? पृथुसेनः । अगकारात् किम् ? विष्वक्सेनः । इण्कोः इत्येव । सर्वसेनः । (१०२४) नक्षत्राद्वा ८ । ३ । १०० ॥ (ग १८३) एति सस्य सञ्ज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः–रोहिणीसेनः । अगकारात् किम् ? शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । (१०२५) अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ६ । ३ । ९९ ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । 'अषष्ठी'—इत्यादि किम् ? अन्यस्यान्येन वाशीरन्याशीः । 'कारके छे च नायं निषेधः' (वा ५०४८) । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । (१०२६) अर्थे विभाषा ६ । ३ । १०० ॥ अन्यदर्थः–अन्यार्थः । (१०२७) कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ६ । ३ । १०१ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः–कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् ? कूष्ट्रो राजा । 'त्रौ च' (वा ३९९८) । कुत्सितास्त्रयः—कत्त्रयः । (१०२८) रथवदयोश्च

(१०२३) एति सञ्ज्ञायामगात् । एकारे परे सस्य षः स्यादित्यर्थः । ।

(१०२४) नक्षत्राद्वा । स्पष्टम् ।

(१०२५) अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य । अषष्ठ्याम् अतृतीयायां च परतस्तिष्ठतीति अषष्ठ्यतृतीयास्थः तस्य अषष्ठीतृतीयान्तस्येत्यर्थः । अषष्ठीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । आशीरादिष्विति । आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छ इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयः । नायं निषेध इति । 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य' इति निषेधः कारकच्छयोर्नास्तीत्यर्थः । भाष्योक्तमिदम्[1] ।

(१०२६) अर्थे विभाषा । अन्यस्य दुगिति शेषः ।

(१०२७) कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । कत् इति च्छेदः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अजादावुत्तरपदे इति । कदश्वः । कदन्नमिति । 'कुगति' इति समासः । कूष्ट्रो राजेति । कुत्सितः उष्ट्रो यस्येति बहुव्रीहित्वात् न कदादेशः । त्रौ चेति । त्रिशब्दे परे कदादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । उत्तरपदस्याजादित्वाभावात् वचनम् ।

---

१. "अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति—अन्यस्य इदम्>अन्यदीयम्, अन्यस्य कारकः >अन्यत्कारकः इति । एवं तर्ह्यविशेषेण अन्यस्य दुक्छकारयोः इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति" ।—महाभाष्यम् ।

"दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।
षष्ठी-तृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥"—काशिका ।

६ । ३।१०२ ॥ कद्रथः । कद्वदः । (१०२९) तृणे च जातौ ६ । ३ । १०३ ॥ कत्तृणम् । (१०३०) का पथ्यक्षयोः ६ । ३ । १०४ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । (१०३१) ईषदर्थे ६ । ३ । १०५ ॥ ईषज्जलं—काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः । (१०३२) विभाषा पुरुषे ६ । ३ । १०६ ॥ कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः । (१०३३) कवं चोष्णे ६ । ३ । १०७ ॥ उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—कोष्णम्—कदुष्णम् । (१०३४) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः ।

(१०२८) रथवदयोश्च । 'कोः कत्तत्पुरुषे' इति शेषः । कद्रथः । कद्वद इति । 'कुगति' इति समासः । वदतीति वदः । कुत्सितो वदः कद्वदः ।

(१०२९) तृणे च जातौ । तृणशब्दे कोः कत्स्यात् जातौ वाच्यायाम् । कत्तृणमिति । तृणजातिविशेषोऽयम् । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम्' इत्यमरः ।

(१०३०) का पथ्यक्षयोः । पथिन्, अक्ष–अनयोः परतः कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । कापथमिति । कुत्सितः पन्था इति विग्रहः । 'कुगति' इति समासः । 'ऋक्पू' इत्यप्रत्ययः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । कापथ इति पाठे तु बहुव्रीहिः । काक्षशब्दे समासं दर्शयति—अक्षशब्देन तत्पुरुष इति । कुत्सितमक्षमिन्द्रियमिति विग्रहे 'कुगति' इति समास इत्यर्थः । अक्षिशब्देनेति । कुत्सिते अक्षिणी यस्येति विग्रहे 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षजित्यर्थः ।

(१०३१) ईषदर्थे । ईषदर्थे विद्यमानस्य कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ईषज्जलं काजलमिति । ईषत् जलमिति विग्रहे 'कुगति' इति समासः । नित्यसमासत्वात् अस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । कुत्सितः अम्लः काम्लः इत्यत्र 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कदादेशमाशङ्क्याह—अजादावपीति ।

(१०३२) विभाषा पुरुषे । कोः का इत्यादेश इति शेषः । अप्राप्तविभाषेति । ननु कोः ईषदर्थकत्वे सति 'ईषदर्थे' इति नित्ये कादेशे प्राप्ते विकल्पसम्भव इत्यत आह—ईषदर्थे हीति । वृत्त्यनुसारेणेदमुक्तम्, पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्यानुक्तत्वात् ।

(१०३३) कवं चोष्णे । कवं का च वेति । विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः । उभयाभावे कदादेशः । तथा च रूपत्रयम् । तदाह—कोष्णम्–कवोष्णम्–कदुष्णमिति ।

(१०३४) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । आदिशब्दो न प्रभृतिवाची, गणपाठे पृषोदरादिपाठस्यादर्शनात्, यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किन्तु प्रकारवाची, तदाह–पृषोदरप्रकाराणीति । प्रकारः सादृश्यं, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् ।

पृषदुदरं पृषोदरम्। तलोपः। वारिवाहको बलाहकः। पूर्वपदस्य बः। उत्तरपदादेश्च लत्वम्।

'भवेद्वर्णागमाद् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्।
गूढोऽऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्' ॥

'दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा' (वा ३९९९)। दक्षिणतारम्–दक्षिणतीरम्। उत्तरतारम्–उत्तरतीरम्। 'दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च' (वा ४००१)। दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते दूडभः। खल् त्रिभ्यः।

व्याकरणशास्त्रागृहीतानीति यावत्। उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः। भावे क्तः। उपदिष्टमुपदेशः उच्चारणं, तदनतिक्रम्य यथोपदिष्टम्। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः। शिष्टैरित्यध्याहार्यम्। तथा च फलितमाह—शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनीति। शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः योगिन इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्[1]। तलोप इति। षष्ठीसमासे सुब्लुकि तलोपे 'आद् गुणः' इति भावः। पूर्वपदस्येति। वारिवाहकशब्दे वारिशब्दस्य पूर्वपदस्य बकारः सर्वादेशः। वाहशब्दः उत्तरपदं तदादेर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः। भवेद्वर्णागमाद्धंस इति[2]। हसधातोः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः। हनधातोरचि सगागमे 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वार इत्यन्ये। सिंहो वर्णविपर्ययादिति। 'हिसि हिंसायाम्' इत्यतः पचाद्यचि इदित्त्वान्नुम्। 'नश्च' इत्यनुस्वारः। हकारस्य सकारः, सकारस्य हकारश्च—सिंह इति रूपमित्यर्थः। यद्यपि हंससिंहयोरुणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता। तथाप्युणादिसूत्राणां शाकटायनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादने न दोष इत्याहुः। गूढोत्मा वर्णविकृतेरिति। गूढः आतमा यस्येति बहुव्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे रूपमिति भावः। वर्णनाशात्पृषोदरमिति। पृषत् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणे पृषोदरमिति भवतीत्यर्थः। दिक्छब्देभ्यस्तीरस्येति। वार्तिकमिदम्। दुरो दाशेति। इदमपि वार्तिकम्। दुर इत्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परेषु उत्वम् उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः। दूडाश इति। दुर्–दाश इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः। दाशेः दकारस्य ष्टुत्वेन

---

१. 'एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्याया पारगास्ते तत्र भवन्तः शिष्टाः'।—महाभाष्यम्।

'शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी'। अष्टाध्यायीमधीयानोऽनधीताष्टाध्यायीकमपि येऽस्यामष्टाध्याय्यां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुञ्जानं पश्यन्नेवमध्यवस्यति शिष्टोऽयमिति'।—महाभाष्यम्।

२. "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्" ॥
'निश्चयेन उच्यते अर्थः अनेन'—इति निरुक्तम्।

दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः । 'आतश्च–' (सू २८९८) इति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् । (१०३५) संहितायाम् ६ । ३ । ११४ ॥ अधिकारोऽयम्[1] । (१०३६) कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ६ । ३ । ११५ ॥

डकारः । दूणाश इति । दुर्नाश इति स्थिते रेफस्य उत्तरं सवर्णदीर्घः, नाशेर्नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वम् । दूडभ इति । दुर् दभ इति स्थिते रेफस्य उत्वं, सवर्णदीर्घः । दभेर्दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । खल् त्रिभ्य इति । 'दाश्टृ दाने' 'णश अदर्शने' ण्यन्तः, 'दभ हिंसायाम्' इति त्रिभ्यः धातुभ्यः 'ईषद्दुस्सुषु' इति खल्प्रत्यय इत्यर्थः । ननु क्ङित्परकत्वाभावात् कथमिह 'अनिदिताम्' इति नलोप इत्यत आह—दम्भेर्नलोपो निपात्यत इति । दूढ्य इति । दुर् ध्यः इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः, धस्य ष्टुत्वेन ढत्वम् । आतश्चेति । 'ध्यै चिन्तायाम्' 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये 'आदेच उपदेशे' इति आत्वे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे ध्यशब्द इत्यर्थः । सदेरिति । सद्धातोरधिकरणेऽर्थे डटि डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे स इति रूपम् । ब्रुवत् स इति स्थिते उपपदसमासे सुब्लुकि ब्रुवच्छब्दस्य बृ इत्यादेशे बृसशब्दात् ''टिड्ढ' इति ङीपि बृसीति रूपमिति भावः । दिक्छब्देभ्य इत्यारभ्य एतदन्तः सन्दर्भः पृषोदरादीनीत्यस्यैव प्रपञ्चः । आकृतिगणोऽयमिति । पृषोदरादिरित्यर्थः । तेन कर्तुंकामः कर्तुंमनाः इत्यादिसङ्ग्रहः[2] ।

(१०३५) संहितायाम् । सुगमम् ।

(१०३६) कर्णे लक्षणस्य । दीर्घविधिः, 'ढ्रलोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञानार्थं दात्रशूलचक्राद्याकारचिह्नं क्रियते तल्लक्षणशब्देन विवक्षितम्[3] ।

---

१. '''उत्तरपदे' इति वर्तते । उत्तरपदं च समासे भवति । तत्र च अन्तरेणापि वचनं नित्यमेव संहितायां भवितव्यम् । तस्मादुत्तरपदे परतो वक्ष्यमाणानां यत् कार्यं न तदर्थताधिकारस्योपपद्यते इति यदनुत्तरपदे तदर्थमेवायमधिकारः । तेन यैर्योगैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते तानुल्लङ्घ्य येन योगेनानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तत्रास्योपयोगः''—इति काशिकाव्याख्यायां न्यासकारेण जिनेन्द्रबुद्धिना तत्रैव निरूपितम् । तथैव लघुशब्देन्दुशेखरेऽपि प्रपञ्चितम् इति तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२. ''लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं-काम-मनसोरपि ।
समो वा हित-ततयोर्मांसस्य पचि युड्-घञोः'' ॥ इत्यपि संगृहीतम् ।

३. 'लक्ष्यते' इति लक्षणम्—इति व्युत्पत्त्या चिह्नापरपर्यायो यदि 'लक्षण' शब्दोऽत्र गृह्येत चेत् तदा चिह्नस्येत्येवं ब्रूयात्, सूत्रं च लघु भवेत् । तस्माच्चिह्नग्रहणे कर्तव्ये यल्लक्षणग्रहणं सूत्रकारेण कृतं तेनेदं प्रतीयते यदत्र लक्षणविशेषो ग्राह्यः, न तु लक्षणमात्रमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनं कृतमिति व्यज्यते । तथा चोक्तम्—'इङ्गितेनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेन वा इहाचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्ते' इति ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्य किम्? शोभनकर्णः। अविष्टादीनाम् किम्? विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। (१०३७) **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ६।३।११६॥** क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्मावित्। नीरुक्। अभीरुक्। ऋतीषट्। परीतत्। क्वौ इति किम्? परिणहनम्। 'विभाषा पुरुषे' (सू १०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषा अनुवर्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गतिकारकयोरेव। नेह। पटुरुक्। तिग्मरुक्। (१०३८) **वनगिर्योः सञ्ज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्। ६।३।११७॥** कोटरादीनां वने परे, किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायाम्। (१०३९) **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ८।४।४॥** वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य

तेन लम्बकर्णः इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। द्विगुणाकर्ण इति। द्विगुणरेखौ कर्णौ यस्येति विग्रहः। अष्टकर्ण इत्यादेरष्टसङ्ख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः। अष्टसङ्ख्याकरेखाचिह्नकर्ण इति वा।

(१०३७) नहिवृति। उपानदिति। 'णह बन्धने' 'णो नः' सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप्। उपनह्यते इत्युपानत्। पूर्वपदस्य दीर्घः। 'नहो धः'। निवर्तते इति नीवृत्। 'वृतु वर्तने'—कर्तरि क्विप्, दीर्घः। प्रवर्षतीति प्रावृट्। 'वृषु सेचने' क्विप्, दीर्घः। मर्माणि विध्यतीति मर्मावित्। क्विप्, 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। उपपदसमासः, सुब्लुक्, नलोपः, दीर्घः। नि रोचत इति नीरुक्, 'रुच दीप्तौ' क्विप्, दीर्घः। ऋतिं सहते इति ऋतीषट्। 'षह मर्षणे' क्विप्, दीर्घः, 'हो ढः', 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधे प्राप्ते 'पूर्वपदात्' इति षत्वमिति हरदत्तः। सुषामादित्वादित्यपरे। परि तनोतीति परीतत्। 'तनु विस्तारे' क्विप्, 'गमः क्वौ' इत्यत्र गमादीनामित्युपसङ्ख्यानात् अनुनासिकलोपः। तुक्, दीर्घः। अथ पटुरुक्, तिग्मरुगित्यादौ दीर्घमाशङ्क्याह—विभाषेति। पटुरुगिति। पटु रोचत इति विग्रहः। उभयत्र कर्तरि क्विप्। पूर्वपदयोर्गतिकारकान्यतरत्वाभावान्न दीर्घः। व्यवस्थितविभाषाश्रयणे व्याख्यानमेव शरणम्।

(१०३८) वनगिर्योः। वनगिर्योरिति सप्तमी। कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटरकिंशुलुकौ तावादी येषामिति विग्रहः। कोटरादीनां किंशुलुकादीनां चेति लभ्यते। यथासङ्ख्यसमन्वयः। तदाह—कोटरादीनामित्यादिना। पुरगावणमित्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते।

(१०३९) तत्र णत्वविधिं दर्शयति—वनं पुरगा। वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इत्यभिप्रेत्याह—वनशब्दस्येति। एभ्य इति। पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, सारिका, कोटर, अग्रे इत्येतेभ्य एव परस्य उत्तरपदस्य वनशब्दस्य यो नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः, 'रषाभ्याम्'

ए व णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृत-दीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम्[1] **। सिध्रकावणम्**[2] **। शारिकावणम् । कोटरावणम् । 'एभ्य एव' इति किम् ? असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थ-**

इत्यतो 'नो णः' इत्यनुवृत्तेः । सूत्रे अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । नन्विह भिन्नपदत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वस्याप्राप्तेः अपूर्वविध्यर्थकत्वावश्यकत्वात् एभ्य एवेति कथं नियमलाभ इत्यत आह—**इह कोटरान्ता इति** । इह णत्वविधौ उपात्ताः पुरगा मिश्रका सिध्रका सारिका कोटर इत्येवं पञ्च शब्दाः, त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन विवक्षिता इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**तेषामिति** । णत्वविधौ तावत्पुरगादिशब्दाः पञ्च दीर्घान्ता एव निर्दिष्टाः । दीर्घस्तु तेषां सञ्ज्ञायामेव वनगिर्योरिति विहितः । एवञ्च एतेषामसञ्ज्ञायां दीर्घाभावात् सञ्ज्ञायामेव 'वनं पुरगा' इति णत्वविधिरिति पर्यवस्यति । ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः' इत्येव णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । **अग्रेशब्दस्य त्विति** । णत्वविधौ अग्रेशब्दस्य निर्देशस्तु अग्रेवणशब्दे अपूर्वणत्वविध्यर्थ एव, न तु नियमार्थः । अग्रेवणशब्दस्यासञ्ज्ञात्वादिति भावः । न च पुरगावणशब्दे गकारव्यवधानात् 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्त्यसम्भवात् अत्र अपूर्वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाग्रहणमिति वाच्यम् । अग इति हि पञ्चमी । गकारान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयम् आकारान्त एव, न तु गकारान्त इति, तत्र अग इति निषेधाप्राप्त्या 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्येव सिद्धे, पुरगाग्रहणमपि नियमार्थमेवेति भावः । **पुरगावणमित्यादयः** नरकविशेषाणां सञ्ज्ञाः । **असिपत्रवनमिति** । नरकविशेषोऽयम् । अत्र सञ्ज्ञात्वेऽपि 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वं न भवति । एभ्य एवेति नियमादिति भावः । **अग्रेवणमिति** । वनशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य अग्रेशब्देन सह षष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि 'सुपो धातु' इति सप्तम्या अपि लुक् स्यादित्यत आह—**राजदन्तादिष्विति** । अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह—**प्रातिपदिकेति** । सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकेऽन्तर्भावादिति भावः । किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह—**किंशुलुकागिरिरिति** । अञ्जनागिरिरित्यप्युदाहार्यम् ।

---

१. अमरकोषे—'**शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः । मिश्रेयोऽपि**" । मिश्रा चासौ एया च । शकन्ध्वादित्वात् पररूपसन्धिः । मिश्रयति इति मिश्रः । मिश्रा एव मिश्रका ।

२. **सैध्रिकमयीनां समिधां घृताक्तानां सहस्रं जुहुयात्** (सामविधानब्राह्मणम् ३।३।९)। **सैध्रकं सारवृक्षविशेषः** (सायणः)।

मात्रे प्रथमा। किंशुलुकागिरिः। (१०४०) वले ६।३।११८॥ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायाम्। कृषीवलः। (१०४१) मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३। ११९॥ अमरावती। अनजिरादीनाम् किम्? अजिरवती। बह्वचः किम्? व्रीहिमती। सञ्ज्ञायाम् इत्येव। नेह। वलयवती। (१०४२) शरादीनां च ६।३।१२०॥ शरावती। (१०४३) इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१॥ इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे। ऋषीवहम्। कपीवहम्। इकः किम्? पिण्डवहम्। अपीलोः किम्? पीलुवहम्। 'अपील्वादीनामिति वाच्यम्' (वा ४००५)। दारुवहम्। (१०४४) उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ६।३।१२२॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये। परीपाकः—परिपाकः। अमनुष्ये किम्? निषादः। (१०४५) इकः काशे ६।३।१२३॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे। नीकाशः। इकः किम्? प्रकाशः। (१०४६) अष्टनः सञ्ज्ञायाम् ६।३।१२५॥ उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्।

(१०४०) वले। कृषीवल इति। कृषिरस्यास्तीति विग्रहे 'रजःकृष्यासुति' इत्यादिना वलच्।

(१०४१) मतौ। मतुप्प्रत्यये परे बह्वचो दीर्घः स्यात्संज्ञायां, न त्वजिरादीनामित्यर्थः। अमरावतीति। इन्द्रनगर्याः सञ्ज्ञेयम्। अमराः अस्यां सन्तीति विग्रहः। 'मादुपधायाश्च' इति 'सञ्ज्ञायाम्' इति वा मस्य वः। अजिरवतीति। नदीविशेषस्य संज्ञेयम्। वलयवतीति। अनजिरादित्वेऽप्यसंज्ञात्वान्न दीर्घ इति भावः।

(१०४२) शरादीनां च। मतौ दीर्घः सञ्ज्ञायामिति शेषः। अबह्वच्कत्वात्पूर्वेण न प्राप्तिः। शरावतीति। शराः अस्यां सन्तीति विग्रहः। नदीविशेषस्य नाम[1]।

(१०४३) इको वहेऽपीलोः। अपीलोरिति च्छेदः। इगन्तस्येति। पूर्वपदस्येति शेषः।

(१०४४) उपसर्गस्य। परीपाक इति। पचेर्भावे घञ्, उपधावृद्धिः। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। निषाद इति। पुलिन्दो नाम मनुष्यजातिविशेषः। निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः। 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ्। दौवारिके प्रतीहारशब्दे दीर्घस्त्वप्रामाणिकः। यद्वा प्रतीहारः द्वारम्, तत्स्थत्वात् मनुष्ये गौणः।

(१०४५) इकः काशे। नीकाश इति। पचाद्यजन्तत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः।

(१०४६) अष्टनः सञ्ज्ञायाम्। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—उत्तरपदे दीर्घं इति। अष्टापदमिति। सञ्ज्ञात्वमन्वेषणीयम्।

---

१. नागेशः एवमाह—"प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरापके यथा।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती"॥
अमरकोषेऽपि तथैवोक्तम्—
"लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः।
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः" ॥ (अ० को० २-१-६)

सञ्ज्ञायाम् किम् ? अष्टपुत्रः । (१०४७) चितेः कपि ६ । ३ । १२७ ॥ एकचितीकः। द्विचितीकः । (१०४८) नरे सञ्ज्ञायाम् ६ । ३ । १२९ ॥ विश्वानरः । (१०४९) मित्रे चर्षौ ६ । ३ । १३० ॥ विश्वामित्रः । ऋषौ किम् ? विश्वमित्रो माणवकः । 'शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः' (वा ५०४९)। श्वादन्त इत्यादि। (१०५०) प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसञ्ज्ञायामपि ८।४।५॥ एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् । (१०५१) विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ८ । ४ । ६ ।। एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्-दूर्वावनम् । शिरीषवणम्–शिरीषवनम् । 'द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव' (वा ४९८४) । नेह—देव-

---

(१०४७) चितेः कपि । दीर्घं इति शेषः । एकचितीक इति । अग्न्याख्यस्थण्डिल-विशेष इति शेषः । एका चितिर्यस्येति विग्रहः । शैषिकः कप् । द्विचितीक इति । द्वे चिती यस्येति विग्रहः'

(१०४८) नरे सञ्ज्ञायाम् । विश्वस्य दीर्घं इति शेषः । 'विश्वस्य वसुराटोः' इति पूर्वसूत्रात् विश्वस्येत्यनुवर्तते ।

(१०४९) मित्रे चर्षौ । मित्रशब्दे परे विश्वस्य दीर्घः स्यात् । ऋषौ वाच्ये इत्यर्थः । शुनो दन्तेति । श्वन्शब्दस्य दन्तादिषु परतः दीर्घं इत्यर्थः । श्वादन्त इति। शुनो दन्त इति विग्रहः । श्वादंष्ट्रा, षष्ठीसमासः । दीर्घान्त एव दंष्ट्राशब्दो वार्तिके पठ्यत इति केचित् । ह्रस्वान्त इत्यन्ये । श्वादंष्ट्रः । बहुव्रीहिरयम् । श्वाकर्णः, श्वाकुन्दः, श्वावराहः, श्वापुच्छम्, श्वापदः । श्वपुच्छमवनामितमित्यसाध्वेव ।

(१०५०) प्रनिरन्त । एभ्य इति । प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा इत्येतेभ्य इत्यर्थः । वनस्येति । 'वनं पुरगा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रवणमिति । प्रकृष्टं वनमिति विग्रहः । प्रादिसमासः । इहेति । कार्ष्यवणमित्यत्र षकारात्परत्वेन णत्वम्, न तु रेफात् परत्वमादाय अडादिभिन्नषकारेण व्यवधानादिति भावः । एतेन कार्श्येति तालव्यशकारमध्यपाठः अप्रामाणिक इति सूचितम् । तथा सति निमित्ताभावात् णत्वासम्भवात्, अट्कुप्वाङ्भिन्नेन शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वासम्भवात् । निर्वणम्, अन्तर्वणम्, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्, आम्रवणम् कार्ष्यवणम्, खदिरवणम्, पीयूक्षावणम् ।

(१०५१) विभाषौषधि । वनस्य णत्वमिति । ओषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य णत्वं वेत्यर्थः । ओषधिभ्य उदाहरति—दूर्वावणमिति । 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरः । अथ वनस्पतिभ्यः उदाहरति—शिरीषवणमिति । यद्यपि पुष्पैर्विना फलति स एव उदुम्बरादिर्वनस्पतिः 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः

दारुवनम् । 'इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४९८५)। इरिकावनम् । मिरिकावनम् । तिमिरावनम् । (१०५२) वाहनमाहितात् ८।४।८॥ आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात् किम् ? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपात-

इत्युक्तेः । शिरीषवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव न वनस्पतिः । तथापि वनस्पतिशब्देनात्र वृक्ष-सामान्यं विवक्षितम् । अत एव 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति सूत्रे भाष्ये शिरीषवण-मित्यत्र शिरीषे वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति दिक्[1] । द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेवेति । परस्य वनस्य णत्वं वाच्यमिति शेषः । देवदारुवनमिति । प्रत्युदाहरणम् । इरिकादिभ्य इति । एभ्यः परस्य वनस्य णत्वप्रतिषेध इत्यर्थः ।

(१०५२) वाहनमाहितात् । वाहने आधीयते वहनाय यत्, न तु स्वयमेवारोढुं शक्नोति तदाहितम्[2] । तदाह—आरोप्येति । निमित्तादिति । रेफषकारान्यतरस्मादित्यर्थः । वाहननकारस्येति । वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः । अनेन सूत्रे वाहनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति सूचितम् । इक्षुवाहणमिति । इक्षवो हि वाहनाय परैरारोप्यन्ते, नतु स्वयमेवारोढुं शक्नुवन्ति इति तेषामाहितत्वं बोध्यम् । आरोपितेक्षुयुक्तं शकटादि वाहनमिति यावत् । इन्द्रवाहनमिति । ऐरावतादाविन्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्नाहितत्वमिति भावः । यदि कदाचित् अन्येन वाहने आरोप्यते तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्त्येव । यदा इन्द्रः स्वयमेवारोहति वाहनं, तदा प्रत्युदाहरणमिति मनसि निधायाह—इन्द्रस्वामिकमिति । ननु वहेः करणे ल्युटि कथमुपधादीर्घः, ञ्णित्प्रत्ययपरकत्वाभावादित्यत आह—वहेर्ल्युटीति ।

१. तथा हि तत्र 'व्यक्तिवचने' इति किमर्थम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः=शिरीषः, तस्य वनम्=शिरीषवनम् । अत्रादूरभवश्चेति अणः वरणादित्वाल्लुपि सति प्रकृतिशब्दार्थगतवनस्पतित्व-स्यापि अतिदेशः स्यात् तथा च "विभाषौषधि०" ८-४-६ इति सूत्रेण णत्वापत्तिः' इत्युक्तम् । पुष्पै-र्विना फलवान् हि वनस्पतिः इत्यभिधीयते । न च शिरीषस्तादृशः । एवं च तत्र वनस्पतित्वं नास्तीति वनस्पतित्वमतिदिश्येतेत्यसङ्गतं स्यात् । एतेन तत्र वनस्पतिशब्दो वृक्षत्वात्मकव्यापक-जात्यवच्छिन्नलाक्षणिक इति बोध्यम् ।

२. "वाहनमाहितात्" ८-४-८ इति सूत्रे यदाहितपदं तत्र भूतकालो न विवक्षितः, आहित-शब्दस्य स्वस्वामिभावनिवृत्तिमात्रपरत्वात् । एवं च वाहनं लोके यद्यपि स्वामिन एव प्रसिद्धं, तथापि यत्र स्वामित्वमारोप्य तद्वाहनत्वेन वाहनं विवक्षितं न तु तत्र वाहने वाह्यस्य स्थापनं कृतं तत्रापि भवति । वाह्य-वाहकभावमात्रविवक्षायाः सन्निधानमात्रेणापि संभवात् । एतेन पूर्वपदस्य वहनीयवाचकत्वविवक्षा तदा णत्वं भवति, स्वामिमात्रवाचकविवक्षायां तु न भवेत्—इति निष्कर्षः । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं तु प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेव । तथा हि—"आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्" इति तथा "वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम्", यदा हि गर्गाणां वाहनम् अपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत् गर्ग-वाहनम्" इति । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्षिता भवन्ति तदा णत्वं भवत्येवेति कैयटः ।

नात् । (१०५३) पानं देशे ८ । ४ । ९ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद् देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयत इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । (१०५४) वा भावकरणयोः ८ । ४ । १० ॥ पानस्य इत्येव । क्षीरपानम्—क्षीरपाणम् । 'गिरिनद्यादीनां वा' (वा० ४९८९) । गिरिनदी—गिरिणदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा । (१०५५) प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ८ । ४ । ११ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ । नुमि—व्रीहिवापाणि । विभक्तौ—माषवापेण । पक्षे—माषवापिनावित्यादि । 'उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्' (वा ४९९०) । नेह—गर्गाणा

(१०५३) पानं देशे । पानमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—पानस्येति । उशीनरा इति । देशविशेषे बहुवचनान्तोऽयम् । ननु पानशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षीररूपानमिति कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह—पीयते इति ।

(१०५४) वा भावकरणयोः । इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । भावे करणे च य पानशब्दः तस्य उक्तविषये णो वा स्यादित्यर्थः । आदेशार्थं वचनम् । क्षीरपानम्—क्षीरपाणमिति । क्षीरस्य पानमिति विग्रहः । भावे करणे वा ल्युट् । पानक्रिया पानपात्र वेत्यर्थः । गिरिनद्यादीनामिति । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य उत्तरपदस्थस्य नस्य णो वेत्युप सङ्ख्यानमित्यर्थः । गिरेर्नदीति विग्रहः । चक्रनितम्बेति । चक्रमिव नितम्बो यस्याः स इति विग्रहः ।

(१०५५) प्रातिपदिकान्त । पूर्वपदस्थादिति । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्यतस्तद नुवृत्तेरिति भावः । एषु स्थितस्येति । प्रातिपदिकान्ते, नुमि, विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । वा स्यादिति । 'वा भावकरणयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रातिपदिकान्त इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । माषवापिणाविति । माषान् वपत इति विग्रहः, बहुल माभीक्ष्ण्ये' इति जातावपि सुप्युपपदे णिनिः । उपपदसमासः । वापिन्शब्दस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् तदन्तस्य णत्वमिति भावः । नुमीति । उदाह्रियत इति शेषः । व्रीहिवापाणीति । कृषीवलकुलानीति शेषः । व्रीहीन्वपन्ति इति विग्रहः । कर्मण्यण् । व्रीहिवापशब्दान्नपुंसकात् 'जश्शसोश्शिः' 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नुमो नस्य णत्वमिति भावः । विभक्ताविति । उदाह्रियते इति शेष. । माषवापेणेति । तृतीयाविभक्तिस्थत्वान्नस्य णत्वम् । इत्यादीति । णत्वाभावपक्षे माषवापिनौ, माषवापानि, माषवापेन इत्युदाहार्यमिति भावः । ननु गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र ङीप्प्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मकप्रातिपदिकान्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति पूर्वपदेन उत्तरपद

भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम्, न तूत्तरपदस्य । किञ्च 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनम् इत्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न । 'युवादेर्न' (वा ४९९१) । रम्ययूना । परिपक्वानि ।

माक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, न तु तदन्तस्य । नापि नुम्विभक्त्योः, असम्भवादिति भावः । नेहेति । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति षष्ठीसमासे भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु तत्प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य णेऽपि तदन्तम् ईकार एव, न तु नकारः । अतो न तस्येदं पाक्षिकं णत्वमिति भावः । प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं सूत्रकारस्य सम्मतमित्याह—अत एवेति । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव सूत्रकारेण कृतं नुम्ग्रहणमर्थवत्, अन्यथा तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अङ्गस्येति । 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्विधौ अङ्गस्येत्यनुवृत्तम् । तथा च झलन्तस्याजन्तस्य चाङ्गस्य क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने इत्यर्थो लभ्यते । माषवापाणीत्यत्र तु सर्वनामस्थानं प्रति माषवापशब्दोऽङ्गम् । तस्य माषवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, न तु उत्तरपदभूतवापशब्दस्यैवावयवः । तथा च उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तौ नुम्ग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणाभावे तु माषवापशब्दान्तावयवस्य नुमः माषवापेति प्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य सत्त्वात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्येव सिद्धे नुम्ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणे नुम्ग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह—किंच प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणमिति । किंचेति विशेषप्रदर्शने । 'हिवि प्रीणने' भ्वादिः, इदित्त्वात् नुम्, लटः शत्रादेशः । माषवापाणीत्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्यनेन णविकल्पस्याप्राप्ते तदर्थं नुम्ग्रहणमावश्यकम् । अतः उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुम्ग्रहणं लिङ्गं स्यात् । तस्मादुत्तरपदविशेषणे भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु माषवापिणाविस्यत्र वापिन् इति प्रातिपदिकस्य कथमुत्तरपदत्वम् 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्' इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्तेरिति चेत्, न—उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वादित्यलम् । ननु 'इवि व्याप्तौ' इदित्त्वान्नुम् । ल्युटि अनादेशः । प्रकृष्टमिन्वनमिति प्रादिसमासे नुमो नकारस्य णत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—प्रेन्वनमिति । युवादेर्नेति । उक्तणत्वविकल्पः इति शेषः । वार्तिकमिदम् । रम्ययूनेति । रम्यश्चासौ युवा चेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकारत्वात्प्राप्तिः । परिपक्वानीति । इह नुमो नकारस्य 'प्रातिपदिकान्त' इति विकल्पं बाधित्वा 'कुमति च' इति नित्यं णत्वं प्राप्तम् । तदिह

'एकाजुत्तरपदे णः' (सू ३०७)। नित्यम् इत्युक्तम्। वृत्रहणौ। हरिं मानयतीति हरिमाणौ। नुमि—क्षीरपाणि। विभक्तौ—क्षीरपेण। रम्यविणा। (१०५६) कुमति च ८।४।१३॥ कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत्। हरिकामिणौ। हरिकामाणि। हरिकामेण। (१०५७) पदव्यवायेऽपि ८।४।३८॥ पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात्। माषकुम्भवापेन। चतुरङ्गयोगेन। 'अतद्धित इति वाच्यम्' (वा ५०१५)। आर्द्रगोमयेण।

युवादित्वान्निषिध्यते। एकाजुत्तरपदे णः। अजन्तस्त्रीलिङ्गे पुनर्भूशब्दनिरूपणे व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात् स्मर्यते। नित्यमित्युक्तमिति। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदं णत्वमिति तत्रैवोक्तमित्यर्थः। हरिमाणीति। मनेर्ण्यन्तात् 'क्विप् च' इति क्विपि 'गतिकारकोपपदानाम्' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः। नान्तत्वात् ङीप्। अत्र मान् इति प्रातिपदिकमुत्तरपदं तदन्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यं णत्वम्। नुमीति। उदाह्रियत इति शेषः। क्षीरपाणीति। कर्मण्युपपदे पाधातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। क्षीरपशब्दाज्जश्शसोश्शिः। अजन्तलक्षणो नुम्। दीर्घः। तस्य नित्यं णत्वम्। विभक्ताविति। उदाह्रियत इति शेषः। क्षीरपेणेति। विभक्तिस्थत्वान्नस्य नित्यं णत्वम्। विभक्तावुदाहरणान्तरमाह—रम्यविणेति। विः पक्षी, रम्यश्चासौ विश्च तेनेति विग्रहः। न चात्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः शङ्क्यः। किमिह प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'सुप्तिङन्तम्' इति पदत्वमभिमतम्, उत तृतीयाविभक्तौ परतः 'स्वादिषु' इति पदत्वम्। नाद्यः। 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। न द्वितीयः। 'स्वादिषु' इत्यनेन हि रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं लभ्यते, न तु विशब्दस्य, तृतीयाविभक्तेः समुदायादेव विधानात्। अत एव पुनर्भूणामित्यत्र नामि भूशब्दमात्रस्य पदत्वाभावात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाभावाण्णत्वमिति प्राञ्चः। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पदव्यवायेऽपि' इत्यत्रानुपदमेव वक्ष्यते।

(१०५६) कुमति च। प्राग्वदिति। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यादित्यर्थः। अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम्। हरिकामिणाविति। 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः। प्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वम्। हरिकामाणीति। अजन्तलक्षणनुमो नित्यं णत्वम्। हरिकामेणेति। विभक्तिस्थस्योदाहरणम्।

(१०५७) पदव्यवायेऽपि। पदेन व्यवधाने इति। पदेनेत्यनन्तरं निमित्तकार्यिणोरिति शेषः। न स्यादिति। 'न भाभूपूकमिगमि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। माषकुम्भवापेनेति। माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति षष्ठीसमासः। अत्र निमित्तकार्यिणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानात् न णत्वम्। चतुरङ्गयोगेनेति। चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गं सैन्यम्, तेन योग इति विग्रहः। अत्र निमित्त-

शुष्कगोमयेण । (१०५८) कुस्तुम्बुरूणि जातिः ६ । १ । १४३ ॥ अत्र सुण्निपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् ? कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दु-

---

कार्यिणोरङ्गपदेन व्यवधानान्न णत्वम् । उभयत्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्यय-लक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं बोध्यम् । 'उत्तरपदे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तं भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य कुत्वरूपकार्यभाक्त्वमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात् कुत्वं न भवति । अत एव च 'कुमति च' इति सूत्रे भाष्ये माषाणां कुम्भः माषकुम्भः, माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवापः तेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधप्रवृत्तये 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वप्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । न चैवं सति रम्यविणा इत्यत्र वि इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वाभावात् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसम्मत-त्वात् । तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । रम्यविणेत्यत्र च विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाभावान्न णत्वनिषेधः । एतेन पुनर्भूणामित्यत्रापि णत्वं निर्बाधम् । अतद्धिते इति । अतद्धिते परे यत्पदं तेन व्यवधाने अयं निषेधः, नतु तद्धितपरकपदे-नेत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । गोः पुरीषं गोमयं, 'गोश्च पुरीषे' इति गोशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मयट् तद्धितः, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् । आर्द्रं गोमयमिति कर्मधारयः । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य गोशब्दः मयटि पदम् । तथापि तस्य तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफात्परस्य णत्वं भवत्येव, अस्मिन् प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायस्य अबाधकत्वात् । शुष्कगोमयेणेति । षात्परस्योदाहरणम् । भाष्ये तु 'पदान्तस्य' इति पूर्वसूत्रात्पदग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्य पदे परतः पदेन व्यवाये णत्वं नेत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम्[1] । अथ 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवृत्तौ कतिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते ।

(१०५८) कुस्तुम्बुरूणि । अत्रेति । जातिविशेषे वाच्ये कुस्तुम्बुरुशब्दः ससुट्को निपात्यत इत्यर्थः । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकमिति । गुल्मविशेषे प्रसिद्धः । क्लीबत्वमतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः । वचनमप्यतन्त्रमिति बोध्यम् । कुतुम्बुरूणीति । धान्याकजाति-

---

१. "पदव्यवाये अतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति । कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति" ।

कीफलानीत्यर्थः। (१०५९) अपरस्पराः क्रियासातत्ये ६।१।१४४॥ सुनिपात्यते। अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः। क्रिया—इति किम्? अपरपरा गच्छन्ति। अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः। (१०६०) गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ६।१।१४५॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते। गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः। असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि। प्रमाणे–गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्। सेवित–इत्यादि किम्? गोः पदं–गोपदम्। (१०६१) आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ६।१।१४६॥ आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते। आस्पदम्। प्रतिष्ठायाम् इति किम्? आ पदात्–आपदम्। (आपदापदम्)। (१०६२) आश्चर्यमनित्ये ६।१।१४७॥ अद्भुते सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। अनित्ये किम्? आचर्यं कर्म शोभनम्। (१०६३) वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८॥ कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम्। तस्मिन् सुट्। अवकीर्यत इत्यवस्करः। वर्चस्के किम्? अवकरः। (१०६४) अपस्करो रथाङ्गम् ६।१।१४९॥ अपकरोऽन्यः। (१०६५)

वाचकत्वाभावात् न सुडिति भावः। तदाह—कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थं इति। तुम्बुरुशब्दस्य तिन्दुकवाचकत्वे कोशो मृग्यः।

(१०५९) अपरस्पराः क्रियासातत्ये। स्पष्टम्।

(१०६०) गोष्पदम्। असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसम्भवात् नञ्पूर्वमुदाहरति—अगोष्पदानीति। गवां सञ्चारो यत्र नैव सम्भवति तत्रापि सुडिति भावः। गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति। क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते। अतः गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः।

(१०६१) आस्पदं प्रतिष्ठायाम्। आस्पदेति। आत्मयापनं शरीरसंरक्षणं, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुडित्यर्थः। आपदापदमिति। आ पदादिति विग्रहे अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः। आपदापदमिति पाठे तु आपदमित्यस्य आपदित्यर्थः।

(१०६२) आश्चर्यमनित्ये। अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेः सुट्। 'चरेराङि चागुरौ' इति यत्। अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुते इति वक्तव्यमिति वार्तिकमभिप्रेत्याह—अद्भुते सुडिति। तेन आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यदबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसङ्ग्रहः। अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्भुतं लक्ष्यत इत्युक्ते तु एतन्न सिध्येत्।

(१०६३) वर्चस्केऽवस्करः।

'मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत्।
गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम्॥' इत्यमरः।

(१०६४) अपस्करो। 'स्याद्रथाङ्गमपस्करः' इत्यमरः। 'चक्रं रथाङ्गम्' इति च।

विष्किरः शकुनौ वा ६ । १ । १५० ॥ पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे 'विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्' इति वृत्तिः । तन्न । भाष्यविरोधात् । (१०६६) प्रतिष्कशश्च कशेः ६ । १ । १५२ ॥ 'कश गतिशासनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा, तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न । (१०६७) प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ६ । १ । १५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम् ? प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । (१०६८) मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ६ । १ । १५४ ॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः, तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेणु—

(१०६५) विष्किरः । विकिरतीति विकिरः । 'कॄ विक्षेपे' 'इगुपधज्ञा' इति कः । शकुनौ गम्ये सुड् वा, 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् । 'नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः' इत्यमरः । वा वचनेनैवेति । वृत्तिग्रन्थे 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति सूत्रपाठः । तत्र वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं विष्किरः विकिर इति शकुनावेवेति नियमार्थम् । अतः शकुनेरन्यत्र उभयोरपि शब्दयोः प्रयोगो 'नास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । भाष्ये हि 'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रं पठित्वा वाग्रहणेन सुड्विकल्पः, न तु शकुनेरन्यत्र विकिरशब्दस्य प्रयोगो नेति स्थितम्[1] । अन्यत्रापि 'विकिरं वैश्वदेविकम्'[2] इत्यत्र दर्शनादिति भावः ।

(१०६६) प्रतिष्कशश्च कशेः । कशेरिति कश इत्यस्मान्वेति । तथा च कशधातोः निष्पन्नस्य कशशब्दस्य प्रतेः परस्य सुट् स्यादित्यर्थः । कशेरेवेति । कशधातोरेव कशाशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । प्रतिगतः कशां प्रतिकश इत्यत्र गमिं प्रत्येव प्रतिरुपसर्गः, न तु कशिं प्रति, 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः' इति नियमादित्यर्थः ।

(१०६७) प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे'' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । तत्सूत्रं वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते ।

(१०६८) मस्करमस्करिणौ । यथासङ्ख्यमन्वयः । मस्करिग्रहणात्परिव्राजक एव मस्करिशब्दः । अन्यत्र तु मकरीत्येवेत्याहुः ।

---

१. अत्र "'वा'—वचनेन शकुनिः न अभिसंबध्यते । किं तर्हि निपातनमभिसम्बध्यते ? विष्किर इत्येतन्निपातनम् । शकुनौ वा निपात्यते—इति" ।

२. अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥
येषां न पचते माता येषां न पचते पिता ।
उच्छिष्टं ये च काङ्क्षन्ति तेभ्योऽन्नं दत्तमक्षयम् ॥ इति पठित्वा अन्नं विकिरेत् ।

इति किम्? मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः। (१०६९) कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ६।१।१५५॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम्। नगरे किम्? कातीरम्। अजतुन्दम्। (१०७०) कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६॥ (ग १५३) कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः। अन्यत्र कारकरः! केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति, न सूत्रेषु। (१०७१) पारस्करप्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् ६।१।१५७॥ एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि। पारस्करः। किष्किन्धा। 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (वा ३७१३)। तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोऽपि बोध्यः। तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते। करपत्योस्तु सुट्। चोरदेवतयोः इति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः। 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' (वा ३७१८)। प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोऽयम्।

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम्।

(१०६९) कास्तीराजस्तुन्दे। कास्तीरशब्दः अजस्तुन्दशब्दश्च नगरे निपात्येते
(१०७०) कारस्करो वृक्षः। कारं करोतीति विग्रहः। 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति टः।

(१०७१) पारस्करप्रभृतीनि च। पारस्कर इति। पारं करोतीति विग्रहः। पूर्ववट्टः। किष्किन्धेति। किं किमपि वानरसैन्यं धत्ते इति किष्किन्धा। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। टाप्, निपातनात् किमो द्वित्वम्। मलोपः, सुट्, षत्वं च। रूढशब्दा एते कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते। एषामवयवार्थो न विचारणीयः। तद्बृहतोरिति। पारस्करादिगणसूत्रमेतत्। तद्शब्दे तकारस्यान्त्याभावादाह—तात्पूर्वमिति। तलोपश्चेत्यत्र तकारात्पूर्वमित्यर्थः। तत् चौर्यं करोतीति विग्रहः। 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति टः। बृहस्पतिरिति। बृहती=वाक् तस्याः पतिः इति विग्रहः। 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्वि'ति पुंवत्त्वम्, तलोपः, सुट्। 'वाग्घि बृहती तस्या एष 'पतिः' इति च्छन्दोगब्राह्मणम्। प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति। गणसूत्रमिदम्। प्रायस्य चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः। 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं यस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः। वनस्पतिरिति। वनस्य पतिरिति विग्रहः। आकृतिगणोऽयमिति। तेन शतात्पराणि परश्शतानीत्यादि सिद्धम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां समासाश्रयविधिप्रकरणं समाप्तम्।

अथ तद्धिताधिकारप्रकरणम्

अथापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ।

(१०७२) समर्थानां प्रथमाद्वा ४ । १ । ८२ ॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । 'प्राग्दिशः–' (सू १९४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् । (१०७३) प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ ॥ 'तेन दीव्यति–' (सू- १५५०) इत्यतः प्रागणधिक्रियते । (१०७४) अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥

(१०७२) तदेवं समासप्रपञ्चं निरूप्य तद्धितप्रकरणमारभते—**समर्थानां प्रथमाद्वा ।** विधेयस्यादर्शनान्नायं स्वतन्त्रविधिरिति मत्वाह—**इदं पदत्रयमधिक्रियत इति ।** स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—**प्राग्दिश इति यावदिति ।** 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति सूत्रम् उत्तरावधिरित्यर्थः । 'समर्थानाम्' इति निर्धारणषष्ठी । प्राथम्यं च 'तस्यापत्यम्' इत्यादितत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वम् । समर्थानां मध्ये प्रथमोच्चारितादित्यर्थः । 'समर्थात्प्रथमाद्वा' इति सुवचम् । केचित्तु बहुवचनबलादनेकसमर्थसमवाय एवास्य प्रवृत्तिः । एवञ्च 'प्राग्दिशः' इत्यादिषु स्वार्थिकप्रत्ययविधिषु नास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यते इत्याहुः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तद्धितविधीनां पदविधितया 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषयैव एकार्थीभावरूपसामर्थ्यलाभादिह समर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमिति ।** समर्थः पटुः शक्त इति पर्यायाः । शक्तत्वं च कार्योत्पादनयोग्यत्वम् । शब्दस्य च कार्यमर्थप्रतिपादनमेव । तच्छक्तत्वं च कृतेष्वेव सन्धिकार्येषु सम्भवति । तथा च कृतसन्धिकार्यत्वमेव सामर्थ्यमिह पर्यवस्यति । तदाह—**कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावदिति ।**

(१०७३) **प्राग्दीव्यतोऽण् ।** 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति सूत्रस्थदीव्यतिशब्दस्यैकदेशस्यानुसरणमिह दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्घटितं तत्सूत्रं लक्ष्यते । तदाह–**तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते इति ।** तथा च तस्यापत्यमित्याद्युत्तरसूत्रेषु केवलमर्थनिर्देशपरेषु विधेयप्रत्ययविशेषासंयुक्तेषु किं भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठत इति लभ्यते । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थात्प्रथमात्' इति प्रकृतिविशेषो लभ्यते । यत्र तु विधेयः प्रत्ययविशेषः श्रूयते तत्राणिति नोपतिष्ठते, अणित्यस्यौत्सर्गिकतया वैशेषिकेण इञादिना बाधात् ।

(१०७४) **अश्वपत्यादिभ्यश्च ।** चकारात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यनुकृष्यते । तदाह—

एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । (१०७५) तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ॥ ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । (१०७६) किति च ७ । २ । ११८ ॥ किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो मन्त्र' इति तु प्रामादिकमेव । (१०७७) दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ४ । १ । ८५ ॥ दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ।

एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'झयः' इति टच् तु न, तस्य पाक्षिकत्वात् । प्राग्दीव्यति भवाः प्राग्दीव्यतीयाः । वृद्धाच्छः । 'अव्ययात्त्यप्' इति तु न, अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनम्' इति परिगणनात् । अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यपि न भवति । ननु 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—वक्ष्यमाणस्येति । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्तण्यप्रत्ययस्य बाधनार्थमित्यर्थः ।

(१०७५) तद्धितेष्वचामादेः । 'अचो ञ्णिति' इत्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । अचामिति निर्धारणषष्ठी । तदाह—ञितीति ।

(१०७६) किति च । तथेति । अचामादेरचो वृद्धिरित्यर्थः । इदं सूत्रं प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्याय इहोपन्यस्तम् । अपत्यादीति । आदिना समूहाद्यर्थसङ्ग्रहः । आश्वपतमिति । अश्वपतेरणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति इकारलोपः । गाणपतमिति । अश्वपत्यादिषु गणपतिशब्दः पठित इति भावः । गाणपत्य इति । गणपतिर्देवता अस्य मन्त्रस्येति विग्रहः । प्रामादिकमेवेति । प्रमादादायातमित्यर्थः । गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिगणे पाठस्य वृत्तौ दर्शनादिति भावः ।

(१०७७) दित्यदित्यादित्य । दित्यादिभ्य इति । दिति, अदिति, आदित्य एतेभ्य इत्यर्थः । पत्युत्तरपदादिति । पतिः उत्तरपदं यस्य तस्मादिति विग्रहः । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अणोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । दैत्य इति । दितेरपत्यमिति विग्रहः । दितेर्ण्यप्रत्ययः । 'चुटू' इति णकार इत्, आदि वृद्धिः, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । अदितेः आदित्यस्य वेति । अपत्यादीविशेषः । आदित्य इति । जाताद्यर्थे ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे आदित्य इति रूपम् । आदित्यशब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे 'यणो मयः' इति पूर्वयकारस्य द्वित्वे सति 'हलो यमाम्' इत्याद्ययकारस्य लोपे द्वियकारं रूपम् । द्वित्वाभावे लोपे पाक्षिके द्वियकारमेव । असति द्वित्वे यकारलोपे च सत्येकयकारं रूपम् । धनपत्य-

'यमाच्च' इति काशिकायाम् । याम्यः । 'पृथिव्या ञाञौ' (वा २५५४) । पार्थिवा-पार्थिवी । 'देवाद्यञञौ' (२५५५) । दैव्यम्-दैवम् । 'बहिषष्टिलोपो यञ् च' (वा २५५६) । बाह्यः । 'ईकक्-च' (वा २५५७) । बाहीकः । 'स्थाम्नोऽकारः' (वा २५५९) । अश्वस्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । 'भवार्थे तु लुग्वाच्यः' (वा २८८१) । अश्वत्थामा । 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः' (वा २५६०) । बाह्वादीञोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलो-

---

म्त्वात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपो न । अदितेरपत्ये ण्ये आदित्यशब्दात्पुनरपत्ये ण्ये 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । प्राजापत्य इति । पत्युत्तरपदात् प्रजापतिशब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । दैतेय इति त्वसाध्वेव । साधुत्वश्रद्धाजाड्ये तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम् । काशिकायामिति । भाष्ये त्विदं न दृश्यत इति भावः । याम्य इति । यमस्यापत्यादीति विग्रहः । पृथिव्या ञाञाविति । ञश्च अञ् च वक्तव्यावित्यर्थः । पार्थिवेति । पृथिव्या अपत्यादीति विग्रहः । ञप्रत्यये 'चुटू' इति ञकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति लोपः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । पार्थिवीति । अञि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । ञप्रत्ययस्यैव विधौ ङीप् न स्यात् । अत एव विधौ टाप् न स्यात् । तस्मादुभयविधिः । एतत्सूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम् । देवादिति । देवशब्दात् यञ् अञ् च प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः । दैव्यम्-दैवमिति । देवस्यापत्यादीति विग्रहः । यञि अञि य आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । बहिस् इति । बहिस् इति सकारान्तमव्ययम् । तस्मात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञ्, प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । बाह्य इति । बहिर्भवः इत्यादिविग्रहः । यञि टिलोपे आदिवृद्धिः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोप' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम् । तेन आराद्भवः आरातीयः इत्यादि सिध्यति । ईकक् चेति । बहिष ईकक् च स्यात् प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । बाहीक इति । बहिष ईककि टिलोपे 'किति च' इत्यादिवृद्धिः । स्थाम्न इति । स्थामन्शब्दात् अकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः । अणोऽपवादः । अश्वत्थाम इति । अश्वस्येव स्थामा स्थितिर्यस्येति विग्रहः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यं तत्र जातः इत्यादिविग्रहः । प्रत्ययविधित्वेऽपि भाष्ये उदाहरणात् तदन्तविधिः । अश्वस्थामन्शब्दादकारप्रत्यये 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अणि तु आदिवृद्धिः स्यात् । ननु उदः परत्वाभावात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । भवार्थे तु लुग्वाच्य इति । अकारप्रत्ययस्येति शेषः । लोम्न इति । लोमन्शब्दाद् बहुषु अपत्येषु वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीञ इति । बाह्वादित्वप्रयुक्तस्य इञोऽपवाद इत्यर्थः । उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य सः उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रहः । केवलस्य लोम्नः अपत्ययोगासम्भवात्प्रत्ययविधित्वेऽपि तदन्तविधिः । अकारप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते'

मान् । बहुषु किम् ? औडुलोमिः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' (वा २५६१) । गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोमयम् । (१०७८) उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥ औत्सः । 'अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः' (वा २६८९) । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

अथापत्याधिकारप्रकरणम्

(१०७९) स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४ । १ । ८७ ॥ 'धान्यानां भवने-' (सू १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः ।

इति टिलोपः । औडुलोमिरिति । उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अत्रापत्यबहुत्वाभावादकारप्रत्ययो न । किन्तु बाह्वादित्वादिञि टिलोप इति भावः । सर्वत्र गोरिति । लोम्नोऽपत्येष्विति पूर्ववार्तिकानपत्यग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यत्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । गव्यमिति । गवि भवं गोरागतमित्यादिविग्रहः । अणपवादो यत् । गोरूप्यम्—गोमयमिति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्' इति रूप्य इत्यर्थः । 'मयड्वैतयोः' इति रूप्यमयटौ । हलादित्वान्नैतयोर्यत्प्रत्ययो बाधक इति भावः ।

(१०७८) उत्सादिभ्योऽञ् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति शेषः । अणिञाद्यपवादः । 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः' इति वार्तिकं पठितम् । दृष्टं सामेत्यर्थे ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु ढग्वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सर्वत्रेति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्यतीयेष्वेवेदं वार्तिकं पठति—अग्निकलिभ्यामिति । अपत्यादीति । अग्निर्देवता अस्य इत्यादिसङ्ग्रहः । आग्नेयम् कालेयमिति । ढकि एयादेशे कित्त्वादादिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

(१०७९) अथापत्याधिकारो निरूप्यते । स्त्रीपुंसाभ्याम् । भवनशब्देन 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इति सूत्रं विवक्षितम् । प्राग्दीव्यत इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम् । तदाह—

वत्यर्थे न। 'स्त्री पुंवच्च' (सू ९३२) इति ज्ञापकात्। स्त्रीवत्, पुंवत्। (१०८०) द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८॥ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः—पञ्चकपालः। द्विगोर्निमित्तम् इति किम्? पञ्चकपालस्येदं खण्डं—पाञ्चकपालम्। अजादिः किम्? पञ्चगर्गरूप्यम्। अनपत्ये किम्? द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः। (१०८१) गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९॥

धान्यानामिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति। 'अचतुर' इत्यच्। स्त्रीशब्दात् पुंस्शब्दाच्चेत्यर्थः। स्त्रैण इति। स्त्रिया अपत्यम्, स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूहः इत्यादिविग्रहः। नञ्, वृद्धिः, णत्वम्। पौंस्न इति। पुंसोऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसां समूहः इत्यादिविग्रहः। पुंस्शब्दात् स्नञि 'स्वादिषु' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपः, आदिवृद्धिः। प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते, उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ तु पुंसः सकारस्य संयोगान्तलोपे पुन्नः इति स्यादिति भावः। वत्यर्थे नेति। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययो वक्ष्यते। तस्यार्थे स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ न भवत इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—'स्त्रीपुंवच्चे'ति ज्ञापकादिति। अन्यथा पुंवदिति निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः। न च पुंवदिति निर्देशः पुंस्शब्दाद्वत्यर्थे स्नञभावं ज्ञापयेत्, न तु स्त्रीशब्दान्नञभावमपीति वाच्यम्, नञ्स्नञोरेकसूत्रोपात्ततया वत्यर्थे स्नञभावे ज्ञापिते सति स्त्रीशब्दान्नञभावस्यापि लाभात् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तदुक्तं भाष्ये 'योगापेक्षं ज्ञापकम्' इति।

(१०८०) द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति हेतुत्वसम्बन्धे षष्ठी। लुक्श्रवणात् प्रत्ययस्येत्युपस्थितम्, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात्। तथा च द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति लभ्यते। द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययः तद्धित एव भवति, तद्धितार्थे विषये तद्विधानात्। ततश्च द्विगुनिमित्तस्य तद्धितस्येति लभ्यते। प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यतीयत्वं तद्धितविशेषणम्। 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रे अचीति सप्तम्यन्तस्य गोत्रविशेषणतया तदादिविधिः। अजादावित्यर्थकमचीति पदमिहापकृष्यते। तच्च षष्ठ्या विपरिणतं तद्धितविशेषणम्। तदाह—द्विगोर्निमित्तमित्यादिना। पञ्चकपाल इति। 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तद्धितार्थे द्विगुः, अणो लुक्। प्रत्ययलक्षणाभावान्नादिवृद्धिः। पञ्चकपालस्येदमिति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे अणि विवक्षिते द्विगुसमासे अणो लुकि निष्पन्नात् पञ्चकपालशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि आदिवृद्धौ पाञ्चकपालमित्यत्राणो लुङ् न भवति, अणो द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः। पञ्चगर्गरूप्यमिति। पञ्चभ्यो गर्गेभ्यः आगतमित्यर्थे 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः। 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासनिमित्तत्वेऽपि अजादित्वाभावात् न लुगिति भावः। द्वैमित्रिरिति। अत्र 'अत इञ्' इति इञोऽपत्यार्थकत्वान्न लुगिति भावः। न च तिस्रो विद्या अधीयात् स त्रैविद्यः इत्यत्राप्यणो लुक् स्यादिति वाच्यम्, त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या शाकपार्थिवादिः। त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति विग्रहे

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) । (१०८२) आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१ ॥ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे, न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् ? गर्गेभ्यो हितं–गर्गीयम् । अचि किम् ? गर्गेभ्यः आगतं–गर्गरूप्यम् । (१०८३) यूनि

त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । प्राग्दीव्यतीयस्येति किम् ? पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ।

(१०८१) गोत्रेऽलुगचि । अलुगिति च्छेदः । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लब्धम् । अचीति तद्विशेषणं तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा न तु परसप्तमी । तदाह—**अजादावित्यादिना** । **गोत्रप्रत्ययस्येति** । गोत्रार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः, लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लब्धम् । **गर्गाणां छात्रा इति** । वक्ष्यमाणोदाहरणविग्रहप्रदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यञि कृते, तस्य 'यञञोश्च' इति लुकि गर्गा इति भवति । **वृद्धाच्छ इति** । गार्ग्यशब्दादुक्तेऽर्थे छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः, तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यञञोश्च' इति प्राप्तो लुङ् न भवति । तथा च गार्ग्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इति यञोऽकारस्य लोपे गार्ग्य् ईय इति स्थिते परिशिष्टस्य यञो यकारस्य लोपमाह—

(१०८२) **आपत्यस्य च** । अनातीति च्छेदः । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'सूर्यतिष्य' इत्यतो य इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—**हलः परस्यापत्ययकारस्येति** । अपत्यार्थकयकारस्येत्यर्थः । यञो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अल्लोपस्याभीयत्वेऽपि नासिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादिदमेव भवति । **गर्गीयमिति** । 'तस्मै हितम्' इति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् तस्मिन्परे 'यञञोश्च' इति यञो लुग्भवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । **गर्गरूप्यमिति** । 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाभावात्तस्मिन्परे यञः अलुङ् न । यदि तु अजादौ प्राग्दीव्यतीये परे इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्छे तस्य ईयादेशे कृते अलुग्विधिः प्रवर्तेत, न तु ततः प्राक् । एवञ्च छप्रवृत्तेः प्राक् 'यञञोश्च' इति यञो लुकि कृते आदिवृद्धेर्निवृत्तौ गर्गशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् ततः छो न स्यात् । अणि सति गार्गाः छात्राः इत्येव स्यात् । अजादौ प्रत्यये विवक्षिते इति व्याख्याने तु छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव यञि अलुग्विधेः प्रवृत्तौ यञन्तस्य वृद्धत्वात् छो निर्बाधः । यलोपविधौ आपत्यस्येति किम्, सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं 'साङ्काशादिभ्यो ण्यः',

लुक् ४ । १ । ९० ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य च्छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । (१०८४) पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५० ॥ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू ११२१) इत्यण् । तस्मात् 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च । 'तद्राजाच्चाणः (ग २१) । 'द्व्यचञ्मगध' इत्यण्णन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः'

ततो भवार्थे 'धन्वयोपधात्' इति वुञ् । साङ्काश्यकः । तद्धिते किम् ? गार्ग्ये गार्ग्ययोः । अनातीति किम् ? गार्ग्यायणः ।

(१०८३) यूनि लुक् । प्रादीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणं तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा, न तु परसप्तमी । तदाह—अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते इति । युवप्रत्ययस्येति । युवार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिरिति कथम् ? 'अत इञ्' इति इञः प्राप्तेरित्यत आह—वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इत्यनेनेति शेषः । आयन्नादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । तत इति । ग्लुचुकायनेरपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे ग्लौचुकायन इति रूपमित्यर्थः । तस्येति । ग्लौचुकायनस्य छात्र इत्यर्थे तस्येदमित्यणि युवापत्याणो लुकि ग्लौचुकायन इत्येव रूपमित्यर्थः । ननु युवापत्याणः 'यस्येति च' इति लोपेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपसिद्धेस्तस्य लुग्विधिरनर्थक इत्यत आह—अणो लुकीति । छात्रार्थकप्रवृत्तेः प्रागेव युवप्रत्ययस्याणो लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तौ ग्लुचुकायनिशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् छो न भवति । युवप्रत्ययस्य लुगभावे तु वृद्धत्वात् छः स्यात् । एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुग्विधानमित्यर्थः । स्थितश्चातुर्थिको युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद् द्वैतीयिको युवप्रत्ययलुगनुक्रम्यते ।

(१०८४) पैलादिभ्यश्च । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो यूनि लुक् इत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगिति । अजादिप्रत्यये अविवक्षितेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । पीलाया इति । पीलाया गोत्रापत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकं बाधित्वा 'पीलाया वा' इत्यणित्यर्थः तस्मादिति । पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् । 'अणो द्व्यचः' इति फिञः इत्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं पीलाया युवापत्यमिति पर्यवस्यति । तस्येति । तस्य युवार्थकफिञ्प्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्ये युवापत्ये च पैलशब्द इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । यूनः पिता युवा चेत्यर्थः । 'तद्राजाच्चाणः' इति पैलादिगणसूत्रम् । तद्राजप्रत्ययात्परस्य युवप्रत्ययस्याणो लुगित्यर्थः । द्व्यचञ्मगधेति । अङ्गशब्दो देशविशेषे

(सू ११८०) इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च । (१०८५) **इञः प्राचाम्** २ । ४ । ६० ॥ गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद् गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम् । 'अत इञ्' (सू १०९५) । 'यञिञोश्च' (सू ११०३) इति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाम् किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः । (१०८६) **न तौल्वलिभ्यः** २ । ४ । ६१ ॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः । तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । (१०८७) **फक्फिञोरन्यतरस्याम्** ४ । १ । ९१ ॥ 'यूनि लुक्' (सू १०८३) इति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः-कात्यायनीयाः ।

तस्य राजा आङ्गः । तस्य गोत्रापत्यमप्याङ्गः । 'द्व्यञ्मगधेति' इत्यण् । तस्यापत्यं युवाप्याङ्ग एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । तस्यानेन लुक् ।

(१०८५) **इञः प्राचाम्** । इञः इति पञ्चमी । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ण्यक्षत्रिय' इत्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते । इञन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । अर्थादिञो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते । तदाह—**गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगिति** । प्राचाम् इति गोत्रविशेषणम्, न तु विकल्पार्थम् व्याख्यानात् । तदाह—**तच्चेद् गोत्रं प्राचां भवतीति** । प्राग्देशीयमित्यर्थः । **पन्नागारस्येति** । प्राग्देशे पन्नागारो नाम कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति इञि पान्नागारिः । पान्नागारेरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दात् 'यञिञोश्च' इति फक् । तस्यानेन लुक् । एवञ्च पन्नागारस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव रूपमित्यर्थः । **प्राचां किमिति** । गोत्रविशेषणं किमर्थमित्यर्थः । **दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्र इति** । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ् । तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यञिञोश्च' इति फक् । तस्य लुक् न भवति, दाक्षिशब्दस्य प्राग्देशीयगोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावेन न युवप्रत्ययस्य फकः प्राग्देशीयगोत्रार्थकादिञः परत्वम् ।

(१०८६) **न तौल्वलिभ्यः** । बहुवचनात्तौल्वल्यादीनां ग्रहणमित्याह—**तौल्वल्यादिभ्यः परस्येति** । **पूर्वेणेति** । 'इञः प्राचाम्' इत्यनेन प्राप्तो लुगनेन प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । **तुल्वल इति** । तुल्वलो नाम प्राच्यः कश्चित् । तस्य गोत्रापत्यं तौल्वलिः । अत इञ् । तस्यापत्यं युवा तौल्वलायनः । 'यञिञोश्च' इति फक् । 'इञः प्राचाम्' इति लुङ् नेत्यर्थः ।

(१०८७) अथ प्रकृतं चातुर्थिकं लुग्विधिमनुसरति—**फक्फिञोरन्यतरस्याम्** । **यूनीत्येवेति** । 'यूनि लुक्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते इत्यर्थः । 'यूनि लुक्' इत्युक्तो लुक् फक्-फिञोर्वा स्यादित्यर्थः । तदाह—**पूर्वेणेति** । **कात्यायनस्येति** । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । तस्यापत्यं युवा कात्यायनः । 'यञिञोश्च' इति फक् । कात्यायनस्य छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः । तस्य ईयादेशः । अत्र

यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । 'अणो द्वयचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः । (१०८८) तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ ॥ षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यमौपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

छात्रार्थकछप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफको लुकि सति, कात्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'आपत्यस्य च' इति यलोपे कातीयाः इति रूपम् । फको लुगभावे तु कात्यायनीया इति रूपमित्यर्थः । **यस्कस्येति** । यस्कस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ' इति इञपवादः शिवाद्यणित्यर्थः । **तस्येति** । यास्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'अणो द्वयचः' इति फिञि आयन्नादेशे यास्कायनिरिति रूपमित्यर्थः । **तस्य छात्रा इति** । यास्कायनेः छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः । तस्य ईयादेशः । यास्कायनीया इति रूपम् । अत्र छात्रार्थकछप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफिञो लुकि 'यस्येति च' इति अकारलोपे यास्कीया इति रूपमित्यर्थः ।

(१०८८) **तस्यापत्यम्** । तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्च इति चाधिकृतम् । तच्छब्दः सर्वनामतया बुद्धिस्थपरामर्शित्वादुपग्वादिसर्वविशेषबोधकः । तस्य उपग्वादेरपत्यमित्यर्थे तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते । कस्मात्परे प्रत्यया भवन्तीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात् । प्रथमोच्चारितात्समर्थात्तच्छब्दलब्धोपग्वादेरिति लभ्यते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति तरप्तमतनेषु तद्धितेषु परतः सप्तम्या अलुग्विधानात्सुपस्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापितत्वात् सुप्तिरस्कात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात् षष्ठ्येव गृह्यते । ततश्च षष्ठ्यन्तादिति फलति । सामर्थ्यं कृतसन्धिकार्यत्वमित्युक्तमेव । तदाह—**षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेरिति** । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लब्धमाह—**समर्थादिति** । विशिष्टैकार्थप्रतिपादकादित्यर्थः । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तद्धितविधीनां पदविधित्वादिति भावः । **उक्ता इति** । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्याद्या औत्सर्गिका इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणाश्चेति** । 'अत इञ्' इत्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः । **वा स्युरिति** । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकृतत्वादिति भावः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति उत्तरसूत्रव्याख्यावसरे अपत्यशब्दो व्याख्यास्यते । **औपगव इति** । उपगोरणि आदिवृद्धिः । ओर्गुणः अवादेशः । अत्र प्रकृत्यैव उपगोर्लाभात् अपत्यमेव प्रत्ययार्थं इति स्थितिः । ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः स्यात्, ओर्गुणस्य पटव्य इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कृते च गुणे अवादेशे सति अत उपधायाः इति वृद्धिर्दुर्निवारा । त्वष्टुरपत्यं त्वाष्ट्रः, मघवतोऽपत्यं माघवतः इत्यादौ गुणप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्ध्योर्निर्बाधत्वाच्च । न च परत्वादादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी

'तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥' (वा २५८१-२५८४)

बाध्येते इति वाच्यम्, विप्रतिषेधे हि परस्य पूर्वबाधकता, न चेह विप्रतिषेधोऽस्ति, देशभेदेनोभयसम्भवात् । नाप्यन्त्योपधावृद्ध्योरपवादः आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यम्, सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुतः इत्यादौ अन्त्योपधावृद्ध्योरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः, तस्मादादिवृद्धिस्थले अन्त्योपधावृद्धी स्यातामित्यत आह—आदिवृद्धिरिति । 'अचो ञ्णिति' इत्यन्त्यवृद्धिम्, 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धिं च आदिवृद्धिर्बाधते इत्यर्थः । पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञ्, 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयोः पदयोरादिवृद्धिः । पुष्करसद्-शब्दस्य अनुशतिकादौ पाठात् । तत्र यद्यादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी न बाधेत, तदा आदिवृद्ध्या उपधावृद्ध्या च पौष्करसादेः सिद्धत्वात् अनुशतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठोऽनर्थकः स्यात् । अतस्तक्रकौण्डिन्यन्यायात् सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति इति विज्ञायत इति भाष्ये स्पष्टम् । तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम् । तत्र प्रथमचरणस्यायमर्थः—तस्येदमिति विहितः अण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात् । अतस्तस्यापत्यमित्यण्विधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । न च 'अत इञ्' इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं 'तस्यापत्यम्' इत्यावश्यकमिति वाच्यम् । एवं हि सति 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकमेव सूत्रमस्तु । तथा च 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पर्यवस्यति । अत्र समाधत्ते—बाधनार्थं कृतं भवेदिति । 'तस्येदम्' इत्यणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छः अपत्ये प्राप्तः, तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रं कृतमित्यर्थः । ननु 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रं शेषाधिकारस्थम्, अपत्यादिचतुर्थ्यन्तेभ्योऽन्यः शेषः । तथा च अपत्यार्थस्य शेषाधिकारस्थत्वाभावात् तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याप्रसक्तेस्तद्बाधनार्थत्वं 'तस्यापत्यम्' इत्यस्य कथमित्यत आह—उत्सर्गः शेष एवासाविति । उत्सृज्यते अदन्त-बाह्वादिप्रकृतिभ्यो वियुज्यत इत्युत्सर्गः । कर्मणि घञ् । अदन्त-बाह्वादिभिन्नप्रकृतिसम्बद्धः अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुर्हि 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकसूत्रमभिमतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः । अदन्त-बाह्वादिप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थ एव विनियुक्तः, न तु तद्भिन्नप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि । ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात् तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे प्रकृतिसामान्यसंयुक्तापत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसम्पादनद्वारा छबाधकत्वं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तबाध इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगोरवृद्धत्वात् छस्य नैव प्रसक्तिरिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह—वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति । भानोरपत्यं भानव इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपग्वादिप्रातिपदिकानि नामधेयत्वा

योगविभागस्तु, भानोरपत्यं भानवः। कृतसन्धेः किम् ? सौत्थितिः। अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत्। समर्थपरिभाषया नेह—वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य। प्रथमात् किम् ?

वृद्धानि, तेभ्यः छप्रत्ययबाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रमित्यर्थः। ननु 'तस्येदम्' इत्यणि इदन्त्वेन बोधः। 'तस्यापत्यम्' इत्यणि तु अपत्यत्वेन बोध इति शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वात्, 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति चेत् न—एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्येन 'तस्येदम्' इति इदं-शब्देन अपत्यस्य इदन्त्वेन ग्रहणाभावविज्ञानात्। 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति त्वार्षत्वान्न दुष्यतीत्यास्तां तावत्। **कृतसन्धेः किमिति।** 'समर्थानां' प्रथमाद्वा—इत्यधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणलब्धं कृतसन्धेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः। **सौत्थितिरिति।** सु शोभनः उत्थितः सूत्थितः। प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः। सूत्थितस्यापत्यं सौत्थितिः—'अत इञ्', सुब्लुक्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। कृतसन्धेरित्यभावे तु सु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यादिति भावः। नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात्। ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति व्यर्थमेवेत्यत आह—**अकृतेति।** अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया अकृतव्यूहपरिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात्। ततश्च आदिवृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राक् न प्रवर्तते। एवञ्च सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ आवादेशे सावुत्थितिरिति स्यादित्यर्थः। न च इञि सति कृते सवर्णदीर्घे ऊकारस्य जायमानया वृद्ध्या सवर्णदीर्घनिमित्तस्य कस्यचिद्विनाशाभावादकृतव्यूहपरिभाषायाः कथमिह प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यदि सवर्णदीर्घो न स्यात्तदा सु उत्थित इत्यवस्थायां सकारादुकारस्य वृद्ध्या औकारे सति सवर्णदीर्घनिमित्तस्य अको विनाशः स्यादिति सम्भावनया अकृतव्यूहपरिभाषायाः प्रवृत्तेरिति कथञ्चिद्योज्यम्। वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव, भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतत्वात्, प्रत्युत भाष्यविरुद्धत्वाच्च। 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रभाष्ये हि परादन्तरङ्गं बलीयः इत्युक्त्वा सौत्थितिरित्यत्र परामप्यादिवृद्धिं बाधित्वा अन्तरङ्ग एकादेश इत्युक्तम्। पदस्य विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इति स्थिते परत्वाद् वृद्धिः प्राप्ता। अन्तरङ्गत्वादेकादेश इति कैयटः। अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव। सेदुष इत्यादौ अकृतव्यूहपरिभाषाफलस्यान्यथासिद्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितैवेत्यास्तां तावत्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः। **वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येति।** अत्र उपगुशब्दादपत्ये अण् न भवति, उपगोर्वस्त्रेणैवान्वयात्। यद्यपि तत्सम्बन्धापत्ये प्रत्ययविधानात् इह च अपत्यस्य तच्छब्दवाच्योपगुसम्बन्धाभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिः। तथाहि ऋद्धस्य औपगवमित्या-

अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत्। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। 'दैवयज्ञि' (सू० १२०१) इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि। उपग्वपत्यम्। जातित्वान्ङीष्। औपगवी। आश्वपतः। दैत्यः। स्त्रैणः। पौंस्नः। (१०८९) अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६१॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसञ्ज्ञं स्यात्। (१०९०) जीवति तु वंश्ये युवा ४।१।१६३॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसञ्ज्ञमेव, न तु गोत्र-

---

दिवारणाय सामर्थ्यमेकार्थीभावलक्षणमाश्रयणीयमिति भावः। अपत्यवाचकादिति। उपगुरपत्यं यस्य देवदत्तस्येत्यर्थ औपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः। प्रथमादित्युक्तौ तु 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यैव प्रथमोच्चारितत्वादुपगुरिति प्रथमान्तात् न भवतीत्यर्थः। वाग्रहणाद्वाक्यमपीति। वाग्रहणाभावे हि तद्धितस्य नित्यत्वादुपगोरपत्यमिति वाक्यं न स्यादिति भावः। ननु उपग्वपत्यमिति कथं षष्ठीसमासः, तद्धितानां समासापवादत्वात्। न च तद्धितानां पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे षष्ठीसमासो निर्बाध इति वाच्यम्, 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्यत आह—दैवयज्ञीति। सूत्रादिति। जातित्वादिति। अपत्यार्थकाणन्तस्य औपगवशब्दस्य 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् ङीषित्यर्थः। आश्वपत इति। अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः। पत्युत्तरपदलक्षणं ण्यं बाधित्वा 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इत्यणिति भावः। दैत्य इति। दितेरपत्यमिति विग्रहः। 'दित्यदिति' इति ण्यः। अणपवादः। औत्स इति। उत्सः कश्चित्, तस्यापत्यमिति विग्रहः। 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञ्। इञाद्यपवादः। स्वरे विशेषः। स्त्रैणः। पौंस्न इति। स्त्रिया अपत्यं, पुंसोऽपत्यमिति विग्रहः। 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ। अणोऽपवादः।

(१०८९) अपत्यम्। अपत्याधिकारात् सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति। एवञ्च पौत्रत्वादिना विवक्षितानां पौत्रादीनां न गोत्रसञ्ज्ञेति भावः। 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोशतः गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वात् पुत्रस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वम्। ननु

'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी।
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे॥'

इत्यादिकोशात् अपत्यशब्दस्य पुत्र एव रूढत्वात् कथम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सामानाधिकरण्यमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि नात्मजपर्यायः, किन्तु पुत्रपौत्रादिसन्ततिपर्यायः, न पतन्ति नरके पितरो येन तदपत्यमिति 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात्। तथा च पौत्रादयोऽपि पितामहादीनां नरकादुद्धर्तार इति तेषामप्यपत्यत्वमस्त्येवेति 'एको गोत्रे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। एतच्च महाभारतादौ जरत्कार्वाद्यु-

सञ्ज्ञम् । (१०९१) भ्रातरि च ज्यायसि ४ । १ । १६४ ॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादिर्युवसञ्ज्ञश्च स्यात् । (१०९२) वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ४ । १ । १६५ ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरब्-

---

पाख्यानेषु प्रसिद्धमेव । कोशस्तु सूत्रभाष्यादिविरुद्धत्वात् उपेक्ष्य एव । न चैवमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसः पौत्रत्वाद् गोत्रं स्यादिति वाच्यम्, यस्य यः पौत्रादिः तस्य तद् गोत्रमिति व्याख्यानादित्यलम् ।

(१०९०) जीवति । वंशः उत्पादकपित्रादिपरम्परा, तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । तदाह—वंश्ये पित्रादौ जीवतीति । जीवतीति सप्तम्यन्तम् । पौत्रादेरिति । पूर्वसूत्रात्पौत्रप्रभृति इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः । यदपत्यमिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुरवधारणे युवेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तदाह—युवसंज्ञैवेति । तेन एकसञ्ज्ञाधिकारबहिर्भावेऽपि गोत्रसंज्ञाया अपि अस्मिन् न समावेश इति भावः । युवसञ्ज्ञया सह गोत्रसञ्ज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति च न स्यात् । शलङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्किः । इञ् । पैलादिगणे शालङ्कीति पाठात् प्रकृतेः शलङ्कादेशश्च । शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव । 'यञिञोश्च' इति फक् । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । शालङ्केर्यूनः छात्रा इत्यर्थे 'इञश्च' इत्यणि शालङ्का इति रूपम् । तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः । 'पीलाया वा' इत्यण् । पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । पैलस्य यूनः छात्रा इत्यर्थे वृद्धाच्छः । पैलीया इति रूपम् । युवगोत्रसञ्ज्ञयोः समावेशे तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति फक्फिञोः अलुक् प्रसज्येतेत्यलम् ।

(१०९१) भ्रातरि च ज्यायसि । जीवतीत्यनुवर्तते । तदाह–ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति । अनुज इत्यर्थः । पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । अपत्यमित्यधिकृतम् । पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः । फलितमाह—चतुर्थादिरिति । मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति युवसञ्ज्ञार्थमिदम् ।

(१०९२) वाऽन्यऽस्मिन् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा स्यादिति । सपिण्डस्तु–स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः—तस्य पितृपितामहप्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः[1] । एवं मातृवंशेऽपीत्यादि धर्मशास्त्रेषु

---

१. समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वा अस्य । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति मनुः (५-६०) । सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु 'सपिण्ड' शब्दस्य प्रयोगः इति भानुदीक्षितः ।—अ० को० २-६-३३ ।

निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति। गर्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः—गार्ग्यो वा। स्थविर—इति किम्? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव। जीवति इति किम्? मृते मृतो वा गार्ग्य एव। 'वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्' (वा २६५४)। गोत्रस्यैव वृद्धसञ्ज्ञा प्राचाम्। गोत्रस्य युवसञ्ज्ञा पूजायां गम्यमानायाम्। तत्रभवान् गार्ग्यायणः। 'पूजा'-इति किम्? गार्ग्यः। 'यूनश्च कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञेति वाच्यम्' (वा २६५१)। गार्ग्यो जाल्मः। कुत्सा इति किम्? गार्ग्यायणः। (१०९३) एको गोत्रे ४।१।९३॥ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः।

प्रसिद्धम्। स्थविरतरः अतिवृद्धः। जीवतीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं सपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽन्वेति। अत्रत्यं तु जीवति-पदं तिङन्तम् अपत्येऽन्वेति—यदपत्यं जीवति तद्युवसञ्ज्ञकमिति। ततश्च भ्रातुरन्यस्मिन्वृद्धतमे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा स्यादिति फलितम्। एकमिति। अत्रत्यमित्यर्थः। द्वितीयमिति। अनुवर्तमानमित्यर्थः। उभयोरिति। हेतुत्वसम्बन्धे षष्ठी। उभयहेतुकोत्कर्षवाचकस्तरबित्यर्थः। तदेव विवृणोति–स्थानेन वयसा चेति। स्थानतः उत्कृष्टः पितृव्यः, तस्य पितृस्थानीयत्वात्। वयसा उत्कृष्टो मातामहः। भ्रातरीति सन्निहितत्वान्मातामहभ्रातरीत्यर्थ इति केचित्। पितृव्यपुत्र इत्यन्ये। जीवतीति किमिति। जीवतिग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। मृते मृतो वा गार्ग्य एवेति। मृते सपिण्डे चतुर्थो गार्ग्य एव। मृतश्च चतुर्थो गार्ग्य एवेत्यर्थः। वृद्धस्य चेति। वार्तिकमिदम्। तत्र वृद्धपदं विवृणोति—गोत्रस्यैव वृद्धसञ्ज्ञा प्राचामिति। गोत्रमेव वृद्धमिति प्राचीनाचार्या व्यवहरन्तीत्यर्थः। तथा च वार्तिकस्य फलितमर्थमाह—गोत्रस्य युवसञ्ज्ञा पूजायां गम्यमानायामिति। उदाहरति—तत्रभवान् गार्ग्यायण इति। तत्रभवानिति पूज्यवाची, युवसञ्ज्ञकानामल्पवयस्कत्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा। तां गोत्रप्रभृतिस्तृतीयोऽपि मन्यते। अत्र युवसञ्ज्ञाविधिसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययो बोध्यः। गार्ग्यो जाल्म इति। यो वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं भजते तद्विषयमिदम्।

(१०९३) एको गोत्रे। सङ्ख्याविशेषोपादाने तदितरसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वात् एक एवेति गम्यते। अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्च अपत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः। तदाह—गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति। औपगव इति। उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। गार्ग्य इति। गर्गस्य गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्य' इति यञ्। नाडायन इति। नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः' इति फक्। गोत्र एक एव प्रत्ययः स्यादित्येवोक्तौ तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगवशब्दादिञ्प्रत्ययो न निवार्येत। नियमस्य

सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत, अतोऽपत्यग्रहणमित्याहुः। नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि पुत्र एव रूढः इत्येकः पक्षः। पुत्रादिसाधारण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम्। तदेतत् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितञ्चास्माभिः। तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगुपुत्रापत्यस्य उपगुम्प्रत्यपत्यत्वाभावात् 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न सम्भवति। ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यणा औपगवशब्दे व्युत्पादिते सति औपगवस्यापत्ये वस्तुतः उपगोः तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दात् 'अत इञ्' इति इञि औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात्। एवञ्च उपगोस्तृतीये विवक्षिते उपगोरण् औपगवादिञिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात्। तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः, तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्टमिञ्प्रत्ययमणप्रत्ययो घटयतीति सोऽप्यनिष्ट एव। तथा च तत्रानिष्टप्रत्ययनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्यादित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते। स च वस्तुतः अणेव, न त्विञ्, अदन्तत्वाभावात्। विहिते च तस्मिन् औपगवादिञपि निवर्तते। गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्ययस्य विधेः, अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते। एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुं तत्पुत्रं च प्रत्यपत्वाभावात् पौत्रं प्रत्येवापत्यत्वादौपगविशब्दात् 'यञिञोश्च' इति फकि प्रकृतित्रयादनिष्टा औपगवायन इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात्। उपगोः पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवायनशब्दादिञि औपगवायनिः इत्येवं प्रकृतिचतुष्टयात् प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात्। षष्ठे तु औपगवायनिशब्दात् फकि औपगवायनायन इत्येवं प्रकृतिपञ्चकात् पञ्च प्रत्ययाः स्युः, तदेवं फगिञोः परम्परायां मूलप्रकृतेरुपगोः शततमे गोत्रे विवक्षिते एकोनशतात् प्रकृतिभ्यः एकोनशतमनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिंश्चिद्गोत्रे विवक्षिते उपगुं प्रत्यनपत्येऽपि तस्मिन् 'एको गोत्रे' इत्यणेव भवति, न तु इञादि। यदा त्वपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारणः तदा यद्यपि उपगोरनन्तरापत्ये पुत्रे इव पौत्रादिष्वपि विवक्षितेषु 'तस्यापत्यम्' इत्यणि औपगव इतीष्टं सिद्ध्यति। तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्यानन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः प्रत्ययः अनिष्टः प्रसज्येत। एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते सिद्धेऽपि उपगोरणि औपगवे, तस्मादिञि औपगविः, तस्मात्फकि औपगवायनः—इत्येवं प्रत्ययत्रयमपि कदाचित् प्रसज्येत। तत्रापि उपगोर्मूलप्रकृतेरनिष्ट एव इञ्फकौ तु प्रत्ययावनिष्टौ। तथा उपगोश्चतुर्थे विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः अनिष्टप्रत्ययः, तृतीयस्मादन्य इत्येव प्रकृतिद्वयादनिष्टौ द्वौ प्रत्ययाविति पर्यवस्यति। एवं पञ्चमे प्रकृतित्रयात्त्रयः प्रत्ययाः। षष्ठे प्रकृतिचतुष्टयात् चत्वारः प्रत्ययाः इत्येवं मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमविधिः। गोत्रे 'एक एव प्रत्ययः स्यादि'ति। तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावा-

'गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।
यद्वा स्वद्व्यूनसङ्ख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥
अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥'

पितुरेवापत्यमिति पक्षे ह्युपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ्स्यात् । चतुर्थं त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये वा औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्पराया मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽप्य-

---

न्मूलप्रकृतेर्यः प्रत्ययः प्राप्तुं योग्यः स एवेति फलति । सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । मुखे भवो मुख्यः प्रथमः । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा'—इति कोशान्तरम् । तथा च मूलप्रकृतेरेव गोत्रे विवक्षिते स्वयोग्यप्रत्ययलाभ इति व्याख्यान्तरम् । गोत्रे एकः प्रथमः एव शब्दः प्रत्ययोत्पादक इति । तदेतत्सर्वं श्लोकद्वयेन सङ्गृह्णाति—गोत्रे स्वैकोनेति । अत्र प्रथमश्लोकान्ते श्रुतं 'प्रसज्यते' इत्येतत्पदं पूर्वार्धे परम्परेत्यनन्तरमपि सम्बध्यते । तत्र स्वं गोत्रं मूलपुरुषोपग्वपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया एकोनसङ्ख्याकानां अनिष्टप्रत्ययानां परम्परैवोक्तरीत्या प्रसज्येत । न तु कदाचिदपि गोत्रे औपगव इत्यणन्तमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः । यद्वेति । स्वं गोत्रं तत् मूलपुरुषोपग्वपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया द्व्यूनसङ्ख्याकप्रकृतिभ्यस्तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामुत्पत्तिरुक्तरीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह—अपत्यमित्यादि-मतभेदेनेत्यन्तम् । पुत्र एवापत्यमिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिषतीति । 'पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द' इति पक्षे तु द्वितीयः पक्षः उन्मिषतीति भावः । तद्धान्यै इति । तस्य उक्तप्रकाराभ्याम् अनिष्टोत्पादनस्य हानिः निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः । तथोत्तरमिति । 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इत्युत्तरसूत्रमपि तथा योज्यमित्यर्थः । तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—पितुरेवेत्यादिना । औपगवादिञ् स्यादिति । 'अत इञ्' इत्यनेनेति शेषः । 'औपगवादेव इञ् स्यात्, न तु उपगोरणित्यर्थः, तृतीयस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाभावादिति भावः । चतुर्थे त्वित्यतः पूर्वम् उपगोरिति शेषः । अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवन् ज्येष्ठो यस्येति विग्रहः । जीवति तु ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसि' इति युवसञ्ज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः । मृतवंश्ये इति । मृतः वंश्यो यस्येति विग्रहः । वंश्ये जीवति तु 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः । औपगवेः फगिति । 'यञिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः । एकोनेति । एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतं प्रत्यया अनिष्टाः स्युरित्यर्थः । अथापत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—पितामहादीनामपीति । मुख्यपक्षत्वं त्वस्य भाष्ये पूर्वपक्षस्य निराकरणात्

ण्णन्तादिञपि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्ट-प्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् । (१०९४) गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥ यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां तु न युवसञ्ज्ञा[1] । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ।

'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रस्वरसाच्च बोध्यम् । **इष्टे सिद्धेऽपीति** । तृतीयादीनामप्यपत्यत्वेन तत्र 'तस्यापत्यम्' इत्यणो निर्बाधत्वादिति भावः । **तत इति** । इञन्तादित्यर्थः । **अष्टनवतेरिति** । प्रकृतिभ्यः इति शेषः । **अनिष्टप्रत्ययाः स्युरिति** । अष्टनवतिरिति शेषः । **नियमार्थमिति** । यद्यप्युपगोस्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्यर्थत्वमेव प्रथमपक्षे तथापि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियञा गार्ग्यशब्दस्येष्टस्य सिद्धावपि गर्गादिञि ततः फिञित्येवं प्रत्ययपरम्पराप्यनिष्टा प्राप्नोतीति नियमार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः । **एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यमिति** । तत्प्रकारस्तु उत्तरसूत्रे एव वक्ष्यते ।

(१०९४) गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः—गर्गस्य तृतीयः । 'गर्गादिभ्यः' इति गोत्रे यञ् । गार्ग्यस्य तृतीयः—स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यं, तस्मिन् बुबोधयिषिते गार्ग्यशब्दात् गोत्रप्रत्ययान्तात् 'यञिञोश्च' इति फकि गार्ग्यायण इति रूपमिष्यते । तथा षष्ठादिष्वपि युवापत्येषु गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे यद्यपि सुलभमेव, गर्गात्तृतीयं गार्ग्यं प्रति पञ्चमादीनामप्यपत्यत्वात् । तथापि गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतरपि इञ् स्यात् । तथा गर्गस्य अनन्तरापत्ये इञि गार्गिः, तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि गर्गायण इत्यपि स्यात् । तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि गोत्रत्वाभावात् यञभावे इञि गार्गिः । तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि गर्गायण इति स्यात् । गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दात् गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि फकि गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदर्थं 'गोत्रप्रत्ययान्तादेव' प्रत्यया इति नियमः क्रियते—गोत्राद्यूनीति । तदाह—**यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति** । न तु मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययान्ताच्चेति भावः । न चापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थाद्यपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । न तु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति वाच्यम्, 'पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द' इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । **स्त्रियां तु न युवसञ्ज्ञेति** । इह 'अस्त्रियामि'ति योगो विभज्यते । यूनीत्यनुवर्तते । उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यते । तथा च 'स्त्री उक्तयुवसञ्ज्ञिका ने'ति फलितमिति भावः । न च स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः कुतो नाश्रीयते, एवं सत्येकवाक्यत्व-

---

१. "यूनि यदुक्तं तत् स्त्रियां न भवति, युवसंज्ञैव प्रतिषिद्ध्यते" —इति काशिकायाम् उक्तम् ।

(१०९५) अत इञ् ४ । १ । ९५ ॥ अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादि-ञ्स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । **(१०९६) बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥** बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् । **(१०९७) सुधातुरकङ् च ४ । १ । ९७ ॥** चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । 'व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्' (वा

लाभादिति वाच्यम्, पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । न च 'एको गोत्रे' इति नियमात्तन्निवृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम्, युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञाया बाधात् । न च सत्यपि योगविभागे 'स्त्रियां न युवप्रत्यय' इति व्याख्यायतामिति वाच्यम्, गोत्रप्रत्ययेन युवेत्यभिधानानापत्तेरित्यलम् । गर्गस्येति । गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्ग्यशब्दात् गोत्रे यञन्तात्फकि गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः । स्त्रियां युवसञ्ज्ञानिषेधस्य प्रयोजनं दर्शयति—स्त्रियामिति । पञ्चमादियुवतीनां युवसञ्ज्ञाविरहेण गोत्रत्वात् 'एको गोत्रे' इति नियमाद् गार्गीत्येव भवति, न तु गार्ग्यायणीति रूपमित्यर्थः । स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थाश्रयणे तु युवसञ्ज्ञाया गोत्रसञ्ज्ञया बाधात् 'एको गोत्रे' इत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययमाला स्यादिति भावः ।

(१०९५) अत इञ् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अतो विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—**अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति** । 'तस्यापत्यम्' इत्यनुवृत्तं 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति च । ततश्च प्रथमोच्चारिततच्छब्दबोधितात्प्रातिपदिकादिति लब्धम् । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सुबन्तादिति लभ्यते । सुप् चेहोपस्थितत्वात् षष्ठ्येव विवक्षिता । तथा च षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । यद्यपि प्रातिपदिकं न षष्ठ्यन्तम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव लाभात् । तथापि प्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—**तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिति** । **दाक्षिरिति** । दक्षस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति स्वार्थमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निरूपितम् । प्रातिपदिकग्रहणाननुवृत्तौ तु अदन्तात्षष्ठ्यन्तादिति लभ्येत । तथा च दक्षयोरपत्यं दाक्षिरिति न सिध्येदिति भावः ।

(१०९६) बाह्वादिभ्यश्च । अपत्ये इञिति शेषः । **बाहविरिति** । बाहुर्नाम कश्चिदृषिः, अत एव 'ऋषयः' इत्यधिकृत्य 'बाहविर्गार्ग्यगौतमौ' इत्याश्वलायनसूत्रे दर्शनात् । बाहोरपत्यमिति विग्रहः । 'इञि' ओर्गुणः । **औडुलोमिरिति**[1] । उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । इञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तिः ।

(१०९७) सुधातुरकङ् च । **चादिञिति** । सुधातृशब्दात्षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययः, प्रकृतेरकङादेशश्चेत्यर्थः । अकङो ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ङिच्वे-

---

१. "यद्यपि गणे बाहु-कृष्ण-युधिष्ठिराऽर्जुन-प्रद्युम्नप्रभृतिषु केवलो 'लोमन्' शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणम्" । —तत्त्वबोधिनी व्याख्या ।

२६११)। (१०९८) न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥ पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः । किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिः इत्यादि । (१०९९) गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ४ । १ । ९८ ॥ (११००) व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ५ । ३ । ११३ ॥ व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यात् न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः ।

त्यन्तादेशः । तदाह—सौधातकिरिति । व्यासेति । व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल, बिम्ब एभ्यश्च इञ्, प्रकृतेरकङादेश इत्यर्थः ।

(१०९८) न य्वाभ्याम् । य्च वश्च य्वाविति विग्रहः । वकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—यकारवकाराभ्यामिति । परस्येत्यध्याहारलभ्यम् । न वृद्धिरिति । मृजेर्वृद्धिरित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थ इत्याह—किन्त्विति । ताभ्यामिति । यकारवकाराभ्यामित्यर्थः । पूर्वाविति । पूर्वावयवावित्यर्थः । तेन आगमत्वं लभ्यते । तदाह—ऐचावागमाविति । ऐच् प्रत्याहारः । यथासङ्ख्यं यकारात्पूर्वं ऐकारः, वकारात्पूर्वं औकारः । वैयासकिरिति । वेदान् व्यस्यति—विविधमस्यति—शाखाभेदेन विभजतीति वेदव्यासः । कर्मण्यण् । अत्र नामैकदेशग्रहणम् । व्यासस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ्प्रत्ययः । प्रकृतेरकङादेशः । अत्र यकारः पदान्तः । तस्मात्परस्य आकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या आदिवृद्धिः प्राप्ता न भवति । किन्तु यकारात्पूर्वः ऐकारः आगमः वैयासकिरिति रूपम् । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्विरित्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धिः, किन्तु ततः पूर्वं औकारः । न च ऐचो वृद्ध्यपवादत्वादत्वादेव वृद्ध्यभावसिद्धेस्तन्निषेधो व्यर्थं इति वाच्यम्, यत्र य्वाभ्यां परस्य प्रसक्ताया वृद्धेः निषेधः तत्रैव ऐजागमाविति विषयनिर्देशार्थत्वात् । तेन दाध्यश्विरित्यादौ न । वृद्धिनिषेधोऽयं येन नाप्राप्तिन्यायेन आदिवृद्धेरेव । तेन द्वे अशीती मृतो द्व्याशीतिक इत्यत्र 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवत्येव । वरुडादयो जातिविशेषाः । वारुडकिः, नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बकिः ।

(१०९९) गोत्रे कुञ्ज । स्पष्टम् । इञोऽपवादः । च्फञि चकारावितौ ।

(११००) व्रातच्फञोः । व्रातश्च च्फश्च इति द्वन्द्वाद्व्यत्ययेन षष्ठी । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—व्रातवाचिभ्य इति । स्वार्थे ञ्यः स्यादिति । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यतः ञ्यः इत्यनुवर्तते । स च स्वार्थिकः, 'ञ्याद्यः प्राग्वुनः' इति स्वार्थिकेषु परिगणनादिति भावः । कौञ्जायन्यः । कुञ्जस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फञि चकारावितौ । आयन्नादेशः, आदिवृद्धिः, ततो ञ्यः । ञकार इत् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । तद्राजत्वादिति । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः । लुग्वक्ष्यते इति । 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेनेति शेषः । ब्राध्नायन्य इति । ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फञादि पूर्ववत् । ञ्यविषाव-

स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वाद् ङीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः । (११०१) नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ ॥ गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः । (११०२) हरितादिभ्योऽञः ४ । १ । १०० ॥ एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । (११०३) यञिञोश्च ४ । १ । १०१ ॥ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक् स्यात् । 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्यस्य' (सू १०८२) इति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । (११०४) शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ४ । १ । १०२ ॥ गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः । (११०५) द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४ । १ । १०३ ॥ एभ्यो गोत्रे

स्त्रियामित्यस्य प्रयोजनमाह—स्त्रियां कौञ्जायनीति । कुञ्जस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । स्त्रीत्वादिह न ञ्यप्रत्यय इति भावः । अदन्तत्वादिह टापमाशङ्क्याह—गोत्रत्वेनेति । कृते तु ञ्यप्रत्यये योपधत्वाज्जातिलक्षणङीषभावे टाप् स्यादिति भावः । च्फञ्विधौ गोत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाह—अनन्तरापत्ये कौञ्जिरिति ।

(११०१) नडादिभ्यः फक् । इञोऽपवादः । अनन्तरो नाडिरिति । अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फगभावे इञेवेत्यर्थः ।

(११०२) हरितादिभ्योऽञः इत्यादि स्पष्टम् ।

(११०३) यञिञोश्च । गोत्रे इत्यधिकृतं यञिञोर्विशेषणम्, न तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात् । तदाह—गोत्रे यौ यञिञाविति । सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रप्रत्ययात् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । अनातीति । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे यञन्तात् फकि आयन्नादेशे अनातीति पर्युदासात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपाभावे णत्वे गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः । दाक्षायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्, दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः । इञन्तात्फक् । गोत्रे किम् ? सुतङ्गमस्यादूरभवः इत्यर्थे 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' इति इञि सौतङ्गमेरपत्ये न फक् ।

(११०४) शरद्वच्छुनक । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—गोत्रे फगिति । आद्यौ बिदादी इति । शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी । अतः तदुभयविषये अञपवाद इत्यर्थः । दर्भविषये त्विञोऽपवाद इति स्पष्टमेव । दर्भः कश्चिदृषिः । ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । आग्रायणश्चेदिति । अग्रो नाम कश्चिदृषिः । नडादिफगन्तोऽयम् ।

(११०५) द्रोणपर्वत । अनाविरिति । अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते कलेरादौ

फण्वा। द्रौणायनः—द्रौणिः। पार्वतायनः—पार्वतिः। जैवन्तायनः—जैवन्तिः। अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात्। (११०६) अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४॥ एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः (पुत्रादयः) तेभ्यः अनन्तरे। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः अनन्तरो बैदिः। बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दौहित्रः। (११०७) गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५॥ गोत्रे इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। (११०८) यञञोश्च २।४।६४॥ गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किम्? प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम्?

प्रसिद्धः तदपेक्षया अन्य एवायं अनादिर्द्रोण इत्यर्थः। अश्वत्थाम्नीति। द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोग इत्यर्थः। तदिदं 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

(११०६) अनृष्यानन्तर्ये। अनृषीति लुप्तपञ्चमीकम्। बिदादिभ्योऽञ् इति द्विरावर्तते। तथा च 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इति कृत्स्नमेकं वाक्यम्। बिदादिभ्योऽञ् इति वाक्यान्तरम्। तत्र द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे। एभ्योऽञ् गोत्रे इति। गोत्रे विवक्षिते। बिदादिभ्यः अञ् स्यादित्यर्थः। अत्र प्रथमं वाक्यं कृत्स्नसूत्रं व्याचष्टे—ये त्विति। अनृषिभ्यो बिदादिभ्यः अनन्तरापत्ये अञ् स्यादित्यक्षरार्थः। बिदादौ हि ऋषयः अनृषयश्च पठिताः। तत्र ये अनृषयः तेभ्योऽनन्तरापत्ये अञिति फलितमिति भावः। ननु आनन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति कथमित्यत आह-सूत्रे स्वार्थे ष्यञिति। अनन्तरशब्दादिति शेषः। चतुर्वर्णादित्वादिति भावः। बिदस्य गोत्रापत्यं बैद इति। बिदस्य ऋषित्वात्ततो गोत्र एवाञिति भावः। ऋष्यणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। ननु अनन्तरापत्ये अञभावे इञपवादः ऋष्येवोचित इति कथमनन्तरो बैदिरित्यत आह—बाह्वादेरिति। बिदादिगणस्थादनृषेरनन्तरापत्ये अञमुदाहरति—पौत्रः दौहित्र इति। पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति दुहितुरनन्तरापत्यमिति च विग्रहः। यथायथमणिञोरपवादः अञ्।

(११०७) गर्गादिभ्यो यञ्। गार्ग्यः। वात्स्य इति। गर्गस्य गोत्रापत्यमिति वत्सस्य गोत्रापत्यमिति च विग्रहः। रामो जामदग्न्यः, पाराशर्यो व्यासः इत्यादौ तु अनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यञित्याहुः।

(११०८) यञञोश्च। द्वितीयचतुर्थपादे इदं सूत्रम्। न त्विदं चातुर्थिकमपत्याधिकारस्थम्। तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजस्येतिवर्जमनुवर्तते। 'ण्यक्षत्रिय' इत्यतो लुगिति 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति गोत्रे च। तदाह—गोत्रे यदिति। एतयोरिति। यञञोरित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वा-

द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ।
(११०९) मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४ । १ । १०६ ॥ गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिक ऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम्[1] । बाभ्रव्यायणी ।

दिति भावः । तत्कृते इति । यञञ्प्रत्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत् । **गर्गा इति** । गर्गस्यापत्यानीत्यादिविग्रहः । **प्रियगार्ग्या इति** । प्रियो गार्ग्यो येषामिति विग्रहः । अत्र यञर्थगतबहुत्वाभावान्न लुगिति भावः । **द्वैप्या इति** । द्वीपे भवा इत्यर्थः । 'द्वीपादनुसमुद्रम्' इति यण् । **औत्सा इति** । उत्से भवा इत्यर्थः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' इहोभयत्रापि यञञोर्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु पौत्राः दौहित्राः इत्यत्राप्यनृषिबिदादिलक्षणाञो लुक् स्यात् । न च तस्यानन्तरापत्यवाचित्वाद् गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति वाच्यम् 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये[2] अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तितत्वादित्यत आह—**प्रवरेति** । 'कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥' 'तेषां यदपत्यं तद् गोत्रमित्याचक्षते' इति—बौधायनीयादिप्रवराध्यायप्रसिद्धः भार्गवादय एवेह गोत्रत्वेन विवक्षिता इत्यर्थः । कैयटेन लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवञ्च पौत्रा दौहित्राः इत्यादौ पौत्रदौहित्रयोः तथाविधगोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति स्थितम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः ।

(११०९) **मधुबभ्र्वोः ब्राह्मणकौशिकयोः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**गोत्रे यञिति** । मधुशब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् स्यात् ब्राह्मणे कौशिके च यथासङ्ख्यं वाच्ये इत्यर्थः । **लोहितादिकार्यमिति** । ष्फ इत्यर्थः । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः । **बाभ्रव्यायणीति** । बभ्रोर्गोत्रापत्यं स्त्रीति विग्रहः । गर्गादियञि बाभ्रव्यशब्दात् 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति ष्फः । आयन्नादेशः । षित्वात् ङीषिति भावः ।

१. "गर्गादिगणे एव 'बभ्रुः कौशिके' इति पाठ्यम्" । एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ।

२. तथा हि "यूनि लुक्" (४-१-९०) इति सूत्रे राजन्याद् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकम्परङ्गोत्रम् । यदयं वुञ् विधौ राजन्यमनुष्ययोर्वुञ् ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकम्परङ्गोत्रमिति । "गोत्रोक्षोष्ट्र०" (४-२-४९) इति सूत्रे राजन्यमनुष्यशब्दौ उपात्तौ । तौ च "गोत्रे कुञ्जादिभ्यः०" (४-१-९८) इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्तनात् शास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ । ततश्च गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणम् अपत्याधिकाराद् अन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यस्य ज्ञापकम् । तथा च राजन्यमनुष्ययोः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावेन गोत्रग्रहणेन एतयोः अग्रहणं स्यात् इति तयोः उपादानं सफलमिति । द्वितीये "अष्टाशीति सहस्राण्यूर्ध्वरेतसाम् ऋषीणां बभुवुः तत्र अगस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतः, तत्र भवतां यदपत्यानि तानि गोत्राणि" इत्युक्तम् ।

(१११०) कपिबोधादाङ्गिरसे ४ । १ । १०७ ॥ गोत्रे यञ्स्यात् । काप्यः । बौध्यः । अनाङ्गिरसे किम् ? कापेयः । बौधिः । **(११११) वतण्डाच्च ४ । १ । १०८ ॥** आङ्गिरसे इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः–वातण्डः । **(१११२) लुक्स्त्रियाम् ४ । १ । १०९ ॥** 'वतण्डाच्च' (सू ११११) इति विहितस्य लुक्स्यात्स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात्ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न । **(१११३) अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥** गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जाते' (ग सू ६९) । पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसि इति किम् ? जाताया अपत्यं जातेयः । **(१११४) भर्गात्त्रैगर्ते ४ । १ । १११ ॥** गोत्रे

(१११०) **कपिबोधादाङ्गिरसे** । गोत्रे यञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । कपिशब्दाद् बोधशब्दाच्च आङ्गिरसात्मके गोत्रे गम्ये यञ् स्यादित्यर्थः । **कापेय इति** । अत्र गोत्रस्य अनाङ्गिरसत्वात् यञभावे 'इतश्चानिञः' इति ढक् । **बौधिरिति** । अत्राप्यनाङ्गिरसत्वात् यञभावे ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञिति भावः । कपेर्गर्गादौ पाठेऽपि आङ्गिरस एवेति नियमार्थं ग्रहणम् । तस्य गर्गादौ पाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः । काप्यायनी । बोधशब्दात्तु अप्राप्ते विधिः ।

(११११) **वतण्डाच्च** । वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठात् यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थमिदम् ।

(१११२) **लुक् स्त्रियाम्** । **वतण्डाच्चेति विहितस्येति** । यञ इति शेषः । **वतण्डीति** । वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री आङ्गिरसीति विग्रहः । यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ ङीनिति भावः । **वातण्ड्यायनीति** । यञि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः ष्फः, षित्त्वात् ङीषिति भावः । 'वतण्डाच्च' इति विहितस्येत्यस्य प्रयोजनमाह—**अणि तु वातण्डीति** । शिवादित्वादणि गोत्रत्वेन जातित्वाज्जातिलक्षणे ङीषि तस्याणो वतण्डाद्विहितत्वेऽपि 'वतण्डाच्च' इति विहितत्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु वतण्डादणि तस्य 'अणिञोरनार्षयोः' इति वक्ष्यमाणः ष्यङ् स्यादित्यत आह—**ऋषित्वान्नेति** ।

(१११३) **अश्वादिभ्यः** । **गोत्रे इति** । शेषपूरणमिदम् । आङ्गिरसे इति निवृत्तम् । **आश्वायन इति** । अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । इञपवादः फञ् । **पुंसि जाते इति** । गणसूत्रम । **प्रकृतिविशेषणमिति** । पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दः तस्माद् गोत्रे फञित्यर्थः । **जातेय इति** । 'स्त्रीभ्यो ढक्' ।

(१११४) **भर्गात्त्रैगर्ते** । इदमपि गणसूत्रम् । त्रिगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । ऋष्यण् । तस्मिन्गोत्रे भर्गात् फञ् ।

फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तः। भार्गिरन्यः। (१११५) शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२॥ गोत्रे इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः। पक्षे तिकादित्वात्फिञ्। गाङ्गायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। गाङ्गेयः। (१११६) अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४।१।११३॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात्। ढकोऽपवादः। यामुनः। नार्मदः। चिन्तितताया अपत्यं चैन्तितः। अवृद्धाभ्यः किम्? वासवदत्तेयः। नदी-इत्यादि किम्? वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यः किम्? शोभनाया अपत्यं शौभनेयः। (१११७) ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४॥ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, आनिरुद्धः। शौरिः इति तु बाह्वादित्वात्।

(१११५) शिवादिभ्योऽण्। निवृत्तमिति। वृत्तिकैयटयोः तथोक्तत्वादिति भावः। 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते[1]। तत्तु मतान्तरमित्येके। तदेव युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

(१११६) अवृद्धाभ्यो नदी। नदीमानुषीशब्दापेक्षमवृद्धाभ्य इति स्त्रीत्वम्। वस्तुतस्तु अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति व्याचष्टे—अवृद्धेभ्य इत्यादि। ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—ढकोऽपवाद इति। चिन्तितता नाम काचिन्मानुषी। वासवदत्तेय इति। वासवदत्ता नाम काचिन्मनुष्यस्त्री। तस्या अपत्यमिति विग्रहः। वृद्धसञ्ज्ञकत्वादणभावे ढगिति भावः। वैनतेय इति। विनताया अपत्यमिति विग्रहः। विनता नाम गरुडमाता, सा न मानुषी, नापि नदीति भावः। शौभनेय इति। शोभनाशब्दोऽयं न नदीमानुषीनामेति भावः।

(१११७) ऋष्यन्धक। प्रलीनाः वेदाः, तपोबलवशात् यान् अर्षन्ति प्राप्नुवन्ति ते ऋषयः। तथा च तैत्तिरीये श्रुतम्—'अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्, त ऋषयोऽभवन्, तदृषीणामृषित्वम्' इति। अजाः नित्याः, पृश्नयः शुक्लाः शुद्धाः इति यावत्। तान् तपस्यमानान् तपश्चरतः स्वयम्भु अनादि ब्रह्म वेदः अभ्यानर्षत्। 'ऋष गतौ' आभिमुख्येन प्राप्नोत्। ते वेदस्य अर्षणात् ऋषिशब्दवाच्याः अभवन्निति वेदभाष्यम्। 'सर्गादिसमये वेदान्सेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥' इति पुराणेषु प्रसिद्धम्। कात्यायनप्रणीतसर्वानुक्रमणिकाख्यग्रन्थे स्पष्टमेतत्। तदाह—ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति। अन्धकशब्देन वृष्णिशब्देन कुरुशब्देन च अन्धकादिवंश्या विवक्षिताः। ऋषिविशेषवाचिभ्यः अन्धकादिवंश्यवाचिभ्यश्चापत्ये अण् स्यादित्यर्थः। इञोऽपवादः। ऋषिभ्यः उदाहरति—वासिष्ठः वैश्वामित्र इति। अन्धकेभ्य इति। अन्धकवंश्यवाचिभ्यः

---

१. "कण्वादयश्च गर्गादिषु पठिताः। तत्र च 'गोत्रे' इति वर्तते। अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते। तदेव अत्र अनूद्यते"। —कैयटव्याख्या ४-१-१११।

कुरुभ्यः—नाकुलः, साहदेवः। इञ एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्—आत्रेयः। (१११८) मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः ४।१।११५॥ सङ्ख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः। तेन धान्यमातुर्न। सङ्ख्या इति किम्? सौमात्रः। शुभ्रादित्वात् द्वैमात्रेयः। (१११९) कन्यायाः कनीन च ४।१।११६॥ ढकोऽपवादोऽण्, तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनो व्यासः कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः। (११२०)

उदाह्रियते इत्यर्थः। श्वाफल्क इति। श्वफल्कस्यापत्यमिति विग्रहः। वृष्णिभ्य इति। वृष्णिवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः। वासुदेव इति। वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः। आनिरुद्ध इति। अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः। ननु शूरो नाम कश्चित् वृष्णिवंश्यः। तस्यापत्यं शौरिः कथम्, अण्प्रसङ्गादित्यत आह—शौरिरिति त्विति। बाह्वादित्वादित्यनन्तरम् इञा समाधेयमिति शेषः। कुरुभ्य इति। कुरुवंश्यवाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः। नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ। ननु अत्रेरपत्यमित्यर्थे 'इतश्चानिञ' इति ढकि आत्रेय इति कथम्, ऋष्यणा इञ इव ढकोऽपि बाधौचित्यादित्यत आह—इञ एवेति। न तु ढकः इत्यर्थः।

(१११८) मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः। द्वैमातुर इति। द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः। 'तद्धितार्थ' इति समासः। अण्, ऋकारस्योकारः, रपरत्वम्। एवं षाण्मातुरः साम्मातुर इति। समीचीना माता संमाता, संमातुरपत्यं सांमातुरः। अण्, उत्—रपरत्वम्। भाद्रमातुर इति। भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः। अणादि पूर्ववत्। ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे अण्विधिर्व्यर्थ एवेत्यत आह—आदेशार्थं वचनमिति। उदादेशस्य अण्सन्नियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः। ननु धान्यं यो मिमीते तस्यापि मातुर्ग्रहणं कुतो न स्यात्। तथा च तत्रापि द्वैमातुरादिकं प्राप्नोतीत्यत आह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्ष इति। मातृगणं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति निर्दिश्यते। अतः स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः। तेन धान्यमातुर्नेति। अत्र मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुँल्लिङ्गत्वादिति भावः। सौमात्र इति। सुमातुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वत्वाभावात् नायमण्, उत्वमपि तत्सन्नियोगशिष्टत्वान्नेति भावः। ननु द्वैमात्रेयः इति कथम्? सङ्ख्यापूर्वकतया अणः उत्वस्य च दुर्वारत्वादित्यत आह—शुभ्रादित्वादिति। 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढकि रूपमित्यर्थः।

(१११९) कन्यायाः कनीन च। कनीनेति लुप्तप्रथमाकम्। ढक् इति। 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति विहितस्येत्यर्थः। कनीनादेशश्चेति। प्रकृतेर्भूतयौवनत्वात् पुंसंयोगाभावात्

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ४ । १ । ११७ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुङ्गा' इत्याबन्तं पठन्ति, तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः । (११२१) **पीलाया वा ४ । १ । ११८ ॥** तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' (सू ११२४) इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण्विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः—पैलेयः । (११२२) **ढक्च मण्डूकात् ४ । १ । ११९ ॥** चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः—माण्डूकः—माण्डूकिः । (११२३) **स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥** स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वा-

---

कथमपत्यसम्बन्ध इत्यत आह—अनूढाया इति । अलब्धविवाहाया इत्यर्थः[1] । एतच्च भाष्ये स्पष्टम्[2] ।

(११२०) **विकर्ण ।** वत्सादिशब्दैस्तद्वंश्या विवक्षिताः । विकर्ण, शुङ्ग, छगल, एभ्योऽण् स्यात्, वत्सवंश्ये भरद्वाजवंश्ये अत्रिवंश्ये चापत्ये इत्यर्थः । एतेन वत्सादीनां मूलपुरुषत्वात् विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वासम्भव इति निरस्तम् । विकर्णादिभ्यो वात्स्यादिष्वेव ऋष्यण् इति नियमार्थं सूत्रम् ।

(११२१) **पीलाया वा ।** अपत्येऽणिति शेषः । पीला नाम काचिन्मानुषी । **तन्नामिकाणमिति ।** वाग्रहणाभावे तु अनेनाणा नित्यमेव ढको बाधः स्यात् । न च महाविभाषया अणः पाक्षिकत्वात्तदभावे ढक् भवत्येवेति वाच्यम्, महाविभाषया अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनात् । अन्यथा शैवः शैविरित्यादिः स्यात् ।

(११२२) **ढक् च मण्डूकात् ।** मण्डूको नाम ऋषिः । **पक्षे इञिति ।** पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ।

(११२३) **स्त्रीभ्यो ढक् ।** स्त्रीशब्देन टाबाद्याः स्त्रीप्रत्ययाश्चातुर्थिका गृह्यन्ते, न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः, व्याख्यानादित्याह—**स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति ।** विनता नाम गरुडमाता, तस्याः अपत्यमिति विग्रहः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? दरत् कश्चित्क्षत्रियः, तस्यापत्यं स्त्री दरत् । 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । 'अतश्च' इति तस्य लुक् । तस्या अपत्यं दारदः । अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ढक् । ननु सुमि-

---

१. 'अन्ये त्वाहुः—मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेऽपि अक्षतयोनिर्भवति । यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् । —भाष्यटीका ।

२. "कन्या च अपत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । कथम् ? कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या च इदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति, तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स **कानीन** इति" ।

—महाभाष्यम् ।

त्सौमित्रिः । शिवादित्वात् सापत्नः । (११२४) द्व्यचः ४ । १ । १२१ ॥ द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थं इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू १९००) इत्यण् । (११२५) इतश्चानिञः ४ । १ । १२२ ॥ इकारान्तात् द्व्यचोऽपत्ये ढक्स्यात्, न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । आत्रेयः । (११२६) शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । (११२७) विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ४ । १ । १२४ ॥ अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौषीतकिः । (११२८) भ्रुवो वुक्च ४ । १ । १२५ ॥ चाड्ढक् । भ्रौवेयः । (११२९) प्रवाहणस्य ढे ७ । ३ । २८ ॥ प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः–प्रवहणेयः ।

त्राया अपत्यं सौमित्रिः, सपत्न्या अपत्यं सापत्न इति कथं ढक्प्रसङ्गादित्यत आह— बाह्वादित्वादित्यादि । सापत्नशब्दे पुंवत्त्वं नेति प्रागेवोक्तम् ।

(११२४) द्व्यचः । ननु 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह— तन्नामिकेति । दात्तेय इति । दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ननु पृथाया अपत्यं पार्थं इति कथम्, तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—पार्थं इत्यत्रेति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ।

(११२५) इतश्चानिञः । अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम् । दुलिः निधिश्च कश्चित् । आत्रेय इति । अत्रिः प्रसिद्धः । परत्वादयमृष्यणमपि बाधत इति भावः ।

(११२६) शुभ्रादिभ्यश्च । ढक् स्यादिति । शेषपूरणम् । इञाद्यपवादः । शुभ्रस्यापत्यमिति । अस्त्रीत्वादप्राप्तौ ढगिति भावः ।

(११२७) विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । अपत्ये ढगिति । शेषपूरणम् । काश्यप एवेति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः ।

(११२८) भ्रुवो वुक् च । चाड्ढगिति । भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात् प्रकृतेर्वुगागमश्च । वुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । भ्रौवेय इति । भ्रूर्नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्वुकि आदिवृद्धिः । वुगभावे तु ऊकारस्य वृद्धौ आवादेशे भ्रावेय इति स्यात् ।

(११२९) प्रवाहणस्य ढे । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतः अचामादेरित्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा' इत्यतः पूर्वस्य वेति च । तदाह—प्रवाहणशब्दस्येति । प्रावाहणेयः–प्रवाहणेय इति । शुभ्रादित्वात् ढकि पूर्वपदस्य पाक्षिकी आदिवृद्धिः । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयीभार्यं इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवत्त्वप्रतिषेध एव ।

(११३०) तत्प्रत्ययस्य च ७ । ३ । २९ ॥ 'ढ'-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः-प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः । (११३१) कल्याण्यादीनामिनङ् ४ । १ । १२६ ॥ एषामिनङादेशः स्यात्, ढक्च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः । (११३२) कुलटाया वा ४ । १ । १२७ ॥ इनङ्मात्रं विकल्प्यते । ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिनेयः--कौलटेयः । सती भिक्षुकयत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राभ्यो वा' (सू ११३७) इति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः । (११३३) हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७ । ३ । १९ ॥ हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ।

(११३०) तत्प्रत्ययस्य च । पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह—ढप्रत्ययान्तस्येति । प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिरिति । शुभ्रादिढगन्तादिञ् । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह—बाह्येति । ढक्प्रत्ययान्तात् बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्ता 'तद्धितेष्वचामादेः' इति नित्या आदिवृद्धिः । ढाश्रयेणेति । ढप्रत्यये परे विहितेनेति यावत् । तथाविधेन वृद्धिविकल्पेन पूर्वसूत्रविहितेन बाधितुं न शक्यते, भिन्ननिमित्तकत्वादित्यर्थः । पूर्वसूत्रं हि केवलढप्रत्ययान्ते ढप्रत्ययं परनिमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तं ढङ्निमित्तामादिवृद्धिं बाधत इति युक्तं, न त्विञ्प्रत्ययनिमित्तामपि नित्यामादिवृद्धिम् । अतस्तस्या अपि बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । इदं वृद्धिविधिद्वयमपि 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्रैव वक्तुं युक्तम् ।

(११३१) कल्याण्यादीनामिनङ् । इनङि ङकार इत् । काल्याणिनेय इति । कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः । बान्धकिनेय इति । बन्धक्या अपत्यमिति विग्रहः । अत्र गणे स्त्रीप्रत्ययान्ता एव पठ्यन्ते । तेभ्यो ढक् सिद्ध एव । इनङेव तु विधीयते ।

(११३२) कुलटाया वा । इनङ्मात्रमिति । व्याख्यानादिति भावः । पूर्वेणैवेति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनेत्यर्थः । कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । अत्रेति । 'कुलटाया वा' इति सूत्रे इत्यर्थः । पक्षे ढ्रगिति । ढ्रगपि कदाचिद्भवतीत्यर्थः । कौलटेर इति । कुलटाया ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यकारलोप इति भावः ।

(११३३) हृद्भग । हृदाद्यन्त इति । हृद, भग, सिन्धु एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः । चकारादुत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते । तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । सौहार्द इति । अणि उभयपदादिवृद्धिः । ऋकारस्य तु अकारो रपरः । सौभागिनेय इति । कल्याण्यादित्वात्

(११३४) **चटकाया ऐरक्** ४ । १ । १२८ ॥ 'चटकादिति वाच्यम्' (वा २६२४) । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः । 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा २६२५) । तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् । (११३५) **गोधाया ढ्रक्** ४ । १ । १२९ ॥ गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । (११३६) **आरगुदीचाम्** ४ । १ । १३० ॥ गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः । (११३७) **क्षुद्राभ्यो वा** ४ । १ । १३१ ॥ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः, ताभ्यो वा ढ्रक् । पक्षे ढक् । काणेरः–काणेयः । दासेरः–दासेयः । (११३८) **पितृष्वसुश्छण्** ४ । १ । १३२ ॥ अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः । (११३९) **ढकि लोपः** ४ । १ । १३३ ॥ पितृष्वसुरन्त्यस्य लोपः स्याड्ढकि । अत एव ज्ञापकाड्ढक् । पैतृष्वसेयः । (११४०) **मातृष्वसुश्**

ढकि इनङि उभयपदादिवृद्धिरिति भावः । एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् । 'महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गात्रादित्वाद्भावे अञ् । उत्तरपदादिवृद्ध्यभावश्छान्दसः । सिन्धव इति । अश्वा इत्यर्थः ।

(११३४) **चटकाया ऐरक्** । चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंल्लिङ्गान्न स्यादित्यत आह–**चटकादिति** । सूत्रे चटकाया इत्यपनीय चटकादिति वाच्यमित्यर्थः । तर्हि स्त्रीलिङ्गान्न स्यादत आह—**लिङ्गेति** । **स्त्रिया अपीति** । स्त्रीलिङ्गादप्यैरगित्यर्थः । **तयोरिति** । चटकस्य चटकायाश्चेत्यर्थः । ननु चटकेति कथं जातित्वात् ङीष्प्रसङ्गादित्यत आह—**अजादित्वादिति** ।

(११३५) **गोधाया ढ्रक्** । **गौधेर इति** । गोधाया अपत्यमिति विग्रहः । ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यलोपः । कित्वादादिवृद्धिरिति भावः ।

(११३६) **आरगुदीचाम्** । गोधाया आरग्वा स्यादित्यर्थः । **अन्यत इति** । आकारान्तादन्यत् अदन्तं, तस्मादपि क्वचिद्विधानार्थमित्यर्थः । **जाडार इति** । रग्विधौ आकारो न श्रूयेतेति भावः । पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं क्षेत्रजातत्वादिना ।

(११३७) **क्षुद्राभ्यो वा** । **अङ्गहीना इति** । चक्षुरादिकतिपयावयवविकला इत्यर्थः । **शीलहीना इति** । असद्वृत्तीना इत्यर्थः । यथेष्टपुरुषसञ्चारिण्य इति यावत् । 'अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा क्षुद्राः' इति भाष्यम् ।

(११३८) **पितृश्वसुश्छण्** । **पैतृष्वस्रीय इति** । पितृष्वसुरपत्यमिति विग्रहः । छस्य ईयादेशे आदिवृद्धिः । सकारादृकारस्य यण् ।

(११३९) **ढकि लोपः** । पितृष्वसुरित्यनुवर्तते । अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य लोपः । तदाह—**पितृष्वसुरन्त्यस्य लोप इति** । ननु पितृष्वसुरपत्ये ढक एव दुर्लभत्वात्कथं

४ । १ । १३४ ॥ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः—मातृष्वसेयः । (११४१) **चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४ । १ । १३५ ॥** (११४२) **ढे लोपोऽकद्र्वाः ६ । ४ । १४६ ॥** कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । (११४३) **गृष्ट्यादिभ्यश्च ४ । १ । १३६ ॥** एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्-ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम्, ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् । (११४४) **केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ७ । ३ । २ ॥** एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते । (११४५) दाण्डि-

---

तस्मिन् परे लोपविधिरित्यत आह—अत एवेति । शुभ्रादित्वात् ढगित्यन्ये । **पैतृष्वसेय** इति । ढकि अन्त्यस्य ऋकारस्य लोपे आदिवृद्धिः । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम् ।

(११४०) **मातृष्वसुश्च । चकाराच्छण् ।** ढकि लोपश्चानुकृष्यते । तदाह—**पितृष्वसुर्यदुक्तमिति ।**

(११४१) **चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।** चतुष्पादः पशवः । तद्विशेषवाचिभ्यः अपत्ये ढञित्यर्थः ।

(११४२) **ढे लोपोऽकद्र्वाः ।** भस्येत्यधिकृतम् । 'ओर्गुणः' इत्यतः ओरिति षष्ठ्यन्तेनानुवृत्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**कद्रूभिन्नस्येति ।** 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोपः । ओर्गुणापवादः । **कामण्डलेय इति ।** कमण्डलोरपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे आदिवृद्धौ उकारलोपः । ननु कमण्डलुशब्दवाच्यस्य जलपात्रस्याचेतनस्य कथमपत्ययोगः, तत्राह—**कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे इति ।** अत एव 'कमण्डलुपदे आदधीत' इति बह्वृचो ब्राह्मणं सङ्गच्छत इति भावः ।

(११४३) **गृष्ट्यादिभ्यश्च । अण्ढकोरिति ।** गृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति, मित्रयु एते गृष्ट्यादयः । अत्र अन्त्ययोः ऋषित्वादण् प्राप्तः । अन्येभ्यस्तु 'इतश्चानिञः' इति ढक् प्राप्त इति विवेकः । सकृत्प्रसूता मनुष्यादिरपि गृष्टिः, न तु **गौरेव** । ततश्च 'चतुष्पादभ्यः' इत्यनेन न प्राप्तिः ।

(११४४) **केकयमित्रयु ।** 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतस्तद्धितग्रहणमनुवर्तते । 'अचो ञ्णिति' 'किति च' इत्यतः ञ्णितीति, कितीति च । तदाह—**एषामिति ।** आदेशे यकारादकार उच्चारणार्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपदशब्दात्' इत्यञ् । मैत्रेयिकया श्लाघते मित्रयोर्भाव इत्यर्थे 'गोत्रचरणात्' इति वुञ् । प्रलयादागतं प्रालेयम् । अण् । अत्र सर्वत्र यादेरियादेशः इत्युदाहरणानि । **प्राप्ते इति ।** मित्रयोरपत्ये ढञि एयादेशे मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुणं बाधित्वा यु इत्यस्य इयादेशे सति आद्गुणे मैत्रेयेय इति प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

नायन-हास्तिनायना-ऽऽथर्वणिक-जैह्माशिनेय-वाशिनायनि-भ्रौणहत्य-धैवत्य-सार-वैक्ष्वाक-मैत्रेय-हिरण्मयानि ६।४।१७४ ॥ एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयी । (११४६) यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ ॥ एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः । (११४७) अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोतमा-ऽङ्गिरो-

---

(११४५) दाण्डिनायन । एतानि निपात्यन्ते इति । दण्डिनो हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायनः, हास्तिनायनः । नडादित्वात्फक् । निपातनाट्टिलोपो न । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः उपचारादथर्वा । तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तत्वादित्वात् ठक् । निपातनान्न टिलोपः । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । निपातनान्न टिलोपः । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धात्' इति फिञ् । निपातनान्न टिलोपः । भ्रूणहन्, धीवन् एतयोर्भावे ष्यञ् । नकारस्य तकारश्च निपात्यते । न च 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव तकारः सिद्ध इति शङ्क्यम्—'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषया 'हनस्तः' इति तत्त्वस्य धातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः । इदमेव तकार-निपातनमस्यां परिभाषायां ज्ञापकमिति 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्[1] । तेन वार्त्रघ्न-मित्यत्र तत्त्वं न । सरय्वां भवं सारवम् उदकम् । अणि यू इत्यस्य व इत्यादेशो निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । उकारलोपो निपात्यते । बहुत्वे तु तद्राजत्वाल्लुक् इक्ष्वाकवः । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवोऽप्यैक्ष्वाकः । कोपधादण् । उकारलोपश्च । सूत्रे ऐक्ष्वाकेत्यत्र अञन्तयोर्ग्रहणम् । बहुत्वे तद्राजत्वादञो लुक् । अणस्तु नेति विशेषः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि णकाराद्यकाराकारयोर्लोपः । इति युलोप इति । मित्रयु एय इति स्थिते यु इत्यस्य लोपो निपातनादिति भावः । मैत्रेयीति 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ।

(११४६) यस्कादिभ्यो गोत्रे । नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्थम्, किन्तु द्वैतीयिकम् । अतो गोत्रशब्देन प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते' इति 'यूनि लुक्' 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धा-न्तितत्वात् । 'ण्यक्षत्त्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजवर्जमनुवर्तते । तदाह—एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति । मित्रयव इति । मित्र-योरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः । गृष्ट्यादिढको लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः ।

(११४७) अत्रिभृगु । 'पूर्वसूत्राद् गोत्र इति, तत्र यदनुवृत्तं तच्च सर्वमिहानुवर्तते ।

---

१. इदमेव च 'भ्रणहन्' शब्दस्य तत्वनिपातनं "धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति" इति परिभाषां ज्ञापयति । एतेन भ्रौणहत्यशब्दे कुत्वाभावोऽपि सिद्धः । एतत्सर्वं "मृजेर्वृद्धिः" ७-२-११४ सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

स्यश्च २।४।६५॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः। (११४८) **बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु २।४।६६॥** बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात्। पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। (११४९) **न गोपवनादिभ्यः २।४।६७॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्। गौपवनाः। शैग्रवाः। (११५०) **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्यात् द्वन्द्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च। 'तिकादिभ्यः फिञ्' (सू १०७८), तस्य लुक्। तिककितवाः। (११५१) **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे। औपकायनाश्च लामकायनाश्च। 'नडादिभ्यः फक्' (सू ११०१), तस्य लुक् उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः। भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः—भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः। उपकाः—औपकायनाः। लमकाः लामकायनाः। (११५२) **आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् २।४।७०॥** एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक्स्यात्। अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यम्

तदाह—एभ्यो गोत्रेति। अत्रेः, भृगोः, कुत्सस्य, वसिष्ठस्य, गोतमस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति विग्रहाः। तत्र अत्रेः 'इतश्चानिञः' इति ढकोऽनेन लुक्। इतरेभ्यस्तु ऋष्यण् इति बोध्यम्। लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः।

(११४८) बह्वच इञः। प्राच्ये उदाहरति—पन्नागारा इति। पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः। अत इञो लुक्। भरतगोत्रे उदाहरति–युधिष्ठिरा इति। युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः। कुरुलक्षणं ण्यं बाधित्वा बाह्वादित्वात् इञ्। तस्य लुक्। अबहुत्वे तु यौधिष्ठिरः।

(११४९) न गोपवनादिभ्यः। बिदाद्यन्तर्गणोऽयमिति। ततश्च अञः 'यञञोश्च' इति प्राप्तस्य लुङ् नेति भावः।

(११५०) तिककितव। तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम्। **तिककितवा इति।** द्वन्द्वे इति सप्तमीनिर्देशात् पदद्वयादपि फिञो लुक्।

(११५१) उपकादिभ्यो। चकारमध्याहृत्याह–**द्वन्द्वे चेति**। एवं च अस्वरितत्वादेव पूर्वसूत्राद् द्वन्द्वग्रहणाननुवृत्त्यैव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहणं स्पष्टार्थमेव। न च द्वन्द्वे नेति निषेध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, द्वन्द्वानामपि गणे पाठात्। तदेतत्सूचयन् द्वन्द्वमुदाहरति—**भ्राष्टककपिष्ठला इति।** इञो वा लुक्। अद्वन्द्वे उदाहरति—**लमकाः लामकायना इति।** अश्वादिफञो लुग्विकल्पः। उपकाः औपकायनाः इत्याद्यप्युदाहार्यम्।

(११५२) आगस्त्य। अगस्तयः कुण्डिना इति। अगस्त्यशब्दादृष्यणो लुक्। प्रकृतेर-

अगस्तिकुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । (११५३) राजश्वशुराद्यत् ४ । १ । १३७ । 'राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्' (वा २६२७) । (११५४) ये चाभावकर्मणोः ६ । ४ । १६६ ॥ यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः । (११५५) अन् ६ । ४ । १६७ ॥ अणि अन् प्रकृत्या स्यात् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । (११५६) संयोगादिश्च ६ । ४ । १६६ ॥ इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चक्रिणः । (११५७) न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६ । ४ । १७० ॥ मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् ? सौत्वनः । अपत्ये किम् ? चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । 'वा हितनाम्न इति वाच्यम्' (वा ४२१५) । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः—हैतनामनः ।

गस्त्यादेशः । कौडिन्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुत्वे यञो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यारभ्य 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' इत्यन्तं द्वैतीयिकम् ।

अथ प्रकृतं चातुर्थिकम् । (११५३) राजश्वशुराद्यत् । राजन्शब्दात् श्वशुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिञोरपवादः । राज्ञो जातावेवेति । जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः ।

(११५४) ये चाभावकर्मणोः । अनिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते 'प्रकृत्यैकाच' इत्यतः प्रकृत्येति । अङ्गाधिकारलब्धप्रत्ययो यकारेण विशिष्यते । तदादिविधिः । तदाह–यादाविति । राजन्य इति । क्षत्रियात् क्षत्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो राजन्य इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शूद्रादाविति । क्षत्रियात् शूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायाम् उत्पन्नः इत्यर्थः । राजन इति । अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते··· ।

(११५५) अन् । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च तदाह—अणीति । राज्यमिति । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । टिलोपः ।

(११५६) संयोगादिश्च । इन् प्रकृत्येति । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिण इति । 'इनण्यनपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति पर्युदासादप्राप्तिः ।

(११५७) न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । भाद्रसाम इति । भद्रसाम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अणि टिलोपः । अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः । सौत्वन इति । सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः । मपूर्वत्वाभावात्प्रकृतिभावः । चार्मण इति । 'परिवृतो रथः' इत्यणि टिलोपः ।

(११५८) **ब्राह्मोजातौ ६ । ४ । १७१ ॥** योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्मः इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् ? ब्राह्मी ओषधिः । (११५९) **औक्षमनपत्ये ६ । ४ । १७३ ॥** अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम् पदम् । अनपत्ये किम् ? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः । (११६०) **षपूर्व-हन्-धृत-राज्ञामणि ६।४।१३५ ॥** षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्वं इति किम् ? साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् ? ताक्षण्यः । (११६१) **क्षत्त्राद्धः ४ । १ । १३८ ॥** क्षत्त्रियः । जातौ इत्येव । क्षात्त्रिरन्यः । (११६२)

क्षणः आपत्यत्वाभावात्प्रकृतिभावः । वा हितनाम्न इति । 'न मपूर्वः' इति प्रतिषेध इति शेषः ।

(११५८) **ब्राह्मो जातौ ।** ब्रह्मन्शब्दादपत्ये अणि 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति प्रकृतिभावनिषेधो जातावेवेत्यर्थः फलति । तथा सति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इति जातिविशेषे न सिध्येत्, 'न मपूर्वः' इति प्रकृतिभावनिषेधे सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्मं हविरिति न सिध्येत् 'न मपूर्वं' इति प्रकृतिभावनिषेधस्य जातावेवेति नियमितत्वेन अनिति प्रकृतिभावाट्टिलोपासम्भवात् । अत आह—**योगविभाग इति** । ब्राह्म इत्येकं सूत्रम् । तत्र 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अनपत्येऽणीत्यनुवर्तते । तदाह—**ब्राह्म इति निपात्यत अनपत्येऽणीति** । तथा च ब्रह्मन्शब्दादनपत्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेष्टिलोपः फलित इति मत्वोदाहरति—**ब्राह्मं हविरिति** । ब्रह्मा देवता अस्येति विग्रहः । 'सास्य देवता' इत्यण् । **ततो जातावििति** । ततः ब्राह्म इति सूत्रात्पृथगेव जातावििति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । इह 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति सूत्रादपत्ये इति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति चानुवर्तते । तदाह—**अपत्ये जातावििति । ब्राह्मणः इति** । ब्रह्मणः सकाशात्सजातीयायां भार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । योगविभागस्त्वयं भाष्ये स्पष्टः ।

(११५९) **औक्षम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अणि टिलोपो निपात्यते इति** । 'अन्' इति प्रकृतिभावापवाद इति भावः । **औक्षमिति** । टिलोपे रूपम् । **औक्ष्ण इति** । अपत्येऽणि टिलोपाभावे अल्लोप इति भावः ।

(११६०) ननु प्रकृतिभावादल्लोपो न स्यादत आह—**षपूर्वहन्** । 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते । भस्येत्यधिकृतम् तदाह—**षपूर्व इति । ताक्ष्ण इति** । 'तक्ष्णोऽण् उपसङ्ख्यानम्' इति कारिलक्षणण्यस्यापवादोऽण् । **ताक्षण्य इति** । 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यः ।

(११६१) **क्षत्त्राद्धः** । अपत्ये इति शेषः । **क्षत्त्रिय इति** । घस्य इयादेशे 'यस्येति च इत्यकारलोपः । **क्षात्त्रिरन्य इति** । क्षत्त्राच्छूद्रादावुत्पन्न इत्यर्थः ।

कुलात्खः ४ । १ । १३९ ॥ कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे अपूर्वपदात् इति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । (११६३) अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ४ । १ । १४० ॥ कुलात् इत्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । पदग्रहणं किम् ? बहुकुल्यः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः । (११६४) महाकुलादञ्खञौ ४।१।१४१ ॥ अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः-माहाकुलीनः—महाकुलीनः । (११६५) दुष्कुलाड्ढक् ४ । १ । १४२ ॥ पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः—दुष्कुलीनः । (११६६) ४ । १ । १४३ ॥ स्वस्रीयः । (११६७) भ्रातुर्व्यच्च ४ । १ । १४४ ॥ चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रात्रीयः । (११६८) व्यन्सपत्ने ४ । १ । १४५ ॥ भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति तूपचारात् । (११६९) रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४ । १ । १४६ ॥

(११६२) कुलात्खः । अपत्ये इति शेषः । कुलीन इति । खस्य ईनादेशः । ननु 'समासप्रत्ययविधौ' इति तदन्तविधिनिषेधात् आढ्यकुलीन इति कथमित्यत आह—तदन्तादपीति । आढ्यकुलीन इति । आढ्यकुलशब्दात्कर्मधारयात्खः । कुले आढ्यत्व—प्रतीतिरत्र फलम् । कुलीनशब्देन कर्मधारये तु तदप्रतीतिरिति भेदः ।

(११६३) अपूर्वपदादन्यतरस्याम् । कुलादित्येवेति । पूर्वपदरहितात् कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः । पक्षे ख इति । यड्ढकञोरभावपक्षे इत्यर्थः । बहुकुल्य इति । 'विभाषा सुपः' इति बहुच्प्रत्ययो न पदम् । अतः पूर्वपदरहितत्वात् यड्ढकञ्खा भवन्त्येवेत्यर्थः ।

(११६४) महाकुलादञ्खञौ । अनुवर्तत इति । अन्यथा महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः 'पीलाया वा' इत्यत्रोक्तत्वात्पूर्वसूत्रोक्तः खो न स्यादिति भावः । तदाह—पक्षे ख इति । तथा सति आदिवृद्धिर्नेति भावः ।

(११६५) दुष्कुलाड्ढक् । पूर्ववदिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ।

(११६६) स्वसुश्छः । अपत्ये इति शेषः । स्वस्रीय इति । छस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण् ।

(११६७) भ्रातुर्व्यच्च । तकारः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरार्थं इति बोध्यम् ।

(११६८) व्यन्सपत्ने । अपत्ये इति । प्रत्ययेनापत्यमुच्यते । भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः । तथा च भ्रातृशब्दोत्तरत्वे व्यन्प्रत्ययार्थः शत्रु इति भाष्ये स्पष्टम्[1] । ननु

---

१ "व्यन्-वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ? अपत्यार्थाभावात्" ।

—महाभाष्यम् ।

(११७०) ठस्येकः ७ । ३ । ६० ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः

(११७१) गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४ । १ १४७ ॥ गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गः—गार्गिको वा जाल्मः । 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाद् गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । 'यस्य–' (सू ३११)

'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति कथम्[1], पाप्मनोऽपत्यत्वाभावादित्यत आह—**पाप्मना भ्रातृव्येण इति तूपचारादिति**[2] । हिंसकत्वगुणयोगाल्लाक्षणिक इत्यर्थः ।

(**११६९**) **रेवत्यादिभ्यष्ठक्** । अपत्ये इति शेषः ढगाद्यपवादः ।

(**११७०**) **ठस्येकः** । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाह—**अङ्गात्परस्य ठस्येति** । ठकारस्येत्यर्थः । **रैवतिक इति** । रेवत्याः अपत्यमिति विग्रहः । ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ठकारस्य इकः अदन्त आदेशः । अङ्गात्किम्, कर्मठः इत्यत्र ठकारस्य न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गसम्बन्धिठस्येति व्याख्याने कर्मठः इत्यत्र सुपं प्रति कर्मशब्दस्याङ्गत्वात्तदीयठस्य इकादेशमाशङ्क्य अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तं यष्ठकारस्तस्येको भवति, तादृशश्च ठकारः प्रत्यय एव भवति, न चेह ठकारः प्रत्यय इति समाहितम् । ततश्च ठकि अकार उच्चारणार्थः, ठकार एव प्रत्ययः इति विज्ञायते । 'ठस्येति सङ्घातग्रहणम्' इत्यपि भाष्ये स्थितम् । अस्मिन्पक्षे ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, सङ्घात एव प्रत्ययः, इकादेशे अकार उच्चारणार्थं एवेत्यलम् ।

(**११७१**) **गोत्रस्त्रियाः** । ण इति लुप्तप्रथमाकम् । चात् ठगनुकृष्यते । तदाह—**गोत्रं या स्त्री इत्यादिना** । **सामर्थ्यादिति** । 'एको गोत्रे' इति नियमादिति भावः । **गार्ग्या अपत्यमिति** । गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी । 'गर्गादिभ्यः' इति यञ् । 'यञश्च' इति ङीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपः । गार्ग्याः अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् । यद्यपि णप्रत्यये ठक इकादेशे च 'यस्येति च' लोपे गार्ग्यः गार्गिकः इति सिध्यति तथापि वस्तुस्थितिमाह—**पुंवद्भावादिति** । 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे सति ङीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्णठकावित्यर्थः । न च 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, सौत्रस्यैवायं निषेधः न तु 'भस्याऽढे' इति वार्तिकस्येत्युक्तत्वात् । 'भस्याऽढे' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते

---

१. "अनपत्ये चाऽपि 'भ्रातृव्य' शब्दो वर्तते 'पाप्मना भ्रातृव्येण'। अस्तु तावद् अपत्यं सपत्नश्च । तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति । उपमानात् सिद्धम् । भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति" । —महाभाष्यम् ।

२. "यथैव हि सपत्नी दुःखहेतुः, तथा शत्रुरपीति । यः सपत्नीव सपत्नः स उच्यते"—काशिकायाः न्यासटीका । एतेन इदं व्यज्यते यदत्र शत्रुपर्यायः सपत्न-शब्दः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । अत एव सपत्नी-शब्दादपरेऽकारम् इवार्थे निपातयन्ति— इति काशिकायाम् उक्तम् ।

इति 'अ'-लोपः। 'आपत्यस्य–' (सू० १०८२) इति यलोपः। (११७२) **वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ४। १। १४८॥** सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम्। भागवित्तेः भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः। (११७३) **फेश्छ च ४। १। १४९॥** फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक्च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात्फिञ्। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम्? यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याणो 'ण्यक्षत्रिय—' (सू० १२७६) इति लुक्। सौवीर इति किम्? तैकायनिः। (११७४) **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ४। १। १५०॥** सौवीरेषु। नेह यथासङ्ख्यम्। अल्पाच्तरस्य परनिपातात्लिङ्गात् इति वृत्तिकारः[1]। भाष्ये तु यथासङ्ख्यमेव इति स्थितम्। फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः। मैमतः—मैमतायनिः। (११७५) **कुर्वादिभ्यो ण्यः ४। १।**

प्रवृत्तिमभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादित्युक्तम्। तच्च समूहाधिकारे 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति। स्त्रियाः किम्? औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः। प्रकरणादिगम्या कुत्सा। गोत्रेति किम्? कारिकेयः। णस्य णित्त्वं तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायन इत्यत्र वृद्ध्यर्थम्।

(११७२) **वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु।** पूर्वसूत्राद् गोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते। सौवीरेष्विति। प्रकृतिविशेषणम्। तदाह—वृद्धादिति। 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति वृद्धसञ्ज्ञकादित्यर्थः। ठग्ग्रहणं णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। **भागवित्तेरिति।** भगवित्तस्य सौवीरं गोत्रापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक इति रूपमित्यर्थः। **पक्षे फगिति।** 'यञिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः।

(११७३) **फेश्छ च।** छेति लुप्तप्रथमाकम्। **यमुन्दस्येति।** यमुन्दो नाम सुवीरदेशे कश्चित्। **यामुन्दायनिरिति।** यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सनाभावात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति तस्य लुगित्यर्थः। **तैकायनिरिति।** तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे असौवीरत्वात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'ण्यक्षत्रिय' इति तस्य लुगिति भावः।

(११७४) **फाण्टाहृति। सौवीरेष्विति।** शेषपूरणमिदम्। सौवीरगोत्रादित्यर्थः। फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः। अत इञ्। तस्यापत्यं युवेति विग्रहः। **मैमत इति।** मिमतस्यापत्यमिति विग्रहः। मिमतशब्दे सौवीरगोत्रादिति न सम्बध्यते, व्याख्यानाद् गोत्रत्वाभावाच्चेति भावः।

(११७५) **कुर्वादिभ्यो ण्यः। अपत्ये इति।** शेषपूरणमिदम्। **सौवीरेष्विति**

---

१. 'पूर्वनिपातव्यवस्था तु नावश्यं सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयते इति सर्वत्र तदनाश्रयणं न यथासंख्याभावसूचकम्'—इति कैयटः।

२५१ ॥ अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । 'सम्राजः क्षत्त्रिये' (ग सू ६५)। साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । (११७६) सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४ । १ । १५२ ॥ एभ्यो ण्यः । 'एति सञ्ज्ञायाम्–' (सू १०२३) इति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी । तस्मात् तान्तुवाय्यः, कौम्भकार्यः, नापित्यः । (११७७) उदीचामिञ् ४ । १ । १५३ ॥ हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापितायनिः । तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानम् (वा २५४०)। 'षपूर्व–' (सू ११६०) इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः । (११७८) तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १५४ ॥ तैकायनिः । (११७९) कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ४ । १ । १५५ ॥ अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्या-

---

निवृत्तम् । कौरव्याः ब्राह्मणा इति । कुरुर्नाम कश्चिद् ब्राह्मणः । तस्यापत्यानीति विग्रहः । ण्यप्रत्यये ओर्गुणे अवादेशः, आदिवृद्धिः । यस्तु 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यो वक्ष्यते, तस्य तद्राजत्वात् बहुषु लुकि कुरवः क्षत्त्रिया इति भवति । एतत्सूचनार्थमेव बहुवचनं ब्राह्मणा इति विशेष्यं चोदाहृतम् । वावदूक्या इति । वावदूकस्यापत्यानीति विग्रहः । सम्राजः क्षत्त्रिये इति । कुर्वादिगणसूत्रम् । अपत्ये इति शेषः । क्षत्त्रिय एवेति नियमार्थमिदम् । साम्राजोऽन्य इति । सम्राजः शूद्रादौ उत्पन्न इत्यर्थः ।

(११७६) सेनान्त । एभ्य इति । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इत्यर्थः । अकुर्वादित्वाद्वचनम् । हारिषेण्य इति । हरिषेणो नाम कश्चित् । 'एति सञ्ज्ञायाम्' इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्सेनान्तत्वाण्ण्यः । लाक्षण्य इति । लक्षणमस्यास्तीति लक्षणः, अर्श आद्यच्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । कारिपदं व्याचष्टे कारिः शिल्पीति । तस्मादिति । कारिविशेषवाचिनो ण्ये सतीत्यर्थः । तान्तुवाय्य इति । तन्तुवायस्यापत्यमिति विग्रहः । कौम्भकार्यं इति । कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः । नापित्य इति । नापितस्यापत्यमिति विग्रहः ।

(११७७) उदीचामिञ् । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इञ् स्यादुदीचां मते इत्यर्थः । नापितात्तु परत्वात् फिञेवेति । उदीचां वृद्धादित्यनेनेति शेषः । तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानमिति । उदीचां मते इति शेषः । ताक्ष्ण इति । अणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः । अल्लोपस्तु 'षपूर्वहन्' इति वचनाद्भवति । पक्षे ताक्षण्य इति । प्राचां मते कारित्वलक्षणो ण्य इत्यर्थः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।

(११७८) तिकादिभ्यः फिञ् । इञोऽपवादः । तैकायनिरिति । फिञि आयन्नादेशः ।

(११७९) कौसल्यः । परमप्रकृतेरेवेति । कोसलकर्माराभ्यां फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमेतत् । छागवृषयोरपीति । फिञ्, तस्य युट् चेति वक्तव्यमित्यर्थः ।

यणिः । 'छागवृषयोरपि' (वा २६४३) । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः । (११८०) अणो द्व्यचः ४ । १ । १५६ ॥ अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अणः इति किम् ? दाक्षायणः । द्व्यचः किम् ? औपगविः । ['त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः' (वा-५०५०) । त्यादायनिः-त्यादः] । (११८१) उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४ । १ । १५७ ॥ आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु आम्रगुप्तिः । वृद्धात् किम् ? दाक्षिः । अगोत्रात् किम् ? औपगविः । (११८२) वाकिनादीनां कुक् च ४ । १ । १५८ ॥ अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः—वाकिनिः । (११८३) पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ४ । १ । १५९ ॥ अस्माद्वा फिञ् सिद्धः, तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते । गार्गीपुत्रिकायणिः-गार्गीपुत्रायणिः-गार्गीपुत्रिः । (११८४) प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ४ । १ ।

(११८०) अणो द्व्यचः । अपत्ये फिञिति । शेषपूरणमिदम् । द्व्यचः अण्प्रत्ययान्तादपत्ये फिञित्यर्थः । कार्त्रायणिरिति । कर्तुः छात्रः कार्त्रः, 'तस्येदम्' इत्यण् । कार्त्रस्यापत्यं कार्त्रायणिः । फिञि आयन्नादेशे णत्वम् । दाक्षायण इति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । अत इञ् । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । 'यञिञोश्च' इति फक् । अण्णन्तत्वाभावान्न फञिति भावः । औपगविरिति । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः, तस्यापत्यमौपगविः युवा । द्व्यच्त्वाभावान्न फिञिति भावः । कर्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठात् ण्य एवेति बोध्यम् । 'त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः । त्यादायनिः, त्यादः' इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते । तत्तु प्रामादिकम्, 'त्यदादीनि च' इति त्यदादीनां वृद्धत्वात् 'उदीचां वृद्धात्' इत्येव सिद्धेः, भाष्ये अस्य वार्तिकस्य अदर्शनाच्च ।

(११८१) उदीचां वृद्धादगोत्रात् । वृद्धसञ्ज्ञकात् अगोत्रप्रत्यान्तात्फिञ् स्यात् उदीचां मते इत्यर्थः । आम्रगुप्तायनिरिति । आम्रगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः । प्राचां त्विति । मते इति शेषः । आम्रगुप्तिः । अत इञ् । औपगविरिति । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः । औपगवस्य गोत्रत्वात्ततो यूनि फिञभावे इञेवेति भावः ।

(११८२) वाकिनादीनाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अपत्ये फिञ्वेति । चकारादुदीचामिति फिञिति चानुवर्तते इति भावः । तथा च वाकिनादिभ्यः फिञ् वा स्यात्, प्रकृतीनां कुगागमश्चेति फलितम् ।

(११८३) पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । स्पष्टम् ।

(११८४) प्राचामवृद्धात् । अवृद्धसंज्ञकात् अपत्ये बहुलं फिन् स्यादित्यर्थः । प्राचां-

१६० ॥ ग्लुचुकायनिः । (११८५) मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ४ । १ । १६१ ॥ समुदायार्थो जातिः । मानुषः—मनुष्यः । (११८६) जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ् ४ । १ । १६६ ॥ जनपदक्षत्त्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । 'दाण्डिनायन' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । 'क्षत्त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' (वा २६६१) । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसञ्ज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । 'पूरोरण्वक्तव्यः' (वा २६७०) । पौरवः । 'पाण्डोर्ड्यण्' (वा २६७९) ।

ग्रहणं पूजार्थम्[१] । ग्लुचुकायनिरिति । ग्लुचुकस्यापत्यमिति विग्रहः । अवृद्धात्किम् ? राजदन्तिः । बहुलग्रहणान्नेह—दाक्षिः ।

(११८५) **मनोर्जातौ** । मनुशब्दात् अञ् यत् एतौ प्रत्ययौ स्तः, तयोः परयोः मनुशब्दस्य षुगागमश्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः[२] । तदाह—**समुदायार्थो जातिरिति** । नात्रापत्यग्रहणं सम्बध्यत इति भावः । अन्यथा मानुषा इत्यत्र 'यञञोश्च' इति लुक् स्यादिति बोध्यम् ।

(११८६) **जनपदशब्दात्** । जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः क्षत्त्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितमाह—**जनपदक्षत्त्रिययोरिति** । **ऐक्ष्वाक इति** । इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अञ्, अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ओर्गुणं बाधित्वा 'दाण्डिनायन' इति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेर्लोपः । **ऐक्ष्वाकाविति** । बहुवचने तु लुग्वक्ष्यत इति भावः । **क्षत्त्रियसमानेति** । क्षत्त्रियवाचकशब्देन समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात् षष्ठ्यन्तात् राजन्यर्थे अपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थकथनपरमित्याह—**तद्राजमिति** । 'जनपदशब्दादित्यादि विहितानामञादीनां तद्राजसंज्ञा विहिता 'ते तद्राजाः' इति । प्रत्ययानां तद्राजत्वं तद्वाचकत्वाद् गौणम् । एवं च तद्राजवाचकास्तद्राजाः इत्यन्वर्थसंज्ञैषा, न तु टिघुभादिवदवयवार्थरहिता । तथा च अञादिप्रत्ययानां तद्राजसंज्ञकानां राजवाचकत्वमपि विज्ञायत इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः । **पञ्चालानामिति** । बहुवचनान्तमिदं देशविशेषनाम, भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात् । 'द्व्यञ्मगध' इत्यत्र भाष्ये 'देशो नाम जनपदः' इति दर्शनात् देशवाचिनोऽप्येकवचनमिति ज्ञेयम् । जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुह्योरपत्यं

---

१. "उदीचाम्, प्राचाम्, अन्यतरस्याम्, बहुलमिति सर्वे एते विकल्पार्थाः, तेषाम् एकेनैव सिध्यति ? तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम । क्वचिन्न भवत्येव—दाक्षिः, प्लाक्षिरिति" ।—काशिका ।

२. "मनुष्यनामानि उत्तराणि पञ्चविंशतिः (निघण्टुः–२।३) । मनुष्याः कस्मात् ? मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे । **मनोः अपत्यं मनुषो वा** ।"
—निरुक्तम् ३।२ ।

पाण्ड्यः । (११८७) साल्वेय-गान्धारिभ्यां च ४ । १ । १६७ ॥ आभ्यामपत्येऽञ् । 'वृद्धेत्–' (सू० ११८९) इति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् । (११८८) द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४ । १ । १६८ ॥ अञोऽपवादः । द्व्यच्– आङ्गः, वाङ्गः, सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् । (११८९) वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४ । १ । १७१ ॥ वृद्धात्–आम्बष्ठ्यः, सौवीर्यः । इत्–आवन्त्यः, कौन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः । (११९०) कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७२ ॥ कौरव्यः । नैषध्यः । 'स नैषधस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु

द्रौह्यवः । अणेव । तद्राजत्वाभावाद् बहुत्वे न लुक्—द्रौह्यवाः । क्षत्त्रियादिति किम् ? पञ्चालो नाम कश्चिद् ब्राह्मणः । तस्यापत्यं पाञ्चालिः । वैदेहिः । पूरोरणिति । पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । देशवाचित्वे तु 'द्व्यञ्मगध' इत्येव सिद्धम् । पाण्डोर्ड्यणिति । वाच्य इति शेषः । इह श्वेतगुणवाचिनो युधिष्ठिरपितृवाचिनश्च पाण्डोर्न ग्रहणम्, जनपदादित्युक्तेः । तस्य च पाण्डुदेशाधिपतिराजत्वाभावात् । पाण्ड्य इति । पाण्डोरपत्यं पाण्डुदेशस्य राजा वेत्यर्थः ।

(११८७) साल्वेय । ननु साल्वेयगान्धारिशब्दौ अव्युत्पन्नौ देशक्षत्त्रियोभयवाचिनौ, ताभ्याम् जनपदशब्दादिञि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवाद इति ।

(११८८) द्व्यञ्मगध । अञोऽपवाद इति । जनपदशब्दादिति विहितस्याञोऽपवाद इत्यर्थः । द्व्यजिति । उदाह्रियते इति शेषः ।अङ्ग, वङ्ग, सुह्म इत्येते द्व्यचः देशक्षत्त्रियवाचिनः । अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य राजन्येप्येवमिति । अङ्गादिदेशस्य राजेति विग्रहः ।

(११८९) वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । जनपदक्षत्त्रियोभयवाचकाद् वृद्धसंज्ञकात् इदन्तात् कोसलात् अजादाच्चापत्ये ञ्यङित्यर्थः । वृद्धादिति । उदाह्रियते इत्यर्थः । आम्बष्ठ्यः सौवीर्य इति । आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदक्षत्त्रियोभयवाचकौ । इदिति । इदन्तोदाहरणसूचनमिदम् । आवन्त्य इति । अवन्तिशब्दौ देशे राजनि च । कौसल्य इति । कोसलशब्दो देशे राजनि च । अजादस्यापत्यमिति । राजवाचकत्वे विग्रहोऽयम् । देशवाचकत्वे तु अजादानां राजेति विग्रहः ।

(११९०) कुरुनादिभ्यो ण्यः । कुरुशब्दात् नकारादिभ्यश्च जनपदक्षत्त्रियवाचकेभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यः स्यादित्यर्थः । कौरव्य इति । कुरोरपत्यं कुरूणां राजेति वा विग्रहः । नैषध्य इति । निषधशब्दो देशे राजनि च । शैषिक इति । तस्येदमित्यनेनेति शेषः ।

शैषिकोऽण् । (११९१) साल्वावयव-प्रत्यग्रथ-कलकूटाऽश्मकादिञ् ४ । १ । १७३ ॥ साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । (११९२) ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ ॥ अञादय एतत्सञ्ज्ञाः स्युः । (११९३) तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥ बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतबहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः, पञ्चालाः इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः' 'तस्यामेव 'रघोः पाण्ड्याः' इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । (११९४) कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७५ ॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः ।

(११९१) साल्वावयव । उदुम्बरादय इति ।

'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः'॥

इति प्रसिद्धिः । 'द्व्यञ्मगध' इति भाष्ये तु बुध आजमीड अजकन्दा अपि गृहीताः[1] ।

(११९२) ते तद्राजाः । ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याद्यारभ्य विहिता अञादयः परामृश्यन्ते । तदाह—अञादय इति ।

(११९३) तद्राजस्य । 'ण्यक्षत्त्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तेनेत्यनन्तरं कृते बहुत्वे इत्यध्याहार्यः । तदाह—बहुष्विति । तदर्थकृतबहुत्वे इति । अञादिप्रत्ययान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः । तेनेति किम् ? प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वात् वाङ्गशब्दात्परस्य न लुक् । यद्यपि वर्तिपदार्थविशिष्टान्यपदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति, तथापि अण्प्रत्ययान्तार्थवाङ्गमात्रगतं न भवतीति न लुक् । एतदर्थमेवकारग्रहणम् । इक्ष्वाकवः पञ्चाला इति । 'जनपदशब्दात्' इति विहितस्य अञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । इत्यादीति । अङ्गाः वङ्गाः इत्यादि बोध्यम् । कथं तर्हीति । कौरव्या इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य पाण्ड्य इत्यत्र ड्यण्प्रत्ययस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः । साधव इतीति । कौरव्यशब्दात् पाण्ड्यशब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावान्न लुगित्यर्थः । ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु तस्य लुगित्याशङ्क्य परिहरति—रघूणामिति । लक्षणयेति । प्रयोग इति शेषः । ततश्च नेदमपत्यप्रत्ययान्तमिति भावः । लक्षणाबीजं तु रघुयदुसमानवृत्तिकत्वं बोध्यम् ।

(११९४) कम्बोजाल्लुक् । तद्राजा इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । कम्बोजात्

---

१. "द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्" (४-१-१७०) सूत्रे भाष्ये कैयटेन 'बौधिः' इति प्रतीकमादाय साल्वावयवलक्षणः इञ् इति कथयता साल्वावयवेषु एतेषां गणना भवतीति सूचितम् ।

कम्बोजौ । 'कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा २६७४) । चोलः । शकः । द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । 'कम्बोजाः समरे' इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' (सू १४७३) इत्यण् । (११९५) स्त्रियामवन्ति-कुन्ति-कुरुभ्यश्च ४ । १ । १७६ ॥ तद्राजस्य लुक्स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । (११९६) अतश्च ४।१।१७७ ॥ तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात् । शूरसेनी । मद्री । कथं 'माद्रीसुतौ' इति ? 'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । (११९७) न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४ । १ । १७८ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा शुक्रा आभ्यां 'द्व्यचः' (सू १११४) इति ढक् । ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादि-

---

परस्य तद्राजस्य लुक् स्यादित्यर्थः । अबहुत्वार्थं सूत्रम् । तदाह—कम्बोजः । कम्बोजाविति । जनपदशब्दादिति विहितस्य अञो लुक् । चोलः शक इति । चोलशकौ देशविशेषौ राजविशेषौ च । द्व्यज्लक्षणस्येति । 'द्व्यज्मगध' इति विहितस्येत्यर्थः । केरल इति । केरलयवनशब्दौ देशराजोभयवाचिनौ । अञो लुगिति । जनपदशब्दादिति विहितस्येति शेषः । ननु कम्बोज इति कथं, लुक्प्रसङ्गादित्यत आह—कम्बोजाः समरे इति । दीर्घपाठे त्विति । अचां मध्ये आदेरचो दीर्घभूतस्य पाठे त्वित्यर्थः । अभिजन इति । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः इत्यग्रे वक्ष्यति । सिन्धुतक्षेति । सिन्ध्वादौ कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः ।

(११९५) स्त्रियामवन्ति । अवन्ती कुन्तीति । अवन्तेः कुन्तेश्चापत्यं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः । 'वृद्धेत्कोसल' इति ञ्यङोऽनेन लुकि 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । कुरूरिति । 'कुर्वादिभ्यः' इति ण्यस्य लुक् ।

(११९६) अतश्च । तद्राजस्याकारस्येति । अत इति तद्राजविशेषणम् । तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः । शूरसेनीति । अञो लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य अपत्यप्रत्यान्तत्वेन जातित्वात् ङीष् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, ङीष्विधेरङ्गकार्यत्वाभावात् । एवं मद्री ।

(११९७) न प्राच्य । एभ्य इति । प्राच्येभ्यः भर्गादिभ्यः यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । एते प्राच्या इति । क्षत्रिया इति शेषः, यथायथमञः अणश्च न लुक् । भर्गादीनुदाहरति—भार्गी, कारूशी, कैकेयीति । जन्यजनकभावेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यत्रोक्तम् । अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधं दर्शयितुमाह—युधा, शुक्रा इत्यादिना । ढगिति । युधाया अपत्यं, शुक्राया अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धिः । यौधेयशब्दात् शौक्रेयशब्दाच्च

भ्योऽणञौ' (२०७०) इत्यञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञः—' (सू ५२७) इति ङीन् । 'अतश्च' (सू ११९६) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

(११९८) अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४ । १ । ७८ ॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) इत्यणिञोरेव । षङावितौ । 'यङश्चाप्' (सू ५२८) । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् ? औपगवी ।

'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पार्श्वमिके अञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीनि यौधेयी शौक्रेयीति रूपमिति भावः । नन्वत्र 'अतश्च' इति अञो लुकि सत्यपि 'टिड्ढ' इति ङीपि, यौधेयी शौक्रेयीति सिद्धेरिति यौधेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह—अतश्चेति लुकि त्विति । उदात्तनिवृत्तीति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यात् । सिद्धान्ते त्वञन्तत्वात् ङीनि आद्युदात्तत्वमिति भावः ।

(११९८) अणिञो । त्र्यादीनामन्त्यमुत्तममिति । तथा भाष्यादिति भावः । तस्य समीपमुपोत्तममिति । सामीप्येऽव्ययीभावः । गुरु उपोत्तमम् उत्तमसमीपवर्ति ययोरिति विग्रहः । प्रातिपदिकादित्यधिकृतं षष्ठीद्विवचनेन विपरिणम्यते । उपोत्तमगुरुवर्णकयोः प्रातिपदिकयोरिति लभ्यते । 'अणिञोः' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिञन्तयोर्ग्रहणम् । गोत्रे इत्येतद् अणिञोरन्वेति । ऋषेरविहितौ अनार्षौ । इदमपि अणिञोर्विशेषणम् । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—गोत्रे यावणिञावित्यादिना । आदेशः स्यादिति । स्थानषष्ठीनिर्देशादादेशत्वलाभः । ननु अणिञन्तयोः ष्यङादेशोऽयमनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यादित्यत आह—निर्दिश्यमानस्येति । तथा च अणिञोरेवायमादेश इति भावः । 'ङिच्च' इत्यन्त्यादेश इति तु न युक्तम्, ङित्त्वस्य 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कुमुदगन्धेरिति । कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च' इति बहुव्रीहिः, पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । 'उपमानाच्च' इति इत्त्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहे अण् । 'यस्येति च' इति इकारलोपः, आदिवृद्धिः—कौमुदगन्धशब्दः, तत्र धकारादणोऽकार उत्तमः । तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः, 'संयोगे गुरु' इत्युक्तेः । न चानुस्वारधकारव्यवहितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वं गकारादकारस्येति वाच्यम्, 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि' इति न्यायेन हला व्यवधानस्यादोषत्वात् । नह्यणि परे अव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति । एवञ्च गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकं कौमुदगन्धेत्यणन्तं, तदवयवस्य अणः ष्यङादेशे, 'यङश्चाप्' इति चापि कौमुद-

जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । (११९९) गोत्रावयवात् ४ । १ । ७९ ॥ गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । (१२००) क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिजन्तार्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । गौकक्ष्या । 'सूत युवत्याम्' (ग सू० ५५) । सूत्या ।

गन्ध्या शब्द इत्यर्थः । इञन्तस्योदाहरति--वाराह्येति । वराहस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः, अत इञ्, अकारलोपः, वाराहिशब्दः । तत्र इकार उत्तमः । रेफादाकार उत्तमसमीपवर्ती गुरुः । इञः इकारस्य ष्यङादेशः, चाबिति भावः । वासिष्ठी वैश्वामित्रीति । ऋष्यणन्तावेतौ । औपगवीति । अणन्तत्वेऽपि गुरूपोत्तमत्वाभावान्न ष्यङ् । जातिलक्षण इति । 'गोत्रं च चरणः सह' इति जातित्वम् । आहिच्छत्रीति । जातार्थं अणयं, न तु गोत्र इति न ष्यङ् । न च ष्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयते इति वाच्यम्, तथा सति उदमेयस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहे अत इञि ष्यङि चापि औदमेय्या, तस्या अपत्यं औदमेयेय इति न सिध्येत्, अस्यापत्यप्रत्ययत्वाभावेन यलोपाप्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये ।

(११९९) गोत्रावयवात् । गोत्रावयशब्दं व्याचष्टे—गोत्रावयवा[1] गोत्राभिमिता इति । गोत्रं कुलम् अभिमतं प्रख्यातं याभिरिति विग्रहः । कुलप्रख्यातिकृत इत्यर्थः । कुलव्यपदेशकृत इति यावत् । तदाह—कुलाख्या इति । कुलम् आख्यायते व्यपदिश्यते आभिरिति कुलाख्याः । कुलनामानीत्यर्थः । पुणिकादिशब्दे हि कुलं व्यपदिश्यते—पुणिका वयं भुणिकाः वयमित्यादि । अवपूर्वकात् 'यु मिश्रणे' इति धातोरुपसर्गवशेन प्रख्यात्यर्थकात् पचाद्यचि अवयवशब्दः कुलस्यावयवः प्रख्यापकशब्दः कुलावयव इति लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अगुरूपोत्तमार्थ इति । गोत्रादवयुतं मिश्रितम् अनन्तरापत्यं तदर्थमित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च पूर्वसूत्रे अपत्याधिकारबहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यत इति भाष्यस्वरसः । पौणिक्येति । पुणिकस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङि चाप् । एवं भौणिक्या । मनुष्यनामत्वे तन्नामिकाणः ष्यङ् ।

(१२००) क्रौड्यादिभ्यश्च । 'प्रत्ययविधिः' इति भाष्योक्तं पक्षान्तरमाश्रित्याह—ष्यङ्प्रत्यय इति । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञन्तार्थश्चेति । क्रौड्येति । क्रोडस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात्ष्यङ्, चाप् । इह 'त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमम्' इत्युक्तेर्नं गुरूपोत्तमत्वम् । मनुष्यनामत्वे त्वण् । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तः । तस्य अनणिञन्तत्वेऽपि ष्यङ् । सूत युवत्यामिति । गणसूत्रमिदम् । सूतशब्दो युवत्यां ष्यङ्

---

१. निपातनात् विशेषणस्य परनिपातः ।

'भोजक्षत्रिये' (ग सू० ५६१)। भोज्या। (१२०१) दैवयज्ञि-शौचि-वृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ४। १। ८१॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा। अगोत्रार्थमिदम्। गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते। पक्षे 'इतो मनुष्य—' (सू ५२०) इति ङीष्। दैवयज्ञ्या—दैवयज्ञी इत्यादि।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम्।

अथ तद्धिते रक्ताद्यर्थकप्रकरणम्

(१२०२) तेन रक्तं रागात् ४। २। १॥ रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम्। माञ्जिष्ठम्। रागात् किम्? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्। (१२०३)

लभत इत्यर्थः। सूत्येति। प्राप्तयौवनेत्यर्थः। जातौ तु सूतीत्येव। भोजक्षत्रिये। इदमपि गणसूत्रम्।

(१२०१) दैवयज्ञि। अगोत्रार्थमिति। अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः। प्रवर्तते इति। विकल्प इति शेषः। पक्षे इति। ष्यङभावपक्षे इत्यर्थः। दैवयज्ञीति। देवयज्ञस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङ्विकल्पः। इत्यादीति। शुचिवृक्षस्यापत्यं स्त्री शौचिवृक्ष्या—शौचिवृक्षी। सत्यमुग्रः निपातनान्मुम्। सत्यमुग्रस्यापत्यं स्त्री सात्यमुग्र्या—सात्यमुग्री। काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः। निपातनादेत्त्वम्। काण्डेविद्धस्यापत्यं स्त्री काण्डेविद्ध्या—काण्डेविद्धी। कण्ठेविद्धीति पाठान्तरम्। कण्ठे विद्धं वेधो यस्य तस्यापत्यम् काण्ठेविद्धिः।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम्।

(१२०२) अथ तद्धितरक्ताद्यर्थकप्रकरणं निरूप्यते। तेन रक्तं रागात्। रज्यत इति। रज्यते वर्णान्तरं प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रञ्जेः करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपे 'चजोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वे उपधावृद्धौ रागशब्द इत्यर्थः। तथा च रागशब्देन रञ्जनसाधनं द्रव्यमुक्तं भवति। तेनेति सामान्यनिर्देशः। तथा च तेन रक्तं वर्णान्तरं प्राप्तमित्यर्थे रागात् रञ्जनद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थः, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकारात्। कषायेणेति। कषायो धातुविशेषः रञ्जनद्रव्यं, तेन रक्तं वर्णान्तरं प्राप्तं काषायमित्यर्थः। माञ्जिष्ठमिति। मञ्जिष्ठा नाम रञ्जनद्रव्यविशेषः।

लाक्षारोचनाट्ठक् ४ । २ । २ ॥ लाक्षिकः । रौचनिकः । 'शकलकर्दमाभ्यामुपसङ्ख्यानम्' (वा २६७९) । शाकलिकः । कार्दमिकः । 'आभ्यामणपि' इति वृत्तिः । शाकलः । कार्दमः । 'नील्या अन्' (वा २६८०) । नील्या रक्तं नीलम् । 'पीतात्कन्' (वा २६८१) । पीतकम् । 'हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्' (वा २६८२) । हारिद्रम् । माहारजनम् ।
(१२०४) नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥ पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ।
(१२०५) लुबविशेषे ४ । २ । ४ ॥ पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति ? 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबनेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि

(१२०३) लाक्षारोचनाट्ठक् । अणोऽपवादः । लाक्षिक इति । पट इति शेषः । लाक्षया रक्त इति विग्रहः । रौचनिक इति । (गो) रोचनया रक्त इति विग्रहः । शाकलिक इति । शकलं रागद्रव्यविशेषः । वृत्तिरिति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टम् । नील्या अनिति । वक्तव्य इति शेषः । अणोऽपवादः । नीली ओषधिविशेषः । 'पीतात्कन्' अणोऽपवादः । पीतं हरितालकादि द्रव्यम् । हरिद्रामहेति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । हरिद्रा प्रसिद्धा । महारजनं नाम रागद्रव्यविशेषः । इति रक्ताधिकारः ।

(१२०४) नक्षत्रेण । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् नक्षत्रवाचकाच्छब्दात् प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्यया यथायथं स्युरित्यर्थः । नक्षत्रयुक्तचन्द्रमाः नक्षत्रशब्देन विवक्षितः । पुष्येण युक्तमिति । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः । पौषम् अहरिति । पुष्यशब्दादणि 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' इति यलोपः । पौषी रात्रिरिति । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तेत्यर्थः । अणि यलोपे 'टिड्ढ' इति ङीप् । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ।

(१२०५) लुबविशेषे । षष्टिदण्डेति । षष्टिघटिकापरिच्छिन्ने काले—एकैकस्मिन् एकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यत इति स्थितिः । तस्य षष्टिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषः अहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः । अद्य पुष्य इति । अद्येत्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम्, इह तु अधिकरणशक्तिविनिर्मुक्तः अहोरात्रकालो विवक्षितः । तथा च अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । अहर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप् । कथं तर्हीति । पौर्णमास्याः षष्टिदण्डात्मिकाया अवान्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—विभाषेति । फाल्गुनीकार्तिकीचैत्रीशब्दानां नक्षत्राण्विशिष्टानां पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन पौर्णमास्यां नक्षत्रयुक्तानां 'लुबविशेषे' इत्ययं लुप् नेति ज्ञापितत्वात् पौषी पौर्णमासीत्यत्र न लुबित्यर्थः । ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां

निपातनानि । श्रावणी । (१२०६) सञ्ज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ४।२।५॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । सञ्ज्ञायाम् किम् ? श्रावणी । आश्वत्थी । (१२०७) द्वन्द्वाच्छः ४।२।६॥ नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः । (१२०८) दृष्टं साम ४।२।७॥ तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम । 'अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः' (वा २६९०)। उशनसा दृष्टमौशनम्–औशनसम् । (१२०९) कलेर्ढक् ४।२।८॥ कलिना दृष्टं कालेयं साम । (१२१०) वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ४।२।९॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

लुबभावात् कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत आह—श्रवणशब्दात्स्वत एव लुबिति । श्रवणेति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुबित्यर्थः । ननु 'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।' इत्यादौ श्रवणशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वदर्शनेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति पुंल्लिङ्गत्वावश्यम्भावाच्छ्रवणेति कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह—युक्तवद्भावाभावश्चेति । निपातनादिति शेषः । ननु तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह—अबाधकान्यपि निपातनानीति । इयं परिभाषा वृत्तौ स्थिता । सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'बाधकान्येव निपातनानि'[1] इत्युक्तम् ।

(१२०६) सञ्ज्ञायाम् । श्रवणाश्वत्थाभ्यां परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्सञ्ज्ञायामित्यर्थः । ननु 'लुबविशेषे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—विशेषार्थोऽयमारम्भ इति । श्रवणा रात्रिरिति । श्रवणयुक्तचन्द्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थः । 'विभाषा फाल्गुनी-श्रवणा' इति सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् अपौर्णमास्यामपि युक्तवद्भावो नेति विज्ञायते । अतः श्रवणा रात्रिरिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अश्वत्थो मुहूर्त इति । अश्वत्थो नाम अश्विनीनक्षत्रम् । तेन युक्तः अश्वत्थः मुहूर्तविशेषो ज्यौतिषे प्रसिद्धः ।

(१२०७) द्वन्द्वाच्छः । तिष्यपुनर्वसवीयमहरिति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू, ताभ्यां युक्तमहरिति विग्रहः । छस्य ईयादेशे ओर्गुणः । राधानुराधीया रात्रिरिति । राधेति विशाखानक्षत्रमुच्यते । राधा च अनुराधाश्च राधानुराधाः तद्युक्ता रात्रिरित्यर्थः ।

(१२०८) दृष्टं साम । तेनेत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । तेन दृष्टं सामेत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे इति । 'दृष्टं साम' इत्यर्थे यः अण् सः डिद्वेत्यर्थः । औशनमिति । अणि टिलोपपक्षे रूपम् ।

(१२०९) कलेर्ढक् ।

(१२१०) वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । वामदेव्यमिति । डित्त्वाट्टिलोपः । तित्त्वं स्वरा-

---

१. "बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति" (१-१-२६)।

'सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।
ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥'

इति भाष्यम् । (१२११) परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥ वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न—छात्रैः परिवृतो रथः । (१२१२) पाण्डुकम्बलादिनिः ४ । २ । ११ ॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । (१२१३) द्वैपवैयाघ्रादञ् ४ । २ । १२ ॥ द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ।

र्थम् । ननु 'यस्येति च' इति लोपेन सिद्धे किमर्थमिह ङित्करणमिति चेत् ? सत्यम्—ययतोरेव विधौ 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञः परस्य ययदन्तस्यान्तोदात्तस्वरविधौ अनयोर्ग्रहणं स्यात्, तदभावार्थं ङित्करणम् । ङित्करणे सति तु स्वरविधावनयोर्न ग्रहणम्, 'निरनुबन्धकग्रहणे सति न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया 'तदनुबन्धकग्रहणे सति नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया च तन्निवृत्तिर्भवति । एते तु परिभाषे इहैव ज्ञाप्येते । तथा च अवामदेव्यमित्यत्रायं स्वरो न भवति । एतत्सङ्ग्राहकं भाष्यस्थं श्लोकं पठति—सिद्धे यस्येत्यादि । अत्र पूर्वार्धमाक्षेपपरम् । 'यस्य' इति लोपेन सिद्धे ययतौ किमर्थं ङितौ कृतावित्यर्थः । ग्रहणमिति । वामदेव्यशब्दस्य नञ्स्वरे नञाश्रयस्वरविधौ 'अतदर्थे' 'ययतोश्चातदर्थे'इति सूत्रे अनयोर्ड्यड्ड्यचयोर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं ङित्करणमित्यर्थः ।

(१२११) परिवृतो रथः । तेनेत्यनुवर्तते । तेन परिवृतो रथः इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । ननु छात्रैः परिवृतो रथ इत्यत्रापि स्यादित्यत आह—**समन्ताद्वेष्टितः । परिवृत इत्युच्यत इति** । रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वस्त्रादिकं रथावयवभूतं तद्वाचकादेवेत्याशयः, एकान्तग्रहणमिति वार्तिकात् ।

(१२१२) पाण्डुकम्बलादिनिः । तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीयेन इनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अणो निवृत्त्यर्थमिति** ।

(१२१३) द्वैपवैयाघ्रादञ् । तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । तृतीयान्ताद् द्वैपशब्दाद्वैयाघ्रशब्दाच्च परिवृतो रथ इत्यर्थे अञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । **द्वीपिन इति** । द्वीपी व्याघ्रः, तस्य विकारः चर्मेत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञि द्वैपशब्द इत्यर्थः । **एवं वैयाघ्र इति** । व्याघ्रस्य चर्म, वैयाघ्रम् । अञि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । तेन परिवृतो वैयाघ्र इति भावः ।

(१२१४) **कौमारापूर्ववचने ४ । २ । १३ ॥** कौमार इत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः—कौमारः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी—भार्या । (१२१५) **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥** शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । (१२१६) **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ४ । २ । १५ ॥** तत्र इत्येव । समुदायेन चेद् व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । (१२१७) **संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६ ॥** सप्तम्यन्तादण्स्यात्संस्कृतेऽर्थे, यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । (१२१८) **शूलोखाद्यत् ४ । २ । १७ ॥** अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं—शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृत-

---

(१२१४) **कौमारापूर्ववचने ।** तेनेति परिवृतो रथ इति च निवृत्तम् । अविभक्तिक इति । लुप्तप्रथमाक इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—**अपूर्वत्वे निपातनमिदमिति ।** न पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वपतिः, तां कुमारीमुपयतवान् पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दादण् स्यादित्येकोऽर्थः । कुमारी अपूर्वं पतिमुपपन्नेत्यर्थे प्रथमान्तात्कुमारीशब्दादञ् स्यादित्यन्योऽर्थः । आद्ये उदाहरति—**अपूर्वपतिमिति ।** द्वितीये उदाहरति—**यद्वेत्यादि ।** आद्ये उपयन्तरि प्रत्ययः । द्वितीये उपयतायां स्वार्थे प्रत्यय इति विवेकः ।

(१२१५) **तत्रोद्धृतम् ।** तत्रोद्धृतमित्यर्थे अमत्रवाचकशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अमत्रं भाजनं शरावादि । ननु उद्धरणपृथक्करणे शरावस्यापादानत्वात् कथं सप्तमीत्यत आह—**उद्धरतिरिहेति ।** 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यतः प्राक् तत्रेत्यनुवर्तते ।

(१२१६) **स्थण्डिलाच्छयितरि ।** स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्तात् व्रतनिमित्तकशयनकर्तरि वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(१२१७) **संस्कृतं भक्षाः ।** भक्षयन्ति इति भक्षाः, कर्मणि घञ् । तत्रेत्यनुवर्तते । तदाह—**सप्तम्यन्तादिति ।** एकवचनं बहुवचनं च सामान्याभिप्रायम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्' इत्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युरिति ।** संस्कारो[1] नाम पाकादिना गुणविशेषाधानम् । **अष्टाकपाल इति ।** 'तद्धितार्थ' इति समासः । 'भक्षा' इति किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतं वस्त्रम् ।

(१२१८) **शूलोखाद्यत् ।** समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । तत्रेति संस्कृतं भक्षा इति चानु-

---

१. "संस्कृतं हि नाम तद् भवति यत् तत एवापकृष्य अभ्यवह्रियते" (४-३-२५ सूत्रे भाष्ये वार्तिकम्) ।

मुख्यम्। (१२१९) दध्नष्ठक् ४। २। १८॥ दध्नि संस्कृतं–दाधिकम्। (१२२०) उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ४। २। १९॥ ठक् स्यात्। पक्षेऽण्। (१२२१) इसुसुक्तान्तात्कः ७। ३। ५१॥ इस् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात्। उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित्। तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः–औदश्वितः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह—आशिषा चरत्याशिषिकः। उषा चरति औषिकः। 'दोष उपसङ्ख्यानम्' (वा ५०५१) दोर्भ्यां चरति दौष्कः। (१२२२) क्षीराड्ढञ् ४। २। २०॥ अत्र संस्कृतम् इत्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा इति। तेन यवाग्वामपि भवति। क्षैरेयी। (१२२३) सास्मिन्पौर्णमासीति ४। २। २१॥ इति शब्दात् 'सञ्ज्ञायाम्' इति लभ्यते। पौषी

वर्तते। सप्तम्यन्ताच्छूलशब्दादुखाशब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः। उखा पात्रविशेष इति। 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः।

(१२१९) दध्नष्ठक्। सप्तम्यन्ताद्दधिशब्दात् संस्कृतं भक्षा इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः। अणोऽपवादः। दाधिकमिति। ठकि इकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः। इह दध्नि अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति। प्राग्वहतेरित्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्तात् ठग्वक्ष्यते।

(१२२०) उदश्वितोऽन्यतरस्याम्। ठक् स्यादिति। शेषपूरणमिदम्। उक्तविषये उदश्विच्छब्दाट्ठग्वा स्यादित्यर्थः।

(१२२१) इसुसुक्तान्तात् कः। इसुसुक्ताः अन्ता यस्येति विग्रहः। तकारादकार उच्चारणार्थः। ठस्य कः स्यादिति। ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ठकारस्य शिष्टस्य ककारः आदेश इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम्। श्वयतीत्यस्य विवरणम्—वर्धते इति। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इति धातुरिह वृद्ध्यर्थक इति भावः। उदश्विदिति। क्विपि तुक्। 'उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्' इत्युदादेशः। 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः। प्रतिपदोक्तयोरिति। इस्प्रत्ययस्य उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः। यथा सार्पिष्कः, धानुष्क इति। आशिषिक इति। चरतीति ठक्। शासुधातोः क्विपि 'आशासः क्वौ' इत्युपधाया इत्वम्। उषा चरति औषिक इति। वस धातोः क्विपि सम्प्रसारणे उषेति तृतीयान्तम्। 'शासिवसिघसीनां च' इत्युभयत्र षत्वम्। दोष इति। दोष्शब्दात् ठस्य कः स्यादित्यर्थः। दौष्क इति। तरतीति ठक्।

(१२२२) क्षीराड्ढञ्। क्षैरेयीति। क्षीरे संस्कृता यवागूरित्यर्थः। भक्षग्रहणानुवृत्तौ त्विह न स्यात्, यवाग्वाः पेयत्वेन खाद्यत्वाभावात्।

(१२२३) सास्मिन्पौर्णमासीति। तत्र इति, संस्कृतं भक्षाः इति च निवृत्तम्। सा पौर्णमासी अस्मिन्नित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। इति शब्दादिति। एतच्च भाष्ये

पौर्णमास्यस्मिन्पौषो मासः । (१२२४) आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ४ । २ । २२ ॥ अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्—' (सू ८५७) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । (१२२५) **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ४ । २ । २३ ॥** एभ्यष्ठग्वा, पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः-फाल्गुनो वा मासः । श्रावणिकः-श्रावणः । कार्तिकिकः-कार्तिकः । चैत्रिकः-चैत्रः । (१२२६) **साऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥** इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नि—' (वा २६८९)

स्थितम् । **पौषीति** । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः । पौषीशब्दादणि 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । एवं मघाभिर्युक्ता पौर्णमासी माघी, सा यस्मिन्सः माघो मासः । तथा फाल्गुन इत्यादि । सञ्ज्ञायां किम् ? पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे ।

(१२२४) **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्** । पूर्वसूत्रविषये आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । हायनमिति । संवत्सर इत्यर्थः । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री' इत्यमरः । यस्या ऊर्ध्वं संवत्सरस्यारम्भः सा पौर्णमासी आग्रहायणीत्यर्थः । तर्हि आग्रहायणेति स्यादित्यत आह—**प्रज्ञादेरिति** । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अणि 'टिड्ढा' इति ङीबित्यर्थः । **अश्वत्थेनेति** । अश्विनीनक्षत्रेणेत्यर्थः । **अश्वत्थ इति**[1] । नक्षत्राणः 'लुबविशेषे' इति लुबिति भावः । ननु 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशेन पौर्णमास्यां 'लुबविशेषे' इत्यस्याप्रवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह लुबित्यत आह—**निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुबिति** । तथा च पौर्णमास्यां लुब् नेति ज्ञापनमेतद्व्यतिरिक्तविषयमिति भावः ।

(१२२५) **विभाषा फाल्गुनी । एभ्यष्ठग्वेति** । 'सास्मिन्' इत्युक्तविषये इति शेषः । **फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मास इति** । फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्निति विग्रहः । एवं श्रावणिक इत्यादि । इति युक्ताद्यर्थकाः ।

(१२२६) **साऽस्य देवता** । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । **ऐन्द्रं हविरिति** । इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः । **पाशुपतमिति** । पशुपतिर्देवता अस्येति विग्रहः । ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषवाचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनुपपन्नमित्यत आह—**त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतेति** । 'हविश्शेषमृत्विग्भ्यो ददाति',

---

१. 'यस्मिन् अश्वत्थाः फलन्ति सोऽश्वत्थः'—काशिका (४-३-४८) ।

इति ढक्। (१२२७) कस्येत् ४।२।२५॥ कशब्दस्येदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन। 'यस्य-' (सू ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः।

'विप्राय गां ददाति' इत्यादौ ऋत्विग्विप्रादेर्देवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम्। 'त्यज्यमान-हविस्साध्यः अस्मदाद्यप्रत्यक्षः यस्तृप्त्याद्युपकारः तदाश्रयो देवतेति' यावत्। मन्त्रस्तुत्या चेति। 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रेषु 'यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते' सापि देवतेत्यर्थः। ऐन्द्रो मन्त्र इति। इन्द्रस्तुत्यात्मको मन्त्र इत्यर्थः। ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथं देवतातद्धितः। अत्र अग्नेर्हविरुद्देश्यत्वस्य मन्त्रैस्तुत्यत्वस्य चाभावादित्यत आह—आग्नेयो वै इति। शैषिकेऽर्थे इति। शेषे इति सूत्रलब्धे तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः। अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोकवेदसिद्धः तदभिमानिको ब्राह्मण इति बोधः।

(१२२७) कस्येत्। प्रत्ययसन्नियोगेनेति। 'साऽस्य देवता' इति विहिते कशब्दादण्प्रत्यये परे तत्सन्नियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः। तथा च कशब्दादणि प्रकृतेरिकारे अन्तादेशे वृद्धौ आयादेशे कायमिति सिद्धम्। तत्र कि अ इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपमाशङ्क्याह—यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिरिति। कशब्दस्य विवरणम् ब्रह्मेति। यद्यप्यत्र इत्त्वविधिबलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम्। तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम्। तस्य प्रयोजनमाह—श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविरिति। अत्रेदमवधेयम्। 'कस्येत्' इत्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनमित्येकः पक्षः। सर्वादिगणपठितस्य किंशब्दस्य षष्ठ्येकवचनमिति पक्षान्तरम्। तत्राद्यपक्षे हविःप्रचारे 'कायानुब्रूहि' इति प्रैष इति निर्विवादम्, सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन स्मैभावासम्भवात्। द्वितीयपक्षे तु किंशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन असर्वनामत्वान्न स्मैभावः, अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेन एकार्थवृत्तेः सञ्ज्ञाशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात्। तथा च कायानुब्रूहीत्येव प्रैषः। यद्वा प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन तन्नाम्नः किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् 'कस्मा अनुब्रूहि' इत्येव सम्प्रैष इति भाष्ये प्रपञ्चितम्[1]। एवञ्च विष्णुसहस्रनामसु 'विश्वं विष्णुः' इति, 'एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्।' इति च पठितविश्वादिशब्देष्वप्ययं न्यायस्तुल्यः। तथा च विश्वस्मै नमः, विश्वाय नम इत्यादि प्रयोज्यमित्यास्तां प्रासङ्गिकम्।

---

१. "'यस्यात' लोपः कस्मान्न भवति? इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। अथ यत्कायं हविः। कथं तस्य सं-प्रैषः कर्तव्यः? यदि तावत् किमः कादेशः। 'कस्मै अनुब्रूहि' इति भवितव्यम्। अथ न किमः। कायानुब्रूहीति भवितव्यम्। यद्यपि किमः। अथापि न किमः। उभयथा कस्मायानुब्रूहीति भवितव्यम्। सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते। सर्वश्च प्रजापतिः। प्रजापतिश्च कः" ।—महाभाष्यम्।

श्रीर्देवता अस्य श्रायम् । (१२२८) शुक्राद्घन् ४ । २ । २६ ॥ शुक्रियम् । (१२२९) अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ४ । २ । २७ ॥ अपोनप्त्रियम्–अपांनप्त्रियम् । अपोनपात् अपांनपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एव अपोनपाते–अपांनपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः । (१२३०) छ च ४।२।२८ ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपांनप्त्रीयम् । 'छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २७०१) पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् । 'शतरुद्राद्घश्च' (वा २७०२) । चाच्छः । शतं रुद्राः देवता अस्य शतरुद्रियम्–शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति न लुक् । (१२३१) महेन्द्राद्घाणौ च ४ । २ । २९ ॥ चाच्छः । महेन्द्रियम् हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । (१२३२) सोमाट्ट्यण् ४ । २ । ३० ॥ सौम्यम् । टित्त्वान्ङीप् । सौमी ऋक् । (१२३३) वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ४ । २ । ३१ ॥

(१२२८) 'शुक्राद्घन्' । 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे इति शेषः । शुक्रियमिति । शुक्रो देवता अस्येति विग्रहः ।

(१२२९) अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः । प्रत्ययसन्नियोगेनेति । घप्रत्ययसन्नियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपोनप्तृभावः, अपान्नपाच्छब्दस्य अपान्नप्तृभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । अत एवेति । घप्रत्ययसन्नियोगेनैव उक्तादेशविधेरित्यर्थः । अत्र घप्रत्ययाभावान्नोक्तादेशाविति भावः ।

(१२३०) छ च । उक्तविषये छोऽपीत्यर्थः । ननु अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घच्छौ इत्येवास्तु । तत्राह—योगविभाग इति । पैङ्गाक्षीपुत्रीयमिति । पैङ्गाक्षीपुत्रो देवता अस्येति विग्रहः । तार्णबिन्दवीयमिति । तार्णबिन्दुः देवता अस्येति विग्रहः । शतरुद्राद्घश्चेति । वार्तिकमिदम् । शतरुद्रियमिति । घस्य इयादेशः । शतरुद्रीयमिति । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकमाशङ्क्याह—घच्छयोरिति ।

(१२३१) महेन्द्राद्घाणौ च । महेन्द्रियमिति । महेन्द्रो देवता अस्येति विग्रहः। घस्य इयादेशः । माहेन्द्रमिति । अणि रूपम् । महेन्द्रीयमिति । छस्य ईयादेशः ।

(१२३२) सोमाट्ट्यण् । सौम्यमिति । सोमो देवता अस्येति विग्रहः । टित्त्वस्य प्रयोजनमाह – टित्त्वान्ङीबिति । सौमीति । सोमो देवता अस्या ऋचः इति विग्रहः। ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ।

(१२३३) वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । वायु, ऋतु, पितृ, उषस् एभ्यः यदित्यर्थः। वायव्यमिति । वायुर्देवता अस्येति विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। एवम् ऋतव्यमिति । ऋतुः देवता अस्येति विग्रहः ।

वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् । (१२३४) रीङृतः ७ । ४ । २७ ।। अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । 'यस्येति च' (सू ३११) । पित्र्यम् । उषस्यम् । (१२३५) द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ४ । २ । ३२ ।। चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्-द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्—शुनासीर्यम् । (१२३६) अग्नेर्ढक् ४ । २ । ३३ ।। आग्नेयम् । (१२३७) कालेभ्यो भववत् ४ । २ । ३४ ।। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । (१२३८) महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ४ । २ ।

(१२३४) रीङृतः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः यि इत्यनुवर्तते । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः अकृत्सार्वधातुकयोरिति । 'च्वौ च' इति सूत्रं च तदाह—अकृदित्यादिना । पित्र्यमिति । पितरः देवता अस्येति विग्रहः । यति पितृशब्दस्य रीङ्, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति वचनात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे अप्राप्ते ईकारोच्चारणम् । उषस्यमिति । उषः देवता अस्येति विग्रहः । भत्वेन पदत्वाभावात् सकारस्य न रुत्वादि ।

(१२३५) द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति, गृहमेध एतेभ्यः छो यच्च स्यादित्यर्थः । अणः पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यमिति । द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'यस्येति च' इति लोपः । शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः, सीरः आदित्यः, शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनासीरावस्य स्त इति शुनासीरः । 'वाय्वादित्यवानिन्द्रो विवक्षितः' इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो देवता अस्येति विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमौ देवते अस्य अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः रुद्रः । निपातनादलुक् षत्वं च । 'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्यायेषु 'वास्तोष्पतिः सुरपतिः' इत्याह । वास्तोष्पतिर्देवता अस्य वाष्तोष्पतीयं, वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधो देवता अस्य गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ।

(१२३६) अग्नेर्ढक् । आग्नेयमिति । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वयम् । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति वचनात् ।

(१२३७) कालेभ्यो भववत् । कालवाचिभ्यो भवेऽर्थे येन विशेषणेन ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे कालवाचिभ्यस्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । मासिकमिति । मासो देवता अस्येति विग्रहः । कालाट्ठञ् । प्रावृषेण्यमिति । प्रावृट् देवता अस्येति विग्रहः । प्रावृष एण्यः ।

३५ ॥ **माहाराजिकम्** । **प्रौष्ठपदिकम्** । (१२३९) **देवताद्वन्द्वे च ७ । ३ । २१ ॥** अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । **आग्निमारुतम्** । (१२४०) **नेन्द्रस्य परस्य ७ । ३ । २२ ॥** परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । **सौमेन्द्रः** । परस्य किम् ? **ऐन्द्राग्नः** । (१२४१) **दीर्घाच्च वरुणस्य ७ । ३ । २३ ॥** दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । **ऐन्द्रावरुणम्** । दीर्घात् किम् ? **आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत** । 'तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा० २७०६) । **नावयज्ञिकः कालः** । **पाकयज्ञिकः** । 'पूर्णमासादण्वक्तव्यः' (वा २७०७) । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तत इति **पौर्णमासी तिथिः** ।

(१२३८) **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्** । **माहाराजिकमिति** । महाराजो वैश्रवणः, स देवता अस्येति विग्रहः । **प्रौष्ठपदिकमिति** । प्रोष्ठपदो देवता अस्येति विग्रहः । वृत्तः 'साऽस्य देवता' इत्यधिकारः ।

(१२३९) अथ प्रासङ्गिकम् । **देवताद्वन्द्वे च** । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । 'अचो ञ्णिति' इत्यतः ञ्णितीति, 'किति च' इति सूत्रं चानुवर्तते । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यत अचामादेरिति 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्यतः पूर्वपदस्येति, 'उत्तरपदस्य च' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—**अत्रेत्यादिना** । **आग्निमारुतमिति** । अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुतौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नामरुतौ देवता अस्य आग्निमारुतम् । अणि अनेन उभयपदादिवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङं बाधित्वा 'इद्वृद्धौ' इति इत्त्वम् ।

(१२४०) **नेन्द्रस्य परस्य** । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युक्ता उभयपदवृद्धिः उत्तरपदस्य इन्द्रशब्दस्य नेत्यर्थः । **सौमेन्द्र इति** । चरुरिति शेषः । तैत्तिरीये 'सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुम्' इति छान्दसम् ।

(१२४१) **दीर्घाच्च वरुणस्य** । **ऐन्द्रावरुणमिति** । इन्द्रावरुणौ देवता अस्येति विग्रहे द्वन्द्वः । आनङ् । इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घाकारात्परत्वात् वरुणस्य नादिवृद्धिः । **आग्निवारुणमिति** । 'इद्वृद्धौ' इत्यग्नेरानङं बाधित्वा इत्त्वे कृते दीर्घात्परत्वाभावान्निषेधाभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । इति प्रासङ्गिकम् । अथ प्रकृतम्—**तदस्मिन्निति** । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ठञः उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **नावयज्ञिकः काल इति** । नवयज्ञः नूतनधान्यद्रव्यको यज्ञः आग्रयणाख्यः सः यस्मिन्काले वर्तते सः नावयज्ञिकः । आग्रयणकालः इति यावत् । **पाकयज्ञिक इति** । पाकयज्ञः औपासनाग्निसाध्यः पार्वणस्थालीपाकादिः सः यस्मिन्काले वर्तते सः पाकयज्ञिकः । **पूर्णमासादिति** । तदस्मिन्वर्तते इत्यर्थे पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण् वक्तव्य इत्यर्थः । **पूर्णो मासोऽस्यामिति** । मास-

(१२४२) पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ४ । २ । ३६ ॥ एते निपात्यन्ते । 'पितुर्भ्रातरि व्यत्' (वा २७०८)। पितुर्भ्राता पितृव्यः । 'मातुर्डुलच्' (वा २७०८) । मातुर्भ्राता मातुलः । 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्' (वा २७०९) । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । 'मातरि षिच्च' (वा २७१०) । मातामही । पितामही । 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः' (वा २७१२) । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा २७१३) । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः । 'पिञ्जश्छन्दसि डिच्च' (वा २७१४) । तिलिपञ्जः ।
(१२४३) तस्य समूहः ४ । २ । ३७ ॥ काकानां समूहः—काकम् । बाकम् ।
(१२४४) भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां

श्चन्द्रमाः पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, स यस्यां तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अणि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । यद्यपि पूर्णो माः चन्द्रः पूर्णमाः । तस्येयमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यणि पौर्णमासीति सिद्धम् । तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः ।

(१२४२) पितृव्यमातुल । कस्मिन् अर्थे किं निपात्यते इत्यत आह—पितुर्भ्रातरि व्यदित्यादिना । मातुल इति । मातृशब्दात् डुलचि 'टेः' इति टिलोपः । मातामह इति । मातृशब्दात् डामहचि टिलोपः । एवं पितामहः । मातरि षिच्चेति । मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्, स च षिद्भवतीत्यर्थः । षित्त्वस्य फलं ङीषित्याह—मातामही पितामहीति । अवेरिति । अवेर्दुग्धमित्यर्थे अविशब्दात् सोढ, दूस, मरीसच् एते प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वमाशङ्क्याह—सकारपाठसामर्थ्यान्न ष इति । अन्यथा षोढ इत्येवोपदिशेदिति भावः । तिलादिति । तिलशब्दः ओषधिविशेषे मुख्यः । तत्फले तु गौणः । तत्र यदा तिलशब्दः निष्फले ओषधिविशेषे वर्तते, तदा तस्मात्स्वार्थे पेज-पिञ्ज इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । इति देवतार्थकाः ।

(१२४३) तस्य समूहः । 'इनित्रकटचचश्च' इति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्राग्दीव्यतीयाः । अणादयो यथासम्भवं स्युरित्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इत्याद्यपवादविषयं परिहृत्योदाहरति—काकम्, बाकमिति । समूहप्रत्ययान्तानां नपुंसकत्वं लोकात् ।

(१२४४) भिक्षादिभ्योऽण् । तस्य समूह इत्येव । भैक्षमिति । अत्र 'अचित्तहस्ति' इति वक्ष्यमाणठगपवादोऽण् । गार्भिणमिति । गर्भशब्दान्मत्वर्थीये इन्प्रत्यये कृते प्रत्ययः परश्च, आद्युदात्तश्च इति इकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्यानुदात्तत्वे गर्भिन्शब्दः अनुदात्तादिः । ततो नान्तलक्षणङीषि तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वे गर्भिणीशब्दोऽप्यनुदात्तादिरेव । ततः समूहेऽर्थे 'अनुदात्तादेरञ्' इति वक्ष्यमाणे

समूहो गार्भिणम् । इह 'भस्याढे–' इति पुंवद्भावे कृते । (१२४५) इनण्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥ अनपत्याऽर्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् । (१२४६) गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ४ । २ । ३९ ॥ एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं, तच्चापत्यमात्रम् । (१२४७) युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥ यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् अन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां

अञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणिति भावः । अणि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तमिति स्वरे विशेषः । अणि टिलोपाभावोऽपि प्रयोजनमिति दर्शयति—इह भस्येति । गर्भिणीशब्दादणि सति 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

(१२४५) इनण्यनपत्ये । इन् अणीति छेदः । प्रकृत्येति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । टिलोपो नेति । अञि तु प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः टिलोपः स्यादिति भावः । यौवनमिति । 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यौणादिककनित्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेण युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणि कृते सति 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति रूपम् । अञि तु प्रकृतिभावस्याप्रवृत्तेष्टिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुवस्तु 'भस्याढे तद्धिते' इत्यस्य अढे तद्धिते विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुंवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादनुदात्तादित्वाभावादञभावे, 'तस्य समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो भिक्षादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम् । शत्रन्तादिति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं युवच्छब्दः । ततः उगिल्लक्षणङीपः पुंवत्त्वेन निवृत्तौ युवच्छब्दादनुदात्तादेरञि यौवतमिति रूपमिति भावः ।

(१२४६) गोत्रोक्षोष्ट्र । एभ्यः इति । गोत्र, उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य, अज एतेभ्य इत्यर्थः । लौकिकमिह गोत्रमिति । न तु पारिभाषिकमित्यर्थः । अत्र लौकिकं गोत्रं किमित्यत आह—तच्चापत्यमात्रमिति । प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादिकृत्स्नापत्यमित्यर्थः । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते, न तु पारिभाषिकं गोत्रमिष्यते' इति 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

(१२४७) युवोरनाकौ । युश्च वुश्च युवु: । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—यु वु एतयोरिति । 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलब्धमेतत् । अनुनासिकयोः किम् ?

समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । 'आपत्यस्य च—' (सू १०८२) इति यलोपे प्राप्ते । 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' (वा ४२१४) । राजन्यकम् । मानुष्यकम् । 'वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७१६) । वार्द्धकम् । (१२४८) केदाराद्यञ्च ४ । २ । ४० ॥ चाद् वुञ् । कैदार्यम्–कैदारकम् । 'गणिकाया यञिति वक्तव्यम्' (वा २७१९) । गाणिक्यम् । (१२४९) ठञ्कवचिनश्च ४ । २ । ४१ ॥ चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् । (१२५०) ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ४ । २ । ४२ ॥ ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । 'पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्' (वा २७२०) । पृष्ठ्यः

ऊर्णायुः । ग्लुचुकायनीनामिति । 'प्राचामवृद्धात्' इति ग्लुचुकशब्दादपत्ये फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, समूहे वुञ् । अकादेशः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । औक्षकमिति । उक्ष्णां समूहः इति विग्रहः । वुञ्, अकादेशः, टिलोपः, आदिवृद्धिः । उष्ट्राणां समूहः इति विग्रहः, औष्ट्रकम् । उरभ्राः मेषाः तेषां समूहः औरभ्रकम् । राजकम्–राजन्यकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । यलोपे प्राप्ते इति । राजन्यशब्दाद् वुञि अकादेशे 'आपत्यस्य च' इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति । अके परे राजन्य, मनुष्य, युवन् एते प्रकृत्या स्युरिति वक्तव्यमित्यर्थः । यूनो भावो यौवनकम् । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'वृद्धाच्छ' इति वृद्धशब्दस्वरूपमेव गृह्यते, न तु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति वृद्धिसंज्ञकम्, भाष्ये वृद्धशब्दस्यैवोदाहरणात् । तदाह—वार्द्धकमिति । वृद्धानां समूहः इति विग्रहः ।

(१२४८) केदाराद्यञ् च । कैदार्यम्–कैदारकमिति । केदाराणां समूह इति विग्रहः । गणिकाया यञ् । यञ्ग्रहणात् वुञो निवृत्तिः । गाणिक्यमिति । गणिकानां समूह इति विग्रहः ।

(१२४९) ठञ् कवचिनश्च । केदारादपीति । कवचिन्शब्दात् केदारशब्दाच्च समूहे ठञ् स्यादित्यर्थः । कावचिकमिति । ठञ् । इकादेशे टिलोपः ।

(१२५०) ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् । ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्राह्मणानां माणवानां वाडवानां च समूह इति विग्रहः । मनोरपत्यं माणवः । अणि नस्य णत्वम् । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिध्यति माणवः'–इति 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति सूत्रे भाष्यम् । पृष्ठादिति । यन् इति शेषः[1] । पृष्ठ्यः षडह

---

१. "किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो 'यन्' विधीयते ? न प्रकृतो यञेव विधीयते । न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज् ज्ञापयति आचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यन्प्रकरणे 'पृष्ठादुपसंख्यानं वक्ष्यति, तन्न वक्तव्यं भवति" ।—महाभाष्यम् ।

(षडहः) । (१२५१) **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्** ४ । २ । ४३ ॥ ग्रामता । जनता । बन्धुता । 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २७२१) । गजता । सहायता । 'अह्नः खः क्रतौ' (वा २७२२-२७२३) । अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । 'क्रतौ' किम् ? आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । 'अह्नष्टखोरेव' (सू ७८९) इति नियमाट्टिलोपो न । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा २७२४) । (१२५२) **सिति च** १ । ४ । १६॥ सिति परे पूर्वं पदसञ्ज्ञं स्यात् । अभत्वादेर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । (१२५३) **अनुदात्तादेरञ्** ४ । २ । ४४ ॥ कापोतम् । मायूरम् । (१२५४) **खण्डिकादिभ्यश्च** ४ । २ । ४५ ॥ अञ्स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । (१२५५) **चरणेभ्यो**

इति । षण्णां अह्नां समाहारः षडहः । समाहारे द्विगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि टिलोपः । रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यानि षट् पृष्ठाख्यस्तोत्राणि । तद्युक्तान्यहानि लक्षणया पृष्ठानि, तेषां समूहः इति विग्रहः ।

(१२५१) **ग्रामजन** । समूह इत्येव । **ग्रामतेत्यादि** । ग्रामाणां जनानां बन्धूनां च समूह इति विग्रहः । तलन्तानां स्त्रीत्वं लोकात्, 'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्राच्च । **गजसहायाभ्यां चेति** । आभ्यामपि समूहे तलिति वक्तव्यमित्यर्थः । **अह्नः खः क्रतौ इति** । वार्तिकमिदम् । क्रतौ वर्तमानात् अहन्शब्दात् समूहेऽर्थे खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **अहीन इति** । अहश्शब्देन सौत्यान्यहानि विवक्षितानि । तेषां समूह इति विग्रहः । अहन्शब्दात् खः, ईनादेशः । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोप इति भावः । फलितमाह—**अहर्गणेति** । **आह्न इति** । अह्नां समूह इति विग्रहः । इह क्रत्वप्रतीतेर्न ख इति भावः । 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठकमाशङ्क्याह—**इहेति** । 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यञित्यर्थः । नन्वेवं सति 'अन्' इति प्रकृतिभावस्याणि विहितस्यात्रासम्भवाट्टिलोपः स्यादित्यत आह—**अह्नष्टखोरेवेतीति** । टिलोपाभावे सति 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे आह्नः इति रूपमिति भावः । **पर्श्वा णसिति** । अणोऽपवादः । पर्शुशब्दः उकारान्तस्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतास्थिवाची । तस्मात् णसि ओर्गुणे प्राप्ते —

(१२५२) **सिति च** । 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यतः पदमित्यनुवर्तते तदाह—**सिति परे पूर्वं पदसञ्ज्ञमिति** । सकारः इत् यस्य सः सित् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्येव सिद्धे भसञ्ज्ञापवादोऽयम् । **अभत्वादिति** । पदत्वेनानेन भत्वस्य बाधादिति भावः । **पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति** । पर्शु अ इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे' इति शाकल्यह्रस्वप्रकृतिभावयोः 'सिति च' इति तत्रत्यवचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति भावः ।

(१२५३) **अनुदात्तादेरञ्** । समूह इत्येव । **कापोतम्** । **मायूरमिति** । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुः' इति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्ताविति भावः ।

धर्मवत् ४।२।४६॥ काठकम्। छान्दोग्यम्। (१२५६) अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ४।२।४७॥ साक्तुकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्। (१२५७) केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ४।२।४८॥ पक्षे ठगणौ। कैश्यम्–कैशिकम्। अश्वीयम्–आश्वम्। (१२५८) पाशादिभ्यो यः ४।२।४९॥ पाश्या। तृण्या। धूम्या। वन्या। वात्या। (१२५९) खलगोरथात् ४।२।५०॥ खल्या। गव्या। रथ्या। (१२६०) इनित्र-कटच्यचश्च ४।२।५१॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। 'खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः' (वा २७३५)। डाकिनी। कुटुम्बिनी। आकृतिगणोऽयम्।

(१२५४) खण्डिकादिभ्यश्च। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अञ् स्यादिति। समूहे इति शेषः। आद्युदात्तार्थमिदम्।

(१२५५) चरणेभ्यो धर्मवत्। चरणाः शाखाध्येतारः। धर्मेऽर्थे याभ्यः प्रकृतिभ्यो ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहे स्युरित्यर्थः। काठकमिति। कठानां समूह इति विग्रहः। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इति धर्मे वक्ष्यमाणो वुञ् समूहेऽपि भवति। छान्दोग्यमिति। छन्दोगाः सामशाखिनः, तेषां समूह इति विग्रहः। 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः' इति धर्मे वक्ष्यमाणो ञ्यः समूहेऽपि भवति।

(१२५६) अचित्तहस्ति। अचित्ताः अप्राणिनः तद्वाचिभ्यः, हस्तिशब्दात् धनुशब्दाच्च समूहे ठक् स्यादित्यर्थः। साक्तुकमिति। सक्तूनां समूह इति विग्रहः। 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युकः परत्वात् ठस्य कः। आदिवृद्धिः। हास्तिकमिति। हस्तिनां समूह इति विग्रहः। ठक्, इकः, टिलोपः, आदिवृद्धिः। धैनुकमिति। धेनूनां समूह इति विग्रहः। उकः परत्वाद् ठस्य कः। आदिवृद्धिः।

(१२५७) केशाश्वाभ्याम्। समूह इत्येव। केशाद्यञ् वा, अश्वाच्छो वेत्यर्थः। पक्षे इति। केशाद्यञभावे 'अचित्त' इति ठक्। अश्वात् छाभावे अणित्यर्थः। कैश्यम् कैशिकमिति। केशानां समूह इति विग्रहः। क्रमेण यञ्ठकौ। अश्वीयम् आश्वमिति। क्रमेण छाणौ।

(१२५८) पाशादिभ्यो यः। समूह इत्येव। पाश्येत्यादि। पाशानां तृणानां धूमानां वनानां वातानां च समूह इति विग्रहः। स्त्रीत्वं लोकात्।

(१२५९) खलगोरथात्। समूह इत्येव। खल, गो, रथ एभ्यो यः स्यादित्यर्थः। खल्या गव्या रथ्येति। खलानां गवां रथानां च समूह इति विग्रहः। यद्यपि पाशादिष्वेव एषां पाठो युक्तः। तथापि उत्तरसूत्रे एषामेवानुवृत्त्यर्थः पृथक् पाठः।

(१२६०) इनित्रकटच्यचश्च। स्युरिति। इनि त्र कटच्च् एते स्युरित्यर्थः। खलिनीति। खलानां समूह इति विग्रहः। इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः। स्त्रीत्वं

(१२६१) **विषयो देशे** ४ । २ । ५२ ॥ षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद् देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । 'देशे' किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । (१२६२) **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ४ । २ । ५३ ॥ राजन्यकः । (१२६३) **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्-भक्तलौ** ४ । २ । ५४ ॥ भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । (१२६४) **सोऽस्यादि-**

लोकात्, नान्तत्वान्ङीप् । गोत्रेति । गवां समूह इति विग्रहः । गोशब्दात् त्रः । स्त्रीत्वं लोकात्, टाप् । रथकट्येति । रथानां समूह इति विग्रहः । कट्यचि ककारस्य नेत्त्वम्, अतद्धित इत्युक्तेः । स्त्रीत्वाट्टाप् । खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः इति । 'इनित्रकट्यचश्च' इति सूत्रे इनिग्रहणमकृत्वा 'गोरथात्त्रकट्यचौ' इत्येवं सूत्रं कृत्वा 'खलादिभ्य इनिः' इति पृथक् कर्तव्यमित्यर्थः ।

(१२६१) **विषयो देशे** । समूह इति निवृत्तम् । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह—**षठ्यन्तादिति** । विषयशब्दं व्याचष्टे—**अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति** । देवदत्तविषयोऽनुवाक इत्यत्र तथा दर्शनादिति भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह—**स चेदिति** । स अत्यन्तपरिशीलितोऽर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवं च अत्यन्तपरिशीलिते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलितम् । विषयशब्दो ह्ययं क्वचित् ग्रामसमूहात्मके जनपदे वर्तते । तद्यथा—सामन्तस्य राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तथ्या चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदन्यत्रावृत्तौ वर्तते । यथा मत्स्यानां विषयो जलमिति । अन्यत्र नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु देवदत्तविषयोऽनुवाक इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते । तत्र विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे अवगते सति अनुवाकादिव्यावृत्त्यर्थं देशग्रहणम् । **शिबीनां विषयो देश इति** । अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । **देवदत्तस्य विषय इति** । अत्यन्तपरिच्चितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमात् न प्रत्यय इति भावः । विषय इति किम् ? देवदत्तस्य कदाचिद् गन्तव्यो मार्गः । न च देवदत्तस्य गृहमित्यत्र अत्यन्तपरिचितदेशत्वात् प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, जनपदसमूहात्मकात्यन्तपरिशीलितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् ।

(१२६२) **राजन्यादिभ्यो वुञ्** । तस्य विषयो देश इत्यर्थे राजन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । राजन्यक इत्यत्र राजन्यानां विषयो देश इत्यर्थः ।

(१२६३) **भौरिक्याद्यैषु** । भौरिक्यादिभ्यः ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः यथाक्रमं विधल्, भक्तल् एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । **भौरिकिविधमिति** । भौरिकीणां विषयो देश इत्यर्थः । **भौलिकिविधमिति** । भौलिकीनां विषयो देश इत्यर्थः । **ऐषुकारिभक्तमिति** । ऐषुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । **सारसायनभक्तमिति** । सारसायनानां विषयो देश इत्यर्थः । इह नपुंसकत्वं लोकात् ।

रिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ४ । २ । ५५ ॥ अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । 'स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' (वा २७४४)। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । (१२६५) सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ४ । २ । ५६ ॥ 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य सङ्ग्रामस्य भारतः । (१२६६) तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४ । २ । ५७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । (१२६७) घञः सास्यां क्रियेति ञः ४ । २ । ५८ ॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् । घञः इति कृद्ग्रहणाद् गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । (१२६८) श्येनतिलस्य पाते ञे ६ । ३ । ७१ ॥ श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता

(१२६४) सोऽस्यादिः । ऋग्द्वयमाम्नातं पादावृत्त्या ऋक्त्रयं सम्पद्यते । स च सम्प्रगाथ इति छन्दोगसूत्रे बह्वृचसूत्रे च प्रसिद्धम् । षष्ठ्येकवचनस्थाने सप्तमीबहुवचनमार्षम् । सोऽस्य प्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रथमान्तात् छन्दोविशेषवाचकात् अणादिप्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अक्षरेयत्ताविशेषो गायत्र्यादिश्छन्दः । पङ्क्तिरादिरिति । पङ्क्तिच्छन्दस्का ऋक् आदिर्यस्य प्रगाथस्य स पाङ्क्तः प्रगाथः इत्युच्यते इत्यर्थः । स्वार्थं इति । छन्दोवाचिभ्यः स्वार्थे अणादिप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । त्रैष्टुभमिति । क्लीबत्वं लोकात् ।

(१२६५) सङ्ग्रामे । अनुवर्तते इति । तथा च सङ्ग्राम इति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणतम् अस्येत्यनेनान्वेति । तदस्य सङ्ग्रामस्य प्रयोजनं, तेऽस्य सङ्ग्रामस्य योद्धार इत्यर्थे प्रयोजन-योद्धृवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अणादयः स्युरित्यर्थः ।

(१२६६) तदस्याम् । तद् अस्यां क्रीडायां प्रहरणमित्यर्थे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचकात् णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणम् आयुधम् । दाण्डेति । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । मौष्टेति । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति विग्रहः ।

(१२६७) घञः सास्याम् । अस्यामित्यनन्तरं मृगयायामित्यादि स्त्रीलिङ्गविशेष्यमध्याहार्यम् । सा क्रिया अस्यां मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रकृतिकप्रथमान्तात्क्रियावाचिनः ञः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—घञन्तादित्यादिना । कृद्ग्रहणादिति । तत्प्रयोजनमनुपदमेव वक्ष्यते ।

(१२६८) श्येनतिलस्य पाते ञे । मुमागम इति । 'अरुर्द्विषत्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ञप्रत्यये इति । ञप्रत्यये परे यः पातशब्दः तस्मिन्नित्यर्थः । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । श्येनपात इति । पतनं पातः । भावे घञ् । श्यैनम्पातेति । श्येनपातशब्दात् घञन्तात् ञः । यद्यपि पातशब्द एव घञन्तः तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । श्येनस्य पात इति कृद्योगषष्ठ्या

मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् ? दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । (१२६९) **तदधीते तद्वेद** ४ । २ । ५९ ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । (१२७०) **क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्** । ४ । २ । ६० ॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषः, तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः । 'मुख्यार्थात्तूक्थशब्दात् ठगणौ नेष्येते । न्यायम्-नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिकः इत्यादि । 'सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते' (वा २७४४) । साङ्ग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ? काल्पसूत्रः । 'विद्या-

---

समासः । तथा च श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः । तैलम्पाता स्वधेति । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पित्र्यक्रियायां वर्तते । 'नमः स्वधायै' इत्यादिदर्शनात् । स्वधेत्यनेन क्रीडायामिति नानुवर्तते इति सूचितम् । तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्यामिति ग्रहणात् ।

(१२६९) **तदधीते** । तदधीते इत्यर्थे तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । गुरुमुखादक्षरानुपूर्वीग्रहणमध्ययनम् । शब्दार्थज्ञानं वेदनम् । एतेन अध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसकोक्तिः परास्ता, पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् । यथा चैतत्तथा अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । **वैयाकरण इति** । अणि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमः ।

(१२७०) **क्रतूक्थादि** । 'तदधीते तद्वेद' इत्यर्थयोः क्रतु, उक्थादि, सूत्रान्त एभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । **क्रतुविशेषवाचिनामेवेति** । न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा उक्थादिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति भावः । ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम् । अक्षरग्रहणात्मकत्वाभावादित्यत आह—**तेभ्य इति** । अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु मुख्याः । तत्प्रतिपादकग्रन्थेषु तु गौणाः । तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः वेदितरि प्रत्ययाः । अग्निष्टोमादिक्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यः अध्येतरीत्यर्थः । **आग्निष्टोमिक इति** । अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते इति वार्थः । उक्थशब्दः सामसु मुख्यः । सामलक्षणग्रन्थे प्रातिशाख्ये तु गौणः । तत्र गौणार्थकादेव उक्थशब्दात् ठगित्याह—**उक्थं सामविशेष इति** । 'अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यत्साम गीयते' इति वृत्तिकृदुक्तेरिति भावः । भाष्ये तु सामशब्दपर्याय उक्थशब्द इति लक्ष्यते । **मुख्यार्थादिति** । सामवाचिनः उक्थशब्दात्तु न ठक्, तस्मिन्निषिद्धे तदधीते इत्यण् च न भवतीत्यर्थः । भाष्ये तु मुख्यार्थकादुक्थशब्दात् ठक् नेत्येव लक्ष्यते । उक्थादिगणपठितात् न्यायादिशब्दात् ठकमुदाहरति—**न्यायमिति** । अधीते वेत्ति वेति शेषः । **नैयायिक इति** । ठकि ऐजागमः । **वृत्तिमिति** । अधीते वेद वेति शेषः । **वार्त्तिक इति** । ठकि आदिवृद्धौ

लक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७४१)। वायसविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। पाराशरकल्पिकः। 'अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्' (वा २७४५)। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रिविधा विद्या त्रिविद्या। तामधीते वेद वा त्रैविद्यः। 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' (वा २७४६)। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतम्, तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता। 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू १४६७) इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७)। तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप्। ततोऽनेन ठक्। वासवदत्तिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः' (वा २७४८)। सर्ववेदानधीते सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवार्तिकः। 'द्विगोर्लुक्–' (सू १०८०) इति लुक्। द्वितन्त्रः। 'इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः' (वा २७४९–२७५०) पूर्वपदिकः। उत्तर-

---

रपरत्वम्। साङ्ग्रहसूत्रिक इति। सङ्ग्रहाख्यं सूत्रमधीते वेत्ति वेत्यर्थः। विद्यालक्षणेति। विद्या, लक्षण, कल्प एतदन्तादपि उक्तेऽर्थे ठगित्यर्थः। अङ्गेति। अङ्ग, क्षत्र, धर्म, त्रि एतत्पूर्वकाद्विद्यान्तात् समासात् ठक् नेत्यर्थः। ततश्च अणेव। त्रिविधा विद्या त्रिविद्या इति। शाकपार्थिवादित्वाद्विधाशब्दस्य लोप इति भावः। तिस्रो विद्यास्त्रिविद्या इति न विग्रहः, 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्। नापि तिस्रो विद्या अधीते वेद तद्धितार्थे द्विगुः, तथा सति तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुगापत्तेः। तिसृणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्बाध एव। आख्यानेति। आख्यान, आख्यायिका, इतिहास, पुराण एभ्यश्च उक्तेऽर्थे ठग्वक्तव्य इत्यर्थः। तत्र आख्यानशब्देन आख्यायिकाशब्देन च आख्यानविशेषवाचिनः आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम्। इतिहासपुराणशब्दयोस्तु स्वरूपयोरेव ग्रहणम्। आख्यानं नाम कथाप्रबन्धः। 'आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम्' इत्यमरः। 'इतिहासः पुरावृत्तम्' इति च।

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

तत्र आख्यानादुदाहरति—यवक्रीतमिति। आख्यायिकाया उदाहरति—वासवदत्तामिति। लुग्वक्तव्य इति। उक्तप्रत्ययस्येति शेषः। सर्ववेद इति। अणो लुकि आदिवृद्ध्यभावः। सर्वतन्त्र इति। सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः। सवार्तिक इति। वार्तिकेन सह सवार्तिकम्। तेन सह इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः। सवार्तिकं सूत्रमधीते इत्यर्थः। द्विगोरिति। द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुनिमित्तत्वादणो लुकि आदिवृद्ध्यभावे द्वितन्त्र इति रूपमित्यर्थः। इकन् पदोत्तरपदादिति। पदशब्दः उत्तरपदं यस्य सः पदोत्तरपदस्तस्मादुक्तेऽर्थे इकन्प्रत्ययो वक्तव्यः। शतषष्टेः षिकन्पथ इति। शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दः तस्मात् उक्तेऽर्थे षिकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः।

पदिकः। शतपथिकः–शतपथिकी। षष्टिपथिकः–षष्टिपथिकी। (१२७१) **क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१॥** क्रमकः। क्रम पद शिक्षा मीमांसा–क्रमादिः। (१२७२) **अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२॥** 'तदधीते तद्वेद' (सू १२६९) इत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीतेऽनुब्राह्मणी। मत्वर्थीयेनैव सिद्धेऽण्बाधनार्थमिदम्। (१२७३) **वसन्तादिभ्यष्ठक् ४।२।६३॥** वासन्तिकः। अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः। 'दाण्डिनायन—' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न। (१२७४) **प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४॥** प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृ-प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। पणनं पणः। 'घनर्थे कविधानम्' इति कः। सोऽस्यास्तीति पणी। तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः।

पूर्वपदिक इति। पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः। एवमुत्तरपदिकः। **शतपथिक इति।** शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम्। तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः। **शतपथिकीति।** षित्त्वात् ङीषिति भावः। एवं षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकीति।

(१२७१) **क्रमादिभ्यो वुन्।** तदधीते तद्वेद इत्यर्थे इति शेषः। **क्रमक इति।** क्रममधीते वेत्ति वेत्यर्थः। क्रमादिगणं पठति—**क्रमेत्यादि।** **क्रमादिरिति।** अयं क्रमादिगण इत्यर्थः। पदकः, शिक्षकः, मीमांसकः इत्युदाहरणानि।

(१२७२) **अनुब्राह्मणादिनिः।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति।** इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः। तथा च नकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावान्नेत्संज्ञा। ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिनैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह— **अण्बाधनार्थमिति।** भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम्।

(१२७३) **वसन्तादिभ्यष्ठक्।** 'तदधीते तद् वेद' इत्येव। **वासन्तिक इति।** वसन्तवर्णनपरग्रन्थो वसन्तः[1]। तमधीते वेत्ति वेत्यर्थः। **अथर्वाणमिति।** अथर्वणा प्रोक्तो वेदः लक्षणया अथर्वा[2], तमित्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रोक्तप्रत्ययस्य 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' इति वचनाल्लुक्। आथर्वणिक इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्याह—**दाण्डिनायनेति।** वान्तसंयोगपूर्वकत्वात्तु नाल्लोपः।

(१२७४) अथ पाणिनिशब्दं व्युत्पादयितुमुपक्रमते—**प्रोक्ताल्लुक्।** प्रोक्तशब्देन प्रोक्तार्थप्रत्ययो विवक्षितः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्येति प्रकृतत्वाल्लभ्यते। तदाह—**प्रोक्तार्थकेति।** **पणनं पण इति।** स्तुतिरित्यर्थः। ननु 'हलश्च' इति घञि उपधावृद्धिः स्यादित्यत आह—**घनर्थे इति।** **पणीति।** 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः। **तस्येति।** पणिनो

---

१. "अयुक्तोऽयं निर्देशः। 'अधीते' 'वेद' इति वर्तते। न च वसन्तो नाम अध्ययनमस्ति। नैष दोषः। साहचर्यात् ताच्छब्द्यं भविष्यति। वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तः"।—महाभाष्यम्।

२. "अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते। अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचारात् अथर्वन्नित्युच्यते। तमधीते स आथर्वणिकः"।

(१२७५) गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ६ । ४ । १६५ ॥ एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यून्यपत्ये इञ् । पाणिनिः । (१२७६) ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः २ । ४ । ५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्त्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक्स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् ? शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् ? वामरथ्यस्य च्छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक्तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य

गोत्रापत्ये तस्यापत्यमित्यणि पाणिन इति रूपमित्यर्थः । अत्र अणः अपत्यत्वात्तस्मिन् परे 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाभावाट्टिलोपे प्राप्ते ।

(१२७५) गाथिविदथि । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च तदाह—एतेऽणि प्रकृत्या स्युरिति । गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, गणिन्, पणिन् एते इत्यर्थः । अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमिदम् । ततो यून्यपत्ये इति । मूलप्रकृतिः पणी । तदपेक्षया चतुर्थेऽपत्ये यूनि विवक्षिते पाणिनशब्दात् गोत्राणन्तात् अत इञि पाणिनिरिति रूपमित्यर्थः । पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृतिपण्यपेक्षया तृतीये गोत्रापत्ये इञ् न सम्भवति, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । नापि मूलप्रकृत्यपेक्षया चतुर्थापत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिञ् सम्भवति, 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययनियमात् । अतः गोत्राणप्रत्ययान्तात् पाणिनशब्दाद्यूनि इञ्प्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम् ।

(१२७६) अत्र इञो लुकमाशङ्कितुमाह—ण्यक्षत्रियार्ष । ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते 'गोत्राद्यूनि' इत्युक्तेः । तदाह—गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि । ण्यप्रत्ययस्योदाहरति—कौरव्य इति । कुरोः गोत्रापत्यं कौरव्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति—श्वाफल्क इति । श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं श्वाफल्कः । 'ऋष्यन्धक' इत्यण् । श्वाफल्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति—वासिष्ठ इति । वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं वासिष्ठः । ऋष्यण् । वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इञ् । तस्यानेन लुक् । ञित उदाहरति—तैकायनिरिति । तिकस्य गोत्रापत्यं तैकायनिः । तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक् । वामरथ्यस्येति । वामरथस्य गोत्रापत्यं वामरथ्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादः अण्, तस्यानेन लुङ् न भवति, तस्य युवार्थकत्वाभावादिति भावः । इत्यणो लुक्तु न भवतीति । 'ण्यक्षत्रिय' इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र (अणः परस्य) इञो लुङ् न भवतीत्यर्थः । कुत

ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७)। 'इञश्च' (सू १३३२) इत्यण् तु न। गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । (१२७७) **सूत्राच्च कोपधात् ४ । २ । ६५ ॥** सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । 'सङ्ख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्' । नेह—माहावार्तिकः ।

इत्यत आह—आर्षग्रहणेनेति । पाणिनिशब्दे पणिन्शब्दादण्प्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋषिवाचित्वेऽपि ऋषौ प्रतिपदोक्तत्वाभावान्न तस्य परस्य इञो लुगिति भावः । न च पणिन्शब्दाद् गोत्रापत्ये 'ऋष्यन्धक' इत्यणेव कुतो न स्यादिति वाच्यम्, यत्र औत्सर्गिकस्य अणः इञादिना बाधः प्रसक्तः, तत्रैव तद्बाधनार्थम् ऋष्यणः प्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु 'वान्यस्मिन्सपिण्डे' इति सूत्रभाष्ये अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' इति ढकि आत्रेयशब्दादिञो 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति लुगित्युक्तत्वादिदमुपेक्ष्यम् । 'ण्यक्षत्रिय' इत्यत्र तु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणम् । [1]पणिन्शब्दः, तदपत्ये पाणिनशब्दश्च न ऋषिवाचकौ । अतः औत्सर्गिकाणन्त एव पाणिनशब्द इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **पाणिनिनेति** । पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये ईयादेशे पाणिनीयशब्द इत्यर्थः । ननु पाणिनिशब्दात्तद्धिते विवक्षिते 'यूनि लुक्' इति इञो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वमाश्रित्य छापवादः अण् स्यादित्यत आह—**इञश्चेत्यण् तु नेति**। पाणिनिशब्दे इञ् युवापत्यार्थक एव, न तु गोत्रार्थकः, युवसञ्ज्ञाया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यते इति उपरिष्टात् 'इञश्च' इति सूत्रे वक्ष्यते । **तत इति**। पाणिनीयशब्दादित्यर्थः । पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणिनीयशब्दादणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । ननु असत्यपि अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुकि पाणिनीयशब्दः सिध्यत्येवेत्यत आह—**स्वरे स्त्रियां च विशेष इति** । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात् । लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः टाप् च सिध्यति । तदाह—**पाणिनीयः पाणिनीयेति** ।

(१२७७) **सूत्राच्च कोपधात्** । ककारोपधादित्यनन्तरं परस्येति शेषः । ननु 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अप्रोक्तार्थं आरम्भ इति** । अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः । **अष्टकमिति** । तदस्य परिमाणमित्यधिकारे 'सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति च सूत्र-

---

१. "'पणिन्' शब्दो यौगिको न तु रूढः, लुग्विधौ ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणमिति"
—लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः।

कालापकः । (१२७८) छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ४।२।६६॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। तस्य 'कठचरकात्-' (सू १४८७) इति लुक्। ततोऽण्। तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' (सू १२७४)।

रूपेऽर्थे कन्। अष्टका इति। अष्टकशब्दादध्येतृ-वेदितृ-प्रत्ययस्य अनेन लुक्, कोपधात्सूत्र-वाचिनः परत्वादिति भावः। सङ्ख्याप्रकृतिकादिति। 'सूत्राच्च कोपधात्' इति लुक् सङ्ख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः। माहावार्तिक इति। महावार्तिकं नाम सूत्रम्। तदधीते वेत्ति वा माहावार्तिकः। अत्र अणो न लुक्।

(१२७८) छन्दोब्राह्मणानि। छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि। तेषां द्वन्द्वः। वेद इति यावत्, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति स्मरणात्। 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यतः प्रोक्तादित्यनुवर्तते। प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते। प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते। यदाह—छन्दांसीत्यादिना। तद्विषयाणीत्यत्र तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विवक्षिताः। तैर्विषयः अविनाभावः येषां तानि तद्विषयाणि। 'षिञ् बन्धने' विशिष्य सयो बन्धः विषयः, अविनाभाव इति यावत्। अध्येतृवेदितृप्रत्ययसंयुक्तान्येव स्युरित्यर्थः। फलित-माह—अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम्। पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेतिवत् अध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम्। कठेनेति। कठेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे कठा इत्युदाहरणमिति भावः। तदुप-पादयति—वैशम्पायनेति। कठेन प्रोक्तमित्यर्थे तेन प्रोक्तमित्यणपवादः 'वैशम्पायनान्ते-वासिभ्यश्च' इति णिनिरित्यर्थः। तस्येति। णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' इत्यनेन लुगित्यर्थः। एवञ्च कठेन प्रोक्तो वेदभागः कठ इति स्थितम्। ततोऽणिति। तस्मात् लुप्तप्रोक्तप्रत्ययकात् कठशब्दात् तदधीते इति अणित्यर्थः। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति। तस्याध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगित्यर्थः। तथा च कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इत्येवं कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्यया-न्तस्य अध्येत्रणा सहैव प्रयोगार्हता, न तु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः।

इति रक्ताद्यर्थक-प्रकरणम्।

अथ चातुरर्थिकाः

(१२७९) तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । (१२८०) तेन निर्वृत्तम् ४ । २ । ६८ ॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । (१२८१) तस्य निवासः ४ । २ । ६९ ॥ शिबीनां निवासो देशः शैबः । (१२८२) अदूरभवश्च ४ । २ । ७० ॥ विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । (१२८३) ओरञ् ४ । २ । ७१ ॥ अणोऽपवादः । कक्षतु–काक्षतवम् । नद्यास्तु पर-

---

(१२७९) अथ चातुरर्थिकान्[1] प्रत्ययान् वक्तुमुपक्रमते—तदस्मिन्नस्तीति । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रथमान्तादणादयः स्युः । प्रत्ययान्तेन प्रकृतिनामके देशे गम्ये इत्यर्थः । प्रसिद्धदेशग्रहणार्थम् इति शब्दः । मतुपोऽपवादः ।

(१२८०) तेन निर्वृत्तम् । देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः ।

(१२८१) तस्य निवासः । तन्नाम्नि देशे इत्येव । तस्य निवासः इत्यर्थे षष्ठयन्तादणादयः स्युः तन्नाम्निदेशे इत्यर्थः । स्वत्ववान् विषयः । निवासस्तु वसतिमात्रं स्वत्वास्वत्वसाधारणमित्याहुः ।

(१२८२) अदूरभवश्च । तस्येति तन्नाम्नि देशे इति चानुवर्तते । तस्य अदूरभव इत्यर्थे षष्ठयन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थं इत्यत आह—चकारेणेति । अदूरभवः इति . विध्यनन्तरं प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः पुनरुपस्थाप्यन्ते इत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—तेनेति । अन्यथा सन्निहितत्वात् अदूरभव इत्येव उत्तरविधिष्वनुवर्तेतेति भावः । चातुरर्थिकत्वमिति । चतुरर्थ्यां भव इत्यर्थे द्विगोर्ध्यातमादित्वाट्ठक् । तद्धितार्थद्विगौ तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् स्यात् । केचित्तु चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्र भवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः ।

(१२८३) ओरञ् । 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादिषु चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तादञ् स्यात्, अणोऽपवादः । अयमधिकारः 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इति यावत् । काक्षतवमिति । कक्षतुरस्मिन्नस्तीत्यादि विग्रहः ।

---

१. भाष्ये "अदूरभवश्च" (४-२-७०) इति सूत्रानन्तरं किम्पुनरयम् 'एकयोगः' आहोस्विद 'नानायोगाः' इति वितर्क्य 'नानायोगाः' इति पक्षे "ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनन्तस्यैव विषये स्यात्" इति शङ्कायामुक्तं—"नैष दोषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकाराः" इत्युक्तम् । एतेन सर्वेषामुत्तरत्र सम्बन्धाय चकारस्य पूर्वोक्तार्थत्रयसमुच्चायकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते ।

त्वान्मतुप् । इक्षुमती । (१२८४) मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२ ॥ बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् । नाण् । सैध्रकावतम् । बह्वच् इति किम् ? आहिमतम् । अङ्ग-ग्रहणं बह्वच् इति तद्विशेषणं यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं मा भूत् । (१२८५) बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ॥ अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः । (१२८६) उदक्च विपाशः ४ । २ । ७४ ॥ विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः । उदक् किम् ? दक्षिणतः कूपेष्वणेव । (१२८७) सङ्कलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥ कूपेषु इति निवृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् । (१२८८) स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ४ । २ । ७६ ॥ स्त्री-लिङ्गेष्वेषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे–दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे–वैधूमाग्नी । प्राचि, माकन्दी । (१२८९) सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७ ॥ अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाध-नार्थम् । सौवास्तवी । (१२९०) रोणी ४ । २ । ७८ ॥ रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् ।

(१२८४) मतोश्च । सैध्रकावतमिति । सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः यथायोगं बोध्याः । आहिमतमिति । अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः । अहिशब्दस्य द्व्यच्कत्वादञ् नेति भावः ।

(१२८५) बह्वचः कूपेषु । बह्वचः प्रातिपदिकात् अञ् चतुर्ष्वर्थेषु । अणोऽपवादः दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः दैर्घवरत्रः ।

(१२८६) उदक्च विपाशः । उत्तरे कूले इति । विपाश्शब्दः शकारान्तो नदी-विशेषवाची ।

(१२८७) सङ्कलादिभ्यश्च । निर्वृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अणोऽपवादः । पौष्कलमिति । पुष्कलेन निर्वृत्तमिति विग्रहः ।

(१२८८) स्त्रीषु सौवीर । सौवीरे इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । दात्ता-मित्री नगरीति । 'टिड्ढा' इति ङीप् । साल्वे इति । उदाह्रियत इति शेषः । वैधू-माग्नीति । विधूमाग्निना निर्वृत्तेत्यर्थः । अञि ङीप् । प्राचीति । प्राचि देशे उदाह्रियत इत्यर्थः । माकन्दीति । माकन्देन निर्वृत्तेत्यर्थः ।

(१२८९) सुवास्त्वादिभ्योऽण् । अञ इति । ओरञित्यस्यापवाद इत्यर्थः । सौवा-स्तवमिति । अणि ओर्गुणः । वार्णवमिति । वर्णोरदूरभवमित्यर्थः । ननु 'ओरञ्' इत्येव सिद्धे पुनर्विधिसामर्थ्यादेव तदननुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह–अण्ग्रहण-मिति ।

(१२९०) रोणी । लुप्तपञ्चमीकमिदम् । तदन्ताविति । 'येन विधिः' इति सूत्रस्य

कूपाञोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः । (१२९१) कोपधाच्च ४ । २ । ७९ ॥ अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् । (१२९२) वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८० ॥ सप्तदशभ्यः गणेभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । [1]ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च' (ग सू ७९) । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वराहकः

शाप्यादिह प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः[2] । रौण इति । रोण्या निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । आजकरौण इति । अजकरोण्या निर्वृत्त इत्यर्थः । अणि 'यस्य' इति इकारलोपः ।

(१२९१) कोपधाच्च । कार्णच्छिद्रक इति । कर्णच्छिद्रकेण निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । कार्कवाकवमिति । कृकवाकुना निर्वृत्तः कूपः इत्यर्थः । ओर्गुणः । आदिवृद्धौ रपरत्वम् । त्रैशङ्कवमिति । त्रिशङ्कुना निर्वृत्तः कूपः इत्यर्थः ।

(१२९२) वुञ्छण् । वुञ्, छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र, ढञ्, ण्य, य, फक्, फिञ्, इञ्, ञ्य, कक्, ठक् एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्व, ऋश्य, कुमुद, काश, तृण, प्रेक्ष, अश्मन्, सखि, सङ्काश, बल[3], पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह, कुमुद एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वः । एते आदयः येषामिति बहुव्रीहेः पञ्चमीबहुवचनम् । यथासङ्ख्यावगमाय कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । प्रगदिन्शब्दे नलोपाभावस्तु इकारान्तत्वभ्रमनिरासाय । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य आदिशब्दस्य अरीहणादिषु प्रत्येकमन्वयः । तथा च अरीहणादिभ्यो वुञ्, कृशाश्वादिभ्यः छण् इत्येवं सप्तदश वाक्यानि सम्पन्नानि । तदाह—सप्तदशभ्य इति । अरीहणादिसप्तदशगणेभ्यः वुञादयः प्रत्ययाः

---

१. 'कृष्णसार-रुरु-न्यङ्कु-रङ्कु-शंवर-रौहिषाः ।
गोकर्ण-पृषतैणर्श्य-रोहिताश्चमरो मृगाः ॥'' अमरकोषः—२-५-१० ।

२. ''यदि 'रोण्याः' इत्यादि-निर्देशः क्रियेत तदा 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति केवलादेव स्यात्, न तदन्तात् । रोणीति शास्त्रानपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिहोच्यते, तदस्याः परिभाषाया अनपेक्षणादिह तदन्तादपि प्रत्ययः सिद्धो भवति'' ।—इतिकाशिकायां न्यासः ।

३. 'बलो हलायुधे दैत्ये सैन्यभेदे च वायसे' इति विश्वः ।

कुमुदादिभ्यष्ठक्। कौमुदिकः। (१२९३) जनपदे लुप् ४। २। ८१ ॥ जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात्। (१२९४) लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने १।२।५१ ॥ लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः। कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः। (१२९५) तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् १। २। ५३॥ युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम्। संज्ञानां प्रमाणत्वात्। (१२९६) लुब्योगाप्रख्यानात् १। २। ५४॥ लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः। (१२९७) योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १। २। ५५ ॥ यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत।

क्रमात्स्युरित्यर्थः। चतुरर्थ्यामिति। 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' 'तेन निर्वृत्तम्' 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तात् यथायोगं प्रत्ययाः इति फलितम्। एतेषु गणेषु चेतनवाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति। तत्र यथायोगं चतुरर्थ्याः अन्वयः। प्रेक्षीति। प्रेक्षते इति प्रेक्षः, तेन निर्वृत्तमित्यर्थः। प्रेक्षया निर्वृत्तमिति वा। पथः पन्थ च इति। गणसूत्रमिदम्। पान्थायन इति। पथो अदूरभव इत्यर्थः।

(१२९३) जनपदे लुप्। चातुरर्थिकस्येति। प्रकरणलभ्यमिदम्।

(१२९४) लुपि युक्तवत्। प्रकृतिभूतः शब्दः युक्तः, व्यक्तिः लिङ्गं, वचनं सङ्ख्येति पूर्वाचार्यसङ्केतः। तदाह—लुपि सति। प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्त इति। लुबिति प्रत्ययादर्शनमुच्यते। लुपः प्रवृत्तेः प्राक् प्रत्ययप्रकृतेर्यल्लिङ्गं वचनं ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्येत्यर्थः। पञ्चालानामिति। पञ्चालसञ्ज्ञकानां राज्ञामित्यर्थः। पञ्चाला इति। 'तस्य निवास' इति विहितस्याणः 'जनपदे लुप्' इति प्रकृतिवत् बहुवचनमिति भावः। कुरव इत्यादि। कुरूणाम् अङ्गानां वङ्गानां कलिङ्गानां च निवासो जनपद इति विग्रहः। लिङ्गातिदेशे तु कटुबदर्या अदूरभवो जनपदः कटुबदरीत्युदाहार्यम्। तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रं पाणिनिः प्रत्याचष्टे।

(१२९५) तदशिष्यम्। यथा दाराः इत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानम्, तथा लुपि सति शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारादेव भानं सम्भवति, न तु तदंशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः। सञ्ज्ञानामिति। लोकव्यवहाराणामित्यर्थः।

(१२९६) एवं च लुबपि न विधेय इत्याह—लुब्योगाप्रख्यानात्। अशिष्यमित्यनुवृत्तं पुंल्लिङ्गेन विपरिणतं लुबित्यनन्तरं सम्बध्यते। तदाह—लुबपि न कर्तव्य इति। योगः अवयवार्थः तस्य अप्रख्यानात् अप्रतीतेरित्यर्थः। तदाह—अवयवेति। नहि पञ्चालाङ्गवङ्गादिसम्बन्धित्वेन पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः इत्यादितो बोधः, अतः प्रत्यय एव तत्र नास्तीति भावः।

(१२९७) प्रत्ययस्वीकारे लाघवमाह—योगप्रमाणे च। पञ्चालाङ्गवङ्गादिशब्देषु

(१२९८) प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् १ । २ । ५६ ॥ 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः ?-अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । **(१२९९) कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥** अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः; विशेषणमुपसर्जनम्, इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम्, तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । **(१३००) विशेषणानां चाजातेः १ । २ । ५२ ॥** लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् ? पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा ७१५) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । 'खलतिकादिषु वचनम्' (वा ७१६) ।

योगस्य अवयवार्थस्य प्रमापकत्वे सति तदभावे पञ्चालाङ्गादिक्षत्रियसम्बन्धाभावे सम्प्रति शूद्रादिराजके जनपदे पञ्चालादिशब्दो न प्रयुज्येत, प्रयुज्यते च यतः, अतः पञ्चालादिशब्दाः जनपदविशेषेषु केवलरूढा इति युक्तमित्यर्थः । तदाह—**यदि हि योगस्येति** ।

(१२९८) अथ प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं निराचष्टे—**प्रधानप्रत्ययार्थ । प्रत्ययार्थ इति** । प्रकृत्यर्थं प्रति प्रत्ययार्थः प्रधानं विशेष्यम्, प्रकृत्यर्थस्तु तद्विशेषणमित्येवं यत्पूर्वाचार्यवचनं तदपीत्यर्थः ।

(१२९९) **कालोपसर्जने च** । कालश्च उपसर्जनं चेति समाहारद्वन्द्वात् विषयसप्तमी । अशिष्यमित्यनुवृत्तं भावप्रधानमाश्रीयते । कालविषये उपसर्जनविषये च यत्पूर्वाचार्याणां तत्राप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । तद्विशेषवचनं विशदयन् व्याचष्ट—**अतीताया इत्यादिना** ।

(१३००) **विशेषणानां चाजातेः** । कस्य विशेषणानामित्याकाङ्क्षायां षष्ठ्या विपरिणतं सम्बध्यते, लुप्तप्रत्ययार्थस्येति लभ्यते । तदा—**लुबर्थस्येति । तद्वदिति** । प्रकृतिवदित्यर्थः । 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' इत्यस्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रं तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । **पञ्चाला रमणीया इति** । पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषणस्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद् बहुवचनम् । **गोदौ रमणीयाविति** । गोदयोर्निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवत् द्विवचनम् । **पञ्चाला जनपद इति** । जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद् बहुवचनम् । **गोदौ ग्राम इति** । अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवत् द्विवचनम् । **हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति** । वार्तिकमिदम् । लुपि लिङ्गं प्रकृतिवद्भवति । न तु वचनमिति शेषः । **हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इति** । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति विकारप्रत्ययस्य लुप् । अत्र प्रत्ययार्थेषु फलेषु प्रकृतिः स्त्रीलिङ्गमेव भवति, न त्वेकवचनमिति भावः । **खलतिकादिषु वचनम्** । वार्तिकमिदम् । एषु लुपि प्रकृतिवद्वचनमेव भवति, न तु लिङ्गमित्यर्थः । **खल-**

खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । 'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' (वा ७१७) । मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । **(१३०१) वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥** अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । **(१३०२) शर्कराया वा ४ । २ । ८३ ॥** अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् । **(१३०३) ठक्छौ च ४ । २ । ८४ ॥** शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा–शार्करम्–शार्करिकम्–शर्करीयम्–शर्करिकम्–शार्करकम् । **(१३०४) नद्यां मतुप् ४ । २ । ८५ ॥** चातुरर्थिकः । इक्षुमती । (१३०५)

तकं वनानीति । 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्प्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुंल्लिङ्गत्वं न भवति, किन्तु एकवचनमेवेति भावः । **मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति ।** वार्तिकमिदम् । **मनुष्यलक्षणे इति ।** मनुष्यात्मके लुप्प्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवल्लिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः । **चञ्चा अभिरूप इति ।** चञ्चा[1] तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यः चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति कनः 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । अत्र लुप्प्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिलिङ्गत्वम्, न तु तद्विशेषणस्य अभिरूपशब्दस्येति भावः । **इति युक्तवद्भावप्रकरणम् ।**

(१३०१) अथ प्रकृतमारभते—**वरणादिभ्यश्च ।** 'जनपदे लुप्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । वरणादिभ्यः परस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यादित्यर्थः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अजनपदार्थ आरम्भ इति । वरणानामिति ।** वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा । अवयवाभिप्रायं पूजार्थं वा बहुवचनम् । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । अत्र लुप्प्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च ।

(१३०२) **शर्कराया वा ।** लुबित्यनुवर्तते । प्रत्यासत्त्या चातुरर्थिकस्येति लभ्यते । तदाह—**अस्मादिति ।**

(१३०३) **ठक्छौ च ।** शर्कराया इत्यनुवर्तते । तदाह—**शर्कराया एतौ स्त इति । ठच्ककाविति ।** कुमुदादित्वात् ठच्, वराहादित्वात् कक् इति विवेकः । **वाग्रहणेति ।** अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठचः ककश्च लोपविकल्पसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिति भावः । **शर्करेति ।** अणो लुपि युक्तवद्भावे रूपम् । **शार्करमिति ।** अणि रूपम् । **शार्करिकमिति ।** ठकि रूपम् । **शर्करीयमिति ।** छे रूपम् । **शर्करिकमिति ।** ठचि रूपम् । **शार्करकमिति ।** ककि रूपम् । शर्कराः सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः, निर्वृत्तमिति वा ।

(१३०४) **नद्यां मतुप् । चातुरर्थिक इति ।** शेषपूरणम् । **इक्षुमतीति ।** मतुपि उपाधितौ । इक्षवः सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः ।

---

१. चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा—इत्यर्थे 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' ।

मध्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । मधुमान् । अनद्यर्थ आरम्भः । (१३०६) कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ४ । २ । ८७ ॥ कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोः 'झयः' (सू १८९८)' इति, अन्त्ये 'मादुपधायाः—' (१८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः । 'महिषाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७६१) । महिष्मान्नाम देशः । (१३०७) नडशादाड्ड्वलच् ४ । २ । ८८ ॥ नड्वलः । 'शादो जम्बालघासयोः' इत्यमरः । शाद्वलः । (१३०८) शिखाया वलच् ४ । २ । ८९ ॥ शिखावलम् । (१३०९) उत्करादिभ्यश्छः ४ । २ । ९० ॥ उत्करीयः । (१३१०) नडादीनां

(१३०५) मध्वादिभ्यश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मतुप् स्याच्चातुरर्थिक इति । मधुमानिति । मधूनां निवास इत्यर्थः । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनद्यर्थ इति ।

(१३०६) कुमुदनड । कुमुद नड वेतस एतेभ्यः ड्मतुप् स्यादित्यर्थः । डकारः उपौ च इतः । अयं मत्वर्थ एवेति 'न पदान्त' इति सूत्रभाष्यकैयटयोः स्थितम् । कुमुद्वानिति । कुमुदाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । ड्मतुपि डित्त्वात् टिलोपः । नड्वानिति । नडाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः 'कुमुद्वान् कुमुदप्राये' इत्यमरः । वेतस्वानिति । वेतसाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । आद्ययोरिति । कुमुद्वच्छब्दे नड्वच्छब्दे च 'झयः' इति मतुपो मस्य वकारः । वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपधाया' इति मस्य वकार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'झयः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव न्याय्यम्, प्रकरणे 'प्रकरणमसिद्धम्, न तु एकस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वंयोगं प्रति परस्यासिद्धत्वम्' इत्यस्य 'उपसर्गादसमासे' इति सूत्रभाष्ये दूषितत्वात् । वेतस्वानित्यत्र रुत्वं तु न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'न पदान्त' इति निषेधस्तु न, पदे अन्त इति विगृह्य पदे परतश्चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेशस्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेर्भाष्याभ्युपगतत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषेधोऽपि न, पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिसाधनपरभाष्यप्रामाण्येन पदचरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । महिषाच्चेत्यनन्तरं तु ड्मतुबिति शेषः । महिष्मानिति । महिषाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । डित्त्वाट्टिलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न जश्त्वम् । प्रत्यये भाषायां नित्यम् इति तु न । तस्य सवर्णे परतो विधेः । न हि षकारसवर्णोऽनुनासिकोऽस्ति ।

(१३०७) नडशादाड्ड्वलच् । नड्वल इति । डित्त्वाट्टिलोपः । शाद्वल इति। शादाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । शादो दन्त्योपधः । डोपध इत्यन्ये । 'नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि' इत्यमरः । 'शाद्वलः शादहरिते' इति च ।

(१३०८) शिखाया वलच् । निर्वृत्ताद्यर्थं सूत्रम् । देशे तन्नाम्नि अणो बाधनार्थं च । 'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं तु अदेशेऽपि शिखावलः इति रूपार्थम् ।

कुक्च ४।२।९१॥ नडकीयम्। 'क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च' (ग सू ८०)। क्रुञ्चकीयः। 'तक्षन्नलोपश्च' (ग सू ८१)। तक्षकीयः। (१३११) बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६। ४।१५३॥ नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयः, तेभ्यश्छस्य लुक्तद्धिते परे। बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया। तस्यां भवा बैल्वकाः। वेत्रकीयाः—वैत्रकाः। छस्य किम्? छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत्। अन्यथा 'सन्नियोगशिष्टानाम्' (प ८७) इति कुगपि निवर्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम्।

(१३०९) उत्करादिभ्यश्छः। चातुरर्थिक इति शेषः। उत्करीय इति। देशविशेषोऽयम्। उत्करेण निर्वृत्तमिति वा, तस्य निवासः, तस्य अदूरभव इति वा।

(१३१०) नडादीनां कुक्च। नडादिभ्यः छः स्यात् चातुरर्थिकः प्रकृतेः कुक् च। क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति। नडादिगणसूत्रम्। कुञ्चाशब्दाच्छः, प्रकृतेः कुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च। क्रुञ्चकीय इति। क्रुञ्चा अस्मिन् सन्तीत्यादिविग्रहः। तक्षन्नलोपश्च। इदमपि गणसूत्रम्। तक्षन्शब्दात् छः कुक् नकारस्य लोपश्च।

(१३११) बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। षाष्ठमिदं सूत्रम्। बिल्वकादीति नडाद्यन्तर्गतबिल्वादीनां कृतकुगागमानां निर्देशः। ककारादकार उच्चारणार्थः। तद्धिते इति। 'आपत्यस्य च तद्धिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। बिल्वकीयेति। 'नडादीनां कुक् च' इति छः। प्रकृतेः कुक् च। तस्यां भवाः, बैल्वका इति। बिल्वकीयाशब्दाद्भवार्थे अण्। तस्मिन्परे छस्य लुगिति भावः। वेत्रकीया इति। वेत्राणि अस्यां सन्तीत्यर्थे नडादित्वाच्छः, प्रकृतेः कुक् च इति भावः। वैत्रका इति। वेत्रकीयायां भवा इत्यर्थः। वेत्रकीयाशब्दात् अणि छस्य लुगिति भावः। छस्य किमिति। एभ्यः परस्य छस्यैव सम्भव इति प्रश्नः। सन्नियोगेति। 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः। 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे लुग्ग्रहण किमर्थमित्यत आह—लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थमिति। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात् कृत्स्नस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः। लोपविधौ तु नैवं लभ्येत इत्याह—लोपो इति। लोपविधौ, 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य उपधायाः इत्यनुवृत्तौ बिल्वादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोपः इत्यर्थलाभाद्यकारमात्रस्य लोपः स्यात्। य उपधायाः इत्यननुवृत्तौ तु 'आदेः परस्य' इति ईकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम्।

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम्

(१३१२) शेषे ४ । २ । ९२ ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भि-रुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक्छेषाधिकारः । (१३१३) राष्ट्रावारपाराद् घखौ ४।२।९३ ॥ आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीता च्चेति वक्तव्यम्' (वा २७७१-२७७२) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह

अथ शैषिकप्रकरणं निरूप्यते—(१३१२) शेषे । अणादय इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यादिसाधारणाः प्रत्यया इत्यर्थः । चतुर्भिरिति । अश्वादिभिरिति शेषः । चतुर्दश्या-मिति । 'कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते' इत्यागमः । लक्षणमिति । प्रदर्शितेषु ग्रहणा-द्यर्थेषु उत्तरसूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविधायकमित्यर्थः । अधिकारत्वे तु उत्तरसूत्रैष्वेवानुवृत्ति-लाभादिदं न सिध्येदिति भावः । अधिकारश्चेति । उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थश्चेत्यर्थः, स्वरित-त्वादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—तस्य विकार इत्यतः प्रागिति । न च उत्तर-सूत्रेषु निर्दिष्टानामर्थविशेषाणाम् अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्धत्वात् शेषाधिकारो व्यर्थ इति वाच्यम्, 'तस्येदम्' इत्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानां ग्रहणाभावाय तदावश्य-कत्वात् । न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येदम्' इत्येव अणादिसिद्धेः शेष इत्यस्य विधि-त्वं नाश्रयणीयमिति वाच्यम्, 'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यादौ प्रदर्शितग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणलाभाय तदावश्यकत्वात् । इदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः, 'इदंविशेषा ह्येते ऽपत्यं समूहो विकारो निवासः' इति भाष्यात् । प्रपञ्चितं चैतत् 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यावसरे ।

(१३१३) राष्ट्रावारपाराद् घखौ । आभ्यामिति । राष्ट्रशब्दादवारपारशब्दाच्चे-त्यर्थः । राष्ट्रिय इति । राष्ट्रे जातः भवः इत्यादिरर्थो यथायथं बोध्यः । घस्य इयः । अवारपारीण इति । खस्य ईनादेशः, णत्वम् । अवारपाराद्विगृहीतादपीति । अवारशब्दा-त्पारशब्दाच्च पृथग्भूतादपि खो वक्तव्य इत्यर्थः । विपरीताच्चेति । पारावारशब्दाद-पीत्यर्थः । ननु राष्ट्रावारपारेत्यारभ्य 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यन्तैः सूत्रैः राष्ट्रा-दिशब्देभ्यः प्रकृतिभ्यः शेषेऽर्थे प्रत्यया विहिताः । तस्यापत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निर्दिश्यन्ते । यत्किञ्चिद्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रथमोच्चारितविभक्तिविशेषानुप-स्थितेः । किंच 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्रेषूत्तरेषु अर्थविशेषा एव निर्दिष्टाः । तत्र प्रथमो-

प्रकृतिविशेषाद्घादयष्टच्युटच्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते। तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते। (१३१४) ग्रामाद्यखञौ ४।२।९४॥ ग्राम्यः—ग्रामीणः। (१३१५) कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ४।२।९५॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। तत्र जातादिः कात्त्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामात् इत्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकः। (१३१६) कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ४।२।९६॥ कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः। (१३१७) नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७॥ नादेयम्। माहेयम्। वाराणसेयम्। (१३१८) दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४।२।९८॥ दक्षिणा इत्याजन्तमव्ययम्। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। (१३१९) कापिश्याः ष्फक् ४।२।९९॥ कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु। कापिशायिनी

च्चारितसप्तम्यन्तादितत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः साधारणा अणादय एव स्युः। तत्राह—इह प्रकृतीत्यादिना। राष्ट्रावारेत्यादिसूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्यः केवलप्रत्ययविधीनाम् अर्थविशेषविभक्तिविशेषाकाङ्क्षायां, 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणां च केवलमर्थविशेषनिर्देशपराणां 'समर्थानाम्' इति सूत्रलब्धतत्तद्विभक्तिकप्रकृतिविशेषाणां विधेयप्रत्ययविशेषाकाङ्क्षायां परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जातः इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादयः टच्युटच्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यत इति भावः। राष्ट्राद्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जाताद्यर्थेषु अणादयः साधारणा भवन्त्येव।

(१३१४) ग्रामाद्यखञौ। ग्राम्य इति। यप्रत्यये 'यस्येति च' इति लोपः। ग्रामीण इति। खञ ईनादेशः, णत्वम्।

(१३१५) कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् इति। 'कुगतिप्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः। 'त्रौ च' इति कोः कदादेशः। कात्त्रेयक इति। ढकञ्, ढकारस्य एयादेशः 'लोपो व्योः' इति यलोपः। अनुवृत्तेरिति। स्वरितत्वादिति भावः। तथा च ग्रामशब्दात् ढकञपि लभ्यते इत्यर्थः।

(१३१६) कुलकुक्षि। कुलाच्छुनि, कुक्षेः असौ, ग्रीवायाः अलङ्कारे ढकञित्यर्थः। कौलेयकः श्वेति। कुले जातादिरिति। कौक्षेयकोऽसिरिति। कुक्षे कोषे भवः खड्ग इत्यर्थः। ग्रैवेयक इति। ग्रीवासु भव इति विग्रहः।

(१३१७) नद्यादिभ्यो ढक्। माहेयमिति। मही भूमिः, तस्यां जातादीत्यर्थः। वाराणसेयमिति। वाराणस्यां जातादीत्यर्थः।

(१३१८) दक्षिणापश्चात्। आजन्तमव्ययमिति। अव्ययसाहचर्यादाजन्तं गृह्यत इति भावः। दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् एभ्योऽव्ययेभ्यो जाताद्यर्थेषु त्यक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

(१३१९) कापिश्याष्ष्फक्। कापिश्याः 'ष्फक्' इति छेदः। कापिशीशब्दाद् ष्फक् स्यादित्यर्थः। कापिशी नाम देशविशेषः। कापिशायिनी द्राक्षेति। षित्वात् ङीष्।

द्राक्षा। (१३२०) रङ्कोरमनुष्येऽण्च ४। २। १००॥ चात्ष्फक्। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किम्? राङ्कवको मनुष्यः। (१३२१) द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ४। २। १०१॥ दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्। (१३२२) कन्थायाष्ठक् ४। २। १०२॥ कान्थिकः। (१३२३) वर्णौ वुक् ४। २। १०३॥ वर्णुसमीपदेशो वर्णुः। तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दात् वुक्स्यात्। 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्'। (१३२४) अव्ययात्त्यप् ४। २। १०४॥ 'अमेहक्वतसित्रेभ्य एव' (वा २९७९)। 'अमान्तिकसहार्थयोः'। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः।

(१३२०) रङ्कोरमनुष्येऽण् च[1]। रङ्कोरण् स्यात् चात् ष्फक्। राङ्कवो गौरिति। रङ्कुर्नाम देशविशेषः। तत्र जातादिरित्यर्थः। राङ्कवको मनुष्य इति। अत्र मनुष्यत्वान्न ष्फगणौ। किन्तु 'मनुष्यतत्स्थयो.' इति वक्ष्यमाणो वुञ्। अकादेशः। राङ्कवो मनुष्यः इति त्वपपाठः।

(१३२१) द्युप्रागप्राक्। दिव्, प्राञ्च्, अपाञ्च्, उदञ्च् प्रत्यञ्च्, एभ्यो यत्स्यादित्यर्थः। सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्त्वेन निर्देशः। दिव्यमिति। दिवि जातादीत्यर्थः। प्राच्यमिति। प्राचि प्रदेशे जातादीत्यर्थः। तद्धितोत्पत्तौ सुब्लुकि प्राञ्च् य इति स्थिते 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घे प्राच्यमिति रूपम्। अपाच्यमिति। इदमपि पूर्ववत्। उदीच्यमिति। अत्र 'उद ईत्' इति ईत्त्वं विशेषः। प्रतीच्यमिति। प्राच्यवद्रूपम्।

(१३२२) कन्थायाष्ठक्। तिर्यक्स्यूतबहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्था[2]। देशविशेष इत्यन्ये।

(१३२३) वर्णौ वुक्। वर्णुसमीपेति। वर्णुर्नाम सिन्धुनदः, तस्यादूरभव इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणो 'जनपदे लुप्' इति लुप्। तथा च वर्णुसमीपदेशो वर्णुः, तस्मिन् या कन्था तद्वाचकात् वुक्प्रत्यय इति यावत्।

(१३२४) अव्ययात् त्यप्। अमेहेति। अमा, इह, क्व, तसि, त्र एभ्य एव अव्ययेभ्यः त्यप् प्रत्यय इति परिगणनवार्तिकमिदम् अमात्य इति। समीपे सह वा जात इत्यर्थः। औपरिष्ट इति। उपरिष्टादित्यव्ययस्य परिगणितेष्वनन्तर्भावात् न त्यप्, अणि

---

१. ननु च 'रङ्कु' शब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" इति मनुष्ये परत्वाद् वुञैव भवितव्यम्। कच्छादिपाठाद् मनुष्ये अणापि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेन 'अण्' ग्रहणेन च? तदुच्यते—नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपपत्तिः क्रियते। तेन राङ्कवः कम्बल इति 'ष्फक्' न भवति। विशेषविहितेन च ष्फका अणो बाधा मा भूद् इत्यण् ग्रहणमपि क्रियते"—काशिका।

२. "कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात् तथा प्रावरणान्तरे" —इति मेदिनी।

ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनम् किम् ? उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा ४१८७) । अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न—आरातीयः । शाश्वतीयः । 'त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्' (वा २७८०) । नित्यः । 'निसो गते' (वा २७८१) ।

(१३२५) **ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८ । ३ । १०१ ॥** ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः । 'अरण्याण्णः' (वा २७८२) । आरण्याः सुमनसः । 'दूरादेत्यः' (वा २७८३) । दूरेत्यः । 'उत्तरादाहञ्' (वा २७७४) । औत्तराहः । (१३२६) **ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १०५ ॥** एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम्—ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्—ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्—

औपरिष्ट इति रूपमित्यर्थः । कथमिह टिलोप इत्यत आह—**अव्ययानामिति** । वार्तिकमिदम् । भमात्रे इति । कात्स्न्र्ये मात्रशब्दः । कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टेर्लोपः । 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिर्नापेक्षित इत्यर्थः । नन्वेवं सति आरादित्यव्ययात् छस्य ईयादेशे टिलोपे आरीय इति स्यादित्यत आह—**अनित्योऽयमिति** । **त्यब्नेरिति** । नि इत्यव्ययात् त्यप् स्याद् ध्रुवे गम्ये इत्यर्थः । 'नियतं भवं नित्यम्' इति भाष्यम् । **निसो गते इति** । निस् इत्यव्ययात् त्यप् वक्तव्यो गते गम्ये इत्यर्थः । निस् त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्तत्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाभावाच्च षत्वे अप्राप्ते ।

(१३२५) **ह्रस्वात्तादौ** । इण्कोरित्यतः इण्ग्रहणमनुवर्तते । 'सहेः साडः स' इत्यतः सः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति च तदाह—**ह्रस्वादिण इति** । **निष्ट्य इति** । त्यपि सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । **अरण्याण्ण इति** । वक्तव्य इति शेषः । **आरण्याः सुमनस इति** । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । अरण्ये भवा इत्यर्थे णप्रत्यये टापि आरण्या इति रूपम् । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । **दूरादेत्य इति** । वक्तव्य इति शेषः । **दूरेत्य इति** । दूरादागतः, दूरे भव इति वार्थः । दूरादित्यव्ययात् एत्यप्रत्यये अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः । **उत्तरादाहञिति** । वाच्य इति शेषः । **औत्तराह इति** । उत्तरस्मादागतः उत्तरस्मिन् भव इति वार्थः । औत्तर इति त्वसाधु ।

(१३२६) **ऐषमोह्यः** । **एभ्य इति** । ऐषमस्, ह्यस्, श्वस् एतेभ्य इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणाविति** । 'सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' इत्यनेनेति शेषः । **ऐषमस्त्यमिति** । ऐषमस् इत्यव्ययं वर्तमाने संवत्सरे वर्तते । तत्र भवमित्यर्थः । 'परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति' इत्यमरः । **ऐषमस्तनमिति** । ट्युट्युलौ वा । टावितौ, य्वोरनादेशः तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्त्वादाद्यवयवः । **ह्यस्त्यं—ह्यस्तनमिति** । ह्यस् इत्यव्ययं गतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । **श्वस्त्यम्—श्वस्तनमिति** । श्वस् इत्यव्ययमनागतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । 'ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः' इत्यमरः । **पक्षे इति** । 'श्वसस्तुट् च'

श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते । (१३२७) तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ४ । २ । १०६ ॥ यथासङ्ख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूपान्तात् इति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्मा भूत् । बाहुरूप्यम् । (१३२८) दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ४ । २ । १०७ ॥ अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायाम् किम् ? संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः— पूर्वैषुकामशमः । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' (सू १४००) इत्युत्तरपदवृद्धिः । (१३२९) मद्रेभ्योऽञ् ४ । २ । १०८ ॥ दिक्पूर्वपदात् इत्येव । 'दिशोऽमद्राणाम्' (सू १३९९) इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । (१३३०) उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ४ । २ । १०९ ॥ अञ् स्यात् । शैवपुरम् । (१३३१) प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपदादण् ४ । २ । ११० ॥ माहिकि-

---

इति ठञि तस्य इकादेशे तुडागमे 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमे शौवस्तिकमित्यपि वक्ष्यमाणं रूपमित्यर्थः ।

(१३२७) तीररूप्य । तीरोत्तरशब्दात् रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्ञ्यश्चेत्यर्थः । काकतीरमिति । काकतीरे भवमित्यर्थः । पाल्वलतीरमिति । पल्वलतीरे भवमित्यर्थः । शैवरूप्यमिति । शिवरूपे भवमित्यर्थः । रूपोत्तरपदेति क्वचित्पाठः । तथा सति ञ्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे द्वियकारं रूपम् । बाहुरूपमिति । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदकत्वाभावान्न ञ्य इति भावः ।

(१३२८) दिक्पूर्वपदात् । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । असञ्ज्ञाभूतात् दिक्पूर्वपदकात् ञः स्यादित्यर्थः । पौर्वशाल इति । पूर्वस्यां शालायां भव इत्यर्थे 'तद्धितार्थे' इति समासात् ञः ।

(१३२९) मद्रेभ्योऽञ् । इत्येवेति । दिक्पूर्वात् मद्रशब्दादञित्यर्थः । पर्युदासादिति । उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदिवृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन एव ग्रहणम् । पौर्वमद्र इति । पूर्वेषु मद्रेषु भव इत्यर्थः ।

(१३३०) उदीच्यग्रामाच्च । शैवपुरमिति । उत्तरदेशे शिवपुरं नाम ग्रामविशेषः । तत्र भवमित्यर्थः । समासस्येत्यन्तोदात्तः शिवपुरशब्दः । बह्वचः किम् ? ध्वञ्जी (ङीषन्तो) नाम उत्तरदेशे ग्रामविशेषः । तत्र भवः ध्वाञ्जः । अन्तोदात्तात्किम् ? शार्कंरीधानम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यैवावस्थानात् । मध्योदात्तोऽयम् ।

(१३३१ प्रस्थोत्तरपद । प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च अणित्यर्थः । पलदिः आदिर्येषामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अञोऽपवादः । माहिकिप्रस्थ इति । महिकिप्रस्थनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । पालद इति । पलदिनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । नैलीनक इति । निलीनकनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः ।

प्रस्थः। पालदः। नैलीनकः। (१३३२) **कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात्। कण्वो गर्गादिः। काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः। (१३३३) **इञश्च ४।२।११२॥** गोत्रे य इञ् तदन्तादण्स्यात्। दाक्षाः। गोत्रे किम्? सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम्। गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम्। तेनेह न। पाणिनीयम्। (१३३४) **न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ४।२।११३॥** 'इञश्च' (सू १३३३) इत्यणोऽपवादः। प्रौष्ठीयाः। काशीयाः। भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानम् अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम्। (१३३५) **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् १।१।७३॥** यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात्। (१३३६) **त्यदादीनि च १।१।७४॥** वृद्धसंज्ञानि स्युः। (१३३७) **वृद्धाच्छः ४।२।११४॥**

(१३३२) **कण्वादिभ्यो गोत्रे।** **काण्व्यस्येति।** कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः। गर्गादियञ्। काण्व्यस्य छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवादोऽण्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। 'आपत्यस्य च' इति यकारलोपः काण्वा इति रूपम्।

(१३३३) **इञश्च।** **दाक्षा इति।** दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः। अत इञ्। दाक्षेः छात्रा इति विग्रहः। **सौतङ्गमेरिदमिति।** सुतङ्गमस्य निवास· सौतङ्गमिः। 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धात् छः, न त्वण्, इञो गोत्रार्थकत्वाभावात्। **गोत्रमिह शास्त्रीयमिति**[1]। अपत्याधिकारादन्यत्र यद्यपि लौकिकमेव गोत्रमिति सिद्धान्तः। तथापि इह सूत्रद्वयेऽपि शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यते, 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः। **पाणिनीयमिति।** पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः। तस्यापत्यं युवा पाणिनिः। तस्येदं पाणिनीयम्। वृद्धात् छः। अण् तु न, पाणिनिशब्दस्य युवप्रत्ययान्तत्वादिति भावः।

(१३३४) **न द्व्यचः।** प्राच्येषु (परेषु) भरतेषु च गोत्रेषु विद्यमानादिञन्तात् द्व्यचोऽण् न भवतीत्यर्थः। **इञश्चेत्यणोपवादः।** प्रतिषेध इत्यर्थः। **प्रौष्ठीया इति।** प्रोष्ठस्य गोत्रापत्यं प्रौष्ठिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः। **काशीया इति।** काशस्य गोत्रापत्यं काशिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः। अणो निषेधे वृद्धात् छः। **लिङ्गमिति।** तेन औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्रः इत्यत्र 'इञः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो लुङ् न भवति।

(१३३५) **वृद्धिर्यस्य।** अचामिति बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणम्। तेन शालाशब्दस्यापि वृद्धत्वं सिद्धयति। व्यपदेशिवत्त्वेन ज्ञाशब्दस्यापि वृद्धत्वम्।

(१३३६) **त्यदादीनि च।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वृद्धसञ्ज्ञानि स्युरिति।** आदेरचो वृद्धिसञ्ज्ञकत्वाभावादारम्भः।

---

१. कण्वादीनां गर्गाद्यन्तगणत्वेन तत्र शास्त्रीयगोत्रे एव प्रत्ययसत्त्वात्। अर्थाधिकारात् अत्रापि तदेवेति भावः।

शालीयः । मालीयः । तदीयः । (१३३८) एङ् प्राचां देशे १।१।७५ ॥ एङ् यस्याचामादिस्तद् वृद्धसंज्ञं वा स्याद् देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षेऽणि–ऐणीपचनः, गौनर्दः, भौजकटः । एङ् किम् ? आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (वा ५७६) । दैवदत्तः–देवदत्तीयः । (१३३९) भवतष्ठक्छसौ ४ । २ । ११५ ॥ वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धात् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः । (१३४०) काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ४ । २ । ११६ ॥ इकार उच्चारणार्थः । काशिकी–काशिका । वैदिकी–वैदिका । 'आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्' (ग सू ७४) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी–आपत्कालिका । (१३४१) वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । ११७ ॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो

(१३३७) वृद्धाच्छः । वृद्धसञ्ज्ञकात् छः स्यात् जातादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । शालीय इति । शालायां जात इत्यादिरित्यर्थः । एवं तदीयः ।

(१३३८) एङ् प्राचां[1] देशे । देशविशेषनाम्नश्चेदेङादिरेव वृद्धसञ्ज्ञक इति नियमार्थमिदम् । वा नामधेयस्येति । रूढशब्दत्वमिह नामत्वम् । न त्वाधुनिकसङ्केतितत्वमेव । तेन घटीयमित्यादि सिद्धम् ।

(१३३९) भवतष्ठक्छसौ । भावत्क इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ननु भवच्छब्दाच्छस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य बाधात्कथं जश्त्वमित्यत आह—जश्त्वमिति । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य बाधादिति भावः । ननु भावत इति कथमणप्रत्ययः, 'त्यदादीनि च' इति भवच्छब्दस्य वृद्धतया छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह—वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेवेति । त्यदादिषु 'भातेर्डवतुः' इति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः ।

(१३४०) काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ठञ् ञिठ इति प्रत्ययौ स्तः । ञिठप्रत्यये 'ञि' इति समुदायस्य 'आदिर्ञिटुडवः' इति इत्सञ्ज्ञायां प्रयोजनाभावात् ञकार एव इत्, तस्य ञित्स्वरः प्रयोजनम् । ठञ् एव विधौ तु ङीप् स्यात्, टाप् न स्यात् । नन्वेवं सति इठप्रत्यये ठस्य इकादेशो न स्यात् । अङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—इकार उच्चारणार्थं इति । काशिकीति । काश्यां जातादिरित्यर्थः । ठञन्तात् ङीप् । काशिकेति । ञिठप्रत्यये इकादेशे टाप् । वैदिकी वैदिकेति । वेदिर्देशविशेषः । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तादिति । गणसूत्रम् । ठञ्ञिठावित्येव । आपदादिरिति । आपत् आदिर्यस्येति विग्रहः । आपत्कालिकी आपत्कालिकेति । ठञि ङीप्, ञिठे टाप् ।

---

१. "कुणिना प्राग्ग्रहणम् आचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातम् । तेन क्रोडो नाम उदग्-ग्रामः–तत्र भवः क्रौडः इति अणेव भवति" ।—कैयट-व्याख्या १-१-७४ । तथा "विधेयसंबन्धबलेन पृथग्विभक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम्"—शब्दकौस्तुभः ।

वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः। छस्यापवादः। कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः। कास्तीरिकी–कास्तीरिका। (१३४२) विभाषोशीनरेषु ४।२।११८॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी–सौदर्शनिका–सौदर्शनीया। (१३४३) ओर्देशे ठञ् ४।२।११९॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्। निषादकर्षूः—नैषादकर्षुकः। 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः। देशे किम्? पटोश्छात्राः पाटवाः। जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम्। वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। दाक्षिकर्षुकः। (१३४४) वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम्। आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः। नेह। मल्लवास्तु–माल्लवास्तवः। (१३४५) धन्वयोपधाद् वुञ् ४।२।१२१॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व, ऐरावतकः। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादि (सू १२९२) सूत्रेण ण्यान्तौ। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। (१३४६) प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४।२।१२२ एतदन्ताद् वृद्धाद् देशवाचिनो वुञ्स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः।

(१३४१) वाहीकग्रामेभ्यश्च। वाहीकाख्याः केचिद् ग्रामाः तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः। तदाह—वाहीकग्रामवाचिभ्य इति।

(१३४२) विभाषोशीनरेषु। पूर्वसूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि ग्रामेभ्य इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। तदाह—एषु ये ग्रामा इति। उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः। सौदर्शनो नाम उशीनरदेशे कश्चिद् ग्रामः। सौदर्शनीया इति। ठञ्ञिठयोरभावे वृद्धाच्छः।

(१३४३) ओर्देशे ठञ्। निषादकर्षूरिति। कश्चिद् ग्राम इति शेषः। नैषादकर्षुक इति। उगन्तात्परत्वात् कादेशः।

(१३४४) वृद्धात्प्राचाम्। 'ओर्देशे ठञ्' इत्यनुवर्तते। प्राचामिति देशविशेषणम्, न तु विकल्पार्थम्, व्याख्यानात्। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। तदाह—प्राग्देशेत्यादिना। आढकजम्बुक इति। आढकजम्बूर्नाम कश्चिद् ग्रामः। तत्र भव इत्यर्थः। उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः। 'केऽणः' इति ह्रस्वः। एवं शाकजम्बुकः। मल्लवास्त्विति। कश्चित् प्राच्यो ग्राम इति शेषः।

(१३४५) धन्वयोपधाद् वुञ्। ऐरावतं धन्वेति। ऐरावताख्यं धन्वेत्यर्थः। धन्वा मरुप्रदेशः। 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। आष्टकं नाम धन्व इति भाष्यान्नपुंसकत्वमपि। ऐरावतक इति। ऐरावताख्ये मरुप्रदेशे भव इत्यर्थः। वुञ्, अकादेशः। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यक इति। साङ्काश्ये काम्पिल्ये च भव इत्यर्थः।

(१३४६) प्रस्थपुरवहान्ताच्च। एतदन्तादिति। प्रस्थ, पुर, वह एतदन्तादित्यर्थः।

पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् । (१३४७) रोपधेतोः प्राचाम् ४ । २ । १२३ ॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ्स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः—काकन्दकः । (१३४८) जनपदतदवध्योश्च ४ । २ । १२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद् वुञ्स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः । (१३४९) अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ४ । २ । १२५ ॥ अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वुञ् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्—आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः—आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्—दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधे.—कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् ? एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च—वर्तन्यः । तासु भवो वार्तनः । (१३५०) कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ४ । २ । १२६ ॥ देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । (१३५१) धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥

ननु पुरान्तग्रहणं व्यर्थम्, नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतोः प्राचाम्' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धत्वादित्यत आह—पुरान्तेति ।

(१३४७) रोपधेतोः प्राचाम् । रोपधश्च, ईत् च तयोरिति द्वन्द्वः । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । प्राचामिति देशविशेषणम् । तदाह—रोपधादित्यादिना । ईत इति । उदाह्रियत इति शेषः । काकन्दक इति । काकन्दी नाम देशः, तत्र भव इत्यर्थः ।

(१३४८) जनपदतदवध्योश्च । आदर्शक इति । आदर्शो नाम जनपदः । तत्र भव इत्यर्थः । त्रिगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः । जनपदत्वेन सिद्धावपि त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्तोत्तरपदाच्छं बाधितुमिह तदवधिग्रहणम् । तदाह—त्रैगर्तक इति ।

(१३४९) अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । अवृद्धाज्जनपदादिति । उदाह्रियत इति शेषः । आजमीढक इति । अजमीढेषु भव इत्यर्थः । अजमीढाख्यः जनपदः कस्यचिज्जनपदस्यावधिः । वृद्धाज्जनपदादिति । उदाह्रियत इति शेषः । दार्वक इति । दार्वा इति बहुवचनान्तो जनपदविशेषे वर्तते । तत्र भव इत्यर्थः । कालञ्जरक इति । कालञ्जरेषु भव इत्यर्थः ।

(१३५०) कच्छाग्नि । कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त एतदुत्तरपदादित्यर्थः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—देशवाचिन इति । छाणोरपवादः । दारुकच्छक इति । दारुकच्छे भव इत्यर्थः । काण्डाग्नक इति । काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः । अकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । सैन्धुवक्त्रक इति । सिन्धुवक्त्रे भव इत्यर्थः । बाहुवर्तक इति । बहुवर्ते भव इत्यर्थः ।

(१३५१) धूमादिभ्यश्च । देशवाचिभ्यो वुञिति शेषपूरणम् ।

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः । (१३५२) नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ४ । २ । १२८ ।। नगरशब्दाद् वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सन–इति किम् ? नागराः ब्राह्मणाः । (१३५३) अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९ ।। वुञ् । 'अरण्याण्णः' (वा २७८२) इत्यस्यापवादः । 'पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्' (२८१९) । आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । 'वा गोमयेषु' (वा २८२०) । आरण्यकाः–आरण्याः वा गोमयाः । (१३५४) विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ४ । २ । १३० ।। वुञ् । कौरवकः–कौरवः । यौगन्धरकः–यौगन्धरः । (१३५५) मद्रवृज्योः कन् ४ । २ । १३१ ।। जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः । (१३५६) कोपधादण् ४ । २ । १३२ ।। माहिषिकः । (१३५७) कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ।। देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । (१३५८) मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ४ । २ । १३४ ।। कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्य–इति किम् ?

(१३५२) नगरात्कुत्सन । नागरा ब्राह्मणा इति । कर्त्र्यादिषु महिष्मतीसाहचर्येण सञ्ज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम् । अतो न ढकञ् । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इति सूत्रभाष्ये नागरा इत्युदाहरणात्[1] ।

(१३५३) अरण्यान्मनुष्ये । आरण्यक इति । पन्थाः अध्यायः न्यायः विहारः मनुष्यः हस्ती वा । वा गोमयेष्विति । वार्तिकमिदम् ।

(१३५४) विभाषा कुरु । कुरुयुगन्धरौ जनपदौ । अवृद्धाभ्यामपि ताभ्याम् । 'अवृद्धादपि' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पः ।

(१३५५) मद्रवृज्योः कन् । मद्रो वृजिश्च जनपदविशेषः । जनपदवुञोऽपवादः ।

(१३५६) कोपधादण् । माहिषिक इति । महिषिको नाम जनपदः, तत्र भव इत्यर्थः । 'प्रस्थोत्तरपद' इत्यादिना सिद्धे जनपदवुञ्बाधनार्थमिदम् ।

(१३५७) कच्छादिभ्यश्च । काच्छ इति । अत्र वुञोऽपवादोऽण्–सैन्धव इति । ओर्देशे ठञोऽपवादः ।

(१३५८) मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । कच्छादिभ्य इत्यनुवर्तते । तदाह—कच्छादीति ।

---

१. ''नगरग्रहणं किमर्थम् ? 'न प्राचां ग्रामाणाम्' इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अन्यो हि ग्रामः, अन्यत् नगरम् । कथं ज्ञायते ? एवं हि कश्चित् कञ्चित् पृच्छति—कुतः भवान् आगच्छति, ग्रामात् ? स आह—न ग्रामात्, 'नगरात्' इति । तथाऽपि संस्त्यायविशेषाणां ग्राम-घोष-नगर-संवाहादीनां पर्यायेणैव गतार्थत्वात् पुनः नगरग्रहणेनैतज् ज्ञाप्यते यद् अन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवति' इति । —महाभाष्यम् ७-३-१४ ।

काच्छो गौः । (१३५९) अपदातौ साल्वात् ४ । २ । १३५ ॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद् वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति—साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् ? साल्वः पदातिर्व्रजति । (१३६०) गोयवाग्वोश्च ४ । २ । १३६ ॥ साल्वाद् वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् । (१३६१) गर्तोत्तरपदाच्छः ४ । २ । १३७ ॥ देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् । (१३६२) गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ छः स्यात् । गहीयः । 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च' (ग सू ७८) मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । 'कुग्जनस्य परस्य च' (ग सू ८९) । जनकीयम् । परकीयम् । 'देवस्य च' (ग सू ९०) देवकीयम् । 'स्वस्य च' स्वकीयम् । 'वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः' (ग सू ९१) । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । (१३६३) प्राचां कटादेः ४ । २ । १३९ ॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् । (१३६४) राज्ञः क च ४ । २ । १४० ॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । (१३६५) वृद्धादकेकान्तखोप-

---

(१३५९) अपदातौ साल्वात् । नियमार्थमिति । साल्वाच्चेदपदातावेवेति नियमार्थमित्यर्थः ।

(१३६०) गोयवाग्वोश्च । जातत्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थः ।

(१३६१) गर्तोत्तरपदाच्छः । देशे इति । शेषपूरणम् । देशवाचिन इति यावत् । वृकगर्तीयमिति । वृकगर्तो नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । ननु गर्ताच्छ इत्येतावतैव केवलगर्तशब्दस्य देशवाचित्वाभावात् गर्तोत्तरपदात् इति सिद्धे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—उत्तरपदग्रहणमिति ।

(१३६२) गहादिभ्यश्च । गहीय इति । गहो देशविशेषः । मुखपार्श्वेति । गहादिगणसूत्रम् । मुखपार्श्वेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तसन्तयोरेतयोरन्त्यस्य लोपश्च । चाच्छः । असम्भवादत्र जनपदस्येति न सम्बध्यते । कुग्जनस्येति । गणसूत्रमिदम् । जनशब्दस्य परशब्दस्य च कुगागमः स्यात् । चाच्छः । अत्रापि देश इति न सम्बध्यते । देवस्य च । इदमपि गणसूत्रम् । चात्कुक् छश्च । 'देवाद्यञञौ' इत्यस्यापवादः । देवानुग्रह इति भाष्यप्रयोगाद् दैवमित्यपि साधु । स्वकीयमिति । गहादित्वाच्छः कुक्च । स्वशब्दोऽपि गहादिः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वीयम् ।

(१३६३) प्राचां कटादेः । कटनगरीयमिति । कटनगरो नाम प्राच्यो देशः ।

(१३६४) राज्ञः क च । राजन् शब्दात् छः स्यात्, ककारश्चान्तादेशः ।

(१३६५) वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ब्राह्मणकीय इति । कोपधाणोऽपवादः छः ।

धात् ४।२।१४१॥ 'अक' 'इक' एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः। आयोमुखीयः। (१३६६) कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ४।२।१४१॥ कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः। दाक्षिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्। (१३६७) पर्वताच्च ४।२।१४३॥ पर्वतीयः। (१३६८) विभाषाऽमनुष्ये ४।२।१४४॥ मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्। पक्षेऽण्। पर्वतीयानि–पार्वतानि वा फलानि। 'अमनुष्ये किम्'? पर्वतीयो मनुष्यः। (१३६९) कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ४।२।१४५॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयम्। पर्णीयम्। 'भारद्वाजे किम्'? कार्कणम्। पार्णम्। (१३७०) युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ४।३।१॥ चाच्छः। पक्षेऽण्। युवयोः युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। (१३७१) तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ४।३।२॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। यौष्माकः।

शाल्मलिकीय इति। शाल्मलिको नाम देशः। तत्र भव इत्यर्थः। इकान्तोदाहरणमिदम्। कोपधाणपवादः। अयोमुखीय इति। 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठयोरपवादः छः।

(१३६६) कन्थापलद। ठञ्ञिठादेरपवाद इति। नगरान्ते 'रोपधेतोः' इति वुञोऽपवादः। इतरत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठयोरपवाद इति विवेकः।

(१३६७) पर्वताच्च। इत्यादि स्पष्टम्।

(१३७०) युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च। युष्मदस्मच्छब्दयोरिह शब्दस्वरूपपरत्वात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषो न भवति। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। युष्मच्छब्दादस्मच्छब्दाच्च जाताद्यर्थेषु खञ् स्यादित्यर्थः। चाच्छः। गर्वोत्तरपदादित्यधिकृतः छः चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः। पक्षेऽणिति। अन्यतरस्यां ग्रहणादिति भावः। अत्र 'युष्मदस्मदोः' इति योगो विभज्यते। आभ्यां छो भवतीत्यर्थः। 'खञ् च' इति योगान्तरम्। आभ्यां खञ् च भवतीत्यर्थः। अन्यतरस्यामिति योगान्तरम्। आभ्यां छखञौ वा स्तः, पक्षेऽणित्यर्थः। अतो न यथासङ्ख्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। युष्मदीय इति। द्विवचनान्ताद् बहुवचनान्ताच्च छः। ईयादेशः। सुब्लुकि युवादेशस्य निवृत्तिः, तस्य विभक्तौ परे विधानात्। प्रकृत्यर्थैकत्वे विभक्तेर्लुप्तत्वेऽपि त्वादेशो वक्ष्यते। अस्मदीय इति। आवयोरस्माकं वा अयमित्यर्थः।

(१३७१) अथ खञि अणि च विशेषमाह—तस्मिन्नणि च। पूर्वसूत्रे निर्दिष्टः खञ् तच्छब्देन परामृश्यते। तदाह—खञि अणि चेति। अत्र स्थानिनोरादेशयोश्च यथासङ्ख्यम्, न तु परनिमित्तयोः—तस्मिन्नणि इति व्यस्तनिर्देशात्। यौष्माकीण इति। युवयोर्युष्माकं

आस्माकः। (१३७२) तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः–तावकः । मामकीनः–मामकः । छे तु । (१३७३) प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥ मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । उत्तरपदे तु—त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः । (१३७४) अर्धाद्यत् ४ । ३ । ४ ॥ अर्ध्यः । (१३७५) परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४ । ३ । ५ ॥ परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् । (१३७६) दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ४ । ३ । ६ ॥ चाद्यत् । पौर्वार्धिकम्–पूर्वार्ध्यम् । (१३७७) ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ४ । ३ । ७ ॥ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमे अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः–पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत । (१३७८) मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥ मध्यमः । (१३७९) असाम्प्रतिके

वा अयमिति विग्रहः । खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः, आदिवृद्धिः, णत्वम् । आस्माकीन इति । आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः । अणि उदाहरति—यौष्माकः आस्माक इति ।

(१३७२) तवकममकौ । एकवचने इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम् । एकस्य वचनम्—उक्तिः एकवचनम् । एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोरिति लभ्यते । तदाह—एकार्थवाचिनोरिति । छे त्विति । एकार्थवृत्तयोर्विशेषो वक्ष्यत इति शेषः ।

(१३७३) प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । साप्तमिकमिदम् । त्वमावेकवचने इत्यनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—मपर्यन्तयोरित्यादि । त्वदीयः मदीय इति । छे सुब्लुकि तवममयोर्निवृत्तौ मपर्यन्तयोः त्वदिति मदिति च आदेशौ । विभक्तिपरकत्वाभावान्न शेषे लोपः । उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इत्युदाहरणम् ।

(१३७४) अर्धाद्यत् । अर्ध्यं इति । अर्धे जातादिरित्यर्थः । 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । बालेयार्धिकः ।

(१३७५) परावर । अर्धाद्यदिति शेष. । अवरशब्दो दन्तोष्ठ्यवकारमध्यः ।

(१३७६) दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च । अर्धादित्येव । परावरपूर्वार्धशब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव, विशिष्य विहितत्वात् ।

(१३७७) ग्रामजनपद । ननु अञ् चेत्येतावतैव चकाराट्ठञोऽनुकर्षसिद्धेः ठञ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—ठञ्ग्रहणमिति । ननु अञ् चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह—अञ् चेत्युक्त इत्यादि ।

(१३७८) मध्यान्मः । स्पष्टम् ।

४ । ३ । ९ ॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः । (१३८०) द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४ । ३ । १० ॥ समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद् द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम्—द्वैप्या । (१३८१) कालाट्ठञ् ४ । ३ । ११ ॥ कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौषसरागा' इति भारविः । समानकालीनं, प्राक्कालीनमित्यादि च । 'अपभ्रंशा एवैते' इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' (सू १३९३) इति यावत्कालाधिकारः । (१३८२) श्राद्धे शरदः ४ । ३ । १२ ॥ ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः ।

(१३७९) असाम्प्रतिके । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । मध्यादित्यनुवर्तते । तदाह—मध्यशब्दादित्यादि । सम्प्रतीत्यव्ययम् उत्कर्षापकर्षहीनत्वात्मकसाम्ये वर्तते, तैत्तिरीये 'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । पञ्चरात्रः न न्यूनः नाप्यतिरिक्तः सम इत्यर्थः । सम्प्रतिशब्दात् स्वार्थे विनयादित्वाट्ठकि साम्प्रतिकम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि तु साम्प्रतमित्यपि भवति । 'एतर्हि सम्प्रति' इति कोशादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रकृते तु साम्यं विवक्षितम् ।

(१३८०) द्वीपादनु । अनुसमुद्रमिति सामीप्ये अव्ययीभावः । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यन्तम्, विद्यमानादित्यध्याहार्यम् । तदाह—समुद्रस्य समीपे इति । द्वैप्येति । 'यञश्च' इति ङीप् तु न, अनपत्याधिकारस्थात् नेति तन्निषेधात् ।

(१३८१) कालाट्ठञ् । 'कालशब्दस्यैव न ग्रहणम् । किन्तु कालशब्दस्य कालविशेषवाचकानां च ग्रहणम्' इति 'तदस्य' परिमाणम्' 'सङ्ख्यायाः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह—कालवाचिभ्य[1] इति । सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इति । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । 'सायञ्चिरम्' इति टयुटयुलौ तु न भवतः, 'नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथा प्रयोगदर्शनात् । शार्वरस्येति । शार्वरिकस्येति भाव्यमिति भावः । अनुदितौषसेति । औषसिकेति भाव्यमिति भावः । समानेति । समानकालिकं प्राक्कालिकमिति । भाव्यमित्यर्थः । प्रामाणिका इति । केचित्तु अमुकः पुरतः परेद्युरित्यादि एतेऽपि शब्दाः अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधव इत्याहुः । इति यावदिति । व्याख्यानादिति भावः ।

(१३८२) श्राद्धे शरदः । ठञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । ननु 'कालाट्ठञ्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—ऋत्वण इति । 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति वक्ष्य-

---

१. "कालग्रहणे यथाकथञ्चिदपि कालबोधकानां ग्रहणम् । "तदस्य परिमाणम्" (५-१-५७), "संख्यायाः" (५-१-५८) इति सूत्रे यो यः काले वर्तते स कालशब्दः इति भाष्योक्तेः ।

—शब्देन्दुशेखरे नागेशः । ४-३-११ ।

शारदिकं श्राद्धम् । (१३८३) विभाषा रोगातपयोः ४ । ३ । १३ ॥ शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा । एतयोः किम् ? शारदं दधि । (१३८४) निशाप्रदोषाभ्यां च ४ । ३ । १४ ॥ वा ठञ् स्यात् । नैशिकम्-नैशम् । प्रादोषिकम्-प्रादोषम् । (१३८५) श्वसस्तुट् च ४ । ३ । १५ ॥ श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात्, तस्य तुडागमश्च । (१३८६) द्वारादीनां च ७ । ३ । ४ ॥ द्वार, स्वर, (स्वाध्याय, स्वग्राम), व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व-एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् । (१३८७) सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्[1] स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ।

भाणस्येत्यर्थः । शारदिकमिति । शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः । शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वेणैव सिद्धम् ।

(१३८३) विभाषा रोगातपयोः । ठञिति शरद इति चानुवर्तते । शारदं दधीति । ऋत्वणिति भावः ।

(१३८४) निशाप्रदोषाभ्यां च । वा ठञ् स्यादिति । शेषपूरणम् । 'कालाट्ठञ्' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।

(१३८५) श्वसस्तुट् च । तस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः । तुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः ।

(१३८६) द्वारादीनां च । 'न य्वाभ्याम्' इति सूत्रे पदान्ताभ्यामितिवर्जमनुवर्तते, 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । तदाह—एषां न वृद्धिरैजागमश्चेति । द्वारादीनां नादिवृद्धिः किन्तु यकारवकाराभ्यां पूर्वौ ऐजागमौ स्त इत्यर्थः । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वात् 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । शौवस्तिकमिति । श्वस् इत्यव्ययात् जाताद्यर्थे ठञि इकादेशे तुडागमे वकारात्पूर्वमैजागमेन औकारः । अकारस्य न वृद्धिः ।

(१३८७) सन्धिवेला । कालवृत्तिभ्य इति । 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ठञोऽपवादः । तैषमिति । तिष्ये भवादीत्यर्थः । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति

---

१. "अथ 'अण्' ग्रहणं किमर्थम् ? यथाविहितमेवोच्येत । तेनैवमुच्यमाने न प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयम् । यदि ठञ् स्यात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद्वचनप्रामाण्यात् यो विहितो न स प्राप्नोति । 'ठञ्' प्रत्ययेन बाधितत्वात् स एव भविष्यति, स च अण् च ? सन्धिवेलादिषु 'पौर्णमासी' शब्दो वृद्धः पठ्यते । स्वातिरिति नक्षत्रशब्दो वृद्धोऽस्ति । ताभ्यां परत्वात् ठञा छे बाधिते पुनर्वचनात् 'छ' एव स्यात् । तस्मात्तमपि बाधित्वा वृद्धादणेव यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरणग्रहणम्" ।

—न्यासः ।

'संवत्सरात्फलपर्वणोः' (ग सू ९२)। सांवत्सरं फलं, पर्व वा। सांवत्सरिकमन्यत्। (१३८८) प्रावृष एण्यः ४। ३। १७॥ प्रावृषेण्यः। (१३८९) वर्षाभ्यष्ठक् ४। ३। १८॥ वर्षासु साधु वार्षिकं वासः। 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (सू १४१८) इति साध्वर्थे। (१३९०) सर्वत्राण्च तलोपश्च ४। ३। २२॥ हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः। चकारात्पक्षे ऋत्वण्। हैमनम्–हैमन्तम्। (१३९१) सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युटयुलौ तुट् च ४। ३। २३॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युटयुलौ स्तः, तयोस्तुट् च। तुटः प्रागनादेशः 'अनद्यतने'–(सू २१८५)

यलोपः। तिष्ये जात इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इति लुग्वक्ष्यते। सन्धिवेलादिगणं पठति–सन्धिवेलेत्यादि। संवत्सरात्फलपर्वणोरिति। गणसूत्रमिदम्।

(१३८८) प्रावृष एण्यः। ऋत्वणोऽपवादः। प्रावृषेण्य इति। प्रावृट् वर्षर्तुः। तत्र भवादिरित्यर्थः। जाते तु ठप् वक्ष्यते। प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम्।

(१३८९) वर्षाभ्यष्ठक्। तृतीयतौ वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः 'अप्सुमनः-समा-सिकतावर्षाणां बहुत्वम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात्। 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः। वर्षाशब्दाज्जाताद्यर्थे ठगित्यर्थः। वर्षासु साध्विति। हितकारीत्यर्थः। ननु 'तत्र साधुः' इति साध्वधिकारस्य शेषाधिकारबहिर्भूतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयं प्रत्यय इत्यत आह—कालादिति। साध्वर्थे इति। साध्वर्थेऽपि ठगित्यर्थः। अस्य जाताद्यर्थेषु शैषिकेष्वन्तर्भावादिति भावः।

(१३९०) सर्वत्राण्च। छन्दसीत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्र ग्रहणम्। लोके वेदे चेत्यर्थः। 'हेमन्ताच्च' इति पूर्वसूत्रात् हेमन्तादित्यनुवर्तते। तदाह—हेमन्तादित्यादिना। ननु 'सर्वत्राण् तलोपश्च' इत्येव सिद्धे प्रथमचकारो व्यर्थं इत्यत आह—चकारादिति। हैमनमिति। हेमन्तेत्यत्र तकारात्प्राक् नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ। तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु अकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा न टिलोपः। हैमन्तमिति। ऋत्वणि रूपम्। अत्र न तलोपः, तस्य एतत्सूत्रप्रतिपदोक्तानां सन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः।

(१३९१) सायञ्चिरम्। चतुर्भ्य इति। सायं चिरं प्राह्णे प्रगे इत्येभ्यः इत्यर्थः। कालवाचिभ्य इति। 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। तयोरिति। ट्यु-ट्युलोरित्यर्थः। ननु सायन्तनमित्यादौ कथं योरनादेशः। 'युवोरनाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम्। अङ्गात्परयोः यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयेते। प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि यु इत्यस्य अङ्गात्परत्वाभावादनादेशो न सम्भवति। न च 'यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन

इत्यादि निर्देशात्। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। दोषातनम्। दिवातनम्। 'चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः' (वा २८४२)। चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्। 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा २८४४) अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। 'अन्ताच्च' (वा २८४५) अन्तिमम्। (१३९२) विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ४। ३। २४॥ आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च। पक्षे ठञ्। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम्। 'घकालतनेषु—' (सू ९७५) इत्यलुक्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम्। अपराह्णतनम्। पौर्वाह्णिकम्। आपराह्णिकम्। (१३९३) तत्र जातः ४। ३। २५॥ सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयः।

त्यु इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्याङ्गात् परत्वं निर्बाधमिति वाच्यम्, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया योरेवाऽनादेशाप्राप्तेः। तस्य च तुटा व्यवहितत्वादङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—तुटः प्रागनादेशे इति। कुत इत्यत आह—अनद्यतने इत्यादिनिर्देशादिति। आदिना 'घकालतनेषु' इत्यत्र तनेति ग्राह्यम्। सायन्तनमिति। 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोर्घञि सायशब्दो दिवसावसाने रूढः। तस्मात् ट्युट्युलौ, तयोरनादेशे तुट्, प्रकृतेर्मान्तत्वं निपात्यते। यत्तु सायमिति स्वरादिपठितमव्ययं, तस्याव्ययत्वादेव ट्युट्युलौ सिद्धौ। चिरन्तनमिति। अत्रापि प्रकृतेर्मान्त्वत्वं निपात्यते। अस्मादेव लिङ्गाच्चिरमित्यस्याव्ययेषु पाठः अप्रामाणिक इति गम्यते। प्राह्णेतनमिति। प्राह्णः सोढोऽस्येति विग्रहः, 'तदस्य सोढम्' इत्यर्थस्य निर्देक्ष्यमाणत्वात्। प्राह्णे जातः इत्याद्यर्थे तु 'घकालतनेषु' इति अलुकैव एदन्तत्वं सिद्धम्। प्रगेतनमिति। प्रगच्छतीति प्रगः, तस्मिन् जातादिरित्यर्थः। यत्तु प्रगे इत्यव्ययमेदन्तं प्रातरित्यर्थे तस्य त्वव्ययत्वादेव सिद्धम्। अव्ययेभ्य उदाहरति—दोषातनमिति। दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रौ। दिवातनमिति। दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्नि। चिरपरुदिति। चिर, परुत्, परारि—एभ्यः 'त्न' प्रत्यय इत्यर्थः। चिरत्नमिति। ट्युट्युलोरेव प्राप्तयोर्वचनम्। त्नप्रत्ययपक्षे मान्तत्वं न भवति, ट्युट्युल्भ्यां तस्य सन्नियोगशिष्टत्वात्। परुदिति परारीति चाव्ययं पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमाद्वर्तते। अग्रादीति। वार्तिकमिदम्। अग्र, आदि, पश्चात् एभ्यः डिमच् स्यादित्यर्थः। पश्चिममिति। 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः। अन्ताच्च। इदमपि वार्तिकम्।

(१३९२) विभाषा पूर्वाह्ण। पक्षे ठञिति। तथा सति न तुट्, तस्य ट्युट्युल्भ्यां सन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः। तदेवं 'राष्ट्रावार' इत्यारभ्य एतदन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः प्रत्ययविशेषाः अनुक्रान्ताः।

अथ तेषां प्रत्ययानामर्थविशेषान् प्रकृतीनां च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते—(१३९३) तत्र जातः। सप्तमीसमर्थादिति। सप्तम्यन्तात्कृतसन्धेरित्यर्थः। तत्रेत्यनेन

यश्च स्युः। स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः। औत्सः। राष्ट्रियः। अवारपारीणः इत्यादि। (१३९४) प्रावृषष्ठप् ४।३।२६॥ एण्यस्यापवादः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः। (१३९५) संज्ञायां शरदो वुञ् ४।३।२७॥ ऋत्वणोऽपवादः। शारदकाः दर्भविशेषाः, मुद्गविशेषाश्च। (१३९६) उत्तरपदस्य ७।३।१०॥ अधिकारोऽयम्। 'हनस्तः—' (सू २५७४) इत्यस्मात्प्राक्। (१३९७) अवयवादृतोः ७।३।११॥ अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात् किम्? पूर्वासु वर्षासु भवः—पौर्ववार्षिकः। 'ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्' (वा ५६०) इति तदन्तविधिः सर्वत्र। इह तु न, अव-

---

सप्तम्यन्तस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वादिति भावः। अणादय इति। अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा इत्यर्थः। घादय इति। 'राष्ट्रावारपार' इत्यादिभिः विशेषविहिता इत्यर्थः।

(१३९४) प्रावृषष्ठप्। ठपः पित्त्वम्। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्वरार्थम्। एण्यस्येति। 'प्रावृष एण्यः' इति विहितस्येत्यर्थः। एवं च 'प्रावृष एण्यः' इति सूत्रं जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति।

(१३९५) सञ्ज्ञायां शरदो वुञ्। सञ्ज्ञायामित्येतत् 'कृतलब्धक्रीत' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति केचिदिति वृत्तिकृतः।

(१३९६) उत्तरपदस्य। अधिकारोऽयमिति। सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एतदादिसूत्राणि।

(१३९७) अवयवादृतोः। पूर्वपदादिति। परस्येति शेषः। ऋतुवाचिन इति। उत्तरपदस्येति शेषः। पूर्ववार्षिक इति। ऋतुविशेषे वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः। वर्षाणां पूर्वं पूर्ववर्षाः, तत्र जात इत्यर्थः। 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः। अपरहैमन इति। हेमन्तस्यापरम् अपरहेमन्तः। तत्र जातादिरित्यर्थः। एकदेशिसमासः। 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इत्यण्, तलोपश्च, उत्तरपदादिवृद्धिः। पूर्वासु वर्षास्विति। 'तद्धितार्थे' इति समासः। आदिवृद्धिरेव न तूत्तरपदादिवृद्धिः, पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाभावात्। ननु कथमिह 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्, तत्राह—ऋतोरिति। अवयववाचकानां शब्दानामुपरि स्थिताद् ऋतुवाचकात् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने कर्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यस्थितवचनेन पूर्वत्र पूर्वमुदाहृते उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थः। तथा च पूर्ववार्षिक इत्यत्र पूर्वहैमन इत्यत्र चोदाहरणे 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक् 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यण्तलोपौ च सिध्यन्ति। इह तु नेति। प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्नास्ति। पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरणेन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाभावादित्यर्थः। ततश्च प्रत्युदाहरणे पौर्ववार्षिक

यवत्वाभावात् । (१३९८) सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ७ । ३ । १२ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्योः–' (सू १३४८) इति वुञ् । 'सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य' (वा ५५१) इति तदन्तविधिः । (१३९९) दिशोऽमद्राणाम् ७ । ३ । १३ ॥ दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् ? पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणाम् किम् ? पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । (१४००) प्राचां ग्रामनगराणाम् ७ । ३ । १४ ॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे–पूर्वपाटलिपुत्रकः । (१४०१) पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करात्

इत्यत्र 'कालाट्ठञ्' इति ठञेव, न तु ठक्, स्वरे विशेषः । पौर्वहैमन्तिक इत्यत्रापि ठञेवेति भावः ।

(१३९८) सुसर्वार्धाज्जनपदस्य । सु, सर्व, अर्ध इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थः । उत्तरपदस्य वृद्धिरिति । शेषपूरणम् । सुपाञ्चालक इति । सुपञ्चालेषु जात इत्यर्थः । जनपदेति । 'जनपदतदवध्योः' इत्यनुवृत्तौ अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञित्यर्थः । ननु 'अवृद्धादपि' इति प्रत्ययविधौ कथं तदन्तविधिरित्यत आह—सुसर्वेति । सु, सर्व, अर्ध, दिक्शब्द एभ्यः परस्य जनपदवाचिनः उपरि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरित्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यपठितवचनेन तदन्तविधिरित्यर्थः ।

(१३९९) दिशोऽमद्राणाम् । अमद्राणामिति च्छेदः । दिग्वाचकादिति । परस्येति शेषः । जनपदवाचिन इति । मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम् । वृद्धिरिति । आदेरिति शेषः । पौर्वपञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यञ् । ननु 'सुसर्वार्धदिशो जनपदस्यामद्राणाम्' इत्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह–योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव सम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पर्युदासः प्रसज्येतेति इहार्थोऽपीत्येके ।

(१४००) प्राचां ग्रामनगराणाम् । दिश इति । दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेर्वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यामिति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । अण् । संज्ञात्वात् 'दिक्पूर्वपदात्' इति ञो न । समुदायस्य ग्रामनामत्वेऽपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः । नगरेति । उदाहरणसूचनम् । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । 'पूर्वापरप्रथम' इति समासः । 'अनुवृद्धादपि' इति वुञ् । यद्यपि पाटलिपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिर्वृद्धिरेव । तथापि पूर्वपदस्य वृद्धिनिवृत्तिः फलम् ।

(१४०१) पूर्वाह्णापराह्ण । पूर्वाह्णकः अपराह्णकः इति । पूर्वाह्णे अपराह्णे च

वुन् ४ । ३ । २८ ॥ पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः । (१४०२) पथः पन्थ च ४ । ३ । २९ ॥ पथि जातः पन्थकः । (१४०३) अमावास्याया वा ४ । ३ । ३० ॥ अमावास्यकः—आमावास्यः । (१४०४) अ च ४ । ३ । ३१ ॥ अमावास्यः । (१४०५) सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ४ । ३ । ३२ ॥ सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । (१४०६) अणञौ च ४ । ३ । ३३ ॥ क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः । (१४०७) श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाऽषाढाबहुलाल्लुक् ४ । ३ । ३४ ॥ एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । (१४०८) लुक्तद्धितलुकि १ । २ । ४९ ॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः इत्यादिः । 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' (वा २८५७) । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां 'लुक्तद्धितलुकि' इति लुकि

जात इत्यर्थः । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । ट्युट्युलोः ठञश्च विकल्पस्तु जातादन्यार्थे सावकाश इति भावः । आर्द्रकः मूलक इति । आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः ।

(१४०२) पथः पन्थ च । पथिन्शब्दात् वुन् स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्च ।

(१४०३) अमावास्याया वा । वुनिति शेषः । पक्षे सन्धिवेलादित्वादण् । एकदेशविकृतन्यायादमावस्याशब्दादप्ययं विधिः ।

(१४०४) अ च । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । आदिवृद्ध्यभावः प्रयोजनम् ।

(१४०५) सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । सिन्धुक इति । सिन्धौ जात इत्यर्थः । कच्छादीति । 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यणि 'मनुष्यतत्स्थयोश्च' इति वुञि च प्राप्ते अयं कन्विधिरित्यर्थः । अपकरक इति । अपकरे जात इत्यर्थः । अणि प्राप्ते इति । कन्विधिरिति शेषः ।

(१४०६) अणञौ च । क्रमात् स्त इति । सिन्ध्वपकराभ्यामिति शेषः ।

(१४०७) श्रविष्ठा । एभ्य इति । श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा, बहुला एतेभ्य इत्यर्थः । जातार्थेति । प्रकरणलभ्यमिदम् । स्वातिशब्दः ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ । दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति धातौ माधवः । कृत्तिकावाचिबहुलाशब्दष्टाबन्तः । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः ।

(१४०८) लुक् तद्धितलुकि । प्रथमस्य द्वितीये इदं सूत्रम् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । श्रविष्ठ इति । ऋत्वणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र अप्रधानमेवोपसर्जनम्, न तु शास्त्री-

कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् पुनर्ङीष् । 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ' (वा २८५८)। स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा । 'श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः' (वा १८५९)। अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः । (१४०९) जे प्रोष्ठपदानाम् ७ । ३ । १८ ॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् ? प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्

यम्, असम्भवादिति भावः । फल्गुन इति । फल्गुन्यां जात इत्यर्थः । अणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । इत्यादीति । अनुराधासु जातः अनुराधः । नक्षत्राणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । एवमग्रेऽपि । 'अनुराधान् हविषा वर्धयन्त' इत्यादौ छान्दसं पुंस्त्वम् । स्वात्यां जातः स्वातिः । तिष्ये जातः तिष्यः । पुनर्वस्वोर्जातः पुनर्वसुः । हस्ते जातो हस्तः । विशाखयोर्जातः विशाखः । अषाढासु जातः अषाढः । बहुलासु जातः बहुलः । चित्रेति । चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः[१] । रेवती रोहिणीति । जातायां नक्षत्राणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थगतस्त्रीत्वे पुनर्ङीष् । ननु रेवतीनक्षत्रे रोहिणीनक्षत्रे इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्यां कथं ङीषित्यत आह—आभ्यामिति । रेवतीरोहिणीशब्दाभ्यामित्यर्थः । परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्येति शेषः । आकृतिगणत्वादिति । स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थवृत्त्योरनयोः पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । स्त्रियामित्येवेति । तथा भाष्यादिति भावः । फल्गुनी, अषाढा इत्याभ्यां क्रमात् टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः । फल्गुनीति । फल्गुन्योर्जातेत्यर्थः । नक्षत्राणोऽपवादः टप्रत्ययः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । जातार्थस्त्रीत्वे टित्त्वात् ङीप् । अषाढेति । अषाढासु जातेत्यर्थः । नक्षत्राणोऽपवादः अन् । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । जातार्थे स्त्रीत्वे टाप् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना टानोर्लुक् तु न, विधानसामर्थ्यात् । छण्वक्तव्य इति । नक्षत्राणोऽपवादः । विधिसामर्थ्यादस्यापि न लुक् । अस्त्रियामपीति । अत्र स्त्रियामिति न सम्बध्यते, भाष्ये तथोदाहरणादिति भावः । श्राविष्ठीय इति । श्रविष्ठासु जात इत्यर्थः । छण्, ईयः, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । णित्त्वादादिवृद्धिः । आषाढीय इति । अषाढासु जात इत्यर्थः ।

(१४०९) जे प्रोष्ठपदानाम् । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । तदाह–जे प्रोष्ठपदानामिति । जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः । तदाह—जातार्थे इति । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह—बहुवचनेति । भाद्रपाद इति । भद्रपदासु जात इत्यर्थः ।

---

१. "तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । न च वक्तव्यम् । किं कारणम् ! नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुक्—इत्येवमत्र लुग् भविष्यति" ।
—महाभाष्यम् । ४-३-३४ ।

पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः । (१४१०) स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ४ । ३ । ३५ ॥ एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । 'विभाषा सेना—' (सू ८२८) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । (१४११) वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ४ । ३ । ३६ ॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः–वात्सशालः इत्यादि । 'जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा ङिद्वक्तव्यः' (वा २६९०) । शातभिषजः–शातभिष –शतभिषक् । (१४१२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४ । ३ । ३७ ॥ जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः–रौहिणः । (१४१३) कृतलब्धक्रीतकुशलाः ४ । ३ । ३८ ॥ 'तत्र' इत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो

(१४१०) स्थानान्तगोशाल । एभ्य इति । स्थानान्त, गोशाल, खरशाल एतेभ्य इत्यर्थः । गोस्थान इति । गोस्थाने जात इत्यर्थः । गोशाल इति । गोशाले जात इत्यर्थः । एवं खरशालः । सर्वत्र अणो लुकि नादिवृद्धिः । ननु शालाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ह्रस्वनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह— विभाषा सेनेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुक् ।

(१४११) वत्सशालाभिजित् । एभ्य इति । वत्सशाला, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज् इत्येभ्य इत्यर्थः । परस्येति शेषः । इत्यादीति । अभिजिति जातः आभिजितः—अभिजित् । अश्वयुजोर्जातः आश्वयुजः–अश्वयुक् । शतभिषजि जातः शातभिषजः–शतभिषक् । जातार्थे इति । 'कालाट्ठञ्' इति ठञा निवर्तित औत्सर्गिकोऽण् सन्धिवेलादिसूत्रेण पुनरुत्थितो ङिद्वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं दृष्टम् । शातभिष इति । अणि ङित्त्वपक्षे टिलोपः ।

(१४१२) नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । रोहिण इति । रोहिण्यां जात इत्यर्थः । नक्षत्राणो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । न च तथा सति तकारस्य नकारोऽपि निवर्तेतेति वाच्यम् । न हि रोहितशब्दोऽयं वर्णविशेषवाचकः, येन 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीपो निवृत्तौ नकारोऽपि निवर्तेत । किन्तु रोहिणीशब्दोऽयमव्युत्पन्नो नक्षत्रविशेषे रूढः । 'रोहिणी नक्षत्रे' इति गौरादिपाठात् ङीष् । अत एव 'रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता' इत्यादौ अन्तोदात्तत्वं श्रूयमाणं न विरुध्यते । अन्यथा 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति आद्युदात्तत्वं स्यादित्यलम् ।

(१४१३) कृतलब्ध । तत्रेत्येवेति । 'तत्र जातः' इत्यतस्तत्रेत्येवानुवर्तते । जात इति तु निवृत्तमित्यर्थः । तथा च कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वेत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । स्रौघ्न इति । औत्सर्गिकोऽण् । राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यप्युदाहार्यम् ।

वा स्रौघ्नः । (१४१४) प्रायभवः ४ । ३ । ३९ ॥ तत्र इत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । (१४१५) उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ४ । ३ । ४० ॥ औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः । (१४१६) सम्भूते ४ । ३ । ४१ ॥ स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः । (१४१७) कोशाड्ढञ् ४ । ३ । ४२ ॥ कौशेयं वस्त्रम् । (१४१८) कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ४ । ३ । ४३ ॥ हेमन्ते साधुर्हैमनः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । (१४१९) उप्ते च ४ । ३ । ४४ ॥ हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । (१४२०) आश्वयुज्या वुञ् ४ । ३ । ४५ ॥ ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ताः आश्वयुजकाः माषाः । (१४२१) ग्रीष्मवसन्तादन्यतर-

---

(१४१४) प्रायभवः । तत्रेत्येवेति । प्रायभव इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्—बाहुल्येनेति । तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात् व्याख्यातमिदं भाष्ये ।

(१४१५) उपजानूपकर्णं । प्रायभव इत्यर्थं उपजानु उपकर्ण उपनीवि इत्येभ्यः ठगित्यर्थः । उपजान्वादिषु सामीप्येऽव्ययीभावः । औपजानुक इति । जानुनः समीपमुपजानु । तत्र प्रायभव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः । औपकर्णिक इति । कर्णस्य समीपमुपकर्णम्, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । औपनीविक इति । नीवेः समीपमुपनीवि, तत्र प्रायभव इत्यर्थः ।

(१४१६) सम्भूते । तत्रेत्येव । सप्तम्यन्तात्सम्भूतेऽर्थे अणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । सम्भवः सम्भावना ।

(१४१७) कोशाड्ढञ् । कौशेयं वस्त्रमिति । कृमिविशेषकोशस्य विकार इत्यर्थः, 'विकारे कोशाड्ढञ्' इति वार्तिकात् ।

(१४१८) कालात् साधुपुष्प्यत् । तदेत्येव । साधुः, पुष्प्यत्, पच्यमानम् इत्यर्थेषु सप्तम्यन्ताद्यथा विहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'पुष्प विकसने' दैवादिकात् लटः शतरि पुष्प्यदिति भवति । हैमनः प्राकार इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणि तलोपः । वासन्त्य इति । 'टिड्ढ' इति ङीप् । शारदा इत्यत्र ऋत्वण् । 'तत्र भवः' इति यावत् कालादित्यनुवर्तते ।

(१४१९) उप्ते च । तत्रेत्येव कालवाचिनः सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । उप्यन्त इति । 'डुवप् बीजसन्ताने' भूतकालस्त्वविवक्षित इति भावः ।

(१४२०) आश्वयुज्या वुञ् । तत्रोप्त इत्येव । सप्तम्यन्तादाश्वयुजीशब्दात् उप्तेऽर्थे वुञ् स्यादित्यर्थः । ठञोऽपवाद इति । 'कालाट्ठञ्' इति विहितस्येत्यर्थः । आश्वयुजका माषा इति । अश्वयुग्भ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रोप्ता इत्यर्थः ।

स्याम् ४।३।४६॥ पक्षे ऋत्वण्। ग्रैष्मकम्-ग्रैष्मम्। वासन्तकम्-वासन्तम्। (१४२२) देयमृणे ४।३।४७॥ 'कालात्' इत्येव। मासे देयमृणं मासिकम्। (१४२३) कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ४।३।४८॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी। तत्र देयमृणं कलापकम्। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः। तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः। यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलन्ति, तत्र देयमृणमश्वत्थकम्। यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकम्। (१४२४) ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ४।३।४९॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्। (१४२५) संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ४।३।५०॥ चाद् वुञ्। सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्-आग्रहायणकम्। (१४२६) व्याहरति मृगः ४।३।५१॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति-नैशो मृगः-नैशिकः। (१४२७) तदस्य सोढम् ४।३।५२॥ 'कालात्' इत्येव। निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः-नैशः। (१४२८) तत्र भवः ४।३।५३॥ स्रुघ्ने

(१४२१) ग्रीष्मवसन्तात्। ग्रीष्मात् वसन्ताच्च सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ् वेत्यर्थः।

(१४२२) देयमृणे। कालादित्येवेति। तत्रेत्यप्यनुवर्तते। वुञिति निवृत्तम्। सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः देयमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। तस्मिन् देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थः। मासिकमिति। 'कालाट्ठञ्'।

(१४२३) कलाप्यश्वत्थ। कलापिन्, अश्वत्थ, यवबुस एभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयमृणमित्यर्थे वुन् स्यादित्यर्थः। कलापकमिति। वुन्। अकादेशः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ इति। विकारप्रत्ययस्य फले लुगिति भावः। अश्वत्थशब्दस्य प्लक्षादित्वे तु ततः 'प्लक्षादिभ्योऽण्' इति फले अणो विधानसामर्थ्यात् लुगभावे अश्वत्थशब्दः फले लाक्षणिक इति भावः।

(१४२४) ग्रीष्मावरसमाद् वुञ्। समाशब्दो वत्सरे नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनः। ग्रीष्म अवरसमा अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। तत्र देयमृणमित्यर्थे आभ्यां वुञित्यर्थः। आवरसमकमिति। अवरासु समासु देयमृणमित्यर्थः। 'तद्धितार्थ' इति समासः।

(१४२५) संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च। देयमृणमित्यर्थे सप्तम्यन्तादिति शेषः। सन्धिवेलादिगणे 'संवत्सरात् फलपर्वणोः' इति पठितम्। तत्र फले देयर्णत्वेन विवक्षिते प्राप्तः अण् अनेन ठञा बाध्यते।

(१४२६) व्याहरति मृगः। तत्र कालादित्येव। देयमृणे इति निवृत्तम्।

(१४२७) तदस्य सोढम्। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। सोढमित्यस्य अभ्यस्तमित्यर्थः। नैशिकः नैशः इति। 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यणठञौ।

भवः स्रौघ्नः। राष्ट्रियः। (१४२९) दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥ दिश्यम्। वर्ग्यम्। (१४३०) शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५ ॥ दन्त्यम्। कण्ठ्यम्। (१४३१) प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४ ॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च। सुह्मनगरे भवः—सौह्मनागरः। पौण्ड्रनागरः। प्राचाम् किम् ? मद्रनगरम् उदक्षु, तत्र भवो माद्रनगरः। (१४३२) जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ७ । ३ । २५ ॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य तु वा ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्–कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्–वैश्वधैनवम्। सौवर्णवलजम्–सौवर्णवालजम्। (१४३३) दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ४ । ३ । ५६ ॥ दार्तेयम्। कौक्षेयम्।

(१४२८) तत्र भवः। कालादिति निवृत्तम्। अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। भवनं सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः। स्रौघ्न इति। औत्सर्गिकोऽण्। राष्ट्रिय इति। 'राष्ट्रावार' इति घः।

(१४२९) दिगादिभ्यो यत्। भवः इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः। दिश्यमिति। दिशि भवमित्यर्थः।

(१४३०) शरीरावयवाच्च। भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः। दन्त्यमिति। दन्ते भवमित्यर्थः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। एवं कण्ठ्यम्।

(१४३१) प्राचां नगरान्ते। अङ्गस्येत्यधिकृतं नगरान्ते इति सप्तम्यनुरोधेन सप्तम्या विपरिणम्यते। 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृतम्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इति सूत्रात्पूर्वपदस्येत्यनुवर्तते। तदयमर्थः। प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते इति। सुह्मनगरमिति पुण्ड्रनगरमिति च प्राग्देशस्य पूर्वान्तावधिः। मद्रनगरं उदक्ष्विति। उदग्देशे मद्रनगरं नाम किञ्चिन्नगरमस्तीत्यर्थः।

(१४३२) जङ्गलधेनु। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति। जङ्गल, धेनु, वलज इत्यन्तस्येत्यर्थः। कुरुजङ्गल इति। भवमिति शेषः। कुरुजङ्गलादिशब्दाः देशविशेषेषु।

(१४३३) दृतिकुक्षि। भव इत्यर्थे दृति, कुक्षि, कलशि, वस्ति, अहि—इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः। दार्तेयमिति। दृतौ भवमित्यर्थः। ढञ्, एयः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्। दृतिश्चर्मभस्त्रिका। कौक्षेयमिति। धूमादित्वाद् वुञि प्राप्ते ठञ्। कलशिर्घटः। 'कलशिर्मथनपात्रम्' इत्यमरव्याख्यातारः। 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः। तत्र भवो वास्तेयः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। सत्तायां धने चेति न्यासकारो हरदत्तश्च। तत्र भव आस्तेयः। अहिः सर्पः, तत्र भवः आहेयः।

कलशिर्घटः, तत्र भवं—कालशेयम्। (१४३४) ग्रीवाभ्योऽण् च ४।३।५७॥ चाड्ढञ्। ग्रैवेयम्–ग्रैवम्। (१४३५) गम्भीराञ्ज्यः ४।३।५८॥ गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा २८६८)। पाञ्चजन्यम्[1]। (१४३६) अव्ययीभावाच्च ४।३।५९॥ परिमुखं भवं पारिमुख्यम्। 'परिमुखादिभ्य एवेष्यते' (वा २८६६)। नेह, औपकूलः। (१४३७) अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ४।३।६०॥ 'अव्ययीभावात्' इत्येव। वेश्मनीत्यन्तर्वेश्मम्। तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गणिकम्। 'अध्यात्मादेष्ठञिष्यते' (वा २८६९)। अध्यात्मं भवम्–आध्यात्मिकम्। (१४३८) अनुशतिकादीनां च ७।३।२०॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम्। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। अध्यात्मादिराकृति-

---

(१४३४) ग्रीवाभ्योऽण् च। 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः। ग्रीवाशब्दोऽयं धमनीसङ्घे वर्तते। तत्र उद्भूतावयवभेदसङ्घविवक्षायां बहुवचनान्तात्प्रत्यय इति सूचयितुं बहुवचनम्। तिरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनान्तादप्यण्ढञौ स्त एव।

(१४३५) गम्भीराञ्ज्यः। गाम्भीर्यमिति। यञ् विधौ तु स्त्रियां 'प्राचां ष्फ-तद्धितः' इति ष्फः स्यात्।

(१४३६) अव्ययीभावाच्च। ञ्य इति शेषः। परिमुखादिभ्य इति। यद्यपीदं वार्तिकं भाष्ये न दृष्टम्, तथापि दिगादिगणपाठानन्तरं परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहा-व्ययीभावपदं परिमुखादिपरमिति गम्यते। न ह्यष्टाध्याय्यां परिमुखादिगणस्य कार्यान्तर-मस्ति। औपकूल इति। उपकूलं भव इत्यर्थः। अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावात् न ञ्यः।

(१४३७) अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्। वेश्मनीत्यन्तर्वेश्ममिति। विभक्त्यर्थे अव्ययी-भावः। 'अनश्च' इति टच्। आन्तर्वेश्मिकमिति। ठञ्, इकः, सुब्लुक्, टिलोपः, आदि-वृद्धिः। आन्तर्गणिकमिति। गणे इत्यन्तर्गणम्। तत्र भवमित्यर्थः। आध्यात्मिकमिति। आत्मनीत्यध्यात्मम्। तत्र भवमित्यर्थः।

(१४३८) अनुशतिकादीनां च। आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य, पूर्वपदस्य चेत्य-धिकारे इदं सूत्रम्। तदाह—एषामिति। आधिदैविकमिति। देवेष्वित्यधिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः। ठञि उभयपदवृद्धिः। आधिभौतिकमिति। भूतेष्वित्यधिभूतम्। तत्र भव-

---

१. भगवतः श्रीकृष्णस्य शङ्खः—

नैवाद्राक्षमहं देव दैत्यः पञ्चजनो महान्। अन्तर्जलचरः कृष्ण, शङ्खरूपधरोऽसुरः॥
आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः। जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकम्॥
तदङ्ग-प्रभवं शङ्खं प्रदध्मौ स हलायुधः। शङ्खनिर्हादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः॥

—श्रीमद्भागवतम् १०-४५।४०-४२

गणः । (१४३९) देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ७ । ३ । १ ॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरचः आत् ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवाः- दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः-शांशपश्चमसः । 'पलाशादिभ्यो वा' (सू १५२१) इत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । (१४४०) ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४ । ३ । ६१ ॥ ठञ् स्यात् । अव्ययीभावात् इत्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । (१४४१) जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४।३ । ६२ ॥ जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । (१४४२) वर्गान्ताच्च ४।३।६३ ॥ कवर्गीयम् । (१४४३) अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ४ । ३ । ६४ ॥ पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः-मद्वर्गीणः- मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः । (१४४४) कर्णललाटात्कनलङ्कारे ४ । ३ । ६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका । (१४४५) तस्य व्याख्यान इति च व्याख्या-

---

मित्यर्थः । ऐहलौकिकमिति । इहलोके भवमित्यर्थः । पारलौकिकमिति । परलोके भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञि उभयपदवृद्धिः ।

(१४३९) देविका । आदिवृद्धिप्रकरणे इदं सूत्रम् । एषामिति । देविका, शिंशपा, दित्यवाह्, दीर्घसत्र, श्रेयस् इत्येषामित्यर्थः । वृद्धिप्राप्ताविति । आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन आदेरच आकारः स्यादित्यर्थः । दाविकमिति । देविका नाम नदी, तस्यां भवमित्यर्थः । दाविकाकूला इति । उत्तरपदवृद्धिभ्रमनिरासाय इदमुदाहरणम्, अस्य सूत्रस्य तदधिकारबहिर्भूतत्वादिति भावः । शांशप इति । इकारस्य आकारः, अञि वृद्धिः, शिंशपाशब्दस्य पलाशादौ पाठात् पाक्षिकोऽञ् । तदभावेऽणित्यर्थः । दात्यौहमिति । दित्यवाह् शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । इकारस्य आदिवृद्ध्यपवादः आकारः । दार्घसत्रमिति । 'तस्येदम्' इत्यण् आदेरीकारस्य आकारः । श्रायसमिति । तत्र भव इत्यणि एकारस्य आकारः ।

(१४४०) ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ठञ् स्यादिति । 'अन्तः पूर्वपदात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।

(१४४१) जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः ।

(१४४२) वर्गान्ताच्च । कवर्गीयमिति । कादिवर्गे भवमित्यर्थः ।

(१४४३) अशब्दे । वर्णान्तात् छ इति शेषः । मद्वर्ग्यः, मद्वर्गीण इति । मत्पक्षे भव इत्यर्थः ।

(१४४४) कर्णललाटात् । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । कर्णिका ललाटिकेति । कर्णे ललाटे भवोऽलङ्कारः इत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम् ।

तव्यनाम्नः ४ । ३ । ६६ ॥ सुपां व्याख्यानः—सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । (१४४६) बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ४ । ३ । ६७ ॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः । (१४४७) क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४ । ३ । ६८ ॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । (१४४८) अध्यायेष्वेवर्षेः

(१४४५) तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यानो ग्रन्थः, करणे ल्युट् । तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यातव्यग्रन्थप्रतिपादकात् षष्ठ्यन्तात् भव इत्यर्थे च सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । चकारः 'तत्र भवः' इत्यस्य समुच्चयार्थः । सौप इति । औत्सर्गिकोऽण् । तैङ इति । तिङां व्याख्यानो ग्रन्थ इत्यर्थः । कार्त इति । कृतां व्याख्यान इत्यर्थः । अणि आदिवृद्धौ रपरत्वम् । भवार्थ उदाहरति—सुप्सु भवं सौपमिति । न च 'तस्येदम्' 'तत्र भवः' इत्याभ्यामेव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अर्थद्वयनिर्देशस्य अपवादभूतवक्ष्यमाणठञादिविधानायावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्[1] ।

(१४४६) बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । अन्तोदात्ताद् बह्वचः उक्तविषये ठञ् स्यात् । अणोऽपवादः ।

(१४४७) क्रतुयज्ञेभ्यश्च । सोमेति । सोमलताद्रव्यकयागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च प्रसिद्ध इत्यर्थः । तर्ह्यन्यतरग्रहणं व्यर्थम्, बहुवचनेन स्वरूपग्रहणनिवृत्तेरित्यत आह—तत्रेति । गृह्यन्त इति । ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः, यज्ञशब्देन तदितरा यागाः विवक्षिता इति भावः । एवञ्च सोमयागविशेषवाचिभ्यः, तदितरयागविशेषवाचिभ्यश्च उक्तविषये ठञित्यर्थः । पाकयज्ञिक इति । औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्थालीपाकादयः पाकयज्ञाः । तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । नावयज्ञिक इति । नूतनद्रव्यकः आग्रयणाख्यः यज्ञः नवयज्ञः । ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयशब्दो मध्योदात्तः तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । यद्यपि अग्निष्टोमशब्दः अन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः । नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासः, समासस्वरेणान्तोदात्त एव, तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परत्वात् प्रवर्तत इति न दोषः ।

---

१. "किमर्थं भव-व्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ? भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्यामीति । किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् । कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । एकस्तत्र भव इति । अपरस्तस्येदमिति" । महाभाष्यम् ।

४ । ३ । ६९ ॥ ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा—वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् ? वासिष्ठी ऋक् । (१४४९) पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ४।३। ७० ॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । ततः ष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः । (१४५०) छन्दसो यदणौ ४ । ३ । ७१ ॥ छन्दस्यः—छान्दसः । (१४५१) द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ४ । ३ । ७२ ॥ द्व्यचः—ऐष्टिकः, (शैषिकः), पाशुकः । ऋतः—चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः इत्यादि । (१४५२) अणृगयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ ठञादेरपवादः । आर्गयनः ।

(१४४८) अध्यायेष्वेवर्षेः । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठ इति । लक्षणयेति भावः । वासिष्ठिकोऽध्याय इति । कश्चित् ग्रन्थविशेषोऽयम् । वासिष्ठी ऋगिति । ऋचः अध्यायसमाख्याभावात् न ठञिति भावः ।

(१४४९) पौरोडाश । उक्तविषये इति शेषः । पुरोडाशेति । पुरोडाशशब्दसहितो मन्त्रः लक्षणया पुरोडाश[1] इत्युच्यत इत्यर्थः । स एव पौरोडाश इति । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणिति भावः । पौरोडाशिक इति । पौरोडाशात् ष्ठनि रूपम् । पुरोडाशिक इति । पुरोडाशशब्दात् ष्ठनि रूपम् । षित्त्वात् ङीष् । पौरोडाशिकी—पुरोडाशिकी ।

(१४५०) छन्दसो यदणौ । तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । छन्दस्यः छान्दस इति । 'छन्दसां व्याख्यानः' तत्र भवो वा ।

(१४५१) द्व्यजृद् । द्व्यच्, ऋत्, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नामन्, आख्यात एभ्यः ठक् स्यात् तस्य व्याख्याने तत्र भवे च । शैषिक इति । शेषस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । पाशुक इति । पशुयागप्रतिपादकग्रन्थः पशुः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । उकः परत्वात् ठस्य कः । ऋत इति । उदाह्रियत इत्यर्थः । चातुर्होतृक इति । 'चित्तिः स्रुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चतुर्होतारस्तैत्तिरीये प्रसिद्धाः । तेषां व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । ब्राह्मणिकः, आर्चिक इति । ब्राह्मणानि मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः, तेषामृचां वा व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । इत्यादीति । प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरश्चरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः ।

(१४५२) अणृगयनादिभ्यः । तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । आर्गयन इति । ऋगयनम् ऋक्संहिता, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । 'बह्वृचोऽन्तोदात्ताद्'

---

१. तदङ्गानि यथा—व्रीहीन् निर्वपति (यजुर्वेदः अध्यायः १, मन्त्रः ९), प्रोक्षति (मन्त्रः १२), अवहन्ति (मन्त्रः १४), परापुनाति (मन्त्रः १६), तण्डुलान् पिनष्टि (मन्त्रः २०), प्रणीताभिः संयौति (मन्त्रः २१), तथा कपालेषु श्रपयति (मन्त्रः २२) ।

औपनिषदः। वैयाकरणः। (१४५३) तत आगतः ४। ३। ७४॥ स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः। (१४५४) ठगायस्थानेभ्यः ४। ३। ७५॥ शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः। (१४५५) शुण्डिकादिभ्योऽण् ४। ३। ७६॥ आयस्थानठक्छादीनां चापवादः। शुण्डिकादागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः। औदपानः। (१४५६) विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ४। ३। ७७॥ औपाध्यायकः। पैतामहकः। (१४५७) ऋतष्ठञ् ४। ३ ७८॥ वुञोऽपवादः। हौतृकम्। भ्रातृकम्। (१४५८) पितुर्यच्च ४। ३। ७९॥ चाट्ठञ्। 'रीङृतः' (सू १२३४)। 'यस्येति च' (सू ३११) इति लोपः। पित्र्यम्–पैतृकम्। (१४५९) गोत्रादङ्कवत् ४। ३। ८०॥ बिदेभ्य आगतं

इति ठञि प्राप्ते अण्। औपनिषद इति। उपनिषदो व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः। एवं वैयाकरणः। 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच्। अण्ग्रहणं तु छबाधनार्थम्। अन्यथा अणा मुक्ते छो दुर्वारः स्यादित्याहुः।

(१४५३) तत आगतः। अस्मिन्नर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। स्रौघ्न इति। औत्सर्गिकोऽण्।

(१४५४) ठगायस्थानेभ्यः। तत आगतः इत्यर्थे इति शेषः। हट्टादिषु स्वामिग्राह्यो भागः आयः। स यस्मिन् गृह्यते तदायस्थानम्। तद्वाचिभ्य इत्यर्थः।

(१४५५) शुण्डिकादिभ्योऽण्। तत आगत इत्येव। शुण्डिकमायस्थानविशेषः। पूर्वसूत्रविहितठगपवादः। कार्कण इति। कृकणादागत इति शेषः। 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छस्यापवादः। तैर्थ इति। धूमादिवुञोऽपवादः। औदपान इति। अत्र उत्सादित्वादञ् प्राप्तो न भवति, पुनरण्ग्रहणात्। अन्यथा यथाप्राप्तविधाने आयस्थानठकं बाधित्वा अञेव स्यात्।

(१४५६) विद्यायोनि। तत आगत इत्येव। औपाध्यायकः, पैतामहक इति। उपाध्यायात्पितामहाच्च आगत इत्यर्थः।

(१४५७) ऋतष्ठञ्। ऋदन्ताद्विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन इत्यर्थः। तत आगत इत्येव। हौतृकम्। भ्रातृकमिति। इका परत्वात् ठस्य कः।

(१४५८) पितुर्यच्च। यति प्रक्रियां दर्शयति—रीङृत इति।

(१४५९) गोत्रादङ्कवत्। अङ्के ये प्रत्ययाः ते तत आगत इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः। बिदेभ्य आगतमिति। विग्रहप्रदर्शनम्। अत्र 'यञञोश्च' इति बहुत्वे अञो लुकि बिदेभ्य इति निर्देशः। बैदमिति। 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' इत्युक्तेरञन्तादिहाप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यञो लुङ्निवृत्तौ बैदशब्दादण् 'वृद्धाच्छः'... इति वृद्धलक्षणस्य ठकोऽपवादः। गार्गमिति। यञन्तादण्। दाक्षमिति। इञन्तादण्। औपगवकमिति।

बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । (१४६०) नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ७ । ३ । ३० ।। नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे । आशौचम्-अशौचम् । आनैश्वर्यम्-अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम्-अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम्-अकौशलम् । आनैपुणम्-अनैपुणम् । (१४६१) हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४ । ३ । ८१ ।। समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्—दैवदत्तम्—देवदत्तीयम् । (१४६२) मयट् च ४।३।८२ ।। सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । (१४६३) प्रभवति ४ । ३ । ८३ ।। तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । (१४६४) विदूराञ्ञ्यः ४ । ३ । ८४ ।। विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । (१४६५) तद् गच्छति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ ।। स्रुघ्नं गच्छति-स्रौघ्नः पन्थाः दूतो वा । (१४६६) अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४।३।८६ ।।

उपगोरपत्यमौपगवः, तस्मादागतमित्यर्थः । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इति वुञ् । यद्यपि तस्येदमित्यर्थे अयं वुञ् विहितः, तथाप्यन्यञिञन्तादङ्केऽपि स इष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अतिदेशो भवति । न हि 'सङ्घाङ्क' इति प्रतिपदोक्तस्याण एवात्रातिदेशः, किं तु अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यापि । व्याख्यानादिति भावः ।

(१४६०) नञः शुचीश्वर । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वेत्यनुवृत्ताविदं सूत्रम् । आशौचम्-अशौचम् इति । अशुचेरागतमित्यर्थः । तत आगत इत्यणि पूर्वपदस्यादिवृद्धिविकल्पः । उत्तरपदस्य तु नित्या आदिवृद्धिः । एवमग्रेऽपि अक्षेत्रज्ञात् अकुशलात् अनिपुणाच्च आगतमित्यर्थो बोध्यः । आनैश्वर्यमित्यत्र तु ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ् ।

(१४६१) हेतुमनुष्येभ्यः । तत आगत इत्येव । हेतुभ्य उदाहरति—समादागतमित्यादि । मनुष्यवाचिन उदाहरति— देवदत्तरूप्यमिति ।

(१४६२) मयट् च । उक्तविषये इति शेषः ।

(१४६३) प्रभवति । तत इत्येवेति । आगत इति तु निवृत्तम् । प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रभवः प्रथमप्रकाशः । हिमवतः प्रभवतीति । हिमवति प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थः । 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् ।

(१४६४) विदूराञ्ञ्यः । ततः प्रभवतीत्येव । विदूरशब्दो दन्त्यमध्यः । बालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१४६५) तद् गच्छति पथिदूतयोः । गच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः स चेद् गन्ता पन्थाः दूतो वा इत्यर्थः ।

तत इत्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम्। (१४६७) अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७॥ तत इत्येव। शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। 'शारीरकं भाष्यम्' इति त्वभेदोपचारात्। (१४६८) शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ४।३।८८॥ शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभम्। क्लीबत्वं निपातनात्। यमसभीयः। किरातार्जुनीयम्। इन्द्रजननादिराकृतिगणः। इन्द्रजननीयम्। विरुद्धभोजनीयम्। (१४६९) सोऽस्य निवासः ४।३।८९॥ स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः। (१४७०) अभिजनश्च ४।३।९०॥ स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः। (१४७१) आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ४।३।९१॥ पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषा-

---

(१४६६) अभिनिष्क्रामति द्वारम्। कान्येति। कान्यकुब्जाख्यजनपदस्य द्वारमित्यर्थः[1]।

(१४६७) अधिकृत्य। तदित्येवेति। अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। शारीरकमिति। शरीरस्यायं शारीरः जीवात्मा, तमित्यर्थः। तस्येदमित्यणन्तात् स्वार्थे कः। शारीरकीय इति। वृद्धत्वाच्छः।

(१४६८) शिशुक्रन्द। शिशुक्रन्द, यमसभ, द्वन्द्व, इन्द्रजननादि एभ्यः छः स्यादधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थः। निपातनादिति। 'सभा राजा' इति तु नपुंसकत्वं न भवति। तत्र 'अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह' इत्युक्तेरिति भावः।

(१४६९) सोऽस्य निवासः। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः इति भाष्यम्।

(१४७०) अभिजनश्च। स इत्यनुवर्तते। पूर्ववद् व्याख्येयम्। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति भाष्यम्। यत्र स्वयमिति। उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति भावः।

(१४७१) आयुधजीविभ्यः। पर्वतादिति पाठान्तरम्। अभिजनशब्दादिति। अभि-

---

१. कथं पुनः करणत्वेन प्रसिद्धं द्वारं स्वातन्त्र्येणैव विवक्ष्यते इति चेत् सत्यम्—साध्वसिश्छिनत्तीति प्रयोगवदत्रापि तथैव स्वीकरणेऽदोषात्। यथा छेदनक्रियायामसिः करणत्वेन प्रसिद्धोऽपि स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तथैव द्वारस्यापि स्वातन्त्र्यमक्षतमेव। ननु चेतनावतः अभिनिष्क्रमणं भवति, चेतनावता प्रयुक्तस्य वा–देवदत्तोऽभिनिष्क्रामति, शकटमभिनिष्क्रामति इति। न च द्वारं चेतनावता प्रयुक्तं तस्मान्नोपपद्यते तस्य अभिनिष्क्रमणम्। नैष दोषः। अचेतनेष्वपि अभिनिष्क्रामति इति व्यवहारो दृश्यते। तद्यथा—अनेन गुहामुखेन वायुः अभिनिष्क्रामतीति। निष्क्रियत्वात् तर्हि नोपपद्यते? तत्स्थेषु निष्क्रामत्सु द्वारमभिनिष्क्रामति इति उपचर्यते-इत्यदोषः।

मायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुध—इति किम् ? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः । (१४७२) शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः । (१४७३) सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ४ । ३ । ९३ ॥ सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । (१४७४) तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ४ । ३ । ९४ ॥ तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । (१४७५) भक्तिः ४ । ३ । ९५ ॥ 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । (१४७६) अचित्तादेशकालाट्ठक् ४ । ३ । ९६ ॥ अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात् किम् ? दैवदत्तः । अदेशात् किम् ? स्रौघ्नः । अकालात् किम् ? ग्रैष्मः । (१४७७) महाराजाट्ठञ् ४ । ३ । ९७ ॥ माहाराजिकः । (१४७८) वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ४ । ३ । ९८ ॥ वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

जनदेशवाचिन इत्यर्थः । आयुधजीविनोऽभिधातुमिति शेषः । सूत्रे 'क्रियार्थोपपदस्य' इति चतुर्थी । हृद्गोल इति । पर्वतविशेषोऽयम् । ऋक्षोद इति । अयमपि पर्वतविशेषः ।

(१४७२) शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्यः इति शेषः ।

(१४७३) सिन्धुतक्ष । सैन्धव इति । सिन्धुदेशविशेषः अभिजनोऽस्येति विग्रहः ।

(१४७४) तूदीशलातुर । तूदी, शलातुर, वर्मती, कूचवार एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ढक्, छण्, ढञ्, यक् एते स्युः । अस्याभिजन इत्यर्थः ।

(१४७५) भक्तिः । अनुवर्तते इति । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।

(१४७६) अचित्तादेश । देशकालव्यतिरिक्तादप्राणिवाचिनः ठक् स्यादुक्तविषये । अपूपाः भक्तिरिति । सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचने वेदाः प्रमाणमितिवत् । पायसिक इति । पयो भक्तिरस्येति विग्रहः ।

(१४७७) महाराजाट्ठञ् । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे इति शेषः । माहाराजिक इति । महाराजः भक्तिरस्येति विग्रहः ।

(१४७८) वासुदेव । सोऽस्य भक्तिरित्येव । वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रहः । एवमर्जुनकः । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इति वार्ष्णेयत्वादणि वासुदेवशब्दात् 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' इति वुञैव सिद्धत्वाद्वासुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, सत्यम्—अणन्तो वासुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते । किन्तु यस्मिन् समस्तं वसति यो वा समस्ते स वासुः, स चासौ देवश्चेति व्युत्पत्त्या वासुदेवशब्दोऽयं भग-

(१४७९) गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ४ । ३ । ९९ ॥ अणोऽपवादः । परत्वाद् वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनः भक्तिरस्य पाणिनीयः । (१४८०) जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ४ । ३ । १०० ॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्च' (सू० १३४८) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाः जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आङ्गकः । जनपदिनाम् किम् ? पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेन इति किम् ? पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

वति योगरूढ एवेति न दोषः[1] । उक्तं च भाष्ये—'नैषा क्षत्रियाख्या सञ्ज्ञैषा तत्रभवतः इति ।'

(१४७९) गोत्रक्षत्रिय । गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च उक्तविषये बहुलं वुञ् स्यादित्यर्थः । इह न पारिभाषिकं गोत्रम् । छं बाधते इति । औपगवक इत्यादाविति शेषः । ग्लुचुकायनिरिति । 'प्राचामवृद्धात्' इति फिनि ग्लुचुकायनिशब्दः । नाकुलक इति । क्षत्रियाख्योदाहरणम् ।

(१४८०) जनपदिनाम् । बहुवचने परे ये जनपदेन समानशब्दाः जनपदवाचिशब्देन समानः शब्दः श्रवणं येषां तथाविधाः तेषां जनपदस्वामिवाचिनां जनपदवत् जनपदे इव सर्वं स्यादित्यर्थः । 'जनपदतदवध्योश्च' इति प्रकरणे ये प्रत्यया विहिताः ते भवन्ति' । प्रकृतयोऽपि तथैव भवन्तीति तु सर्वशब्दाल्लभ्यते । तदाह—जनपदस्वामिवाचिनामित्यादिना । अङ्गाः जनपद इति । दृष्टान्तार्थमिदम् । अङ्गनाम्नां राज्ञां निवासो जनपदः अङ्गाः, 'जनपदे लुप्' इति चातुरर्थिकस्य लुप् । सः जनपदः भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतदवध्योश्च' इति वुञ्प्रत्यये आङ्गकः इति यथा, तथा अङ्गदेशस्वामिनः क्षत्रियाः अङ्गाः भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रियवाचकादङ्गशब्दाद् वुञि आङ्गका इति रूपमित्यर्थः । पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचारादिह ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दः । तत्रातिदेशाभावादणेव भवति । पौरव इति । पौरवशब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः । बहुवचने किम् ? एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो भवति । यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति । प्रकृतिश्चेति किम् ? मद्राणां राजा माद्रः । 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । माद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्योः' इति कनि माद्रक इति सिध्यति ।

---

१. द्रष्टव्यम्—"छादयामि जगद् विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम्" ॥
—म० भा० शा० प० ३४

(१४८१) तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । **(१४८२) तित्तिरिवरतन्तुखण्डकोखाच्छण् ४ । ३ । १०२ ॥** 'छन्दोब्राह्मणानि—' (सू १२७८) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । **(१४८३) काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ४ । ३ । १०३ ॥** काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः । **(१४८४) कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ४ । ३ । १०४ ॥** कलाप्यन्तेवासिभ्यः—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलम्बिनः । (१४८५)

(१४८१) **तेन प्रोक्तम्** । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पाणिनीयमिति । व्याकरणमिति शेषः । वृद्धाच्छः । प्रथमं प्रकाशितम् प्रोक्तम् । नेह देवदत्तेनाध्यापितम् ।

(१४८२) **तित्तिरिवरतन्तु** । तेन प्रोक्तमित्येव । तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उख एभ्यः उक्तविषये छण् स्यादित्यर्थः । इत आरभ्य 'तेनैकदिक्' इति पर्यन्तं प्रोक्ते वेदे भवन्ति 'शौनकादिभ्यः छन्दसि' इति छन्दोग्रहणस्य ततः पूर्वं ततः उत्तरं चापकर्षानुवृत्त्योरभ्युपगमात् । अत्र छणादिप्रत्ययान्तानामेषां केवलानां न प्रयोगः । किन्त्वध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्काणामेवेत्याह—**छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतेति** । अध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्कत्वनियम इत्यर्थः । **तैत्तिरीया इति** । प्रोक्ते वेदे छण् ईयः । तैत्तिरीयः शाखाभेदः, तमधीयते विदन्ति वेत्यर्थे अण् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः, औखीयाः । 'तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोकः इत्यत्र तु न, छन्दसीत्यनुवृत्तेः । छन्दःशब्देन च कल्पसूत्राणामपि ग्रहणम्, तेषां सर्वशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहात्मकत्वात् ।

(१४८३) **काश्यप** । तेन प्रोक्तमित्येव । छस्यापवादः । **काश्यपिन इति** । काश्यपशब्दात् णिनिः । णकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । काश्यपिन्शब्दात् 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यध्येतृप्रत्ययस्याणो लुगिति भावः । एवं कौशिकिनः । ऋषिभ्यां किम् ? इदानीन्तनेन काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ।

(१४८४) **कलापि** । तेन प्रोक्तमित्येव । कलापिशिष्यवाचिभ्यो वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनिः स्यादित्यर्थः । **कलाप्यन्तेवासिभ्य इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **हारिद्रविण इति** । हरिद्रुर्नाम कलापिनः शिष्यः । ततः प्रोक्ते णिनिः, ओर्गुणः, आदिवृद्धिः । हारिद्रविन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगिति भावः । हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलपः इति चत्वारः कलापिशिष्याः । तुम्बुरुणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविणः । छगलिनस्तु ढिनुग्वक्ष्यते । औलपिनः । **वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **आलम्बिन इति** । आलम्बि, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः, आरुणिः, ताण्ड्यः,

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४ । ३ । १०५ ॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लू, भाल्लविनः । शाटचायन, शाटचायनिनः । कल्पे—पिङ्ग, पैङ्गी कल्पः । पुराणे इति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । अणि 'आपत्यस्य' (सू० १०८२) इति यलोपः । (१४८६) **शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ ॥** छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । (१४८७) कठ-

---

श्यामायनः, कठः, कलापी इति नव वैशम्पायनशिष्याः । अत्र आलम्बिशब्दात् अध्येत्रणः प्रोक्ते णिनिः । आलम्बिन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । आलम्बिनः, कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः । अत्र 'आपत्यस्य' इति यलोपः । श्यामायनिनः । कठात्तु लुग्वक्ष्यते । कलापिनस्त्वण् वक्ष्यते । वैशम्पायनशिष्यः कलापी । तथा च कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे पृथग्ग्रहणात् तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१४८५) **पुराणप्रोक्तेषु ।** 'तेन प्रोक्तम्' इति 'णिनिः' इति चानुवर्तते । मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः ब्राह्मणानि । बौधायनादिकल्पसूत्राणि कल्पाः । तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादित्यर्थः । तदाह—**तृतीयान्तादिति ।** **यत्प्रोक्तमिति ।** सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकं चेदिति यावत् । पुराणप्रोक्तमित्येतद्व्याचष्टे—**पुराणेनेति ।** ब्राह्मणे उदाहरति—**भल्लु, भाल्लविन इति ।** भल्लु इति प्रकृतिनिर्देशः । भल्लुना पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागानधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिः । भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि भाल्लविन इति रूपमिति भावः । ब्राह्मणे उदाहरणान्तरमाह—**शाटचायन, शाटचायनिन इति ।** शाटचायनेति प्रकृतिनिर्देशः । शाटचायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये शाटचायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि शाटचायनिन इति रूपमित्यर्थः । **कल्पे इति ।** उदाह्रियत इति शेषः । **पिङ्ग, पैङ्गी कल्प इति ।** पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः । पिङ्गेन पुरातनमुनिना प्रोक्त इत्यर्थे णिनौ रूपम् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यध्येतृप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु कल्पेषु न सर्वत्र प्रवर्तत इति 'छन्दोब्राह्मणानि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति ।** याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः । **आश्मरथः कल्प इति ।** आश्मरथ्येन प्रोक्त इत्यर्थः । **यलोप इति ।** यज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी । ताभ्यां यञन्ताभ्याम् अणि 'आपत्यस्य च' इति यलोप इत्यर्थः । याज्ञवल्क्याश्मरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः । भाष्ये तु शाटचायनादितुल्यकालत्वात् याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिषेध इति तद्विषयता च नेति वचनद्वयमारब्धमित्यास्तां तावत् ।

चरकाल्लुक् ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । (१४८८) कलापिनोऽण् ४ । ३ । १०८ ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्' (वा ४१८३) इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । (१४८९) छगलिनो ढिनुक् ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः । (१४९०) पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४ । ३ । ११० ॥ णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते—पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । (१४९१) कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ४ । ३ । १११ ॥ 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव ।

(१४८७) कठचरकाल्लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्येति । प्रकरणलभ्यम् । कठा इति । वैशम्पायनान्तेवासित्वलक्षणणिनो लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । चरका इति । चरकेण प्रोक्तमधीयते इत्यर्थः । प्रोक्ताणोऽनेन लुकि अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् ।

(१४८८) कलापिनोऽण् । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येव । वैशम्पायनशिष्यत्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । कालापा इति । कलापिन्शब्दादणि टिलोपे कालापशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुगिति भावः । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह—नान्तस्येति ।

(१४८९) छगलिनो ढिनुक् । छगलिन्शब्दादुक्तविषये ढिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कलाप्यन्तेवासित्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । छागलेयिन इति । ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । ढिन् शिष्यते । ढस्य एयः, टिलोपः । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः ।

(१४९०) पाराशर्य । णिनिः स्यादिति । उक्तविषये इति शेषः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति भावः । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे, शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादिति यावत् । भिक्षवः संन्यासिनः, तदधिकारिकं सूत्रं भिक्षुसूत्रं व्यासप्रणीतं प्रसिद्धम् । पाराशर्येणेति । पराशरशब्दाद् गर्गादित्वात् गोत्रे यञि पाराशर्यो व्यासः । इह त्वनन्तरापत्ये [1]गोत्रत्वारोपाद्यञ् । तेन प्रोक्ते भिक्षुसूत्रे णिनिः, ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुक् । पाराशरिण इति । जसि रूपम् । शैलालिन इति । शिलालिन्शब्दाद् नटसूत्रे प्रोक्ते णिनौ टिलोपे शैलालिन्शब्दादध्येतृप्रत्ययस्याणो लुकि शैलालिन इति जसि रूपमिति भावः ।

(१४९१) कर्मन्द । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत् । प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चारणार्थः । कर्मन्दशब्दादिनिः ततोऽध्येत्रणो लुक् । एवं कृशाश्विनः ।

---

१. "पाराशर्यसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः । भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसम्मतः ॥
—(शान्तिपर्व—पूना संस्करणम्—३०८।२४)।

कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः। कृशाश्विनो नटाः[1]। (१४९२) तेनैकदिक् ४।३।११२॥ सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी। (१४९३) तसिश्च ४।३।११३॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः। (१४९४) उरसो यच्च ४।३।११४॥ चात्तसिः। अणोऽपवादः। उरसा एकदिक्–उरस्यः–उरस्तः। (१४९५) उपज्ञाते ४।३।११५॥ तेन इत्येव। पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम्। (१४९६) कृते ग्रन्थे ४।३।११६॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः। (१४९७) संज्ञायाम् ४।३।११७॥ तेन इत्येव। अग्रन्थार्थमिदम्। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। (१४९८) कुलालादिभ्यो वुञ् ४।३।११८॥ तेन कृते संज्ञायाम्। कुलालेन कृतं कौलालकम्। वारुडकम्। (१४९९) क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ४।३।११९॥ तेन कृते संज्ञायाम्। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम्। भ्रामरम्। वाटरम्। पादपम्।

(१४९२) तेनैकदिक्। सहार्थे तृतीया। एका दिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक्। तेन सह एकस्यां दिशि विद्यमानमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। सौदामनीति। अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः।

(१४९३) तसिश्च। 'तेनैकदिक्' इत्यर्थे तृतीयान्तात्तसिश्च स्यादित्यर्थः। इकार उच्चारणार्थः। स्वरादिपाठादिति। 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिलादयः' इति परिगणने तसेः पाठादित्यर्थः।

(१४९४) उरसो यच्च। उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः।

(१४९५) उपज्ञाते। तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। उपज्ञातं प्रथमज्ञातम्।

(१४९६) कृते ग्रन्थे। तेन कृतो ग्रन्थः इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः।

(१४९७) संज्ञायाम्। तेनेत्येवेति। तेन कृतमित्यर्थे सञ्ज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। ग्रन्थे इति नानुवर्तते। तदाह—अग्रन्थार्थमिति।

(१४९८) कुलालादिभ्यो वुञ्। तेन कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम्। वारुडकमिति। वरुडो जातिविशेषः।

(१४९९) क्षुद्राभ्रमर। तेन कृते सञ्ज्ञायामिति शेषपूरणम्। क्षुद्रा मधुमक्षिकाः।

---

१. "उपयोग इति किमर्थम्? नटस्य शृणोति, ग्रन्थिकस्य शृणोति। उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एषोऽप्युपयोगः। आतश्चोपयोगे। कश्च साधीयः उपयोगः? अथोपयोगः को भवितुमर्हति? यो नियमपूर्वकः। तद्यथा उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते, य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति"। —महाभाष्यम्।

(१५००) तस्येदम् ४ । ३ । १२० ॥ उपगोरिदमौपगवम् । 'वहेस्तुरणिट् च' (वा २९१०) । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भं च' (वा २९११)। अग्निमिन्द्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः । 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा २९१२) । सामिधेन्यो मन्त्रः, सामिधेनी ऋक् । (१५०१) रथाद्यत् ४ । ३ । १२१ ॥ रथ्यं चक्रम् । (१५०२) पत्रपूर्वादञ् ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् । (१५०३) पत्राध्वर्युपरिषदश्च ४ । ३ । १२३ ॥

(१५००) तस्येदम् । इदमित्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणप्रत्ययाः, राष्ट्रावारेत्यादिभिर्विशिष्य विहिताः घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अत्र शेषे इत्यनुवृत्तम् । ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थेभ्योऽन्येषां शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं लभ्यते । अपत्यादीनां तु न केनापि रूपेण इदंशब्दार्थत्वमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्रोक्तम् । वहेस्तुरणिट् चेति । वार्तिकमिदम् । तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । वहधातोर्विहितः यः तृप्रत्ययः तस्मादण् स्यात् । तृप्रत्ययस्य इडागमश्च । तत्र अण् पूर्वेण सिद्ध इड्विध्यर्थमनूद्यते । संवोढुः स्वमिति । विग्रहप्रदर्शनम् । वहेस्तृच् तृन् वा । वहेरनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । सांवहित्रमिति । ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिक एव विग्रहवाक्ये पूर्वमिट् । ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादि । अग्नीधः शरणे रण् भं चेति । वार्तिकमिदम् । शरणमित्यर्थे अग्नीच्छब्दात् षष्ठ्यन्तादण्, तस्मिन्परे भत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । शरणं गृहम् । अग्निमिन्द्धे अग्नीदिति । ऋत्विग्विशेषोऽयम् । इन्धेः क्विप् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । आग्नीध्रमिति । सोमे महावेदेरुत्तरार्धे पञ्चारत्निचतुरस्रस्थानविशेषसञ्ज्ञेयम् । भत्वान्न जश्त्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयं शब्दः । तैत्तिरीये एतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रमित्यादावाद्युदात्तत्वं तु 'आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः' इति स्वार्थिके अञि बोध्यम् । नन्वेवम् 'आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयेत् इत्यादौ कथमृत्विग्विशेष आग्नीध्रशब्दः । तदाह—तात्स्थ्यादिति । आग्नीध्राख्यदेशस्थत्वाद् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः । समिधामिति । आधीयते अनेनेत्याधानो मन्त्रः । आधानो मन्त्र इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात् समिच्छब्दात् षेण्यण् प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । षित्वं ङीषर्थमित्याह—सामिधेनी ऋगिति । सामिधेन्यशब्दात् ङीष् 'हलस्तद्धितस्य इति यलोपः ।

(१५०१) रथाद्यत् । 'तस्येदम्' इत्येव । रथ्यं चक्रमिति । रथाद्रथाङ्गे इति वचनाच्चक्रमिति विशेष्यम् ।

(१५०२) पत्रपूर्वादञ् । रथादित्येव । पत्रं वाहनमिति । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इति कोशः ।

(१५०३) पत्राध्वर्युपरिषदश्च । अञिति । शेषपूरणम् । पत्रादिति । पत्राद वाह्य

अञ्। 'पत्राद्वाह्ये' (वा २९०८)। अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम्। आध्वर्यवम्। पारिषदम्। (१५०४) हलसीराट्ठक् ४। ३। १२४॥ हालिकम्। सैरिकम्। (१५०५) द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनिकयोः ४। ३। १२५॥ काकोलूकिका। कुत्सकुशिकिका। 'वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' (वा २९१४)। दैवासुरम्। (१५०६) गोत्रचरणाद् वुञ् ४। ३। १२६॥ औपगवकम्। 'चरणाद् धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्' (वा २९१३)। काठकम्। (१५०७) सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ४। ३। १२७॥ 'घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्' (वा २९१५)। अञ्, बैदः-सङ्घोऽङ्को घोषो वा। बैदं लक्षणम्। यञ्, गार्गः- गार्गम्। इञ्, दाक्षः-दाक्षम्। परम्परासम्बन्धोऽङ्कः। साक्षात्तु

एवेति वक्तव्यमित्यर्थः। आश्वमिति। पत्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः। आध्वर्यवं पारिषदमिति। अध्वर्योरिदं, परिषद इदमिति विग्रहः।

(१५०४) हलसीराट्ठक्। तस्येदमित्येव। हालिकम्। सैरिकमिति। हलस्येदम्, सीरस्येदमिति विग्रहः।

(१५०५) द्वन्द्वाद् वुन्। वैरे मैथुनिकायां च इदन्त्वेन विवक्षिते द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्तात् वुन् स्यादित्यर्थः। काकोलूकिकेति। काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः। वुनि स्त्रीत्वं लोकात्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थः। वुनि स्त्रीत्वं लोकात्। मिथुनं दम्पती। तस्य कर्म मैथुनिका। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। स्त्रीत्वं लोकात्। वैरे देवासुरेति। वार्तिकमिदम्। दैवासुरमिति। देवासुरयोर्वैरमित्यर्थः। वुनभावे अण्। मैथुनिकायां तु देवासुरिकेत्येव। 'द्वन्द्वे देवासुर' इति त्वपपाठः, अत्र भाष्ये वैरे इत्येव वार्तिकपाठात्। 'शिशुक्रन्द' इति सूत्रभाष्ये तु 'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' इति पठितम्। दैवासुरम्, राक्षोऽसुरमित्युदाहृतं च। देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः।

(१५०६) गोत्रचरणाद्वुञ्। गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे वुञित्यर्थः। प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रमित्यभिप्रेत्योदाहरति—औपगवकमिति। औपगवस्येदमित्यर्थः। वस्तुतस्तु औपगवः प्रवरसूत्रेषु न दृष्टः। ग्लौचुकायनकमिति वृत्त्यादौ उदाहृतम्। चरणादिति। चरणाद्यो वुञ् विहितः स धर्मे आम्नाये च वाच्ये भवति नान्यत्रेत्यर्थः। काठकमिति। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, तेषां धर्मः आम्नायो वेत्यर्थः। आम्नायो वेदाभ्यासः।

(१५०७) सङ्घाङ्क। अञन्तात्, यञन्तात्, इञन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदन्त्वेन विवक्षिते अणित्यर्थः। छस्यापवादः। घोषेति। 'सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। तथा च तिस्रः प्रकृतयः प्रत्ययार्थाश्चत्वार इति न यथासङ्ख्यम्। गार्ग इति। सङ्घः अङ्को घोषो वेति शेषः। गार्गमिति। लक्षणमिति शेषः। एवं दाक्षो दाक्षमित्य-

लक्षणम्। (१५०८) शाकलाद्वा ४।३।१२८॥ अन्वोक्तेऽर्थे। पक्षे चरणत्वाद् वुञ्। शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः—शाकलकः। लक्षणे क्लीबता। (१५०९) छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ४।३।१२९॥ छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम्। याज्ञिक्यम्। बाह्वृच्यम्। नाट्यम्। 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' (वा २११३) इत्युक्तम्। तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव। (१५१०) न दण्डमाणवान्तेवासिषु ४।३।१३०॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः तेषु शिष्येषु च वुञ्न स्यात्। दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा। (१५११) रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।१३१॥ तस्येदमित्यर्थे। वुञोऽपवादः। रैवतिकीयम्। बैजवापीयम्। (१५१२) कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ४।३।१३२॥ (वा २९१८)। कुपिञ्जलस्यापत्यम्। इहैव निपातनादण्। तदन्तात्पुनरण्। कौपिञ्जलः। गोत्रवुञोऽपवादः। हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः, तस्यायं हास्ति-

---

त्रापि। नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—परम्परेति। यथा गवादिनिष्ठस्तप्तमुद्राविशेषः अङ्कः। तस्य हि गोद्वारा स्वामिसम्बन्धः। साक्षादिति। विद्याविशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः। वैदी विद्या। 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः।

(१५०८) शाकलाद्वा। शकलेनेति। शकलशब्दात्प्रोक्ताणन्तादध्येतृप्रत्ययस्य लुकि शाकलशब्दात् 'गोत्रचरणात्' इति धर्माम्नाययोर्वुञोऽपवादः अण्। तदभावे वुञ्।

(१५०९) छन्दोगौक्थिक। सङ्घादयो निवृत्ताः। छन्दोगादीनां चरणत्वात्। धर्माम्नाययोरिति सम्बध्यते। छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बह्वृच, नट एभ्यो धर्मे आम्नाये च इदन्त्वेन विवक्षिते ञ्यः स्यादित्यर्थः। ननु नटस्य अचरणत्वात्तत्र धर्माम्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्कते—चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तमिति। यद्यपीति शेषः। परिहरति—तत्साहचर्यादिति। तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः।

(१५१०) न दण्ड। दण्डमाणवाश्च अन्तेवासिनश्च तेष्विति द्वन्द्वः। दाक्षा इति। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः शिष्या वेत्यर्थे गोत्रत्वलक्षणो वुञ् न भवति, किन्त्वौत्सर्गिकोऽणेव।

(१५११) रैवतिकादिभ्यश्छः। तस्येदमित्यर्थे इति। शेषपूरणम्। वुञ इति। गोत्रत्वलक्षणवुञोऽपवाद इत्यर्थः। रैवतिकीयमिति। रेवत्या अपत्यं रैवतिकः। रेवत्यादिभ्यष्ठक्। रैवतिकस्येदमिति विग्रहः। बैजवापीयमिति। बीजवापस्यापत्यं बैजवापिः, तस्येदमिति विग्रहः।

(१५१२) कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। कुपिञ्जलस्यापत्यमित्यनन्तरम् इत्यर्थं इति

पदः । (१५१३) आथर्वणिकस्येकलोपश्च ४ । ३ । १३३ ॥ अण्स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद् वुञोऽपवादः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्

(१५१४) तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ ॥ 'अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः' (वा ४१८५) । अश्मनो विकारः आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः । (१५१५) अवयवे

शेषः । इहेति । अस्मिन् वार्तिके [1]कौपिञ्जलेति निर्देशात् अत्र इञं बाधित्वा अणित्यर्थः । तदन्तादिति । अणन्तात् 'तस्येदम्' इत्यर्थे अनेन (सूत्रेण) पुनरणित्यर्थः । हस्तिपादस्येति । हस्तिन इव पादौ अस्येति विग्रहः, 'पादस्य लोप' इति न भवति, अहस्त्यादिभ्य इति प्रतिषेधात् । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । अत इञं बाधित्वा अत एव निपातनादण् पद्भावश्च । हास्तिपदस्यायमित्यर्थे अनेन अणिति भावः । गोत्रवुञोऽपवादः ।

(१५१३) आथर्वणिकस्येकलोपश्च । इदं सूत्रमिति कैयटः । वार्तिकमित्यन्ये । अण् स्यादिति । आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् । प्रकृतेरिकस्य लोपश्चेत्यर्थः । आथर्वणिकस्येति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः अथर्वेत्युपचर्यते, तमधीते आथर्वणिकः—वसन्तादित्वाट्ठक् । आथर्वणिकस्यायमित्यर्थे अनेन अणि, इको लोपे, 'दाण्डिनायन' इति टिलोपाभावे आथर्वण इति रूपमित्यर्थः । धर्म आम्नायो वेति । 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इत्युक्तेरिति भावः । ननु तस्येदमित्येव सिद्धे अण्विधिर्व्यर्थं इत्यत आह—चरणाद् वुञोऽपवाद इति । आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवेदाध्येतृवाचित्वादिति भावः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

(१५१४) अथ विकारार्थप्रत्यया निरूप्यन्ते । तस्य[2] विकारः । विक्रियते इति विकारः, कर्मणि घञ् । प्रकृतेरवस्थान्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे

---

१. "अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह—कौपिञ्जलेति । गोत्रे वुञि प्राप्ते 'अण्' विधिः । अस्मादेव निपातनात् अपत्यार्थे कुपिञ्जल-हस्तिपादशब्दाभ्याम् अण् , पादस्य पद्भावश्च गोत्राधिकारात् गोत्रप्रत्ययान्तादिदं विधानम्" । —भाष्ये कैयटव्याख्या ४-३-१२९ ।

२. अथ तस्येति वचनं किमर्थम् ? यावता 'तस्य' ग्रहणं प्रकृतमेव । तथा सति प्रकृतं वचनं शैषिकादिभिः सम्बद्धः स्यात् । अतस्तदनुवृत्तौ तेऽप्यनुवर्तेरन् । अस्मिंस्तु 'तस्येति' ग्रहणे क्रियमाणे पूर्वकं तस्येति वचनं निवर्तते । अतः शैषिकनिवृत्त्यर्थं पुनरत्रोच्यते । ननु च प्रधानं घादयः—

च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥ चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । (१५१६) बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६ ॥ बैल्वम् । (१५१७) कोपधाच्च ४ । ३ । १३७ ॥ अण् । अञोऽपवादः । तर्कु, तार्क-

---

षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणा वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अश्मनो विकार इति । विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । अनिति प्रकृतिभावापवादः । आश्म इति । अणि टिलोपे रूपम् । एवं चर्मणो विकारः चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोशे' इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । भास्मन इति । भस्मनो विकार इत्यर्थः । अणि अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । मार्त्तिक इति । मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः । अत्र 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्च' इत्यादिवक्ष्यमाणापवाद-विषयभिन्नमुदाहरणम् । तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन् इति त्रयं मनिन्प्रत्ययान्तं निस्स्वरेणाद्युदात्तम् । मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिकन्' इति तिकन्नन्तः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

(१५१५) अवयवे च प्राण्योषधि । प्राणिवाचिनः ओषधिवाचिनो वृक्षवाचिनश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः अवयवे विकारे च अणादयः उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः यथाविहितं स्युः । अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः । प्राणिन उदाहरति—मायूर इति । 'लघावन्ते' इति मयूरशब्दो मध्योदात्तः । ततः 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । ओषधेरुदाहरति—मौर्वमिति । मूर्वा ओषधिविशेषः । तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः । औत्सर्गिकोऽण् । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् तु वक्ष्यमाणो न भवति, 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । वृक्षस्योदाहरति—पैप्पलमिति । पिप्पलः अश्वत्थः तस्यावयवो विकारोवेत्यर्थः । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः पिप्पलशब्दः (?) । 'अनुदात्तादेश्च' इति वक्ष्यमाणाञोऽभावे औत्सर्गिकोऽण् ।

(१५१६) बिल्वादिभ्योऽण् । एषु प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे अण् स्यादित्यर्थः । बैल्वमिति । बिल्वस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुक, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कुटीर इति बिल्वादयः । गवेधुकस्य 'कोपधाच्च' इत्यणि सिद्धे मयटो बाधनार्थमिह पाठः । इतरेषां तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो बाधनार्थमिति कौस्तुभे विस्तरः ।

(१५१७) कोपधाच्च । अणिति शेषः । तत्र प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे एव । तर्कु तार्कवमिति । तर्कु इति प्रकृतिनिर्देशः । तर्कुर्नाम वृक्ष-विशेषः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः अण् । तित्तिडीकशब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः अण् ।

विधीयमानत्वात्, तस्येति वचनमप्रधानं तदर्थत्वात् । तत्रायुक्ता गुणे निवर्तमाने प्रधानस्य निवृत्तिः । नैष दोषः—तस्येति वचनसामर्थ्यात् प्रधानस्यापि गुणनिवृत्तौ निवृत्तिर्भवतीति । अन्यथा हि तस्येति वचनमनर्थकं स्यात् । विस्तरस्तु न्यासे द्रष्टव्यः ।

वम्। तैत्तिडीकम्। (१५१८) त्रपुजतुनोः षुक् ४। ३। १३८॥ आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयोः षुगागमश्च। त्रापुषम्। जातुषम्। **(१५१९) ओरञ् ४।३।१३९॥** दैवदारवम्। भाद्रदारवम्। **(१५२०) अनुदात्तादेश्च ४। ३। १४०॥** दाधित्थम्। कापित्थम्। **(१५२१) पलाशादिभ्यो वा ४। ३। १४१॥** पालाशम्। खादिरम्। कारीरम्। **(१५२२) शम्याः ष्लञ् ४। ३। १४२॥** शामीलं भस्म। षित्त्वान्ङीष्। शामीली स्रुक्। **(१५२३) मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४। ३। १४३॥** प्रकृतिमात्रान्मयड् वा स्याद्विकारावयवयोः। अश्ममयम्–आश्मनम्। 'अभक्ष्य–' इत्यादि

(१५१८) **त्रपुजतुनोः षुक्।** **त्रापुषम्। जातुषमिति।** त्रपुणो जतुनश्च विकार इत्यर्थः।

(१५१९) **ओरञ्।** उवर्णादञ् स्यादित्यर्थः। प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे। **दैवदारवम्। भाद्रदारवमिति।** देवदारोर्भद्रदारोश्चावयवो विकारो वेत्यर्थः। 'पीतद्र्वर्थानाम्' इत्याद्युदात्तावेतौ। ततश्च 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनेन गतार्थता न।

(१५२०) **अनुदात्तादेश्च।** विकारे अञिति शेषः। 'अवयवे च' इति सूत्रमप्यत्र सम्बध्यते। **दाधित्थमिति।** दधित्थस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः। एवं कापित्थम्। 'कपित्थे तु दधित्थग्राहिमन्मथाः' इत्यमरः। अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तावेतौ।

(१५२१) **पलाशादिभ्यो वा।** अञिति शेषः। अवयवे चेत्येव। पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् नित्यं प्राप्ते, इतरेषामप्राप्ते विकल्पोऽयम्।

(१५२२) **शम्याः ष्लञ्।** शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः। तस्मात्षष्ठ्यन्तादवयवे विकारे ष्लञ् स्यादित्यर्थः। षकारञकारावितौ। 'अनुदात्तादेश्च' इत्यस्यापवादः। **शामीलं भस्मेति।** शम्या विकार इत्यर्थः। **शामीली स्रुगिति।** शम्या विकार इत्यर्थः। वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः स्रुचः प्रसिद्धाः। अवयवे तु शामीली शाखा।

(१५२३) **मयड्वैतयोः।** अधिकारादेव विकारावयवयोरिति सिद्धेरेतयोरिति वचनम्[1] उक्तवक्ष्यमाणापवादविषयेष्वपि पक्षे मयडर्थम् इति भाष्ये स्पष्टम्। तेन बिल्वमयं बैल्वमित्यादि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य आह—**प्रकृतिमात्रादिति।** सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः। **अश्ममयमिति।** मयटि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्, नलोपः। **आश्मनमिति।** कल्माषांघ्रिर्नाम कश्चिद्राजा तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पादितः अश्मकः इति। अश्मन्शब्दात्

---

१. "यद्येतयोरिति नोच्येत, उत्तरैः विशेषप्रत्ययैः अञादिभिः सम्प्रधारणायां परत्वात् ते एव स्युः। पूर्वेषां विशेष-प्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वात्, मयट्-पक्षे परत्वात् मयडेव लभ्यते इति प्राणिरजतादिभ्यः अञादयः इत्युक्तम्। 'एतयोः' इति वचनं पुनर्विधानार्थं सम्पद्यते—इति परेषामपि विषये मयड् भवति"।
—पदमञ्जर्यां हरदत्तः।

किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । (१५२४) नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥ आम्रमयम् । शरमयम् । 'एकाचो नित्यम्' (५०५२) । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि 'आप्यम् अम्मयम्' इति, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् । (१५२५) गोश्च पुरीषे ४ । ३ । १४५ ॥ गोः पुरीषं गोमयम् । (१५२६) पिष्टाच्च ४ । ३ । १४६ ॥ मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् भस्म । कथं पैष्टी सुरेति ? सामान्यविवक्षायां 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् । (१५२७) सञ्ज्ञायां कन् ४ । ३ । १४७ ॥ 'पिष्टात्' इत्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः—पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' । (१५२८) व्रीहेः पुरोडाशे ४ । ३ । १४८ ॥ मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् । (१५२९) असञ्ज्ञायां तिलयवाभ्याम् ४ । ३ । १४९ ॥ तिलमयम् । यवमयम् । सञ्ज्ञायां तु तैलम् । यावकः । (१५३०) तालादिभ्योऽण् ४ । ३ । १५२ ॥ अञ्मयटोरपवादः । 'तालाद्धनुषि' (ग० सू० १९४)

स्वार्थे कप्रत्ययः, तदभावे अश्मेत्यपि नाम, तस्य विकारो अवयवो वेत्यर्थः । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । न च विकारार्थकत्वे 'अश्मनो विकारे' इति टिलोपः शङ्क्यः । तत्र पाषाणवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याश्मन्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

(१५२४) नित्यं वृद्धशर । मयडिति शेषः । उक्तविकल्पस्यापवादः । एकाचो नित्यमिति । नित्यमिति योगविभागलब्धमिदम् । अणन्तादिति । अपामिदमापम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि आप्यमिति रूपमित्यर्थः ।

(१५२५) गोश्च पुरीषे । नित्यं मयडित्यनुवर्तते । गोमयमिति । यद्यपि पुरीषं न गोर्विकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः ।

(१५२६) पिष्टाच्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे--मयट् स्याद्विकारे इति ।

(१५२७) सञ्ज्ञायां कन् । विकारविशेष इति । अपूप इत्यर्थः । तदाह--पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति । अमरकोशोऽयम् । पुरोडाशस्तु न पिष्टकः, तस्यानपूपत्वात् । 'अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं करोति' इति श्रुतेः ।

(१५२८) व्रीहेः पुरोडाशे । पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयट् स्यादित्यर्थः । तर्हि बिल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह—व्रैहमन्यदिति ।

(१५२९) असञ्ज्ञायां तिलयवाभ्याम् । नित्यं मयडिति शेषः । यावक इति । यवशब्दाद्विकारे अण्, ततः 'यावादिभ्य' इति स्वार्थे कन् ।

(१५३०) तालाऽऽदिभ्योऽण् । तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । तालं धनुरिति । 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः । ऐन्द्रायुधमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः, समासस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ।

तालं धनुः। अन्यत्तालमयम्। ऐन्द्रायुधम्। (१५३१) जातरूपेभ्यः परिमाणे ४। ३। १५३॥ अण्। बहुवचनात्पर्यायग्रहणम्। हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किम्? हाटकमयी यष्टिः। (१५३२) प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४। ३। १५४॥ शौकम्। बाकम्। राजतम्। (१५३३) ञितश्च तत्प्रत्ययात् ४। ३। १५५॥ ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययः तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोः। मयटोऽपवादः। शामीलस्य शामीलम्। दाधित्यस्य दाधित्थम्। कापित्थम्। ञितः किम्? बैल्वमयम्। (१५३४) क्रीतवत्प-

---

(१५३१) जातरूपेभ्यः। अणिति। शेषपूरणम्। जातरूपं सुवर्णं, तद्वाचिभ्योऽण् स्यात्परिमाणे विकारे गम्ये इत्यर्थः। ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत आह—बहुवचनादिति। हाटक इत्यादि। हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरिमाणको विकार इत्यर्थः। तापनीय इति। 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः। इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः। 'गुञ्जा पञ्चाद्यमाषकः। ते षोडशाक्षः' इत्यमरः। 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इति च।

(१५३२) प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। शौकम् बाकमिति। शुकस्य बकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः। 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो न प्राप्तिः। राजतमिति। अनुदात्तादित्वादञि सिद्धे मयड्बाधनार्थमञ्विधिः।

(१५३३) ञितश्च तत्प्रत्ययात्। तयोः विकारावयवयोः प्रत्ययः तत्प्रत्ययः। तदाह—ञिद्य इति। तयोरेवेति। विकारावयवयोरेवेत्यर्थः। शामीलस्येति। शम्याः विकारः अवयवो वा शामीलम्। 'शम्याः ष्लञ्'। शामीलस्य विकारः अवयवो वेत्यर्थे अञि शामीलमिति भवतीत्यर्थः। 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः। दाधित्थमिति। दधित्थस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्थम्। अनुदात्तादित्वादञ्। दाधित्थस्य विकारो दाधित्थम्। मयडपवादोऽञ्। बैल्वमयमिति। 'बिल्वादिभ्योऽण्' इति बिल्वशब्दादणि बैल्वः, तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव, न त्वञ्। अणो ञित्त्वाभावादिति भावः। भाष्ये तु 'विकारावयवप्रत्ययान्तात् पुनस्तत्प्रत्यया अनभिधानात् न' इत्याश्रित्य सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्[1]।

---

१. प्रकृतसूत्रभाष्ये विकारावयवार्थकप्रत्ययान्तात् विकारावयवार्थे मयट्-व्यावृत्त्यर्थं "ञितश्च तत्प्रत्ययात्" (४-३-१५५) इति सूत्रस्थप्रयोजनमभिधाय विकारावयवयोः प्रकृतिशब्दस्य कपोतादेः आरोपेण समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते" इति न्यायेन वा प्रवृत्तिं स्वीकृत्य प्रकृतिशब्दस्य अवृद्धत्वात् तस्मान्मयडभावस्य सिद्धिमाश्रित्य सूत्रं प्रत्याख्यायोक्तं "नैतद्विवदामहेऽवयवे समुदायशब्दो नास्तीति विकारे वा प्रकृति-शब्द इति"। किन्तर्हि विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति" इत्येवमाशङ्क्य विकारावयव-शब्दात् प्रसङ्ग इति चेत्—तन्न। किं कारणम्? "तेन अनभिधानात्"—इत्युक्तम्।

रिमाणात् ४। ३। १५६॥ 'प्राग्वहतेष्ठक्' (सू १५४८) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते। अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकम्। एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः। शतस्य विकारः शत्यः-शतिकः। (१५३५) उष्ट्राद् वुञ् ४। ३। १५७॥ प्राण्यञोऽपवादः। औष्ट्रकः। (१५३६) उमोर्णयोर्वा ४। ३। १५८॥ औमकम्-औमम्। और्णकम्-और्णम्। वुञभावे यथाक्रममणञौ। (१५३७) एण्या ढञ् ४। ३। १५९॥ ऐणेयम्। एणस्य तु ऐणम्। (१५३८) गोपयसोर्यत् ४। ३। १६०॥ गव्यम्। पयस्यम्। (१५३९) द्रोश्च ४। ३। १६१॥ द्रुर्वृक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्। (१५४०) माने वयः ४। ३। १६२॥ द्रोः इत्येव। द्रुवयम्। 'यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं

(१५३४) क्रीतवत्परिमाणात्[1]। उपाधिनेति। प्रकृत्यादिविशेषणेनेत्यर्थः। नैष्किक इति। 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति क्रीते ठक्। शत्यः शतिक इति। 'शताच्च ठन्यतौ' इति क्रीते ठन्यतौ।

(१५३५) उष्ट्राद् वुञ्। प्राण्यञ् इति। 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः।

(१५३६) उमोर्णयोर्वा। वुञिति शेषः। औमकमिति। 'उमा सस्यविशेषः'। 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः। उमाया विकारोऽवयवो वेत्यर्थः। औममिति। 'तृणधान्यानां च' इत्युमाशब्द आद्युदात्तः। ततो वुञभावे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञभावादौत्सर्गिकोऽण्। ऊर्णाशब्दस्तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। ततो वुञभावे अनुदात्तादित्वादञित्यर्थः। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्' इत्यमरः। 'स्थूणोर्णे नपुंसके च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम्।

(१५३७) एण्या ढञ्। एण्या अवयवो विकारो वा ऐणेयम्। ढस्य एयादेशः। 'यस्येति च' इति ईकारलोपः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—एणस्य त्विति।

(१५३८) गोपयसोर्यत्। गव्यमिति। गोर्विकारोऽवयवो वेत्यर्थः। 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। पयस्यमिति। पयसो विकार इत्यर्थः। 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इत्येव सिद्धे यद्विधानं 'मयड्वैतयोः' इति पाक्षिकमयटो बाधनार्थम्।

(१५३९) द्रोश्च। यदिति शेषः। 'एकाचो नित्यम्' इति मयट्। 'ओरञ्' इत्यस्य चापवादः।

(१५४०) माने वयः। द्रोरित्येवेति। माने विकारे गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

---

१. अत्र संख्याऽपि परिमाणग्रहणेन गृह्यते न रूढि-परिमाणमेव। परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति व्युत्पत्त्या यौगिकोऽत्र परिमाण-शब्दः इत्यर्थो बोद्धव्यः।

ग्रयम्' इत्यमरः। (१५४१) फले लुक् ४। ३। १६३॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्फले। आमलक्याः फलमामलकम्। (१५४२) प्लक्षादिभ्योऽण् ४। ३। १६४॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लाक्षम्। (१५४३) न्यग्रोधस्य च केवलस्य ७। ३। ५॥ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च। नैयग्रोधम्। (१५४४) जम्ब्वा वा ४। ३। १६५॥ जम्बूशब्दात्फलेऽण्वा स्यात्। जाम्बवम्। पक्षे ओरञ्, तस्य लुक्, जम्बु। (१५४५) लुप् च ४। ३। १६६॥ जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात्। 'लुपि युक्तवत्–' (सू १२९४)। जम्ब्वाः फलं जम्बूः। 'फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्' (वा २९४९)। व्रीहयः। मुद्गाः। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा २९५०)। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जात्याः पुष्पं जाती। विदार्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणान्नेह—

(१५४१) फले लुक्। आमलकमिति। फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च। तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो लुक्।

(१५४२) प्लक्षादिभ्योऽण्। विकारे अवयवे चेति शेषः। तत्र शिग्रूकर्कन्धूशब्दयो-रुवर्णान्तत्वादञि प्राप्ते प्लक्षन्यग्रोधादीनाम् अनुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अण्विधिः। नन्वस्य फले अणो लुक् कुतो नेत्यत आह—विधानेति।

(१५४३) न्यग्रोधस्य च केवलस्य। 'न य्वाभ्याम्' इत्युत्तरसूत्रमिदम्। अस्येति। केवलस्य न्यग्रोधस्येत्यर्थः। केवलत्वं पदान्तरविहीनत्वम्। न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न य्वाभ्याम्' इत्येव सिद्धम्, यकारस्य पदान्तत्वात्। तथापि केवल-स्यैव इति नियमार्थं सूत्रम्। अव्युत्पत्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वात् विध्यर्थमेव। केवलस्य किम्? न्यग्रोधमूलाः शालयः।

(१५४४) जम्ब्वा वा। जम्ब्विति। जम्ब्वाः फलमित्यर्थः। अञो लुकि विशेष्यानु-सारेण नपुंसकत्वात् ह्रस्व इति भावः।

(१५४५) लुप् च। लुकैव सिद्धे लुब्विधेः फलमाह—लुपि युक्तवदिति। जम्बू-रिति। जम्ब्वाः फलमित्यर्थः। फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचने बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचनं चेत्यर्थः। तथा च जम्ब्वाः फलान्यपि जम्बूरेव। फलपाकेति। फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ओषधयः, तद्वाचिभ्यः परस्य फलप्रत्ययस्य लुप् उपसङ्ख्यान-मित्यर्थः। 'फले लुक्' इत्यस्यापवादः। व्रीहय इति। व्रीह्याख्यानामोषधीनां फलानी-त्यर्थः। एवं मुद्गाः। बिल्वाद्यणो लुप्। युक्तवद्भावात्पुंस्त्वम्, न तु विशेष्यनिघ्नत्वम्। पुष्पमूलेषु बहुलमिति। वार्तिकमिदम्। विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः। पुष्पं मल्लिकेति। 'अथ द्वितीयं प्रागीषात्' इत्यनुवृत्तौ 'मादीनां च' इति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः। ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो लुप्। युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्।

पाटलानि पुष्पाणि, साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक्—अशोकम्, करवीरम्। **(१५४६) हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७ ॥** एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । 'हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्' । हरीतक्याः फलानि—हरीतक्यः । **(१५४७) कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ४ । ३ । १६८ ॥** कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

जातीति । 'लघावन्ते' इत्यन्तोदात्तो जातिशब्दः । ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽनेन लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । **विदारीति ।** जातिङीषन्तमिदं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । अनुदात्तादित्वादञि तस्य लुप्, युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । **पाटलानीति ।** बिल्वादित्वादण् । एवं साल्वानि । ननु अशोकस्य पुष्पम् अशोकं, करवीरस्य पुष्पं करवीरम् इत्यत्रापि 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुपि युक्तवत्त्वात् पुंस्त्वे अशोकः पुष्पं, करवीरः पुष्पमिति स्यादित्यत आह—**बहुलग्रहणात् क्वचिल्लुगिति ।** तथा च युक्तवत्त्वस्याप्रवृत्तेः विशेष्यनिघ्नत्वमेवेति भावः ।

(१५४६) **हरीतक्यादिभ्यश्च ।** **हरीतक्यादीनामिति ।** वार्तिकमिदम् । एषां प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्प्रत्ययार्थे अतिदिश्यते, न तु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः । **हरीतक्य इति ।** जातिङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकीशब्दः । ततोऽनुदात्तादित्वादञि तस्य 'फले लुक्' इति लुकि प्राप्ते, लुपि युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वे, विशेष्यानुरोधात् बहुवचनम् ।

(१५४७) **कंसीयपरशव्य ।** अत्र यञञोर्न लुक्, विधिवैयर्थ्यात् । नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् । अतः परिशेषात् प्रकृत्येकदेशयोः छयतोरिति लभ्यते तदाह—**छयतोरिति । कंसीयमिति ।** कंसो नाम धातुर्लोहविशेषः । तस्मै हितमिति छः । **कांस्यमिति ।** कंसीयशब्दात् यञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **परशव्यमिति ।** 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'उगवादिभ्यो यत्' इति यति ओर्गुणे, 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । **पारशव इति ।** परशव्यशब्दादञि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः । 'हलस्तद्धितस्य' इति तु न, ईतीत्यनुवृत्तेः । अनपत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इत्यपि लोपो न प्रसज्यत इति भावः ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम्

(१५४८) प्राग्वहतेष्ठक् ४ । ४ । १ ॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २९५१) । मा शब्दं कार्षीः इति य आह स माशब्दिकः । (१५४९) स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७ ॥ ऐज्न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वाङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' (वा २९५२) । प्रभूतमाह—प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । 'पृच्छतौ

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते—(१५४८) प्राग्वहतेष्ठक् । वहतीत्येकदेशेन 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति सूत्रं परामृश्यते इत्यभिप्रेत्याह—तद्वहतीत्यत इति । तदाहेति । इति शब्दो व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । तदित्याहेत्यर्थे माशब्द-स्वागत इत्यादिशब्देभ्यः ठक् उपसङ्ख्यानमित्यन्वयः । तदित्यनेन वाक्यार्थो विवक्षितः । इतिशब्दस्तस्य वाक्यार्थस्य कर्मत्वं गमयति । 'मा शब्दं कार्षीः' इत्याहेत्याद्यर्थे तद्वाक्यावयवात् 'माशब्द' इत्यादिशब्दात् ठगिति यावत् । मा शब्दं कार्षीः इति आह—स माशब्दिक इति । शब्दं मा कार्षीरित्यन्वयः । 'माङि लुङ्' इति लोडर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः । शब्दं न कुरु इत्यर्थः । अत्र आहेति ब्रूञ्धात्वर्थव्यक्तवचनक्रियां प्रति मा शब्दं कार्षीरिति वाक्यार्थः कर्म । तद्वाक्यैकदेशः माशब्देति समुदायः । तस्मान्निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः । न हि माशब्देति समुदायाद्विभक्तिरस्ति । एवञ्च माशब्देति समुदायाट्ठकि माशब्दिक इति रूपम् । 'मा शब्दः कारि' इति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ् । शब्दो न कार्य इत्यर्थः । न च तदाहेत्यर्थे माशब्दादिभ्यः ठगिति यथाश्रुतम् अभ्युपगम्य माशब्दमाहेत्याद्यर्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्येव कुतो न व्याख्यायत इति वाच्यम्, एवं सति 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इत्युत्तरवार्तिकारम्भवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । स्वागतादिगणे स्वागत, स्वध्वर इति पठितम्, तत्र विशेषमाह—

(१५४९) स्वागतादीनां च । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्रकरणे 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । ऐज्न स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्राप्तः ऐज् न स्यादित्यर्थः । स्वाध्वरिक इति । स्वध्वर इत्याहेत्यर्थः । अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति—स्वाङ्गस्येति । व्याङ्गिरिति । व्यङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । व्यडस्येति । न विद्यते डो यस्य सः अडः, विगतः अडः व्यडः । स्वापतेयमिति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' । द्वारादित्वादैच् प्राप्तो निषिध्यते । आहाविति । आहेति पदैकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो तदिति पूर्ववार्तिकादनुवर्तते । आहेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यष्ठग्वाच्य इत्यर्थः । पार्याप्तिक इति । पर्याप्तमाहेत्यर्थः ।

सुस्नातादिभ्यः' (वा २९५३)। 'सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः। सौखशायनिकः। अनुशतिकादिः। 'गच्छतौ परदारादिभ्यः' (वा २९५४)। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। (१५५०) तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४।४।२॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्। (१५५१) संस्कृतम् ४।४।३॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारीचिकम्। (१५५२) कुलत्थकोपधादण् ४।४।४॥ ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्। तैत्तिडीकम्। (१५५३) तरति ४।४।५॥ उडुपेन तरति औडुपिकः। (१५५४) गोपुच्छाट्ठञ् ४।४।६॥ गौपुच्छिकः। (१५५५) नौद्व्यचष्ठन् ४।४।७॥ नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री। (१५५६) चरति ४।४।८॥ तृतीयान्ताद् गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक्स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः।

पृच्छताविति। तदित्यनुवर्तते। पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः सुस्नातादिभ्यः ठग्वाच्य इत्यर्थः। सौखशायनिक इति। सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः। अनुशतिकादिरिति। सुखशयनशब्द इति शेषः। ततश्च 'अनुशतिकादीनां च' इति पूर्वोत्तरपदयोरादिवृद्धिरिति भावः। गच्छताविति। तदित्यनुवर्तते। गच्छतीत्यर्थे परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः। पारदारिक इति। परदारान्गच्छतीत्यर्थः। गौरुतल्पिक इति। गुरुतल्पं गच्छतीत्यर्थः। गुरुतल्पो गुरुस्त्री।

(१५५०) तेन दीव्यति खनति जयति जितम्। तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन जयति, तेन जितम्—इति विग्रहेषु तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। अभ्रिः कुद्दालः। देवदत्तेन जितमित्यत्र तु न ठक्। करणतृतीयान्तादेव तद्विधेः।

(१५५१) संस्कृतम्। तेनेत्येव। संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्र तु सप्तम्यन्तादणादिविधिः। मारीचिकमिति। मरीचिभिः संस्कृतमित्यर्थः।

(१५५२) कुलत्थकोपधादण्। संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। तैत्तिडीकमिति। तित्तिडीकेन संस्कृतमित्यर्थः।

(१५५३) तरति। तरतीत्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः।

(१५५४) गोपुच्छाट्ठञ्। तरतीत्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः।

(१५५५) नौद्व्यचष्ठन्। ठनिति च्छेदः। ष्टुत्वकृतः सस्य षकारः। तरतीत्यर्थे नौशब्दात् द्व्यचश्च तृतीयान्तात् ठनित्यर्थः। नाविक इति। नावा तरतीत्यर्थः। घटिक इति। घटेन तरतीत्यर्थः। बाहुका स्त्रीति। उकः परत्वात् ठस्य कः। अदन्तत्वाट्टाप्।

(१५५६) चरति। गच्छति भक्षयतीति। 'चर गतिभक्षणयोः' इति चरधातोरर्थद्वये वृत्तेरिति भावः। हास्तिक इति। ठञि इके 'यस्येति' इति टिलोपः।

शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । (१५५७) आकर्षात्ष्ठल् ४ । ४ । ९ ॥ आकर्षो निकषोपलः । आकषात् इति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्वान्ङीष् । आकर्षिकी । (१५५८) पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४ । ४ । १० ॥ पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः । (१५५९) श्वगणाट्ठञ् च ४ । ४ । ११ ॥ चात्ष्ठन् । (१५६०) श्वादेरिञि ७ । ३ । ८ ॥ ऐज्न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम्' (वा ४५१२) । श्वगणेन चरति—श्वागणिकः–श्वागणिकी । श्वगणिकः–श्वगणिकी । (१५६१) पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७ । ३ । ९ ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज् वा ।

(१५५७) आकर्षात्ष्ठल् । तेन चरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य इति शेषः ।

(१५५८) षित्त्वं ङीषर्थमित्याह—पर्पिकीति । अश्विक इति । अश्वेन चरतीत्यर्थः ।

(१५५९) श्वगणाट्ठञ् च । उक्तविषये इति शेषः । श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् । ष्ठन् च स्यादित्यर्थः । श्वागणिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र श्वन्शब्दस्य द्वारादित्वादैजागमे प्राप्ते ।

(१५६०) श्वादेरिञि । 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । श्वन्शब्दः आदिर्यस्येति विग्रहः । श्वन्शब्दपूर्वपदस्याङ्गस्य इञि परे नैजागम इत्यर्थः । श्वाभस्त्रिरिति । अत इञ् । श्वादंष्ट्रिरिति । श्वदंष्ट्रस्यापत्यमित्यर्थः । ननु श्वन्शब्द एव द्वारादौ पठ्यते, न तु श्वभस्त्रशब्दः । ततश्च तस्य द्वारादित्वाभावादैजागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—तदादिविधाविति । द्वारादिगणे श्वन्शब्दस्य पाठेऽपि अस्मादेव प्रतिषेधात् श्वन्शब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादिगणे ग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । तत्फलं तु श्ववहनस्येदं शौवहनं नाम नगरम् । ननु प्रकृते श्वागणिके इञभावात्कथमयं निषेध इत्यत आह—इकारादाविति वाच्यमिति । इञीति परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इञि तु व्यपदेशिवत्त्वेन इकारादित्वम् । श्वागणिक इति । ठञि आदिवृद्धिः । श्वगणिक इति—ष्ठनि रूपम् । श्वागणिकीति । ठञन्तात् 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः' इति ङीप् । श्वगणिकीति । षित्त्वात् ङीष् ।

(१५६१) प्रसङ्गादाह—पदान्तस्यान्यतरस्याम् । 'श्वादेरिञि' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । पदं पदशब्दः अन्तो यस्येति विग्रहः । तदाह—पदशब्दान्तस्येति । ऐज्वेति । निषेधविकल्पे सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । श्वापदस्येति । शुनः पदमिव पदं यस्येति विग्रहः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा' इत्यादिना दीर्घः । शौवापदस्येति । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'वृद्धाच्छः' इति तु न, अनभिधानादित्याहुः[1] । अन्ये तु श्वपुच्छवद्दीर्घाभावे अणमाहुः ।

---

१. "अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः" इत्युक्तेः अनभिधानात् 'छोऽभावे अण्'-इति नागेशः

श्वापदस्येदं श्वापदम्–शौवापदम् । (१५६२) वेतनादिभ्यो जीवति ४ । ४ । १२ ॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । (१५६३) वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ४ । ४ । १३ ॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः–क्रयिकः–विक्रयिकः । (१५६४) आयुधाच्छ च ४ । ४ । १४ । चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः–आयुधिकः । (१५६५) हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४ । ४ । १५ ॥ उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । (१५६६) भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४ । ४ । १६ ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्वात् भस्त्रिकी । (१५६७) विभाषा विवधात् ४ । ४ । १७ ॥ विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः, वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते । (१५६८) अण् कुटिलिकायाः ४ । ४ । १८ ॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च । (१५६९) निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्त-

---

(१५६२) वेतनादिभ्यो जीवति । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः ठञिति शेषः । वैतनिक इति । वेतनेन जीवतीत्यर्थः । धानुष्क इति । धनुषा जीवतीत्यर्थः । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः षः' इति षत्वम् ।

(१५६३) वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्नादिभ्यः ठन् स्यादित्यर्थः । सङ्घातविगृहीतार्थमिति । व्याख्यानादिति भावः ।

(१५६४) आयुधाच्छ च । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तात् आयुधशब्दात् छः स्यात् ठन् चेत्यर्थः ।

(१५६५) हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः उत्सङ्गादिभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः ।

(१५६६) भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् । ष्ठनिति छेदः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् स्यादित्यर्थः । षित्वादिति । ङीष् इति शेषः ।

(१५६७) विभाषा विवधात् । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ष्ठनिति शेषः ।

(१५६८) अण् कुटिलिकायाः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः । कर्मारो लोहकारः । तस्य यत् अङ्गारतप्तलोहादिग्रहणसाधनं लोहविकारभूतं सन्दंशापरनामधेयं, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः ।

(१५६९) निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्योऽक्षद्यूतादिभ्यः ठगित्यर्थः ।

माक्षद्यूतिकं वैरम्। (१५७०) क्त्रेर्मम्नित्यम् ४।४।२०॥ क्त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम्। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम्। पक्त्रिमम्। 'भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः' (वा २९५९)। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्। त्यागिमम्। (१५७१) अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ४।४।२१॥ अपमित्येति ल्यबन्तम्। अपमित्येन निर्वृत्तमापमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्। (१५७२) संसृष्टे ४।४।२२॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम्। (१५७३) चूर्णादिनिः ४।४।२३॥ चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। (१५७४) लवणाल्लुक् ४।४।२४॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः। लवणं शाकम्। (१५७५) मुद्गादण् ४।४।२५॥ मौद्ग ओदनः। (१५७६) व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६॥ ठक्। दध्ना उपसिक्तं दाधिकम्। (१५७७) ओजः

(१५७०) क्त्रेर्मम्नित्यम्। तेन निर्वृत्तमित्यर्थः। 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं मप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्। ततश्च अस्मिन्नर्थे मप्प्रत्ययं विना क्त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो नेति भाष्ये स्पष्टम्। एवं चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति— कृत्या निर्वृत्तमिति। अत्र विग्रहवाक्ये 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्नन्तोऽयं कृतिशब्दः। कृत्रिममिति। 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्। पक्त्रिममिति। पक्त्या निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रहः। 'डुपचष् पाके' इत्यस्मात्क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्। इमब्वक्तव्य इति। निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। अत्र नित्यमिति न सम्बध्यते इत्यभिप्रेत्य लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति—पाकेन निर्वृत्तमिति।

(१५७१) अपमित्ययाचिताभ्याम्। ल्यबन्तमिति। 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्माद् विनिमयार्थकात् 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ल्यपि 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्वे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम्, 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्युक्तेरित्यर्थः। निर्वृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्यव्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृतीयान्तात् कक् कन् च यथासङ्ख्यं स्यातामित्यर्थः। अपमित्येत्यंशे तृतीयान्तत्वासम्भवात् प्रथमान्तादिति लभ्यते।

(१५७२) संसृष्टे। संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् इत्यर्थः।

(१५७३) चूर्णादिनिः। संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः।

(१५७४) लवणाल्लुक्। पूर्वसूत्रविहितस्येति शेषः।

(१५७५) मुद्गादण्। तेन संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। मौद्ग ओदन इति। मुद्गैः संसृष्ट इत्यर्थः।

(१५७६) व्यञ्जनैरुपसिक्ते। उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्य-

सहोऽम्भसा वर्तते ४ । ४ । २७ ॥ ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । (१५७८) तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ४ । ४ । २८ ॥ द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । (१५७९) परिमुखं च ४ । ४ । २९ ॥ परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात् पारिपार्श्विकः । (१५८०) प्रयच्छति गर्ह्यम् ४ । ४ । ३० ॥ द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम्, तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः' (वा २९६५) । वार्धु-

---

छगित्यर्थः । सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः । संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं सूत्रम् । व्यञ्जनवाचिभ्यः उपसिक्त एवेति । तेनेह न, सूपेन संसृष्टा स्थाली ।

(१५७७) ओजःसहो । वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस्, एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । औजसिक इति । ओजसा बलेन वर्तते, युद्धे व्याप्रियत इत्यर्थः । साहसिक इति । सहसा प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये व्याप्रियत इत्यर्थः । आम्भसिक इति । अम्भसा हेतुना सञ्चारे व्याप्रियत इत्यर्थः ।

(१५७८) तत्प्रत्यनुपूर्वं । तदिति द्वितीयान्तानुकरणम् । प्रत्यनुपूर्वेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ईपलोमकूलशब्देभ्यः वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । ननु प्रतीपं वर्तते इत्यादिवक्ष्यमाणविग्रहेषु वर्ततेरकर्मकत्वात् कथं द्वितीयेत्यत आह—क्रियाविशेषणत्वादिति । इदञ्च कारकनिरूपणे निरूपितम् । 'क्रियाविशेषणानां प्रथमान्तत्वमेव' इति तु शब्देन्दुशेखरे । प्रतीपमिति । प्रतिगताः आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूः' इत्यकारः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईत्त्वम् । अनुगता आपो यस्मिन् तदन्वीपम् । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्त्वं तु न, अदेशत्वात् । प्रतिकूलानुकूलशब्दपर्यायौ रूढौ । अवयवार्थेषु तु नाभिनिवेष्टव्यम् ।

(१५७९) परिमुखं च । अस्माद् द्वितीयान्ताद् वर्तते इत्यर्थे ठगित्यर्थः । चादिति । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् परिपार्श्वमित्यस्मादपि ठकि पारिपार्श्विक इति भवतीत्यर्थः । पारिमुखिक इत्यस्य यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र वर्तत इत्यर्थः । एवं पारिपार्श्विकः ।

(१५८०) प्रयच्छति गर्ह्यम् । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणमिति । द्वैगुणिक इति वक्ष्यमाणोदाहरणे द्विगुणशब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । तत्प्रयच्छति द्वैगुणिक इति । द्विगुणीभवितुं स्वद्रव्यमृणं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सम्बन्धकः' इत्यादिधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादिह गर्ह्यमिति भावः । वृद्धेरिति । वृद्धिशब्दात् उक्तार्थे ठकि प्रकृतेर्वृधुषि इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इकारान्त आदेशः । वार्धुषिक इति । वृद्ध्यर्थं द्रव्यं

बिकः । (१५८१) कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ ४।४।३१ ॥ गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदम्, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः—कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश । ते च ते । वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः—दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः । (१५८२) उञ्छति ४ । ४ । ३२ ॥ बदराण्युञ्छति बादरिकः । (१५८३) रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥ समाजं रक्षति सामाजिकः । (१५८४) शब्ददर्दुरं करोति ४ । ४ । ३४ ॥ शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः । (१५८५)

वृद्धिः, तत्प्रयच्छतीत्यर्थे वृद्धिशब्दात् ठकः इकादेशे प्रकृतेर्वृधुष्यादेश इति भावः । 'वृद्ध्याजीवस्तु वार्धुषिः' इति तु प्रमाद एव ।

(१५८१) कुसीद । गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामिति । कुसीद, दशैकादश आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गर्ह्यार्थकाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात् ष्ठन्ष्ठचौ स्त इत्यर्थः । षित्त्वम् ङीषर्थमित्याह—कुसीदिकीति । नित्त्वचित्त्वयोस्तु स्वरे विशेषः । अथ ष्ठच्प्रकृतिं दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति—एकादशार्थत्वादित्यादिना । यत्र एकादश निष्कान् अधिकान् प्रत्यर्पयेति समयं कृत्वा दश निष्काः ऋणत्वेन दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्काः एकादशार्थत्वात् एकादशशब्देन उपचर्यन्ते । ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'सङ्ख्याया अल्पीयस्याः' इति दशन्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशा इति रूपमित्यर्थः । दशैकादशिक इति । एकादश निष्कानधिकान् ग्रहीतुं दश निष्कान् अधमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति—दशैकादशान् प्रयच्छतीति । इहापीति । विग्रहवाक्ये यथा उत्तमर्णः प्रधानत्वेन निर्दिश्यते तथा समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणदातैव तद्धितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः ।

(१५८२) उञ्छति । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । उञ्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । भूम्यां निपतितस्य व्रीह्यादेः कणशः आदानमुञ्छः ।

(१५८३) रक्षति । अस्मिन्नर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः ।

(१५८४) शब्ददर्दुरं करोति । शब्दं करोति दर्दुरं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोति वर्तते, व्याख्यानात् । तेनेह न—शब्दं करोति खरः । दार्दुरिक इति ।

'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्यात्पामजाले तु दर्दुरम् ॥' इति विश्वः । इह यथायोग्यमन्वयः ।

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ४ । ४ । ३५ ॥ 'स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्'[1] (वा ५२३) । 'मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव' । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । (१५८६) परिपन्थं च तिष्ठति ४ । ४ । ३६ ॥ अस्माद् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति–पारिपन्थिकश्चौरः । निपातनात् पन्थादेशः । परिपन्थं हन्ति–पारिपन्थिकः । (१५८७) माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति

(१५८५) पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः । स्वरूपस्येति । पक्षिमत्स्यमृगशब्दैः तत्तत्स्वरूपाणां तत्तत्पर्यायाणां तद्विशेषवाचिनां च ग्रहणमित्यर्थः । 'स्वं रूपम्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तेरिति भावः । मीनस्यैवेति । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणम्, न त्वनिमिषादिशब्दानामित्यर्थः । इदमपि 'स्वं रूपम्' इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । पाक्षिक इति । स्वरूपस्योदाहरणम् । शाकुनिक इति तु पक्षिपर्यायस्य । मायूरिक इति । पक्षिविशेषस्य । तथा मात्स्यिकः, मैनिकः, शाकुलिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । तथा मार्गिकः, हारिणिकः, सारङ्गिकः इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् ।

(१५८६) परिपन्थं[2] च तिष्ठति । अस्मादिति । परिपन्थशब्दादित्यर्थः । चकारात् हन्तीत्यनुकृष्यते । तदाह—तिष्ठति हन्ति चेति । पन्थानं वर्जयित्वेति । एतेन 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्याम् 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति अव्ययीभावसमासः सूचितः । व्याप्य वेति । एतेन सर्वतः शब्दपर्यायस्य परेः परिगतः पन्था इति प्रादिसमासे परिपन्थशब्दः इति सूचितम् । अव्ययीभावः प्रादिसमासो वेत्यपि बोध्यम् । उभयथापि क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । निपातनात् पन्थादेश इति । नेदं प्रत्ययसन्नियोगेन निपातनम् । किन्तु ततोऽन्यत्रापि परिपन्थशब्दोऽस्ति । इदमेव सूचयितुं प्रकृतेरपि द्वितीयोच्चारणमिति वृत्तिकृतः । इदमेवाभिप्रेत्य विग्रहं दर्शयति—परिपन्थं तिष्ठतीति ।

---

१. तत्र "स्वं रूपं" सूत्रभाष्ये "झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्" इत्युपस्थाप्य "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति" इत्युपलक्षितम् । तथा च तस्मिन् सूत्रे 'झ्' लिङ्गासङ्गेन विशेषाणां संज्ञा भवतीति विज्ञापितम् । तत्रापि 'मीनस्येष्यते' इति कथयता भाष्यकारेण मत्स्यस्य पर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणं भवतीति निर्वचता आनिमिषान् हन्तीत्यादौ ठगभावः सूचितः । अग्रे च 'मृगपक्षिणोस्तु पित्रिर्देशः कर्तव्यः' इति वचनं निर्दिशता मृगपक्षिणोः स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्' भवतीति निर्धारितम् ।

२. "समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपथ-शब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति । स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्यः" । —काशिका ।

४।४।३७॥ दण्डाकारो माथः पन्थाः—दण्डमाथः। दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः। (१५८८) आक्रन्दाट्ठञ् च ४।४।३८॥ अस्माट्ठञ् स्यात्, चाट्ठक् धावतीत्यर्थे। आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति—आक्रन्दिकः। (१५८९) पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। (१५९०) प्रतिकण्ठार्थललामं च ४।४।४०॥ एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः[1]। आर्थिकः। लालामिकः। (१५९१) धर्मं चरति ४।४।४१॥ धार्मिकः। 'अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६६)। आधर्मिकः। (१५९२) प्रतिपथमेति ठंश्च ४।४।४२॥ प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः—

(१५८७) माथोत्तर। माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगित्यर्थः। माथपदं व्याचष्टे—माथः पन्था इति। मथ्यते गन्तृभिराहन्यते इति व्युत्पत्तेरिति भावः। दण्डमाथ इति। शाकपार्थिवादिः। पन्थानं धावतीति धावतेर्गत्यर्थत्वात् सकर्मकत्वम्। पादविक इति। पदवीं धावतीति विग्रहः। आनुपदिक इति। अनुपदं धावतीति विग्रहः।

(१५८८) आक्रन्दाट्ठञ् च। अस्मादिति। आक्रन्दशब्दाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः। आक्रन्दन्ति अस्मिन्नित्याक्रन्दः। तदाह—आक्रन्दो दुःखिनां रोदनस्थानमिति।

(१५८९) पदोत्तरपदम्। पदशब्दः उत्तरपदं यस्य तस्माद् द्वितीयान्तात् गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः।

(१५९०) प्रतिकण्ठार्थं। एभ्य इति। प्रतिकण्ठ, अर्थ, ललाम इत्येभ्य इत्यर्थः। आर्थिक इति। अर्थं गृह्णातीत्यर्थः। लालामिक इति। ललामं चिह्नं तद् गृह्णातीत्यर्थः। 'लिङ्गं ललामं च ललाम च' इत्यमरः।

(१५९१) धर्मं चरति। चरतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् धर्मशब्दाट्ठगित्यर्थः। अधर्माच्चेतीति। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्ताग्रहणात्प्राप्ते आरम्भः।

(१५९२) प्रतिपथमेति ठंश्च। प्रतिपथमित्यव्ययीभावात् एतीत्यर्थे ठन् ठक् च स्यादित्यर्थः। [2]प्रतिपथमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः। 'ऋक्पूः' इति समासान्तः।

---

१. "प्रातिकण्ठिकः स उच्यते—सर्वं कण्ठं यो गृह्णाति, यो वा कण्ठम् आभिमुख्येन गृह्णाति" —न्यासकारः।

२. यः सर्वान् पथ एति, आभिमुख्येन वा पन्थानम् एति स प्रातिपथिक इति चाभिधीयते।

प्रातिपथिकः। (१५९३) समवायान्समवैति ४।४।४३॥ सामवायिकः। सामूहिकः। (१५९४) परिषदो ण्यः ४।४।४४॥ परिषदं समवैति पारिषद्यः। (१५९५) सेनाया वा ४।४।४५॥ ण्यः स्यात्। पक्षे ठक्। सैन्याः-सैनिकाः। (१५९६) सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ४।४।४६॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः। कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते। कौक्कुटिको भिक्षुः। (१५९७) तस्य धर्म्यम् ४।४।४७॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम्। (१५९८) अण् महिष्यादिभ्यः ४।४।४८॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम्। याजमानम्। (१५९९) ऋतोऽञ् ४।४।४९॥ यातुर्धर्म्यं यात्रम्। 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा

(१५९३) समवायान् समवैति। द्वितीयान्तेभ्यः समवायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे ठगित्यर्थः[1]। बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम्। समवैति मेलयतीत्यर्थः।

(१५९४) परिषदो ण्यः। द्वितीयान्तात्परिषच्छब्दात्समवैतीत्यर्थे ठगपवादो ण्य इत्यर्थः।

(१५९५) सेनाया वा। ण्यः स्यादिति। शेषपूरणमिदम्। द्वितीयान्तात्सेनाशब्दात् समवैतीत्यर्थे ण्यो वा स्यादित्यर्थः। सैन्याः सैनिका इति। सेनां मेलयन्तीत्यर्थः।

(१५९६) संज्ञायाम्। ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः[2]। संज्ञा रूढिः, न त्वाधुनिकः सङ्केतः। लालाटिकः सेवक इति। दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति, न तु कार्ये प्रवर्तत इत्यर्थः। 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः' इत्यमरः। [3]कौक्कुटिक इति। कुक्कुटीपतनार्हदेशं पश्यतीत्यर्थः।

(१५९७) तस्य धर्म्यम्। धर्मादनपेतं धर्म्यम्, आचरितुं योग्यमित्यर्थः। धर्म्यमित्यर्थे षष्ठ्यन्ताट्ठगित्यर्थः।

(१५९८) अण् महिष्यादिभ्यः। षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्यमित्यर्थे इति शेषः।

(१५९९) ऋतोऽञ्। ऋदन्तात्षष्ठ्यन्ताद् धर्म्यमित्यर्थे अञित्यर्थः। नारीति। अञन्तत्वात् ङीबिति भावः। इड्लोप इति। इटो लोप इत्यर्थः। वैशस्त्रमिति। विश-

---

१. समवैतीत्यस्य प्रविशतीत्यर्थः। स्वयमपि समूहम्प्रविश्य तदवयवो भवतीति यावत्। अत्र समवैति-शब्दार्थघटकीभूता या विशेषणीभूता प्रवेशक्रिया तन्निरूपितकर्मत्वविवक्षया समवायानिति द्वितीया। यदा तु अधिकरणत्वविवक्षा तदा सप्तमी भवति। यथा—धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः' इति गीतायाम्।

२. 'अत्र संज्ञाशब्देन 'सम्यक् ज्ञायते अनेन' इति व्युत्पत्त्या प्रसिद्धि-विषयः शब्द उच्यते'। —भैरवमिश्रः।

३. "भिक्षुर्हि पादविक्षेपमात्रं देशं पश्यति न तु अन्यदेशम्। तस्य प्रदेशान्तरदर्शने ब्रह्मदर्शनतत्परत्वविघातः स्यात्"। —लघुशब्देन्दुशेखरे भैरवी टीका।

२९६७)। नरस्य धर्म्या नारी। 'विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः' (वा २९६८)। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम्। 'विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः' (वा २९६९)। विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम्। (१६००) अवक्रयः ४।४।५०॥ षष्ठ्यन्तात्ठक्स्यादवक्रयेऽर्थे। आपणस्यावक्रयः आपणिकः। राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः। (१६०१) तदस्य पण्यम् ४।४।५१॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः। (१६०२) लवणाट्ठञ् ४।४।५२॥ लावणिकः। (१६०३) किसरादिभ्यः ष्ठन् ४।४।५३॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः। षित्वान्ङीष्–किसरिकी। किसर, उशीर, नलद इत्यादिकिसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः। (१६०४) शलालुनोऽन्यतरस्याम् ४।४।५४॥ ष्ठन् स्यात्। पक्षे ठक्। शलालुकः–शलालुकी। शालालुकः–शालालुकी। शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः। (१६०५) शिल्पम् ४।४।५५॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः। (१६०६) मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ४।४।५६॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य

सितृशब्दादञि इटो लोपे ऋकारस्य यणि आदिवृद्धिः। वैभाजित्रमिति। विभाजयितृशब्दादञि णिलोपः।

(१६००) अवक्रयः। तस्येत्यनुवर्तते। तदाह—षष्ठ्यन्तादिति।

(१६०१) तदस्य पण्यम्। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः। विक्रेतव्यं द्रव्यं पण्यम्।

(१६०२) लवणाट्ठञ्। तदस्य पण्यमित्येव। लावणिक इति। लवणमस्य पण्यमित्यर्थः।

(१६०३) किसरादिभ्यः ष्ठन्। तदस्य पण्यमित्येव। ष्ठन्निति च्छेदः। तदाह—षित्वान्ङीषिति।

(१६०४) शलालुनोऽन्यतरस्याम्। ष्ठन्निति शेषः। तदस्य पण्यमित्येव। शलालुक इति। शलालुः पण्यमस्येति विग्रहः। उकः परत्वाट्ठस्य कः। षित्वस्य फलमाह—शलालुकीति।

(१६०५) शिल्पम्। तदस्य शिल्पमित्यर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः। क्रियासु कौशलं शिल्पम्। ननु मार्दङ्गिकः इत्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रहः, मृदङ्गस्य शिल्पत्वासम्भवात् तत्राह—मृदङ्गवादनमिति। मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थः। मृदङ्गशब्दो लक्षणया मृदङ्गवादनविषयकः इति भावः।

(१६०६) मड्डुकझर्झरात्। तदस्य शिल्पमित्येव। पक्षे ठक्। मड्डुकझर्झरौ वाद्यविशेषौ[1]।

---

१. भानुदीक्षितेन अमरकोषटीकायां महान् डमरुः एव 'मड्डुः' इति प्रतिपादितम्। तस्य

माड्डुकः-माड्डुकिकः। झाझंरः-झाझंरिकः। (१६०७) प्रहरणम् ४।४।५७॥ तदस्य इत्येव। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः। (१६०८) परश्वधाट्ठञ्च ४।४।५८॥ पारश्वधिकः। (१६०९) शक्तियष्ट्योरीकक् ४।४।५९॥ शाक्तीकः। याष्टीकः। (१६१०) अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ४।४।६०॥ तदस्य इत्येव। अस्ति परलोकः[1] इत्येवं मतिर्यस्य सः आस्तिकः। नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः। (१६११) शीलम् ४।४।६१॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः। (१६१२) छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२॥

(१६०७) प्रहरणम्। तदस्येत्येव। प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तात्तदस्येत्यर्थे ठगित्यर्थः। प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम् आयुधम्। धानुष्क इति। धनुः प्रहरणमस्येति विग्रहः। उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः। 'इणः षः' इति षः।

(१६०८) परश्वधाट्ठञ् च। तदस्य प्रहरणमित्येव। चात् ठक्। 'परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः।

(१६०९) शक्तियष्ट्योरीकक्। शक्तियष्टिशब्दाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक्[2] स्यादित्यर्थः।

(१६१०) अस्ति नास्ति। तदस्येत्येवेति। अस्तीति[3] मतिरस्यास्ति, नास्तीति मतिरस्यास्ति, दिष्टमिति मतिरस्यास्तीत्यर्थेषु क्रमेण अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ। यद्वा वचनादेव आख्यातात्प्रत्ययः। 'दैवं दिष्टम्' इत्यमरः।

(१६११) शीलम्। अस्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः। शीलं स्वभावः। अपूपभक्षणमिति। अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः।

(१६१२) छत्रादिभ्यो णः। एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः स्या·

शब्दस्य निष्पत्तिः एवम् प्रदर्शिता वर्तते—'टुमस्जो' शुद्धौ इति धातोः 'भृ-मृ-शी-तॄ-चरि-त्सरि-तनि-धनि-मि-मस्जिभ्य उः'' (उणादि-७) इति सूत्रेण उः। पृषोदरादित्वात् जस्य 'डः'।

१. अस्मिन् सूत्रे भाष्ये "किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः"? इति कथयता चौरेऽपि प्राप्नोति, तस्यापि मतिसद्भावात् इति अनिष्टाशङ्का प्रदर्शिता। तथैव च नास्तीत्यत्रापि मतेरभावेन अचेतनपदार्थोऽपि नास्तिकः स्यात्। अतः "इति' शब्दस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्यः" इति समाधानं कृतम्। तथा च अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् 'परलोकः अस्तीति' अर्थः लभ्यते।

२. ईककि दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम्। ह्रस्वोच्चारणेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धेः। न च "यस्येति च" (६-४-१४८) इति लोपापत्तिः, इकारोच्चारणसामर्थ्येनैव लोपाभावसिद्धेः।

३. 'अस्ति' इति कथनेन परलोककर्तृका सत्ता विज्ञेया। तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात्। तेन परो लोकोऽस्तीति आस्तिकः, तद्विपरीतो नास्तिकः। दिष्टशब्दो दैवपर्यायः। तेन दैवपरायणो दैष्टिकः"—इति कैयटेन प्रतिपादितम्।

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्त्रम्, तच्छीलमस्य छात्त्रः। (१६१३) कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२॥ कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः कार्मः। 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इत्येव सिद्धे 'अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि'। तेन चौरी, तापसी इत्यादि सिद्धम्। ताच्छील्ये किम्? कार्मणः। (१६१४) कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः। एकमन्यद् वृत्तमस्य ऐकान्यिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलित-

---

दित्यर्थः। 'छत्त्रं शीलमस्य छात्त्रः'[1] इत्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र छत्त्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्त्रपदं गुरुदोषावरणे गौणमित्याह—गुरोरिति। शीलमित्यर्थे छत्त्रादित्वात् णप्रत्यये कृते।

(१६१३) कार्मस्ताच्छील्ये। तत् शीलं यस्य सः तच्छीलः, तस्य भावः ताच्छील्यम्। तस्मिन्वाच्ये कार्म इति भवतीत्यर्थः। णप्रत्यये परे टिलोपः स्यादिति यावत्। तदाह—टिलोपो निपात्यत इति। णेऽपीत्यनन्तरम् इति ज्ञापनार्थमिदमिति शेषः। अत्र टिलोपविधिर्हि 'अन्' इति प्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थः। ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधादण्कार्यंकारित्वं णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यत इति भावः। तेनेति। चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्याः इति विग्रहे चुरातपःशब्दाभ्यां छत्त्रादित्वाणप्रत्यये सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीपि चौरी तापसीति सिद्धमित्यर्थः। कार्मण इति। 'तस्येदम्' इत्यणि 'कार्मस्ताच्छील्ये' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप इति भावः।

(१६१४) कर्माध्ययने वृत्तम्। 'तदस्य पण्यम्' इत्यतः तदस्येत्यनुवर्तते। 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यर्थनिर्देशः। तत्र तदित्यनेन विशेषेण कर्म वृत्तमित्यन्वेति। कर्मशब्दः क्रियापरः। वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः। वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकं तदिति प्रथमोच्चारितम्। ततश्च अस्य अध्ययनविषये तत्कर्म वृत्तमित्यर्थे तच्छब्दगम्यविशेष्यवाचकप्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः। तदाह—प्रथमान्तादिति। वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकादिति शेषः। अध्ययने वृत्तेति। विषयसप्तम्येषा। या क्रियेति। अनेन कर्म शब्दः क्रियापर इति सूचितम्। प्रथमान्तस्यार्थं इति। अनेन कर्म वृत्तमित्येतत् तदित्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम्। तदित्यननुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तत एव प्रत्ययः स्यात्, न तु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति—

---

१. "किं यस्य च्छत्रधारणं शीलं स च्छात्त्रः? किं चातः? राजपुरुषे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। छत्त्रमिव च्छत्त्रम्। गुरुणा शिष्यश्छत्त्रवत् छाद्यः। शिष्येण च गुरुश्छत्त्रवत् परिपाल्यः"। —महाभाष्यम्।

मेकं जातं, सः । (१६१५) बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ४ । ४ । ६४ ॥ प्राग्विषये । द्वादशा-न्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य–द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठाः अस्य जाता इत्यर्थः । (१६१६) हितं भक्षाः ४ । ४ । ६५ ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । (१६१७) तदस्मै दीयते नियुक्तम् ४ । ४ । ६६ ॥ अग्रभोजनं नियुक्तं दीयते अस्मै–आग्रभोजनिकः । (१६१८) श्राणामांसौदनाट्टिठन् ४ । ४ । ६७ ॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः । (१६१९) भक्तादणन्यतरस्याम् ४ । ४ । ६८ ॥ पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियतं दीयते भाक्तः–भाक्तिकः । (१६२०) तत्र नियुक्तः ४ । ४ । ६९ ॥ आकरे नियुक्तः—आकरिकः । (१६२१) अगारान्ताट्ठन् ४ । ४ । ७० ॥ देवागारे नियुक्तो

एकमन्यद् वृत्तमस्य ऐकान्यिक इति । 'तद्धितार्थ' इति समासे एकान्यशब्दाट्ठगिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो विशेषः ।

(१६१५) बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—प्राग्विषये इति । द्वादशान्यिक इति । 'तद्धितार्थ' इति समासः । एवं त्रायोदशान्यिकः । ञित्त्वादादिवृद्धिः ।

(१६१६) हितं भक्षाः । तदस्येत्यनुवृत्तम् । तत्र षष्ठी चतुर्थ्या विपरिणम्यते, हित-योगात् । तत् अस्मै हितमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठक् स्यात् यत् हितं भक्षाश्चेत् ते स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः इतिवद्व्याख्येयम् । अपूपभक्षणमिति । अनेन अपूपशब्दः अपूपभक्षणे लाक्षणिक इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थे तु न ठक्, अभिधानस्वाभाव्यादिति भावः ।

(१६१७) तदस्मै दीयते नियुक्तम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । नियुक्तमिति पाठान्तरं नियतमित्यर्थः ।

(१६१८) श्राणामांस । तदस्मै दीयते नियतमित्येव । श्राणा यवागूः । 'यवागू-रुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा' इत्यमरः । टित्त्वं ङीबर्थम् । तदाह—श्राणिकीति । सङ्घातविगृहीतार्थमिति । ठकैव सिद्धे ओदनिक इत्यत्र आदिवृद्ध्यभावार्थं प्रत्ययान्तर-विधानमिति भावः ।

(१६१९) भक्तादणन्यतरस्याम् । तदस्मै दीयते नियतमित्येव ।

(१६२०) तत्र नियुक्तः । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । नियुक्तः अधिकृतः । संरक्षणादौ प्रेरित इति यावत् । आकरिक इति । आकरः रत्नाद्युद्भवस्थानम् ।

(१६२१) अगारान्ताट्ठन् । तत्र नियुक्त इत्येव । नित्त्वान्नादिवृद्धिः । तदाह—देवागारिक इति ।

देवागारिकः । (१६२२) अध्यायिन्यदेशकालात् ४ । ४ । ७१ ।। निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते—श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते—चातुर्दशिकः ।
(१६२३) कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ४ । ४ । ७२ ।। तत्र इत्येव । वंशकठिने व्याहरति वांशकठिनिकः । वंशाः वेणवः कठिनाः यस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।
(१६२४) निकटे वसति ४ । ४ । ७३ ।। नैकटिको भिक्षुः । (१६२५) आवसथात् ष्ठल् ४ । ४ । ७४ ।। आवसथे वसति—आवसथिकः । षित्वान्ङीष् । आवसथिकी ।

'आकर्षात्पर्पादिभंस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे' ।। (श्लो० वा०)

(वा २९५५) । षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

इति तद्धिते प्राग्वहतीय(ठगधिकार)प्रकरणम् ।

(१६२२) अध्यायिन्यदेशकालात् । निषिद्धेति । अदेशकालेत्यत्र नञ् निषिद्धे वर्तत इति भावः । श्माशानिकः । चातुर्दशिक इति । देशकालभिन्नादिति व्याख्याने तु इह न स्यादिति भावः ।

(१६२३) कठिनान्तप्रस्तार । अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, संस्थान एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः ठगित्यर्थः । वंशकठिनशब्दं विवृणोति—वंशा इति । व्यवहरणम् उचितक्रिया । तदाह—यस्मिन्देशे इति । प्रस्तारसंस्थानशब्दौ अवयवसन्निवेशपर्यायौ ।

(१६२४) निकटे वसति । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्तान्निकटशब्दाट्ठगित्यर्थः । नैकटिको भिक्षुरिति । ग्रामात्क्रोशे भिक्षुणा वस्तव्यमिति शास्त्रमुल्लङ्घ्य निकटे यो भिक्षुर्वसति तत्रैवायं ठगिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम्[1] ।

(१६२५) आवसथात्ष्ठल् । तत्र वसतीत्यर्थे आवसथात् सप्तम्यन्तात् ष्ठलित्यर्थः । आवसथं गृहम् । षित्वं ङीषर्थम् । तदाह—आवसथिकीति । आकर्षादित्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम्—'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यादौ ठगिति वा ष्ठगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् 'आकर्षात्ष्ठल्' इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्षादित्यनेन 'आकर्षात् ष्ठल्' इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्यः इत्यनेन 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । भस्त्रादिभ्यः इत्यनेन 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । कुसीदसूत्रादित्यनेन 'कुसीददशैकादशात्

---

१. आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात् क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । तदनादृत्य निकटे योऽशास्त्रीयो वासस्तत्रैवायं साधुः—इति वृत्तिग्रन्थः अत्र प्रमाणम् ।

चेत्तत्र धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः—शर्कराः । (१६३६) धनगणं लब्धा ४ । ४ । ८४ ॥ तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । (१६३७) अन्नाण्णः ४ । ४ । ८५ ॥ अन्नं लब्धा आन्नः । (१६३८) वशं गतः ४ । ४ । ८६ ॥ वश्यः परेच्छानुसारी । (१६३९) पदमस्मिन्दृश्यम् ४ । ४ । ८७ ॥ पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । (१६४०) मूलमस्याबर्हि ४ । ४ । ८८ ॥ आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं, तदस्यास्तीत्याबर्हि, मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः । (१६४१) संज्ञायां धेनुष्या ४ । ४ । ८९ ॥ धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । (१६४२) गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ४ । ४ । ९० ॥ गृहपतिर्यजमानः,

---

विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविघातात् । अन्यथा औपगवो देवदत्तः उपगुनप्तृत्वात् इत्यादौ अणादिकं न स्यात् प्रत्ययार्थैकदेशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्षत्वाच्च इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।

(१६३६) धनगणं लब्धा । धनशब्दात् गणशब्दाच्च द्वितीयान्ताल्लब्धेत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः । ननु लब्धशब्दस्य तृजन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्मणि षष्ठी स्यादित्यत आह—तृन्नन्तमेतदिति । तथा च 'न लोक' इति निषेधान्न षष्ठीति भावः ।

(१६३७) अन्नाण्णः । लब्धेत्यर्थे द्वितीयान्तादिति शेषः ।

(१६३८) वशं गतः । वशशब्दात् द्वितीयान्ताद् गत इत्यर्थे यदित्यर्थः । वश्यः इति । वशं गत इति विग्रहः । 'वश कान्तौ' । कान्तिरिच्छा । वशनं वशः । 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम्' इत्यप् । वशम् इच्छां गतः प्राप्तः, इच्छाधीन इत्यर्थः । वशधातुः छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तत्प्रायिकमिति भावः । सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वादाह—परेच्छानुसारीति ।

(१६३९) पदमस्मिन्दृश्यम् । प्रथमान्तात्पदशब्दात् दृश्यम् इत्यर्थे यदित्यर्थः । अत्र तदिति द्वितीयान्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।

(१६४०) मूलमस्याबर्हि । आबर्हणमिति । उत्पाटनमित्यर्थः । उपसर्गवशात् 'वृह उद्यमने' इति धातोरुत्पाटने वृत्तिः । मूल्या मुद्गा इति । मूलतः उत्पाटनीया इत्यर्थः ।

(१६४१) संज्ञायां धेनुष्या । यप्रत्ययश्चेति । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः । धेनुष्येति । या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय अधमर्णेन दीयते तस्या इयं संज्ञा । तदाह—बन्धके स्थितेति । अमरवाक्यमिदम् । संज्ञायामित्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञा हि रूढिविवक्षिता ।

(१६४२) गृहपतिना । अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दात् तृतीयान्तात् ञ्यः स्यादित्यर्थः । गार्हपत्योऽग्निरिति । अग्निविशेष इत्यर्थः । तत्र पत्नीसंयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताकहोमस्य क्रियमाणत्वात् गृहपतियोगः । यद्यपि देवहविःषु 'अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-

तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। (१६४३) नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ४।४।९१॥ नावा तार्यं नाव्यम्। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम्। विषेण वध्यो विष्यः। मूलेनानाम्यं मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं सीत्यं—क्षेत्रम्। तुलया सम्मितं तुल्यम्। (१६४४) धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ४।४।९२॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम्। पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम्। (१६४५) छन्दसो निर्मिते ४।४।९३॥ छन्दसो निर्मितं छन्दस्यम्। इच्छया कृतमित्यर्थः। (१६४६) उरसोऽण् च ४।४।९४॥ चाद्यत्। उरसा निर्मितः

कपालं निर्वपति' इति हविर्होम आहवनीये क्रियते। तथापि संज्ञाधिकारादाहवनीये नास्य प्रयोगः।

(१६४३) नौवयोधर्म। नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला एभ्योऽष्टभ्यः क्रमात् तार्ये, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, आनाम्ये, समे, समिते, सम्मिते चार्थे यत्स्यादित्यर्थः। तृतीयान्तेभ्यः इत्यर्थात् गम्यते। तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यादियोगे च तस्या एव सम्भवात्। अत्र मूलशब्दयोर्यथासङ्ख्यप्रवृत्तये नैकशेषः। अन्यथा सप्तानां प्रकृतीनाम् एकैकस्या अष्टस्वप्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः स्यात्। तार्यमिति। तरीतुं शक्यमित्यर्थः। 'ऋहलोर्ण्यत्'। वयसा तुल्य इति। मित्रे एवायं प्रत्ययो न तु शत्रौ, संज्ञाधिकारात्। मूलेनानाम्यमिति। पटादेरुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं मूलम्। तेन सह यदधिकं द्रव्यम् आनम्यते विक्रेतुः सम्मतीकरणेन लभ्यते तन्मूल्यमित्यर्थः। लोकास्तु विक्रेतुर्लब्धं सर्वं द्रव्यं मूल्यमिति व्यवहरन्ति। तत्र लक्षणा बोध्या। सा च साम्प्रतिकी निरूढा वा। सीतयेति। सीता लाङ्गलपद्धतिः। तया समितं सङ्गतमित्यर्थः। कृष्टमिति यावत्। तुलयेति। तुला घटा, तया उन्मितमित्यर्थः।

(१६४४) धर्मपथ्यर्थ। 'धर्म, पथिन्, अर्थ, न्याय एभ्यः अनपेतमित्यर्थे यदित्यर्थः। औचित्यात्पञ्चम्यन्तेभ्यः इति लभ्यते। धर्मादनपेतमिति। अप्रच्युतमित्यर्थः। पथ्यमिति। पथः अनपेतमित्यर्थः[1]। न्याय्यमिति। न्यायादनपेतमित्यर्थः।

(१६४५) छन्दसो निर्मिते। छन्दःशब्दात्तृतीयान्तात् निर्मितेऽर्थे यदित्यर्थः। इच्छयेति। छन्दःशब्दः इच्छावाचीति भावः[2]। 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः।

(१६४६) उरसोऽण् च। तृतीयान्तान्निर्मित इत्यर्थं इति शेषः। उरस्य इति।

१. संज्ञाधिकाराद् अभिधेयनियमः। तेन शास्त्रीयात् पथः अनपेतमेव पथ्यम्, न तु मार्गाद् अनपेतश्चोरोऽपि।

२. 'छदि' संवरणे इति चुरादिः इच्छायामपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात्। ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दःशब्दः। असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिः, तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात् सामर्थ्याद् तृतीयान्तात् प्रत्ययः।

पुत्रः औरसः–उरस्यः। (१६४७) हृदयस्य प्रियः ४।४।९५॥ हृद्यो देशः। 'हृदयस्य हृल्लेख—' (सू ९८८) इति हृदादेशः। (१६४८) बन्धने चर्षौ ४।४।९६॥ हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्यादृषेदेऽभिधेये। हृदयस्य बन्धनं–हृद्यो वशीकरणमन्त्रः। (१६४९) मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ४।४।९७॥ मतं ज्ञानं, तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। (१६५०) तत्र साधुः ४।४।९८॥ अग्रे साधुः–अग्र्यः। सामसु साधुः–सामन्यः। 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) इति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्यः। (१६५१) प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४।४।९९॥ प्रतिजनं साधुः–प्रातिजनीनः। सांयुगीनः। सार्वजनीनः। वैश्वजनीनः। (१६५२) भक्ताण्णः ४।४।१००॥ भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः।

'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे' इति श्रुतेरिति भावः[१]। पुत्र इति संज्ञाधिकाराल्लब्धम्।

(१६४७) हृदयस्य प्रियः। षष्ठ्यन्तात् हृदयशब्दात् प्रिय इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः।

(१६४८) बन्धने चर्षौ।

(१६४९) मतजनहलात्। यथासङ्ख्यम्। एभ्य एष्वर्थेषु यदिति शेषः। मतं ज्ञानमिति। मनधातोः भावे क्त इति भावः। करणं भावः साधनं वेति। कृञ्धातोर्भावे करणे वा ल्युटि करणशब्दः। तेन जननक्रिया वा जननसाधनं वा विवक्षितमित्यर्थः। मत्यमिति। ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः।

(१६५०) तत्र साधुः। सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। अग्र्य इति। अग्रे साधुरित्यर्थः। साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, न तु हितः, तत्र 'तस्मै हितम्' इति वक्ष्यमाणत्वात्।

(१६५१) प्रतिजनादिभ्यः खञ्। तत्र साधुरित्येव। सप्तम्यन्तेभ्यः एभ्यः साधुरित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः। प्रातिजनीन इति। प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः। तत्र साधुरित्यर्थः। एवं वैश्वजनीनः।

(१६५२) भक्ताण्णः। सप्तम्यन्तादस्मात् साधुरित्यर्थे इति शेषः।

---

१. अस्मिन्नर्थे एव अमरकारः आह—स्वजाते त्वौरसोरस्यौ। स्वस्मात् पाणिगृहीत्यां जात इत्यर्थः। तथा च मनुः—"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम्। तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्"॥ इति। नातः परभार्यायां स्वजन्येऽतिव्याप्तिः। अत एवाभिप्रेत्य मूलकृता 'स्वीयाया' मिति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाश्यां जातः' इत्यर्थकमेवोक्तम्।

(१६५३) परिषदो ण्यः ४ । ४ । १०१ ॥ पारिषद्यः । परिषदः इति योगविभागाण्णोऽपि । पारिषदः । [पर्षदः इति पाठान्तरम् । पार्षदः] (१६५४) कथादिभ्यष्ठक् ४ । ४ । १०२ ॥ कथायां साधुः—काथिकः । (१६५५) गुडादिभ्यष्ठञ् ४।४।१०३ ॥ गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः । साक्तुकाः यवाः । (१६५६) पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ४ । ४ । १०४ ॥ पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् । (१६५७) सभाया यः ४ । ४ । १०५ ॥ सभ्यः । (१६५८) समानतीर्थे वासी ४ । ४ । १०७ ॥ साधुः इति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । (१६५९) समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ४ । ४ । १०८ ॥ समाने उदरे शयितः = स्थितः—समानोदर्यो भ्राता । (१६६०) सोदराद्यः ४ । ४ । १०९ ॥ सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

(१६५३) परिषदो ण्यः । सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे इति शेषः । योगेति[1] । परिषद इति प्रथमो योगः । परिषदः णः स्यादित्यर्थः । ततः 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः । परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः ।

(१६५४) कथादिभ्यष्ठक् । इत्यादि स्पष्टम् ।

(१६५५) गुडादिभ्यष्ठञ् । साक्तुका यवा इति । सक्तुषु साधुरित्यर्थः । गुडादित्वाट्ठञ् । उगन्तत्वाट्ठस्य कः ।

(१६५६-५७) पथ्यतिथि । इत्यादि स्पष्टम् ।

(१६५८) समानतीर्थे वासी । समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्तात् वसतीत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वसतीति वासीति । ग्रहादेराकृतिगणत्वाण्णिनिः । तीर्थशब्दस्य विवरणं [2]गुराविति । सतीर्थ्यं इति । समानतीर्थशब्दाद्यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभावः ।

(१६५९) समानोदरे शयितः । समानोदरशब्दात् सप्तम्यन्तात् शयितः इत्यर्थे यत्स्यात् ओकारश्च उदात्त इत्यर्थः । शयित इत्यस्य विवरणं स्थित इति । कुशेशयम् जलेशयम् इत्यादौ तथादर्शनादिति भावः । समानोदर्यं इति । समानमुदरमिति विग्रहे 'पूर्वा-

---

१. 'पारिषदाकृतिरेषा तत्र-भवताम्' 'सर्ववेदं पारिषदं हीदं शास्त्रम्'—इत्यादयो भाष्यप्रयोगाः अस्मिन् योगविभागे प्राचीनैः वृत्तिकारैः प्रमाणत्वेन उपन्यस्ताः ।

२. तीर्थं शास्त्रा-ध्वर-क्षेत्रो-पाय-नारीरजःसु च ।
अवतार-र्षिजुष्टाम्बु-पात्रो-पाध्याय-मन्त्रिषु" ।। इति मेदिनी ।

अथ तद्धिते छयद्विधिप्रकरणम्

(१६६१) प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥ 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते । (१६६२) उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । 'नाभि नभं च' (ग सू ९५) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । 'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग सू ९६) । शून्यम्—शुन्यम् । 'ऊधसोऽनङ् च' (ग सू ९७) । ऊधन्यः । (१६६३) कम्बलाच्च

परप्रथम' इत्यादिना समासाद्यति कृते तित्स्वरापवादः ओकारस्योदात्तः । 'विभाषोदरे' इति सभावे असति रूपम् ।

(१६६०) सोदराद्यः । सप्तम्यन्तात् शयित इत्यर्थे इति शेषः । तित्वाभावात्प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । 'विभाषोदरे' इति सभावः । 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इत्यत्र तु समानपर्यायसहशब्दस्य बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभावो बोध्यः । एवं 'यत्र भ्राता सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धम् ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थे पादे प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायः । (१६६१) प्राक्क्रीताच्छः । क्रीतशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह—तेन क्रीतमिति । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देक्ष्यन्ते न तु प्रत्ययाः—तेषु छ इत्युपस्थितं भवतीति यावत् ।

(१६६२) उगवादिभ्यो यत् । उश्च गवादयश्च इति द्वन्द्वात् पञ्चमी । उवर्णान्तादिति । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्रीताद्वक्ष्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषानुपादाने उपतिष्ठते । नाभि नभं चेति । गवादिगणसूत्रम् । नाभिशब्दः नभादेशं यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ्योऽक्ष इति । यत्र अक्षदण्डः प्रवेश्यते तच्चक्रमध्यगतच्छिद्रं नाभिरित्युच्यते । तस्मै हितः अक्षदण्डः, स हि अनुगुणत्वात् नाभये हितः । नभ्यमञ्जनमिति । अञ्जनं तैलसेकः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतं चक्रं सुपरिवर्तनं भवतीति नाभेः परिवर्तनात्मककार्यक्षमताधायकत्वादञ्जनं नाभये हितम् । अत्र शरीरावयवविशेषवाचि-नाभिशब्दो न गृह्यते । भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह—रथनाभावेवेदमिति । शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दात्तु 'शरीरावयवाद्यत्' इति वक्ष्यमाणः केवलो यत्, न तु नभादेश इति भावः । शुनः सम्प्रसारणमिति । गवादिगणसूत्रम् । श्वन्शब्दाद्यत्स्यात् प्रकृतेः सम्प्रसारणम् । तस्य सम्प्रसारणस्य पाक्षिकं दीर्घत्वमित्यर्थः । शून्यम्—शुन्यमिति । शुने

संज्ञायाम् ५ । १ । ३ ।। यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायाम् किम् ? कम्बलीया ऊर्णा । (१६६४) **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** ५ । १ । ४ ।। आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः—पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्—अपूपीयम् । (१६६५) **तस्मै हितम्** ५ । १ । ५ ।। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् । (१६६६) **शरीरावयवाद्यत्** ५ । १ । ६ ।। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । 'नस्नासिकायाः' (वा ३४९७) । नस्यम् । नाभ्यम् । (१६६७) **ये च तद्धिते** ६ । १ । ६१ ।। यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते

हितमित्यर्थः । ऊधसोऽनङ् चेति । इदमपि गणसूत्रम् । ऊधश्शब्दात् यत्स्यात् प्रकृतेरनङादेशश्चेत्यर्थः । आदेशे ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः । ङित्त्वादन्तादेशः ।

(१६६३) कम्बलाच्च । कम्बलशब्दात् यत्स्यात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु सञ्ज्ञायामित्यर्थः । कम्बल्यम् ऊर्णापलशतमिति । कम्बलाय हितमित्यर्थः ।

(१६६४) विभाषा हवि । हविर्विशेषवाचिभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यद्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे छः । आमिक्ष्यं दधीति । आमिक्षार्थं हितमित्यर्थः । तप्ते पयसि दध्नि निक्षिप्ते यत् घनीभूतं निष्पद्यते सा आमिक्षेत्युच्यते ।

(१६६५) तस्मै हितम् । अस्मिन्नर्थे चतुर्थ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । वत्सीय इति । छे रूपम् । यो गोधुक् वत्सेभ्यः पयः शिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते । शङ्कव्यमिति । शङ्कवे हितमित्यर्थः । उवर्णान्ताद्यत् । गव्यमिति । गोभ्यो हितं तृणादिकमित्यर्थः । गवादिलक्षणो यत् । हविष्यमिति । हविषे हितमित्यर्थः । हविःशब्दो गवादिः । 'विभाषा हविः' इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं, व्याख्यानात् ।

(१६६६) शरीरावयवाद्यत् । शरीरावयवविशेषवाचकात् चतुर्थ्यन्तात् हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । छस्यापवादः । नस्यमिति । नासिकायै हितमित्यर्थः । 'पद्दन्' इति नस्प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् भाष्ये तु 'नासिकाया यत्-तस्-क्षुद्रेषु नस्' इति पठितम् । नाभ्यमिति । नाभये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः । रथावयवे तु नभादेश उक्तः ।

(१६६७) ये च तद्धिते । शीर्षन्नादेश इति । 'शीर्षन् छन्दसि'[1] इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शीर्षण्यः इति । शिरसे हित इत्यर्थः । शरीरावयवत्वाद्यति शीर्षन्नादेशे 'ये

---

१. यद्यपि "शीर्षश्छन्दसि" (६-१-६०) इति सूत्र 'शिरसः' इति स्थानी साक्षात् न निर्दिष्टः तथापि समानार्थत्वात् आदेशेन आक्षिप्यते । यथा शिवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवश्शब्द इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । अयमेव पक्षः भाष्ये कैयटेन स्वीकृतः ।

किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति । 'वा केशेषु' (वा ३४९३)। शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । 'अचि शीर्ष इति वाच्यम्' (वा ३४९४) । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः। स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । (१६६८) खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ५ । १ । ७॥ खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या। (१६६९) अजाविभ्यां थ्यन् ५ । १ । ८ ॥ अजथ्या यूथिः । अविथ्या । (१६७०) आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ५ । १ । ९ ॥ (१६७१) आत्माध्वानौ खे ६ । ४ । १६९ ॥ एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम्। 'कर्मधारयादेवेष्यते' । षष्ठीतत्पुरुषाद् बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् । 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा २९९६) । पञ्चजनीनम् । 'सर्वजनाट्ठञ् खश्च' (वा २९९७) । 'सार्व-

---

चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शिरस्यतीति । शिरः आत्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यचि, 'नः क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावान्न रुत्वम् । वा केशेषु। केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितः तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः। प्रसङ्गादाह— अचीति ।

(१६६८) खलयव । खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वृषशब्दोऽत्र अकारान्त एव गृह्यते, न तु नकारान्तः । तेन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव। ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, न तु वेदादिवाची । तेन ब्रह्मणे वेदाय हितमिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्मण्यमित्यत्र 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । चाद्रथ्येति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः ।

(१६६९) अजाविभ्यां थ्यन् । अजश्च अविश्चेति द्वन्द्वः । अविशब्दस्य घित्वेऽपि 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः । अजथ्या यूथिरिति । अजेभ्यः अजाभ्यो वा हितेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अजाशब्दादपि थ्यन् । तसिलादिष्विति पुंवत्त्वम्। अविथ्येति । अविभ्यो हितेत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् ।

(१६७०) आत्मन्विश्वजन । आत्मन्, विश्वजन, भोगोत्तरपद एभ्यः हितमित्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । आत्मनीनमित्युदाहरणं वक्ष्यति ।

(१६७१) तत्र टिलोपे प्राप्ते—आत्माध्वानौ खे । प्रकृत्या स्त इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कर्मधारयादेवेति । विश्वजनशब्दादिति शेषः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनो विश्वजनः साधारणो वैद्यादिः । विश्वो जनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । तस्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीनमिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः रथकारजातिश्चेत्येते पञ्च जनाः । तेभ्यो हितमिति विग्रहः । सर्वजनाट्ठञ् खश्चेति । वक्तव्य इति शेषः । 'समानाधिकरणादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिक

जनिकः । सर्वंजनीनः । 'महाजनाट्ठञ्' (वा २९९८) । माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । 'आचार्यादणत्वं च' (ग सू १८४) । आचार्यभोगीनः । (१६७२) सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ५ । १ । १० ॥ 'सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्' (वा २९९९) । सर्वस्मै हितं सार्वम्–सर्वीयम् । 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु (वा ३०००) । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः, 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू १५३२) इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव' इति माघः–स० २–४ । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । (१६७३) माणवचरकाभ्यां खञ् ५ । १ । ११ ॥ माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् । (१६७४) तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५।१।१२ ॥

भाष्ये स्थितम् । महाजनाट्ठञिति । वक्तव्य इति शेषः । विश्वजनप्रसङ्गादिद वार्तिकद्वयमुपन्यस्तम् । अथ भोगोत्तरपदस्योदाहरति—मातृभोगीण इति । मातृभोगाय हित इत्यर्थः । आचार्यादिति । आचार्यशब्दात्परस्य नस्य णत्वाभावो वाच्य इत्यर्थः । न च असमानपदस्थत्वादेवात्र णत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थं इति वाच्यम्, मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् ।

(१६७२) सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ । सर्व, पुरुष आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमात् णढञौ स्तः हितमित्यर्थे इत्यर्थः । सर्वाण्ण इति । अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वनामकार्यम् । पुरुषाद्वधेति । वार्तिकमिदम्[1] । पुरुषशब्दाद्वधादिष्वेवार्थेषु ढञ् स्यात्, न हितार्थे इत्यर्थः । ननु तेनकृतमिति समुदायस्य असुबन्तत्वात् अर्थसमासे निवेश इत्यत आह—भाष्येति । अणि प्राप्ते इति । अनेन ढञिति शेषः । प्राणीति । रजतादित्वादञि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । समूहेऽप्यणि प्राप्ते इति । पुरुषाणां समूहः इत्यर्थे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । पौरुषेयवृता इवेति । पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परितः आदर्शप्रतिफलनादिति भावः । तेन कृते इति । पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे कृते ग्रन्थे इत्यणि प्राप्ते, पुरुषेण कृतः प्रासाद इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः ।

(१६७३) माणव । आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां हितमित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । माणवीनमिति । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः, 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकोण् स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥' इत्यपत्याधिकारवार्तिकात् । माणवाय हितमिति विग्रहः । चारकीणमिति । चरतीति चरः पचाद्यच् । ततः स्वार्थिकः कः (चरकः) । चरकाय हितमिति विग्रहः ।

---

१. "पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । अत्यल्पमिदमुच्यते–पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद् विकार-समूह-तेनकृतेष्विति वक्तव्यम्" ।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्यः एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । (१६७५) छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५ । १ । १३ ॥ छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । 'उपधिशब्दात् स्वार्थे इष्यते' (वा ३००३) । उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं, तदेव औपधेयम् । (१६७६) ऋषभोपानहोर्ञ्यः ५ । १ । १४ ॥ छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म । (१६७७) चर्मणोऽञ् ५ । १ । १५॥

(१६७४) तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । तस्मै इदं तदर्थम् । तच्छब्देन विकृतिः परामृश्यते । सप्तम्यर्थे प्रथमा । विकृत्यर्थायां प्रकृताविति लभ्यते । एवं च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथमं निर्दिश्यते । तथा च चतुर्थ्यन्तात् विकृतिवाचकादिति लभ्यते । तदाह—विकृतिवाचकादित्यादिना । प्रत्ययः स्यादिति । यथाविहितमिति शेषः । अङ्गारेभ्य एतानीति । अङ्गारार्थानीत्यर्थः । अर्थेन नित्यसमासविधानादस्वपदविग्रहः । अत्र काष्ठानि प्रकृतिद्रव्याणि । अङ्गाराः विकृतयः । तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्छप्रत्यये रूपम् । प्राकारीया इष्टका इति । प्राकारेभ्य इमा इति विग्रहः । प्राकारार्था इत्यर्थः । शाङ्कव्यमिति । शङ्कवे इदमिति विग्रहः । शङ्क्वर्थमित्यर्थः । 'उगवादिभ्यः' इति यत् ।

(१६७५) छदिरुपधिबलेर्ढञ् । छदिष्, उपधि, बलि एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यः तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढञित्यर्थः । छादिषेयाणीति । छदिः तृणपटलः । तस्मै इमानीति विग्रहः । छदिरर्थानीत्यर्थः । ढञि एयादेशे षात्परत्वाण्णत्वम् । बालेयास्तण्डुला इति । बलये इमे इति विग्रहः । बल्यर्था इत्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः । 'भागधेयः करो बलिः' इति च । उपधिशब्दादिति । वार्तिकमिदम् । उपधीयते इति । अक्षदण्डाग्रे उपधीयते प्रोतं क्रियते इत्युपधिः । 'उपसर्गे घोः किः' इति धाञः किप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । उपधिः रथाङ्गमिति । तथा भाष्यादिति भावः ।

(१६७६) ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ऋषभ उपानह् च अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । ऋषभशब्दादुपानह्शब्दाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तात् प्रकृतौ वाच्यायां ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आर्षभ्य इति । ऋषभाय अयमिति विग्रहः । ऋषभार्थं इत्यर्थः । यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते । औपानह्यो मुञ्ज इति । उपानहे अयमिति विग्रहः । उपानदर्थो मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जतृणैरुपानत् क्रियते । चर्मण्यपीति । चर्मणि प्रकृतित्वेन वाच्येऽपि अयं ञ्य एव 'चर्मणोऽञ्' इत्यञं परमपि पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात् । वध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । (१६७८) तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ५।१।१६॥ प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीया: इष्टका: । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्स्यात्प्राकारीयो देश: । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । (१६७९) परिखाया ढञ् ५।१।१७॥ पारिखेयी भूमि: । इति तद्धिते छयतो: पूर्णोऽवधि: ।

भवतीत्यर्थ:[1] । एतच्च 'उगवादिभ्य:' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । औपानह्यमिति । उपानदर्थं चर्मेत्यर्थ: ।

(१६७७) चर्मणोऽञ् । 'चर्मण:' इति षष्ठ्यन्तं विकृतावन्वेति । तदाह—चर्मणो या विकृति: तद्वाचकादिति । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तादिति शेष: । अञ् स्यादिति । प्रकृतौ वाच्यायामिति शेष: । वध्र्यै इदमिति । वृधेरौणादिके ष्ट्रनि वध्रशब्द: । टित्त्वात् ङीप् । वर्ध्री चर्मरज्जु: । 'नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमर: । वाध्र्यै इदमिति पाठान्तरम् । 'वृधिवपिभ्यां रन्' इति वृधे: रनि लघूपधगुणे रपरत्वे वर्ध्रशब्दश्चर्मवाचक:, तस्माद्विकारे अणि ङीपि वार्ध्री रज्जु: ।

(१६७८) तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । 'तदर्थं विकृते: प्रकृतौ' इति निवृत्तम् इति कैयट: । तदस्य स्यादिति तदस्मिन् स्यादिति चार्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्यय: स्यादित्यर्थ: । स्यादित्यत्र 'सम्भावनेऽलमिति०' इति सम्भावने लिङ् । प्राकार आसामिति । करणत्वस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी । आभिरिष्टकाभि: प्राकार: कर्तुं शक्यत इति विग्रहवाक्यस्य फलितोऽर्थ: । प्राकारीया इति । प्राकारशब्दात्प्रथमान्तात् छ: । इष्टका: प्रत्ययार्थ: । प्राकारपर्याप्ता इष्टका इति यावत् । प्रासादीयं दार्विति । प्रासादोऽस्य स्यादिति विग्रह: । प्रासादपर्याप्तमिति यावत् । प्राकारीयो देश इति । प्रायेण प्राकारोऽस्मिन्देशे सम्भाव्यत इत्यर्थ: । देशस्य तद्योग्यपाषाणेष्टकादिबहुलत्वादिति भाव: । अनेन 'तदर्थं विकृते:' इत्यनुवृत्ताविह न स्यादिति सूचितम् । ननु प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यत्रातिप्रसङ्ग: स्यादित्यत आह—इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामिति । शिष्टव्यवहारमित्यर्थ: ।

(१६७९) परिखाया ढञ् । पूर्वसूत्रविषये इति शेष: । पारिखेयी भूमिरिति । परिखा अस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा विग्रह: । परिखायोग्येत्यर्थ: । छयतो: पूर्णोऽवधिरिति । 'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्यारभ्य 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इत्यन्तै: सूत्रै: प्रत्ययविशेषेष्वनु-

---

१. "व्यस्यावकाश: औपानह्यो मुञ्ज:, अञोऽवकाश: वार्ध्रम्, वारत्रम् । चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति उभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन 'व्य' एव भवति । औपानह्यं चर्मेति" न्यासे हरदत्त आह । विस्तरस्तु "उगवादिभ्यो यत्" (५-१-२) इति सूत्रे द्रष्टव्य: ।

अथ तद्धिताहींयप्रकरणम्

(१६८०) प्राग्वतेष्ठञ् ५ । १ । १८ ॥ 'तेन तुल्यम्—' (सू १७७८) इति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक्ठञधिक्रियते । (१६८१) आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् ५ । १ । १९ ॥ 'तदर्हति' (सू १७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । (१६८२) असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२० ॥ 'आर्हात्' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञेव । (१६८३) परि-

क्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इति पठितम् । ततश्च 'प्राक्क्रीतात्' इत्युक्तेस्तेष्वपि सूत्रेषु छयतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यम्, प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे तयोरनुवृत्त्यसम्भवादिति भावः ।

इति तद्धिते छयतोरवधिः ।

(१६८०) अथ आर्हीयाः । प्राग्वतेः । वतिशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह—तेन तुल्यमिति । 'तेन तुल्यम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते न तु प्रत्ययाः, तत्र ठञित्युपतिष्ठत इति यावत् ।

(१६८१) आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् । तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हति । तच्च तद्घटितसूत्रपरम् । आङभिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह—तदर्हतीति । इत्येतदभिव्याप्येति । इदमपि सूत्रं प्रत्ययविशेषाश्रयणे उपतिष्ठते । अत्र सङ्ख्यापरिमाणयोः पृथग्ग्रहणात्सङ्ख्या न परिमाणम् । तथा च वार्तिकम्—

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥' इति ।

तुलायामारोप्य द्रव्यगुरुत्वं येन परिच्छिद्यते तदुन्मानं—गुञ्जामाषनिष्कसुवर्णपलादि । येन काष्ठादिनिर्मितेन आयतविस्तृतोच्छ्रितेन पात्रविशेषेण पात्रगतायामविस्तारोच्छ्रायैः व्रीह्यादि परिच्छिद्यते तत्परिमाणं प्रस्थादि । आयामो दैर्घ्यं येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम् अरत्निप्रादेशादि । सङ्ख्या तु उक्तत्रितयापेक्षया बाह्या भिन्ना एकत्वद्वित्वादीत्यर्थः ।

(१६८२) असमासे इति यावदिति । 'तेन क्रीतम्' इत्येतत्पर्यन्तमित्यर्थः । ठगिति । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । आर्हीयेष्विति । 'तदर्हति' इत्येतत्पर्यन्तमनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इत्याद्यर्थेष्वित्यर्थः । नैष्किकमिति । [1]निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोगं क्रीताद्यर्थान्वयः । समासे तु ठञेवेति । परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः ।

१. 'दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरानुसारेण तदानीन्तनी सांव्यवहारिकी सौवर्णी मुद्रा 'निष्क' पदवाच्या आसीत इति प्रतीयते । मेदिनीकोषानुसारेण तु अलङ्कारविशेषपदवाच्यमपि

माणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ७ । ३ । १७ ॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञा इति किम् ? पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । 'तदस्य परिमाणम्' [सू १७२३] इति ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति 'इतः प्राक्तदन्तविधिः' इति । तेन सुगव्यम्—यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु 'सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि—' (वा ३०१८) । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकि इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते 'शूर्पादञ्–' (सू १६९१) मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् । (१६८४) अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा

(१६८३) परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तरपदवृद्धिः स्यादिति । उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । ञिदादाविति । ञिति णिति किति चेत्यर्थः । परमनैष्किक इति । परमनिष्केण क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञ् । स्वरे विशेषः । ननु निष्कादिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाट्ठकोऽप्रसक्तेरसमासग्रहणं व्यर्थम् । न च प्रातिपदिकग्रहणस्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तविधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधात् । निष्कादीनां च विशेष्य गृहीतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्यमिति । सु शोभना गौः सुगौः, 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'गोरतद्धितलुकि' इति न टच् । 'उगवादिभ्यः' इति गोशब्दान्ताद्यत् । यवापूप्यमिति । 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्वसमासग्रहणात् ज्ञापकात् इत ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् ? ततश्च परमपारायणं वर्तयतीत्यत्रापि 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति' इति ठञ् स्यादित्यत आह—इत ऊर्ध्वं त्विति । वार्तिकमिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पेण क्रीतमित्यर्थे शूर्पशब्दान्तादपि 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति अञ् स्यादित्यत आह—तच्चालुकीति । इत ऊर्ध्वं सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमिति यदुक्तम्' तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमेव । द्विशूर्पमिति । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न लुगन्तः । अतः सङ्ख्यापूर्वपदात् 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्य अञष्ठञो वा 'अध्यर्ध' इति लुक् । द्विशूर्पशब्दो लुगन्तः । ततश्च तस्मात् क्रीतेऽर्थे 'शूर्पादञ्' इति न भवति । लुकि सति तदन्तग्रहणाभावादित्यर्थः । द्विशौर्पिकमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठञि 'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अस्य ठञो लुक् तु न भवति, तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् ।

'निष्क'मासीदिति प्रतीयते । यतस्तत्र 'निष्क' पदस्यानेके अर्था निरूपिताः सन्ति—
"निष्कमस्त्री साष्ट हेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलङ्करणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च ॥ इति ।

७ । ३ । २६ ।। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम्→अर्धद्रौणिकम्–आर्धद्रौणिकम् । (१६८५) नातः परस्य ७ । ३ । २७ ।। अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम्–आर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् ? आर्धकौडविकम् । तपरः किम् ? अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य—' (सू ८४०) इति पुंवद्भाव-निषेधो न स्यात् । (१६८६) शताच्च ठन्यतावशते ५ । १ । २१ ।। शतेन क्रीतं शतिकम्–शत्यम् । अशते किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न । किं तु कनेव । असमासे इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । (१६८७) सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् ५ । १ । २२ ।। सङ्ख्यायाः

(१६८४) अर्धात्परिमाणस्य । 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्मादुत्तरमिदं सूत्रम् । अर्ध-द्रौणिकम्—आर्धद्रौणिकमिति । द्रोणशब्दस्य निष्कादित्वेऽपि असमासग्रहणान्न ठक् । किन्तु ठञेव ।

(१६८५) नातः परस्य । परिमाणाकारस्येति । परिमाणवाचकावयवस्य अकारस्ये-त्यर्थः । पूर्वपदस्य तु वेति । पूर्वपदस्यादेरचस्तु वृद्धिर्वेत्यर्थः । आर्धकौडविकमिति । अर्ध-कुडवेन क्रीतमित्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् । अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनः आदेरचः अकारत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः । किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिरिति भावः । तपरः किमिति । दीर्घस्याकारस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावाद्ध्रस्वस्येति सिद्धमिति प्रश्नः । अर्धखार्यां भवा अर्धखारीति । निषेधो न स्यादिति । पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाभावादिति भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धिं प्रति फलो-पहितनिमित्तत्वसत्त्वात् स्यादेव, उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुंवत्त्वनिषेधः । परिमा-णान्तस्येत्यारभ्य एतदन्तं साप्तमिकम् ।

(१६८६) अथ प्रकृतं पाञ्चमिकम् । शताच्च ठन्यतावशते । आर्हीयेष्वर्थेषु शता-ट्ठन्यतौ स्तः, न तु शतेऽर्थे इत्यर्थः । उत्तरसूत्रप्राप्तकनोऽपवादः । शतकः सङ्घ इति । उत्तरसूत्रेण कन्निति भावः । नन्विह सङ्घस्यैव प्रत्ययार्थत्वात् कथम् 'अशते' इति निषेध इत्यत आह—इहेति । प्रत्ययार्थः सङ्घः प्रकृत्यर्थात् शतात्परिमाणात् न भिद्यते । गुण-गुणिनोरभेद एव हि पारमार्थिकः । भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । यत्र तु शतं प्रत्य-यार्थः प्रकृत्यर्थाद्भिद्यते तत्र नायं निषेधः । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम् । अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः । शाटकशतं तु प्रत्ययार्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । असमास इत्ये-वेति । चकारस्य तदनुकर्षणार्थत्वादिति भावः । द्विशतेनेति । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । द्विगु-समासे तु द्विशतशब्दस्य लुगन्ततया लुकि तदन्तविधिनिषेधात् प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

कन्स्यादार्हीयेऽर्थे, न तु त्यन्तशदन्तायाः। पञ्चभिः क्रीतः—पञ्चकः। बहुकः। त्यन्तायास्तु साप्ततिकः। शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः। (१६८८) वतोरिड् वा ५। १। २३॥ वत्वन्तात्कन इड् वा स्यात्। तावतिकः-तावत्कः। (१६८९) विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ५। १। २४॥ योगविभागः कर्तव्यः। आभ्यां कन्स्यात्। असंज्ञायां ड्वुन् स्यात्। कनोऽपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायां तु—विंशतिकः। त्रिंशत्कः। (१६९०) कंसाट्टिठन् ५। १। २५॥ टो ङीबर्थः। इकार उच्चारणार्थः। कंसिकः-कंसिकी। 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२८)। अर्धिकः—अर्धिकी। 'कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा' (वा ३०१९)। कार्षापणिकः-कार्षापणिकी। प्रतिकः-प्रतिकी। (१६९१) शूर्पादञन्यतरस्याम् ५। १। २६॥ शौर्पम्-शौर्पिकम्।

(१६८७) सङ्ख्यायाः। तिश्च शच्च तिशतौ, तौ अन्ते अस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता अ-तिशदन्ता, द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो नञ्तत्पुरुषः। साप्ततिक इति। सप्तत्या क्रीत इत्यर्थः। 'तेन क्रीतम्' इति ठञ्। चात्वारिंशत्क इति। चत्वारिंशता क्रीत इत्यर्थः। 'तेन क्रीतम्' इति ठञ्ष्ठस्य तकारात्परत्वात्कः।

(१६८८) वतोरिड् वा। वतोरित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते। कन्निति प्रथमान्तमनुवृत्तम्। 'वतोः' इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया षष्ठ्यन्तं प्रकल्पयति। तदाह—वत्वन्तादिति। तावतिक इति। तावता क्रीत इत्यर्थः। 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप्। 'बहुगणवतु' इति सङ्ख्यासञ्ज्ञायां 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्, तस्य इट्, टित्त्वादाद्यवयवः।

(१६८९) विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसञ्ज्ञायाम्। नन्वेकसूत्रत्वे विंशत्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नेव स्यात् कन् तु न स्यात् अतिशदन्ताया इति निषेधादित्यत आह—योगेति। 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इत्येकं सूत्रम्। 'ड्वुन्नसञ्ज्ञायाम्' इत्यपरमित्यर्थः। आद्यं व्याचष्टे—आभ्यां कन् स्यादिति। 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इत्यतः कन् इत्यनुवर्तत इति भावः। द्वितीयसूत्रे विंशतित्रिंशद्भ्याम् इत्यनुवृत्तमभिप्रेत्याह—असञ्ज्ञायामिति। आभ्यामिति शेषः। विंशक इति। विंशत्या क्रीत इत्यर्थः। ड्वुन्। अकादेशः। 'तिविंशतेर्डिति' इति तिशब्दस्य लोपः। त्रिंशकः इति। ड्वुन्। अकादेशः। 'टेः' इति टिलोपः। आद्यसूत्रे परिशेषात् सञ्ज्ञायामित्यभिप्रेत्यह—सञ्ज्ञायां त्विति।

(१६९०) कंसात्। इत्यादिस्पष्टम्।

(१६९१) शूर्पादञ्। आर्हीयेष्वर्थेष्विति शेषः। शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वाट्ठञि प्राप्ते तदपवादोऽञ् पक्षे विधीयते। पक्षे ठञ्।

(१६९२) शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ५ । १ । २७ ॥ एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं→शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । **(१६९३) अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ५ । १ । २८ ॥** अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । **(१६९४) विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ५ । १ । २९ ॥** लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम्-अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्–द्विकार्षापणिकम् । औपसङ्ख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम्–अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम् । **(१६९५) द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ५ । १ । ३० ॥** लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्-

---

(१६९२) शतमान । शतमानमिति । अत्र ठञ् प्राप्तः । वैंशतिक इति । विंशत्या क्रीतं विंशतिकम् । सञ्ज्ञाशब्दोऽयम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । विंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । तत्र परिमाणविशेषस्य सञ्ज्ञा चेट्ठञ् प्राप्तः । अन्यस्य सञ्ज्ञा चेट्ठक् प्राप्तः । साहस्रमिति । सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् प्राप्तः । वासनमिति । वसनेन क्रीतमिति विग्रहः । अत्र ठक् प्राप्तः ।

(१६९३) अध्यर्धपूर्व । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य सः अध्यर्धपूर्वः, स च द्विगुश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्चेति । आर्हीयस्येति । प्रत्यासत्तिलभ्यम् । अध्यर्धकंसमिति । अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तत् अध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । द्विकंसमिति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । न च अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेव सिद्धमिति वाच्यम्, किञ्चित्सङ्ख्याकार्यं कृत्वसुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'तदस्य' इति ठञ् । सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रभाष्ये तु 'अध्यर्धपूर्वात्' इति पाठो दृश्यते । न च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं, तेन क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठञो लुक् स्यादिति वाच्यम् द्विगुनिमित्तस्यार्हीयस्य लुगिति व्याख्यानादित्यलम् ।

(१६९४) विभाषा । लुग्वेति । आर्हीयस्येति शेषः । औपसङ्ख्यानिकस्येति । 'कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः' इत्युक्तस्येत्यर्थः । अध्यर्धप्रतिकमिति । प्रत्यादेशस्य टिठन्सन्नियोगशिष्टत्वात् । प्रत्यादेशपक्षे टिठनो न लुगिति भावः । अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमान' इति विहितस्याणो लुक् । लुगभावे तु 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्–त्रिनैष्किकम् । 'बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२४)। बहुनिष्कम्–बहुनैष्किकम्[1]। (१६९६) बिस्ताच्च ५ । १ । ३१ ॥ द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम्–द्विबैस्तिकम् । इत्यादि । (१६९७) विंशतिकात्खः ५ । १ । ३२ ॥ अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । (१६९८) खार्या ईकन् ५ । १ । ३३ ॥ अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् । 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२५) । खारीकम् । (१६९९) पणपादमाषशताद्यत् ५ । १ । ३४ ॥ अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पत्' (सू ४१४) इति न, 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' (सू ९९१) इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । (१७००) शाणाद्वा

(१६९५) द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । लुग्वा स्यादिति । आर्हीयस्येति शेषः । द्विनिष्कमिति । ठञो लुक्, समासाट्ठकोऽसम्भवात् ।

(१६९६) बिस्ताच्च । आर्हीयस्य लुग्वेति शेषः । द्विबिस्तं द्विबैस्तिकमिति । द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठञः पाक्षिको लुक् । इत्यादीति । बहुबिस्तं बहुबैस्तिकमित्युदाहार्यम् । 'बहुपूर्वाच्च' इति वार्तिकस्य अत्राप्यनुवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् ।

(१६९७) विंशतिकात्खः । अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येवेति । पूर्वसूत्रयोरध्यर्धपूर्वादित्यस्यासम्भवाद् द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाभावादननुवृत्तावपि इह तदनुवर्तत इति भावः । अध्यर्धविंशतिकीनमिति । अध्यर्धविंशत्या क्रीतमध्यर्धविंशतिकम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । द्विविंशतिकीनमिति । द्वाभ्यां विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः ।

(१६९८) खार्या ईकन् । अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यर्धखारीकम्–द्विखारीकमिति । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् । केवलायाश्चेति । खार्या इति शेषः ।

(१६९९) पणपाद । अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यमिति । अध्यर्धपणेन क्रीतमित्यर्थः । द्विपाद्यमिति । द्वाभ्यां पादाभ्यां चतुर्थांशाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति भावः । प्राण्यङ्गार्थस्येति । व्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे पणमाषसाहचर्यात् पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची गृह्यते ।

(१७००) शाणाद्वा । पक्षे ठञिति । अर्हादिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासाट्ठञिति

---

१. तत्र भाष्ये "द्वित्रिभ्याम्" इति पूर्वसूत्रे एव 'बहुग्रहणं कर्तव्यम्' इति कथयता बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम् इत्युदाहारणद्वयानन्तरं 'बहुबिस्तम्–बहुबैस्तिकम्' इति युग्ममपि पुरस्कृतम् ।

५ । १ । ३५ ॥ यत्स्यात् । पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम्–अध्यर्धशाणम् । (१७०१) द्वित्रिपूर्वादण्च ५ । १ । ३६ ॥ शाणात् इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्—द्विशाण्यम्—द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । (१७०२) तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥ ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् । (१७०३) इद्गोण्याः १ । २ । ५० ॥ गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः

भावः । तस्य लुगिति । ठञ् इति भावः । अत्र अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य अध्यर्धपूर्वादुदाहरति—अध्यर्धशाण्यम्, अध्यर्धशाणमिति । यति ठञो लुकि च रूपम् ।

(१७०१) अथ शाणान्तद्विगोरुदाहरणं वक्ष्यन् विशेषमाह—द्वित्रिपूर्वादण् च । वार्तिकमिदम् । चाद्यदिति । पाक्षिको यत् चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः । ततश्च यतोऽभावे ठञपि लभ्यते । तदाह—तेन त्रैरूप्यमिति । अणा यता ठञा चेत्यर्थः । अणि परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्याह—परिमाणान्तस्येति । ठञादयस्त्रयोदशेति । 'प्राग्वतेः' इति ठञ्, आर्हात् इति ठक्, 'शताच्च' इति ठन्यतौ, 'संख्यायाः' इति कन्, 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति ड्वुन्', 'कंसात्' इति टिठन्, 'शूर्पात्' इत्यञ्, 'शतमान' इत्यण्, 'विंशतिकात्खः' इति खः, 'खार्याः' इति ईकन्, 'पणपाद' इति यत्[१], 'द्वित्रि' इति वार्तिकोक्तोऽण्—इत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः । समर्थविभक्तय इति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीभूतप्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः ।

(१७०२) तेन क्रीतम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । ठञिति । उदाह्रियत इति शेषः । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकमिति । 'अगोपुच्छ' इति पर्युदासाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञिति भावः । साप्ततिकमिति । सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । अगोपुच्छसङ्ख्या इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थेन क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणात्' इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । ठगिति । उदाह्रियत इति शेषः । नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । असमासे 'निष्कादिभ्यः' इति ठगिति भावः ।

(१७०३) इद्गोण्याः । लुकोऽपवाद इति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्येत्यर्थः । पञ्चगोणिरिति । आर्हीयस्य ठको लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य इकारः । न च उपसर्जनह्रस्वत्वेनैव इदं सिद्धमिति वाच्यम्, इत्त्वविध्यभावे 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो निवृत्तावदन्तत्वात् टापि

---

१. सूत्रे तु अनार्षपाठ इति वार्तिकारम्भः ।—कैयटव्याख्या ।

क्रीतः पटः—पञ्चगोणिः । (१७०४) **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ५ । १ । ३८ ॥** संयोगः—सम्बन्धः । उत्पातः—शुभाशुभसूचकः । शतिकः—शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शत्यं—शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमन-कोपनयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०३३) । वातस्य शमनं कोपनं वा—वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । 'सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम' (वा ३०३७) । सान्निपातिकम् । (१७०५) **गोद्वयचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५ । १ । ३९ ॥** गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्वयचः । धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः । गोद्वयचः—किम् ? विजयस्य वैजयिकः । असङ्ख्या-इत्यादि किम् ? पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि—आश्विकम्, आश्मिकम् । 'ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्—' (वा ३०३५) ।

पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तात्क्रीतार्थे प्रत्यया भवन्ति, न तु देवदत्तेन क्रीतमित्यर्थे । अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१७०४) **तस्य निमित्तम्** । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं षष्ठयन्तात् ठञादयः स्युरित्यर्थः । **शत्यः शतिको वेति** । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्च' इति यट्ठनौ । **धनपतिसंयोग इति** । याजनशुश्रूषादिसम्पर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति—**शत्यं शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति** । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवात्र निमित्तत्वमिति भावः । **उपसङ्ख्यानमिति** । आर्हीयस्य ठक इति शेषः । कोपनं वृद्धिः । **सन्निपाताच्चेति** । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठगिति शेषः । **सान्निपातिकमिति** । सन्निपातः वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां सङ्कर इति वैद्यके प्रसिद्धः । तस्य निमित्तं सान्निपातिकम् । ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यभक्षणादिसंयोगः, सन्निपातसूचकं जिह्वाकार्ष्ण्यादि च ।

(१७०५) **गोद्वयचः** । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे गोशब्दात् द्वयचश्च षष्ठयन्तात् यत्प्रत्ययः स्यात्, न तु सङ्ख्यायाः परिमाणात् अश्वादेश्चेत्यर्थः । ठकोऽपवादः । **द्वयच इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **धन्य इत्यादि** । धनस्य यशसः स्वर्गस्य च निमित्तमित्यर्थः । **विजयस्येति** । निमित्तमिति शेषः । **वैजयिक इति** । आर्हीयष्ठक् । **पञ्चानामिति** । निमित्तमिति शेषः । **पञ्चकमिति** । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । **सप्तकमिति** । सप्तानां निमित्तमित्यर्थः । **प्रास्थिकमिति** । प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हादिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । **खारीकमिति** । खार्या निमित्तमित्यर्थः । खार्या ईकन् । **अश्वादीति** । प्रत्युदाहरणसूचनमिदम् । **आश्विकमिति** । अश्वस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हीयष्ठक् । आश्मिकमिति । अश्मनो निमित्तमित्यर्थः । आर्हीयष्ठक् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **ब्रह्मवर्चसादिति** । 'गोद्वयचः' इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्च' इति वक्तव्यमित्यर्थः । **ब्रह्मवर्चस्यमिति** । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः ।

ब्रह्मवर्चस्यम् । (१७०६) पुत्राच्छ च ५ । १ । ४० ॥ चाद्यत् । पुत्रीयः-पुत्र्यः । (१७०७) सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ५ । १ । ४१ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते । (१७०८) तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥ (१७०९) तत्र विदित इति च ५ । १ । ४३ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । (१७१०) लोकसर्वलोकाट्ठञ् ५ । १ । ४४ ॥ 'तत्र विदितः' इत्यर्थे लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । (१७११) तस्य वापः ५ । १ । ४५ ॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । (१७१२) पात्रात्ष्ठन् ५ । १ । ४६ ॥ पात्रस्य वापः क्षेत्रं-पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । (१७१३) तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा

(१७०६) पुत्राच्छ च । तस्य निमित्तमित्येव । कथं तर्हि 'आरेभिरे यतात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः' इति । न हीष्टिः संयोगः उत्पातो वा । उच्यते । संयुज्यतेऽनेनेति संयोगः, इष्ट्या हि पुत्रेण फलेन युज्यते यष्टा ।

(१७०७) सर्वभूमि । तस्य निमित्तमित्येव । सर्वभूमि, पृथिवी-आभ्यां यथासङ्ख्यमणञौ स्तः । सार्वभौम इति । ठञोऽपवादः अण् । पार्थिव इति । पृथिव्याः निमित्तं संयोगः उत्पातो वेत्यर्थः । स्त्रियां पार्थिवी । सार्वभौमशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह-सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यत इति । तथा च 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः ।

(१७०८) तस्येश्वरः । (१७०९) तत्र विदित इति च । सूत्रद्वयमिदम् । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनुवर्तते । तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविति तु निवृत्तम्, पुनस्तस्येत्युक्तेः । तस्येश्वर इत्यत्र षष्ठ्यन्तात्तत्र विदित इत्यर्थे तु सप्तम्यन्तात् अणञौ स्त इत्यर्थः । योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरसूत्रे 'तत्र विदितः' इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च ।

(१७१०) लोकसर्व । 'तत्र विदितः' इत्यर्थ इति । योगविभागसामर्थ्यात् तस्येश्वर इति नानुवर्तत इति भावः । लौकिक इति । लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वलोकशब्दे विशेषमाह—अनुशतिकादित्वादिति ।

(१७११) तस्य वापः । अस्मिन्नर्थे षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हात्' इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । द्रौणिकमिति । निष्कादित्वाट्ठक् । खारीकमिति । खार्या ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः ।

(१७१२) पात्रात् ष्ठन् । तस्य वाप इत्येव । पात्रिकमिति । पात्रस्य वाप इत्यर्थः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह—पात्रिकीति ।

दीयते ५ । १ । ४७ ॥ वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्च अस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः–शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । 'चतुर्थ्यर्थं उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०३६) । पञ्च अस्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । 'सममब्राह्मणे दानम्' इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा । (१७१४) पूरणार्धाट्ठन् ५ । १ । ४८ ॥ यथाक्रमं ठक्-टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः । (१७१५) भागाद्यच्च ५ । १ । ४९ ॥ चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं–भागिकं

(१७१३) तदस्मिन् । वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क, उपदा एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । ननु तर्हि दीयत इति कथमेकवचनमित्यत आह– वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेणेति । एवञ्च तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन् आयो दीयते, तदस्मिन् लाभो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, तस्मिन्नुपदा दीयते इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । शतिकः–शत्य इति । शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा दीयते इति विग्रहः । 'शताच्च' इति ठन्यतौ । साहस्र इति । सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । 'शतमानसहस्र' इत्यण् । रक्षानिर्वेश इति । 'रक्षा प्रजापरिपालनम्' । तदर्थो निर्वेशः भृतिः रक्षानिर्वेशः । उत्कोच इति । मह्यं किञ्चिद्दत्तं चेत् तव राजद्वारेऽनुकूलो भवामीत्यादि समयं कृत्वा यद् गृह्यते तदुत्कोच इत्युच्यत इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थं इति । तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपसङ्ख्यातव्यमित्यर्थः । सममब्राह्मणे इति । एवञ्च सम्प्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपसङ्ख्यानमिदं नादर्तव्यमिति भावः ।

(१७१४) पूरणार्धाट्ठन् । तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः । द्वितीयिकः तृतीयिक इति । आर्हादिति ठकोऽपवादष्ठन् । अर्धिक इति । अर्धमस्मिन्वृद्ध्यादिर्दीयते इत्यर्थः । 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' इति टिठनोऽपवादष्ठन् । टिठनि सति तु स्त्रियां ङीप् स्यात् । अर्धिकेति तु टावेवेष्यते । रूपकस्येति । रूप्यस्य कार्षापणस्येत्यर्थः । रूढ इति । अन्यथा अर्धशब्दस्य रूप्यकसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यादिति भावः । रूप्यकस्यार्धे रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम् । असामर्थ्यं तु नित्यसापेक्षत्वाद्वारयितुं शक्यमित्याहुः ।

(१७१५) भागाद्यच्च । तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्य-

शतम् । भाग्या–भागिका विंशतिः । (१७१६) **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः** ५ । १ । ५० ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । 'भाराद्वंशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यान्तरं 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः' इति[1] । भारभूतान्वंशान्हरति–वांशिकः । ऐक्षुकः । (१७१७) **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ** ५ । १ । ५१ ॥ यथासङ्ख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः । (१७१८) **सम्भवत्यवहरति पचति** ५ । १ । ५२ ॥ प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति (उपसंहरति) पचति वेत्यर्थः । 'तत्पचतीति द्रोणादण्च' (वा ३०३८) । चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी–

टप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । चाट्ठनिति । पूर्वसूत्रादनुकृष्यत इति शेषः । भागशब्दोऽपि रूप्यकस्यार्धं इति । वर्तत इति शेषः ।

(१७१६) **तद्धरति वहति ।** वंशाद्भारादिभ्य इत्येकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात् वैयधिकरण्येनान्वयः । स च व्युत्क्रमः व्याख्यानात् । तदाह—**वंशादिभ्यः पर इति ।** द्वितीयान्तादित्यनन्तरं हरति वहति आवहतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति शेषः । हरणं कथञ्चिद् देशान्तरप्रापणं चौर्यं वा । शकटादिना प्रापणं वहनम् । स्वसमीपं प्रापणमावहनम् उत्पादनं वा । **वांशभारिक इति ।** 'आर्हात्' इति ठक् । अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधिकरण्येन चान्वये प्रमाणाभावादाह—**भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यानान्तरमिति।** भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यानान्तरं विशदयति–**भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीति ।** वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तु भारभूतवंशादिवृत्तेर्बोध्यम् । अस्मिन्व्याख्याने भारादित्येकवचनमार्षम् । यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम् । वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः तद्वाचिभ्य इति यावत् ।

(१७१७) **वस्नद्रव्याभ्याम् ।** तद्धरति वहत्यावहतीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—**वस्नं हरतीत्यादि ।**

(१७१८) **सम्भवत्यवहरति ।** तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । द्वितीयान्तात्सम्भवतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **प्रास्थिक इति ।** 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । ननु सम्भवतीत्यस्य उपपद्यत इत्यर्थकत्वात्प्रस्थं सम्भवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह—**समावेशयतीत्यर्थं इति ।** उपसर्गवशादिति भावः । **प्रास्थिकी**

---

१. द्वितीयव्याख्याने भारादित्येकवचनार्थस्य सर्वथा बाध एव भवति । एवं भारभूतेभ्य इत्यस्य गुरुत्ववद्भ्य इत्यर्थो वाच्यः । एवं च वंशादीनां भारभूतत्वाव्यभिचाराद्वंशादिभ्य इत्येतद्विशेषणतया तस्योपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिश्चेति भावः ।

द्रौणिकी। (१७१९) आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ५।१।५३॥ पक्षे ठञ्। आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना—आढकिकी। आचितीना—आचितिकी। पात्रीणा—पात्रिकी। (१७२०) द्विगोः ष्ठंश्च ५।१।५४॥ आढकाचितपात्रात् इत्येव। आढकाद्यन्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्य 'अध्यर्ध—' (सू १६९३) इति लुक्। षित्त्वाङीष्। द्व्याढकिकी—द्व्याढकीना। 'द्विगोः' (सू ४७९) इति ङीप्—द्व्याढकी। द्व्याचितिकी- द्व्याचितीना। 'अपरिमाण—' (सू ४८०) इति ङीब्निषेधात् द्व्याचिता। द्विपात्रिकी—द्विपात्रीणा—द्विपात्री। (१७२१) कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५॥ कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः। चात्ष्ठंश्च। लुगभावे ठञः श्रवणम्। द्विकुलिजी—द्विकुलिजीना—द्विकुलि-

---

ब्राह्मणीति। ठञन्तत्वात् ङीबिति भावः। अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—उपसंहरतीति। किञ्चि-दूनमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीत इत्यर्थः। तत् पचतीति द्रोणादण् चेति। वार्तिकमिदम्। द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् पचतीत्यर्थेऽण् च स्यादित्यर्थः। पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम्। चाट्ठञिति। 'आर्हात्' इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्ठञेव चकारादनुकृष्यत इति भावः। द्रौणीति। अणन्तत्वात् ङीप्। द्रौणिकीति। ठञन्तत्वात् ङीप्।

(१७१९) आढकाचित। आढक, आचित, पात्र—एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्य-वहरति पचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः। पक्षे ठञिति। 'आर्हात्' इत्यतः परिमाणपर्यु-दासान्न ठगिति भावः।

(१७२०) द्विगोः ष्ठंश्च। ष्ठन्खाविति। चकारेण खस्यानुकर्षादिति भावः। वा स्त इति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः। पक्षे ठञिति। 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदा-सान्न ठगिति भावः। षित्त्वात् ङीष्। द्व्याढकिकीति। द्वे आढके सम्भवत्यवहरति पचति वेत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः, ष्ठन्, षित्त्वात् ङीषित्यर्थः। अत्र 'न य्वाभ्याम्' इत्यैज् न, वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात् ञ्णित्किदभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः। द्व्याढकीनेति। खे रूपम्। 'द्विगोः' इति ङीप्। द्व्याढकीति। ठञि 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक्। 'द्विगोः' इति ङीबि-त्यर्थः। प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ठञन्तलक्षणङीप् तु नेति 'अपरिमाणबिस्त' इत्यत्रोक्तम् 'अध्यर्ध' इति लुक् ठञ एव, न तु ठन्खयोरपि, विधिसामर्थ्यात्। द्व्याचितिकी द्व्याचिती-नेति। ष्ठनि खे च रूपम्। अथ द्व्याचितशब्दात् ठञो लुकि 'द्विगोः' इति ङीपमा-शङ्क्याह—अपरिमाणेति ङीब्निषेधादिति। एवं ष्ठन् ख ठञ् लुग्भिः द्विपात्रिकीत्यादि।

(१७२१) कुलिजाल्लुक्खौ च। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—लुक्खौ वा स्त इति। 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वहतीयस्य ठञ। 'अध्यर्ध' इति

जिकी-द्वैकुलिजिकी । (१७२२) **सोऽस्यांशवस्नभृतयः ५ । १ । ५६ ॥** अंशो भागः। वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नं भृतिर्वा अस्य पञ्चकः । (१७२३) **तदस्य परिमाणम् ५ । १ । ५७ ॥** प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । (१७२४) **सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ५ । १ । ५८ ॥** पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'सञ्ज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः' (वा ३०३९) । यद्वा द्व्येकयोरितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे–पञ्चकः । सूत्रे–अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम्।

नित्यं लुकि प्राप्ते लुको विकल्पविधिः । चात् छंश्चेति । तथा च ठञो लुक् खश्च ष्ठश्चेति त्रितयं विकल्प्यते । तत्र छनः, खस्य, ठञो लुकश्चाभावे ठञः श्रवणं पर्यवस्यति । तदाह — लुगभावे ठञः श्रवणमिति । द्विकुलिजीति । ठञो लुकि रूपम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । द्विकुलिजीनेति । खे रूपम् । द्विकुलिजिकीति । ष्ठनि रूपम् । द्वैकुलिजिकीति । ठञो लुगभावे रूपम् । परिमाणान्तस्येत्यत्र असंज्ञाशाणकुलिजानामित्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः ।

(१७२२) **सोऽस्यांश** । स इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वस्नम्, सास्य भृतिः, इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **पञ्चक इति** । सङ्ख्यायाः' इति कन् ।

(१७२३) **तदस्य परिमाणम्** । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **प्रास्थिक इति** । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । अत्र सङ्ख्यापि परिमाणम् । यद्यपि 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणा'दिति पृथग्ग्रहणात् सङ्ख्या न परिमाणम्, तथाप्यत्र परिच्छेदकत्वात् सङ्ख्यापि परिमाणम्, उत्तरसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणाल्लिङ्गात् । तेन षष्टिः परिमाणमस्य षाष्टिकमिति सिद्धम् । द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्नेति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१७२४) **सङ्ख्यायाः । अनुवर्तत इति** । तथा च तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् सङ्ख्यात्मकपरिमाणवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **संज्ञायां स्वार्थे[१] प्रत्ययो वाच्य इति** । पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र पञ्च परिमाणमेषामित्यर्थो न सम्भवति, आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये इति पञ्चन्शब्दस्य सङ्ख्येयवृत्तिकत्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः संज्ञायां स्वार्थ इव सङ्ख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । **यद्वेति** । द्विशब्दस्य एकशब्दस्य च सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि 'द्व्येकयोः' इति

---

१. 'स्वार्थे प्रत्ययो भवति'—इति वाक्यस्य अर्थं विवृण्वतः कैयटेन 'स्वार्थ' इति प्रतीकमादाय–**प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिः तस्याः अर्थः**—इत्यर्थः स्पष्टीकृतः। पुनश्च **अथवा यः प्रकृतेः अर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः पितृधनमिव पुत्रस्य**—इति भिन्नेनैव प्रकारेण विशदीकृतस्ते-

'स्तोमे डविधिः' (वा ३०४५)। पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः—स्तोमः। सप्तदशः। एकविंशः। डप्रत्यये तिलोपः। सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः। (१७२५) पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति-

---

समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते। अन्यथा 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनानुपपत्तेः[1]। तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्धितवृत्तावपि पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्ययः उपपद्यत इत्यर्थः। तत्र संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति। परिमाणिनः प्रत्ययमुदाहरति—पञ्च परिमाणमिति। पञ्चत्वमित्यर्थः। सङ्घे इति। उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। पञ्चक इति। पञ्चत्वमस्य सङ्घस्य परिमाणमित्यर्थः। सङ्घस्य पञ्चत्वं तु अवयवद्वारा बोध्यम्। सूत्र इति। उदाह्रियत इति शेषः। अष्टकं पाणिनीयमिति। सूत्रमिति शेषः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्येति विग्रहः। अत्राष्टत्वम् अध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति। सूत्रशब्दश्च सूत्रसङ्घपरः, एकस्मिन् सूत्रे अष्टकत्वस्यासम्भवात्। नन्वेवं सति सङ्घग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सङ्घशब्दस्येति। पञ्चकमध्ययनमिति। पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येति विग्रहः। स्तोमे डविधिरिति। तदस्य परिमाणमित्यर्थे सङ्ख्यावाचिन उपसङ्ख्यातव्य इति शेषः। सामाधारमन्त्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः। मनुष्यादिसमूहे तु स्तोमशब्दो लाक्षणिक इति तदाशयः। तदाह—पञ्चदश मन्त्रा इति। पञ्चदशः स्तोम इति। पञ्चदशन्शब्दात् डप्रत्यये 'टेः' इति टिलोपः। सामाधारभूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थः। ननु डित्त्वाभावेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपसिद्धेः डित्त्वं व्यर्थमित्यत आह—एकविंश इति। एकविंशतिर्मन्त्राः परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः। डप्रत्यये इति। 'तिविंशतेर्डिति' इति टिलोपः। मीमांसकास्तु पृष्ठिरथन्तरादिशब्दवाच्या प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणवत्त्वेन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स एव डप्रत्ययार्थः। प्रगीतपञ्चदशमन्त्रपरिमाणकः स्तोमः इत्यर्थः। पञ्चदशत्वसङ्ख्यात्मकपरिमाणं स्तुतौ मन्त्रद्वारा बोध्यम्। एवञ्च 'पञ्चदशेन स्तुवते' इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यं पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यत इत्याहुः। तन्मतमवलम्ब्याह—सोमयागेष्वित्यादि।

(१७२५) पङ्क्तिविंशति। रूढिशब्दा निपात्यन्त इति। तदस्य परिमाणमित्यर्थे

नायमर्थः। यतः तत्रैवार्थे प्रत्यासत्त्या अनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेर्न्याय्यत्वं विद्यते। अधिकं तत्रैव ५-१-१९ सूत्रे कैयटविवरणे द्रष्टव्यम्।

१. "द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रहणम्। द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येकशब्दौ वर्तेते इति द्विवचनेन निर्देशः। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। प्रसिद्धया च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते"। —महाभाष्य-प्रदीपः १-४-२१।

नवतिशतम् ५ । १ । ५९ ॥ एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते । **(१७२६) पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ५ । १ । ६० ॥** पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः, दशकः । **(१७२७) त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ५ । १ । ४२ ॥** त्रिंशदध्यायः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि । **(१७२८) तदर्हति ५ । १ । ६३ ॥**

इति शेषः । पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् तिप्रत्ययः, प्रकृतेष्टिलोपः, चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, पङ्क्तिरिति रूपम् । 'पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिः' इति छन्दःशास्त्रे । दशानां वर्गः दशत् । 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वा' इति वक्ष्यते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्येति विंशतिः[1] । शतिच्प्रत्ययः प्रकृतेर्विन्भावः, अनुस्वारश्च । अत्र सङ्घग्रहणमनुवर्तते । तथा च गवां विंशतिरिति भवति । सङ्घसङ्घिनोस्तादात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गाव इति भवति । स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वं च । एवं त्रिंशदादावपि । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः' इति, 'तासु चानवतेः स्त्रियः' इति चामरः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य त्रिंशत्, शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य चत्वारिंशत्, शत्प्रत्ययः । प्रकृतेः चत्वारिन्भावश्च । पञ्च दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य पञ्चाशत्, शत्प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य षष्टिः, तिप्रत्ययः । 'प्रकृतेः षष्' जश्त्वाभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य सप्ततिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः सप्तादेशः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य अशीतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः अशी इत्यादेशः । नव दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य नवतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः नवादेशः । दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम् । तप्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'एतान्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानि' इति तु भाष्यनिष्कर्षः ।

(१७२६) **पञ्चद्दशतौ ।** पञ्च दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे एतौ निपात्येते इत्यर्थः । **पञ्चद्वर्ग इति ।** पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् डतिप्रत्ययः । तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टेः' इति टिलोपः । **दशदिति ।** दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः । डति डित्त्वाट्टिलोपः । एतदर्थमेव डित्त्वम् । **पक्षे इति ।** डत्यभावपक्षे 'सङ्ख्यायाः' इति कन्नित्यर्थः ।

(१७२७) **त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ।** तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां डण् स्यादित्यर्थः । ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । **त्रैंशानीति ।** डित्त्वात् 'टेः' इति टिलोपः ।

---

१. "विंशत्यादयो गुणशब्दाः, ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्र अवयवार्थे निवेष्टव्यम् ।···या त्वेषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव" ।
—काशिका ।

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तात्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्त्रमर्हति श्वैतच्छत्त्रिकः । (१७२९) छेदादिभ्यो नित्यम् ५ । १ । ६४ ॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । 'विराग विरङ्गं च' (ग सू ९९) । विरागं नित्यमर्हति-वैरागिकः-वैरङ्गिकः । (१७३०) शीर्षच्छेदाद्यच्च ५।१।६५ ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः-शैर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । (१७३१) दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥ एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । (१७३२) पात्राद्घंश्च ५ । १ । ६८ ॥ चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः-पात्र्यः ।

(१७२८) तदर्हति । अर्हतीत्यस्य योग्यो भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः । तत्राह—लब्धुमिति । श्वैतच्छत्त्रिक इति । आर्हीयष्ठक् ।

(१७२९) छेदादिभ्यो नित्यम् । आभीक्ष्ण्यमिति । पौनःपुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छैदिको वेतस इति । 'आर्हात्' इति ठक् । 'तदर्हति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण्य एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुतस्तु नित्यमिति नाभीक्ष्ण्यार्थकं प्रत्ययार्थकोटिप्रविष्टम्, किन्तु अपाक्षिकार्थकम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लोके दर्शनान्नित्यग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये[1] । एवञ्च छेदादिभ्यः पाक्षिकप्रत्ययस्य 'तदर्हति' इत्येव सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं नारब्धव्यमिति फलति । विराग विरङ्गं चेति । गणसूत्रमिदम् । उक्तेऽर्थे विरागशब्दो विरङ्गादेशं लभत इत्यर्थः । चादार्हीयष्ठक् ।

(१७३०) शीर्षच्छेदाद्यच्च । चादार्हीयष्ठक् । ननु 'शीर्षञ्छन्दसि' इति छन्दस्येव शिरसः शीर्षादेशविधानात् कथमिह शीर्षादेश इत्यत आह—यट्ठकोरिति ।

(१७३१) दण्डादिभ्यः । यदित्यनुवर्तते तदाह–यत्स्यादिति । 'दण्डादिभ्यो यः' इति त्वपपाठः, 'अचो यत्' इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् । अर्घ्य इति । मूल्यं पूजाविधिं वार्हतीत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । वध्य इति । वधमर्हतीत्यर्थः ।

(१७३२) पात्राद् घंश्च । पात्रियः पात्र्य इति । पात्रमर्हतीत्यर्थः ।

---

१. अयं भावः—नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति । नित्यं छेदमर्हतीत्यस्य असम्भवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति । योऽपि वेतसादिः अर्धच्छिन्नः प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति । कालान्तरे एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चाऽत्र नित्यग्रहणत्यागेऽपि छेदमर्हति इतिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात् तत्प्रत्याख्यानं न युज्यते इति शङ्क्यम्, विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसम्मतत्वादिति दिक् ।

(१७३३) कडङ्करदक्षिणाच्छ च ५ । १ । ६९ ॥ चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहेऽत एव निपातनात्खच् । कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति—कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः—दक्षिण्यः । (१७३४) स्थालीबिलात् ५ । १ । ७० ॥ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । (१७३५) यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ५ । १ । ७१ ॥ यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५२) । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् । इत्यार्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम्

अतः परं ठञेव । (१७३६) पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ५ । १ । ७२ ॥ पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको

(१७३३) कडङ्करदक्षिणाच्छ इति । 'कडं मदे' कडनं कडः=मदः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । खजिति । तथा च 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमिति भावः । कडङ्करं च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी ।

(१७३४) स्थालीबिलात् । छयतावनुर्तते, तदर्हतीति च ।

(१७३५) यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । तदर्हतीत्यर्थः । यज्ञम् ऋत्विजं वेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीन इत्यन्वयः । तत्कर्मेति । यज्ञकर्मार्हतीत्यर्थे यज्ञशब्दात् ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यं घखञोरुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आर्त्विजीन ऋत्विगिति । ऋत्विक्कर्तव्यं कर्मार्हतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञर्त्विक्छब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिध्यति, तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ठगादीनां द्वादशानामिति । 'प्राग्वतेः' इत्यारभ्य 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् त्रयोदश प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः । तत्र 'प्राग्वतेः' इति ठञं विना आर्हादित्यादिविहितानां ठगादीनां द्वादशानां विधिः पूर्ण इत्यर्थः ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारः निरूप्यते—अतः परं ठञेवेति । आर्हीयेष्वर्थेषु प्राग्वतीयठञपवादा आर्हीयाष्ठगादयः । आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु तत ऊर्ध्वं ठगादिप्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरसम्भवात् प्रग्वतीयठञेवानुवर्तत इत्यर्थः ।

यजमानः । चान्द्रायणिकः । (१७३७) संशयमापन्नः ५ । १ । ७३ ॥ संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । (१७३८) योजनं गच्छति ५ । १ । ७४ ॥ यौजनिकः । 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५५) । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । 'ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्' (वा ३०५६) । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति— क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । (१७३९) पथः ष्कन् ५ । १ । ७५ ॥ षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति–पथिकः । पथिकी । (१७४०) पन्थो ण नित्यम् ५ । १ । ७६ ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति —पान्थः–पान्था । (१७४१) उत्तरपथेनाहृतं च ५ । १ । ७७ ॥ उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति–औत्तर-

---

(१७३६) पारायण । द्वितीयान्तेभ्यः पारायणादिशब्देभ्यः वर्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । पारायणं वर्तयतीति । पारायणं वेदाध्ययनं तद्वर्तयति आवर्तयतीत्यर्थः । पारायणिकः छात्र इति । गुरौ त्वध्येतरि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः[1] । तौरायणिको यजमान इति । ऋत्विजि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणिक इति । चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः । चान्द्रायणं कृच्छ्रविशेषः ।

(१७३७) संशयमापन्नः । अस्मिन्नर्थे संशयशब्दात् द्वितीयान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः । विषयतया प्राप्त इत्यर्थः । उपसर्गवशात् । संशयविषयीभूतोऽर्थ इति । तेन समवायेन संशयाधारे सन्देग्धरि नायं प्रत्यय इति भावः । अमरस्तु 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्याह ।

(१७३८) योजनं गच्छति । द्वितीयान्ताद्योजनशब्दात् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । क्रोशशतेति । आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्यां गच्छतीत्यर्थे ठञ् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । क्रोशशतादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । कोशशतमतीत्येत्यर्थः ।

(१७३९) पथः ष्कन् । पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् गच्छतीत्यर्थे ष्कन् स्यादित्यर्थ. ।

(१७४०) पन्थो ण नित्यम् । पथ इत्यनुवर्तते गच्छतीति च । नित्यमिति गच्छतीत्यर्थान्वितं प्रत्ययार्थं प्रविष्टमेव न तु विधानान्वितं सत् महाविभाषानिवृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

(१७४१) उत्तरपथेनाहृतं च । उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्तात् आहृतमित्यर्थे

---

१. "यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते, यस्तु तुरायणेन यजते स तौरायणिकः इत्युच्यते । यश्चाधीते यश्च परस्य करोति । उभौ तौ वर्तयतः । यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति उभौ तौ वर्तयतः । उभयत्र कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । —महाभाष्यम् ।

पथिकः । 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकालान्तरपूर्वादुपसङ्ख्यानम्' (वा २०५७)। वारिपथिकम् । (१७४२) कालात् ५।१।७८।। 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (सू १७६१) इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् । (१७४३) तेन निर्वृत्तम् ५ । १ । ७९ ॥ अह्ना निर्वृत्तम् 'आह्निकम्'। (१७४४) तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५ । १ । ८० ।। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो वेतनेन क्रीतः । भूत. स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृशः एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः । (१७४५) मासाद्वयसि यत्खञौ ५ । १ । ८१ ॥ मासं भूतो मास्यः-मासीनः । (१७४६) द्विगोर्यप् ५ । १ । ८२ ।। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । (१७४७) षण्मासाण्ण्यच्च ५ । १ । ८३ ।। वयसि इत्येव। यबप्यनुवर्तते चाट्ठञ् । षण्मास्यः-षाण्मास्यः-षाण्मासिकः । (१७४८) अवयसि ठंश्च ५ । १ । ८४ ।। चाण्ण्यत् । षण्मासिको व्याधिः-षाण्मास्यः । (१७४९) समायाः खः

गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः । वारिजङ्गलेति । वारि, जङ्गल, स्थल, कान्वार एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृतीयान्ताद् आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ठञित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं वेत्यर्थः । जाङ्गलपथिकः, स्थालपथिकः, कान्तारपथिकः ।

(१७४२) कालात् । इत्यतः प्रागिति । व्याख्यानादिति भावः ।

(१७४३) तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । आह्निकमिति। 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमान्न टिलोपः ।

(१७४४) तमधीष्टो । द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु ठञ् स्यादित्यर्थः । व्यापारित इति । प्रेरित इत्यर्थः । तादृश एवेति । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यादौ 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया ।

(१७४५) मासाद्वयसि । अत्र 'भूत इत्येवानुवर्तते' व्याख्यानात् । मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूत इत्यर्थे यत्खञौ स्तः वयसि गम्ये इत्यर्थः ।

(१७४६) द्विगोर्यप् । अनुवर्तत इति । मासान्ताद् द्विगोर्भूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः ।

(१७४७) षण्मासाण्ण्यच्च । वयसीत्येवेति । षण्मासशब्दात् भूत इत्यर्थे ण्यच्च स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । अत्र चकारात्सन्निहितस्य यपोऽनुकर्षणे ण्यद्यपावेव स्याताम्, न तु ठञपि । इष्यते तु ठञपि । तत्राह—यबप्यनुवर्तते इति । स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारः किमर्थ इत्यत आह—चाट्ठञिति । तथा च ण्यत् यप् ठञिति त्रयः प्रत्ययाः फलिताः ।

(१७४८) अवयसि ठंश्च । षण्मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूते अवयसि ठन् च स्यादित्यर्थः ।

५।१।८५॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा–समीनः। (१७५०) द्विगोर्वा ५।१।८६॥ समायाः खः इत्येव। 'तेन परिजय्य–' (१७५७) इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः–द्वैसमिकः। (१७५१) रात्र्यहःसंवत्सराच्च ५।१।८७॥ द्विगोः इत्येव। द्विरात्रीणः–द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः–द्वैयह्निकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। द्विसंवत्सरीणः। (१७५२) सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च ७।३।१५॥ सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ। द्विसांवत्सरिकः। द्वे षष्टीभूतो द्विषाष्टिकः। परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन

(१७४९) समायाः खः। मण्डूकप्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते। समाशब्दाद् द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः।

(१७५०) द्विगोर्वा। समायाः ख इत्येवेति। तथा च समान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात्। पक्षे ठञिति फलितम्। 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम्। 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः। 'समां समां विजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति। पञ्चस्विति। तेन निर्वृत्तम् तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः। एषां यथायोगमन्वयः। द्वैसमिक इति। खाभावे प्राग्वतीयष्ठञ्।

(१७५१) रात्र्यहः। द्विगोरित्येवेति। रात्रि, अहन्, संवत्सर एतदन्तात् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः। पक्षे ठञ्। द्विरात्रीण इति। द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तः, द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम्। द्व्यहीन इति। द्वाभ्याम् अहोभ्यां निर्वृत्तः, द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्धितार्थ' इति द्विगोः खः, 'अह्नष्टखोः' इति टिलोपः। समाहारद्विगोस्तु न खः, टचि कृते अहन्शब्दाभावात्। द्वैयह्निक इति। 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमात् न टिलोपः। किन्त्वल्लोपः, अह्नादेशो वा। 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच्। ननु द्व्यहीन इत्यत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे कृते 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खं बाधित्वा परत्वात् 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनाहन्शब्दत्वेऽपि टजन्तस्य तदभावात् 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्ययो न स्यात्। कृतेऽपि खप्रत्यये द्व्यह्नीन इति स्यादित्यत आह— समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति। एवं च टजभावे सति नाह्नादेशः, समासान्ते पर एव तद्विधानादिति भावः। 'समासान्तविधिरनित्यः' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। अथ संवत्सरान्तस्य खे उदाहरति— द्विसंवत्सरीण इति। ठञि त्वादिवृद्धौ प्राप्तायाम्—

(१७५२) सङ्ख्यायाः संवत्सर। आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम्। संवत्सरश्च सङ्ख्या चेति समाहारद्वन्द्वात् सङ्ख्याया उत्तरपदस्येति। सङ्ख्यायाः

द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । (१७५३) वर्षाल्लुक्च ५ । १ । ८८ ॥ वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः । (१७५४) वर्षस्याभविष्यति ७ । ३ । १६ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । 'असंज्ञा-' इति किम् ? पञ्च कपालाः परिमाणमस्य पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । (१७५५) चित्तवति नित्यम् ५ । १ । ८९ ॥ वर्षशब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । (१७५६)

परस्य संवत्सरसङ्ख्यस्योत्तरपदस्येत्यर्थः । नन्वत्र संवत्सरग्रहणं व्यर्थम् । संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमाणतया 'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञशाणयोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह—परिमाणान्तस्येत्येवेति ।

(१७५३) वर्षाल्लुक् च । वा च लुगिति । खठञोरिति शेषः । द्विवर्षीण इति । खे रूपम् । द्विवर्ष इति । खठञोर्लुकि रूपम् ।

ठञि आदिवृद्धौ प्राप्तायाम्—(१७५४) वर्षस्याभविष्यति । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यादिति । अभविष्यति यो ञिदादिः तस्मिन्परे इत्यर्थः । निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु भविष्यदर्थं वर्जयित्वा तदितरेषु चतुर्ष्वर्थेषु यस्तद्धितः तस्मिन् परे इति यावत् । द्विवार्षिक इति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः, द्वे वर्षे अधीष्टः भृतः भूतो वेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्वैवर्षिक इति । व्याधिरिति शेषः । चित्तवति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं सति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धिः । भविष्यत्त्वस्य प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति । कुत इत्यत आह—गम्यते हि तत्र भविष्यत्तेति । अध्येषणभरणयोः क्तप्रत्ययेन भूतत्वमेव शब्दशक्त्या गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरणकर्मीभूतौ प्रतीयेते । एवंविधाध्येषणभरणविशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बधः कर्म करिष्यतीत्यनेनावगत इति न स तद्धितार्थः । एवञ्च तत्रापि भविष्यदर्थकतद्धितपरकत्वाभावात् स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । द्विवार्षिको मनुष्य इति । 'चित्तवति नित्यम्' इति वक्ष्यमाणस्तु नित्यलुक् न भवति, चित्तवतीत्येत्रारम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु द्विवार्षिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति ।

(१७५५) चित्तवति नित्यम् । प्रत्ययस्येति । खस्य ठञश्चेत्यर्थः । दारकः । बालकः ।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५ । १ । ९० ।। बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । (१७५७) तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ९३ ।। मासेन परिजय्यो–जेतुं शक्यो–मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् । (१७५८) तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५ । १ । ९४ ।। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । 'महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०६४) । महानाम्न्यो नाम 'विदा-मघवन्–' इत्याद्या ऋचः, तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु 'भस्याढे–' इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह । 'चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे' (वा ३०६९) । चतुर्षु

(१७५६) षष्टिकाः[1] । तृतीयान्तादिति । षष्टिरात्रशब्दादिति शेषः ।

(१७५७) तेन परिजय्य । निर्वृत्तादयः पञ्चार्था निवृत्ताः । तेन परिजय्यम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम् इत्यर्थेषु तृतीयान्ताट्ठञित्यर्थः । परिजय्य इत्यस्य विवरणम् जेतुं शक्य इति ।

(१७५८) तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ननु द्वितीयान्तादिति कथम् ? सूत्रे ब्रह्मचर्यविशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह—अत्यन्तेति । तथा च कालविशेषाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । मासिको ब्रह्मचारीति । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । आर्धमासिक इति । 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यं तु तद्विशेषणमिति स्थितिः । यद्वेति । सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् । ब्रह्मचर्यमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथा च प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठञित्यर्थः फलति । तदाह—प्रथमान्तादिति । कालवाचिन इति शेषः । अस्येत्यर्थ इति । अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थः । मासोऽस्येत्यनन्तरं ब्रह्मचर्यस्येति शेषः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मचर्यमेव प्रत्ययार्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विशेषणमिति बोध्यम् । उपसङ्ख्यानमिति । अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ् इति शेषः । माहानाम्निक इति । महानाम्नीशब्दस्य ऋग्विशेषेषु रूढस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वं नेति भावः । हरदत्तस्त्विति । माहानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिदमुपेक्ष्यमिति भावः । चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे, तत्र इति । वार्तिक-

१. "षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिके भाष्ये एकवचनं प्रयुक्तम् । 'प्रयोग बाहुल्यात् सूत्रे बहुवचनप्रयोगः' इति हरदत्त आह । कैयटेन 'एकवचनान्तस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगाद् बहुवचनमतन्त्रमिति' व्याख्यातम् । धान्य-विशेषे एव षष्टिकशब्दः संज्ञात्वेन रूढः । तेनानभिधानात् मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ।

मासेषु भवन्ति—चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि। 'अण् संज्ञायाम्' (वा ३०७०)। चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी पौर्णमासी। अण्णन्तत्वान्ङीप्। (१७५९) तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ५।१।९५॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। आख्याग्रहणादकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। (१७६०) तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५।१।९६॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम्। शारदम्।

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारः सम्पूर्णः।

मिदम्। तत्र भवो यज्ञः इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्सप्तम्यन्ताण्ण्यो वाच्य इत्यर्थः। चतुर्ष्विति। चतुर्षु मासेषु अतीतेष्वित्यर्थः। अण् सञ्ज्ञायामिति। वार्तिकमिदम्। चतुर्मासशब्दात् भवार्थे अण् वाच्यः सञ्ज्ञायामित्यर्थः। चतुर्ष्विति। फाल्गुनीं पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः। आषाढीति। आषाढ्याः पौर्णमास्याः चातुर्मासीति सञ्ज्ञेति भावः। न च 'तत्र भवः' इत्यणैव सिद्धमिति वाच्यम्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात्।

(१७५९) तस्य च दक्षिणा। तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालवृत्तिभ्यः ठञ् स्यादित्यर्थः। द्वादशाहस्येति। द्वादशदिनसाध्यसुत्याकः क्रतुर्द्वादशाहः तस्येत्यर्थः। कालोपसर्जनक्रतुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः। 'कालात्' इत्याधिकारसूत्रे हि यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नन्वेवं सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात्। अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि कालवाचित्वाभावादित्यत आह—आख्याग्रहणादकालादपीति। अन्यथा यज्ञेभ्य इत्येव सिद्धे आख्याग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः। वस्तुतस्तु यज्ञेभ्य इत्येवोक्तौ कालादित्यधिकारात् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्, न तु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः। आख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम्।

(१७६०) तत्र च दीयते। तत्र दीयते तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः[1]। प्रावृषेण्यमिति। 'प्रावृष एण्यः' इति भवार्थे विहितः इहापि भवति। शारदमिति। शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः। सन्धिवेलाद्यण् भवे विहितः,

---

१. कार्यग्रहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृतत्वात्। किं पुनर्भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहणमपि। यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति। यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति। न सिध्यति—न तन्मासे दीयते। किं तर्हि? मासे गते। एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम्। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः, तत्र च दीयते, ततः कार्यं भववत्" इति। —महाभाष्यम्।

अथ ठञ्विधिप्रकरणम्

(१७६१) **व्युष्टादिभ्योऽण् ५ । १ । ९७ ॥** व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि । 'अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा ३०७२) । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् । **(१७६२) तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ ५ । १ । ९८ ॥** यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासङ्ख्यं णयतौ स्तः । 'अर्थाभ्यां तु यथासङ्ख्यं नेष्यते' । यथाकथाच दीयते कार्यं वा यायाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । **(१७६३) सम्पादिनि ५ । १ । ९९ ॥** तेन इत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । **(१७६४) कर्मवेषाद्यत् ५ । १ । १०० ॥** कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण सम्पादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः । **(१७६५) तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५ । १ । १०१ ॥** सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । साङ्ग्रामिकः । **(१७६६) योगाद्यच्च ५ । १ । १०२ ॥** चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः–यौगिकः ।

इहापि भवति । इदं वृत्त्यनुरोधेन । वस्तुतस्तु तत्र कार्यं दीयत इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यः भवव-त्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् आग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति । न ह्यग्निष्टोमे हिरण्यं क्रियत इति भाष्ये स्पष्टम् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

(१७६१) अथ ठञ्विधिर्निरूप्यते—**व्युष्टादिभ्योऽण्** । तत्र च दीयते कार्यमित्यनु-वर्तते । दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्योऽण् स्यात् । ठञोऽपवादः । व्युष्टं प्रभातम् । वैयुष्टमिति । अणि 'नय्वाभ्याम्' इत्यैच् ।

(१७६२) **तेन यथा** । **अर्थाभ्यामिति** । प्रकृत्योः प्रत्यययोश्च यथासङ्ख्यम्, न तु दीयते कार्यमित्यनयोरित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः ।

(१७६३) **सम्पादिनि** । **तेनेत्येवेति** । सम्पादः सम्पत्तिः शोभा अस्यास्तीति सम्पादी । तस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः ।

(१७६४) **कर्मवेषाद्यत्** । तृतीयान्तात्कर्मन्शब्दात् वेषशब्दाच्च सम्पादिन्यर्थे यत्स्या-दित्यर्थः ।

(१७६५) **तस्मै प्रभवति** । चतुर्थ्यन्तेभ्यः सन्तापादिभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ् स्या-दित्यर्थः । **सन्तापाय प्रभवतीति** । शत्रूणां पीडायै शक्नोतीत्यर्थः ।

(१७६६) **योगाद्यच्च** । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः ।

(१७६७) कर्मण उकञ् ५ । १ । १०३ ॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । (१७६८) समयस्तदस्य प्राप्तम् ५ । १ । १०४ ॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । (१७६९) ऋतोरण् ५ । १ । १०५ ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । 'उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्' । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । (१७७०) कालाद्यत् ५ । १ । १०७ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । (१७७१) प्रकृष्टे ठञ् ५ । १ । १०८ ॥ कालात् इत्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । (१७७२) प्रयोजनम् ५ । १ । १०९ ॥ तदस्य इत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । (१७७३) विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः ५ । १ । ११० ॥ आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । 'चूडादिभ्य उपसंख्यानम्' । चूडा

(१७६७) कर्मण उकञ् । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कार्मुकमिति । उकञि टिलोपः ।

(१७६८) समयस्तदस्य । तदिति प्राप्तमिति च सामान्ये नपुंसकम् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात्समयशब्दात् ठञित्यर्थः । तदित्युत्तरार्थम् ।

(१७६९) ऋतोरण् । प्राप्तमित्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात् ऋतोरणित्यर्थः । आर्तवमिति । अणि ओर्गुणः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् ।

(१७७०) कालाद्यत् । तदस्य प्राप्तमित्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दात् अस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । कल्यमेव काल्यं वा ।

(१७७१) प्रकृष्टे ठञ् । अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालशब्दात् ठञित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं—दीर्घ इति ।

(१७७२) प्रयोजनम् । तदस्येत्येवेति । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठञित्यर्थः । इन्द्रमह इति । इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । प्रयोजनं फलं कारणं चेति । प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यते इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः ।

(१७७३) विशाखाषाढात् । विशाखाशब्दात् आषाढशब्दाच्च प्रथमान्तात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात्, समुदायेन मन्थे दण्डे च क्रमात् गम्ये सतीत्यर्थः । तदाह—आभ्यामिति । स्थूणामेकां निखाय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमासज्ज्य तयोः रज्ज्वोर्मन्थदण्डः ऊर्ध्वमासज्यते । येन रज्ज्वा भ्रामितेन दधि विलोड्यते इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्थ इत्युच्यते । मन्थाख्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्दः आषाढशब्दश्च रूढौ ।

—चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् । (१७७४) अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । (१७७५) समापनात्सपूर्वपदात् ५ । १ । ११२ ॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः । (१७७६) ऐकागारिकट् चौरे ५ । १ । ११३ ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः । (१७७७) आकालिकडाद्यन्तवचने ५ । १ । ११४ ॥ समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्लादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । 'आकालाट्ठंश्च' (वा ३०७८) । आकालिका विद्युत् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

तत्रावयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्यः । चूडादिभ्य इति । चूडादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः । चौडमिति । चूडा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । डलयोरभेदाच्चौलमित्यपि । श्रद्धा श्राद्धमिति । श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्दः कारणवाची । श्रद्धाहेतुकमिति यावत् ।

(१७७४) अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । प्रथमान्तादनुप्रवचनादिशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचनं नाम उपनयनाङ्गं किञ्चित्कर्म आश्वलायनसूत्रे प्रसिद्धम् ।

(१७७५) समापनात्सपूर्वपदात् । सपूर्वपदात्समापनशब्दात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । व्याकरणसमापनीय इति । मङ्गलाचार इति शेषः ।

(१७७६) ऐकागारिकट् चौरे । एकमगारं प्रयोजनं प्रयोजकमस्य चौरस्येति विग्रहे एकागारशब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपात्यते । टित्त्वं ङीबर्थम् । प्रयोजनमित्येव सिद्धे चौर एवेति नियमार्थं सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम्—असहायमिति । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । मुमुषिषोरिति । चौर्यं कर्तुमिच्छोरित्यर्थः । चौरस्य हि असहायमगारमिष्टं गेहान्तरसत्त्वे चौर्यप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चौरे किम् ? एकागार प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव । भाष्ये तु 'एकागाराच्चौरे' इत्येव सुवचम् । प्रकृतत्वाट्ठञ् सिद्ध इत्युक्तम् ।

(१७७७) आकालिकट् । समानकालाविति बहुव्रीहिः । आद्यन्ताविति । उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । समानकालस्येति। समानकालशब्दस्य इकप्रत्यये परे आकालादेशो निपात्यत[1] इत्यर्थः । ननु उत्पत्तिविनाशयोरेककालिकत्वमसम्भवपराहतमित्यत आह—आशु

---

१. "धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम् ।" —कैयटः—५-१-११४ ।

अथ तद्धितेषु भावकर्मार्थाः

(१७७८) तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५ । १ । ११५ ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेत् इति किम् ? गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । (१७७९) तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥ मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मै-

विनाशीति । लक्षणां विनैवाह—पूर्वदिने इति । आकालाट्ठंश्चेति[1] । आकालशब्दादाद्यन्तवचनाट्ठन्प्रत्ययश्च वक्तव्य इत्यर्थः । चात् ठञ् । आकालिका विद्युदिति । ठनि टाप् । ठञि तु ङीप् । आकालिकी । अर्थः प्राग्वत् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ भावकर्मार्था निरूप्यन्ते—(१७७८) तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेति क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते इति । अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते इति विग्रहवाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । गुणतुल्ये इति । द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्तः इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेः साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः ।

(१७७९) तत्र तस्येव । तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थं आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र 'क्रिया चेद्' इति नानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकार इति । अत्र मथुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भाष्यं सङ्गच्छते । मथुरासम्बन्धिप्राकारसदृशः स्रुघ्नस्य प्राकार इति बोधः । मैत्रस्य भाव[2] इति । वृत्तमित्यर्थः ।

१. "एकागारान्निपातनाऽनर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् । इदं तर्हि प्रयोजनं—चोर इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—'एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः इति' । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'एकागाराच्चोरे' इत्येव ब्रूयात्" । —महाभाष्यम् ।

२. सर्वत्र 'गावः' इत्येव पाठः वर्तते । बालमनोरमायां 'भावः' इति वर्तते ।

त्रस्य गावः । (१७८०) तदर्हम् ५ । १ । ११७ ॥ विधिमर्हति विधिवत्-पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न—राजानमर्हति छत्रम् । (१७८१) तस्य भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । 'त्वान्तं क्लीबम्' (लि १२०), 'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि १७) । (१७८२) आ च त्वात् ५ । १ । १२० ॥ 'ब्रह्मणस्त्व' इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः

(१७८०) तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । तदिति कर्मणि द्वितीयान्तम्, लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्तु आर्षः । वतिरित्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे वतिः स्यादित्यर्थः । विधिमर्हतीति । विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । विधिवत्पूज्यत इति । हरिरिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकारमनतिक्रान्तमिति यावत् । मण्डूकप्लुत्येति । पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः[1] ।

(१७८१) तस्य भावः । षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य अभिप्रायादावपि वृत्तेराह—प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति । त्वतल्प्रत्ययौ यत उत्पद्येते तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दात् व्यक्तिबोधे जायमाने यत् जात्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणं भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । यथा—गोशब्दाद्धि व्यक्तिबोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते, गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु गोत्वे च शक्तिग्रहणात् । न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः सम्भवति, अतीतानागतानां वर्तमानानां चानन्त्वत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवात् गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरूपेणापि गोव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेश्च । ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तं कश्चिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । एवं घटादिशब्दा अपि घटत्वादितत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते । तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । गोर्भाव इति । गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः । त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम् इति । लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धमिदम् ।

(१७८२) आ च त्वात् । त्वतलावित्यनुवर्तते । आङ्मर्यादायाम् । तदाह—ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति । ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थं इत्यत आह—अपवादैरिति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः । असति त्वेतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र

---

१. पूर्वसूत्रेण अन्यथासिद्धिं परिहरता भाष्यकारेण उक्तम्—"किमर्थमिदमुच्यते इति" तत्र 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । तत्र तृतीयासमर्थात् यदा अन्येन कर्तव्यां क्रियाम् अन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । इह पुनर्द्वितीयासमर्थात् आत्माहार्यां क्रियायाम् अर्हति कर्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते"—इति स्पष्टीकृतम् ।

सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रियः भावः-स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम्-स्त्रीता। पौंस्नम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता। (१७८३) **न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ५।१।१२१॥** इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपतित्वम्। अपटुत्वम्। नञ्पूर्वात् किम्? बार्हस्पत्यम्। तत्पुरुषात् किम्? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भावः-आपटवम्। अचतुर-इति किम्? आचतुर्यम्। आसङ्गत्यम्। आलवण्यम्। आवटयम्। आयुध्यम्। आकत्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्। (१७८४) **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।**

इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात्। प्रत्यक्षनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात्। अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृतस्य अणः 'अत इञ्' इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। प्रयोजनान्तरमाह-गुणवचनादिभ्य इति। अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन ष्यञा बाधप्रसङ्ग इति भावः। नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थं इत्यत आह-चकार इति। अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः। पौंस्नमिति। संयोगान्तलोपे 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वम्। पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम्। एवं पुंस्त्वम्। तत्र 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वं तु न भवति, सवनादिषु पाठात्।

(१७८३) न नञ्पूर्वात्। इतः परमिति। त्वतल्विधेरूर्ध्वमित्यर्थः, नञ्पूर्वात् इत्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः। चतुरादीनिति। चतुर, सङ्गत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस, एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः। अपतित्वमिति। इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति। अपटुत्वमिति। इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति। बार्हस्पत्यमिति। 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक्। आपटवमिति। 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्। अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः। आचतुर्यमिति। अचतुरस्य भावः। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। आसङ्गत्यमिति। असङ्गतशब्दात् ष्यञ्। आलवण्यमिति। अलवणशब्दात् ष्यञ्। आवटयमिति। न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ्। आयुध्यमिति। अयुधशब्दात् ष्यञ्। आकत्यमिति। अकतशब्दात् ष्यञ्। आरस्यमिति। अरसशब्दात् ष्यञ्। आलस्यमिति। लसतीति लसः, न लसः अलसः, तस्मात् ष्यञ्।

(१७८४) पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। तस्य भावः इत्यनुवर्तते। पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य भावे इमनिज् वा स्यादित्यर्थः। ननु वाग्रहणं व्यर्थम्, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात्। न च इमनिजभावे त्वतल्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति

१ । १२२ ॥ वा-वचनमणादिसमावेशार्थम् । (१७८५) र ऋतो हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ॥ हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु । (१७८६) टेः ६ । ४ । १५५ ॥ भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा–पार्थवम् । म्रदिमा–मार्दवम् । (१७८७) वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५ । १ । १२३ ॥ चादिमनिच् । शौक्ल्यम्–शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । 'पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्' (वा ४२११) । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती ।

वाच्यम्, आ च त्वादित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह—वावचनमणादिसमावेशार्थमिति । पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच्त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

(१७८५) र ऋतो हलादेः । र इति प्रथमान्तम् । इष्ठेमेयस्स्विति शेषपूरणम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यात् इष्ठनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः ।

(१७८६) टेः । इष्ठेमेयस्सु इत्यनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः लोपः इति च । तदाह—टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्स्विति । प्रथिमेति । पृथुशब्दादिमनिच्, चकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य रः, उकारस्य गुणं बाधित्वा टेर्लोपः । पार्थवमिति । इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । म्रदिमेति । मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः, 'टेः' टिलोपश्च । मार्दवमिति । 'इगन्ताच्च' इत्यण् ।

(१७८७) वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । षष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ् च स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिचसमुच्चयार्थं वचनम् ।

'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढ चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्' ॥

इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति–पृथुमृदुभृशेत्यादि । तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवत्त्वेऽपि रभावो न । द्रढिमेति । दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । भ्रशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां ष्यञन्तानां लोकतो नपुंसकत्वात् ष्यञः षित्त्वस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—षो ङीषर्थं इति । औचितीति । उचितशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वम् । षित्त्वात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः, तद्गणे अदर्शनात् इमनिच्प्रसङ्गाच्च । अस्यैव ष्यञ् उत्तरसूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य षित्त्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । याथाकामीति । काममनतिक्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वे षित्त्वात् ङीष् ।

याथाकामी। (१७८८) गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४॥ चाद्भावे। जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम्। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम्। ब्राह्मण्यम्। 'अर्हतो नुम् च-' (वा ३०९२)। अर्हतो भावः कर्म वा-आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। (१७८९) यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ७।३।३१॥ नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ। अयथातथाभावः आयथातथ्यम्-अयाथातथ्यम्। आयथापुर्यम्-अयाथापुर्यम्। आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्' (वा ३०९१)। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम्। त्रैस्वर्यम्। षाड्गुण्यम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलोक्यम् इत्यादि। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः। 'सर्वादे-' (वा २७४८) इति लुक्। स एव सार्ववेद्यः। 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' (ग सू ९३)। चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः। (१७९०) स्तेनाद्यन्नलोपश्च

(१७८८) गुणवचनेति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे, कर्मणि च अर्थे ष्यञित्यर्थः। अर्हतो नुम् चेति। वार्तिकमिदम्। 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण शतरि अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः। अर्हच्छब्दात् ष्यञ् स्यात्प्रकृतेर्नुम् चेत्यर्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। अनुस्वारपरसवर्णौ। लोकात् नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च। तदाह—आर्हन्त्यमार्हन्तीति। आर्हन्त्यशब्दात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः।

(१७८९) यथातथेति निपातसमुदायः। यथापुरमिति। पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्ताव्ययीभावः। इमौ शब्दौ नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणादी, तयोः ष्यञि आदिवृद्धौ विशेषमाह—**यथातथायथापुरयोः पर्यायेण**। आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम्। 'नञः शुचि' इत्यतो नञ इत्यनुवर्तते। तदाह—**नञः परयोरेतयोरिति**। **यथातथायथापुरः** इत्यनयोरित्यर्थः। **पर्यायेणेति**। कदाचित्पूर्वपदस्य कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः। **आयथातथ्यमिति**। यथातथेति निपातनात् ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः। **अयाथातथ्यमिति**। उत्तरपदस्यादिवृद्धिः। **आयथापुर्यमिति**। यथापुरशब्दात् ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः। **अयाथापुर्यमिति**। उत्तरपदस्यादिवृद्धिः। **आपादसमाप्तेरिति**। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **चतुर्वर्णादीनामिति**। चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। **सर्ववेदा इति**। 'पूर्वकाल' इति समासः। **लुगिति**। अध्येतृप्रत्ययस्येति शेषः। **स एव सार्ववेद्य इति**। सर्ववेदशब्दात् स्वार्थे ष्यञिति भावः। **चतुर्वेदस्येति**। वार्तिकमिदम्। ष्यञिति शेषः। **चतुर्वेद इति**। 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः। ततोऽध्येतृप्रत्ययस्याणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। **चतुर्विद्यस्येतीति**। 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' इति वार्तिके चतुर्वेदस्येत्यस्य स्थाने चतुर्विद्यस्येति केचित्पठन्तीत्यर्थः। चतस्रो विद्याः अधीते इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगौ

५ । १ । १२५ ॥ न इति सङ्घातग्रहणम् । 'स्तेन चौर्ये' पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनात् इति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति । (१७९१) सख्युर्यः ५।१।१२६ ॥ सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । 'दूतवणिग्भ्यां च' । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । 'वणिज्यम्–' इति काशिका । माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः, भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह । भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद् वाणिज्यमपि । (१७९२) कपिज्ञात्योर्ढक् ५ । १ । १२७ ॥ कापेयम् ।

'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च' इति ठकि 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति तस्य लुकि चतुर्विद्यशब्दात् स्वार्थे ष्यञि उभयपदवृद्धौ चातुर्वैद्यः इति रूपमिति भावः ।

(१७९०) स्तेनाद्यन्नलोपश्च । यदिति च्छेदः । स्तेनशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावे कर्मणि चार्थे यत्स्यादित्यर्थः । नेति सङ्घातग्रहणमिति । नलोपश्चेत्यत्र नेत्यकार उच्चारणार्थो न भवति । किन्तु नकाराकारसङ्घातग्रहणमित्यर्थः । स्तेयमिति । स्तेनशब्दात् यत्प्रत्यये सति नेति सङ्घातस्य लोप इति भावः । न च नकारमात्रलोपेऽपि 'यस्येति च' इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् । न च सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम्, 'यस्येति च' इत्येव अकारस्य लोपसिद्धाविह नलोपविधेर्वैयर्थ्यात्, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' इति निषेधाच्च । योगं विभज्येति । स्तेनादिति पृथक् सूत्रम् । ष्यञित्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ष्यञित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासञ्ज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसञ्ज्ञकं भवतीति आकडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो 'यन्नलोपश्च' इति योगान्तरम् । स्तेनात् इत्यनुवृत्तावुक्तोऽर्थः । केचिदिति । भाष्यादृष्टत्वात् योगविभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः ।

(१७९१) सख्युर्यः । सखिशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । दूतवणिग्भ्यां चेति । वार्तिकमिदम् । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः यत्स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । नास्त्येवेति । वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कथं यप्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यप्रत्ययः, किन्तु ष्यञेवेत्याह—ब्राह्मणादित्वाद् वाणिज्यमपीति । अपिना दौत्यसङ्ग्रहः ।

(१७९२) कपिज्ञात्योर्ढक् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासङ्ख्यं व्याख्यानात् ।

ज्ञातेयम्। (१७९३) पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५। १। १२८॥ सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। 'राजाऽसे' (ग सू १०६)। राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः। राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्। समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्—आधिराज्यम्। (१७९४) प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५। १। १२९॥ प्राणभृज्जातिः→आश्वम्-औष्ट्रम्। वयोवचनम्—कौमारम्। कैशोरम्। औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्। सौष्ठवम्। दौष्ठवम्। (१७९५) हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५। १। १३०॥ द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। यौवनम्। स्थाविरम्। 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' (वा ३०९३)। श्रौत्रम्। कुशलचपलनिपुण-पिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशल्यम्—कौशलमित्यादि। (१७९६) इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५। १। १३१॥ शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्।

(१७९३) पत्यन्त। पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः। राजाऽसे इति। पुरोहितादिगणसूत्रमिदम्। राजा असे इति च्छेदः। 'स' इति समासस्य प्राचां संज्ञा। तदाह—राजन्शब्द इति। राज्यमिति। यकि टिलोपः। 'ये चाभाव-कर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु न, अभावकर्मणोरिति पर्युदासात्। समासे त्विति। अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः। असे इति पर्युदासाद्यभावे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि आधि-राज्यमिति रूपमित्यर्थः। यक्ष्यञोः स्वरे विशेषः।

(१७९४) प्राणभृज्जाति। प्राणभृतः—प्राणिनः, तज्जातिवाचिभ्यो वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अञित्यर्थः। प्राणभृज्जातीति। उदाहरण-सूचनम्। एवं वयोवचनेति।

(१७९५) हायनान्त। हायनान्तेभ्यः युवादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोः अण् स्यादित्यर्थः। द्वैहायनमिति। द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः। वयोवचनलक्षणस्य अञोऽपवादः। एवं त्रैहायनमपि। यौवनमिति। अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। श्रोत्रियस्येति। वार्तिकमिदम्। श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः अण्, प्रकृते-र्यलोपश्चेत्यर्थः। चेति सङ्घातग्रहणम्। श्रौत्रमिति। छन्दोऽधीते इत्यर्थे छन्दश्शब्दात् घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृतेः श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति च' इत्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः। श्रोत्रियस्य भावः कर्म वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराकारसङ्घातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम्। यकारादकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे तु रेफादिकारस्य यण् स्यात्। न च तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात्। अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च। 'श्रोत्रियस्य घलोपश्च' इत्येके पठन्ति।

(१७९६) इगन्ताच्च। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः। पूर्वत्वं च इगवधिकमेव

(मौनम्)। कथं काव्यम् ? कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। (१७९७) योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ५। १। १३२॥ रामणीयकम्। आभिधानीयकम्। 'सहायाद्वा' (वा ३०९४)। साहाय्यम्-साहायकम्। (१७९८) द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५। १। १३३॥ शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकम्। (१७९९) गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ५। १। १३४॥ अत्याकारोऽधिक्षेपः। तदवेतः-ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकया अत्याकुरुते। गार्गिकामवेतः। (१८००) होत्राभ्यश्छः ५। १। १३५॥ होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनाद् विशेषग्रहणम्। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम्।

गृह्यते, व्याख्यानात्। तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण् स्यादित्यर्थः। गुणवचनेत्यादेरपवादः। कथं काव्यमिति। कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वात् 'गुणवचन' इति ष्यञं बाधित्वा अण्प्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः। समाधत्ते—कविशब्दस्येति। ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं ष्यञि उपपाद्यमिति शेषः।

(१७९७) योपधात्। योपधात् गुरूपोत्तमात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञित्यर्थः। रामणीयकमिति। रमणीयशब्दात् वुञ्। आभिधानीयकमिति। अभिधानीयशब्दाद् वुञ्। सहायाद्वेति। वुञिति शेषः। पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। इदन्तु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम्।

(१७९८) द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च। द्वन्द्वात् मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञित्यर्थः। शैष्योपाध्यायिकेति। शिष्यश्च उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद् वुञ्। स्त्रीत्वं लोकात्। यद्यपि 'योपधात्' इत्येव सिध्यति, तथापि गोपालपालिकेत्युदाहरणं बोध्यम्।

(१७९९) गोत्रचरणात्। गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञ् स्यात् श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः। अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रमित्युक्तम्। अत्याकार इत्यस्य विवरणम्—अधिक्षेप इति। तदवेत इत्येतद्विवृणोति—ते गोत्रेति। तच्छब्देन गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते। अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थात् ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि क्त। ते अवेतस्तदवेत इति विग्रहः। 'द्वितीया' इति योगविभागात् समासः। अवगतवान्वेति। ज्ञातवानित्यर्थः। गार्गिकयेति। गार्ग्यशब्दाद् वुञि 'आपत्यस्य' इति यलोपे, 'यस्येति च' इत्यकारलोपे, लोकात् स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे गार्गिकाशब्दः। काठिकया श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम्। अत्र श्लाघादयः पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनः, न तु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम्।

(१८००) होत्राभ्यश्छः। ऋत्विग्वाचीति। याज्ञिकप्रसिद्धेरिति भावः। ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः छः स्याद्भावकर्मणोरित्यर्थः। अच्छावाकीयमिति। 'आ च त्वात्' इति त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः।

मित्रावरुणीयम् । (१८०१) ब्रह्मणस्त्वः ५ । १ । १३६ ॥ होत्रावाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम्-ब्रह्मता ।

इति तद्धिते भावकर्माधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम्

(१८०२) धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । (१८०३) व्रीहिशाल्योर्ढक् ५ । २ । २ ॥ व्रैहेयम् ।

(१८०१) ब्रह्मणस्त्वः । होत्राभ्यः इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह—होत्रावाचिन इति । ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो नेत्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे आ च त्वादित्यधिकारात् 'होत्राभ्यश्छः' इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह— नेति वाच्ये इति । तलो बाधनार्थमिति । अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम् । नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्छानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह— ब्राह्मणपर्यायादिति ।

इति तद्धिते भावकर्मार्थकाः; नञ्स्नञोरधिकारश्च ।

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते—(१८०२) धान्यानां भवने । धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भवने क्षेत्रेऽर्थे खञित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह— भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति । भूधातुरुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम् । 'केदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः । क्षेत्रशब्दाभावे भूधातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्ये गृहकुसूलादि लभ्यते । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुबन्धकाश्यादिपुण्यप्रदेशोऽपि लभ्येत । अतो भवनपदम् । उभयोपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यत इति न पौनरुक्त्यम् ।

(१८०३) व्रीहिशाल्योर्ढक् । व्रीहिशब्दात् [1]शालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खञोऽपवादः ।

---

१. "खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः । शोभन्ते किञ्चिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः ॥"
—वा० रा० अरण्यकाण्डम् १६।१

शालेयम्। (१८०४) **यवयवकषष्टिकाद्यत् ५ । २ । ३ ॥** यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम्। यवक्यम्। षष्टिक्यम्। (१८०५) **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ५ । २ । ४ ॥** यत् वा स्यात्। पक्षे खञ्। तिल्यम्—तैलीनम्। माष्यम्–माषीणम्। उम्यम्–औमीनम्। भङ्ग्यम्–भाङ्गीनम्। अणव्यम्–आणवीनम्। (१८०६) **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ५।२।५ ॥** असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः। सर्वश्चर्मणा कृतः→सर्वचर्मीणः–सार्वचर्मीणः। (१८०७) **यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ५ । २ । ६ ॥** मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम्। निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः। समं सर्वं मुखं सम्मुखम्। समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते। यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः। (१८०८)

(१८०४) **यवयवक।** यव, यवक, षष्टिक एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे यत्स्यादित्यर्थः। खञोऽपवादः। धान्यानामित्यनुवृत्तेरिहापि षष्ठ्येव समर्थविभक्तिः।

(१८०५) **विभाषा तिल।** तिल, माष, उमा, भङ्ग, अणु एभ्यो धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थः। 'उमाभङ्गौ धान्यविशेषौ' इति भाष्यम्[1]। 'उमा स्यादतसी क्षुमा' इत्यमरः। अणव्यमिति। अणुर्धान्यविशेषः। यति 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि' इत्यवादेशः।

(१८०६) **सर्वचर्मणः।** सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात् चर्मणा सर्वं कृतम् इत्यर्थे खखञौ स्त इत्यर्थः। औचित्यादिह तृतीया समर्थविभक्तिः। नन्विह सर्वशब्दस्य कृते अन्वयात् चर्मण्यन्वयाभावादसामर्थ्याच्चर्मणा समासासम्भवात् कथं सर्वचर्मन्-शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह—**असामर्थ्येऽपीति।** सर्वश्चर्मणा कृत इति विग्रहवाक्यम्। चर्मणा कृत्स्नः कृत इत्यर्थः। **सर्वचर्मीण इति।** 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खखञौ व्याख्यानात्।

(१८०७) **यथामुखं।** यथामुख, सम्मुख आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शन इत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः। ननु मुखस्य सदृशं यथामुखमिति कथमव्ययीभावः? 'यथाऽसादृश्ये' इति सादृश्ये तन्निषेधादित्यत आह—**निपातनादिति**[2]। सम्मुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य समित्युपसर्गस्य न प्रवेशः, किन्तु समशब्दस्य सर्वपर्यायस्येत्याह—**समं सर्वं मुखं सम्मुखमिति।** समित्यस्य विवरणं सर्वमिति। समं च तन्मुखं चेति कर्मधारये सम्मुखशब्द इत्यर्थः। निपात्यत इति। इदं च भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च समित्युपसर्गपूर्वादयं प्रत्ययो नेष्यत इति भावः।

---

१. अत्र कैयटः—"योगरूढिरियम्। उमा-भङ्गयोरपीति भावः। चमकेषु तु अधान्यान्यपि कानिचित् पठ्यन्ते, धान्यान्यपि न कानिचित् पठ्यन्ते। न हि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्रापाठात् उमाभङ्गयोरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीति धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरियम्"।

२. भट्टिकाव्ये पदार्थानतिवृत्त्यर्थे अव्ययीभावः प्रदर्शितः। तथा च मायामृगं प्रक्रम्य तत्रोक्तम्—"**यथामुखीनः** सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्"।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ५ । २ । ७ ॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्त्रीणः । सर्वपात्रीणः । (१८०९) आप्रपदं प्राप्नोति ५ । २ । ८ ॥ पादस्याग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । (१८१०) अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ५ । २ । ९ ॥ अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः । (१८११) परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ५ । २ । १० ॥

(१८०८) तत्सर्वादेः । पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधस्तु न, केवलानामेषां सर्वादित्वस्यासम्भवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह—सर्वादेरित्यादिना । सर्वपथानिति । 'ऋक्पूः' इति समासान्तः ।

(१८०९) आप्रपदम् । आप्रपदमित्यव्ययीभावात् द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । पादस्याग्रं प्रपदमिति । 'पादाग्रं प्रपदम्' इत्यमरः । आप्रपदमिति । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः ।

(१८१०) अनुपद । अनुपद, सर्वान्न, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वात् द्वितीया । बद्धा, भक्षयति, नेय—एषां द्वन्द्वात् सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । अनुरायामे सादृश्ये वेति । आद्ये 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः, द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । अनुपदं बद्धेति । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । अनुपदीना उपानदिति । पदसम्बन्धिदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । पदेन सदृशीति वा । तत्तुल्यपरिमाणेति यावत् । अयानय इति । द्यूते शाराणां प्रदक्षिणपरिवर्तनम् अयः, प्रसव्यपरिवर्तनम् अनयः । अयसहितः अनयः अयानयः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां यस्मिन् युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैरनाक्रमणं तत्स्थानमिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यत इत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।

'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ॥' इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनोरमादावनुसन्धेयः । तं नेय इति । तं स्थानविशेषमयानयाख्यं प्रापणीय इत्यर्थः । णीञ् द्विकर्मकः, प्रधाने कर्मणि यत्, 'अप्रधाने द्वितीया' इति भावकर्मलकारप्रक्रियायां वक्ष्यते ।

(१८११) परोवर । परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः अनुभवती-

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्वं निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्परा-शब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम्। तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम्। कथं पारोवर्यवदिति। असाधुरेव। खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्। (१८१२) **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ५।२।११॥** अवारपारं गामी अवारपारीणः। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः। भृशं गन्तेत्यर्थः। अनुकामं गामी अनुकामीनः। यथेष्टं गन्ता। (१८१३) **समां समां विजायते ५।२।१२॥** यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना गौः। 'समांसमीना सा येत्र

त्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। परोवरीण इति। परे च अवरे च परावरे।ताननुभवतीत्यर्थः। अवरस्योत्वमिति। अवरशब्दस्य आदेरकारस्य खप्रत्ययसन्नियोगेन उत्त्वं निपात्यत इत्यर्थः। एवं च विग्रहवाक्ये इदमुत्वं न भवति। प्रकृतेरिति। परपरतरशब्दात् द्वन्द्वा-त्खे सति तत्सन्नियोगेन प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सति कल्याणपर-म्परेत्यादौ कथं परम्पराशब्दः? परम्परभावस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादित्यत आह—परम्पराशब्दस्त्विति। तस्मादेवेति। परम्परेत्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकादेवेत्यर्थः। कथमिति। परावरशब्दात् भावे वा स्वार्थे वा ष्यञि अवरस्यादेरुत्त्वे पारोवर्यशब्दात् मतुपि पारोवर्य-वदिति कथमित्याक्षेपः, उत्त्वस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः। उत्त्वं दुरुपपादमेवे-त्याह—असाधुरेवेति। नन्वत्र परोवरेति निर्देशात् खादन्यत्राप्युत्त्वं किं न स्यादित्यत आह—खप्रत्ययसन्नियोगेनैवेति। अत एव भाष्ये 'परांश्चावरांश्चानुभवति' इत्येव विग्रहो दर्शित इति भावः।

(१८१२) अवारपार। अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम एभ्यः गामीत्यर्थे खः स्या-दित्यर्थः। गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः। 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति णिनिः। 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता। 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति वा णिनिः। अवारपारीण इति। अवारपारं गामीति विग्रहः। अवारपारशब्दाद्विगृहीताद्वि-परीतादपि, व्याख्यानात्। तदाह—अवारीणः पारीण इति। अत्यन्तीन इति। अत्यन्त-शब्दोऽत्र भृशवाची। तदाह—भृशं गन्तेति। अनुकाममिति। कामः इच्छा। तामनति-क्रम्येत्यर्थः। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः।

(१८१३) समां समाम्। विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते। विजायते गर्भम्। विमुञ्चतीत्यर्थः। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। अतो न कर्मणि द्वितीया। गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति, किन्तु सप्तम्येव। तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने समायां समायामिति

प्रतिवर्षं प्रसूयते' इत्यमरः । 'खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः' (वा ३१००) । समां समां विजायते । समायां समायां वा । (१८१४) अद्यश्वीनावष्टब्धे ५ । २ । १३ ॥ अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । (१८१५) आगवीनः ५ । २ । १४ ॥ आङ्पूर्वाद् गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । (१८१६) अनुग्वलंगामी ५ । २ । १५ ॥ अनुगु-गोः पश्चात्पर्याप्तं

भवितव्यम् । तत्र पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते-समां समामिति । समायां समायामित्यर्थः । एवं च समायां समायां विजायत इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् विजायत इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समासमीन इति स्यात् । इष्यते तु समांसमीनेति । तत्राह—यलोप इति । पूर्वपदे विभक्ते तदवयवस्य यकारस्य लोपः । अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु 'यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य न लुक्' इत्युक्तम् । ननु समां समामिति निर्देशात् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह—पूर्वपदे इति । 'पूर्वपदस्य यलोपवचनम्' इति वार्तिकादिति भावः । खप्रत्ययानुत्पत्ताविति । पदद्वयेऽपीति शेषः । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समायां समायां विजायत इति वाक्यदशायां सप्तम्यन्तद्वये यकारलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोपः सिद्धः, सूत्रे उभयत्रापि यथोच्चारणात् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशायां वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।

(१८१४) अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे । अद्यश्वीनेत्यविभक्तिको निर्देशः । अवष्टब्धम् आसन्नम् 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इत्यविदूर्ये स्तम्भेः षत्वविधानात् । अद्य श्वो विजायत इत्यर्थे अद्य श्वस् इति समुदायात्खः स्यादासन्नत्वे गम्ये इत्यर्थः । अद्यश्वीना वडवेति । अद्य वा श्वो वेति वार्थे निपातनात्समासः । खे सति 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । सूत्रे अद्यश्वीनेति टाबन्तनिर्देशे तु अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्यश्वीनं गोमण्डलमिति न स्यात् ।

(१८१५) आगवीनः । कर्मकरे इति । वार्तिकलभ्यमिदम् । भृतिं गृहीत्वा यः कर्म करोति स कर्मकरः । अत्र गोपालो विवक्षितः । स हि प्रातर्गा गृहीत्वा आसायं चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति । तदाह—गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति । गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिकः । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् खे 'ओर्गुणः' इति भावः ।

(१८१६) अनुग्वलं गामी । अनुगु इत्यविभक्तिको निर्देशः । गोः पश्चादिति विग्रहे

गच्छति—अनुगवीनो गोपालः । (१८१७) अध्वनो यत्खौ ५ । २ । १६ ॥ अध्वानमलं गच्छति—अध्वन्यः—अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) 'आत्माध्वानौ खे' (सू १६७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । (१८१८) अभ्यमित्राच्छ च ५ । २ । १७ ॥ चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः—अभ्यमित्र्यः—अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । (१८१९) गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ५।२।१८ ॥ गोष्ठो भूतपूर्वः—गौष्ठीनो देशः । (१८२०) अश्वस्यैकाहगमः ५ । २ । १९ ॥ एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा । (१८२१) शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ५ । २ । २० ॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद् गोप्यत्वात् वा पुरुषलिङ्ग-

---

पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुगुशब्दः । तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति हरदत्तः । कृद्योगषष्ठीत्यन्ये । अलङ्गामीत्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं—पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणम् ।

(१८१७) अध्वनो यत्खौ । अध्वन्शब्दात् अलङ्गामीत्यर्थे यत्खौ स्त इत्यर्थः । अध्वानमलङ्गच्छतीति । अलङ्गामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येष विग्रहः ।

(१८१८) अभ्यमित्राच्छ च । अमित्रः शत्रुः । तमभिमुखो भूत्वेत्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे अभ्यमित्रशब्दः । तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(१८१९) गोष्ठात्खञ् । भूतपूर्व इति प्रकृतिविशेषणम् । भूतपूर्वार्थवृत्तेर्गोष्ठशब्दात्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः ।

(१८२०) अश्वस्यैकाहगमः । अश्वशब्दात् षष्ठ्यन्तात् एकाहगम इत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । एकाहगमशब्दं व्युत्पादयति—एकाहेनेति । अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरबिति भावः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी । आश्वीनोऽध्वेति । अश्वेन कर्त्रा एकाहेन गन्तुं शक्य इत्यर्थः ।

(१८२१) शालीन । 'शालाप्रवेशमर्हत्यधृष्ट' इति, 'कूपावतरणमर्हत्यकार्य'मिति चार्थे शालाप्रवेशशब्दात्कूपावतरणशब्दाच्च खञ् । 'प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते' इति भाष्यम् । अधृष्ट इति । अप्रगल्भ इत्यर्थः । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालाप्रवेशमेवार्हति यः स शालीनः इति यावत् । कूपपतनमिति । कूपावतरणशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दो नरकाभिधायी । कौपीनं पापमिति । नरकपतनसाधनमकार्यं पापमित्यर्थः । अनयोरर्थयोरेतौ रूढौ । ननु पुरुषलिङ्गे कथं कौपीनशब्द इत्यत आह—तत्साधनत्वादिति । पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीय-

मपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । (१८२२) व्रातेन जीवति ५ । २ । २१ ॥ व्रातेन शरीरायासेन जीवति, न तु बुद्धिवैभवेन, स व्रातीनः । (१८२३) साप्तपदीनं सख्यम् ५ । २ । २२ ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते-साप्तपदीनम् । (१८२४) हैयङ्गवीनं सञ्ज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः= क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम्–नवनीतम् । (१८२५) तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ५ । २ । २४ ॥ पीलूनां पाकः–पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं-कर्णजाहम् । (१८२६) पक्षात्तिः ५ । २ । २५ ॥ मूलग्रहणमात्र-

---

त्वाद्वा पुरुषलिङ्गकौपीनशब्दो लाक्षणिको इत्यर्थः । तत्सम्बन्धादिति । कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुषलिङ्गसम्बन्धात् तदाच्छादनवस्त्रखण्डे कौपीनशब्दो लक्षितलक्षणया प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

(१८२२) व्रातेन जीवति । व्रातशब्दात्तृतीयान्तात् जीवतीत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । नानाजातीयानाम् अलब्धजीवनद्रव्याणां भारवहनादिकष्टकर्मजीविनां सङ्घो व्रातः । तस्य यज्जीवनार्थं कष्टं कर्म तदिह व्रातम् इति भाष्यम् । तादृशसङ्घवाचिनो व्रातशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि व्रातशब्दोऽत्र तदीयकर्मणि विवक्षित इति तदाशयः । तदाह—शरीरायासेनेति ।

(१८२३) साप्तपदीनम् । सप्तपदशब्दात् तृतीयान्तादवाप्यं सख्यमित्यर्थे खञि साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थः । सप्तभिः पदैरिति । पदविक्षेपैरित्यर्थः ।

(१८२४) हैयङ्गवीनम् । ह्यस् इत्यव्ययं पूर्वेद्युरित्यर्थे । तत्रोत्पन्नो गोदोहः—गोपयः ह्योगोदोहः । तस्मात् षष्ठ्यन्तात् विकारार्थे खञि ईनादेशे प्रकृतेः 'हियङ्गु' इत्यादेशे ओर्गुणे अवादेशे आदिवृद्धौ हैयङ्गवीनमिति भवति सञ्ज्ञायाम् इति भाष्यम् । तदाह— ह्योगोदोहस्येत्यादिना । नवनीतमिति । भाष्ये तु 'हैयङ्गवीनं घृतम्' इति दृश्यते[1] 'तत्तु हैयङ्गवीनं स्याद ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः ।

(१८२५) तस्य पाकमूले । पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । पाकः परिणामः । षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाहजित्यर्थः । कुणपस्तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्सञ्ज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्सञ्ज्ञा ।

(१८२६) पक्षात्तिः । मूलग्रहणमात्रमिति । पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनिर्दिष्ट-

---

१. 'ह्यस्' शब्दस्य 'गोदोह'–शब्देन सुप्सुपेति समासः । दुह्यते इति दोहः—क्षीरमुच्यते । 'ह्यस्'–शब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते । तेन अविकृतरूपं घृतं 'हैयङ्गवीनमुच्यते'—इति कैयटः ।

मनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । (१८२७) तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ५ । २ । २६ ॥ यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । (१८२८) विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ५ । २ । २७ ॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । (१८२९) वेः शालच्छङ्कटचौ ५ । २ । २८ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम्→विशालम् । विशङ्कटम् । (१८३०) सम्प्रोदश्च कटच् ५ । २ । २९ ॥ सङ्कटम् । प्रकटम । उत्कटम् । चात् विकटम् । 'अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्' (वा ३१०७) । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । 'गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः' (वा ३१०९) । गवां स्थानं

त्वेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः[1] । तस्येत्यप्यनुवर्तते । पक्षशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः[2] ।

(१८२७) तेन वित्तः । तृतीयान्तात् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप्चणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः प्रसिद्धः । चस्य नेत्सञ्ज्ञेति[3] । उपदेशे आदित्वाभावादिति भावः[4] ।

(१८२८) विनञ्भ्याम् । नसहेति सङ्घातः पृथक्त्वे वर्तते । प्रकृतिविशेषणमिदम् । तदाह— असहार्थे इति । तस्य विवरणं—पृथग्भावे इति । वर्तमानाभ्यामित्यनन्तरं विनञ्भ्यामिति शेषः । स्वार्थं इति । प्रत्ययार्थस्य अनिर्देशादिति भावः । प्रत्ययाविति । यथासङ्ख्यं नानानाविति शेषः । विनेति । वेर्नाप्रत्यये रूपम् । पृथगित्यर्थः । नानेति । नञो नाञि आदिवृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । नसहेत्यस्य प्रत्ययार्थत्वे तु नेत्यनेन नसहेति गम्येत । एवं सति नाना न नसह, किन्तु सहैवेत्यर्थः स्यात्, 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत' इति न्यायात् इति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१८२९) वेः शालच्छङ्कटचौ । क्रियाविशिष्टेति । क्रियाविशिष्टकारकवाचकात्स्वार्थे शालच्शङ्कटच्प्रत्ययौ स्त इति यावत् । इदं च भाष्ये स्पष्टम् ।

(१८३०) सम्प्रोदश्च कटच् । सं, प्र, उत् एभ्यश्च क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यः स्वार्थे कटच् स्यादित्यर्थः । चाद्वेरपि । सङ्कटं संहतमित्यर्थः । निबिडीकृतमिति यावत् । प्रकटमिति । प्रज्ञातमित्यर्थः । प्रकाशमिति यावत् । उत्कटमिति । उन्नतमित्यर्थः । अधिकमिति यावत् । रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्याः । अलाबूतिलेति । अलाबू, तिल, उमा, भङ्गा इत्येभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटचः उपसङ्ख्यानमित्यर्थः ।

---

१. शब्दाधिकारपक्षे तु यस्य शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृश‌शब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरं प्रतीयते—इति ।

२. पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्धः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः—इति पीयूषव्याख्या ।

३. "चुटुषाः प्रत्ययस्य" इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् "चुटू"—इत्येतदनित्यत्वम् ।

४. "यकारादौ चुञ्चुप्-चणपौ । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः" ।—महाभाष्यम्

गोगोष्ठम् । 'सङ्घाते कटच्' (वा ३११०) । अवीनां सङ्घातः अविकटः । 'विस्तारे पटच्' (वा ३११५) । अविपटः । 'द्वित्वे गोयुगच्' (वा ३११६) । द्वौ वृषौ वृषगोयुगम् । 'षट्त्वे षड्गवच्' (वा ३११७) । अश्वषड्गवम् । 'स्नेहे तैलच्' (वा ३११८)। तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा ३११९) । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । (१८३१) अवात्कुटारच्च ५ । २ । ३० ।। चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । (१८३२) नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ५ । २ । ३१ ।। अवात् इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । (१८३३) नेर्बिडज्बिरीसचौ ५ । २ । ३२ ।। निबिडम् । निबिरीसम् । (१८३४) इनच्पिटच्चिकचि च ५ । २ । ३३ ।। नेः इत्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ

विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः चूर्णरेणुः । गोष्ठजादय इति । पशुनामभ्यः स्थानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थानादीनां चार्थानां प्रपञ्चनपराणि 'सङ्घाते कटच्' इत्यादीनि 'शाकटशाकिना'वित्यन्तानि षडे वार्तिकानि । तेषु चतुर्षु पशुनामभ्य इत्यनुवर्तते । अप्रसृतावयवः समूहः सङ्घातः। प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः । द्वौ वृषौ वृषगोयुगमिति । द्व्यवयवकसङ्घाताभिप्रायमेकवचनम् । द्वयं युग्ममित्यादिवत् । केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेकवचनं विंशतिरित्यादिवदित्याहुः । एवमुष्ट्रगोयुगम् । अश्वषड्गवम् ।

(१८३१) अवात्कुटारच्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादवात्स्वार्थे कुटारच्च स्यादित्यर्थः । अवाचीन इति । अवाचीने विद्यमानादवात् कुटारचि अवकुटार इत्यर्थः ।

(१८३२) नते नासिकायाः । अवादित्येवेति । अवशब्दात् नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्, भ्रटच् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु प्रह्वत्वे' इति धातोर्भावे क्तप्रत्यये नत शब्द इत्यभिप्रेत्याह—नतं नमनमिति । प्रह्वत्वमित्यर्थः । ननु यदि नासिकायाः नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत आह—तद्योगादिति । नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः । पुरुषोऽप्यवटीट इति । तादृशनासिकायोगादिति भावः ।

(१८३३) नेर्बिडज्बिरीसचौ । 'नते नासिकायाः सञ्ज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । नेः नासिकाया नतेऽर्थे बिडच्, बिरीसच्—द्वौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । 'निबिडो वृक्ष' इति तु उपमानादित्याहुः ।

(१८३४) इनच्पिटच् । इनच् पिटच् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । चिकचि इत्यपि चिक चि इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । प्रकृतेरिति । नेरित्यर्थः । तत्र

च । 'कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ' (वा ३१२१) । चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् । 'क्लिन्नस्य चिल्-पिल् लश्चास्य चक्षुषी' (वा ३१२२) । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः । 'चुल् च' (वा ३१२३) । चुल्लः । (१८३५) उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ५।२।३४ ॥ संज्ञायाम् इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका । (१८३६) कर्मणि घटोऽठच् ५ । २ । ३५ ॥ घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । (१८३७) तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥ तारकाः सञ्जाताः अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । (१८३८) प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५ । २ । ३७ ॥ तदस्य इत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् ।

इनचि परे चिक इत्यादेशः । अत्र अकारः उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । कप्रत्ययेति । उक्तनेः कप्रत्ययः, प्रकृतेः चिकादेशश्चेत्यर्थः । अयमपि ककारान्त एवादेशः । चिकिनमिति । इनचि प्रत्यये कृते नेः चिकादेशे रूपम् । चिपिटमिति । पिटचि कृते नेः चि इत्यादेशे रूपम् । चिक्कमिति । कप्रत्यये नेः चिकादेशे रूपम् । क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी इति । वार्तिकमिदम् । चिल् पिल् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति विग्रहे क्लिन्नशब्दात् अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययः प्रकृतेः चिल् पिल् एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । क्लिन्ने इति । नेत्रामयप्रयुक्तजलनिष्यन्दवती इत्यर्थः । चिल्लः पिल्ल इति । क्लिन्नचक्षुष्कः इत्यर्थः । चुल् चेति । उक्त विषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च, लप्रत्ययसन्नियोगेन वक्तव्य इत्यर्थः ।

(१८३५) उपाधिभ्याम् । उप, अधि आभ्यां यथासङ्ख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं समीपम् । आरूढम् उच्चम् । अनुवर्तत इति । 'नते नासिकायाः' इत्यस्मादिति भावः । कस्य समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां सञ्ज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—पर्वतस्येति । उपत्यका, अधित्यकेति । स्त्रीत्वं लोकात् । अत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वं तु न, 'त्यकनश्च' इत्युक्तेः ।

(१८३६) कर्मणि घटोऽठच् । सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् घट इत्यर्थे अठच्स्यादित्यर्थः । घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति—कर्मणि घटत इति । व्याप्रियत इत्यर्थः । तथा चात्र घटशब्दो यौगिको घटमाने वर्तत इति भावः । कर्मठ इति । अठचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिकादेशाभाव इति भावः ।

(१८३७) तदस्य । प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्सञ्जातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । तारकितं नभ इति । सञ्जातनक्षत्रमित्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन पुष्पितो वृक्षः फलित इत्यादिसङ्ग्रहः ।

(१८३८) प्रमाणे । अनुवर्तत इति । ततश्च अस्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे

ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् । 'प्रमाणे लः' (वा ३१२८) । शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९) । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः' (वा ३१३३) । शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् । 'वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् (वा ३१३४) । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । (१८३९) पुरुषहस्तिभ्यामण्च ५ । २ । ३८ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्तिद्वयसम् । (१८४०) यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५ । २ । ३९ ॥ यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

विद्यमानात्प्रथमान्तात् द्वयसच्, दघ्नच् मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणवानिदमर्थोऽत्र प्रत्ययार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्ये उक्तम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्, तत्र मात्रच्—प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादि इति कैयटः । वस्तुतस्तु 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रभाष्यस्वरसादायामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम् इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्रमाणे ल इति । लुको ल इति पूर्वाचार्यशास्त्रसिद्धा सञ्ज्ञा । प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयसजादेर्लुग्वक्तव्य इत्यर्थः । शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । शमादयः अनूर्ध्वमानविशेषाः । तेभ्यो मात्रचो लुक्, इतरयोरसम्भवात् । अत्र 'आयामस्तु प्रमाण स्यात्' इत्येव गृह्यते । एवञ्च ऊरुद्वयसमित्यादौ न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणान्ताद् द्विगोः परस्य द्वयसजादेर्नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः । प्रमाणान्तस्य द्विगोः प्रमाणावृतित्वात् सामर्थ्यादिह तदन्तविधिः । पूर्ववार्तिकेन तु नात्र प्राप्तिरस्ति, द्विगोः प्रमाणत्वाभावात् । द्विशममिति । तद्धितार्थे द्विगुः । ततो मात्रचो अनेन लुक् । विकल्पस्याप्रकृतत्वादेव सिद्धे नित्यग्रहणं संशये वक्ष्यमाणस्य मात्रचो लुगर्थम् । अन्यथा शममात्रमित्यत्रैव द्विशमशब्दादपि सः मात्रच् न लुप्येत इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणेति । प्रमाणवाचिनः परिमाणवाचिनः सङ्ख्यावाचिनश्च संशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । अत एव परिमाणग्रहणमर्थवत् । शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिर्विग्रहः । वत्वन्तादिति । वार्तिकमिदम् ।

(१८३९) पुरुषहस्तिभ्यामण् च । उक्तविषये इति शेषः । चात् द्वयसजादयस्त्रयः ।

(१८४०) यत्तदेतेभ्यः । तदस्येत्यनुवर्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद्— एभ्यः वतुप् स्यादित्यर्थः । यावानिति । यच्छब्दाद्वतुप् । उपावितौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्, सुः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एवं तावान्, एतावान् ।

(१८४१) किमिदम्भ्यां वो घः ५ । २ । ४० ॥ आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् । (१८४२) किमः संख्यापरिमाणे डति च ५ । २ । ४१ ॥ चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या एषां ते—कति । कियन्तः । क्षेपे तु न । का संख्या एषां दशानाम् । (१८४३) संख्याया अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥ पञ्च अवयवाः अस्य पञ्चतयं दारु । (१८४४) द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३ ॥

(१८४१) किमिदम्भ्यां वो घः । तदस्य इति परिमाणे वतुबिति चानुवर्तते । तदाह—आभ्यां वतुप् स्यादिति । आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादित्यर्थः । वस्य च घ इति । वकारस्य घकार इत्यर्थः । कियानिति । किं परिमाणमस्येति विग्रहः । किंशब्दात् वतुप् । उपावितौ । वकारस्य घकारः इत्यादेशः, किम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की' इति किमः कीभावे 'यस्येति च' इति ईकारलोपे कियत् शब्दात्सौ 'उगिदचाम्' इति नुमि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे, हल्ङ्याादिसंयोगान्तलोपाविति भावः । इयानिति । इदंशब्दात् वतुपि वकारस्य घकारे इयादेशे इदम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की' इति शित्त्वादिदमः ईकारे सर्वादेशे 'यस्येति च' इति ईकारस्य लोपे इयत् इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । ततः सौ नुमादि पूर्ववत् ।

(१८४२) किमः सङ्ख्या । तदस्येत्यनुवर्तते । सङ्ख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः । किंशब्दः प्रश्ने वर्तते । का अस्य सङ्ख्येत्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदविषयकप्रश्ने विद्यमानात् किंशब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे डतिप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । का सङ्ख्या एषां ते कतीति । का सङ्ख्या अस्येति, का सङ्ख्या अनयोरिति च प्रश्नो न सम्भवति, अस्येत्यनेन एकत्वस्य अनयोरित्यनेन द्वित्वस्य च ज्ञातत्वात् । ज्ञाते च प्रश्नासम्भवात् । का सङ्ख्या एषामिति तु प्रश्नः सम्भवति, तत्र एषामित्यनेन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रित्वचतुष्ट्वादिसङ्ख्यानामज्ञातत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'न द्व्येकयोः प्रश्नोऽस्ति' इति । ततश्च नित्यबहुवचनान्तोऽयं कतिशब्दः । 'डति च' इति षट्सञ्ज्ञकत्वात् 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् । कियन्त इति । कियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचने विशेषः । सङ्ख्यापरिमाणे इत्युक्तेः किमः क्षेपार्थकत्वे डतिर्न भवति । का सङ्ख्या एषां दशानामिति । दशावरा परिषदित्यत्र ब्राह्मणब्रुवाणां मेलने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सङ्ख्येयद्वारा सङ्ख्यायाः कुत्सात्र गम्यते,

> 'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
> सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥'

इति स्मरणात् ।

(१८४३) सङ्ख्यायाः । तदस्येत्यनुवर्तते । द्वित्र्यादिसङ्ख्याका अवयवाः अस्या-

द्वयम्–द्वितयम् । त्रयम्–त्रितयम् । (१८४५) **उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४** ॥ उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् । इति तद्धिते पाञ्चमिकाः ।

अथ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम्

(१८४६) **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ५ । २ । ४५** ॥ एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । 'शतसहस्रयोरेवेष्यते' (वा ३१४१) । नेह । एकादश अधिकाः अस्यां विंशतौ । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वनेवेष्यते' (वा ३१४०) । नेह । एकादश माषाः अधिकाः अस्मिन्सुवर्णशते । (१८४७) **शदन्तविंशतेश्च ५ । २ । ४६** ॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । (१८४८) **सङ्ख्याया गुणस्य**

वयविन इति विग्रहे अवयवीभूतसङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यावयविन इत्यर्थे तयबित्यर्थः । पञ्चतयमिति । पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः ।

(१८४४) द्वित्रिभ्याम् । द्वित्रिभ्यां परस्य तयपः अयज्वा स्यादित्यर्थः । द्वयमिति । द्विशब्दात्तयपः अयचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । द्व्यवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवं त्रयम् ।

(१८४५) उभादुदात्तो नित्यम् । स चोदात्त इति । आद्युदात्त इत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । 'अत्र अयच्प्रत्यय एव विधीयते, न तु तयप आदेशः' इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलं तु वार्तिकानुरोधेन ।

इति पाञ्चमिकाः ।

(१८४६) **अथ मत्वर्थीयाः—तदस्मिन्नधिकम्** । तदधिकमस्मिन् इति विग्रहे प्रथमान्तात् दशन् शब्दान्तात् समासात् अस्मिन्नित्यर्थे डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम् । अत एव निर्देशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति भाष्यम् । सामीपिकमधिकरणमिति कैयटः । **एकादश माषाः अधिकाः अस्मिन्निति** । अस्मादित्यर्थः । अस्मिन् उपश्लिष्टा इति वा । न च व्यपदेशिवत्त्वेन केवलदशन्शब्दादपि स्यादिति शङ्क्यम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्युक्तेः ।

(१८४७) **शदन्तविंशतेश्च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **डः स्यादुक्तेऽर्थे इति** । दशान्तत्वाभावात्पूर्वेणाप्राप्तिः । **त्रिंशं शतमिति** । 'डे' सति 'टेः' इति टिलोपः । **विंशमिति** । विंशतिः अस्मिन्नधिका इति विग्रहः । 'ति विंशतेः' इति तिशब्दस्य लोपः । अन्तग्रहणा-

निमाने मयट् ५ । २ । ४७ ॥ भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानस्योदश्वित्भागस्य–द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । गुणस्य इति किम् ? द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् ? द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । **(१८४९) तस्य पूरणे डट् ५ । २ । ४८ ॥** एकादशानां पूरणः एकादशः । **(१८५०) नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥** डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात् किम् ? विंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

देकत्रिंशं शतमिति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमः स्यात् । 'विंशतावप्यन्तग्रहणम्' इति वार्तिकात् एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् ।

(१८४८) सङ्ख्याया गुणस्य । तदस्येत्यनुवर्तते । गुणः भागः अंशः । निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यद्रव्यम् । 'मेङ् प्रणिदाने' करणे ल्युट् । तदाह—**भागस्य मूल्य इत्यादि । षष्ठ्यर्थे इति ।** अस्येत्यर्थे इत्यर्थः । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां यवप्रस्थाभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थः क्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यं प्रयुज्यते । द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम् । यवानामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । यवप्रस्थद्वयेन क्रेतव्यमुदश्विदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः । **द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति ।** द्वित्वसंख्याविशिष्टौ व्रीहियवराशी यौ तौ अस्य उदश्वितो निमानमित्यर्थः । अत्र उदश्विद्यावत्, तदपेक्षया व्रीहियवराश्योर्द्विगुणत्वं न विवक्षितम् । किन्तु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तित्वाभावान्न प्रत्ययः ।

(१८४९) तस्य पूरणे डट् । संख्याया इत्यनुवर्तते । संख्येयार्थकसंख्यावाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । पूर्यते अनेनेति पूरणः अवयवः, स प्रत्ययार्थः । **एकादश इति ।** एकादशत्वसंख्यायाः पूरकोऽवयव इत्यर्थः । यस्मिन् अनुपात्ते एकादशत्वसंख्या न सम्पद्यते, यस्मिन्नुपात्ते तु सा पूर्यते सोऽवयवः एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तेति किम् ? पञ्चानां घटानां पूरणं जलादि ।

(१८५०) नान्तादसंख्यादेर्मट् । डटो मडागमः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । मटि टकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । **पञ्चम इति ।** पञ्चन्शब्दात डटि तस्य मडागमे सति नलोपः । यद्यपि मटः प्रत्ययत्वेऽपि न रूपभेदः, तथापि स्वरविशेषार्थं मडागमाश्रयणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।[1]

---

१. यद्यपि 'पञ्चमः' इत्यादौ न कश्चिद् विशेषः—मटः आगमत्वे प्रत्ययत्वे वा । तथापि 'विंशतितमः' इत्यादौ तु विशेषो विद्यते । तत्र च "विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्" (५-२-५६) इति सूत्रेण विहितः तमडागमः यदि प्रत्ययत्वेन विधीयमानो भवेत् तदा प्रत्ययस्वरेण तत्र आद्युदात्तता

(१८५१) षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५ । २ । ५१ ॥ एषां थुगागमः स्याड्डटि। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट्। कतिपयथः। चतुर्थः। 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरस्य लोपश्च' (वा ३१५८)। तुरीयः–तुर्यः। **(१८५२) बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ५ । २ । ५२ ॥** 'डटि' इत्येव। पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट्। बहुतिथः इत्यादि। **(१८५३) वतोरिथुक् ५ । २ । ५३ ॥** डटि इत्येव। यावतिथः। **(१८५४) द्वेस्तीयः ५ । २ । ५४ ॥** डटोऽपवादः। द्वयोः पूरणः द्वितीयः। **(१८५५) त्रेः सम्प्रसारणं च ५ । २ । ५५ ॥** तृतीयः। **(१८५६) विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ५ । २ । ५६ ॥** एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः–विंशः। एकविंशतितमः–एकविंशः। **(१८५७) नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ५ । २ । ५७ ॥** शतस्य पूरणः शततमः। एकशततमः। मासादेरत

(१८५१) षट्कति। थुकि ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्त्यादचः परः। षष्ठ इति। अपदान्तत्वात् षस्य न जश्त्वम्। चतुर्थ इति। अपदान्तत्वान्न रेफस्य विसर्गः। चतुर इति। वार्तिकमिदम्। चतुर् शब्दात् षष्ठयन्तात्पूरणे छयतौ स्तः। आद्यक्षरस्य लोपश्चेति। 'च' इति सङ्घातस्य लोपश्चेत्यर्थः।

(१८५२) बहुपूगगणेति। बहु, पूग, गण, सङ्घ एषां डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः। ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्त्यादचः परः। इत्यादीति। पूगतिथः, गणतिथः, सङ्घतिथः।

(१८५३) वतोरिथुक्। डटीत्येवेति। वतुबन्तस्य इथुगागमः स्यात् डटीत्यर्थः। यावतिथ इति। यावतां पूरण इति विग्रहः। 'बहुगणे'ति सङ्ख्यात्वात् 'तस्य पूरणे' इति डटि प्रकृतेरिथुक्।

(१८५४) द्वेस्तीयः। द्विशब्दात् षष्ठयन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

(१८५५) त्रेः सम्प्रसारणं च। त्रेस्तीयः स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः। तृतीय इति। त्रयाणां पूरण इति विग्रहः। तीयप्रत्यये सति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः। 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्लोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः।

(१८५६) विंशत्यादिभ्यः। तमटि टकार इत्, मकरादकार उच्चारणार्थः। अत्र 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रानुक्रान्ता एव विंशत्यादयो गृह्यन्ते न तु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि विप्रकर्षादिति कैयटः। एकविंशतितम इत्यत्र तु तदन्तविधिना तमडित्यग्रे वक्ष्यते।

(१८५७) नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च। शतादिभ्यो मासात् अर्धमासात्

भवेत्। आगमत्वेन आगमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति 'विंशतितमः' इत्यस्य अन्तोदात्तत्वं भवतीति दिक्।

एव डट्। मासतमः। अर्धमासतमः। संवत्सरतमः। (१८५८) षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः ५।२।५८॥ षष्टितमः। सङ्ख्यादेस्तु 'विंशत्यादिभ्यः' (सू १८५६) इति विकल्प एव। एकषष्टः—एकषष्टितमः। (१८५९) मतौ छः सूक्तसाम्नोः ५।२।५९॥ मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम्। वारवन्तीयं साम। (१८६०) अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५।२।६०॥ मत्वर्थस्य छस्य। अतएव ज्ञापकात्तत्र छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः—गर्दभाण्डीयः।

संवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः। ननु 'षष्ट्यादेश्चे'त्युत्तरसूत्रेण शततमः सिध्यतीत्यत आह—एकशततम इति। 'असङ्ख्यादेः' इति पर्युदासादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः। ननु मासार्धमाससंवत्सरशब्दानां सङ्ख्यावाचित्वाभावात् तेभ्यो डट एवाप्रसक्तेः तस्य कथं तमड्विधिरित्यत आह—मासादेरिति। मासतम इति। मासस्य पूरणः अर्धमासादिरवयवः। अर्धमासतम इति। अर्धमासस्य पूरणः तिथ्यादिरवयवः। संवत्सरतम इति। संवत्सरस्य पूरणो मासादिरवयवः।

(१८५८) षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः। असङ्ख्यापूर्वपदात् षष्ट्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः। 'विंशत्यादिभ्य' इति विकल्पस्यापवादः। एकषष्टः—एकषष्टितम इति। सङ्ख्यादित्वाश्रित्यस्य तमटोऽभावे 'विंशत्यादिभ्यः' इति डटस्तमड्विकल्पः। तमडभावे डटि 'यस्येति च' इति इकारलोपे एकषष्ट इति रूपम्। ननु केवलात् षष्ट्यादेर्विहितस्य नित्यतमटः सङ्ख्यादेः कथं प्रसक्तिः तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधादिति चेन्, मैवम्—असङ्ख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं ज्ञापयति। तेन 'विंशत्यादिभ्यः' इति पूर्वसूत्रम् एकविंशतितमः इत्यादावपि प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च एकान्नविंशतितमः इत्यपि सिद्धम्।

(१८५९) मतौ छः सूक्तसाम्नोः। मतुशब्दो मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह—मत्वर्थे इति। अच्छावाकीयं सूक्तमिति। अच्छावाकशब्दः अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः। अच्छावाकशब्दयुक्तमित्यर्थः। अच्छावाकशब्दात् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमान्ताच्छः। वारवन्तीयं सामेति। 'अश्वं नत्वा वारवन्त'मित्यस्यां ऋच्यध्यूढमित्यर्थः। एवमस्यवामीयमित्यपि। 'अस्यवामस्ये'त्यस्य एकदेशानुकरणमस्यवामेति। तस्माच्छः। अस्यवामशब्दसंयुक्तमित्यर्थः। प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात्सुपो न लुक्।

(१८६०) अध्यायानुवाकयोर्लुक्। नन्वध्यायानुवाकयोरभिधेयत्वे छस्य कथं प्राप्तिः। सूक्तसाम्नोरिति नियमादित्यत आह—अत एवेति। विधानेति। मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये अत्र प्रकरणे छस्य लुग्विधानसामर्थ्यादिति कैयटः। ज्ञापकसिद्ध-

(१८६१) विमुक्तादिभ्योऽण् ५ । २ । ६१ ॥ मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति-वैमुक्तः । दैवासुरः । (१८६२) गोषदादिभ्यो वुन् ५ । २ । ६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः । (१८६३) तत्र कुशलः पथः ५ । २ । ६३ ॥ वुन् स्यात् । पथि कुशलः-पथकः । (१८६४) आकर्षादिभ्यः कन् ५ । २ । ६४ ॥ आकर्षे कुशलः-आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषः । (१८६५) धनहिरण्यात्कामे ५ । २ । ६५ ॥ कामः इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः । (१८६६) स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ५ । २ । ६६ ॥ केशेषु प्रसितः-केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः । (१८६७) उदराट्ठगाद्यूने ५ । २ । ६७ ॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसितः-औदरिकः । आद्यूने किम् ? उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ

विधानसामर्थ्यादित्यन्ये । भाष्ये तु 'अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः' इति वचनमेवारब्धम् । गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीय इति । गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्यः ।

(१८६१) विमुक्तादिभ्योऽण् । वैमुक्त इति । विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः ।

(१८६२) गोषदादिभ्यो वुन् । गोषदक इति । गोषदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । इषेत्वक इति । 'इषेत्वा' इति शब्दयुक्त इत्यर्थः । अस्यवामीयमित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक् ।

(१८६३) तत्र कुशलः पथः । वुन् स्यादिति । सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः । पथक इति । अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

(१८६४) आकर्षादिभ्यः कन् । आकर्षक इति । यद्यपि वुनैवानुवृत्तेनेदं सिध्यति, तथापि शकुनिक इत्याद्यर्थं कन्ग्रहणम् ।

(१८६५) धनहिरण्यात्कामे । तत्रेत्यनुवर्तते । धनशब्दात् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात्कामे वाच्ये कन् स्यादित्यर्थः । काम इच्छेति । न तु कामयिता, व्याख्यानादिति भावः ।

(१८६६) स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । तत्रेत्यनुवर्तते । स्वाङ्गेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः । प्रसितः उत्सुकः । तद्रचनायामिति । वेण्यादिग्रथने इत्यर्थः । अत्रैवार्थे अस्य साधुत्वम्, व्याख्यानादिति भावः ।

(१८६७) उदराट्ठगाद्यूने । अत्र प्रसित इत्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तादुदरशब्दात् आद्यूने प्रसितेऽर्थे ठगित्यर्थ इत्यभिप्रेत्य आद्यूनशब्दं विवृण्वन्नाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽवि-

प्रसक्त इत्यर्थः । (१८६८) सस्येन परिजातः ५ । २ । ६८ ॥ कन् स्वर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्येन इति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः —सम्बद्धः सस्यकः साधुः । (१८६९) अंशं हारी ५।२।६९ ॥ हारी इत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः । (१८७०) तन्त्रादचिरापहृते ५।२।७० ॥ तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । (१८७१) ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ५ । २ । ७१ ॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणाः यस्मिन्देशे सः ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा—उष्णिका—यवागूः । अल्पान्नशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते । (१८७२) शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५।२।७२ ॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी । (१८७३) अधि-

---

जिगीषायाम्' इत्यविजिगीषायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः । बुभुक्षयेति । क्षुधा पीडित एव सन् उदरपरिमाजंने प्रसितः, न तु मल्लवद्युद्धविजिगीषयेत्यर्थः । उदरक इति । मल्ल इति शेषः । स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमार्जनादौ उत्सुको भवति । तदाह— उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इति । विजिगीषयेति शेषः ।

(१८६८) सस्येन परिजातः । तृतीयान्तात् सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । सन्निहितष्ठगेव कुतो नानुवर्तत इत्यत आह—कन् स्वर्यते न तु ठगिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञायां तु पाणिनीयपरम्परैव प्रमाणम् । सस्यशब्दो गुणवाचीति व्याख्यानमेवात्र शरणम् । शस्येनेतीति । 'शंसु स्तुतौ' इति धातौ कर्मणि यति शस्यशब्दः स्तुत्यपर्यायः । स्तुत्यश्च गुण एवेति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणम् सम्बद्ध इति ।

(१८६९) अंशं हारी । द्वितीयान्तात् अंशशब्दात् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । ननु कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह—आवश्यके णिनिरिति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययो:' इत्यनेनेति शेषः । षष्ठी नेति । 'अकेनो:' इति तन्निषेधादिति भावः ।

(१८७०) तन्त्रादचिरापहृते । तन्त्रशब्दात् पञ्चम्यन्तात् अचिरापहृतेऽर्थे कनित्यर्थः । तन्त्रं तन्तुवायशलाका । अचिरेण कालेन अपहृतः अचिरापहृतः । 'कालाः परिमाणिना' इति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ।

(१८७१) ब्राह्मणकोष्णिके । आयुधजीविविषयब्राह्मणशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् निपात्यत इत्यर्थः । अल्पान्नशब्दस्येति । अल्पान्नशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः ।

(१८७२) शीतोष्णाभ्यां कारिणि । शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णम् शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां कन् स्यादित्यर्थः । यः आशु कर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति सः शीतक उच्यते, यस्तु अनाशु कर्तव्यान् आश्वेव करोति सः उष्णक उच्यत इति भाष्ये । सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरयमर्थो लभ्यत इति कैयटः । तदाह— शीतकोऽलस इति । उष्णकः शीघ्रकारीति च ।

कम् ५ । २ । ७३ ॥ अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च । (१८७४) अनुकाभिकाभीकः कमिता ५ । २ । ७४ ॥ अन्वभिभ्यां कन्, अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनु कामयते अनुकः । अभि कामयते—अभिकः—अभीकः । (१८७५) पार्श्वेनान्विच्छति ५ । २ । ७५ ॥ अनृजुरुपायः पार्श्वम्, तेनान्विच्छति पार्श्वकः । (१८७६) अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्णोपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति—आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्विच्छति—दाण्डाजिनिकः । (१८७७) तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ५ । २ । ७७ ॥ कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं—द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । 'तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्' (वा ३१७२) । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति—षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । (१८७८) स

(१८७३) अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति । व्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एवायमिति बोध्यम् ।

(१८७४) अनुकाभिक । अनुक, अभिक, अभीक एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् ।

(१८७५) पार्श्वेनान्विच्छति । तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दात् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादित्यर्थः । अन्वेषणं मार्गणम् । पार्श्वमिव पार्श्वम् । अनृजुरुपायः । ऋजूपायेन अन्वेष्टव्यान् अर्थान् यः अनृजुना उपायेनान्विच्छति सः पार्श्वक इति भाष्यम् । तदाह—अनृजुरित्यादि ।

(१८७६) अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । अयःशूल, दण्डाजिन आभ्यां तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठक्ठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव अयःशूलम् । साहसमित्यर्थः । यो मृदुनोपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति सः आयःशूलिक इति भाष्यम् । तदाह—तीक्ष्णोपाय इत्यादि । दण्डाजिनं दम्भ इति । दम्भार्थत्वाद्दण्डाजिनशब्दो दम्भे लाक्षणिक इति भावः ।

(१८७७) तावतिथम् । तावतां पूरणं तावतिथमिति । पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । तृतीयार्थे प्रथमा । ग्रहणमिति भावे ल्युडन्तम् । तथा च तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वेत्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह—कन् स्यादित्यादि । पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिभूतस्य न लुक् । किन्तु पूरणप्रत्ययमात्रस्य, षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति भाष्योदाहरणात् । द्वितीयेन रूपेणेति । अनेन तृतीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लोकानुसारित्वं गम्यते । एवं च ग्रन्थविषयकमेव ग्रहणमिह फलति । तेन द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दण्डस्येत्यादौ न भवति । तावतिथेनेति । ग्रहणेऽर्थे विहितं ग्रहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भः । षट्को देवदत्त इति । भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात् पूरणप्रत्ययस्यैव लुगिति गम्यते, न तु तदन्तस्य ।

एषां ग्रामणीः ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो मुख्यः एषां←देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । (१८७९) शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ५।२।७९ ॥ शृङ्खलकः करभः । (१८८०) उत्क उन्मनाः ६ । २ । ८० ॥ उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्कः=उत्कण्ठितः । (१८८१) कालप्रयोजनाद्रोगे ५ । २ । ८१ ॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं=कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् ? द्वितीयो दिवसोऽस्य । (१८८२) तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ५।२।८२ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां←गुडापूपिका पौर्णमासी । 'वटकेभ्य इनिर्वाच्यः' (वा ३१७५) । वटकिनी । (१८८३) कुल्माषादञ् ४ । २ । ३८ ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी । (१८८४) श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५ ।

(१८७८) स एषां ग्रामणीः । ग्रामणीविशेषवाचकात् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । देवदत्तो मुख्यः एषामिति । एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम् । 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः । त्वत्काः मत्काः इति । त्वमहं वा मुख्य एषामिति विग्रहः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ ।

(१८७९) शृङ्खलमस्य । करभ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । बन्धनमिति करणे ल्युट् । अस्य करभस्य शृङ्खलं बन्धनमिति विग्रहे बन्धनविशेषणात् शृङ्खलशब्दात् प्रथमान्तात् अस्य करभस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । शृङ्खलकः करभ इति । शृङ्खलेन बद्ध इति यावत् । करभः बाल उष्ट्रः ।

(१८८०) उत्क उन्मनाः । उद्गतमनस्कवृत्तेरिति । उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः ।

(१८८१) कालप्रयोजनाद्रोगे । कालप्रयोजनं अनयोः समाहारद्वन्द्वः । तदाह—कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्चेति । यथोचितविभक्त्यन्तादिति शेषः । कालशब्देनात्र कालवृत्तिः पूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द एव गृह्यते, न तु मासादिशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह—द्वितीयेऽहनीति । प्रयुज्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु फलम् । तदाह—प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेति ।

(१८८२) तदस्मिन्नन्नम् । प्रथमान्तादन्नवाचकात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् स्यात् अन्नस्य बाहुल्ये गम्ये सञ्ज्ञायामित्यर्थः । वटकेभ्य इति । संज्ञायामित्येव । वटकिनीति । वटका। प्रायेण अन्नमस्यां पौर्णमास्यामिति विग्रहः ।

(१८८३) कुल्माषादञ् । कनोऽपवादः । 'स्याद्यवकस्तु कुल्माषः चणको हरिमन्थकः' इत्यमरः ।

(१८८४) श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । द्वितीयान्ताच्छन्दश्शब्दात् अधीते इत्यर्थे घन्,

२ । ८४ ॥ श्रोत्रियः । वा इत्यनुवृत्तेश्छान्दसः । **(१८८५) श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ५ । २ । ८५ ॥** श्राद्धी । श्राद्धिकः । **(१८८६) पूर्वादिनिः ५ । २ । ८६ ॥** पूर्वं कृतमनेन–पूर्वी । **(१८८७) सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७ ॥** कृतपूर्वी कटम् । **(१८८८) इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥** इष्टमनेन इष्टी । अधीती । **(१८८९) छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ५ । २ । ८९ ॥** लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । **(१८९०) अनुपद्यन्वेष्टा ५ । २ । ९० ॥** अनुपदमन्वेष्टा गवामनुपदी । **(१८९१) साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ५ । २ । ९१ ॥** साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । **(१८९२) क्षेत्रियच्**

प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपात्यते । अध्येत्रणोपवादः । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथम्' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति शेषः । ततश्च घनभावे अध्येत्रणिति भावः । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु घना अध्येत्रणो बाधः स्यादिति बोध्यम् ।

(१८८५) श्राद्धमनेन । प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दात् भुक्तमनेनेत्यर्थे इनिठनौ एतौ स्त इत्यर्थः । श्राद्धसाधनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः ।

(१८८६) पूर्वादिनिः । अनेनेति कर्तृतृतीयान्तमनुवर्तते । कां क्रियां प्रति कर्तेत्याकाङ्क्षायां भुक्तं पीतमित्यादि यत्किञ्चित्क्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृनर्थभूतं क्रियासामान्यमेव प्रतीयते । ततश्च पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे कृतमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दात् अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः ।

(१८८७) सपूर्वाच्च । विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादुक्तविषये इनिः स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिति यावत् । प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादप्राप्ते सूत्रमिदम् । **कृतपूर्वी कटमिति ।** अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रोक्तम् ।

(१८८८) इष्टादिभ्यश्च । इष्टादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यः अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः ।

(१८८९) छन्दसि परिपन्थि । परिपन्थिन्, परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पन्थादेशे परिपन्थिन् शब्दः । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशे परिपरिन्शब्दः । 'मा त्वा विदन्परिपन्थिनः, मा त्वा परिपरिणो विदन्' इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् ।

(१८९०) अनुपद्यन्वेष्टा । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः । अनुपदमित्यस्मात् अन्वेष्टरि अर्थे इनिप्रत्ययो निपात्यते ।

(१८९१) साक्षाद्द्रष्टरि सञ्ज्ञायाम् । साक्षादित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययात् द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **साक्षीति ।** यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः ।

परक्षेत्रे चिकित्स्यः ५ । २ । ९२ ॥ क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतिकार्यं इत्यर्थः । (१८९३) इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ५ । २ । ९३ ॥ इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं, करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिकरणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । (१८९४) तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ९४ ॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' (वा ३१८३) ।

(१८९५) रसादिभ्यश्च ५ । २ । ९५ ॥ मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, भाव । 'गुणात्'

(१८९२) क्षेत्रियच् । परम्=अन्यत् क्षेत्रं=शरीरम्–परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतीकार्यः, 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते । शरीरान्तरे इति । भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, न तु वर्तमाने शरीरे इत्यर्थः । फलितमाह—अप्रतिकार्यं इति ।

(१८९३) इन्द्रियम् । इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दात् यथायोगं षष्ठीतृतीयान्तात् लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घच् निपात्यत इति यावत् । इन्द्र आत्मेति । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते' इति श्रुतेरिति भावः । तस्य लिङ्गमिति । आत्मनोऽनुमापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—करणेनेति । चक्षुरादीन्द्रियं किञ्चित्कर्त्रधिष्ठितं भवितुमर्हति, करणत्वात्, घटकरणदण्डादिवदित्यनुमानादित्यर्थः । मम चक्षुरित्येवमिन्द्रेण दृष्टं ज्ञातमिन्द्रियम् । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इन्द्रेण जुष्टं सेवितं प्रीणितं वा इन्द्रियम् । रूढशब्दोऽयं कथञ्चिद् व्युत्पादितः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति साधयितुमाह—इतिकरणमिति । इतिशब्द इत्यर्थः ।

(१८९४) तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे अस्तिसमानाधिकरणात्प्रथमान्तात् अस्य अस्मिन्निति चार्थे मतुप् स्यादित्यर्थः । उपावितौ । इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तदाह—भूमनिन्देति । श्लोकवार्तिकमिदम् । भूमा बहुत्वम् । यथा गोमान्, यवमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी, छत्री । वृत्तिनियामकः संसर्गविशेषो विवक्षितः । तेन पुरुषी दण्ड इति नास्ति ।

(१८९५) रसादिभ्यश्च । मतुबिति । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये इति शेषः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अन्यमत्वर्थीयेति । 'अत इनिठनौ' इत्यादि-

(ग० सू० ११२)। 'एकाचः' (ग० सू० ११३)। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्। (१८९६) तसौ मत्वर्थे १।४।१३९॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे। 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५)। विदुष्मान्। 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' (वा ३१८५)। शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति–शुक्लः पटः। कृष्णः। (१८९७) मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८।२।९॥ मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु–यवमान्, भूमिमान्। (१८९८) झयः ८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अपदान्तत्वान्न जश्त्वम्। विद्युत्वान्। (१८९९)

निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। रसादीन् पठति—रसरूपेत्यादि भावेत्यन्तम्। गुणादिति। एकाच इति। गणसूत्रम्। उदाहरति—स्ववानिति। गुणग्रहणमिति। गुणादित्येतत् रसादीनां षण्णां विशेषणमित्यर्थः। तेन गुणवाचकानामेव एषां ग्रहणात् जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिनां च गन्धादिशब्दानाम् इह न ग्रहणमिति भावः। 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारी' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। ननु विद्वच्छब्दान्मतुपि यजादिस्वादिपरकत्वाभावेन भत्वाभावात् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति कथं सम्प्रसारणमित्यत आह—

(१८९६) तसौ मत्वर्थे। मत्वर्थप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—तान्तसान्ताविति। तकारसकारान्तावित्यर्थः। गुणवचनेभ्य इति। वार्तिकमिदम्। गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते, न तु रूपादिशब्दा अपि। तेन रूपं वस्त्रमित्यादि न भवति। अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमांसाकौतूहले अरुणाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः।

(१८९७) मादुपधायाश्च। मात् उपधायाश्चेति च्छेदः। मादित्यावर्तते। म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। मवर्णान्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः। मादित्युपधाविशेषणम्। मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योऽर्थः। फलितमाह—मवर्णेत्यादिना। मान्तादुदाहरति—किंवानिति। किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः। एवमग्रेऽपि। अकारान्तादुदाहरति—ज्ञानवानिति। अत्र तपरकरणाभावादाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वाह—विद्यावानिति। मोपधादुदाहरति—लक्ष्मीवानिति। अदुपधादुदाहरति—यशस्वानिति। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम्। आकारोपधादुदाहरति—भास्वानिति।

(१८९८) अथ विद्युत्वान् इत्यत्र मकाराकारान्तत्वाभावान्मकाराकारोपधत्वाभाव-

संज्ञायाम् ८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादित्वात् दीर्घः। (१९००) आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ८।२।१२॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसनशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासनवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम्। कक्षीवान्नामर्षिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र। (१९०१) उदन्वानुदधौ च ८।२।१३॥ उदकस्योदन्भावो मतावुदधौ संज्ञायां च। उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च। (१९०२) राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४॥ राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र। (१९०३) प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५।२।९६॥ चूडालः—चूडावान्। प्राणिस्थात् किम्? शिखावान्दीपः। आतः किम्? हस्तवान्। 'प्राण्यङ्गादेव' (वा ३१८९)। नेह—मेधावान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो

न्च मादुपधाया इति वत्वाप्राप्तावाह—भ्रयः। अपदान्तत्वादिति। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वेन पदत्वबाधादिति भावः।

(१८९९) संज्ञायाम्। अहीवतीत्यादि नदीविशेषस्य नगरीविशेषस्य वा सञ्ज्ञा। शरादित्वादिति। 'शरादीनां च' इति दीर्घं इत्यर्थः।

(१९००) आसन्दीवत्। समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वम्। निपात्यत इति। आसन्दीभावादिकमेवात्र निपात्यते वत्वं तु सञ्ज्ञायामिति सिद्धम्। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणमिति। निपात्यत इति शेषः। 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्यायाः सञ्ज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इत्यारब्धम्। अतोऽत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठः अनार्षः इत्याहुः।

(१९०१) उदन्वानुदधौ च। उदधौ सञ्ज्ञायां चेति। वस्तुतस्तु उदन्वांश्चेत्येव सूत्रयितुमुचितम्, सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छब्दस्य सिद्धत्वात्।

(१९०२) राजन्वान् सौराज्ये। सु शोभनो राजा यस्य देशस्य सः सुराजा, तस्य भावः सौराज्यम्। तस्मिन्नर्थे राजन्शब्दात् मतुपि 'मादुपधायाः' इति वत्वं सिद्धम्। नलोपाभावो निपात्यते।

(१९०३) प्राणिस्थात्। आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दात् मत्वर्थे लच् वा स्यादित्यर्थः। शिखावान् दीप इति। अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावात न लजिति भावः। प्राण्यङ्गादेवेति। भाष्ये तथावचनादिति भावः। ननु लचश्चित्करणं व्यर्थम्, चित इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह—प्रत्ययस्वरेणेति। चूडालोऽसीति। तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम्। चूडालात्सो

वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । (१९०४) सिध्मादिभ्यश्च ५ । २ । ९७ ॥ लज्वा स्यात् । सिध्मलः–सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन आरान्तेभ्य इनिठनौ न । 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च (ग० सू ११५) । वातूलः । (१९०५) वत्सांसाभ्यां कामबले ५ । २ । ९८ ॥ आभ्यां लच् स्याद्यथासङ्ख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । (१९०६) फेनादिलच्च ५ । २ । ९९ ॥ चाल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः–फेनलः–फेनवान् । (१९०७) लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥ लोमादिभ्यः शः । लोमशः–लोमवान् ।

रुत्वे उत्वे तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्तत्वे' तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वानुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं चित्करणमित्यर्थः ।

(१९०४) **सिध्मादिभ्यश्च । लज्वा स्यादिति ।** मत्वर्थे इति शेषः । **अन्यतरस्यामिति ।** पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लच्प्रत्ययविकल्पार्थकम्, किन्तु मतुप्प्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव । अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थकत्वात् । ततश्च सिध्मादिभ्यः लच् मतुप् च स्यादिति लभ्यते । न चान्यतरस्यामित्यस्यात्र लच्प्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मतुप् सिद्ध इति वाच्यम्, लजभावे मतुबेव भवति, न तु अत इनिठनौ इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात् । तदाह—**तेनेति ।** सिध्मादिषु ये अकारान्ताः तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, गडु, मणि, विजय, निष्पाव, पांसु, हनु, पार्ष्णि इत्यादयः सिध्मादिषु पठिताः । एवञ्च लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रेषु सर्वत्र मत्वर्थीयविधिष्वनुवर्तते, न तु रूढशब्देषु । अतो न तेषु मतुप्समुच्चय इत्यास्तां तावत् । **वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति ।** सिध्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच् प्रकृतेरूङ् चादेशः । ङकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूलः । एवं दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः ।

(१९०५) **वत्सांसाभ्यां कामबले । लच् स्यादिति ।** मत्वर्थे इति शेषः । कामबलशब्दौ तद्वति लाक्षणिकावित्यभिप्रेत्याह—**कामवति बलवति चेति ।**

(१९०६) **फेनादिलच्च ।** मत्वर्थे इति शेषः । **चाल्लजिति ।** सन्निहितत्वादिति भावः । नन्वेवं सति मतुप् नैव स्यादित्यत आह—**अन्यतरस्यां ग्रहणमिति ।** सिध्मादिसूत्रे व्याख्यातमिदम् ।

(१९०७) **लोमादि ।** श, न, इलच्—एते त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासङ्ख्यं स्युर्मत्वर्थे । **अङ्गात्कल्याणे इति ।** पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं=सुन्दरं तद्विशेषणकादङ्गशब्दात् मत्वर्थे

रोमशः—रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० सू ११८)। अङ्गना । 'लक्ष्म्या अच्च' (ग० सू १२१) । लक्ष्मणः । 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः' (वा० ३१९४)। विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः—पिच्छवान् । उरसिलः—उरस्वान् । (१९०८) प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ५ । २ । १०१ ॥ प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । 'वृत्तेश्च' (वा ३१९५) । वार्त्तः । (१९०९) तपःसहस्राभ्यां विनीनी ५ । २ । १०२ ॥ विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधो मा भूदिति ।

'न'प्रत्यय इत्यर्थः । अङ्गनेति । कल्याणानि अङ्गानि अस्याः इति विग्रहः । 'लक्ष्म्या अच्च' इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दात् मत्वर्थे 'न'प्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरकारोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मण इति । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । 'नप्रत्यये' प्रकृतेरकारे अन्तादेशे णत्वम् । विष्वगिति । इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु 'न'प्रकरणे इदं वार्तिकं पठितम् । विषु इत्यव्ययं सर्वतः इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति विष्वङ् । सर्वतो गामीत्यर्थ इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगर्थं इति भवस्वामी । पराङ्मुख इति भट्टभास्करः । विषु अञ्च् इत्यस्मात् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे न-प्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः । विषुण इति । विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिकविग्रहः । विषु अञ्च्—इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् । कृतसन्धेर्नप्रत्यये तु विष्वक्शब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे 'लोपो व्योः' इति वलोपे विष्ण इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् ।

(१९०८) प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा—एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति । प्रज्ञानं प्रज्ञा । स्त्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहः । उपसर्जनभूतमपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया । कृद्योगषष्ठी नात्र प्रवर्तते 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धितयोगे तन्निषेधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र प्रपञ्चितम् । न च प्रजानातीति प्रज्ञः । 'इगुपध' इति कः । प्रज्ञाशब्दात् स्वार्थे अणि प्राज्ञ इति सिध्यतीति शङ्क्यम्, तथा सति स्त्रियां ङीप्प्रसङ्गात् । तदाह—प्राज्ञेति । श्राद्ध इति । श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रहः । आर्च इति । अर्चा अस्यास्तीति विग्रहः । वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । मत्वर्थे णप्रत्यय इति शेषः । वार्त्त इति । वृत्तिरस्यास्तीति विग्रहः ।

(१९०९) तपःसहस्राभ्याम् । विनिश्च इनिश्चेति द्वन्द्वः । मत्वर्थे इति शेषः । यथासङ्ख्यमन्वयः । विनिप्रत्यये इनिप्रत्यये च नकारादिकारो उच्चारणार्थो । ननु नकारयोः इत्सञ्ज्ञा कुतो न स्यात् । न च प्रयोजनाभावः, नित्स्वरस्यैव फलत्वादित्यत आह—

सहस्रात्तु टनोऽपि बाधनार्थम्। (१९१०) अण् च ५ । २ । १०३ ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानाम्' (वा =१९७) । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । (१९११) सिकताशर्कराभ्यां च ५ । २ । १०४ ॥ सैकतो घटः । शार्करः । (१९१२) देशे लुबिलचौ च ५ । २ । १०५ ॥ चादण्मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे→सिकताः–सिकतिलः–सैकतः–सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि । (१९१३)

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थ इति । तथा च उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्सञ्ज्ञेति भावः । यद्यपि 'अस्मायामेधा' इत्यसन्तत्वादेव तप शब्दाद्विन्सिद्धः, सहस्रशब्दात्तु 'अत इनिठनौ' इत्येवेन्सिद्धः । तथापि विशिष्य उत्तरसूत्रविहितेन अणा असन्तादन्तलक्षणयोः विनीन्योः सामान्यविहितयोः बाधो मा भूदिति विशिष्येह तपस्सहस्रशब्दाभ्यां तयोः विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणटनोऽपि बाधनार्थमिह इन्विधानम् । एतत्समाधानं क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते ।

(१९१०) अण् च । तपस्सहस्राभ्यां मत्वर्थ इति शेषः । ननु 'तपःसहस्राभ्यां विनीन्यणः' इत्येकमेव सूत्रमस्तु । न च तपःसहस्राभ्यां विनीन्योर्यथासङ्ख्यार्थं पृथक्सूत्रकरणम् । अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्यां स्युरिति वाच्यम्, 'तपःसहस्राभ्यामण्विनीनि' इति सूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चारणादेव अणः उभयसम्बन्धस्य विनीन्योर्यथासङ्ख्यत्वस्य च सिद्धेरित्यत आह—**योगविभाग उत्तरार्थं इति** । उत्तरसूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । **ज्यौत्स्न इति** । शुक्लपक्ष इति शेषः । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । सा अस्यास्तीति विग्रहः । **तामिस्र इति** । कृष्णपक्ष इति शेषः । तमिस्राः तमोयुक्ता रात्रयः । ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वादण् ।

(१९११) **सिकताशर्कराभ्यां च** । मत्वर्थे अणिति शेषः । **सैकतो घट इति** । सिकता अस्य सन्तीति विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वात घट इति विशेष्यम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् सिकताशब्दो नित्य बहुवचनान्तः ।

(१९१२) **देशे लुबिलचौ च** । पूर्वसूत्रविहितस्याणो लुप् इलच्च स्यादित्यर्थः । **चादणिति** । सन्निहितत्वादिति भावः । तर्हि अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेर्मतुप् नैव स्यादित्यत आह— **मतुप् चेति** । समुच्चयार्थंकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **सिकता इति** । सिकताशब्दात् नित्य बहुवचनान्तादणो लुपि प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि युक्तवद्भावाद्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचनमिति भावः । हयवरट्' इति सूत्रे 'एका च सिकता तैलदाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात् सिकताशब्दः एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति ।

दन्त उन्नत उरच् ५ । २ । १०६ ॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः । (१९१४) ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५ । २ । १०७ ॥ ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । मधु-माधुर्यम् । मधुरः । 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्' (वा ३११८) । खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः । कुञ्जरः । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' (वा ३११९) । नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव । 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा० ३२००) । कच्छुरः । (१९१५) द्युद्रुभ्यां मः ५ । २ । १०८ ॥ द्युमः । द्रुमः[1] । (१९१६) केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥ प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः–केशी–केशिकः–केशवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'

(१९१३) दन्त उन्नत उरच् । उन्नतविशेषणकाद्दन्तशब्दात् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे ।

(१९१४) ऊषसुषि । ऊष, सुषि, मुष्क, मधु एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊषर इति । ऊषः क्षारमृत्तिकाविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुषिर इति । सुषिः बिलम् अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे द्रव्ये माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेषवाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह— मधु माधुर्यमिति । तथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् । खरो गर्दभः, धिष्ण्यो वा । [2]मुखरः शब्दं कुर्वन् । कुञ्जरो हस्ती । रूढशब्दा एते । नगपांस्विति[3] । वार्तिकमिदम् । नगरमिति जातिविशेषवाची अत एव नगरीति ङीष् । पांसुर इति । पांसुः अस्यास्तीति विग्रहः । पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्लवर्णः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । कथं पाण्डरशब्द इत्यत आह—पाण्डरशब्दस्त्विति । 'हरिणः पाण्डरः पाण्डुः' इत्यमरः । कच्छ्वा इति । वार्तिकमिदम् । कच्छूशब्दाद्रप्रत्ययः, प्रकृते ह्रस्वश्च अन्तादेश इत्यर्थः । कच्छुरः शुनां रोगविशेषः ।

(१९१५) द्युद्रुभ्यां मः । 'दिव उत्' इति कृतोत्त्वस्य दिव्शब्दस्य द्यु इति निर्देशः । दिव्शब्दात् द्रुशब्दाच्च मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । द्युमः द्रुम इति । रूढशब्दावेतौ ।

(१९१६) केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । मत्वर्थे इति शेषः । नन्विहान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थम् समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । न च महाविभाषया अपवादेन

---

१. द्रवति ऊर्ध्वम्—इति द्रुः=वृक्षः । 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् 'द्रुमः' इत्यत्र 'द्रु' शब्दः शाखार्थे बोद्धव्यः ।

२. 'मुख' शब्दोऽत्र लक्षणया वचनपरः'—इति अमरकोषटीकायां भानुदीक्षितः ।

३. भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ।

(वा० ३२१०)। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। 'अर्णसो लोपश्च' (वा ५०५३)। अर्णवः। (१९१७) गाण्डयजगात्संज्ञायाम् ५। २। ११०॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवम्–गाण्डीवमर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः। (१९१८) काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ५। २। १११॥ काण्डीरः। आण्डीरः। (१९१९) रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ५। २। ११२॥ रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। 'वले' (सू १०४०) इति दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः। 'पर्षत्' इति पाठान्तरम्। पर्षद्वलम्। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०)। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। 'वले' (सू १०४०) इत्यत्र 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः। (१९२०) दन्तशिखात्संज्ञायाम् ५। २। ११३॥ दन्तावलो हस्ती। शिखावलः केकी। (१९२१)

मुक्ते औत्सर्गिकस्याप्रवृत्तेः 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तत्वादिह मतुपोऽप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति वाच्यम्। प्राणिस्थादिति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य समुच्चयार्थकस्यानुवृत्त्यैव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रकृतेनेति। इनिठनोरिति। इनिठनोरपीत्यर्थः। अन्यथा 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यत्रेव 'मतुबेव समुच्चीयेत' नत्विनिठनाविति भावः। तथा च वप्रत्यये इनिठनोर्मतुपि च चत्वारि रूपाणीत्याह–केशव इत्यादि। अन्येभ्योऽपीति। वार्तिकमिदम्। केशादन्येभ्योऽपि मत्वर्थे वो दृश्यत इत्यर्थः। अर्णस इति। वार्तिकमिदम्। अर्णसो वप्रत्ययः प्रकृतेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। अर्णव इति। अर्णः जलम्। तत्प्रभूतमस्मिन्नस्तीति विग्रहः। इदं तु वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते।

(१९१७) गाण्डयजगात्संज्ञायाम्। ह्रस्वदीर्घयोरिति। गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्डय इति युगपन्निर्देशः। 'ख्यत्यात्परस्य' इत्यत्र खितिशब्दयोः खीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः। ततश्च गाण्डिशब्दात् गाण्डीशब्दात् अजगशब्दाच्च [1]मत्वर्थे वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। रूढशब्दत्वादिह न मतुप्समुच्चयः।

(१९१८) काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। काण्ड, आण्ड–आभ्यां ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ मत्वर्थे स्त इत्यर्थः।

(१९१९) रजःकृषि। रजस्, कृषि, आसुति, परिषद् एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यादित्यर्थः। आसुतीवल इति। 'षुञ् अभिषवे'। आङ्पूर्वात् स्त्रियां क्तिन्। 'वले' इति दीर्घः। अन्येभ्योऽपीति। वार्तिकमिदम्। 'रजःकृषि' इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि वलच् दृश्यत इत्यर्थः। भ्रातृवलः। 'ढ्रलोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः। पुत्रवल इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमाशङ्क्याह—वले इत्यत्रेति।

(१९२०) दन्तशिखात्संज्ञायाम्। समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च मत्वर्थे वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः।

---

१. "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" (५-२-९४) सूत्रस्थेतिशब्दस्यायं प्रपञ्चः।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ५ । २ । ११४ ॥ मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागमः' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, 'उर्जस्वतीः' इतिवदसुन्नन्तत्वेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः । **(१९२२) अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ॥** दण्डी-दण्डिकः । **(१९२३) व्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥** व्रीही-व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो

(१९२१) ज्योत्स्ना । ज्योतिष इति । ज्योत्स्नावयवा ज्योतींषि, तान्यस्यां सन्तीति विग्रहे ज्योतिष्शब्दात् नप्रत्ययः उपधाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यते । सति च इकारस्य लोपे इणः परत्वाभावात् षत्वनिवृत्तौ ज्योत्स्नेति रूपम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । **तमस इति ।** तमः अस्यास्तीति विग्रहे तमस्शब्दात् रक्प्रत्ययः । उपधाभूतस्य मकारादकारस्य इत्वं च निपात्यत इत्यर्थः । 'तमिस्रा तामसी रात्रिः' इत्यमरः । ननु 'तमिस्रा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् तमिस्रं गृहमिति कथमित्यत आह—**स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । शृङ्गादिनजिति ।** निपात्यत इति शेषः । **शृङ्गिण इति ।** शृङ्गमस्यास्तीति विग्रहः । इनचि णत्वम् । **ऊर्जसो बलजिति ।** निपात्यत इति शेषः । ऊर्जस् इत्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकम् । ननु 'अस्मायामेधा' इति विनिना सिद्धेरूर्जस्विन्निति निपातनं व्यर्थमित्यत आह—**तेनेति ।** विशेषविहितेन वलचा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विनो निवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । **ऊर्ज इति ।** ऊर्जशब्दाद्वलचि प्रकृतेरसुगागम इति वृत्तिग्रन्थ अनुपपन्न इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**ऊर्जस्वतीरितिवदिति ।** ऊर्जस्वतीरित्यत्र वलप्रत्ययाभावेन तत्सन्नियोगशिष्टस्य असुगागमस्याप्रसक्तेः तत्र ऊर्जस् इत्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपेयम् । तेनैव ऊर्जस्विन्नूर्जस्वलयोः विनिवलज्मात्रनिपातनोपपत्तेरित्यर्थः । **ईमसश्चेति ।** मलशब्दात् निपात्यत इति शेषः ।

(१९२२) अत इनिठनौ । अदन्तान्मत्वर्थे इनि ठन् एतौ स्त इत्यर्थः । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि भवति । 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति भाष्यम् । एकाक्षरात् स्ववान्, कृतः कारकवान्, 'जातेः वृक्षवान्, सप्तम्यां दण्डाः अस्यां शालायां सन्ति दण्डवती' । इदं प्रायिकम् । तेन 'कार्यी कार्यिकः' 'तण्डुली तण्डुलिकः' इत्यादि सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१९२३) व्रीह्यादिभ्यश्च । मत्वर्थे इनिठनौ इति शेषः । **शिखामालेत्यादि ।** वार्तिकमिदम् । 'शिखा, माला, संज्ञा, वीणा, वडवा, बलाका, पताका, वर्मन्, शर्मन्, एभ्यः

व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि ? 'शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः, यवखदादिभ्य इकः' (वा ३२०९)। अन्येभ्य उभयम् । (१९२४) तुन्दादिभ्य इलच्च ५ । २ । ११७ ॥ चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः–तुन्दी–तुन्दिकः–तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि । 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' (ग० सू० १२४)। विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः–कर्णी–कर्णिकः–कर्णवान् । (१९२५) एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् ५ । २ । ११८ ॥ एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । (१९२६) शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ५ । २ । ११९ ॥ निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । (१९२७) रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ५ । २ । १२० ॥ आहतं रूपमस्यास्तीति — रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति — रूप्यो गौः । आहत — इति किम् ? रूपवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०)। हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः । (१९२८)

इनिरेव' नतु ठनित्यर्थः । यवखदेति । यवखद, नौ, कुमारी एभ्यः इकन्नेव, न त्विनिरित्यर्थः । परिशिष्टेभ्यस्तु व्रीह्यादिगणपठितेभ्यः उभावित्यर्थसिद्धम् । इदं वृत्तौ स्पष्टम् ।

(१९२४) तुन्दादिभ्य इलच्च । मतुप्चेति । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणावृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति । गणसूत्रमिदम् । वृद्धविषयात् स्वाङ्गादिलच्, इनिठनौ मतुप् चेत्यर्थः । कर्णिल इति । विवृद्धौ कर्णौ यस्येति विग्रहः ।

(१९२५) एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् । एकपूर्वात् गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यादित्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिध्यति । तथापि समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप् समुच्चीयेत । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । ऐकशतिक इति । 'पूर्वकाल' इति समासः । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर' इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न, तत्र प्रतिपदोक्ततद्धितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् ।

(१९२६) शतसहस्र । निष्कात् पराविति । असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात् समास इति भावः ।

(१९२७) रूपादाहत । आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दात् मत्वर्थे यप् स्यादित्यर्थः । आहतं रूपमिति । आहतेन निष्पन्नं स्वरूपं यस्येति विग्रहे रूपशब्द इत्यर्थः । रूप्यः कार्षापण इति । परिमाणविशिष्टः रजतसुवर्णादिर्मुद्रिकाविशेषयुक्तः कार्षापण इत्युच्यते । तत्स्वरूपं च स्वर्णकारकृता हनननिष्पाद्यमिति बोध्यम् । रूप्यो गौरिति । प्रशस्तरूपसम्पन्न इत्यर्थः । अन्येभ्योऽपीति । वार्तिकमिदम् ॥ रूपशब्दादन्येभ्योऽपीति यप् दृश्यत इत्यर्थः । हिम्याः पर्वता इति । भूम्नि यप् । बहुलं

अस्मायामेधास्रजो विनिः ५।२।१२१ ॥ यशस्वी-यशस्वान्। मायावी। व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ। मायी, मायिकः। विन्नन्तत्वात्कुः। स्रग्वी। 'आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च' (वा ३२१३)। आमयावी। 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा ३२१४)। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा ३२१५)। फलिनः। बर्हिणः। 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा ३२१६)। इनिठनौ मतुप्च। हृदयालुः-हृदयी-हृदयिकः -हृदयवान्। 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने—' (वा ३२१७)। शीतं न सहते शीतालुः। उष्णालुः। 'स्फायितञ्चि' (सू उ १७०) इति रक्। तृप्रः पुरोडाशः, तं न सहते-तृप्रालुः। 'तृप्रं दुःखम्' इति माधवः। 'हिमाच्चेलुः' (वा ३२१८)। हिमं न सहते हिमेलुः। 'बलादूलः' (वा ३२१९)। बलं न सहते बलूलः। 'वातात्समूहे च' (वा ३२२०)। वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। 'तप्पर्वमरुद्भ्याम' (वा ३२२१)। पर्वतः। मरुत्तः।

हिममेष्वस्तीति विग्रहः। गुण्या ब्राह्मणा इति। प्रशंसायां यप्। प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्यर्थः।

(१९२८) अस्मायामेधास्रजो विनिः। असित्यनेन असन्तं विवक्षितम्। असन्त, माया, मेधा, स्रज् एभ्यो विनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः। यशस्वीति। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वमिति भावः। यशस्वानिति। 'एकगोपूर्वात्' इति सूत्रे नित्यग्रहणेन निवृत्तमिति समुच्चायार्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते। 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः[1]। स्रग्वीत्यत्र 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्याह—विन्नन्तत्वादिति। आमयस्येति। आमयशब्दात् मत्वर्थे विनिः प्रकृतेर्दीर्घश्चेत्यर्थः। शृङ्गवृन्दाभ्यामिति। फलबर्हाभ्यामिति। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति च। वार्तिकत्रयमिदम्। मतुप् चेति। वक्तव्य इति शेषः, भाष्ये तथोक्तत्वात्। चुटू इति चकारस्येत्सञ्ज्ञा। अन्यतरस्यांग्रहणाच्चालोरभावे इनिठनौ। समुच्चार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि। तथाचात्र चत्वारः प्रत्ययाः। तदाह—'हृदयालुरित्यादि। 'शीतोष्णतृप्रेभ्यः तन्न सहते' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—शीतेति। शीत, उष्ण, तृप्र एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः। तृप्रः पुरोडाश इति। मन्त्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः। हिमाच्चेलुरिति। वार्तिकमिदम्। हिमशब्दात् द्वितीयान्तात् न सहत इत्यर्थे चेलुः स्यादित्यर्थः। चकार इत्। बलादूल इति। तन्न सहते

---

१. "तसौ मत्वर्थे" (१·४·१८) इति सूत्रोदाहरणेषु भाष्ये 'तडित्वान्' 'यशस्वी' इति उदाहरणद्वयानन्तरं 'यशस्वान्' इत्यत्रापि भसंज्ञाविषये शङ्कामापाद्य 'मतुपोऽपि मत्वर्थवृत्तित्वात्' इति निरूपयता 'यशस्वान्' इति प्रयोगस्य समीचीनत्वदर्शनेन पक्षे मतुपः अपि संग्रहो भवति इति प्रतीयते।

(१९२९) ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥ सित्त्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसि इति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि 'अहंशुभमोः–' (सू १९४६) इत्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् । (१९३०) वाचो ग्मिनिः ५ । २ । १२४ ॥ वाग्मी । (१९३१) आलजाटचौ बहुभाषिणि ५ । २ । १२५ ॥ 'कुत्सित इति वक्तव्यम्' (वा ३२२३) । कुत्सितं बहु भाषते–वाचालः, वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । (१९३२) स्वामिन्नैश्वर्ये ५ । २ । १२६ ॥ ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी । (१९३३) अर्शआदिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥ अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृति-

---

इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः । वातात्समूहे चेति । षष्ठयन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे च ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । तप्पर्वमरुद्भ्यामिति । वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्य इत्यर्थः । तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमायां तु नित्त्वं निराकृतम् । शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसम्मतं नित्त्वमेव स्थापितम्[1] । रूढत्वादवयवार्थाभावान्न मतुप् ।

(१९२९) ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुशब्दे 'यस्येति च' इति लोपमाशङ्क्याह—सित्त्वादिति । अनुवर्तयन्तीति । 'बहुलं छन्दसि' इत्यस्मादिति शेषः ।

(१९३०) वाचो ग्मिनिः । वाच्शब्दात् मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । अतद्धित इति पर्युदासात् गकारस्य नेत्संज्ञा । वाग्मीति । वाच्शब्दात् ग्मिनिप्रत्यये कुत्वं, जश्त्वम् । प्रत्यये गकारोच्चारणं तु 'प्रत्यये भाषायाम्' इत्यनुनासिकाभावार्थम् ।

(१९३१) आलजाटचौ । वाच्शब्दात् आलच्, आटच्—एतौ मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः । ग्मिनोऽपवादः । यस्तु सम्यगिति । न च अबहु, अकुत्सितं च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यम्, 'यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवती'ति भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यक् बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेरभ्युपगमादिति भावः ।

(१९३२) स्वामिन्नैश्वर्ये । ऐश्वर्ये इति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—ऐश्वर्यवाचकादिति । आमिनजिति । निपात्यत इति शेषः । स्वामीति । स्वम् ऐश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः । नियन्तेति यावत् । ऐश्वर्येत्युक्तेर्धनवानित्यर्थे स्वामीति न भवति ।

(१९३३) अर्शआदिभ्योऽच् । अर्शस्शब्दः आदिः एषामिति विग्रहः । अर्शस इति । अर्शः गुदरोगविशेषः ।

---

१. "पिदयमित्येके । निदयम्—मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः—इत्येवं मरुत्तं साधयित्वा अस्य भाष्ये प्रत्याख्यानं कृतम् ।

गणोऽयम् । (१९३४) द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ५ । २ । १२८ ।। द्वन्द्वः–कटकवलयिनी, शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः–कुष्ठी, किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम्–ककुदावर्ती । काकतालुकिनी । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवान्घटः । 'प्राण्यङ्गान्न' । पाणिपादवती । 'अतः' इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् । (१९३५) वातातिसाराभ्यां कुक्च ५ । २ । १२९ ।। चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । रोगे चायमिष्यते । नेह । वातवती गुहा । 'पिशाचाच्च' (वा ३२२४) । पिशाचकी । (१९३६) वयसि पूरणात् ५ । २ । १३० ।। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठनादिबाधनार्थमिदम् । वयसि किम् ? पञ्चमवान् ग्रामः । (१९३७) सुखादिभ्यश्च ५ । २ । १३१ ।। इनिर्मत्वर्थे ।

(१९३४) द्वन्द्वोपताप । द्वन्द्वसमासात् उपतापवाचकात् गर्ह्यवाचकाच्च प्राणिस्थविषयेभ्यो मत्वर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणसूचनम् । कटकवलयिनीति । कटकवलययोः कश्चिदाकृतिभेदं परिकल्प्य द्वन्द्व उपपाद्यः । उपताप इत्यस्य विवरणं—रोग इति । किलासः कुष्टभेदः । गर्ह्यमित्यस्य विवरणं—निन्द्यमिति । ककुदावर्तीति । ककुदं ग्रीवाया अधस्तात्पृष्ठभागः । तत्र आवर्तः ककुदावर्तः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । काकतालुकिनीति । काकस्येव तालुके काकतालुके, ते अस्याः स्त इति विग्रहः । प्राण्यङ्गान्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । एवंविधवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनात् । अत इत्येवेति । समासान्त इति सूत्रभाष्यरीत्या मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । चित्रकललाटिकावतीति । चित्रकं च ललाटिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाभावादिनिर्नेति भावः । ननु 'अत इनिठनौ' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इनिग्रहणं किमर्थमित्यत आह–सिद्धे प्रत्यये इति । ठनादीति । आदिना मतुपः सङ्ग्रहः ।

(१९३५) वातातिसाराभ्यां कुक्च । चादिनिरिति । वात, अतिसार आभ्यां मत्वर्थे इनिः स्यात् प्रकृतेः कुक् चेत्यर्थः । कुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । वातकीति । वातरोगवानित्यर्थः । अतिसारकीति । अतिसाररोगवानित्यर्थः । रोगे चायमिति । व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । वातवती गुहेति । अत्र रोगस्याप्रतीतेरिनिकुकौ नेति भावः । पिशाचाच्चेति । वार्तिकमिदम् । पिशाचादिनिः प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः ।

(१९३६) वयसि पूरणात् । 'अत इनिठना'वित्येव इनिसिद्धेः किमर्थमित्यत आह—ठनादिबाधनार्थमिति ।

(१९३७) सुखादिभ्यश्च । इनिर्मत्वर्थे इति । इनिरेव, न तु ठनित्यर्थः । माला क्षेपे इति । सुखादिगणसूत्रमिदम् ।

सुखी । दुःखी । 'माला क्षेपे' (ग० सू ११६)। माली । (१९३८) धर्मशीलवर्णान्ताच्च ५ । २ । १३२ ॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । (१९३९) हस्ताज्जातौ ५ । २ । १३३ ॥ हस्ती । जातौ किम् ? हस्तवान्पुरुषः । (१९४०) वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ५ । २ । १३४ ॥ वर्णी । (१९४१) पुष्करादिभ्यो देशे ५ । २ । १३५ ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् ? पुष्करवान्करी । 'बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्' (वा ३२२५)। बाहुबली । ऊरुबली । 'सर्वादेश्च' (वा ३२२६)। सर्वधनी । सर्वबीजी । 'अर्थाच्चासन्निहिते' (वा ३२२७)। अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् । 'तदन्ताच्च' (वा ३२२८)। धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । (१९४२) बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५ । २ । १३६ ॥ बलवान्—बली । उत्साहवान्—उत्साही । (१९४३) संज्ञायां मन्माभ्याम् ५ । २ । १३७ ॥ मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । मन्—प्रथिमिनी, दामिनी । म—होमिनी, सोमिनी । संज्ञायाम् किम् ? सोमवान् । (१९४४)

(१९३८) धर्मशील । धर्माद्यन्तादिति । धर्म, शील, वर्ण एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः ।

(१९३९) हस्ताज्जातौ । हस्तान्मत्वर्थे इनिरेव समुदायेन जातिविशेषे गम्ये इत्यर्थः ।

(१९४०) वर्णाद् ब्रह्मचारिणि । वर्णशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव समुदायेन ब्रह्मचारिणि गम्ये इत्यर्थः । वर्णीति । वर्णः ब्राह्मणादितत्तद्वर्णोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्, सोऽस्यास्तीति विग्रहः ।

(१९४१) पुष्करादिभ्यो देशे । पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्यात् देशे गम्ये । बाहूरुपूर्वपदाद् बलादिति । वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु एतत्पूर्वपदकात् बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इनिरेवेत्यर्थः । सर्वादेश्चेति । वार्तिकमिदम् । इनिरेवेति शेषः । अर्थाच्चासन्निहिते इति । वार्तिकमिदम् । असन्निहितविषयकादर्थशब्दात् इनिरेवेत्यर्थः । अर्थीति । असन्निहितः अर्थः अस्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । तत्र विरोधादस्तीति न सम्बध्यते । अर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थे अप्राप्त एव इनिर्विधीयत इति कैयटः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधादाह—तदन्ताच्चेति । अर्थशब्दान्तादपि इनिर्वक्तव्यः इत्यर्थः ।

(१९४२) बलादिभ्यो । मतुबभावपक्षे सन्निहितः इनिरित्यभिप्रेत्योदाहरति—बलवान् बलीति ।

(१९४३) संज्ञायां सन्माभ्याम् । प्रथिमिनीति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इमनिजन्तः प्रथिमन् शब्दः । अत्र मनोऽनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति तदन्तविधिना इमनिजन्तोऽपि गृह्यते । प्रथिमन्शब्दादिनिप्रत्यये टिलोपे नान्तलक्षणङीपि प्रथिमिनीशब्दः । दामिनीति । दामन्शब्दादिनौ टिलोपे ङीबिति भावः । मेति । मान्तोदाहरणसूचनमिदम् । होमिनी सोमिनीति । होमशब्दात्सोमशब्दाच्च इनौ ङीबिति भावः ।

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ५ । २ । १३८ ।। कम्, शम् इति मान्तौ । कम् इत्युदक-सुखयोः शम् इति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कम्भः । कंयुः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कंयः । शंवः । शम्भः । शंयुः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । (१९४५) तुन्दिवलिवटेर्भः ५ । २ । १३९ ।। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । 'मूर्धन्यो-पधोऽयम्' इति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद् वलिनोऽपि । (१९४६) अहंशुभमोर्युस् ५ । २ । १४० ।। 'अहम्' इति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः, अहङ्कारवान् । शुभंयुः, शुभान्वितः । इति मत्वर्थीयाः ।

अथ तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम्

(१९४७) प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १ ।। दिक्छब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थानाम्' इति, 'प्रथमात्' इति

(१९४४) कंशंभ्याम् । व, भ, युस्, ति, तु, त, यस्—एषां सप्तानां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । सप्त प्रत्ययाः स्युरिति । मत्वर्थे इति शेषः । पदत्वार्थं इति । अन्यथा कम् इत्यस्माद् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वाभावादनुस्वारो न स्यादिति भावः । वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिः । वकारपरकस्य यकारपरकस्य चानुस्वारस्येत्यर्थः ।

(१९४५) तुन्दिवलि । तुन्दि, वलि, वटि एभ्यो मत्वर्थे मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । पुंस्त्वमार्षम् । वटिभ इति । 'वट वेष्टने' । वटनं वटिः । सोऽस्यास्तीति विग्रहः ।

(१९४६) अहंशुभमोर्युस् । अहंयुः शुभंयुरित्यत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह—अहमित्या-दीति । सित्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वादनुस्वारे परसवर्णः सिध्यति ।

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

(१९४७) अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते । प्राग्दिशो विभक्तिः । दिक्छब्देन तद्घटितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—दिक्छब्देभ्य इत्यत इति । विभक्तिसंज्ञका इति । तत्फलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, त्यदाद्यत्वम्, इदम 'ऊडिदम्पदादि' इति स्वरश्च । स्वार्थिका इति । स्वेतिप्रकृत्यर्थे भवा इत्यर्थः । तसिलादि-

च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव । (१९४८) किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ५ । ३ । २ ।। किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽविक्रियते । (१९४९) इदम इश् ५ । ३ । ३ ।। प्राग्दिशीये परे । (१९५०) एतेतौ रथोः ५ । ३ । ४ ।। इदंशब्दस्य 'एत' 'इत्' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । (१९५१) एतदोऽन् ५ । ३ । ५ ।। योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । 'अन्' । एतदः इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (सू २३६) ।

ष्वर्थनिर्देशाभावात् 'अतिशायने' इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । निवृत्तमिति । अत्रोपपत्तिः 'समर्थानाम्' इत्यत्रोक्ता । अनुवर्तत एवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।

(१९४८) किं सर्वनाम । अद्व्यादिभ्य इति च्छेदः । प्राग्दिश इत्यनुवर्तते । तदाह–प्राग्दिशोऽधिक्रियत इति । विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्व्यादिपर्युदासात् पृथग्ग्रहणम् । द्व्यादिषु किंशब्दपाठस्तु त्वं च कश्च कौ, अहं च कश्च कौ, इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमः शेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे कार्यविशेषानाह—इदम इश् इत्यादिना ।

(१९४९) इदम इश् । प्राग्दिशीये परे इति शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम्, शित्त्वात् सर्वादेशः । इत इत्युदाहरणम् ।

(१९५०) एतेतौ रथोः । इदम इत्यनुवर्तते । एतश्च इच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफथकाराभ्यां प्राग्दिशीयप्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—इदं शब्दस्येत्यादिना । तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति यथासङ्ख्यं बोध्यम् । एतर्हि, इत्थम् ।

(१९५१) एतदोऽन् । प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतद्शब्दस्य अन् स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति एतच्छब्दस्य अनेव स्यात् नत्वेतेतौ तत्राह—योगविभाग इति । एतद इति । प्रथमसूत्रमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेतौ रथोः' इति । एतच्छब्दस्य एतेतौ स्तो रेफथकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । एतर्हि, इत्थम् इत्युदाहरणम् । अन् इति द्वितीयं सूत्रम् । एतद इत्येवेति । रथोः इति तु नानुवर्तते इति भावः । तथा च एतद इत्यस्य अन् स्यात् प्राग्दिशीये परे इत्यर्थः फलति । अतः 'अत्र' इत्युदाहरणम् । ननु अनादेशे नकारस्य इत्संज्ञायाम् अकारोऽन्तादेशः स्यादित्यत आह—अनेकाल्त्वादिति । नकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा, नित्स्वरस्य प्रत्ययविषयत्वादिति भावः, तर्हि अत इत्यादौ नकारस्य श्रवणं स्यादित्यत आह—नलोप इति ।

(१९५२) सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५ । ३ । ६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । (१९५३) पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् । (१९५४) कु तिहोः ७ । २ । १०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः । कुतः—कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु—द्वाभ्याम् । (१९५५) तसेश्च ५ । ३ । ८ ॥ किसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् । (१९५६)

(१९५२) सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । दि इति सप्तम्येकवचनं प्राग्दिशीयविशेषणम् । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—प्राग्दिशीये दकारादाविति । सदा इत्युदाहरणम् । तदेवं तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कतिपयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान् वक्तुमुपक्रमते ।

(१९५३) पञ्चम्यास्तसिल् । किमादिभ्य इति । किसर्वनामबहुभ्य इत्यर्थः । वा स्यादिति । 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणस्यानुवृत्तेरिति भावः ।

(१९५४) कु तिहोः । कु इति लुप्तप्रथमाकम् । 'किमः कः' इत्यस्मात् 'किमः' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्ताविति । तिश्च हश्च तयोरिति द्वन्द्वः । इकार उच्चारणार्थः । ताभ्यां विभक्तिर्विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—किमः कुः स्यादित्यादिना । कुत इति । किंशब्दात् पञ्चम्यन्तात्तसिल्, सुब्लुक्, किमः कुभावः, 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम् । वेत्यनुवृत्तेः फलमाह—कस्मादिति । तिहोरित्युक्तेरत्र न कुभावः । सर्वनाम्न उदाहरति—यत इति । यच्छब्दात् पञ्चम्यन्तात् सुब्लुक्, तसिलो विभक्तित्वात् तस्मिन्परे त्यदाद्यत्वं पररूपम् । एवं तच्छब्दात्तत इति रूपम् । पक्षे तस्मादिति भवति । अत इति । एतच्छब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, एतदोऽन्, सर्वादेशः, नलोपः । पक्षे एतस्मादिति भवति । इत इति । इदंशब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, इदम इश् । पक्षे अस्मादिति भवति । अमुत इति । अदस्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, उत्वमत्वे च । पक्षे अमुष्मादिति भवति । बहुत इति । पक्षे बहुभ्य इति भवति । द्व्यादेस्त्विति । सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् द्व्यादिपर्युदासान्नेत्यर्थः ।

(१९५५) तसेश्च । परस्य तसेरिति । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः । ननु तसेस्तसिल् किमर्थमित्यत आह—स्वरार्थमिति । लित्स्वरार्थमित्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति । विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यत्वार्थमित्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राग्दिशीयत्वात् विभक्तित्वाभावात् त्यदाद्यत्वादिकं न स्यादित्यर्थः ।

पर्यभिभ्यां च ५। ३। ९॥ आभ्यां तसिल् स्यात्। 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०)। परितः, सर्वत इत्यर्थः। अभितः, उभयत इत्यर्थः। (१९५७) **सप्तम्यास्त्रल्** ५।३।१०॥ कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र। (१९५८) **इदमो हः** ५। ३। ११॥ त्रलोऽपवादः। इशादेशः। इह। (१९५९) **किमोऽत्** ५। ३। १२॥ वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्। पक्षे त्रल्। (१९६०) **क्वाऽति** ७। २। १०५॥ किमः क्वादेशः स्यादति। क्व। कुत्र। (१९६१) **वा ह च च्छन्दसि** ५। ३। १३॥ कुह स्थः। कुह जग्मथुः। (१९६२) **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ** २। ४। ३३॥ अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः। एतस्मिन्ग्रामे सुखं

(१९५६) **पर्यभिभ्यां च**। सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति। वार्तिकमिदम्। परिषिञ्चति अभिषिञ्चति इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल्।

(१९५७) **सप्तम्यास्त्रल्**। किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः अद्व्यादिभ्यस्त्रलित्यर्थः। कुत्र इत्यादिरूपाणि कुत इत्यादिवत्।

(१९५८) **इदमो हः**। इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

(१९५९) **किमोऽत्**। अपकृष्यत इति। 'वा ह च च्छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः। अपकर्षे व्याख्यानमेव शरणम्। अत्प्रत्यये तकार इत्। न विभक्ताविति निषेधस्तु न भवति, 'तवर्गस्येत्त्वप्रतिषेधोऽतद्धिते' इति वार्तिकात्।

(१९६०) **क्वाति**। क्व अतीति छेदः। क्वेति लुप्तप्रथमाकम्। 'किमः कः' इत्यतः किम इत्यनुवर्तते। तदाह—**किमः क्वेति**। किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् अत्प्रत्ययः, तकार इत्, किमः क्वादेश इति भावः। कुत्रेति। अत्प्रत्ययाभावपक्षे त्रलि 'कु तिहोः' इति कुभावे रूपम्। केचित्तु 'किमोऽत् इत्यत्र उत्तरसूत्राद्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभावात् त्रलं बाधित्वा नित्य एव अत्प्रत्ययः, कुत्रेति त्वपशब्द एवेत्याहुः।

(१९६१) **वा ह च च्छन्दसि**। हेति लुप्तप्रथमाकम्। किमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। चादत् त्रल् च। यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीयम्, तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रे अपकर्षज्ञानायात्र तदुपन्यासः।

(१९६२) **एतदस्त्रतसोः**। 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यस्मात् अन्वादेशे 'अशनुदात्त' इत्यनुवर्तते। तदाह—**अन्वादेशेत्यादिना**। अथोऽत्रेति। एतच्छब्दात् त्रलि प्रकृतेरशादेशे अत्रेति रूपम्। अतो न गन्तास्मि इति। एतस्माद् ग्रामादित्यर्थः। एतच्छब्दात्तसिल् प्रकृतेरशादेशः। 'एतदोऽन्' इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम्। न च लित्स्वरे सति शेषनिघातेन त्रतसोरनुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम्, लित्स्वरापवादे अशोऽनुदात्तत्वे कृते लित्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेण त्रतसोरुदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वात्।

वसामः। अथोऽत्राधीमहे, अतो न गन्तास्मः। (१९६३) इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ५। ३। १४॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते। 'दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव' (वा ३२४४)। स भवान्=ततो भवान्, तत्र भवान्। तं भवन्तम्=ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम्। एवं दीर्घायुः। देवानां प्रियः। आयुष्मान्। (१९६४) सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ५। ३। १५॥ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्। सर्वस्मिन्काले—सदा, सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किम्? सर्वत्र देशे। (१९६५) इदमो र्हिल् ५। ३। १६॥ सप्तम्यन्तात्काले इत्येव। ह्स्यापवादः। अस्मिन्काले—एतर्हि। काले किम? इह देशे। (१९६६) अधुना ५। ३। १७॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात्। इश्। 'यस्य'—(सू ३११) इति लोपः। अधुना। (१९६७) दानीं च ५। ३। १८॥ इदानीम्। (१९६८) तदो दा च ५। ३। १९। तदा—तदानीम्। 'तदो दावचनमनर्थकं विहित-

---

(१९६३) इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्योऽपीत्यर्थः। फलितमाह— पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपीति। किमादेरिति शेषः। एवमिति। स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः।

(१९६४) सर्वैकान्य। सप्तम्यन्तेभ्य इति। सर्वादिभ्य इति शेषः। सप्तम्या इत्येवानुवर्तते व्याख्यानादिति भावः। सदा सर्वदेति। 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सभावविकल्पः। कदेति। किंशब्दात् दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः।

(१९६५) इदमो र्हिल्। इदमः र्हिल् इति छेदः। एतर्हीति। इदम्शब्दात् र्हिल्, 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः।

(१९६६) अधुना। 'इदम' इति, 'सप्तम्या' इति, 'काले' इति चानुवर्तते। तदाह—इदम इति। इशिति। 'इदम इश्' इत्यनेनेति शेषः। अधुनेति। इयदितिवत् प्रत्ययमात्रं शिष्यते। पठन्ति चाभियुक्ताः—

'उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ, गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे।
सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्, तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि॥'

इति वैयाकरणीमौपनिषदीं च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्व्यर्थोऽयं श्लोकः।

(१९६७) दानीं च। इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। इदानीमिति। इदंशब्दात् दानींप्रत्ययः, इश्।

(१९६८) तदो दा च। सप्तम्यन्तात्कालप्रवृत्तेः तच्छब्दात् दाप्रत्ययः, दानींप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः। तदो दावचनमिति। वार्तिकमिदम्। विहितत्वादिति। 'सर्वैकान्य' इत्यनेनेति शेषः।

त्वात्' (वा ३२४३)। (१९६९) अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ५ । ३ । २१ ॥ कर्हि-कदा । यर्हि-यदा । तर्हि-तदा । एतस्मिन्काले-एतर्हि । (१९७०) सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ५ । ३ । २२ ॥ एते निपात्यन्ते । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' (वा ३२४५)। समानेऽहनि सद्यः। 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः, उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे' (वा ३२४६)-पूर्वस्मिन् वत्सरे-परुत् । पूर्वतरे वत्सरे-परारि । 'इदमः इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे' (वा ३२४७)। अस्मिन्संवत्सरे-ऐषमः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' (वा ३२४८)। परस्मिन्नहनि-परेद्यवि । 'इदमोऽश्भावो द्यश्च' (वा ३२४९)। अस्मिन्नहनि-अद्य । 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च' (वा ३२५०)। पूर्वस्मिन्नहनि-पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि-अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा ३२५१)। उभयद्युः । (१९७१) प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल्स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण-तथा । यथा । (१९७२) इदमस्थमुः ५ । ३ । २४ ॥ थालोऽपवादः ।

(१९६९) अनद्यतने र्हिल् । अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः र्हिल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । एतस्मिन्काले एतर्हीति । एतत्शब्दात् र्हिल् । 'एतद' इति योगविभागात् रेफादौ एतादेशः ।

(१९७०) सद्यः परुत् । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' इति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्वृत्तेः समानशब्दात्सप्तम्यन्तात् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । सद्यः समानेऽहनीत्यर्थः । 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः उदारी च संवत्सरे' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उच्च आरिश्चेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेये । 'इदम इश् समसण्' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । ऐषम इति । समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थः । णित्त्वादादिवृद्धिः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् एद्यविरिकारान्तः प्रत्ययः । 'इदमोऽश्भावो द्यश्च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् अकारान्तो द्यप्रत्ययः । 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् ।

(१९७१) प्रकारवचने थाल् । पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—प्रकारवृत्तिभ्य इति । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः । तेन प्रकारेणेत्यनन्तरं विशिष्ट इति शेषः । 'यथा हरिः तथा हरः' इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हर इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वोक्तिः ।

(१९७२) इदमस्थमुः । इदंशब्दात्प्रकारवृत्तः थमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्त्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ' इति

'एतदो वाच्यः' (वा ३२३५)। अनेन एतेन वा प्रकारेण–इत्थम्। (१९७३) किमश्च ५ । ३ । २५ ॥ केन प्रकारेण–कथम्।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम्

(१९७४) दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ५ । ३ । २७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिगि छब्देभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात्। (१९७५) पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३९ ॥ एभ्योऽस्तातयर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्। तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर्' 'अध्' 'अव्' इत्यादेशाः स्युः। (१९७६) अस्ताति च ५ । ३ । ४० ॥ अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्याम्–पूर्वस्याः–पूर्वा वा दिक्–पुरः–पुरस्तात्। अधः–अधस्तात्। अवः–अवस्तात्।

निषेधादेव मस्येत्वं न भवति, तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः। इत्थमिति। 'एतेतौ रथोः' इति प्रकृतेरिदम इदादेशः। एतच्छब्दात् थमुप्रत्यये तु 'एतद' इति योगविभागाद् इदादेशः।

(१९७३) किमश्च। प्रकारवृत्तेस्थमुरिति शेषः। कथमिति। 'किमः कः' इति कादेशः।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयानां विभक्तिसञ्ज्ञकानां पूर्णोऽवधिः।

(१९७४) अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते—दिक्छब्देभ्यः। सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति। सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः। छब्देभ्य इति। शब्दग्रहणलभ्यमिदम्। अस्तातिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः। तकारान्तः प्रत्ययः। 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति सूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्तातिवर्जमनुवर्तते। अत्र विभक्तीनां दिगादीनां च न यथासंख्यं, व्याख्यानात्।

(१९७५) पूर्वाधरावराणाम्। असीति लुप्तप्रथमाकम्। पुर्, अध्, अव् एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। अस्तातयर्थे इति। दिग्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः।

(१९७६) अस्ताति च। अस्तातीति लुप्तसप्तमीकम्। अस्तातीति तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा। 'पूर्वाधरावराणा'मिति 'पुरधव' इति चानुवर्तते तदाह–अस्तातात्विति। यद्यपि सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इति 'अस्ताति च' इति च 'संख्याया विधार्थे' इत्यतः प्राक्

(१९७७) विभाषाऽवरस्य ५।३।४१ ॥ अवरस्याऽस्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात्-अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्य: किम् ? ऐन्द्रयां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् ? पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम ? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । 'अस्ताति च' (सू १९७६) इति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते । (१९७८) दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५ । ३ । २८ ॥ अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः । (१९७९) विभाषा परावराभ्याम् ५ । ३ । २९ ॥ परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् । (१९८०) अञ्चेर्लुक् ५ । ३ । ३० ॥ अञ्चत्यन्ताद्दिक्छब्दादस्तातेर्लुक्स्यात् । 'लुक्तद्धितलुकि' (सू १४०८)। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्-प्राक् । उदक् । एवं देशे काले वा । (१९८१) उपर्युपरिष्टात् ५।३।३१ ॥ अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्यात्, रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि-उपरिष्टाद्वा वसति, आगतो रमणीयं वा । (१९८२) पश्चात् ५ । ३ । ३२ ॥

पठितम्, तथापि अस्तातौ पुराद्यादेशविधानाय 'अस्ताति च' इति सूत्रमुपन्यसनीयम् । तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय 'पूर्वाधर' इत्यपि सूत्रमिह वोपन्यस्तम् । पुर इति । पूर्वाशब्दात् असिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशः । पुरस्तादिति । पूर्वाशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशः । अधः, अधस्तादिति । अधरशब्दात् असिप्रत्यये अस्तातिप्रत्यये च प्रकृतेः अध् आदेशे रूपम् । अव इति । अवरशब्दात् असिप्रत्यये प्रकृतेः अव् आदेशे रूपम् ।

(१९७७) विभाषाऽवरस्य । 'अस्ताति च' इति पूर्वसूत्रादस्तातीत्यनुवर्तते । तदाह—अवरस्येति । एवमिति । पूर्वस्मिन्, पूर्वस्मात्, पूर्वो वा देशः—कालो वा पुरः, पुरस्तादित्यादि । पूर्वस्मिन् गुराविति । पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'दिक्छब्देभ्यः' इति सामान्यविहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्तातेः पूर्वाधरावरशब्देषु असिना विशेषविहितेन बाधः स्यादित्यत आह— अस्ताति चेतीत्यादि ।

(१९७८) दक्षिणोत्तराभ्याम् । दिग्देशकालवृत्तिभ्यामिति शेषः । दक्षिणतः, उत्तरत इति । न च तसुजेव प्रत्ययोऽस्तु । दिग्वर्तित्वे तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव दक्षिणत इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम्, स्पष्टार्थत्वात् । अत एव अकारः प्रत्याख्यातः । केचित्तु अकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम्, तेन पुरत इति सिद्धमित्याहुः । समानकालीनमित्यादिवत् पुरत इति प्रामादिकमेवेति बहवः ।

(१९७९) विभाषा । अतसुजिति शेषः । पक्षे अस्तातिः ।

(१९८०) अञ्चेर्लुक् । प्राच्यामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अस्तातेर्लुक् ।

(१९८१) उपर्युपरिष्टात् । 'ऊर्ध्वस्य उपभावः रिल्प्रत्ययो रिष्टातिल्प्रत्ययश्च' इति भाष्यम् । तदाह— अस्तातेर्विषये इत्यादिना । वसति, आगतो रमणीयं वेति । विभक्तित्रयस्य यथासङ्ख्यमुदाहरणम् ।

अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये। (१९८३) उत्तराधरदक्षिणादातिः ५।३।३४॥ उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। (१९८४) एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ५।३।३५॥ उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्छब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वेण ग्रामम्। अपरेण ग्रामम्। (१९८५) दक्षिणादाच् ५।३।३६॥ अस्तातेर्विषये। दक्षिणा वसति। अपञ्चम्याः इत्येव। दक्षिणादागतः। (१९८६) आहि च दूरे ५।३।३७॥ दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात्। चादाच्। दक्षिणाहि–दक्षिणा। (१९८७) उत्तराच्च ५।३।३८॥ उत्तराहि–उत्तरा। (१९८८) संख्याया विधार्थे धा ५।३।४२॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्धा।

(१९८२) पश्चात्। 'अपरस्य पश्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः' इति भाष्यवाक्यमिदम्। प्रत्यये इकार उच्चरणार्थः।

(१९८३) उत्तराधर। आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः। अस्तातेरपवादः।

(१९८४) एनबन्यतरस्याम्। 'अपञ्चम्या इति प्रागसेः' इति भाष्यम्। सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इत्यसि वक्ष्यति, ततः प्रागित्यर्थः। उत्तरादिभ्य इति। उत्तराधरदक्षिणादित्यनुवर्तत इति भावः। अदूरे इत्येतद्व्याचष्टे–अवध्यवधिमतोः सामीप्ये इति। पञ्चमीं विनेति। पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः। यथास्वमिति। एनबभावे पक्षे अस्तातिः असिः आतिश्चेत्यर्थः। दिक्छब्दमात्रादिति। अञ्चत्यन्तात्तु नेदम्, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। तेन प्राचेन ग्राममित्यादि न भवतीत्याहुः।

(१९८५) दक्षिणादाच्। अस्तातेर्विषये इति। एतेन अदूरे इति नानुवर्तत इति सूचितम्। एवं च आच्प्रत्यये 'उत्तराधरदक्षिणादि'त्यातिप्रत्यये, 'दक्षिणोत्तराभ्याम्' इत्यतसुचि च त्रीणि रूपाणि।

(१९८६) आहि च दूरे। दक्षिणाशब्दादिति शेषः। चादाजिति। तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः।

(१९८७) उत्तराच्च। आच् आहि चेति शेषः। अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि।

(१९८८) सङ्ख्याया विधार्थे धा। विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः विधार्थः। 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः। सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। स चाभिधानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते तदाह––क्रियाप्रकारेति। चतुर्धा। पञ्चधेति। गच्छतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम्। चतुष्प्रकारा गमनादिक्रियेति बोधः। नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम्।

पञ्चधा। (१९८९) अधिकरणविचाले च ५ । ३ । ४३ ॥ द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । (१९९०) एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ५ । ३ । ४४ ॥ ऐकध्यम्–एकधा । (१९९१) द्वित्र्योश्च धमुञ् ५ । ३ । ४५ ॥ आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम्–द्विधा । त्रैधम्–त्रिधा । 'धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्' (वा ३२३०) । पथि द्वैधानि । (१९९२) एधाच्च ५ । ३ । ४६ ॥ द्वेधा । त्रेधा । (१९९३) याप्ये पाशप् ५ । ३ । ४७ ॥ कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । (१९९४) पूरणाद्भागे तीयादन् ५ । ३ । ४८ ॥ द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । 'तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः–द्वितीयः । तार्तीयीकः–तृतीयः । 'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया विद्येत्येव । (१९९५) प्रागेकादशभ्यो-

---

(१९८९) अधिकरणविचाले च । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः विचालनं सङ्ख्यान्तरापादनम्, तदाह—द्रव्यस्येति । सङ्ख्यान्तरापादनं च न्यूनसङ्ख्यस्य अधिकसङ्ख्याकरणम् अधिकसङ्ख्यस्य न्यूनसङ्ख्याकरणं च । आद्ये उदाहरति—एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति । द्वितीये तु अनेकमेकधा कुर्वित्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारो गम्यते, न तु क्रियाप्रकार इति सूत्रारम्भः ।

(१९९०) एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् । एकात् धः इति छेदः । धाशब्दस्य ध इति षष्ठ्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशः स्यादित्यर्थः । ऐकध्यमिति । न च एकशब्दात् ध्यमुञ्प्रत्ययः स्वतन्त्रो विधीयताम्, न तु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यम्, तथा सति अधिकरणविचाल एव सन्निहितत्वादापत्तेः ।

(१९९१) द्वित्र्योश्च धमुञ् । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । 'ध' इति 'अन्यतरस्या'मिति चानुवर्तते । तदाह—आभ्यामिति । परस्येति शेषः । धमुञन्तादिति । वार्तिकमिदम् । दर्शिग्रहणात् क्वचिदेवायम् । पथि द्वैधानीति । तृणानीति शेषः । द्वैधमित्यस्मात् डप्रत्यये टिलोपे रूपम् । न च 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इति डप्रत्ययान्तस्याप्यव्ययत्वं शङ्क्यम्, स्वभावतः सत्त्ववचनत्वेनाव्ययत्वासम्भवात् 'द्वैधानि' इति भाष्यप्रयोगाच्च ।

(१९९२) एधाच्च । द्वित्रिभ्यां परस्य धाप्रत्ययस्य एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्च' इत्यन्तैर्विहितप्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् ।

(१९९३) याप्ये पाशप् । याप्यः कुत्सितः 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । कुत्सिते विद्यमानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।

(१९९४) पूरणाद्भागे । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तात् भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन् स्यादित्यर्थः । अन्विधेः प्रयोजनमाह—स्वरे विशेष इति । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वर

ऽञ्छन्दसि ५ । ३ । ४९ ॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः । (१९९६) षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ५ । ३ । ५० ॥ चादन् । षष्ठो भागः—षाष्ठः—षष्ठः । आष्टमः—अष्टमः । (१९९७) मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ५ । ३ । ५१ ॥ षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । ञस्यानो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः—षाष्ठः, अष्टमः—आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति । (१९९८) एकादाकिनिच्चासहाये ५ । ३ । ५२ ॥ चात्कन्लुकौ । एकाकी—एककः—एकः । (१९९९) भूतपूर्वे चरट् ५ । ३ । ५३ ॥ आढ्यो भूतपूर्वं आढ्यचरः । (२०००) षष्ठ्या रूप्य च ५ । ३ । ५४ ॥ षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गोः—कृष्णरूप्यः—कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः—शुभ्रारूप्यः ।

इत्यर्थः । तीयादीकगिति । वार्तिकमिदम् 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न विद्याया इति । वार्तिकमिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेः तीयप्रत्ययान्तादीकग् नेत्यर्थः ।

(१९९५) प्रागेकादशभ्यः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पूरणप्रत्ययान्ताद् भागे अनिति । द्वितीयतृतीयशब्दाभ्यां पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थादिदशमशब्दपर्यन्तविषयकमिदमित्यभिप्रेत्योदाहरति—चतुर्थ इति । न चानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रं किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् ।

(१९९६) षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । ञेति लुप्तप्रथमाकम् । ञे आदिवृद्धिः । चादनिति । इह न यथासङ्ख्यम्, व्याख्यानात् ।

(१९९७) मानपश्वङ्गयोः । ञस्यानो वेति । अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य ञप्रत्ययस्य अन्प्रत्ययस्य च अनेन लुगित्यर्थः । चकाराद्यथाप्राप्तमिति । ञप्रत्ययः अन्प्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव ञानोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह लुग्विधानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—महाविभाषयेति । पूर्वत्रेति । 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' इति सूत्रे इत्यर्थः । एवं षष्ठाष्टमाभ्यां शब्दाभ्यां ञानोरिह नित्यं प्राप्तयोः कदाचिल्लुग्विधिरर्थवानित्यर्थः ।

(१९९८) एकादाकिनिच्चासहाये । असहायवाचकादेकशब्दात्स्वार्थे आकिनिच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(१९९९) भूतपूर्वे चरट् । भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः ।

(२०००) षष्ठ्या रूप्य च । रूप्येति लुप्तप्रथमाकम् । भूतपूर्वे इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेऽर्थे इति । भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानात् षष्ठ्यन्तादित्यन्वयः । भूतपूर्वे इत्यनुवृत्तं हि श्रुतत्वात् षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वे सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे रूप्यः

(२००१) अतिशायने तमबिष्ठनौ ५ । ३ । ५५ ॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः—आढ्यतमः । लघुतमः, लघिष्ठः । (२००२) तिङश्च ५ । ३ । ५६ ॥ तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात् । (२००३) तरप्तमपौ घः १ । १ ।

स्यादिति फलति, यथाश्रुते तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । कृष्णरूप्य इति । भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धी गौरित्यर्थः । शुभ्रारूप्यशब्दे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्यादिवार्तिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानन्तर्भावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेत्याह—तसिलादिष्वित्यादि । शुभ्राया भूतपूर्वं इति । गौरिति शेषः । शुभ्रारूप्य इति । भूतपूर्वगत्या शुभ्रासम्बन्धी गौरित्यर्थः ।

(२००१) अतिशायने । अतिपूर्वकः शीङ्धातुरुपसर्गवशादुत्कर्षे वर्तते । उत्कर्षश्चाधिक्यफलको न्यक्कारः, नत्वाधिक्यमात्रम्, तथा च सति अकर्मकत्वापातात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति 'शुक्लमतिशेते शुक्लतरः, कृष्णमतिशेते कृष्णतरः—इत्यादिभाष्यविरोधात् । अतिशयिता अतिशायनः, बाहुलकः कर्तरि ल्युट् इति भाष्यम् । अत एव निपातनाद्दीर्घः । अतिशायने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । अतिशयितरि विद्यमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे तमप् इष्ठन् च स्यादित्यर्थः । फलितमाह—अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति । यदि तु अतिशायनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दात् शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात् नत्वतिशयितशुक्ल इति । तथा च शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च न स्यात् । अतिशायने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यात्, न तु पट्वादिभ्यः । अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः । अतिशयनकर्तरि लक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत् । अयमेषामिति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते । अतः परिशेषाद्बहूनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः । अतिशयेनाढ्य इति । द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति, अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तेः । किन्तु गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगः । तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्टः आढ्यः प्रकृत्यर्थः तमप्सु तद् द्योतकः, तमपि सति 'सुपो धातु' इति सुपो लुक्, 'घकालतनेषु' इति योगेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात् । अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिकप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम् । लघिष्ठ इति । लघुशब्दादिष्ठनि ओर्गुणे प्राप्ते 'इष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टेः' इति टिलोपः ।

(२००२) तिङश्च । अत्राप्रातिपदिकत्वाप्राप्ते वचनम् । तमप् स्यादिति । 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादिष्ठन्नानुवर्तत इति भावः ।

२२ ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । (२००४) किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ५ । ४ । ११ ॥ किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु—उच्चैस्तमस्तरुः । (२००५) द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५ । ३ । ५७ ॥ द्वयोरेकस्यातिशये, विभक्तव्ये चोपपदे

(२००३) तरप्तमपौ घः । प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम् । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते, पितौ घः तादी घः इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथग्गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे तत्सङ्ग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे सूत्रकरणस्यावश्यकत्वादित्याहुः, तेन 'अल्पाच्तरम्', 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्धम् ।

(२००४) किमेत्तिङव्यय । आमु इति च्छेदः । उकार उच्चारणार्थः । किम्, एत्, तिङ्, अव्यय एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । 'किमेत्तिङव्ययप्रकृतिको घः' इति मध्यमपदलोपी समासः । फलितमाह—किम एदन्तादित्यादिना । एम्प्र इत्यर्थः । किंतमामिति । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तमप्, न त्वतिशायने । एषामतिशयेनाढ्य इति वदेषामतिशयेन क इति विग्रहस्यासम्भवात् । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणम्, किंशब्दश्च न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तकः, एवं चात्रातिशयस्याप्रतीतेर्द्रव्यप्रकर्षो दूरापास्त इति भावः । प्राह्णेतमामिति । प्राह्णः पूर्वाह्णः । 'प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यम्' इत्यमरः । अतिशयिते पूर्वाह्णे इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादह्नः प्रकर्षो बोध्यः । अत्र अहनि द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधिकस्यैव कालस्य अहन्शब्दार्थत्वात् । तस्य च उदयादिक्रियाघटितत्वान्न द्रव्यत्वमिति भावः । पचतितमामिति । अतिशयिता पाकक्रियेत्यर्थः । तिङन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्येति भावः । उच्चैस्तमामिति । आशंसतीत्यध्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंसनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्य । उच्चैस्तमस्तरुरिति । अतिशयेन उच्चैस्तरुरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्वप्रकर्षस्य तरौ द्रव्ये भानादाम् नेत्यर्थः । किन्तमामित्यादौ 'यस्येति च' इति लोपं परत्वात् बाधित्वा ह्रस्वान्तलक्षणनुटो निवृत्त्यर्थमामु इत्युकारोच्चारणम्, सति तु तस्मिन् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विधावस्य न ग्रहणमित्यादि 'आमि सर्वनाम्नः' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् ।

(२००५) द्विवचन । उच्यतेऽनेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्व्यर्थप्रतिपादकमिति यावत्, न द्विवचनसंज्ञकमिह गृह्यते व्याख्यानात् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः' इति ण्यतं बाधित्वा निपातनाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति

सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुः—लघुतरः—लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः—पटीयांसः। (२००६) **अजादी गुणवचनादेव** ५। ३। ५८॥ इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। प्रथिष्ठः—प्रथीयान्। नेह—पाचकतरः, पाचकतमः। (२००७) **तुश्छन्दसि** ५। ३। ५९॥ तृन्तृजन्ताविष्ठन्नीयसुनौ स्तः। (२००८)

समाहारद्वन्द्वः। द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः। द्व्यर्थप्रतिपादके विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम्। प्रातिपदिकादिति तिङ इति चानुवर्तते। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तत्वं प्रातिपदिकविशेषणं लभ्यते फलितमाह—**द्वयोरेकस्येत्यादिना**। द्वयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेः विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च शब्दात्स्वार्थे तरबीयसुनौ स्त इति यावत्। यद्यप्यत्र द्वे सुबन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तत्रापि न यथासङ्ख्यम्, व्याख्यानात्। अथ द्विवचनोपपदे उदाहरति—**अयमनयोरिति**। अत्र उपोच्चारितं पदम् उपपदम्, न तु कृत्रिमम्, तद्धितविधौ तदसम्भवात् धात्वधिकारात्पूर्वं तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात्। तच्चोपपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं प्रयुज्यते, तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम्। **लघीयानिति**। ईयसुनि नकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, उगित्वान्नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः, हल्ङ्याादिसंयोगान्तलोपौ। अथ विभज्योपपदे उदाहरति—**उदीच्याः प्राच्येभ्य इति**। 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी। द्विवचनसंज्ञकग्रहणे तु दन्ताः स्निग्धतराः इति न सिध्येत्। 'बहुषु पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति अयं ज्येष्ठः, अयं मे मध्यमः, अयं मे कनीयान्' इति आद्यन्तवत्सूत्रभाष्यप्रयोगात् 'नैर्देशिकानां वातंतरकाः' इति 'तस्मिन्' इति सूत्रभाष्यप्रयोगाच्च अद्व्यर्थोपपदेऽपि तरबीयसुनावित्याहुः।

(२००६) **अजादी**। तरप्तमपौ इष्ठन्नीयसुनौ चेति चत्वारः प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः, तेषां मध्ये यौ अजादी इष्ठन्नीयसुनौ तावित्यर्थः। तदाह—**इष्ठन्नीयसुनाविति**। **पाचकतरः—पाचकतम इति**। क्रियाशब्दत्वादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ नेति भावः। गुणवचनादजादी एवेति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थं एवकारः, तेन पटुतरः, पटुतमः इत्यादि सिद्धम्।

(२००७) **तुश्छन्दसि**। तृ इत्यस्य तुरिति पञ्चम्येकवचनम्। तृ इत्यनेन तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम्। प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। अजादी इत्यनुवर्तते तदाह—**तृन्तृजन्ताविति**। अगुणवचनादपि तृप्रत्ययान्तात् प्राप्त्यर्थमारम्भः। एवञ्च पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयं नत्वपूर्वो विधिरिति सूचयितुं छान्दसमप्यत्रोपन्यस्तम्। तथा च अगुणवचनादपि कर्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्यये कर्तृ इष्ठ इति स्थिते 'इष्ठेमेयस्सु' इति विहिते टिलोपे प्राप्ते।

तुरिष्ठेमेयःसु ६ । ४ । १५४ ॥ तृशब्दस्य लोपः स्यात् एषु परेषु । अतिशयेन कर्ता–करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । (२००९) प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६० ॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः । (२०१०) प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ । १६३ ॥ इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः–श्रेयान् । (२०११) ज्य च ५ । ३ । ६१ ॥ प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः । (२०१२) ज्यादादीयसः ६ । ४ । १६० ॥ 'आदेः परस्य' (सू ४४) ज्यायान् । (२०१३) वृद्धस्य च ५ । ३ । ६२ ॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः–ज्यायान् । (२०१४) अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ५ । ३ । ६३ ॥ अजाद्योः । नेदिष्ठः–

(२००८) तुरिष्ठेमेयःसु । तृ इत्यस्य तुरिति षष्ठ्येकवचनम् । एष्विति । इष्ठन्, इमन्, ईयस् इत्येतेष्वित्यर्थः । अयं लोपः सामर्थ्यात्सर्वादेशः, अन्त्यस्य ऋकारस्य 'टेः' इत्येव सिद्धेः । करिष्ठ इति । अयमनयोरतिशयेन कर्तेत्यर्थः । दोहीयसी धेनुरिति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । इष्ठनि 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ तृप्रत्ययस्य लोपे परनिमित्ताभावात् 'दादेः' इति घत्वस्य निवृत्तौ उगित्त्वात् ङीपि दोहीयसीति रूपम् । 'पुगन्त' इति गुणस्तु न निवर्तते । लुप्तेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणेन तत्सत्त्वात् ।

(२००९) प्रशस्यस्य श्रः । अजाद्योरिति । इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । अजादी इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रियाशब्दतया गुणवचनत्वाभावेऽपि अत एव ज्ञापकादिष्ठन्नीयसुनौ । श्र इष्ठ, श्र ईयस् इतिस्थिते इष्ठेमेयस्सु विहितटिलोपे प्राप्ते ।

(२०१०) प्रकृत्यैकाच् । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । इष्ठादिष्विति । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोऽनः, नस्तद्धिते, यस्येति च, टेः इत्यादेरैतत्प्रकरणस्थलोपस्यायं प्रकृतिभाव इति भाष्ये स्पष्टम् । श्रेष्ठः । श्रेयानिति । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः ।

(२०११) ज्य च । 'ज्य' इति लुप्तप्रथमाकम् । प्रशस्यस्येति अजादी इति चानुवर्तते तदाह—प्रशस्यस्येति । ज्येष्ठ इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ईयसुनि ज्यादेशे ज्येयानिति प्राप्ते ।

(२०१२) ज्यादादीयसः । ज्यात्, आत् इति छेदः । ज्यात् परस्य ईयसः आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह—आदेः परस्येति ।

(२०१३) वृद्धस्य च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे–ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति । इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । ज्येष्ठ इति । अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इत्यर्थः ।

(२०१४) अन्तिकबाढयोः । अजाद्योरिति । शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, बाढ अनयोरिष्ठेयसुनोः परतः नेद, साध एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । नेदिष्ठः–नेदीयानिति । अय-

नेदीयान् । साधिष्ठः–साधीयान् । (२०१५) स्थलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ६ । ४ । १५६ ॥ एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवम्–ईयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात्, ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । (२०१६) प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ६।४।१५७ ॥ प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः ।

मनयोरतिशयेनान्तिक इत्यर्थः । साधिष्ठः साधीयानिति । अयमनयोरतिशयेन बाढ इत्यर्थः । बाढो भृशः । 'भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्' इत्यमरः, 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इति च ।

(२०१५) स्थूलदूर । एषामिति । स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र इत्येतेषामित्यर्थः । यणादीति । यण् आदिर्यस्येति विग्रहः । परमिति यणादीत्यस्य विशेषणम्, परभूतं यणादीत्यर्थः । लुप्यत इति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽनुवृत्तं लोपपदमिह कर्मणि घञन्तमाश्रीयत इत्यर्थः । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् । पूर्वस्येति । पूर्वत्वं यणपेक्षया बोध्यम् । इष्ठादिष्विति । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थविष्ठ इति । स्थूलशब्दादिष्ठनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण ओकार अवादेश इति भावः । ओर्गुणस्तु न प्रवर्तते, यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । एवमग्रेऽपि । दविष्ठ इति । दूरशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशः । यविष्ठ इति । युवन्शब्दादिष्ठनि वन्नित्यस्य लोपे उकारस्य गुणे अवादेशः । परमित्यनुक्तौ यु इत्यस्यापि यणादेर्लोपः स्यात् । ह्रसिष्ठ इति । ह्रस्वशब्दादिष्ठनि व इत्यस्य लोपः । परमित्यनुक्तौ अत्र रादेर्लोपः स्यात् । क्षेपिष्ठ इति । क्षिप्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुणः । 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तेः न यकारस्य गुणः । क्षोदिष्ठ इति । क्षुद्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपः, उकारस्य गुणः । एवमीयस् इति । स्थवीयान्, दवीयान्, यवीयान्, ह्रसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् । इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—ह्रस्वक्षिप्रेति ।

(२०१६) प्रियस्थिर । प्रियादीनामिति । प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ वृन्दारक एषां दशानामित्यर्थः । प्रादय इति । प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, वृन्द एते दशेत्यर्थः । इष्ठादिष्विति । इष्ठेमेयस्स्वित्यर्थः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रेष्ठ इति । प्रियशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः प्रादेशः । आभीयत्वेनासिद्धत्वादकारोच्चारणसामर्थ्याच्च न टिलोपः । आद् गुणः । स्थेष्ठ इति । स्थिरशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः स्थादेशः । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । स्फेष्ठ इति । स्फिर-

गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयस् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि । (२०१७) बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥ बहोः परयोरिष्ठेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा–भूयान् । (२०१८) इष्ठस्य यिट् च ६ । ४ । १५९ ॥ बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः । (२०१९) युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ५ । ३ । ६४ ॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः–कनीयान् । पक्षे यविष्ठः, अल्पिष्ठः इत्यादि । (२०२०) विन्मतोर्लुक्

शब्दस्य इष्ठनि स्फादेशः । वरिष्ठ इति । उरुशब्दात् इष्ठनि वर् आदेशः । बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दस्य बंहि इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । अन्यथा आभीयत्वेनासिद्धत्वात् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लोपो न स्यात् । गरिष्ठ इति । गुरुशब्दस्य इष्ठनि गर् आदेशः । वर्षिष्ठ इति । वृद्धशब्दस्य इष्ठनि वर्षिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । त्रपिष्ठ इति । तृप्रशब्दस्य इष्ठनि त्रप् आदेशः अदुपधः । तृपधातोस्तृप्त्यर्थकादौणादिके रकि तृप्रशब्दः । द्राघिष्ठ इति । दीर्घशब्दस्य इष्ठनि द्राघिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । वृन्दिष्ठ इति । वृन्दारकशब्दस्य इष्ठनि वृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । एवमीयसुन्निति । प्रेयान्, स्थेयान्, स्फेयान्, वरीयान्, बंहीयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्राघीयान्, वृन्दीयान् । अत्र इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—प्रियोरुबहुलेति । इत्यादीति । वरिमा, बंहिमा, गरिमा, द्राघिमा ।

(२०१७) बहोर्लोपः । भू इति लुप्तप्रथमाकम् । इष्ठेमेयस्स्वित्यनुवृत्तम् । तत्र इष्ठन उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविधानादिह तस्य न सम्बन्धः । तदाह—बहोः परयोरिति । 'आदेः परस्य' इति प्रत्यययोरादिलोपः । भूमेति । बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूयानिति । अयमनयोरतिशयेन बहुरित्यर्थः । वैपुल्यवाचकात् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादोर्गुणो न भवति ।

(२०१८) इष्ठस्य यिट् च । लोपः स्यादिति । 'आदेः परस्य' इति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्ठस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्त्वात् प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा यकार आगम इति भाष्यम् ।

(२०१९) युवाल्पयोः । इष्ठेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । कनिष्ठः कनीयानिति । अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः । पक्षे यविष्ठ इति । युवन्शब्दादिष्ठनि 'स्थूलदूर' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे

५ । ३ । ३५ ॥ विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी→स्रजिष्ठः–स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्→त्वचिष्ठः–त्वचीयान् । (२०२१) प्रशंसायां रूपप् ५ । ३ । ६६ ॥ सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः–पटुरूपः । प्रशस्तः पचति–पचतिरूपम् । (२०२२) ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ५ । ३ । ६७ ॥ ईषदूनो विद्वान्विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् । (२०२३) विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ५ । ३ । ६८ ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च

रूपम् । अल्पिष्ठ इति । अल्पशब्दादिष्ठनि टिलोपः । इत्यादीति । यवीयान्, अल्पीयानिति रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् ।

(२०२०) विन्मतोर्लुक् । इष्ठेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । स्रजिष्ठ इति । स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि विनो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं स्रजीयान् । त्वचिष्ठ इति । त्वग्वच्छब्दादिष्ठनि मतुपो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं त्वचीयान् । अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ ।

(२०२१) प्रशंसायां रूपप् । सुबन्तात्तिङन्ताच्चेति । शेषपूरणमिदम् । 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तम्, प्रातिपदिकादिति च । 'घकाल' इत्यादिलिङ्गात् सुबन्तादिति लभ्यत इति भावः । प्रशंसाविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्तात्सुबन्ताच्च रूपबिति फलितम् । पचतिरूपमिति । प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । अत्र भाष्ये 'क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम' इति सिद्धान्तितम् । पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचने । तिङैव द्वित्वबहुत्वयोरुक्तत्वात् । 'एकवचनं तु उत्सर्गतः करिष्यते, नपुंसकत्वं तु लोकात्' इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् ।

(२०२२) ईषदसमाप्तौ । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात् स्वार्थे कल्पप्, देश्य, देशीयर् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । विद्वत्कल्प इति । ईषन्न्यूनवैदुष्यवानित्यर्थः । यशस्कल्पमिति । असम्पूर्णं यश इत्यर्थः । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । यजुष्कल्पमिति । असम्पूर्णं यजुरित्यर्थः । 'इणः षः' इति षत्वम् । विद्वद्देश्य इति । असम्पूर्णवैदुष्यवानित्यर्थः । एवं विद्वद्देशीयः । अत्र सर्वत्र 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । पचतिकल्पमिति । असम्पूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः । पचतिरूपमितिवल्लिङ्गवचननिर्वाहः । एवं वृषभकल्पः, इयं गौरित्यादावपि प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । 'क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनात् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । एतत्सर्वमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

(२०२३) विभाषा । ईषदसमाप्तावित्यनुवर्तते तदाह—ईषदसमाप्तिविशिष्ट इति ।

प्रागेव, न तु परतः। ईषदूनः पटुः—बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किम्? यजतिकल्पम्।
(२०२४) प्रकारवचने जातीयर् ५।३।६९॥ प्रकारवति चायम्, थाल् तु

प्रागेवेति। सूत्रे 'तु'शब्दोऽवधारणे इति भावः। बहुपटुरिति। पटुशब्दात् सुबन्तात् प्राग् बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिः। न च तद्धितान्तत्वाभावात् समासत्वाभावाच्च पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम्, 'अर्थवत्' इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात् पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्प्रत्ययान्तत्वेऽपि बहुपटुरिति समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। न चैवं सति 'कृत्तद्धित' इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, पदघटितसङ्घातस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात्। न चैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथं प्रातिपदिकत्वम् असमासत्वादिति वाच्यम्, यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराभ्युपगमात् इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्। न च 'समर्थाना'मिति सूत्रे वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्; बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रविहितकल्पबाद्यर्थत्वात्। अन्यथा महाविभाषया 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य न प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात् बहुजभावे वाक्यमेव स्यात्। न च कल्पबादीनां बहुचा समानविषयकत्वान्निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, तेषां तिङन्ते सावकाशत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम्। एतदभिप्रेत्याह—पटुकल्प इति। ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह सुब्ग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति—सुपः किमिति। तिङश्चेत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुब्ग्रहणम्। न च अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम्, 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्याद्युत्तरसूत्रे तिङश्चेत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्। एतदभिप्रेत्याह—यजतिकल्पमिति। 'तु'ग्रहणं तु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते', 'क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ज्ञापनार्थम् इति भाष्ये प्रपञ्चितम्।

(२०२४) प्रकारवचने। 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह—प्रकारवति चायमिति। प्रकारवत्येवेत्यर्थः। थाल् तु प्रकारमात्रे इति। वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम्, अविशेषात्। अन्यथा तथेत्यत्र सः प्रकारः इत्येवार्थः स्यात्। न च किमादिभ्यो विशिष्य विहितेन थाला जातीयरो बाधात् तज्जातीयः इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यम्, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति तज्जात्यादिशब्दाच्छप्रत्ययेनैव तज्जातीयादिसिद्धेः। अत एव 'यथाजातीयक' इत्यादिभाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। जयादित्यस्तु अत्र प्रकारः भेदः, थाल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह। वामनस्तु सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह।

प्रकारमात्रे। पटुप्रकारः-पटुजातीयः। (२०२५) प्रागिवात्कः ५।३।७०॥ 'इवे प्रतिकृतौ' (सू २०५१) इत्यतः प्राक्काधिकारः। (२०२६) अव्ययसर्वनाम्नाम-कच्प्राक्टेः ५।३।७१॥ 'तिङश्च' (सू २००२) इत्यनुवर्तते। (२०२७) कस्य च दः ५।३।७२॥ कान्तादव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च। (२०२८) अज्ञाते ५।३।७३॥ कस्यायमश्वोऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। 'ओकार-सकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागकच्' (वा ३२८४)। युवकयोः। आवकयोः। युष्मकासु। अस्मकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः।

(२०२५) प्रागिवात्कः। इवशब्दस्तद्घटितसूत्रपर इति मत्वाह—इवे प्रतीति।

(२०२६) अव्ययसर्वनाम्नाम्। अनुवर्तत इति। मण्डूकप्लुत्येति शेषः। अव्यय-सर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्राक् अकच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अकचि ककारादकार उच्चारणार्थः। चकार इत्। ककारान्तः प्रत्ययः। अयमपि प्रागिवादधिकारः।

(२०२७) कस्य च दः। पूर्वसूत्रे 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् अव्ययग्रहणमेवात्रानुवर्तते। कस्य इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः। ककारस्येति विवक्षितम्। तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः, तदाह—कान्ताव्ययस्येति। अकच्चेति। चकारेण तदनुकर्षादिति भावः। एतेन अकच्सन्नियोगशिष्ट एवायं दकारः इत्युक्तं भवति। अयमपि प्रागिवादधिकारः।

(२०२८) अज्ञाते। अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात्। अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्राक् अकच् स्यात्। तत्रापि ककारान्ताव्ययानां दकारो-ऽन्त्यादेशः स्यादित्यर्थः। कस्यायमिति। स्यादित्यर्थः। अज्ञातत्वाभिनयोऽयम्। अज्ञातोऽश्व इति विग्रहः। उच्चकैरिति। उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच्। सर्वके विश्वके इति। ननु 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुबन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम्। तथा सति युवयोः, आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिः, इत्यत्र सुबन्तानां टेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु, अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्म-काभिः इति न स्युः। युवयकोः, आवयकोः, युष्मासकुः, अस्मासकुः, युष्माभकिः अस्मा-भकिः इति स्युः। यदि तु सुप इत्यननुवर्त्य प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्य प्रातिपदिकात्टेः सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात्, तर्हि त्वयका मयकेति न स्यात्, त्वकया मकया इति स्यादित्यत आह— ओकारेति। वार्तिकमिदम्। ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः। इदं तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्रविषयकमेव, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात्। अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, न तु सुबन्तानाम्, तेन सर्वकेष्वित्यादि सिद्धम्। अत एव

औकार–इत्यादि किम् ? त्वयका मयका । 'अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कां वक्तव्यः' (वा (३२८५) मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । 'शीले को मलोपश्च' (वा ३२८६) । तूष्णींशीलः–तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् । (२०२९) कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ॥ कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । (२०३०) संज्ञायां कन् ५ । ३ । ७५ ॥ कुत्सिते कन्स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् । (२०३१) अनुकम्पायाम् ५ । ३ । ७६ ॥ पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । (२०३२) नीतौ च तद्युक्तात् ५ । ३ । ७७ ॥ सामदानादिरूपा नीतिः । तस्यां गम्यमानायामनुकम्पा-

---

विभक्तौ परतो विहितः किमः क आदेशः साकच्कार्थः 'कः कौ के' इति भाष्यं सङ्गच्छते । त्वयका मयकेति । इह त्वया मयेति सुबन्तयोष्टेः प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वकया मकयेति स्यादिति भावः । कां वक्तव्य इति । काम् प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात् । किं तु मित्त्वादागम एवायम् । तदाह–मित्त्वादिति । अकचोऽपवादः । तूष्णीकामिति । तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । शीले इति । इदमपि वार्तिकम् । तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्रत्ययः स्यात् मकारस्य लोपश्च शीले गम्ये इत्यर्थः । शीलं स्वभावः । तूष्णीक इति । मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीर्घस्यैव प्रयोगदर्शनात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न भवति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—पचतकीति । पचतीत्यत्र इकारात् प्रागकच् । ककारादकार उच्चारणार्थः । अन्यथा इकारात्प्राक् अकच्प्रत्यये आद्गुणे पचतके इति स्यादिति भावः । जल्पतकीति । जल्पतीत्यस्य टेः प्रागकच्, धकिदिति । धिक् इत्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । हिरकुदिति । हिरुगित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् कस्य दश्च ।

(२०२९) कुत्सिते । येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्वनाम्नान्तु टेः प्रागकच्, कान्तस्याव्ययस्य दकारश्चान्तादेश इति बोध्यम् । तिङश्चेत्यप्यनुवर्तते । अश्वक इति । धावनस्य असभ्यत्वादश्वस्य कुत्सा बोध्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि । 'याप्ये पाशप्' इति प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति । इदं तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि इति भाष्ये स्पष्टम् ।

(२०३०) संज्ञायां कन् । कुत्सिते इत्यनुवर्तते । तदाह–कुत्सित इति । तदन्तेन चेदिति । कुत्साहेतुकसंज्ञाविषये कनिति यावत् ।

(२०३१) अनुकम्पायाम् । अनुकम्पायुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे कः स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया ।

(२०३२) नीतौ च तद्युक्तात् । सामदानादीति । आदिना भेददण्डयोर्ग्रहणम् ।

युक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः । (२०३३) बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ५ । ३ । ७८ ॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये । (२०३४) घनिलचौ च ५ । ३ । ७९ ॥ तत्रैव । (२०३५) ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ५ । ३ । ८३ ॥ अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः-देवियः-देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः-वायुकः । ठग्रहण-

---

तद्युक्तादित्येतद्व्याचष्टे—अनुकम्पायुक्ताविति । अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागिति चानुवर्तते, 'कस्य च दः' इति च । हन्त ते धानका इति । दास्यन्ते इति शेषः । 'हन्ते'त्यव्ययमनुकम्पाद्योतकम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमरः । हन्तेत्यदन्तम् । 'हे पुत्रे'ति शेषः । अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात् कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे कान्तात् टापि 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पात् पक्षे इत्वाभावः । एहकीति । एहीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेरिति भावः । अद्धकीति । अद्धीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । पूर्वेणेति । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । परम्परासम्बन्धेऽपीति । पुत्रः साक्षादनुकम्प्यः, तद्द्वारा धाना अनुकम्पायुक्ता इति भावः ।

(२०३३) बह्वचो मनुष्यः । ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकात् ठज्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः ।

(२०३४) घनिलचौ च । तत्रैवेति । शेषपूरणमिदम् । बह्वच इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः ।

(२०३५) ठाजादौ । अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां, नीतौ च इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । सन्निधानलभ्यमिदम् । सर्वमिति । ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्य' इति परिभाषया द्वितीयाचः यः परः तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाश्रीयते इति मत्वाह—लुप्यत इति । देविक इति । देवदत्तशब्दात् ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । देविय इति । देवदत्तशब्दात् घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम् । देविल इति । इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तक इति । कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः । वायुक इति । वायुदत्तशब्दात् दत्तशब्दस्य लोपः । ठकः परत्वात् ठस्य कः । नन्विकादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव सिद्धे ठग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—ठग्रहणमिति । कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वात् लोपे कृते ठस्य

मुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः । पितृकः । 'चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः' (वा ३२९६) । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः । 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९७) । देवदत्तकः–देवकः । 'लोपः पूर्वपदस्य च' (वा ३२९८) । दत्तिकः–दत्तियः–दत्तिलः–दत्तकः । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९९) । देवदत्तः–दत्तः–देवः । सत्यभामा←भामा–सत्या । 'उवर्णाल्ल इलस्य च' (वा ३३०३) । भानुदत्तः–भानुलः । 'ऋवर्णादपि' (वा ५०५४) । सवित्रियः–सवितृलः । 'चतुर्थादनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ।।' (वा ३२९६–३३००) । (२०३६) प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ५ । ३ । ८० ।।

उकः परत्वात्कादेशः सिध्यति । अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्वं पुरस्कृत्य दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वादिकस्य ठत्वं शङ्क्यम्, 'ठस्येकः' इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थं इति पक्षे अल्विधित्वात् सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । पितृक इति । पितृदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे उकः परत्वात् ठस्य कः । अथ—

'चतुर्थादनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च ।।' इति वक्ष्यमाणश्लोकवार्तिकं भङ्क्त्वा 'चतुर्थादच' इत्येतद् व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य इति । बृहस्पतिक इति । बृहस्पतिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । 'अनजादौ वे'ति वार्तिकभागं व्याचष्टे—अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति । 'अनजादौ चे'ति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम्, तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात् । लोपः पूर्वपदस्य चेति । विभाषेति शेषः । अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते । तदाह—दत्तिक इत्यादि । ठचि घनि इलचि के च रूपम् । 'अप्रत्यये तथैवेष्ट' इति वार्तिकभागं व्याचष्टे—विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति । दत्तः देव इति । देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम् । उवर्णादिति । 'ल' इति लोपस्य पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । 'आदेः परस्य' इति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनूद्यते । ऋवर्णादपीति । ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः सवितृल इति । घनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति—चतुर्थादित्यादि ।

(२०३६) प्राचामुपादेरडज्वुचौ च । पूर्वविषये इति । 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः' इति सूत्रविषये इत्यर्थः । चाद्यथाप्राप्तमिति । ठच्, घन् इलच्चेत्यर्थः । ठज्वेत्यतो

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । घाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः←उपडः–उपकः–ठपियः–उपिलः–उपिकः–उपेन्द्रदत्तकः । षड्रूपाणि । (२०३७) जातिनाम्नः कन् ५।३।८१ ॥ मनुष्यनाम्नः इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः । 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः' (वा ३३०३) । कहोडः←कहिकः । 'एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः' (वा ३३०६) । वागाशीर्दत्तः←वाचिकः । कथं

वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्राचां ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्राचां ग्रहणमिति । उपड इति । उपेन्द्रदत्तशब्दात् अडचि द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वक्ष्यमाणेन एकारादेर्लोप इति केचित् । 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिकारादिलोप इति शब्देन्दुशेखरे । उपक इति । वुचि अकादेशे अकारादिलोपे रूपम् । उपिय इति । घनि रूपम् । उपिल इति । इलचि रूपम् । उपिक इति । ठचि रूपम् । उपेन्द्रदत्तक इति । कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावाल्लोपो न ।

(२०३७) जातिनाम्नः कन् । जातिशब्दो य इति । यः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः प्रसिद्धः सन् मनुष्यनामधेयभूतः स इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ' इति च सूत्रद्वयविहितस्यापवादः । द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति । 'एचः सन्ध्यक्षराणि' इति प्राचामाचार्याणां प्रवादः । कहोड इति । ऋषिविशेषस्य नामेदम् । अत्र द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरं, तदादेर्लोपः न तु तदूर्ध्वस्यैव । एकाक्षरेति व्यञ्जनसहित एकोऽच् एकाक्षरं एकाच्कमिति यावत् । तथाविधं पूर्वपदं येषां पदानां तानि एकाक्षरपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लोपः स्यादित्यर्थः । इह उत्तरपदशब्दो यौगिकः, न तु समासस्य चरमावयवे रूढः व्याख्यानात् । द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपे अप्राप्ते वचनमिदम् । वागाशीर्दत्त इति । वाचि आशीः यस्य न तु मनस्येव सः वागाशीः, तेन दत्त इति विग्रहः । यद्वा आशासनमाशीः, वाचा आशीः वागाशीः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । तया वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाक्करणकाशासनेन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इति । वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि वागित्येवाक्षरपूर्वपदात्परयोराशीर्दत्तशब्दयोर्लोपे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजश्त्वयोरिकाश्रयभत्वेन पदत्वबाधान्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादेशात् प्राक् ठावस्थायामेव उत्तरपदलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वान्न पूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिरित्याहुः । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य 'शीर्दत्त' शब्दस्य लोपे वागा इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारलोपे उक्तरीत्या कुत्वजश्त्वयोः निवृत्तौ वाचिक इति सिध्यति, तथापि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन आकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति आकारान्तनिष्ठभत्वेन चकारान्तनिष्ठपदत्वस्य

षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति । 'षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्' (वा ३३०७) । (२०३८) शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ५ । ३ । ८४ ॥ एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादचः ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः —शेवलिकः–शेवलियः–शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः । (२०३९) अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ५ । ३ । ८२ ॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । (२०४०) अल्पे ५ । ३ । ८५ ॥ अल्पं तैलं—तैलकम् । (२०४१) ह्रस्वे ५ । ३ ।

अव्याघातात् कुत्वजश्त्वयोः वाक्कि इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसञ्ज्ञा बाध्यते, एकसञ्ज्ञाधिकारे परत्वादिति भावः । कथमिति । अत्रापि अङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे सति इकप्रत्ययाश्रितभत्वेन पदत्वाभावात् जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः । षष इति । षष्शब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठाजादौ' इति सूत्रसिद्धो द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव लोपः, न त्वयमुत्तरपदलोप इति वचनात् षडिक इति सिद्धमित्यर्थः । एवञ्च 'षडङ्गुलिदत्तः' इत्यत्र डकाराकाराद्रूर्ध्वस्य लोपे सति डकाराकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन अकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन अकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाव्याघाताज्जश्त्वं निर्बाधमिति भावः । स्पष्टं चेदं 'स्वादिषु' इति सूत्रे भाष्ये ।

(२०३८) शेवल । एषामिति । शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन् एत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । पूर्वस्येति । 'ठाजादौ' इत्यस्येत्यर्थः । शेवलिक इति । शेवलदत्त शब्दात् ठचि तृतीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपः । शेवलिल इति । इलचि रूपम् । सुपरिक इति । सुपरिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः । विशालिक इति । विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् । वरुणिक इति । वरुणदत्तात् वरुणिकः । अर्यमिक इति । अर्यमदत्तात् अर्यमिकः । 'अकृतसन्धीनामेषाम्' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः इत्यादि सिध्यति ।

(२०३९) अजिनान्तस्य । व्याघ्रक इति । व्याघ्राजिन इति कस्यचिन्मनुष्यस्य नाम । तस्मात् कनि अजिनकस्य लोपः । सिंहक इति । सिंहाजिनशब्दात् कनि अजिनस्य लोपः ।

(२०४०) अल्पे । अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानाद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तैलकमिति । 'सर्वकम्, उच्चकैः, पचतकी'त्याद्यप्युदाहार्यम् ।

(२०४१) ह्रस्वे । ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्यया इत्यर्थः । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वं तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः ।

८६ ॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । (२०४२) संज्ञायां कन् ५ । ३ । ८७ ॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः । (२०४३) कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ५ । ३ । ८८ ॥ ह्रस्वा कुटी-कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । (२०४४) कुत्वा डुपच् ५ । ३ । ८९ ॥ ह्रस्वा कुतूः-कुतुपः । 'कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रम्' । 'ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' इत्यमरः । (२०४५) कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ५ । ३ । ९० ॥ आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा—कासूतरी । गोणीतरी । (२०४६) वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५ । ३ । ९१ ॥ वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् । (२०४७) किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५ । ३ । ९२ ॥ अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया-कः,

---

(२०४२) सञ्ज्ञायां कन् । वंशक इति । ह्रस्वस्य वेणुजातिविशेषस्य नाम ।

(२०४३) कुटीशमी । ह्रस्व इत्येव । कुटीर इति । 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम् । एवं शमीरः, शुण्डार इत्यपि । ह्रस्वा शमी, शुण्डा चेत्यर्थः ।

(२०४४) कुत्वा डुपच् । कुतुप इति । कुतूशब्दात् डुपचि डित्त्वाट्टिलोपः । तत्रापि कुटीरादिवत् स्त्रीत्वमपहाय पुंस्त्वमेव । तत्रामरकोशमपि प्रमाणयति—कुतूः कृत्तीति ।

(२०४५) कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ह्रस्व इत्येव । कासूतरीति । षित्त्वात् ङीषिति भावः । 'कासूर्बुद्धे कुवाच्येऽस्त्रे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । एवं गोणीतरीति ।

(२०४६) वत्सोक्ष । ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ एभ्यस्तनुत्वविशिष्टवृत्तिभ्यः ष्टरच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तनुत्वं न्यूनत्वम् । वत्सः प्रथमवयाः । वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वम् उत्तरवयःप्राप्त्या ज्ञेयम् । तदाह—द्वितीयं वयः प्राप्त इति । उक्षतर इति । उक्षा तरुणो बलीवर्दः । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयः-प्राप्त्या ज्ञेयम् । अश्वतर इति । गर्दभेन अश्वायामुत्पादितः अश्वतरः । अश्वतरत्वं च अश्वत्वापेक्षया न्यूनमेव । ऋषभतर इति । ऋषभः भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता, तद्वानित्यर्थः । तनुः कृशो वत्सो वत्सतर इति कुतो नेत्यत आह—प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायमिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम्[1] ।

(२०४७) किंयत्तदो निर्धारणे । किम्, यत्, तत् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः डतरच् स्यादित्यर्थः । अनयोः

---

१. "यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च 'कार्श्यस्य' भावाद् द्रव्ये वत्सशब्दः" । —महाभाष्यम् ।

यः, सः । (२०४८) वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५ । ३ । ९३ ।। बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । 'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । कः । यकः । सकः । महाविभाषया←कः, यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः । (२०४९) एकाच्च प्राचाम् ५ । ३ ।

कतरो वैष्णव इति । को वैष्णव इत्यर्थः । अत्र वैष्णवत्वगुणेन किंशब्दार्थः इदमर्थाभ्यां निर्धार्यते । अतः किंशब्दात् डतरचि डित्वाट्टिलोपे कतर इति भवति । एवं यत्शब्दात् तत्शब्दाच्च डतरचि टिलोपे यतरः ततरः इति भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति किम् ? कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतरः इत्यत्र किमादिभ्यो न भवति ।

(२०४८) वा बहूनाम् । कियत्तद इति, निर्धारणे इति, एकस्येति चानुवर्तते । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । तदाह—**बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यादिति** । मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये इत्यर्थः । तत्र जाताविति कियत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम्, तच्च क्षेपार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहणं न विशेषणम् । असम्भवादिति वृत्तौ स्पष्टम्[1] । अत्र वार्तिकम्—'किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाख्यानर्थक्यम्' इति पूर्वसूत्रे द्वयोरिति 'अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्ये इति भावः' इति कैयटः । तदाह—**जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे इति** । क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथा च 'कतमः एषां पाचकः, शूरो देवदत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसञ्ज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच् भवति । 'एषां कतरो देवदत्तः' इत्यत्र बहूनामेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति । अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये 'बहुष्वासीनेषु कश्चित् कञ्चित्पृच्छति कतरो देवदत्तः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । **कतमो भवतां कठ इति** । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति कठस्य जातित्वम् । **वाग्रहणमकजर्थमिति**[2] । अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेरुक्तत्वादकच् न स्यादिति भावः । न च 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः, न तु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात्, अतो डतरज्विषये नाकच् । **महाविभाषयेति** । अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । 'तमबादयः प्रागवक्षेपणकनो नित्याः प्रत्ययाः' इति तु प्रायिकमिति भावः । **किमोऽस्मिन्निति** । 'वा

---

१. परिप्रश्नग्रहणं च किम एव विशेषणम्, न यत्तदोरसम्भवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव सम्बध्यते ।—महाभाष्यम् ।

२. "कादेशः खलु अपि अवश्यं साकच्-कार्यो वक्तव्यः" । —महाभाष्यम् ७-२-१०२ ।

९४॥ डतरच् डतमच्च स्यात्। अनयोरेकतरो मैत्रः। एषामेकतमः। (२०५०) अवक्षेपणे कन् ५।३।९५॥ व्याकरणकेन गर्वितः। येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम्। स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (सू २०२९) इत्यस्य।

इति तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम्

(२०५१) इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६॥ कन्स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः—अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्? गौरिव गवयः। (२०५२) संज्ञायां च ५।३।९७॥ इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः। अश्वसदृशस्य संज्ञा—अश्वकः। उष्ट्रकः।

बहूनाम्' इति प्रकृतसूत्रविषयेऽपीत्यर्थः, बहुष्वासीनेषु इत्याद्युदाहृतभाष्यप्रयोगादिति भावः।

(२०४९) एकाच्च प्राचाम्। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—डतरच् डतमच्च स्यादिति। पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषः। 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्' इति भाष्यम्। अत एव नाकजर्थं तत्।

(२०५०) अवक्षेपणे कन्। व्याकरणकेन गर्वित इति। व्याकरणं हि स्वतो न कुत्सितम्, किं तु अधीतं सदध्येतृकुत्साहेतुभूतं गर्वमावहदवक्षेपणम्। नन्ववक्षेपणं कुत्सा, तत्कथं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात् 'कुत्सित' इत्यनेन गतार्थं चेदमित्यत आह—येनेतर इति। अवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः।

इति तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम्।

(२०५१) अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निरूप्यते—इवे प्रतिकृतौ। कन् स्यादिति। 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। इवार्थः—उपमानत्वम्। तद्वति वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम्। मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः। अश्वक इति। प्रतिकृतेः स्त्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति पुंल्लिङ्गत्वम्।

(२०५२) सञ्ज्ञायां च। कनिति शेषः। समुदायश्चेदिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्प्रकृत्यर्थसदृशस्य सञ्ज्ञेत्यर्थः। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अप्रतिकृत्य-

(२०५३) लुम्मनुष्ये ५ । ३ । ९८ ॥ संज्ञायां चेति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्रिका । (२०५४) जीविकार्थे चापण्ये ५।३।९९ ॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् ? हस्तिकान्विक्रीणीते । (२०५५) देवपथादिभ्यश्च ५ । ३ । १०० ॥ कनो लुप्स्यात् । देवपथः ।

र्थमारम्भ इति । तथा च प्रतिकृताविति निवृत्तम् । इव इति त्वनुवर्तत एव तदाह—अश्वसदृशस्येति । अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्यचित्सञ्ज्ञैषा । अश्वसदृशोऽयमश्वसञ्ज्ञक इति बोधः ।

(२०५३) लुम्मनुष्ये । संज्ञायां चेति विहितस्येति । न तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य, मनुष्यस्य प्रतिकृतित्वासम्भवादिति भावः । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वक्ष्यन् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे—चञ्चा तृणमयः पुमानिति । चञ्चेति । चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयं चञ्चासञ्ज्ञक इत्यर्थः । वध्रिकेति । वध्रिका चर्ममयी प्रतिकृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वध्रिकासञ्ज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तवात् स्त्रीत्वम् । वचनं तु विशेष्यवदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तेः । तेन चञ्चे इव मनुष्यौ, इत्यत्र चञ्चा इति न भवति ।

(२०५४) जीविकार्थे चापण्ये । पण्यं विक्रीयमाणम् । तदाह—अविक्रीयमाणमिति । वासुदेव इति । वासुदेवतुल्या जीविकार्था अविक्रेया प्रतिकृतिरित्यर्थः । एवं शिव इत्यादि । कथं प्रतिकृतेरविक्रेयायाः जीविकार्थत्वमित्यत आह—देवलकानामिति । प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्वक्ष्यते । हस्तिकान्विक्रीणीते इति । जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतीः विक्रीणीते इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । 'सञ्ज्ञायां च' इति विहितस्य नायं लुप् । किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव, भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदाहरणात् । पठन्ति चाभियुक्ताः—

'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग् धिक् ।
अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग् धिक् ॥' इति ।

अत्र रामादिशब्दाः प्रतिकृतिषु वर्तन्ते । तासां चात्र पण्यतया कनो लुप् दुर्लभ इति रामसीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः ।

(२०५५) देवपथादिभ्यश्च । कनो लुप् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्यः परस्य कनो लुप् स्यादिति यावत् । देवपथ इति । देवानां पन्थाः देवपथः । तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो लुप् । एवं हंसपथः । अत्र वृत्तौ पठितम्—

'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥' इति ।

हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् । (२०५६) वस्तेर्ढञ् ५ । ३ । १०१ ॥ इवे इत्यनुवर्तत एव । 'प्रतिकृतौ' इति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम्—वास्तेयी । (२०५७) शिलाया ढः ५ । ३ । १०२ ॥ शिलेव शिलेयम् । योगविभागात् ढञपीत्येके । शैलेयम् । (२०५८) शाखादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३ ॥ शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः । (२०५९) द्रव्यं च भव्ये ५ । ३ । १०४ ॥ द्रव्यम् अयं ब्राह्मणः । (२०६०) कुशाग्राच्छः ५ । ३ । १०५ ॥ कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । (२०६१) समासाच्च तद्विषयात् ५ । ३ । १०६ ॥ इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् ।

अर्चाः प्रतिमाः । पूजार्थासु तासु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु इवे प्रतिकृतौ इति विहितस्य कनो लुबित्यर्थः । 'तद्राजस्य' इति सूत्रे कैयटोऽप्येतं श्लोकं पपाठ । अर्चासु यथा—शिवो विष्णुर्गणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावणः, कुम्भकर्णः, इन्द्रजिदित्यादि । ध्वजेषु यथा—कपिः, गरुडः, वृषभ इत्यादि ।

(२०५६) वस्तेर्ढञ् । निवृत्तमिति । अस्वरितत्वादिति भावः । 'सञ्ज्ञायां च' इत्यादिपूर्वसूत्रेषु क्वापि प्रतिकृतावित्यस्यानिवृत्तेः न लुब्विधिषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता । वस्तिरिवेति । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः ।

(२०५७) शिलाया ढः । इवे इत्येव । शिलेव शिलेयमिति । दध्यादीति शेषः । योगेति । शिलाया इत्येको योगः । ढञित्यनुवर्तते, इवे इति च । शैलेयमिति । ञित्वादादिवृद्धिः, स्त्रियां ङीप् च फलम् । ढः इति द्वितीयो योगः । शिलाया इत्यनुवर्तते । उक्तोऽर्थः ।

(२०५८) शाखादिभ्यो यः । 'यत्' इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये 'मुख्यो भवति' इत्यादौ मुख्यशब्दस्य आद्युदात्तत्वदर्शनात्, उगवादिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च ।

(२०५९) द्रव्यं च भव्ये । द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेः यप्रत्ययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये । भव्य आत्मवान् । 'अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूतः' इति वृत्तिः । द्रव्यम् । अयमिति । द्रुः वृक्षः, सः यथा पुष्पफलादिभाक् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः । यद्वा द्रुः कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः, स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः । यप्रत्यये ओर्गुणः अवादेशः ।

(२०६०) कुशाग्राच्छः । इवे इत्येव । कुशाग्रमिवेति । सूक्ष्मत्वेन सादृश्यम् । कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः ।

(२०६१) समासाच्च । तच्छब्देन प्रकृतः इवार्थः परामृश्यते । तदाह—इवार्थविषयादिति । इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्, तद्विषयकादित्यर्थः । सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत् । यद्यपि घनश्याम इति समासोऽपि सादृश्यवदर्थ-

काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितो-

---

बोधकः तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात्समासादिति विवक्षितमिति न दोषः । **छः स्यादिति** । चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानुकर्षादिति भावः । इवार्थे इति शेषः । 'पूगाञ्ञ्यः' इत्यतः प्रागिवाधिकारात् । ततश्च इवार्थकसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते । **काकतालीयो देवदत्तस्य वध इति** । काकः कश्चिदकस्मात् तालवृक्षस्य मूलं गतस्तालफलपतनान्मृतः । तथैव कश्चिद्देवदत्तः अकस्मान्निर्जनप्रदेशे क्वचिद् गतः चोरेण हतः । तत्रेदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र समासार्थंगतं सादृश्यमेकं, प्रत्ययार्थंगतम् अन्यत्सादृश्यं च भासते । तथाहि—काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति समासस्य विग्रहः । अत्र काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । तालशब्दस्तु तालपतनसदृशे चोरागमने लाक्षणिकः । काकागमनसदृशं देवदत्तागमनं, तालपतनसदृशं चोरागमनमिति च काकतालमिति समासाद् बोधः । यद्यप्यत्र काकतालशब्दयोः मिलितयोरेकत्रान्वयाभावात् द्वन्द्वसमासो न सम्भवति, परस्परान्वयाभावेन असामर्थ्याच्च, तथापि अस्मादेव विधिबलात् 'सुप्सुपा' इति समासः । तथा च काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः । तदाह—**इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थं इति** । अत्र चोरसमागम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकतालशब्दादिवान्तरार्थे सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तत्र समासात्मककालतालशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकतालसमागमसदृशदेवदत्तचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वं, देवदत्तवधे चोरागमनकृते उपमेयत्वं च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन लभ्यते । तदाह—**तत्प्रयुक्त इति** । तादृशतालपतनप्रयुक्तेत्यर्थः । सदृश इत्यनन्तरं देवदत्तवध इति शेषः । तथा च काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः, यद्धेतुकस्तालपतनकृतकाकमरणसदृशश्चोरकृतो देवदत्तवध इत्येवं काकतालीयो देवदत्तवध इति समासाद् बोधः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये 'काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् । काकतालमिव काकतालीयम्' इति । अत्र काकतालमिति इवार्थगर्भितकेवलद्वन्द्वात् न भवति इवान्तरार्थस्य सादृश्यान्तरस्याप्रतीतेरित्यलम् । **अजाकृपाणीय इति** । अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम्, तदिव अजाकृपाणीयः । अजाकृपाणसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः समासार्थः, कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो देवदत्तवधश्चोरकृतः प्रत्ययार्थः । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह—**अतर्कितेति** ।

ऽर्थः। (२०६२) शर्करादिभ्योऽण् ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करेव शार्करम् । (२०६३) अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुलीव-आङ्गुलिकः । भरुजेव-भारुजिकः। (२०६४) एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ५।३।१०९ ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा। पक्षे ठक् । एकशालेव←एकशालिकः-ऐकशालिकः । (२०६५) कर्कलोहितादीकक् ५ । ३ । ११० ॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः । स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः। (२०६६) पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ५ । ३ । ११२ ॥ इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीयाः अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः । तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः। 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (सू ११००) । व्रातः←कापोतपाक्यः । च्फञ्←कौञ्जायन्यः, ब्राध्नायन्यः । (२०६७) आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यट् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्

(२०६२) शर्करादिभ्योऽण् । इवे इत्येव । शार्करमिति । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति विशेष्यनिघ्नतेति भावः ।

(२०६३) अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । इवे इत्येव । अङ्गुलीवेति । अङ्गुलिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । आङ्गुलिकः इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । भारुजिक इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता ।

(२०६४) एकशालायाः । पक्षे ठगिति । अन्यतरस्यां ग्रहणम् अनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति भावः । ठज्वेत्येव सुवचम् ।

(२०६५) कर्कलोहितादीकक् । कर्कः शुक्लोऽश्व इति । अश्वपर्यायेषु 'सितः कर्कः' इत्यमरः । लौहितीकः स्फटिक इति । जपापुष्पादिसम्पर्कवशाल्लोहित इवेत्यर्थः ।

(२०६६) पूगाञ्ञ्यः । इवार्थो निवृत्त इति । व्याख्यानादिति भावः । अनियतवृत्तय इति । उद्वृत्ता इत्यर्थः । तद्वाचकादिति । पूगेति न स्वरूपग्रहणं, व्याख्यानात् । ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात् पूगवाचकादित्यर्थः । लौहितध्वज्यः इति । लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य स लोहितध्वजः, स एव लौहितध्वज्यः । व्रातच्फञोरस्त्रियामिति । इदं सूत्रम् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यत्र प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम् । व्रात इति । उदाहरणसूचनमिदं भारोद्वहनादिशरीरायासजीवनात् नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः। कापोतपाक्य इति । कपोतान् पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः स एव कापोतपाक्यः । पचेः कर्तरि घञ्, 'चजोः कुघिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । च्फञिति । उदाहरणसूचनमिदम् । कौञ्जायन्य इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति च्फञ् । आयन्नादेशः । ततः स्वार्थे अनेन ञ्यः । एवं ब्राध्नायन्यः ।

(२०६७) आयुधजीवि । वाहीकेष्विति । वाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वित्यर्थः । क्षौद्रक्य इति । क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनां वाहीकदेशवासिनां सङ्घः । स एव क्षौद्रक्यः।

५।३।११४ ॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । आयुध—इति किम् ? मल्लाः । सङ्घ—इति किम् ? सम्राट् । वाहीकेषु किम् ? शबराः । अब्राह्मण—इति किम् ? गोपालकाः, शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् । (२०६८) वृकाट्टेण्यण् ५ । ३ । ११५ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुध इति किम् ? जातिविशेषान्मा भूत् । (२०६९) दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५ । ३ । ११६ ॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः । 'आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जालकिः' ॥ दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः । औलपि—औलपीयः । त्रिगर्त—कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः । (२०७०) पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ५ । ३ । ११७ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः, पार्शवौ, पर्शवः । यौधेयः, यौधेयौ,

---

मालव्य इति । मालवो नाम कश्चिद्वाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः । स एव मालव्यः । टित्वात् ङीबिति । एवं च अस्त्रियामिति नात्र सम्बध्यत इति भावः । तद्विशेषेति । व्याख्यानादिति भावः ।

(२०६८) वृकाट्टेण्यण् । वृको नाम कश्चिदायुधजीविसङ्घः । स एव वार्केण्यः । आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । जातिविशेषादिति । वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाज्जातिविशेषः प्रसिद्धः । तस्मान्नेत्यर्थः ।

(२०६९) दामन्यादि । दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः । त्रिगर्तः षष्ठो यस्य वर्गस्य सः त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । फलितमाह—दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति । आयुधजीविनां हि षड्वर्गाः, यत्र षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गेभ्य इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह—आहुरिति । कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्राह्मगुप्तः, जालकिः—इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालकिरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेषः इञन्तः । दामादिगणमुदाहरति—दामनीय इति । दामनिरेव दामनीयः । औलपीति । प्रकृतिप्रदर्शना । औलपीय इति । औलपिशब्दात् स्वार्थे छः । त्रिगर्तेति । त्रिगर्तषष्ठानामुदाहरणसूचनमिदम् । कौण्डोपरथीय इति । कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छः । दाण्डकीय इति । दाण्डकिशब्दात् स्वार्थे छः । क्रौष्टुकीयः, जालमानीयः, ब्राह्मगुप्तीयः, जालकीयः इत्यप्युदाहार्यम् ।

(२०७०) पर्श्वादियौधेयादि । एभ्य इति । पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । पार्शव इति । पर्शुशब्दाज्जनपदक्षत्रियविशेषयोर्वाचकादपत्येऽर्थेषु 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । ततोऽप-

यौधेयाः । (२०७१) **अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ५।३।११८ ॥** अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः । (२०७२) **ञ्यादयस्तद्राजाः ५ । ३ । ११९ ॥** 'पूगाञ्ञ्यः–' (सू २०६६) इत्यारभ्य उक्ता एतत्सञ्ज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः, कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः,

---

त्यसङ्घविवक्षायामनेन अणिति भावः । **पर्शव इति ।** अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां प्रकृतस्याणोऽपि तद्राजत्वाल्लुक् 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **यौधेय इति ।** युधाशब्दादपत्येऽर्थे 'द्व्यचः' इति ढक् । तदन्तापत्यसङ्घविवक्षायामनेन अञ् । ञित्त्वम् आद्युदात्तत्वफलकम् । **यौधेया इति ।** अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायाम् 'तद्राजस्य' इत्यञो लुक् । 'कितः' इत्यन्तोदात्तं फलम् ।

(२०७१) **अभिजिद्विदभृत् ।** अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्या लुक् । अण इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम् । तदाह—**अभिजिदादिभ्य इति ।** अत्र 'आयुधजीविसङ्घादिति निवृत्तम्' इति वृत्तिः । **आभिजित्य इति ।** अभिजितोऽपत्यम् आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । **वैदभृत्य इति ।** विदभृतोऽपत्यं वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । **शालावत्य इति ।** शालावतोऽपत्यं शालावतः स एव शालावत्यः । **शैखावत्य इति ।** शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखावत्यः । **शामीवत्य इति ।** शमीवतोऽपत्यं शामीवतः स एव शामीवत्यः । **और्णावत्य इति ।** ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । **श्रौमत्य इति ।** श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः, स एव श्रौमत्यः । अत्र अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे 'गोत्रचरणात्' इति वुञि 'आपत्यस्य च' इति यलोपे आभिजितक इति भवति । 'अपत्याणन्तेभ्य एवायं यञ् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न यञ्' इति भाष्ये स्पष्टम् ।

(२०७२) **ञ्यादयस्तद्राजाः । लोहितध्वजा इति ।** 'पूगात्' इति विहितस्य ञ्यस्य तद्राजत्वात् बहुत्वे लुक् । **कपोतपाकाः कौञ्जायनाः ब्राध्नायना इति ।** 'व्रातच्फञोः' इति विहितस्य ञ्यस्य लुक् । **इत्यादीति ।** क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । आयुधजीवीति ञ्यटो लुक् । वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाट्टेण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः, कौण्डोपरथाः इत्यादौ 'दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्' इति छस्य लुक् । पार्शवः, पार्शवौ, पर्शवः, यौधेयाः इत्यत्र पर्श्वादियौधेयाद्यणञोर्लुक् । आभिजित्यः आभिजित्यौ, अभिजितः, विदभृतः इत्यादौ अभिजिद्विदभृदित्यादिविहितस्य यञो लुगिति भावः । **इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।**

आध्नायनाः इत्यादि । (२०७३) **पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च** ५ । ४ । १ ।। लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्, अतो न स्थानिवत् । 'पादः पत्' (सू ४२४) । 'तद्धितार्थ—' (सू ७२८) इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । 'पादशतग्रहणमनर्थकम्', अन्यत्रापि दर्शनात् (वा ३३१४) । द्विमोदकिकाम् । (२०७४) **दण्डव्यवसर्गयोश्च** ५ । ४ । २ ।। वुन्स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः–द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः । (२०७५) **स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्** ५ । ४ । ३ ।। जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । स्थूलप्रकारः । अणुकः । 'चञ्चद्बृहतोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३३१५) । चञ्चत्कः । बृहत्कः । 'सुराया अहौ' (ग सू १३०) । सुरावर्णोऽहिः सुरकः ।

(२०७३) **अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादप्रारम्भः । पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च** । पादश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वात् लोपापेक्षया षष्ठी । वुन्प्रत्ययापेक्षया 'तु सा पञ्चम्यर्थे । सङ्ख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च वीप्साविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे वुन्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चेत्यर्थः । ननु वुनः अकादेशे सति 'यस्येति च' इत्येव लोपसिद्धेरिह लोपविधिर्व्यर्थं इत्यत आह—**लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थमिति** । 'यस्येति च' इति लोपस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् 'पादः पत्' इति पदादेशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः पद्भावो निर्बाध इति भावः । **तद्धितार्थं इति** । न च वीप्सायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया वुनोऽर्थाभावात्कथमिह तद्धितार्थं इति समास इति वाच्यम्, वुनो द्योतकतया द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वात् । **वुन्नन्तं स्त्रियामेवेति** । स्वभावादिति भावः । **द्विशतिकामिति** । द्वे द्वे शते ददातीति विग्रहः । **पादशतेत्यादि** । वार्तिकमिदम् । अनर्थकमिति कथम्, पादशतभिन्नव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यत आह—**अन्यत्रापि दर्शनादिति** । तदुदाहृत्य दर्शयति—**द्विमोदकिकामिति** । द्वौ द्वौ मोदकौ ददातीति विग्रहः ।

(२०७४) **दण्डव्यवसर्गयोश्च** । **वुन् स्यादिति** । सङ्ख्यादेः पादशतात् दण्डव्यवसर्गयोर्गम्ययोर्वुन् स्यात्प्रकृतेरन्तलोपश्चेत्यर्थः । दण्डनं दण्डः । बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम् । व्यवसर्गो दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अवीप्सार्थमिति । द्वौ पादौ दण्डित इति** । बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः ।

(२०७५) **स्थूलादिभ्यः** । प्रकारो भेदः सादृश्यं च, व्याख्यानात् । तद्वति वर्तमानाद्यथायोग्यं कन्नित्यर्थः । **जातीयरोऽपवाद इति** । एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, न तु प्रकारमात्रे इति सूचितम् । **चञ्चत्क इति** । चञ्चधातुश्चलने । अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव दृश्यते स चञ्चत्कः । यथा स्पन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः । **बृहत्क इति** । अबृहन्नपि

(२०७६) अनत्यन्तगतौ क्तात् ५ । ४ । ४ ।। छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् । (२०७७) न सामिवचने ५ । ४ । ५ ।। सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः, इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् । (२०७८) बृहत्या आच्छादने ५ । ४ । ६ ।। कन्स्यात् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः । 'आच्छादने किम् ? बृहती छन्दः । (२०७९) अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ५ । ४ । ७ ।। स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः ।

बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः, बृहदाख्यसामविशेषो वा । सुराया अहाविति । गणसूत्रमिदम् । प्रकारवचने कन्निति शेषः । सुरायाः अहावेवेतिनियमार्थमिदम् । सुरक इति । 'केऽण' इति ह्रस्वः ।

(२०७६) अनत्यन्तगतौ क्तात् । अत्यन्तगतिः अशेषावयवसम्बन्धः, तदभावः अनत्यन्तगतिः, तस्यां गम्यमानायां क्तान्तात्कन्नित्यर्थः । छिन्नकमिति । किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः ।

(२०७७) न सामिवचने । वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वा आह—सामिपर्याये उपपदे इति । सामिकृतमिति । सामीत्यव्ययमर्धे । 'सामि' इति समासः । अर्धकृतमिति । अर्धं कृतमिति कर्मधारयः । सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य क्तान्तत्वम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनोऽप्रसक्तेरिह तन्निषेधो व्यर्थ इति शङ्कते—अनत्यन्तगतेरिति परिहरति—इदमेवेति । तथापीति पूर्वमध्याहार्यम् । ज्ञापयतीति । न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः । किं तर्हि, अत्यन्तस्वार्थिकस्य कनः । तत्र च इदमेव ज्ञापकम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति भावः । बहुतरकमिति । बहुतरमेव बहुतरकम् । भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । 'तमबाद्यन्तात् स्वार्थे कन् वक्तव्यः' इति वचनेन यावादित्वाद्वा स्वार्थे कना बहुतरकं सुकरतरकमित्यादि सिद्धमिति तदाशयः ।

(२०७८) बृहत्या आच्छादने । कन् इति शेषः । बृहत्येव बृहतिका । उत्तरीयं वासः । तदाह—द्वौ प्रावारेति । अमरवाक्यमिदम् ।

(२०७९) अषडक्षा । स्वार्थे इति । शेषपूरणमिदम् । अषडक्ष, आशितङ्गु, अलङ्कर्मन्, अलम्पुरुष एभ्य अध्युत्तरपदाच्च स्वार्थं खः स्यादित्यर्थः । अषडक्षीणो मन्त्र इति । मन्त्रणं मन्त्रः । रहसि राजवदमात्यादिभिः युक्तिभिः क्रियमाणं निर्धारणम् । अविद्यमानानि षट् अक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । तदन्तादनेन स्वार्थे खः । द्वाभ्यामेवेति । पुरुषाभ्यामिति शेषः । आशिता इति ।

आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलङ्कर्मीणः । अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः, ञ्यादयः प्राग्वुनः, आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च इति भाष्यम् । (२०८०) विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ५ । ४ । ८ ॥ अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः

'अश भोजने' इत्यस्मादाशितः कर्तृविज्ञापकात्कर्तरि क्तः । पूर्वस्य मुमिति । आशितशब्दस्येत्यर्थः । अलङ्कर्मीण इति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इति चतुर्थीसमासात्खः, टिलोपः । अलम्पुरुषीण इति । अलं पुरुषायेति विग्रहः । मातृभोगीण इत्यादाविव अषडक्षीणादौ णत्वम् । 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधस्तु न, पदे परतः यत्पदं तेन व्यवाये इत्याश्रयणात् । ईश्वराधीन इति । 'यस्मादधिकम्' इति ईश्वरशब्दात्सप्तमी । शौण्डादित्वादधिशब्देन समासः । ततः स्वार्थे खः । 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य खस्य वैकल्पिकत्वभ्रमं वारयति—नित्योऽयं ख इति । उत्तरेति । 'विभाषाञ्चेः' इत्युत्तरसूत्रे 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे विभाषाग्रहणादिह पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्त्यभावो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । न चैवं सति आशिताः गावोऽस्मिन्निति, अलं कर्मण इति च विग्रहप्रदर्शनमनुपपन्नमिति वाच्यम्, तस्य प्रत्ययप्रकृतिकथनार्थत्वेन अलौकिकविग्रहवाक्यप्रायत्वात् । प्रसङ्गादाह—अन्येऽपीति । इष्यन्त इति । भाष्यकृतेति शेषः । तमबादयः प्राक्कन इति । 'अतिशायने तमप्' इत्यारभ्य 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । ञ्यादयः प्राग्वुन इति । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यारभ्य 'पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । आमादयः प्राङ्मयट इति । 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्विहिता इत्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते । जात्यन्तशब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात् पाशबादयोऽपि 'षष्ठ्या रूप्य च' इत्यन्वा गृह्यन्त इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः, न तु पाशबादयोऽपि । 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं तु 'बृहत्या आच्छादने' इति 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अषडक्ष' इति सूत्रेण विहितं खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न दोषः । 'विभाषाञ्चेः' इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणं तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तरालवर्तित्वाविशेषात् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम् । अनित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति मूलं तु अभ्युच्चययुक्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

(२०८०) विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । अदिक्स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नञ्तत्पुरुषः । तदाह—अदिक्स्त्रीवृत्तेरिति । प्रागिति । 'अञ्चेर्लुक्' इति लुप्तास्त्वात्यन्त-

स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्–प्राचीनम् । प्रत्यक्–प्रतीचीनम् । अवाक्–अवाचीनम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्–अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियाम् किम् ? प्राची दिक्, उदीची दिक् । दिग्ग्रहणम् किम् ? प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणम् किम् ? प्राचीनं ग्रामादाम्राः । (२०८१) जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ५ । ४ । ९ ॥ ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु । (२०८२) स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ५ । ४ । १० ॥ सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः–पितृस्थानः ।

मिदम् । प्राचि देशे इत्यर्थे प्राचीनमिति । खान्तमिदं स्वभावादाधेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेकवचनान्तत्वं च । इदं तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्थवृक्षादिबोधकेभ्यः खः । तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना आम्राः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं वनमिति भवतीत्याहुः । अर्वन्तमञ्चतीति वक्ष्यन् अर्वच्छब्दं विवृणोति—निकृष्टेति । अमरवाक्यमिदम् । प्राची दिगिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः । दिग्ग्रहणं किमिति । अस्त्रियामित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात्किं तेनेति प्रश्नः । अव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह—प्राचीना ब्राह्मणीति । नेयं दिग्रूपा स्त्री, किन्तु तद्भिन्ना स्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । स्त्रीग्रहणं किमिति । अदिशीत्येतावतैव प्राचीना ब्राह्मणीत्यत्राऽव्याप्तिनिरासात्प्रश्नः । इदमप्यव्याप्तिपरिहार्थमित्याह—प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति । स्थानिवत्सूत्रभाष्ये अयं प्रयोगः स्थितः । अत्र प्राच्यां दिशीत्यर्थे लुप्तास्तात्यन्ता प्रागिति प्रकृतिः । स च अव्ययत्वात् अस्त्रीति खो भवत्येति भावः ।

(२०८१) जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । छेति लुप्तप्रथमाकम् । जातिशब्दान्तात् प्रातिपदिकाद् बन्धुनि वर्तमानात् स्वार्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । बन्धुशब्दो द्रव्यवाचीति वक्ष्यति । तथा च बन्धुनि वर्तमानादित्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति फलितम् । ब्राह्मणजातीय इति । ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो व्यक्तिविशेष इत्यर्थः । ब्राह्मणजातिः शोभनेति । ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः । बध्यते ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यतेऽस्मिन्निति बन्धु द्रव्यम् । 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः । तदाह—जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्ध्विति । आप्तपर्यायस्तु बन्धुशब्दो नेह गृह्यते, बन्धुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः ।

(२०८२) स्थानान्तात् । सस्थानेनेत्यस्य विवरणं तुल्येनेति । इति शब्दादर्थवदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानान्तं शब्दस्वरूपमर्थवद्भवति, तदा स्थानान्तात् छो वा स्यादित्यर्थः । तुल्यरूपार्थे वर्तमानात् स्थानान्तात् छो वा स्यादिति यावत् । पितृस्थानीय इति । स्थानं पूज्यत्वादिपदम् । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः ।

सस्थानेन किम् ? गोः स्थानम् । (२०८३) अनुगादिनष्ठक् ५ । ४ । १३ ॥ अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः । (२०८४) विसारिणो मत्स्ये ५ । ४ । १६ ॥ अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये इति किम् ? विसारी देवदत्तः । (२०८५) सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ५ । ४ । १७ ॥ अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । सङ्ख्यायाः किम् ? भूरिवारान्भुङ्क्ते । (२०८६) द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५ । ४ । १८ ॥ कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । 'रात्सस्य' (सू० २८०) । चतुः । (२०८७) एकस्य सकृच्च ५ । ४ । १९ ॥

पितृनिष्ठपूज्यत्वादितुल्यपूज्यत्वादिमानित्यर्थः । गोः स्थानमिति । गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वाप्रतीतेर्न छः । 'किमेत्तिङव्यय' इत्युत्तरसूत्र प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च च्छन्दसि' इति तु वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते ।

(२०८३) अनुगादिनष्ठक् । स्वार्थे इति शेषः । 'आमादयः प्राङ्मयटः' ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः । अनुगादीति । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । प्रकृतिप्रदर्शनमिदम् । ठको नित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । आनुगादिक इति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । इह क्रमेण च 'स्त्रियाम्' इति 'अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयं पठितं कृदधिकारे व्याख्यास्यते ।

(२०८४) विसारिणो मत्स्ये । 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्रात् अणित्यनुवर्तते । तदाह—अण् स्यादिति । मत्स्ये विद्यमानात् विसारिन्शब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । वैसारिण इति । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ।

(२०८५) सङ्ख्यायाः । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा चतुर्वारं पाकप्रवृत्तौ त्रिः पचतीति स्यादित्यत आह—अभ्यावृत्तिर्जन्मेति । उपसर्गवशात् 'वृतु—वर्तने' इति धातोरुत्पत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचि चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तसिलादिषु परिगणनात् कृत्वोऽर्थानामव्ययत्वम् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति । पञ्चत्वसङ्ख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । सङ्ख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । भूरिवारान् भुङ्क्ते इति । भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु समभिव्याहृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । बहुकालेषु कार्त्स्न्येन व्याप्ता भोजनक्रियेत्यर्थः । भोजनबहुत्वं त्वर्थाद् गम्यते । तथा च वारशब्दोऽयं न गणनवाची । भूरिशब्दोऽपि न सङ्ख्याशब्देन गृह्यते, 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यत्र बहुग्रहणेन तत्पर्यायस्य असङ्ख्यात्वबोधनात् । अतोऽत्र न कृत्वसुच् ।

(२०८६) द्वित्रिचतुर्भ्यः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव । सुचि चकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । पूर्ववदव्ययत्वम् । त्रिरिति । भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते । रादिति । चतुर्शब्दात्

सकृदित्यादेशः स्यात्, चात्सुच्। सकृद् भुङ्क्ते। 'संयोगान्तस्य' (सू ५४) इति सुचो लोपः, न तु 'हल्ङ्याप्–' (२५२) इति, अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात्। (२०८८) **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ५।४।२०॥** अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते। आसन्नकाले किम्? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते। (२०८९) **तत्प्रकृतवचने मयट् ५।४।२१॥** प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावेऽधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम्।

सुचि चतुर् स् इति स्थिते 'रात्सस्य' इति सकारस्य लोपे चतुरिति रूपमित्यर्थः। अत्र भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते।

(२०८७) **एकस्य सकृच्च।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सकृदित्यादेशः स्यादिति। सकृद् भुङ्क्ते इति।** एकशब्दात् सुच्, प्रकृतेः सकृदित्यादेशश्च। अत्र एकशब्दः क्रियाविशेषणम्। एकत्वविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः। स्वादु पचति इत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयटः। एको भुङ्क्ते इत्यत्र तु नायं विधिः प्रवर्तते, क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादित्यास्तां तावत्। ननु 'संयोगान्तस्य' इति सुचो लोप इत्यनुपपन्नम्, 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्येव हि सुलोपोऽत्र युक्तः, तस्मिन् कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकस्यासिद्धत्वादित्यत आह—**न तु हल्ङ्याबितीति। सिच इवेति।** अभैत्सीदित्यत्र सिचो लोपनिवृत्तये हल्ङ्याबित्यत्र सिग्रहणेन सिचो न ग्रहणं, तत्साहचर्यात् सुग्रहणेनापि सुजयं न गृह्यत इति भावः।

(२०८८) **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले।** अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दात् धाप्रत्ययो वा स्यात्। पक्षे कृत्वसुच्। **बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्त इति।** दिवसे प्रातःसङ्गवाद्यव्यवहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः। 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति दिवसात्षष्ठीति हरदत्तः। शेषत्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः।

(२०८९) **तत्प्रकृतवचने।** तदिति प्रथमान्तनिर्देशः। **प्राचुर्येणेति।** बहुलतया उपस्थितं प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः, उपसर्गबलादिति भावः। **प्रतिपादनमिति।** बोधनमित्यर्थः। **भावे इति।** तथा च प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः। प्राचुर्यविशेषणकवस्तुवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति। अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः। प्रत्ययस्तु तद्द्योतकः। **अधिकरणे वेति।** तथा च प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु यस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाच्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दात् मयडिति फलितम्। अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः। तदधिकरणं प्रत्ययार्थः। तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्, व्याख्यानात्। यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः न तु द्वितीयपक्षे, तथापि 'अथ

अपूपमयः । यवागूमयी । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । (२०९०) समूहवच्च बहुषु ५ । ४ । २२ ॥ सामूहिकाः प्रत्ययाः अतिदिश्यन्ते, चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः—मौदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कुलिकम्—शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे—मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । (२०९१) अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ५ । ४ । २३ ॥ अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । इतिह इति निपातसमुदायः—ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् । (२०९२) देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ५ । ४ । २४ ॥

स्वार्थिकाः' इति मूलं प्रायिकाभिप्रायमिति न दोषः । आद्ये इति । भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः । प्रकृतमन्नमन्नमयमिति । प्रचुरमन्नमित्यर्थः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता । अपूपमय इति । प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः । यवागूमयीति । प्रचुरा यवागूरित्यर्थः । टित्त्वात् ङीबिति भावः । द्वितीये इति । अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः । अन्नमयो यज्ञ इति । 'इष्टिषु दशौदनाः पशौ तं सोमसहस्रम्' इत्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टान्नानीत्यर्थः । अस्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्विशेष्यनिघ्नता । अपूपमयं पर्वेति । 'पर्वणि प्रचुराः अपूपाः कार्या इत्याद्युच्यमानापूपाधिकरणं पर्वेत्यर्थः । अस्वार्थिकत्वाद्विशेष्यनिघ्नता । केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः, प्रकृत्यर्थो न विवक्षित इत्याहुः । तथा सति प्राचुर्यविशिष्टान्नाद्यधिकरणं यज्ञ इत्येव बोधः, न तु उच्यमानत्वस्य बोधः ।

(२०९०) समूहवच्च बहुषु । तत्प्रकृतवचने इत्येव । सामूहिका इति । 'तस्य समूहः' इत्यधिकारविहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दात् स्वार्थे समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । यद्वा बहुत्वविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तूनि यस्मिन्नधिकरणे उच्यते, तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्तेः शब्दात् समूहवत्प्रयया: स्युरित्यर्थः । आद्य उदाहरति—मोदकाः प्रकृताः, मौदकिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति सामूहिकष्ठक् । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः कुटीरवत् । शाष्कुलिकमिति । शष्कुलयः प्रचुरा इत्यर्थः । पूर्ववट्ठक्, प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति । मोदका अस्मिन्यज्ञे उच्यन्त इति विग्रहः ।

(२०९१) अनन्तावसथेतिह । अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषज एभ्यः स्वार्थे ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनन्त एवेति । अन्तो नाशः । तस्याभावः अनन्तः । अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन तद्विकल्पस्योक्तत्वात् । आनन्त्यमिति । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । आवसथो गृहम् । निपातसमुदाय इति । स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे ञ्यः 'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम्' इत्यमरः । भैषज्यमिति । भेषजम् औषधम्, तदेव भैषज्यम् । 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमरः ।

(२०९२) देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । तदर्थं एवेति । तच्छब्देन देवतान्तस्यार्थ उच्यते,

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । (२०९३) पादार्घाभ्यां च ५ । ४ । २५ ॥ पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' (वा ३३२७) । नूत्नम्–नूतनम्–नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा ३३२८) । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम्–प्रत्नम्–प्रतनम्–प्रीणम् । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा ३३३१) । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' (वा ३३३४) । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी । (२०९४) अतिथेर्ञ्यः ५ । ४ । २६ ॥ तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् । (२०९५) देवात्तल् ५ । ४ । २७ ॥ देव एव देवता ।

तस्मै अयं तदर्थः, ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिकात् यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थे वस्तुनि वाच्य इत्यर्थः । 'त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चे'त्युक्तं 'सास्य देवता' इत्यत्र । अतः पितृदेवत्यं रक्षोदेवत्यमित्यादौ नाव्याप्तिः । तदाह—पितृदेवत्यमिति । देवताशब्दस्य देवाः मनुष्याः पितरः असुराः रक्षांसि पिशाचाः इत्यादिश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धजातिविशेषपरत्वे तु अत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । भाष्ये तु 'पितृदेवत्यमि'ति न सिध्यतीत्याक्षिप्य 'दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः' तस्मात्स्वार्थे तलिति समाहितम् । हविः प्रति पित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् । हविस्तु यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमानेन अग्न्याद्युद्देशेन त्यक्तं चेत्तदाग्न्यादिस्वामिकं भवितुमर्हति, अतो देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्यापि पर्यवस्यतीत्यलम् ।

(२०९३) पादार्घाभ्यां च । तादर्थ्ये यदिति शेषः । अर्घ्यमिति । अर्घार्थमुदकमिति विग्रहः । अर्घः पूजा । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । नवस्येति । वार्तिकमिदम् । एते प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः । नवीनमिति । नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृतेर्नूभावे, ओर्गुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति । वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वोक्त इति । त्नप्, तनप्, ख इत्यर्थः । प्रीणमिति । खे रूपम् । भागरूपेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रमिति । अग्नीधः शरणम् आग्नीध्रम् । ततः स्वार्थे अञि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्ययविशिष्टसम्बन्धं साधारणमुच्यते । ततः स्वार्थे अञि साधारणमित्येव । अञ्विधेः प्रयोजनमाह—स्त्रियां ङीबिति ।

(२०९४) अतिथेर्ञ्यः । तादर्थ्ये इत्येवेति । अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ञ्यः स्यादित्यर्थः ।

(२०९५) देवात्तल् । तादर्थ्ये इति निवृत्तम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् । देवतेति । स्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गातिक्रमात् स्त्रीत्वम् ।

(२०९६) अवेः कः ५ । ४ । २८ ॥ अविरेवाविकः । (२०९७) यावादिभ्यः कन् ५ । ४ । २९ ॥ याव एव यावकः । मणिकः । (२०९८) लोहितान्मणौ ५।४।३० ॥ लोहित एव लोहितको मणिः । (२०९९) वर्णे चानित्ये ५ । ४ । ३१ ॥ लोहितकः कोपेन । 'लोहितात्लिङ्गबाधनं वा' (वा ३३२२) । लोहितिका, लोहिनिका कोपेन ।

(२०९६) अवेः कः । अयमपि केवलस्वार्थिकः । 'अवयः शैलमेषार्काः' इत्यमरः ।

(२०९७) यावादिभ्यः कन् । यावक इति । यवानामयं यावः ओदनादिः, स एव यावकः । अलक्तवृक्षो वा यावः, स एव यावकः 'यवोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः ।

(२०९८) लोहितान्मणौ । मणौ वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । माणिक्यमयो मणिरेवेह मणिर्विवक्षितः । यस्तु जपाकुसुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणिस्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धम् ।

(२०९९) वर्णे चानित्ये । अनित्ये वर्णे विद्यमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । अमण्यर्थमिदम् । लोहितकः कोपेनेति । देवदत्तादिरिति शेषः । कोपनिमित्तकं देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव, कोपाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिक्यमणिलौहित्यमपि अनित्यमेव, माणिक्ये नष्टे तन्नाशात्, तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रभृतिनाशपर्यन्तं यो वर्णो वर्तते, स वर्णः नित्य इत्यभिमतमिति न दोषः । स्यादेतत्—लोहिनिका लोहितिका वा कोपेनेति स्त्रियां रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीपं परत्वात् स्वार्थिकतया अन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति नत्वसन्नियोगशिष्टङीपो न प्रसक्तिः, कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु तत्र लोहिनिकेति । अत आह—लोहितात्लिङ्गबाधनं वेति । वार्तिकमिदम् 'लोहितशब्दात्परस्य स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कना बाधो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना ङीपो बाधे लोहिनीशब्दात् कनि 'केऽण' इति ह्रस्वे कन्नन्तात्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना ङीपो बाधे लोहिताशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तादेव तद्धिता भवन्ति, न तु ङ्याब्भ्यां प्रागित्येवमर्थमित्युक्तम् । एवञ्च ङीपः प्राक् कनः प्रसक्तेरेवाभावादिदं वार्तिकं व्यर्थमिति चेत् ? अतएव वार्तिकाल्लिङ्गात्स्वार्थिकतद्धितेषु ङ्याब्ग्रहणं न सम्बध्यते । न च 'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरि'ति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकतया ङ्याबन्तादेव सुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अतएव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदिकादेव प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः ।

(२१००) रक्ते ५ । ४ । ३२ ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । 'लिङ्गबाधनं वा' (३३२२) इत्येव । लोहितिका-लोहिनिका शाटी । (२१०१) कालाच्च ५ । ४ । ३३ ॥ 'वर्णे चानित्ये' (सू २०९९), 'रक्ते' (सू २१००) इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । (२१०२) विनयादिभ्यष्ठक् ५ । ४ । ३४ ॥ विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । 'उपायाद्ध्रस्वत्वं च' (ग सू १४४) । औपयिकः । (२१०३) वाचो व्याहृतार्थायाम् ५ । ४ । ३५ ॥ सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्छब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । (२१०४) तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५ । ४ । ३६ ॥ कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः । (२१०५) ओषधेरजातौ ५ । ४ । ३७ ॥ स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् ? ओषधयः क्षेत्रे रूढाः । (२१०६) प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः । (२१०७) मृद-

---

(२१००) रक्ते । लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ।

(२१०१) कालाच्च । द्वयमनुवर्तत इति । अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे कन्निति फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति—कालकं मुखं वैलक्ष्येणेति । लज्जासूयादिनेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति—कालकः पट इति । नील्यादिनेति शेषः ।

(२१०२) विनयादिभ्यः । उपायाद्ध्रस्वत्वं चेति । गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वार्थे ठक् । प्रकृतेर्दीर्घस्य ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते ।

(२१०३) वाचो व्याहृतार्थायाम् । इदम् अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति योऽर्थ उच्यते स व्याहृतः । व्याहृतः अर्थो यस्या इति विग्रहः । तदाह—सन्दिष्टार्थायामिति ।

(२१०४) तद्युक्तात् । सन्दिष्टार्थया दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात्स्वार्थे अण्णित्यर्थः । कर्मैव कार्मणमिति । अन्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते कर्म तत्कार्मणमुच्यते । तदाह—वाचिकं श्रुत्वेति ।

(२१०५) ओषधेरजातौ । औषधं पिबतीति । शुण्ठीमरिचादिचूर्णमध्वादिद्रव्यसंसृष्टं विवक्षितम् । तस्य न जातिवचनत्वमिति भावः । क्षेत्रे रूढा इति । उत्पन्ना इत्यर्थः । शाल्यादिसस्यात्मका इति फलितम् ।

(२१०६) प्रज्ञादिभ्यश्च । स्वार्थे अण्णिति शेषः । प्राज्ञ इति । प्रजानातीति प्रज्ञः, 'इगुपधज्ञा' इति कः । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण् । प्राज्ञीति । अण्णन्तत्वात् ङीप् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहे तु 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णान्तात् टापि प्राज्ञेति रूपम् ।

स्तिकन् ५।४।३९॥ मृदेव मृत्तिका। (२१०८) सस्नौ प्रशंसायाम् ५।४।४०॥ रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत्–मृत्सा, मृत्स्ना। उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणान्नित्योऽयम्। (२१०९) बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ५।४।४२॥ बहूनि ददाति बहुशः। अल्पानि अल्पशः। 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' (वा ३३३८)। नेह—बहूनि ददात्यनिष्टेषु। अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु। (२११०) सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ५।३।४३॥ द्वौ द्वौ ददाति–द्विशः। माषं माषं–माषशः। प्रस्थशः। परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एव। सङ्ख्यैकवचनात् किम्? घटं घटं ददाति। वीप्सायाम्

(२१०७) मृदस्तिकन्। मृत्शब्दात्स्वार्थे तिकन्नित्यर्थः।

(२१०८) सस्नौ। प्रशस्तायां मृदि वर्तमानात् मृच्छब्दात्स्वार्थे स-स्न-एतौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः। रूपप् इति। 'प्रशंसायां रूपप्' इति विहितस्येत्यर्थः। नित्योऽयमिति। सस्नविधिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'ञ्यादयः प्राग्वुनः' इत्यादिपरिगणितेषु अनयोः प्रत्यययोरन्तर्भावादनित्यत्वमेवानयोरुचितमित्याहुः।

(२१०९) बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्। बह्वल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थे शस्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः। बह्वल्पार्थादिति। वार्तिकमिदम्। मङ्गलामङ्गले गम्ये एवायं शसित्यर्थः। बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति। भयादिनिमित्तेष्वित्यर्थः। अल्पं ददात्याभ्युदयिकेष्विति। अभ्युदयः श्रेयः, तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः। आभ्युदयिकेषु बहुदानम्, अनिष्टेषु अल्पदानं च मङ्गलं, तद्विपरीतदानं तु अमङ्गलमिति भावः। अर्थग्रहणाद् भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति इत्याद्यप्युदाहार्यम्।

(२११०) सङ्ख्यैकवचनाच्च। सङ्ख्या च एकवचनं चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। एकत्वविशिष्टोऽर्थः उच्यतेऽनेनेत्येकवचनः। एकत्वविशिष्टस्यार्थस्य वचन इति विग्रहः। सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् वीप्सायां शस् वेत्यर्थः। सङ्ख्यावाचिन उदाहरति—द्वौ द्वौ ददातीति। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम्। द्विशः इत्यत्र तु न। शसैव वीप्साया उक्तत्वात्। 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणनात् शसादीनां डाच्पर्यन्तानामव्ययत्वम्। एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति—माषं माषं माषश इति। माषं माषमित्यनन्तरं ददातीति शेषः। माषशब्दः परिमाणविशेषवाची। प्रस्थश इति। प्रस्थं प्रस्थं ददातीति विग्रहः। ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटशः इति स्यात्, घटशब्दस्याप्येकत्वविशिष्टार्थवाचकत्वात्। न च एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचकः एकवचनशब्देन विवक्षितः, घटशब्दस्तु नैवम्, घटौ घटाः इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम्, एवं सति माषशः प्रस्थशः इत्यत्रापि शस्भावप्रसङ्गादित्यत आह—परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एवेति।

किम्? द्वौ ददाति। कारकात् इत्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी। (२१११) प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ५।४।४४॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३३३९)। आदौ←आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आकृतिगणोऽयम्। स्वरेण←स्वरतः। वर्णतः। (२११२) अपादाने चाहीयरुहोः ५।४।४५॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्। ग्रामादागच्छति←ग्रामतः। अहीयरुहोः किम्? स्वर्गाद्धीयते। पर्वतादवरोहति। (२११३) अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ५।४।४६॥ अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात्। अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः। चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते। चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः। अव्यथनमचलनम्। वृत्तेन न व्यथते—वृत्ततो न व्यथते। वृत्तेन न चलतीत्यर्थः। क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः, वृत्ततः क्षिप्तः। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्तरि इति किम्?

अयमाशयः—समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः। तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, न तु घटादिजातिशब्दा अपि। माषदातेत्युक्ते हि माषपरिमितस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, न तु माषाणामिति। अतो माषशब्दोऽयं भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः। एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि। घटशब्दस्तु नैवं, घटदातेत्युक्ते घटानां दातेत्यपि प्रतीतेः। एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—घटं घटमिति। एतत्सर्वं जयादित्यमतम्। वामनस्तु उक्तनियमे प्रमाणाभावात् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव, एकवचनग्रहणं तु घटौ घटौ ददातीत्यादौ शसभावार्थमित्याह। 'एकैकशः पितृसंयुक्तानि'- इत्यत्र तु शसैव वीप्साया उक्तत्वात् द्विर्वचनमार्षमिति हरदत्तः। प्रत्याहाराह्निकभाष्ये 'एकैकशः, सहस्रकृत्वः' इति भाष्यप्रयोगात् स्वार्थिकशसा समाधेयमित्यन्ये।

(२१११) प्रतियोगे। विहितेति। 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे 'प्रतिनिधिप्रतिपादने च यस्मात्' इति पञ्चमी विहितेत्यर्थः। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रतीति। कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः। आद्यादिभ्य इति। अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः।

(२११२) अपादाने चाहीयरुहोः। अहीयरुहोरिति छेदः। हीयते इत्यादौ कर्मणि लकारे यगन्तस्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम्। हीयरुहोः सम्बन्धि यन्न भवति तस्मिन्नपादाने इत्यर्थः।

(२११३) अतिग्रहाव्यथन। अतिक्रम्य ग्रह इति। लोकवृत्तमतिक्रम्य तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थः। चारित्रेणेति। चरित्रमेव चारित्रम्, तेन हेतुना इतरविलक्षणत्वेन दृश्यते इत्यर्थः। फलितमाह—अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति। 'व्यथ भयसञ्चलनयोः' इति

देवदत्तेन क्षिप्तः । (२११४) हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७ ।। हीयमानपापयुक्ताद-कर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते—वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः—वृत्ततः पापः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि इति किम् ? देवदत्तेन हीयते । (२११५) षष्ठ्या व्याश्रये ५ । ४ । ४८ ।। षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्ष-समाश्रयणे । देवाः अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य शाखा । (२११६) रोगाच्चापनयने ५ । ४ । ४९ ।। रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । (२११७) कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः ५।४।५० ।। 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' (वा ३३४०) । विका-रात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ।

चलनार्थात् ल्युटि व्यथनशब्दः । तदाह—अव्यथनमचलनमिति । क्षेपे इति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षेपो निन्दा ।

(२११४) हीयमानपापयोगाच्च । हीयमानेति । हीयमानयुक्तात् पापयुक्ताच्चे-त्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—क्षेपस्याविवक्षायामिति । तत्त्वकथने इत्यर्थः ।

(२११५) षष्ठ्या व्याश्रये । नानापक्षसमाश्रयणे इति । सर्वसाधारण्यं विहाय एक-पक्षाश्रय इति यावत् । पक्षः स्वीयत्वेन परिग्रहः । देवा अर्जुनतोऽभवन्निति । अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । आदित्याः कर्णतोऽभवन्निति । सूर्याः कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः ।

(२११६) रोगाच्च । रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा । प्रवाहिकात इति । विसूचिका-प्रतीकारमित्यर्थः ।

(२११७) कृभ्वस्तियोगे । अभूतेति । येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्ता-वित्यर्थः । एवञ्च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्यमानं विकाराभेदेन विवक्ष्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इति लभ्यते । सम्पद्यकर्तरीत्येकं पदम् । सम्पदनं सम्पद्यः । सम्पूर्वकात्पद-धातोरत एव निपातनादेव भावे कृत्संज्ञः यः, दिवादित्वात् श्यन् । सम्पद्यस्य कर्तेति षष्ठीसमासः । सम्पद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य सम्पत्तिरित्याकाङ्क्षायाम्, 'अभूततद्भावे' इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण सम्पत्तिरिति लभ्यते । तत्र विकारवाच-कादेव प्रत्ययः, न तु प्रकृतिवाचकात् व्याख्यानात् । तथा च फलितमाह—विकारात्मता-मित्यादिना । वर्तमानादिति । विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ गौण्या वृत्त्या विद्यमानत्वं बोध्यम् । करोत्यादिभिरिति । 'डुकृञ् करणे, भू सत्तायाम्, अस् भुवि' इति धातुभिर्योगे सतीत्यर्थः । च्विप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः ।

(२११८) अस्य च्वौ ७ । ४ । ३२ ॥ अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वा-दव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति—कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गी-स्यात् । 'अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्' (वा ५०५२) । दोषाभूतम् अहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । **(२११९) क्यच्व्योश्च ६ । ४ । १५२ ॥** हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्क्ये च्वौ च परतः ।

(२११८) अस्य च्वौ । ईत्स्यादिति । 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । वेर्लोप इति । वेरपृक्तस्य इत्यनेनेति शेषः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वमिति । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातनात् स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणितेष्वन्तर्भावादव्ययत्वमिति केचित् । कृभ्योगे उदाहरति—कृष्ण इति । वस्तुतः अकृष्णः सन् वेषादिना कृष्णभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । तं करोतीति । अकृष्णं कृष्णरूपेण सम्पद्यमानं करोतीत्यर्थः । कृष्णीकरोतीति । अत्र वस्तुतः अकृष्णो नटः प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभावं विकारं प्राप्नुवन् सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भवतीति तत्राभेदारोपमवलम्ब्य वर्तमानः विकारभूतकृष्णवाचकः शब्दः । तस्मात् च्विप्र-त्ययः । चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्वम्, 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम् । ब्रह्मीभवतीति । अब्रह्म ब्रह्म सम्पद्यमानं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मन्शब्दात् च्विः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ईत्व-मिति भावः । अत्यन्तस्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः न तु सुबन्तादिति नियमः । अतो न च्वेः प्रातिपदिकादुत्पत्तिः । किन्तु सुबन्तादेवेति बोध्यम् । अतएव अगौर्गौः सम्पद्यत गोऽभवदित्यत्र च्व्यन्तस्य गोशब्दस्य 'एङः पदान्तात्' इति पररूपमुदाहृतं भाष्ये सङ्गच्छत इत्यलम् । गङ्गीस्यादिति । अगङ्गा गङ्गात्वेन सम्पद्यमाना स्यादित्यर्थः । 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम् । दोषाभूतम् अहरिति । दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रावित्यर्थे वर्तते । इह तु रात्रिरित्यर्थे वर्तते । अदोषाभूतमहः बहुलमेघावरणान्धकारात् दोषाभूतमित्यर्थः । दिवाभूता रात्रिरिति । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थे । इह तु अहरित्यर्थे वर्तते । चन्द्रिकातिशयवशात् अहर्भूतेत्यर्थः । ननु 'अव्ययस्य च्वावीत्वं न' इति वार्तिकम् 'अस्य च्वौ' इति सूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह—एतच्चेति ।

गार्गीभवतीति वक्ष्यन्नाह—(२११९) क्यच्व्योश्च । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यस्मात् हल इति, 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य इति, 'आपत्यस्य च' इत्यस्मात् आपत्यस्येति चानुवर्तते, तदाह—हलः परस्येति । गार्गीभवतीति । अगार्ग्यो गार्ग्यः सम्पद्यमानो भवतीत्यर्थः । यन्तात् च्वौ यकारस्य लोपः । वेर्लोपः । यकारस्य तु 'आपत्यस्य च' इति लोपो न सम्भवति, ईकारेण व्यवधानात्, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यपि न सम्भवति तस्य ईति अर्थवत्येव विधानात् । अतो वचनमिति भावः ।

गार्गीभवति। (२१२०) च्वौ च ७।४।२६॥ च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुचीभवति। पटूस्यात्। 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्, तन्निर्मूलम्। 'स्वस्तिस्यात्' इति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम्। 'स्वस्तीस्यात्' इत्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु। यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानाच्च्विरेव नोत्पद्यत इत्यस्तु। 'रीङृतः' (सू० १२३४)। मात्रीकरोति। (२१२१) अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ५।४।५१॥ एषां लोपः स्यात् च्विश्च। अरूकरोति। उन्मनीस्यात्। उच्चक्षूकरोति। उच्चेतीकरोति। विरहीकरोति। विरजीकरोति। (२१२२) विभाषा साति कार्त्स्न्ये ५।४।५२॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये। (२१२३) सात्पदाद्योः ८।३।१११॥ सस्य षत्वं न स्यात्।

अथ शुचीभवतीति वक्ष्यन्नाह—(२१२०) च्वौ च। दीर्घः स्यादिति। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अव्ययस्येति। अव्ययस्य 'च्वौ च' इति दीर्घो नेत्यर्थः। तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न दीर्घ इति भावः। तन्निर्मूलमिति। भाष्यादावदृष्टत्वादिति भावः। तर्हि स्वस्ति स्यादिति न स्यात्। दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह—स्वस्ति स्यादिति त्विति। ननु महाविभाषया दीर्घाभावे स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्तीस्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते—स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति। इष्टापत्तिरित्याह—अस्त्विति। दीर्घतदभावाभ्यां रूपद्वयमिति शेषः। प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादर्तव्यमिति भावः। ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घपाठादर इत्यत आह—यदि नेष्यते इत्यादि। मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विशेषमाह—रीङृत इति।

(२१२१) अरुर्मनश्चक्षुः। एषामिति। अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्येतेषामित्यर्थः। पूर्वेणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्सन्नियोगेन अन्त्यलोपे इह विधीयते। अरूकरोतीति। अनरुः अरुः सम्पद्यते तत् करोतीत्यर्थः। प्रकृतेरन्त्यलोपे उकारस्य 'च्वौ च' इति दीर्घः। उन्मनीकरोतीति। अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः ईत्वं च। उच्चक्षूकरोतीति। अनुच्चक्षुः उच्चक्षुः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः दीर्घश्च। उच्चेतीकरोतीति। अनुच्चेताः उच्चेताः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च। विरहीकरोतीति। रहो विजनप्रदेशः, विशिष्टं रहो विरहः, अविरहो विरहः सम्पद्यते, तत् करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपे ईत्वं च। विरजीकरोतीति। अविरजाः विरजाः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः। अन्त्यलोपे अस्य च्वौ ईत्वं च।

(२१२२) विभाषा साति। सातीति लुप्तप्रथमाकम्। च्विविषये इति। अभूततद्भावे सम्पद्यकर्तरि कृभ्वस्तियोगे इत्यर्थः।

(२१२३) सात्पदाद्योः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सस्य षत्वं न स्यादिति। सातेरवयवस्य पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः। 'न रपरसृपि' इत्यतो नेति, 'अप-

दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् ? एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । (२१२४) अभिविधौ सम्पदा च ५।४।५३ ॥ सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते, अग्निसाद्भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते, जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः । (२१२५) तदधीनवचने ५ । ४ । ५४ ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति, राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । (२१२६) देये त्रा च ५ । ४ । ५५ ॥ तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति←विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् । (२१२७) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ५।४।५६ ॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो

दान्तस्य' इत्यतो मूर्धन्य इति चानुवर्तत इति भावः । पदादेरुदाहरति—दधि सिञ्चतीति । षिचि धातोः 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सः । तस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । कृत्स्नमिति । सर्वावयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसादित्यत्र प्रत्ययावयवसकारत्वात् षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । अग्नीभवतीति । च्विप्रत्यये 'च्वौ च' इति दीर्घः । महाविभाषयेति । 'समर्थानाम्' इत्यतः वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः । महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणं तु अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकच्वेः समावेशार्थम् ।

(२१२४) अभिविधौ सम्पदा च । चकारः कृभ्वस्तिसमुच्चयार्थः । तदाह—सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्चेति । अभिविधावित्यस्य विवरणम्—व्याप्ताविति । पक्षे इति । सातिप्रत्ययाभावपक्षे कृभ्वस्तियोगे पूर्वेण च्विः, सम्पदा योगे तु सातेरभावे वाक्यमेव न तु च्विः, कृभ्वस्तियोग एव तद्विधानादित्यर्थः । सम्पदा योगे उदाहरति—अग्निसात्सम्पद्यत इति । कृभ्वस्तियोगे उदाहरति—अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति । अग्निसात्करोति, अग्निसात्स्यादित्यप्युदाहार्यम् । कार्त्स्न्याभिविध्योर्विशेषमाह—एकस्या व्यक्तेरित्यादिना ।

(२१२५) तदधीनवचने । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सातिः स्यादित्यादिना । 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तमिति भावः ।

(२१२६) देये त्रा च । तदधीनवचन इत्येवानुवर्तते । कृभ्वादियोगे इति । कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे इत्यर्थः ।

(२१२७) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । एभ्य इति । देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । 'साती'ति 'कृभ्व-

मनः। (२१२८) अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ५।४।५७॥ द्व्यच् अवरं न्यूनम्, न तु ततो न्यूनम्, 'अनेकाच्' इति यावत्। तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच्स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे। 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' (वा ४६९७)। 'नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' (वा ३६३८)। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात्। इति तकारपकारयोः पकारः। पटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात् किम्? ईषत्करोति। द्व्यजवरार्धात् किम्? श्रत्करोति। अवर-इति किम्? खरटखरटा करोति।

स्तियोगे' इत्यपि निवृत्तम्। देवत्रा वन्दे रमे वेति। देवान् वन्दे, दवेषु रमे वेत्यर्थः। मनुष्यत्रा। पुरुषत्रा। पुरुशब्दो बहुलपर्यायः। पुरुत्रा। मर्त्यत्रा। अन्यत्रापीति। देवादिभ्योऽन्यत्रापीत्यर्थः। बहुत्रा जीवतो मन इति। जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु विषयेषु गच्छति। बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः।

(२१२८) अव्यक्तानुकरणात्। यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषाः न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तो ध्वनिः, तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम्। द्व्यजवरार्धशब्दं व्याचष्टे—द्व्यजिति। द्वावचौ यस्येति विग्रहः। अवरशब्दं व्याचष्टे—न्यूनमिति। द्व्यजेव अवरं न्यूनसङ्ख्याकमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः। न तु ततो न्यूनमिति। एकाच्कमित्यर्थः। फलितमाह—अनेकाजिति यावदिति। तादृशमर्धमिति। अनेकाच्कम् अर्धं भागः यस्य तत् द्व्यजवरार्धम्। तस्मादित्यर्थः। कृभ्वस्तिभिः इति। मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः। तथा च अनेकाच्कभागयुक्तादव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम्। अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणात् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य द्विर्वचनमाह—डाचि विवक्षिते द्वे बहुलमिति। यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे 'डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम्। तत्र डाचि परत इति नार्थः, तथा सति डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विर्वचनं, सति च द्विर्वचने अर्धस्यानेकाच्त्वात् डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः, अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम्। एवञ्च डाचि विवक्षिते पटच्छब्दस्य द्विर्वचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्काधंभागयुक्तत्वात् डाच् सूपपादः। पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—नित्यमाम्रेडिते डाचीति। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। डाच्परमिति। डाच् परं यस्मादिति विग्रहः। पकार इति। तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते डित्त्वाट्टिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः। अवरेति किमिति। द्व्यजर्धादित्येवास्त्वित्यर्थः। खरटखरटा करोतीति। खरटत् इत्यव्यक्तानुकरणात् डाचि द्विर्वचने पररूपे टिलोपे रूपम्। द्व्यजर्धादित्युक्ते तु अर्धभागस्य खरटत् इत्यस्य बह्वच्कत्वाड्डाच् न स्यादित्यर्थः। अनेकाच इत्येवेति। द्व्यजवरार्धादित्यपनीय 'अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ

त्रपटत्रपटाकरोति । 'अनेकाचः' इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् ? पटिति करोति । (२१२९) कृञो द्वितीयतृतीय-शम्बबीजात् कृषौ ५ । ४ । ५८ ॥ द्वितीयादिभ्यो डाच्स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति—द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति–शंबाकरोति । बीजेन सह कर्षति–बीजाकरोति । (२१३०) सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ५ । ४ । ५९ ॥ कृञो योगे कृषौ डाच्स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । (२१३१) समयाच्च यापनायाम् ५ । ४ । ६० ॥ कृषौ इति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच्स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । (२१३२) सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ५ । ४ । ६१ ॥ सपत्त्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्त्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्त्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् ? सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा करोति भूतलम् ।

डाच्' इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थः । एवं हीति । 'अनेकाचोऽनितौ' इति पाठे सति पटच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव अनेकाच्कत्वात् डाच् सम्भवतीति 'डाचि परतो द्वित्वम्' इति वक्तुं शक्यमिति भावः[१] । पटितीति । 'अव्यक्तानुकरणस्य' इति पररूपम् ।

(२१२९) कृञो द्वितीय । द्वितीयादिभ्य इति । द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज इत्येतेभ्य इत्यर्थः । कृञ एव योगे इति । कृञ्ग्रहणात् कृभ्वस्तिर्नानुवर्तत इति भावः । 'मद्रात्परिवापणे' इति यावत्कृञ इत्यनुवर्तते । बहुलोक्तेरिति । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति बहुलग्रहणात् अव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम्, न तु तदन्यस्येत्यर्थः । शम्बशब्दः प्रतिलोमे इति । वर्तते इति शेषः । बीजेन सह कर्षतीति । आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलत्थादिबीजानां वापे कृते पुनः बीजैः सह कर्षणं प्रसिद्धम् । 'कर्षात्वत' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कृषधातुः शब्विकरणोऽस्ति । तेन शब्विकरणत्वात् कृषतीत्येव युक्तमिति न शङ्क्यम् ।

(२१३०) सङ्ख्यायाश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—कृञो योगे इति ।

(२१३१) समयाच्च । कृषाविति निवृत्तम् । समयशब्दात् यापनायां गम्यमानायां डाजित्यर्थः । समयाकरोति । करोतिरिह यापनायामित्याह—यापयतीति । अतिक्रान्तं करोतीत्यर्थः । अद्येदं कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नं कञ्चिदापाद्य कालक्षेपं करोतीति यावत् ।

(२१३२) सपत्त्र । सपत्त्रशब्दात् निष्पत्त्रशब्दाच्च अतिव्यथने डाजित्यर्थः । 'व्यध ताडने' चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्यधनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्त्रं,

---

१. "तस्मिन्निति परिभाषायां जागरूकायां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणमयुक्तम्" ।

(२१३३) निष्कुलान्निष्कोषणे ५ । ४ । ६२ ।। निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । (२१३४) सुखप्रियादानुलोम्ये ५ । ४ । ५३ ।। सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । (२१३५) दुःखात्प्रातिलोम्ये ५ । ४ । ६४ ।। दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । (२१३६) शूलात्पाके ५।४।६५ ।। शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । (२१३७) सत्यादशपथे ५ । ४ । ६६ ।। सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । (२१३८) मद्रात्परिवापणे ५।४।६७ ।। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । 'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३३४३) । भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ? मद्रं करोति । भद्रं करोति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् । इति तद्धिताः ।।

शराणां पुङ्खगतो बर्हः । भूतलमिति । पुङ्खपर्यन्तं पुङ्खवर्जं वा शरप्रवेशनेन सपत्रं निष्पत्रं वा भूतलं करोतीत्यर्थः ।

(२१३३) निष्कुलान्निष्कोषणे । डाजिति शेषः । निष्कोषणम् अन्तर्गतावयवानां बहिःकरणम् । निष्कुलाकरोति दाडिममिति । निर्गतं कुलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते तदाह—निर्गतमित्यादि ।

(२१३४) सुखप्रियादानुलोम्ये । सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादित्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुमिति । चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसम्पन्नं प्रियसम्पन्नं च करोतीत्यर्थः । तदाह—अनुकूलेति ।

(२१३५) दुःखात् । डाजिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

(२१३६) शूलात्पाके । डाजिति शेषः । शूलाकरोतीति । अत्र करोतिः पाके वर्तते । तदाह—शूलेन पचतीत्यर्थं इति ।

(२१३७) सत्यादशपथे । डाजिति शेषः । सत्याकरोति भाण्डमिति । रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थः । सत्यशब्दोऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः । क्रेतव्यमितीति । एतावतैव मूल्येन इदं क्रयणार्हं नातोऽधिकमूल्येनेत्येवं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । सत्यङ्करोति विप्र इति । शपथं करोतीत्यर्थः ।

(२१३८) मद्रात्परिवापणे । डाजिति शेषः । मद्रशब्दो मङ्गलार्थं इति । मङ्गल-

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्

(२१३९) सर्वस्य द्वे ८।१।१॥ इत्यधिकृत्य। (२१४०) नित्यवीप्सयो: ८।१।४॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति-पचति। भुक्त्वा-भुक्त्वा। वीप्सायाम्-वृक्षं-वृक्षं

पर्याय इत्यर्थ:। परिवापणं मुण्डनमिति। केशान्वपते इत्यादौ तथादर्शनादिति भाव:। माङ्गल्यमुण्डनेनेति। चौलेनेत्यर्थ:। भद्रं करोति। भद्रं करोतीति। क्षेमं करोतीत्यर्थ:। अत्र परिवापणस्याप्रतीते: न डाजिति भाव:।

इति बालमनोरमायां तद्धितप्रकरणं समाप्तम्।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्। (२१३९) सर्वस्य द्वे। इत्यधिकृत्येति। द्विर्वचनविषयोऽनुक्रंस्यन्त इति शेष:।

(२१४०) नित्यवीप्सयो:। नित्यशब्देन नित्यत्वं विवक्षितम्। तच्च आभीक्ष्ण्यमिति भाष्यम्। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, व्याप्तिप्रतिपादनेच्छा, सा च प्रयोक्तृधर्म:। व्याप्तिरेव तु शब्दबोधविषय इति भाष्यस्वरस:। तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सुवचम्। व्याप्तेश्च कार्त्स्न्येन सम्बन्ध:, उपसर्गबलात्। पदस्येत्यधिकरिष्यमाणमिहापकृष्यते। सर्वस्येति स्थानषष्ठी। द्वे इति त्वादेशसमर्पकम्। तस्य च शब्दरूपे इति विशेष्यमर्थाल्लभ्यते, शब्दानुशासनप्रस्तावात्। ते च शब्दरूपे स्वरूपत: अर्थतश्चान्तरतमे पदे इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया लभ्यते। ततश्च पौन:पुन्ये कार्त्स्न्येन गम्ये कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पदस्यार्थतश्च शब्दतश्चान्तरतमे द्वे पदे भवत इति फलितम्। तदभिप्रेत्याह—आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये इति। द्योत्यं च द्योत्या च द्योत्यम्। तस्मिन्नित्यर्थ:। 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेष:। एकत्वं च नित्यवीप्से च प्रकृतिगम्ये। द्विर्वचनं तु द्योतकम्। सत्यपि प्रकृतेर्द्वित्वे द्विरुक्तयो: प्रकृत्यनतिरेकादिति बोध्यम्। द्विर्वचनं स्यादिति। द्वे पदे आदेशौ स्त इत्यर्थ:। तत्रावयवयो: पदत्वं स्वत: सिद्धम्। समुदायस्य तु पदद्वयात्मकस्य स्थानिवत्त्वात् सुबन्तत्वम्। तेन अपचन्नपचन्नित्यत्र ङमुट्। वृक्षान्वृक्षानित्यत्र 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेध:। अग्रेऽग्रे इत्यत्र 'एङ: पदान्तात्' इति पूर्वरूपं चेत्यादीन्यवयवानां पदकार्याणि सिध्यन्ति। पुन:पुनरिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वेन सुबन्तत्वात् भावे ष्यञि, भवे ठञि च—पौन:पुन्यम्, पौन:पुनिक इति च सिध्यति। द्वे उच्चारणे स्त इत्याश्रयणे तु सर्वं पदं द्विरुच्चारयेदित्यर्थ: फलित: स्यात्, ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विरुच्चा-

सिञ्चति । ग्रामो-ग्रामो रमणीयः । (२१४१) **परेर्वर्जने** ८ । १ । ५ ॥ परि-परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वावचनम्' (वा ४६८३) । परि वङ्गेभ्यः । (२१४२) **उपर्यध्यधसः सामीप्ये** ८ । १ । ७ ॥ उपर्युपरि ग्रामम्← ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधिसुखम्←सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम्←लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः । (२१४३) **वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु** ८।१।८ ॥ असूयायाम्—सुन्दर-सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ—देव-देव वन्द्योऽसि । कोपे-दुर्विनीत-दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि ।

र्यमाणस्य पुनःपुनरित्यादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहात् तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात्, तस्मादादेशपक्ष एव श्रेयानित्यास्तां तावत् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्विति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रियाया एव । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्स्वपि क्त्वातुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम्, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु अव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्विर्वचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तदेवोदाहरति—पचति पचति भुक्त्वा भुक्त्वेति । वीप्सायामिति । उदाह्रियत इति शेषः । वृक्षं वृक्षमिति । कृत्स्नं वृक्षमित्यर्थः । अथ प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकार्त्स्न्यं गम्यते जगतीतलस्थितकृत्स्नवृक्षसेचनस्य अशक्यत्वात् । सर्वशब्दस्य कार्त्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव 'यथास्वे' इत्यत्र वक्ष्यते । वृक्षं वृक्षमित्यत्र कार्त्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते, न तु बहुत्वम् । अतो न बहुवचनम्, 'एकैकस्य प्राचामि'ति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभावे वृक्षाभ्यामित्यादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु सर्वग्रहणे पदावयवत्वानाक्रान्तस्यैव कृत्स्नावयवोपेतस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलाभान्न दोषः । पदस्येति किम् ? वाक्यस्य मा भूत् ।

(२१४१) **परेर्वर्जने** । वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्त इत्यर्थः । परि परि वङ्गेभ्यो वृष्ट इति । पर्जन्य इति शेषः । 'अपपरी वर्जने' इति परिः कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । परि हरेः संसारः इत्यत्र तु परेरसमासे इति वक्तव्यमिति वार्तिकात् न द्विर्वचनम् ।

(२१४२) **उपर्यध्यधसः** । उपरि, अधि, अधः एतेषां द्वे स्तः सामीप्ये गम्ये इत्यर्थः । सामीप्यं च उपर्युपरि ग्राममित्यत्र अधोऽधो लोकमित्यत्र च देशतः, अध्यधिसुखमित्यत्र तु कालत इति ज्ञेयम् ।

(२१४३) **वाक्यादेः** । द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि कोपाद्भर्त्सनम्, असूयया कुत्सनं, तथापि विनापि कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ सम्भवात्पृथक् ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । सुन्दरेति । सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम् । देवेति । तव वन्दनं सम्मतमित्यर्थः ।

कुत्सने—धानुष्क-धानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने—चोर-चोर घातयिष्यामि त्वाम्। (२१४४) एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९॥ द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकया आहुत्या। इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। 'न बहुव्रीहौ' (सू २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम्। तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत्। सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकम्, न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति। एकैकस्मै

दुर्विनीतेति। क्रोधाविष्टस्य वाक्यम्। ज्ञास्यसीति। दुर्विनयस्य फलमिति शेषः। धानुष्केति। युद्धासमर्थं प्रति निन्देयम्। चोरेति। चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम्।

(२१४४) एकं बहुव्रीहिवत्। द्विरुक्त इति। द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः। एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, 'वीप्सामात्रविषयमिदम्' इति भाष्याच्च। तेनेति। बहुव्रीहित्वेन सुब्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः। तत्र सुब्लोपमुदाहरति—एकैकमिति। इहेति। एकैकमित्यत्र एकमित्यस्य द्विर्वचने सति एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायाद् सुबित्यन्वयः। ननु 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात् सुबित्यत आह—बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति। एतच्च सुपोर्लुकीत्यत्र समुदायात्सुबित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति। अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति—एकैकया आहुत्येति। एकयेत्यस्य द्विर्वचने सति एकया एकयेति स्थिते, बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्सुपोर्लुकि, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे कृते, समुदायात्पुनस्तृतीयोत्पत्तौ एकैकयेति रूपम्। बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सुपोर्लुक् पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं च न स्यात्, उत्तरपदपरकत्वाभावात् समासचरमावयवस्यैव उत्तरपदत्वादिति भावः। एकैकामित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं बहुव्रीहिवत्त्वे सत्यपि न प्रवृत्तिमर्हति, पूर्वस्यैवेदं 'भस्त्रैषाद्वा' इति लिङ्गादित्युक्तत्वादिति बोध्यम्। ननु सुपोर्लुकि पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुंवत्त्वे सत्यसति वा वृद्धौ एकैकयेति सिध्यत्येवेत्यत आह—इह पूर्वभागे इति। अवग्रहे इति। समस्तपदस्य द्विधा करणे पूर्वखण्डः अवग्रहः। 'तस्य पूर्वोऽवग्रहः' इति प्रातिशाख्यम्। एकैकयेत्येक एकया इतीष्यते—पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वम्। बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु एकैकयेत्येका एकयेति स्यादिति भावः। तैत्तिरीयास्तु एकैकयेत्येका एकया इत्येवावगृह्णन्ति। एकं समासवदित्येव सिद्धे बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरार्थम्। ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह—न बहुव्रीहावित्यत्रेति। 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्य-

देहि। (२१४५) आबाधे च ८।१।१०॥ पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः। (२१४६) कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।११॥ इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम्। 'प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि' (वा ४६८१)। (२१४७) प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२॥ सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्, 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' (सू २१४६) इत्यधिकारात्। तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः, 'समासस्य' (सू ३७३४) इत्यन्तोदात्तत्वं च। पटुपट्वी। पटुपटुः।

बहुव्रीहिलाभार्थम्। अतः बहुव्रीहिवदित्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो नेत्यर्थः। तदाह—तेनेति। तदेवं प्राचीनोक्तं परिहारमुक्त्वा सिद्धान्तिमतेनाह—वस्तुतस्त्विति। एतदिति। 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रमित्यर्थः। एवं च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसम्मततया बहुव्रीहिवत्त्वातिदेशे सत्यपि सर्वनामत्वं निर्बाधमिति भावः। सूत्रमतेऽपीति। उपसर्जनत्वादेव बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधे सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीह्यर्थके अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासात् प्राक् सर्वनामत्वं निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम्। तस्मादिह बहुव्रीह्यतिदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्याभावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः। एकैकस्मै देहीति। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात् स्मै भाव इति भावः।

(२१४५) आबाधे च। आबाधः पीडा। तदाह—पीडायामिति। गतगत इति। प्रियां विना काल इति शेषः। आबाधं दर्शयितुमाह—विरहादिति। स्त्रीवियोगादित्यर्थः। बहुव्रीहिवद्भावादिति। गत इत्यस्य द्विर्वचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुकि समुदायात् सुबुत्पत्तिरित्यर्थः। गतगतेति। प्रियेति शेषः। इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः। एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विःकथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम्, बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदत्वस्यापि सत्त्वात्। तदाह—इह पुंवद्भाव इति।

(२१४६) कर्मधारयवदुत्तरेषु। कार्यं स्यादिति शेषः। कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह—प्रयोजनमिति। सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम्। अन्तोदात्तत्वानीति। अनुदात्तं चेत्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्बध्यत इति भावः।

(२१४७) प्रकारे गुणवचनस्य। प्रकारशब्दः सादृश्ये वर्तते व्याख्यानादित्यभिप्रेत्याह—सादृश्ये द्योत्य इति। गुणवचनशब्देन 'आ कडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्त इति 'वोतो गुणवचनात्' इत्यादौ प्रपञ्चितमिदम्। तेनेति। कर्मधारयवत्त्वेनेत्यर्थः। पुंवद्भाव इति। 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यनेनेति शेषः। पटुपट्वीति। पट्वीशब्दस्य द्विर्वचने कर्मधारयवत्त्वात् 'पुंवत्कर्मधारय' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे रूपमिति भावः। यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वादिदं सिद्धं तथापि

पटुसदृशः, ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' (वा ४६९२)। मूलेमूले स्थूलः । 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा ५०५६)। सर्प-सर्प । बुध्यस्व-बुध्यस्व । सर्प-सर्प-सर्प । बुध्यस्व-बुध्यस्व-बुध्यस्व । 'क्रियासमभिहारे च' (वा ४६९५)। लुनीहि-लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकत्वं लब्धुं वा ।

कारिकेत्यादिकोपधादिष्वपि पुंवत्त्वार्थं कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः । पटुपटुरिति । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषभावे पुंसि च द्विर्वचने रूपम् । पटुसदृश इति । इत्यर्थं इति शेषः । फलितमाह—ईषत्पटुरिति । इह गुणवचनशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रमं निरस्यति—गुणोपसर्जनेति । शुक्लशुक्लं रूपमिति । शुक्लसदृशमित्यर्थः, ईषच्छुक्लमिति यावत् । एवं शुक्लशुक्लः पट इति बोध्यम् । आनुपूर्व्ये इति । अत्र वार्तिके कर्मधारयवदिति न सम्बध्यते, तदुदाहरणे भाष्ये सुब्लोपादर्शनादित्यभिप्रेत्योदाहरति—मूलेमूले इति । पूर्वपूर्वो मूलभागः उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत् । सम्भ्रमेणेति । वार्तिकमिदम् । सम्भ्रमः भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकधाशब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । अनेकधेत्युक्ते द्वे इति निवर्तते, यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—न्यायसिद्ध इति । यावद्वारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति, तावद्वारमेव प्रयोगः बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अत्रापि कर्मधारयवत्त्वानतिदेशान्न सुब्लुक्, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । क्रियासमभिहारे चेति । वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः । पौनःपुन्यं भृशत्वं च क्रियासमभिहारः । लोडन्तविषयमेवेदम् । 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । 'लूञ् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ' इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः श्नाविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विर्वचनम् । 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यनुप्रयोगः । तस्माल्लडादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति द्विरुक्तस्यार्थः । एककर्तृकं लवनमनुप्रयोगस्यार्थः । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयतीत्यादिमूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः । नित्येति । 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनःपुन्ये द्विर्वचने सिद्धेऽपि भृशार्थे द्विर्वचनार्थमिदं वार्तिकमित्यर्थः । नन्वस्य भृशार्थम् एव द्विर्वचनफलकत्वे 'भृशे च' इत्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह—पौनःपुन्येऽपीति । लुनीहि लुनीहीत्यत्र पौनःपुन्ये लोटो द्विर्वचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत् । अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतित-

'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' (वा ४७००)। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' (वा ४७००)। अन्योन्यं विप्रा नमन्ति, अन्योन्यौ, अन्योन्यान् । अन्योन्येन—कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । 'अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः' इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम्, इतरेतरेणेत्यादि । 'स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः' (वा ४७०१)। अन्योन्याम्—अन्योन्यम्, परस्प-

त्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विर्वचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं च 'धातोरेकाचः' इति पौनःपुन्ये यङन्ते पापच्यते इत्यादौ न द्विर्वचनमित्यन्यत्र विस्तरः । कर्मव्यतिहारे इति । क्रियाविनिमयः कर्मव्यतिहारः, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः । ते च द्विरुक्ते पदे बहुलं समासवदित्यर्थः, अत्र 'बहुलम्' इति समासवदित्यत्रैवान्वेति द्विर्वचनं तु नित्यमेव । अन्यपरयोरिति । अन्यशब्दपरशब्दयोरेव बहुलं समासवत्त्वम्, इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः । अत एव अन्यशब्दस्य समासवत्त्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये दृश्यते । तथा च 'परस्परोपपदाच्च' इति वार्तिकप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो गम्यत इति भावः । एवञ्च क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्यं द्विर्वचनम् । द्विरुक्तयोस्तु समासवत्त्वं बहुलम् इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम् । एतत्त्रयव्यतिरिक्तसर्वनामशब्दस्य तु नेदं द्वित्वम्, बहुलग्रहणादिति स्थितिः । असमासवद्भावे इति । इदमन्यपरशब्दयोरेव, इतरशब्दस्य समासवत्त्वस्यैवोक्तत्वात् । सुपः सुरिति । सुबिति प्रत्याहारः । सप्तानामपि विभक्तीनां पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित् । तदेतद्भाष्यविरुद्धम्, भाष्ये द्वितीयादिविभक्त्युदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीरुदाहरति—अन्योन्यं विप्रा नमन्तीत्यादि । इह अन्यम् अन्यौ इत्यादीनां द्वित्वे पूर्ववत्सुपः सुः । प्रथमैकवचनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतत् न कविसम्मतमित्याह—अन्योन्येषामित्यादि माघ इत्यन्तम् । परस्परमित्यत्र विसर्गस्य सत्वापवादमुपध्मानीयमाशङ्क्य आह—कस्कादित्वादित्यादि । इतरेतरमिति । इतरः इतरावित्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । स्त्रीनपुंसकयोर्विद्यमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुलं वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्यामित्यादि । अन्योन्याम् अन्योन्यं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दलद्वये टाबभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ समासवत्त्वाभावात्सुपोऽलुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे रुत्वे 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वे आद्गुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरनेन आम्भावे अन्योन्यामिति रूपम् । आम्

राम्–परस्परम्, इतरेतराम्–इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्–आमादेशो द्वितीयाया एव, भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः।

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः।
समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम्॥

भावविरहे तु पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुंल्लिङ्गवदेव अन्योन्यमिति रूपम्। इयं ब्राह्मणी अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति, अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः। इदं कुलं कर्तृ अन्यत्कुलं भोजयति, अन्यत्कुलं कर्तृ इदं कुलमित्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः। अत्रान्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थाया। विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम्भावे अन्योन्यामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु 'क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् अदड्डादेशाभावे अन्योन्यमिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम्। एवं स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थविभक्त्योः क्रमेण सुभावे अम्भावे च परस्परामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम्। नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम्। आमभावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम्। इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात् पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु इतरेतरमिति रूपम्। नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाददड्डादेशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेः लुकि उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम्। अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह—अत्र केचिदिति। तेनेति। द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः। पुंवदेवेति। आम्भावविरहे सति बहुलग्रहणात् पुंवत्त्वे टाबभावे प्रथमातृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम्। नपुंसकत्वे प्रथमातृतीयादिविभक्तिषु आम्भावविरहात् प्रथमैकवचनस्य इदं पुंवदेव रूपमित्यर्थः। सिद्धान्तमाह—अन्ये त्विति। दिङ्मात्रत्वादिति। दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः। उपलक्षणत्वादिति यावत्। अथात्र बहुलग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनकथनपरप्राचीनश्लोकमाह—दलद्वय इति। स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः पुंवत्त्वाट्टान्निवृत्तिरित्यर्थः। यद्यपि इतरेतरमित्यत्र समासवत्त्वात् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टाबभावः सिद्धः, तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थं बाहुलकाश्रयणमितिभावः। क्लीब इति। अन्योन्यमित्यादौ अदड्डादेशविरह इत्यर्थः। समासे सोरिति। कृतद्वित्वस्य अन्येन

तथाहि—अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः। न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' (वा) इति पुंवद्भावः, अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः, 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरम् इत्यत्र च 'अद्ड्डतरादिभ्यः—' (सू ३१५) इत्यद्ड् प्राप्तः। 'अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' 'अन्योन्याश्रयः' 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अपरस्परैः' इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः। सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम्। प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्, 'स्त्रियाम्' (सू ४५३) इति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति। (२१४८) अकृच्छ्रे प्रियसुख-

---

समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः। तथा हीति। यथेदं स्पष्टं भवति, तथा उदाहृत्य प्रदश्यंत इत्यर्थः। ननु पूर्वदले 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव टाब्निवृत्तेः सिद्धत्वात् तद्विषये बहुलग्रहणं नादर्तव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः। कुत इत्यत आह—अन्यपरयोरिति। 'समासवच्चं बहुलम्' इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्रविषयम्, न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः। ननु मास्तु समासवत्त्वम्, तथापि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं दुर्वारम्। द्विर्वचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—न च द्विर्वचनमेव वृत्तिरिति। 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः' इति परिगणनादिति भावः। द्विर्वचनस्य वृत्यन्तर्भावे बाधकमाह—यां यामिति। द्विर्वचनस्य वृत्यन्तर्भावे 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव' इत्यत्र श्लोके यां यामित्यत्र सा सेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यादित्यर्थः। क्लीबे चाद्ड्विरहः इत्यस्योदाहरति—अन्योन्यमिति। ननु समासे सोरलुक् चेति कथम् अन्यपरशब्दयोः समासवत्त्वाभावादित्याशङ्क्य कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्य सोरलुगिति तदर्थममिप्रेत्य तथैवोदाहरति—अन्योन्यसंसक्तमिति। अन्योऽन्येन संसक्तमिति तृतीयासमासः। अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्वः। अहश्च रात्रिश्च अन्योन्येन संयुक्तमित्यर्थः। अन्योन्याश्रय इति। अन्योऽन्यस्य आश्रय इति षष्ठीसमासः। परस्पराक्षिसादृश्यमिति। अक्ष्णा सादृश्यमक्षिसादृश्यम्। परस्परस्याक्षिसादृश्यमिति विग्रहः। अपरस्परैरिति। न परस्परे अपरस्परे तैरिति विग्रहे एषु कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्थस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्त इत्यर्थः। सुभावविधानं तु अन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः। ननु बहुलग्रहणादेतत् समाधेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—प्रकृतवार्तिकेति। 'स्त्रीनपुंसकयोरि'ति प्रकृतवार्तिके 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यावि'ति 'इतरेतरमिमे कुले' इति चोदाहरणात् 'दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्ड्विरहः स्वमोः' इति विज्ञायते। 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात् समासे सोरलुगिति विज्ञायत इत्यर्थः।

(२१४८) अकृच्छ्रे। कृच्छ्रं कष्टम्। अकृच्छ्रम् अनायासः। तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय-सुख इत्यनयोः द्वे वा स्तः। कर्मधारयवद्भावादिति। 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्य-

योरन्यतरस्याम् ८।१।१३॥ प्रियप्रियेण ददाति, प्रियेण वा। सुखसुखेन ददाति, सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः। (२१४९) यथास्वे यथायथम् ८।१।१४॥ यथास्वम् इति वीप्सायामव्ययीभावः। योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्, तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते। यथायथं ज्ञाता। यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। (२१५०) द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८।१।१५॥ द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम्। इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं मन्त्रयते। रहस्यमित्यर्थः। मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति। माता पुत्रेण मिथुनं

धिकारादिति भावः। 'समासवच्च बहुलम्' इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या तस्य वार्तिकस्थत्वात्, एवं च प्रियेणेत्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समुदायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम्।

(२१४९) यथास्वे यथायथम्। वीप्सायामिति। कात्स्न्र्येन सम्बन्धो वीप्सेत्युक्तम्। स्वशब्दार्थगतकात्स्न्र्ये द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाऽव्ययीभाव इत्यर्थः। कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः नित्यसमासत्वात्। स्वशब्दस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची। इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते न तु ज्ञातिधनवाची व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह—द्वे इति। स्त इति शेषः। निपातनादिति भावः। न च 'नित्यवीप्सयोः' इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम्, द्वित्वविषयस्य शब्दस्य लक्षणया कात्स्न्र्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्सायाः द्विर्वचनविधानात्। अन्यथा 'सर्वो घटः' इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः। क्लीबत्वमिति। यथायथा इति समुदायस्येति शेषः। अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः। एवं च कृतद्वित्वस्य नपुंसकह्रस्वत्वं च फलितम्। यथायथं ज्ञातेति। अत्र ज्ञातेति तृन्नन्तम्। तद्योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। तृजन्तत्वे तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव।

(२१५०) द्वन्द्वं रहस्य। पूर्वपदस्येति। द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयवत्त्वात् सुब्लुकि समुदायात् पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारान्तादेश इत्यर्थः। अत्वमिति। उत्तरपदस्य अकारोऽन्तादेश इत्यर्थः। न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य सिद्धमिति वाच्यम्, सञ्ज्ञात्वात्तदप्राप्तेरित्याहुः। नपुंसकत्वं चेति। चकारः अनुक्तसमुच्चये कृतद्वित्वस्य नपुंसकत्वं द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः। आचतुरं हीति। आङभिविधौ। 'आङ् मर्यादा' इत्यव्ययीभावः। शरत्प्रभृतित्वात् टच्। चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः। पशवः स्वप्रभृति चतुर्थपर्यन्तं द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति इत्यन्वयः। मिथुनशब्देन मैथुनं विवक्षितम्। मिथुनस्य कर्म मैथुनम्। तदिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच्। फलितमर्थमाह—

गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते ।

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ।

मिथुनं गच्छतीति । मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः । मर्यादीकृत्येति । स्वप्रभृति चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः । अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानमभिव्यक्तिरिति भाष्याल्लक्ष्यते । तदाह— साहचर्येणेत्यर्थं इति । अत्र 'द्वन्द्वं न्यच्वी'त्यत्र वीप्सायां द्वित्वम्, अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । अन्यत्रापीति । द्वन्द्वानि सहते इत्यादाविस्यर्थः । शीतमुष्णं च एकं द्वन्द्वम् । सुखं दुःखं चापरम् । क्षुत्तृष्णा चान्यत् । इह स्वार्थे द्वन्द्वः । अम्भावादि पूर्ववत् । 'चार्थे द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् ।

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकाराविबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमितमहाध्वरस्य 'श्रीशाहजी-तुक्कोजी भोंसल' चोलमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण बाल्य एव तद्दयानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां पूर्वार्धं सम्पूर्णम् ।

समासादि-द्विरुक्तान्त-सूत्रसूची

समासादि-द्विरुक्तान्त-वार्तिकसूची

वार्तिकम् — सूत्राङ्कः

समासादि-द्विरुक्तान्त-परिभाषासूची

गणपाठः

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ । ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शंसकला ध्वंसकला भ्रंशकला गुलगुधा सजूस फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मश्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पांपी प्रादुस् श्रत् आविस । इत्यूर्यादयः । सू० ७६२ ।

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ । साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् । इति साक्षात्प्रभृतयः । सू० ७७५ ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ । तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् (प्रोढम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् (अपरदक्षिणम्) संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः (५ । ४ । १२७ ॥ ५ । ४ । १२८) । इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः । सू० ६७१ ।

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० । शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । इति शौण्डादयः । सू० ७१७ ।

पात्रेसमितादयश्च । २ । १ । ४८ । पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोऽयम् । इति पात्रेसमितादयः । सू० ७२५ ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ३६ । व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव । इति व्याघ्रादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि । सू० ७३५ ।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ । १ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधाय पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय (विशिष्ट) पटु पण्डित कुशल चाल निगुण कृपण । इत्येते श्रेण्यादयः ।

२ कृत मित मत भूत उक्त (युक्त) समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित (संसेवित) अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत (दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित) । आकृतिगणोऽयम् । इति कृतादयः । सू० ७३८ ।

शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् **२ । १ । ६० ।** शाकपार्थिव कुतपसौश्रुत अजातौल्वलि । आकृतिगणोऽयम् । कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका । इति शाकपार्थिवादिः । सू० ७३९ ।

कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० । श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण । इति श्रमणादयः । सू० ७५२ ।

मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ । मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडम् एहियवम् एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचुडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना (अहरसेना) आहरवनिता (अहरविनता) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् (नखप्रचम्) निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) (उज्जहिस्तम्बम्) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता (खादतावमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्करा) उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन—अकुतोभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् । इति मयूरव्यंसकादयः । सू० ७५४ ।

याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक (परिषेचक) स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक । इति याजकादयः । सू० ७०३ ।

राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोतम् [अर्पितोप्तम्] उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायनि [आरग्वायनबन्धकी] चित्ररथबाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् [गोजवाजम्] गोपालिधानपूलासम् (गोपालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरण्डम्) स्थूलासम् (स्थूलापूलासम्) उशीरबीजम् (जिज्ञास्थि) सिञ्जास्थम् (सिञ्जाश्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिजु (शिरोबीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । इति राजदन्तादिः । सू० ९०२ ।

वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत (मद्यपीत) ऊढभार्य गतार्थ । आकृतिगणोऽयम् । तेन—गडुकण्ठ अस्युद्यत (अस्मुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि । इत्याहिताग्न्यादयः । सू० ९०० ।

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु (जठर) बधिर मठर कब्ज बर्बर । इति कडारादयः । सू० ७५१ ।

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् (अजैडकम्) कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटी-

पटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोलपम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्। इति गवाश्वप्रभृतीनि। सू० ९१५।

न दधिपय आदीनि। २। ४। १४॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी (श्रद्धातपसी मेधातपसी) अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे। इति दधिपयआदीनि। सू० ९१८।

अर्धर्चाः पुंसि च। २। ४। ३१॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ (शुष्क) शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीधु कवच रेणु (ऋण) कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड (खल) मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक (कर्पट) शिखर कल्क (वल्कल) नटमस्तक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट (कुमुद) अर्बुद अङ्कुश तिमिर अश्राय भूषण इकस (इष्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास (विशाल) चषाल (चखाल) खण्ड दर विटप (रण बल मक) मृणाल हस्त आर्द्र हल (सूत्र) ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल (छल) पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल (कुक्कुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य (बाल) छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन (स्तन स्वर) संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र (यौवन कलह) मालक (पालक) मूषिक (मण्डल वल्कल) कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्न नीड शकल तण्डुल। इत्यर्धर्चादिः। सू० ८१६।

पैलादिभ्यश्च। २। ४। ५९॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यंकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेधि औदव्यज्रि (औदमज्जि) औदभृङ्गि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) आकृतिगणोऽयम्। इति पैलादिः। सू० १०८४।

न तौल्वलिभ्यः। २। ४। ६१। तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्री प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति। इति तौल्वल्यादिः। सू० १०८६।

यस्कादिभ्यो गोत्रे। २। ४। ६३। यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण (अयःस्थूण) तृणकर्ण सदा-

मत्त कम्दलहार बहिर्योग पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसस्थ (वकसक्थ) विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथक (मन्थक) पुष्करट् (पुष्करसद्) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुमाह) क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमान शीर्षनाथ खरप पदक वर्पुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित । ऐते यस्कादयः । सू० ११४६ ।

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ । तिककितवाः वङ्खभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्राष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ एते तिककितवादयः । सू० ११५० ।

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ । उपक लमक भ्रष्टक (भ्राष्टक) कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट (सुपिष्ठ) मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल कठेरणि कुर्षीतक कशकृत्स्न (काशकृत्स्न) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम जपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूल वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ । एते उपकादयः । सू० ११५१ ।

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० । क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति (चौपयत चैटयत) (वैट्यत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि (शालमलि) शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य । इति क्रौड्यादिः । सू० १२०० ।

अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ । अश्वपति (ज्ञानपति) शतपति धनपति गणपति (स्थानपति यज्ञपति) राष्ट्रपति कुलपति गृहपति (पशुपति) धान्यपति धन्वपति । (बन्धुपति धर्मपति) सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । इत्यश्वपत्यादिः । सू० १०७४ ।

उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ । उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । वष्कयासे । पृथिवी (धेनु) पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णह् ककुभ् सुवर्ण देव । ग्रीष्मादच्छन्दसि । इत्युत्सादिः । सू० १४०७८ ।

बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ । बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका (धुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन् सुशर्मन्) कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न रक्तम् । (उदङ्क) उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्यकिः आङ्गिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि । इति बाह्वादयः । सू० १०९६ ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । ४ । १ । ९८ । कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा विपाश् स्कन्द स्कम्भ । इति कुञ्जादिः । सू० १०९९ ।

नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ । नड चर (वर) वक मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमक शलङ्कु कलङ्कं च । सप्तल बाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) कातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) । कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु

क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् (पिण्ड) पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । इति नडादिः । सू० ११०१ ।

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ । बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किंदर्भ) विश्वानर (ऋष्टषेण) ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु (भोगक) भाजन (शमिक) अश्वावतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किन्दास वह्यस्क अर्कजूष (अर्कलूष) बध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अलस) मठर (मृडाकु) सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ । परस्त्री परशुं च । इति बिदादिः । सू० ११०६ ।

गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ । गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक धूम एक अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्ख लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायीसूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) (तनु) तरुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) (भिष्णज) भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सिन देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि (सुलोहिन्) सुलाभिन् उक्थ कुटीगु । इति गर्गादिः । सू० ११०७ ।

अश्वादिभ्यः फञ् । ७ । १ । ११० । अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) (खञ्जार वस्त) पिजूल भडिर भण्डिल भडित भण्डित (प्रकृत रामोद) क्षान्त (काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ) पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्ह कित विशम्प विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य (धर्म्य) आनडुह्य । पुंसि जात । अर्जुन (प्रहृत) सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) (प्रान्त) ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव (वद धन्य पद) शिव खदिर । इत्यश्वादिः । सू० १११३ ।

शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ । शिव प्रोष्ठ प्रेष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित मुख सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल (पविक) पिष्ट हैहय (पार्षिका) गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक (मजिरक) वृष्णिक खञ्जास खञ्जार (कर्मार) रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष (विटप पिटक) विटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु (पृथा उत्क्षेप) पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण (खर्जुरकर्ण) कदूरक तक्षन् ऋष्ठिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्व्यचो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवणं च । इति शिवादिः । आकृतिगणः । सू० १११५ ।

शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ । शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शला-

काभ्रू लेखाभ्रु (लेखाभ्रू) विकसा (विकास) रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजबस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्त्रि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् कद्रु तुद् अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खडूर कुबेरिका दत्त अशोका अन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् वलीवर्दिन् विग्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर । इति शुभ्रादिः । आकृतिगणः । सू० ११२६ ।

कल्याण्यादीनामिनङ् च । ४ । १ । १२६ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती वलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री । इति कल्याण्यादिः । सू० ११३१ ।

गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ । गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु । इति गृष्ट्यादिः । सू० ११४३ ।

रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४१ । रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह । इति रेवत्यादिः । सू० ११६९ ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ । कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दभ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शंकु शाक शाकिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी तक्षन् । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । इति कुर्वादिः । सू० ११७५ ।

तिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ । तिक कितव संज्ञावालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतिल औरस् कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध वाह्यक स्वल्पक वृष लोमक वादन्य उदन्य यज्ञ । इति तिकादिः । सू० ११७८ ।

वाकिनादीनां कुक्च । ४ । १ । १५८ । वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च । इति वाकिनादिः । सू० ११८२ ।

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ । कम्बोज चोल केरल शक यवन । इति कम्बोजादिः । सू० ११९४ ।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७८ । १ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस कौरव्य । इति भर्गादिः । २ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्वावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर । इति यौधेयादिः । सू० ११९७ ।

भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गारचर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय श्रोत्र । इति भिक्षादिः । सू० १२४४ ।

खण्डिकादिभ्यश्च । ४ । २ । ४५ । खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवात् सेना । सञ्ज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा । इति खण्डिकादिः । सू० १२५४ ।

पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ । पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन । इति पाशादिः । सू० १२५८ ।

*** खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य * ४।२।५१।** खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी। इति खलादिराकृतिगणः। सू० १२६०।

राजन्यादिभ्यो वुञ्।४।२।५३। राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (देवयात) (अव्रीड वरत्रा) जालंधरायण (राजायन) तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ। इति राजन्यादिः। आकृतिगणः। सू० १२६२।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ।४।२।५४।

१ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत। इति भौरिक्यादिः।

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन नौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर (सौवीरायण) शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वध्येनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव (सापिण्डि) इति ऐषुकार्यादिः। सू० १२६३।

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्।४।२।६०। उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण (गुण) आयुर्देव (आयुर्वेद)। इत्युक्थादिः। सू० १२७०।

क्रमादिभ्यो वुन्।४।२।६१। क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन्। इति क्रमादिः। सू० १२७१।

वसन्तादिभ्यष्ठक्।४।२।६३। वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद् शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् अथर्वण। इति वसन्तादिः। सू० १२७३।

संकलादिभ्यश्च।२।४।७५। संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश (गवेष) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल। इति संकलादिः। सू० १२८७।

सुवास्त्वादिभ्योऽण्।४।२।७७। सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटी कर्ण कृष्णकर्ण (कर्क) कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ। इति सुवास्त्वादिः। सू० १२८९।

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकोशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः।४।२।८०।

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण साम्परायण क्रौष्ट्रायण औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयश शिरीष वधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) दलतृ भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त। इत्यरीहणादिः।

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेमन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत (कुविद्यास) (कुविद्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्युकर)। इति कृशाश्वादिः।

३ ऋश्य (हृश्य) न्यग्रोध शर निलीन (निवास निवात) निधान निबन्धन (निबन्ध) (विबद्ध) परिगूढ (उपगूढ) असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरडु परिदश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु । इत्यृश्यादिः ।

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दृशग्राम । इति कुमुदादिः ।

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल । इति काशादिः ।

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस । इति तृणादिः ।

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कंकट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष धुवका गर्त कूपक हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ।

८ अश्मन् यूथ ऊप मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड गुण कुण्डल पीन गुह । इत्यश्मादिः ।

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त (गोपिल) भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाल छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल । इति सख्यादिः ।

१० सङ्काश कपिल कश्मीर (समीर) शूरसेन सरक सुर (सुपथिन्पन्थ च) यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोकन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका । इति सङ्काशादिः ।

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुरु (उल डुल) वनकुल । इति बलादिः ।

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । इति पक्षादिः ।

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग् (स्फिज्) कुम्भ कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकथ (आनक) । इति कर्णादिः ।

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्रविप्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह । इति सुतङ्गमादिः ।

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार । इति प्रगद्यादिः ।

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध (विजग्ध) विभग्न (निमग्न) बाहु खदिर शर्करा । इति वराहादिः ।

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि (शिरीष) मुनिस्थल कुण्डल मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण । इति कुमुदादिः । सू० १२९२ ।

वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ । वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गयायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी । इति वरणादिः । सू० १३०१ ।

मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ । मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड वट वेट । इति मध्वादिः । सू० १३०५ ।

उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० । उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैनाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष । इत्युत्करादिः । सू० १३०९ ।

नडादीनां कुक्च । ४ । २ । ९१ । नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च । इति नडादिः । सू० १३१० ।

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् । ४ । २ । ९६ । कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च । इति कत्र्यादिः । सू० १३१५ ।

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ । नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे । इति नद्यादिः । सू० १३१७ ।

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् । ४ । २ । ११० । पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम । इति पलद्यादिः । सू० १३३१ ।

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ४ । २ । ११६ । काशि चेदि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत् । इति काश्यादिः । सू० १३४० ।

धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ । धूम षडण्ड शशादन आर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल द्व्यहव (द्व्याहव) त्र्यहव (त्र्याहव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनत माठर वाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । इति धूमादिः । सू० १३५१ ।

कच्छादिभ्यश्च । ४ । २ । १३३ । कच्छ सिन्धु वर्ण वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज काश्मीर

साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कल्लूतर रङ्कु । इति कच्छादिः । सू० १३५७ ।

गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ । गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यंदिन चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शौशिरि आसुत दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनुशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकी वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । इति गहादिः । आकृतिगणः । सू० १३६२ ।

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ । सन्धिवेला संध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः । इति सन्धिवेलादिः । सू० १३८७ ।

दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ । दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वंश वेल काल आकाश । इति दिगादिः । सू० १४२९ ।

*** परिमुखादिभ्यश्च * ४ । ३ । ५८ ।** परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख । इति परिमुखादिः । सू० १४३६ ।

*** अध्यात्मादिभ्यश्च * ४ । ३ । ६० ।** अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक । इत्यध्यात्मादिः । आकृतिगणः । सू० १४३७ ।

अणृगयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ । ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा । इति ऋगयनादिः । सू० १४५२ ।

शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ । शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण । इति शुण्डिकादिः । सू० १४५५ ।

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । ४ । ३ । ९२ । शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध । इति शण्डिकादिः । सू० १४७२ ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ९३ ।

१ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका । इति सिन्ध्वादिः । सू० १४७३ ।

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान वर्बर कंस । इति तक्षशिलादिः । सू० १४७३ ।

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ । शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल तण्ड पुरुषासक अश्वपेज । इति शौनकादिः । सू० १४८६ ।

कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ११८ । कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक वैजवापि । इति कुलालादिः । सू० १४९८ ।

रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ । १३१ । रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि (गौरग्रीवि) औदमेधि औदवापि बैजवापि । इति रैवतिकादिः । सू० १५११ ।

बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ । बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर । इति बिल्वादिः । सू० १५१६ ।

पलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१ । पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत । इति पलाशादिः । सू० १५२१ ।

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत) कुटी तृण सोम बल्वज । इति शरादिः । सू० १५२४ ।

तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५२ ॥ तालाद्धनुषि । बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा । इति तालादिः । सू० १५३० ।

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार । इति रजतादिः । सू० १५३२ ।

प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती । इति प्लक्षादिः । सू० १५४२ ।

हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गर्भीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका । इति हरीतक्यादिः । सू० १५४६ ।

*** माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * । ४ । ४ । १ ॥** माशब्दः । नित्यशब्दः । कार्यशब्दः । इति माशब्दादिः । सू० १५४८ ।

*** आहौ प्रभूतादिभ्यः * । ४ । ४ । १ ॥** प्रभूत पर्याप्त । इति प्रभूतादि । सू० १५४९ ।

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः । ४ । ४ । १ ॥ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन । इति सुस्नातादिः । सू० १५४९ ।

गच्छतौ परदारादिभ्यः । ४ । ४ । १ ॥ परदार गुरुतल्प । इति परदारादिः । सू० १५४९ ।

पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पच्च । इति पर्पादिः । सू० १५५८ ।

वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥ वेतन वाहन अर्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त । इति वेतनादिः । सू० १५६२ ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । ४ । ४ । १५ । उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिठाक । इत्युत्सङ्गादिः । सू० १५६५ ।

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १६ । भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार । इति भस्त्रादि । सू० १५६६ ।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । ४ । ४ । १९ । अक्षद्यूत (जानुप्रहृत) जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत । इत्यक्षद्यूतादिः । सू० १५६९ ।

अण्महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ । महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक (अनुचारक) होतृ यजमान । इति महिष्यादिः । सू० १५९८ ।

किसरादिभ्यः ष्ठन्। ४। ४। ५३। किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी)। इति किसरादिः। सू० १६०३।

छत्रादिभ्यो णः। ४। ४। ६२। छत्र शिक्षा प्ररोहस्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्ष मन्द्र। इति छत्रादिः। सू० १६१२।

प्रतिजनादिभ्यः खञ्। ४। ४ ९९। प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्य-कुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन। इति प्रतिजनादिः। सू० १६५१।

कथादिभ्यष्ठक्। ४। ४। १०२। कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् (कुष्ट-विद्) जनवाद जनेवाद वृत्तिसंग्रह गुणगण आयुर्वेद। इति कथादिः। सू० १६५४।

गुडादिभ्यष्ठञ्। ४। ४। १०३। गुड कुलमाष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उववास। इति गुडादिः। सू० १६५५।

उगवादिभ्यो यत्। ५। १। २। गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच्। नाभि नभं च। शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्। ऊधसो-ऽनङ् च। कूप खद दर त्यर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दास (दीप्त)। इति गवादिः सू० १६६२।

विभाषा हविरपूपादिभ्यः। ५। १। ४। अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक ईर्गल अर्गल। अन्नविकारेभ्यश्च। यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र। इत्यपूपादिः। सू० १६६४।

असमासे निष्कादिभ्यः। ५। १। २७। निष्क पण पाद माप वाह द्रोण षष्टि। इति निष्कादिः। सू० १६८२।

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्। ५। १। ३९। अश्व अश्मन् ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु। इत्यश्वादिः। सू० १७०५।

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः। ५। १। ५०। वंश कुटज वल्वज मूल स्थूणा (स्थूण) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा। इति वंशादिः। सू० १७१६।

छेदादिभ्यो नित्यम्। ५। १। ६४। छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ सम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण सम्प्रश्न विकर्ष प्रकर्ष। विराग विरङ्गञ्च। इति छेदादिः। सू० १७२९।

दण्डादिभ्यो यः। ५। १। ६६। दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग। इति दण्डादिः। सू० १७३१।

*** महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः उपसंख्यानम् *। ५। १। ९४।** महानाम्नी आदि-त्यव्रत गोदान। इति महानाम्न्यादिः। सू० १७५८।

*** अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः *। ५। १। ९४।** अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत। इत्यवान्तरदीक्षादिः। सू० १७६१।

व्युष्टादिभ्योऽण्। ५। १। ९७। व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम सङ्घात। इति व्युष्टादिः। सू० १७६१।

अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्। ५। १। ९७। अग्निपद पीलुमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास। आकृतिगणः। इति अग्निपदादिः। सू० १७६१।

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ५ । १ । १०१ । सन्ताप संनाह सङ्ग्राम संयोग सम्पराय संवेशन सम्पेष निष्पेष सर्ग विसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास सङ्घात संवेष संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतदपि । इति सन्तापादिः । सू० १७६५ ।

तद्प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् । ५ । १ । १०५ । उपवस्तृ प्राशितृ चूडा श्रद्धा । इत्युपवस्त्रादिः । सू० १७६९ ।

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ५ । १ । १११ । अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण । इत्यनुप्रवचनादिः । सू० १७७४ ।

स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः । ५ । १ । १११ । स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन । इति स्वर्गादिः । सू० १७७४ ।

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । ५ । १ । १११ । पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन । इति पुण्याहवाचनादिः । सू० १७७४ ।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ । पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु । इति पृथ्वादिः । सू० १७८४ ।

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ । दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र आम्र चुक्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनः शारदानाम् समो भतिमनसोः । जवन । इति दृढादिः । सू० १७८७ ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ । ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर । अकृतिगणोऽयम् । इति ब्राह्मणादिः । सू० १७८८ ।

*** चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * । ५ । १ । १२४ ॥** चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक । इति चतुर्वेदादिः । सू० १७८९ ।

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक नर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाक्वर नागर चूडिक । इति पुरोहितादिः । सू० १७९३ ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽण् । ५ । १ । १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू सुभग मन्त्र । इत्युद्गात्रादिः । सू० १७९४ ।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० ॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ

कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस। हृदयासे। कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ। श्रोत्रियस्य यलोपश्च। इति युवादिः। सू० १७९५।

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च। ५। १। १३३॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्यकुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामपण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र। इति मनोज्ञादिः। सू० १७९८।

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। ५। २। २४॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर। इति पील्वादिः। सू० १८२५।

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ। इति कर्णादिः। सू० १८२५।

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्। ४। २। ३६॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तवक (स्तबक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र अराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज। गर्भादप्राणिनि। इति तारकादिः। आकृतिगणः। सू० १८३७।

विमुक्तादिभ्योऽण्। ५। २। ६१॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस्व सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन्। इति विमुक्तादिः। सू० १८६१।

गोषदादिभ्यो वुन्। ५। २। ६२॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्टः देवीधिया (देवीधिय) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु)। इति गोषदादिः। सू० १८६२।

आकर्षादिभ्यः कन्।५।२।६४॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्लाद ह्राद गद्गद शकुनि। इत्याकर्षादिः। सू० १८६४।

इष्टादिभ्यश्च। ५। २। ८८॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपाकृत उपकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित। इतीष्टादिः। सू० १८८८।

रसादिभ्यश्च। ५। २। ९५॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव। गुणात् एकाचः। इति रसादिः। सू० १८९५।

सिध्मादिभ्यश्च। ५। २। ९७॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मास (मांस)। पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च। वातदन्तबलललाटानामूङ् च। जटाघटाकटाकालाः क्षेपे। पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिंग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु

मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धारा वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च । इति सिध्मादिः । सू० १९०४ ।

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

१ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु । इति लोमादिः ।

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) बलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । लक्ष्म्या अच्च । इति पामादिः ।

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकलाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा । इति पिच्छादिः । सू० १९०७ ।

*** ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * । ५ । २ । १०३ ॥** ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका । इति ज्योत्स्नादिः । सू० १९१० ।

व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा सञ्ज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षान्नञः । इति व्रीह्यादिः । सू० १९२३ ।

तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ । ११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । इति तुन्दादिः । सू० १९२४ ।

अर्श आदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् । वर्णात् । इत्यर्शआदिः आकृतिगणः । सू० १९३३ ।

सुखादिभ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दलकक्ष । इति सुखादिः । सू० १९३७ ।

पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैर कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् । इति पुष्करादिः । सू० १९४१ ।

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध । इति बलादिः । सू० १९४२ ।

*** दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव * । ५ । ३ । १४ ॥** भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् । इति भवदादिः । सू० १९६३ ।

देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य । इति देवपथादिः । आकृतिगणः । सू० २०५५ ।

शाखादिभ्यो यः । ५ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् अग्र शाण । इति शाखादिः । सू० २०५८ ।

शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता । इति शर्करादिः । सू० २०६२ ।

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्। ५। ३। १०८॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु पण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश। इत्यङ्गुल्यादिः। सू० २०६६।

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः। ५। ३। ११६॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शात्रुन्तपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जायनि काकन्दि सावित्रीपुत्र। इति दामन्यादिः। सू० २०६९।

पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ। ५। ३। ११७॥ १ पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण। इति पर्श्वादिः।

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धौर्तेय धार्तेय ज्याबाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर। इति यौधेयादिः। सू० २०७०।

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। ५। ४। ३॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु)। कृष्ण तिलेषु। यव व्रीहिषु। इक्षु तिल। पाद्यकालावदातसुरायाम्। गोमूत्र आच्छादने। सुरा अहौ। जीर्ण शालिषु। पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च। कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि। इति स्थूलादिः। सू० २०७५।

यावादिभ्यः कन्। ५। ४। २९॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब। ऋतावुष्णशीते। पशौ लूनविपाते। अणु निपुणे। पुत्र कृत्रिमे। स्नात वेदसमाप्तौ। शून्य रिक्ते। दान कुत्सिते। तनु सूत्रे। ईयसश्च। ज्ञात अज्ञात। कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च)। इति यावादिः। सू० २०९७।

विनयादिभ्यष्ठक्। ५। ४। ३४॥ विनय समय। उपायो ह्रस्वत्वं च। सम्प्रति सङ्गति कथञ्चित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय। इति विनयादिः। सू० २१०२।

प्रज्ञादिभ्यश्च। ५। ४। ३८॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस्। श्रोत्र शरीरे। जुह्वत्। कृष्ण मृगे। चिकीर्षत्। चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु। इति प्रज्ञादिः। सू० २१०६।

*** आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् *। ५। ४। ४४॥** आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व। इत्याद्यादिः। आकृतिगणः। सू० २१११।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। ५। ४। १०७॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यत् तद् यद् कियत्। जराया जरश्च। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। पथिन्। इति शरदादिः। सू० ८७७।

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च। ५। ४। १२८॥ द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तवासि। इति द्विदण्ड्यादिः। सू० ८६७।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः। ५। ४। १३८॥ हस्तिन् कुद्दाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महिला दासी गणिका कुसूल। इति हस्त्यादिः। सू० ८७७।

कुम्भपदीषु च । ५ । ४ । १३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी । इति कुम्भपद्यादिः । सू० ८७८ ।

उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५१ ॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नञः । इत्युरःप्रभृतयः । सू० ८७९ ।

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्था नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि । इति पारस्करादिः । सू० १०७१ ।

*** कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु * ६ । ३ । ४२ ।** कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रकुंस भ्रकुटी । इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च । सू० ९३६ ।

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशान बृसी मयूर । इति पृषोदरादिः । आकृतिगणः । सू० १०३४ ।

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशलुकादीनाम् । ६ । ३ । ११७ ॥

१ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) इति कोटरादिः । सू० १०३८ ।

२ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । इति किंशुलुकादिः । सू० १०३८ ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक । इत्यजिरादिः । सू० १०४१ ।

शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु । इति शरादिः । सू० १०४२ ।

*** अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * ६ । ३ । १२१ ॥** पीलु दारु रुचि चारु गम् कम् । इति पीलवादिः । सू० १०४३ ।

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छसन्नियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्वकादयः । सू० १३११ ।

द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व । इति द्वारादिः । सू० १३८६ ।

स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति । इति स्वागतादिः । सू० १५४९ ।

अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसञ्चरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड । इत्यनुशतिकादिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन अभिगम अभिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादि । सू० १४३८ ।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ । यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा व्रजि ध्वनि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुद् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु । इति यवादिः । आकृतिगणः । सू० १८९७ ।

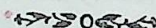
सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः निःषेधः सुषंधिः निःसंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेव्रणम् (दुन्दुभिषेचणम्)। एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषणः रोहिणीषेणः। इति सुषामादिः । आकृतिगणः । सू० १०२२ ।

*** इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ८ । ४ । ६ ॥** इरिका मिरिका तिमिरा । इति इरिकादिः । आकृतिगणः । सू० १०५१ ।

*** गिरिनद्यादीनां च * ८ । ४ । १० ॥** गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान मापोन आर्गयन । इति गिरिनद्यादिः । आकृतिगणः । सू० १०५६ ।

क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्न नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते। नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनं परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च । आकृतिगणोऽयम् । पाठान्तरम्—क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन यङ्नृती गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार । इति क्षुभ्नादिः । सू० ७९२ ।

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ।

परिशिष्टम्

(१) रूपदीपिका

'भूतपूर्व'-शब्दः कथं सिध्यति ? अत्र 'पूर्वं भूतः' इति विग्रहे 'सुप् सुपे'ति समासेन सुपो लुकि, 'सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते' इति समासशास्त्रे 'सुबन्तं' प्रथमानिर्दिष्टम्, सुबन्तत्वञ्च द्वयोरप्यविशिष्टम्। ततश्च 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति उपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरहात् पर्यायेण द्वयोरपि पूर्वनिपातः स्यादिति चेत्, न—'भूतपूर्वे चरट्' इति निर्देशात्' भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न तु पूर्वशब्दस्येति दिक्।

'अधिहरि' इति प्रयोगं साधय—हरौ इति लौकिकविग्रहवाक्यम्। हरि ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम्। तथा च 'अव्ययं विभक्ति०' इत्यादिना विभक्त्यर्थे अव्ययीभावसमासे 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वेन 'सुपो धातु०' इति विभक्तेर्लुकि, समासविधायकशास्त्रेऽव्ययमित्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादधीत्यव्ययस्य उपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपाते सति 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययसंज्ञायाम् अधिहरीति समुदायादुत्पन्नस्य सुपः 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण लुकि 'अधिहरि' इति सिध्यति।

परोक्षम्—अक्षणः परमिति विग्रहे परमित्यस्याक्षिशब्देन सह समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावसमासे, 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षणः' इति गणसूत्रेण समासान्तेन टचि प्रत्यये, सुब्लुकि, 'परोक्षे लिट्' इति निपातनात् परशब्दस्य ओकारादेशे पररूपे च कृते सति विभक्तिसम्बधिनः सुपः अम्भावे परोक्षमिति निष्पन्नम्। अत्र 'परोक्षा क्रिया' इति प्रयोगः कथं स्यादिति शङ्कायाम् उत्तरम्। अक्षणः परमिति लौकिकविग्रहे, 'अक्षि + ङस् परम्' इत्यलौकिकविग्रहे च 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति शरदादिगणे पाठात् समासान्तविधानात् 'अनव्ययस्यापि परशब्दस्य समासे, टचि, सुब्लुकि, परशब्दस्य पूर्वनिपाते 'परोक्षे लिट्' इति निपातनात् परशब्दस्य ओकारान्तादेशे पररूपे सति 'यस्येति च' इति अक्षिशब्दस्य इकारलोपेन परोक्षमिति निष्पद्यते। ततः परोक्षमस्यास्तीत्यर्थे धर्मप्रधानात् परोक्षशब्दात् 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच् प्रत्यये कृते सति भसंज्ञामाश्रित्य 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि च कृते 'परोक्षा क्रिया' इति सिध्यति।

यथाशक्ति—शक्तिमनतिक्रम्य इत्यस्मिन्विग्रहे शक्ति + अम्, यथा–इति अलौकिकविग्रहे शक्तिशब्देन सह अनतिक्रमणार्थे वर्तमानस्य यथाशब्दस्य 'अव्ययं विभक्तिसमीप०' इत्यादिना अव्ययीभावसमासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन सुपो लुकि—'शक्ति

यथा' इति जाते, 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यनेन यथा शब्दस्योपसर्जनत्वेन 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन तस्य पूर्वनिपाते यथाशक्ति इति जाते सति समासत्वात् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यनेन सुलोपे 'यथाशक्ति' इति सिद्धम् ।

पारेगङ्गम्—पारं गङ्गायाः इति लौकिकविग्रहे तथा पार + अम्, गङ्गा + ङस् इत्यलौकिकविग्रहे 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यनेन अव्ययीभावसमासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन सुपो लुकि, पारशब्दस्य एदन्तत्वनिपाते च—गङ्गा पारे इति जाते 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यनेन 'पारे' इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन पारेशब्दस्य पूर्वनिपातेन पारेगङ्गा इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेन नपुंसकसंज्ञायां 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यनेन ह्रस्वत्वे पारेगङ्ग इति जाते, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनाव्ययत्वे 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यनेन नित्ये सुपो लुकि प्राप्ते सति 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्यनेन अमादेशे—पारेगङ्ग + अम् इति जाते, पूर्वरूपेण च पारेगङ्गम् इति सिद्धम् । अव्ययीभावसमासाभावपक्षे पारं गङ्गायाः इत्यस्मिन् विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासे गङ्गापारम् इति जायते । तदभावे गङ्गायाः पारम् इत्यपि साधु ।

व्याकरणस्य त्रिमुनि—व्याकरणस्य पाणिन्यादयः त्रयो मुनयः वंश्याः इति भावः । त्रि + जस्, मुनि + जस् इति इत्यलौकिकविग्रहे 'संख्या वंश्येन' इत्यनेन अव्ययीभावसमासे, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन विभक्तिलोपे, 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यनेन त्रिशब्दस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन पूर्वनिपातेन 'त्रिमुनि' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेन अव्ययत्वे, 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यनेन सुपो लुकि 'त्रिमुनि' इति सिद्धम् ।

पञ्चगङ्गम्—पञ्चानां गङ्गानां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् + आम्, गङ्गा + आम् इत्यलौकिकविग्रहे 'समाहारे चायमिष्यते' इति वार्तिकसहकारेण 'नदीभिश्च' इत्यनेन अव्ययीभावसमासे, विभक्तिलोपे, उपसर्जनसंज्ञायां पञ्चन्शब्दस्य पूर्वनिपाते, नलोपे—'पञ्चगङ्गा' इति जाते, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेन नपुंसकलिङ्गत्वेन 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यनेन ह्रस्वत्वे 'पञ्चगङ्ग' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेन अव्ययत्वे, 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यनेन सुलोपे प्राप्ते सति 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्यनेन सोरमादेशे पूर्वरूपे—'पञ्चगङ्गम्' इति सिद्धम् ।

उपशरदम्—शरदः समीपम् इति लौकिकविग्रहे शरद् + ङस्, उप इति अलौकिकविग्रहे 'अव्ययं विभक्ति०' इत्यादिना समासे, सुपो लुकि, उपः उपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते,

'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यनेन टच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'उपशरद' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्यनेन सोरमादेशे पूर्वरूपे च 'उपशरदम्' इति सिद्धम् ।

शङ्कुलाखण्डः—शङ्कुलया खण्डः इति लौकिकविग्रहे शङ्कुला + टा, खण्ड + सु इति अलौकिकविग्रहे 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे, विभक्तिलोपे, शङ्कुलाशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'शङ्कुलाखण्डः' इति सिद्धम् ।

नखनिर्भिन्नः—नखैर्निर्भिन्नः इति लौकिकविग्रहे, नख + भिस्, निर्भिन्न + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन तत्पुरुषसमासे, 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति तदन्तविधिनिषेधात् निर्भिन्नशब्दस्य कृदन्तत्वाऽभावात् समासाऽप्राप्तौ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहणम्' इति परिभाषाबलात् 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यनेन समासे सति विभक्तिलोपे, नखनिर्भिन्नशब्दस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे, विसर्गे च नखनिर्भिन्नः इति सिद्धम् ।

राजपुरुषः—राज्ञः पुरुषः इति लौकिकविग्रहे राजन् + ङस्, पुरुष + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'षष्ठी' इत्यनेन षष्ठीतत्पुरुषसमासे, विभक्तिलोपे, समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे, विसर्गे च राजपुरुषः इति सिद्धम् ।

अर्धपिप्पली—अर्धम् पिप्पल्याः इति लौकिकविग्रहे अर्ध + सु, पिप्पली + ङस् इत्यलौकिकविग्रहे 'अर्धं नपुंसकम्' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे, विभक्तिलोपे, अर्धशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते—'अर्धपिप्पली' इति जाते, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति नियमेन स्त्रीत्वे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'हल्ङ्यादिना०' सुलोपे—अर्धपिप्पली इति सिद्धम् । अत्र पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वेऽपि 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्' इति निषेधादुपसर्जनत्वाद् ह्रस्वो न भवति ।

पौर्वशालः—पूर्वस्यां शालायां भवः इति लौकिकविग्रहे पूर्वा + ङि, शाला + ङि इति अलौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, पूर्वशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते च, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इत्यनेन पूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावे, 'दिक्पूर्वपदात् संज्ञायां ञः' इत्यनेन 'ञ'-प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन पूर्वशाला + अ इति जाते, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ पौर्वशाला + अ इति जाते भसंज्ञायां 'यस्येति च' इत्यनेन आकारलोपे, वर्णसंयोगेन पौर्वशाल इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ रुत्वे विसर्गे च पौर्वशालः इति सिद्धम् ।

षाण्मातुरः—षण्णाम् मातॄणामपत्यम् इत्यस्मिन् लौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, 'मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः' इत्यनेन

अणि ऋकारस्य उकारे रपरत्वे च, अनुबन्धलोपेन–षण्मातुर्+अ इति जाते, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ 'षाण्मातुर' इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ रुत्वे विसर्गे च 'षाण्मातुरः' इति सिध्यति।

पञ्चगवधनः—पञ्च गावः धनं यस्य इति लौकिकविग्रहे पञ्चन्+जस्, गो+जस्, धन+सु इति जाते 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन विकल्पेन समासे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' इत्यनेन नित्ये समासे सुपो लुकि, नलोपे, 'गोरतद्धितलुकि' इत्यनेन टचि अनुबन्धलोपे—पञ्चगो+अ, धन+सु इति जाते, अवादेशे, बहुव्रीहावान्तरे तत्पुरुषे सत्यपि बहुव्रीहिसमासस्यापि प्रातिपदिकत्वात् सुलोपे–पञ्चगवधन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे, विसर्गे च पञ्चगवधनः इति सिद्धम्।

पुरुषव्याघ्रः—पुरुषः व्याघ्र इव इति लौकिकविग्रहे पुरुष+सु, व्याघ्र+सु इत्यलौकिकविग्रहे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यवचनैः' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे, विसर्गे च 'पुरुषव्याघ्रः' इति सिद्धम्।

अब्राह्मणः—न ब्राह्मणः इत्यस्मिन् लौकिकविग्रहे न—ब्राह्मण+सु इत्यत्र 'नञ्' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे विभक्तिलोपे 'न' इत्यस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते 'न लोपो नञः' इत्यनेन नकारस्य लोपे अब्राह्मण इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'अब्राह्मणः' इति सिद्धम्।

अनश्वः—न अश्वः इति लौकिकविग्रहे, न—अश्व+सु इत्यलौकिकविग्रहे 'नञ्' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे विभक्तिलोपे न+अश्व इति जाते 'न लोपो नञः' इत्यनेन नकारलोपे–अ+अश्व इति जाते 'तस्मान्नुडचि' इत्यनेन नुडागमे अ+न्+अश्व इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च अनश्वः इति सिद्धम्।

अतिमालः—मालामतिक्रान्तः इति लौकिकविग्रहे माला+अम्, अति इति अलौकिकविग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे 'अति' इत्यस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्यनेन मालाशब्दस्योपसर्जनत्वेन 'गोस्त्रियोपसर्जनस्य' इत्यनेन मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वे अतिमाल इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ रुत्वे विसर्गे च अतिमालः इति सिद्धम्।

निष्कौशाम्बिः—निष्क्रान्ता कौशाम्ब्याः इति लौकिकविग्रहे कौशाम्बी+ङसि, निर् इति अलौकिकविग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे, विभक्तिलोपे, निर् इत्यस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते निर्+कौशाम्बी इति जाते रेफस्य विसर्जनीयत्वे, सत्वे, षत्वे च निष्कौशाम्बी इति जाते सति 'एकविभक्ति चाऽपूर्व-

निपाते' इत्यनेन 'कौशाम्बी' इत्यस्योपसर्जनत्वे 'गोस्त्रियोरुपर्सनस्य' इत्यनेन ह्रस्वत्वे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च निष्कौशाम्बिः इति सिद्धम् ।

कुम्भकारः—कुम्भं करोतीत्यस्मिन् लौकिकविग्रहे कुम्भ + अम्, कृ + अण् इत्यलौकिकविग्रहे 'कर्मण्यण्' इत्यनेन अण् प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'उपपदमतिङ्' इत्यनेन उपपदसमासे, विभक्तिलोपे 'अचो ञ्णिति' इत्यनेन वृद्धौ, कुम्भकार इति समुदायस्य प्रादिपतिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च कुम्भकारः इति सिद्धम् ।

व्याघ्री—विशेषेण जिघ्रतीत्यस्मिन् लौकिकविग्रहे वि–आङ्-पूर्वकात् घ्रा-धातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यनेन क प्रत्यये, 'आतो लोप इटि च' इत्यनेन आकारलोपे–वि–आ–घ्र् + अ इति जाते, 'गतिश्च' इत्यनेन गतिसंज्ञायां 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राक् 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन समासे, स्त्रीत्वविवक्षायां 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इत्यनेन ङीषि, अनुबन्धलोपे–व्याघ्र + ई इति जाते, 'यस्येति च' इत्यनेन अकारलोपे संयोगे व्याघ्री इति स्थिते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्...' 'हल्ङ्यादिना' सुलोपे–व्याघ्री इति सिद्धम् ।

पूर्वरात्रः—रात्रेः पूर्वम् इत्यस्मिन् विग्रहे 'पूर्वकालैकसर्व०' इत्यादिना समासे सुपो लुकि 'अहःसर्वैकदेश०' इत्यादिना अच् प्रत्यये पूर्वरात्रि + अ इति जाते भ–संज्ञायां 'यस्येति च' इत्यनेन इकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च पूर्वरात्रः इति सिद्धम् ।

पञ्चगवम्—पञ्चानाम् गवां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् + आम्, गो + आम् इत्यलौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे सुपो लुकि, न लोपे, 'गोरतद्धितलुकि' इत्यनेन टचि अनुबन्धलोपे पञ्चगो + अ इति जाते, अवादेशे, 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञायां 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यनेन द्विगुसंज्ञायां 'द्विगुरेकवचनम्' इत्यनेनैकवद्भावे, 'स नपुंसकम्' इत्यनेन नपुंसकत्वे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'पञ्चगवम्' इति सिद्धम् ।

अहोरात्रः—अहश्च रात्रिश्च इति लौकिकविग्रहे अहन् + सु, रात्रि + सु इति अलौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, 'अहः-सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यनेन अचि, अनुबन्धलोपे, भ-संज्ञायाम् 'यस्येति च' इत्यनेन इकारलोपे अहन् + रात्र इति जाते 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इत्यनेन पुंस्त्वे 'रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्' इत्यनेन नस्य रुत्वे, 'हशि च' इत्यनेन उत्वे, 'आद्-गुणः' इत्यनेन गुणे—'अहोरात्र' इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'अहोरात्रः' इति सिद्धम् ।

पञ्चकपालः—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् + सुप्, कपाल +

सुप् इत्यलौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे विभक्तिलोपे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनेन अणि, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यनेनाणो लुकि, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्यनेन पञ्चकपालशब्दस्यापि कपालशब्दवत् नपुंसकत्वे प्राप्ते, 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु न' इत्यनेन निषेधे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'पञ्चकपालः' इति सिद्धम् ।

अर्द्धर्चः—ऋचः अर्द्धम् इति लौकिकविग्रहे ऋच् + ङस्, अर्द्ध + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'अर्द्धन्नपुंसकम्' इत्यनेन समासे विभक्तिलोपे अर्द्धशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते अर्द्ध + ऋच् इति जाते, 'आद्गुणः' इत्यनेन गुणे रपरत्वे–अर्द्धर्च् इति जाते, 'ऋक्पूरब्धूपथामानक्षे' इत्यनेन 'अ'प्रत्ययेन—'अर्द्धर्च' इति जाते, 'अर्द्धर्चाः पुंसि च' इत्यनेन नपुंसकत्वे, पुनः विभक्त्युत्पत्तौ, सोरमि पूर्वरूपे—'अर्द्धर्चम्' इति सिद्धम् । पक्षे 'अर्द्धर्चः' इत्यपि भवति ।

कण्ठेकालः—कण्ठे कालो यस्येति लौकिकविग्रहे कण्ठ + ङि, काल + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेन ज्ञापकात्समासे, सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य 'कण्ठे' शब्दस्य पूर्वनिपाते, ततः विभक्तिलोपे प्राप्ते 'हलदन्तात्सप्तम्याः०' इत्यनेन सप्तम्या अलुकि, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'कण्ठेकालः' इति सिद्धम् ।

चित्रगुः—चित्राः गावो यस्य इति लौकिकविग्रहे चित्रा + जस्, गो + जस् इत्यलौकिकविग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे चित्रशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते–चित्रागो इति जाते, 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्०' इत्यादिना चित्राशब्दस्य पुंवद्भावेन टापो निवृत्तौ 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्यनेन गोशब्दस्याप्युपसर्जनत्वेन 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनेन गोशब्दस्य ह्रस्वत्वेन उकारे सति–चित्रगु इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'चित्रगुः' इति सिद्धम् ।

कल्याणीपञ्चमाः—कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः (कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः) इति लौकिकविग्रहे, कल्याणी + सु, पञ्चमी + सु इत्यलौकिकविग्रहे च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे, विभक्तिलोपे, पञ्चमीशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वेन तस्मिन् परतः कल्याणीशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवद्भाषित०' इत्यादिना पुंवद्भावे प्राप्ते 'अप्पूरणीप्रमाण्योः' इत्यनेन अप्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भ-संज्ञायाम् 'यस्येति च' इत्यनेन इकारलोपे—कल्याणीपञ्चम इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन जसि, अनुबन्धलोपे, पूर्वसवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च—'कल्याणीपञ्चमाः' इति सिद्धम् ।

केशाकेशि—केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति लौकिकविग्रहे केश + सुप्, केश + सुप् इत्यलौकिकविग्रहे च 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इत्यनेन समासे, सुपो

लुकि सति–केशकेश इति जाते, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घे 'इच्-कर्मव्यतिहारे' इत्यनेन इचिप्रत्यये, अनुबन्धलोपे सति केशाकेश + इ इति जाते, भ-संज्ञायां सत्यां 'यस्येति च' इत्यनेन अकारलोपे–'केशाकेशि' इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यनेनाव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यनेन सुपो लुकि केशाकेशि इति सिद्धम् ।

जलजाक्षी—जलजे इव अक्षिणी यस्याः इति लौकिकविग्रहे—जलज + औ, अक्षिन् + औ इति अलौकिकविग्रहे च 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे' 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, जलजशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते सति जलज अक्षिन् इति जाते, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इत्यनेन षच्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्संज्ञात्वात् 'नस्तद्धिते' इत्यनेन 'टि'लोपे सति जलज + अक्ष् + अ इति जाते दीर्घेण जलजाक्ष इति जाते स्त्रीत्वविवक्षायां 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन ङीषि अनुबन्धलोपे भसंज्ञायाम् 'यस्येति च' इत्यनेन अकारलोपे जलजाक्षी इति स्थितौ प्रातिपदिकत्वेन सौ हल्ङ्यादिना सुलोपे जलजाक्षी इति सिद्धम् ।

द्विमूर्धः—द्वौ मूर्द्धानौ यस्य इति लौकिकविग्रहे द्वि + औ, मूर्द्धन् + औ इत्यवस्थायां 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' इत्यनेन 'ष'प्रत्यये सति 'द्विमूर्द्धन् + अ' इति जाते, भत्वेन 'नस्तद्धिते' इत्यनेन 'टि'-लोपे द्विमूर्द्ध इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'द्विमूर्द्धः' इति सिद्धम् ।

युवजानिः—युवतिर्जाया यस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, 'जायाया निङ्' इत्यनेन निङादेशे अनुबन्धलोपे सति 'युवति + जाय् + नि' इति जाते 'लोपो व्योर्वलि' इत्यनेन 'य्'–लोपे 'स्त्रियाः पुंवद्भाषित०' इत्यादिना पुंवद्भावेन युवजानि इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च युवजानिः इति सिद्धम् ।

व्यूढोरस्कः—व्यूढं उरः यस्येति लौकिकविग्रहे व्यूढ + सु, उरस् + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे व्यूढशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते, 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इत्यनेन 'कप्'-प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन 'व्यूढ + उरस्क' इति जाते, 'आद्गुणः' इत्यनेन गुणे सति व्यूढोरस्क इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'व्यूढोरस्कः' इति सिध्यति ।

धवखदिरौ—धवश्च खदिरश्च इति लौकिकविग्रहे धव + सु, खदिर + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन इतरेतरद्वन्द्वसमासे, विभक्तिलोपे, धवखदिरशब्दात् प्रातिपदिकत्वेन औ विभक्तौ 'धवखदिर + औ' इति जाते, पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्ते 'नादिचि' इत्यनेन निषेधे सति 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन वृद्धौ धवखदिरौ इति सिद्धम् ।

रथिकाश्वारोहम्—रथिकाश्चाश्वारोहाश्च इति लौकिकविग्रहे—रथिक + जस्, अश्वारोह + जस् इत्यलौकिकविग्रहे 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, सवर्णदीर्घेण रथिकाश्वारोह इति जाते 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्यनेनैकवद्भावे 'स नपुंसकम्' इत्यनेन नपुंसकत्वेन सोरमि रथिकाश्वारोह + अम् इति जाते पूर्वरूपे च रथिकाश्वारोहम् इति सिद्धम् ।

गोव्याघ्रम्—गावश्च व्याघ्राश्च इति लौकिकविग्रहे गो + जस्, व्याघ्र + जस् इति स्थिते 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन द्वन्द्वसमासे, विभक्तिलोपे, 'येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः' इत्यनेनैकवद्भावे, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वेन सोरमि 'गोव्याघ्र + अम्' इति जाते, पूर्वरूपेण 'गोव्याघ्रम्' इति सिद्धम् ।

अग्नीषोमौ—अग्निश्च सोमश्च इति लौकिकविग्रहे अग्नि + सु, सोम + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन द्वन्द्वसमासे, विभक्तिलोपे—अग्निसोम इति जाते, 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' इत्यनेन अग्नेरिकारस्य ईत्वे, 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इत्यनेन सस्य षत्वे द्विवचने 'अग्नीषोमौ' इति सिद्धम् ।

छत्रोपानहम्—छत्रञ्च उपानहश्चेति लौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वसमासे, विभक्तिलोपेन 'छत्र + उपानह्' इति जाते, 'आद्गुणः' इत्यनेन गुणे, 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इत्यनेन हकारान्तत्वात् टच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'छत्रोपानह' इति जाते सति 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यनेनैकवद्भावे, 'स नपुंसकम्' इत्यनेन नपुंसकत्वे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपेण 'छत्रोपानहम्' इति सिद्धम् ।

मातरपितरौ—माता च पिता चेति लौकिकविग्रहे मातृ + सु, पितृ + सु इत्यलौकिकविग्रहे, 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन द्वन्द्वसमासे, विभक्तिलोपे, मातृशब्दस्य पूर्वनिपाते 'मातरपितरावुदीचाम्' इत्यनेन अरङादेशे निपातिते, प्रातिपदिकत्वे मातरपितृ + औ इति जाते औप्रत्ययस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इत्यनेन गुणे, रपरत्वे, 'मातरपितरौ' इति उदीचां मते सिद्धम् । अन्यत्र तु मातापितरौ भवति । तत्र 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इत्यनेन पूर्वपदस्यानङादेशो बोध्यः ।

गार्ग्यौ—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च इति गार्ग्यौ । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः—'गर्गादिभ्यो यञ्' । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः—'यञिञोश्च' इत्यनेन फक् । अत्र गोत्रयुवप्रत्ययकृतवैरूप्यात् गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः शिष्यते । ततश्च गार्ग्य + औ इत्यत्र वृद्धौ गार्ग्यौ इति सिद्धम् ।

हंसौ—हंसी च हंसश्चेति हंसौ । अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृतवैरूप्यात् 'पुमान् स्त्रिया' इत्यनेन पुंल्लिङ्गः हंसशब्दः शिष्यते । ततश्च हंस + औ इति स्थिते वृद्धौ सत्याम् उक्तरूपं सिद्ध्यति ।

पितरौ—माता च पिता चेति पितरौ । अत्र 'पिता मात्रा' इति सूत्रेण विभाषया पितृशब्दस्यैकशेषे, प्रथमाद्विवचने—'पितृ + औ' इति जाते, औप्रत्ययस्य सर्वनामस्थानत्वेन 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इत्यनेन गुणे रपरत्वे च–'पितरौ' इति सिद्धम् ।
मातापितरौ––'पिता मात्रा' इत्यनेनैकशेषाऽभावपक्षे माता च पिता चेति लौकिकविग्रहे मातृ + सु, पितृ + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे—'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इत्यनेन मातृशब्दस्यानङन्तादेशे, अनुबन्धलोपे, नकारलोपेन च 'मातापितृ'शब्दात् प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये सति–'मातापितृ + औ' इति जाते, औप्रत्ययस्य सर्वनामस्थानत्वेन 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इत्यनेन गुणे रपरत्वे च—'मातापितरौ' इति सिद्धम् ।

श्वशुरौ—श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति लौकिकविग्रहे श्वश्रू + सु, श्वशुर + सु इति जाते, 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन द्वन्द्वसमासे, विभक्तिलोपे सति 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इत्यनेन श्वशुरशब्दस्यैकशेषेण श्वशुरशब्दात् प्रथमाद्विवचने औ प्रत्यये वृद्धौ श्वशुरौ इति सिद्धम् । एकशेषाभावपक्षे 'श्वश्रूश्वशुरौ' इति जायते । अत्र अभ्यर्हितत्वात् श्वश्रूशब्दस्य पूर्वनिपातो वोध्यः ।

गावः इमाः—गौश्च गौश्च गौश्च इति गावः । अत्र पुंल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु 'पुमान् स्त्रिया' इत्यनेन पुंसः शेषं प्रबाध्य 'ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री' इति विधानेन स्त्रीलिङ्गे 'गौः' इति अवशिष्यते तेन बहुवचने 'गावः इमाः' इत्युदाहरणं संगच्छते, न तु इमे गावः ।

अर्द्धर्चः—'अर्द्धम् ऋचः' इति लौकिकविग्रहे 'अर्द्ध + सु, ऋच् + ङस्' इत्यलौकिकविग्रहे 'अर्द्धं नपुंसकम्' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, अर्धशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते, 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इत्यनेन 'अ'प्रत्यये सति 'अर्द्ध + ऋच् + अ' इति जाते, गुणे रपरत्वे च 'अर्द्धर्च' इति जाते सति 'अर्द्धर्चाः पुंसि च' इत्यनेन पुंस्त्वे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'अर्द्धर्चः' इति सिद्धम् ।

द्वीपम्—द्वयोः पार्श्वयोर्गता आपः यस्मिन्निति लौकिकविग्रहे द्वि + ओस्, अप् + जस् इत्यवस्थायां 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इत्यनेन अप्रत्यये 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनोपपदसमासे, विभक्तिलोपे—द्वि + ईप् + अ इति जाते, सवर्णदीर्घे सति 'द्वीप' इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे—'द्वीपम्' इति सिद्धम् ।

गवाक्षः—गवामक्षीवेति लौकिकविग्रहे 'गो + आम्, अक्षि + सु' इत्यवस्थायाम्, षष्ठ्यर्थे 'षष्ठी' इत्यनेन समासे विभक्तिलोपे 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यनेन अच् प्रत्यये, भसंज्ञायां सत्यां 'नस्तद्धिते' इत्यनेन टिलोपे–'गो + अक्ष् + अ' इति जाते, 'अवङ् स्फोटायनस्य' इत्यनेन अवङादेशे, अनुबन्धलोपे—'गव + अक्ष' इति

जाते सति सवर्णदीर्घे 'गवाक्ष' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च–गवाक्षः इति सिद्धम् ।

प्राध्वो रथः––प्रगतोऽध्वानमिति लौकिकविग्रहे अध्वन् + अम्, प्र इत्यलौकिकविग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, प्रशब्दस्योपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते, 'उपसर्गादध्वनः' इत्यनेन अच्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायां 'नस्तद्धिते' इत्यनेन 'टि(अन्)लोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'प्राध्वः' इति सिद्धम् ।

सुराजा––शोभनः राजा इति लौकिकविग्रहे राजन् + सु, सु––इत्यलौकिकविग्रहे 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इत्यनेन 'टच्'-प्रत्यये प्राप्ते सति 'न पूजनात्' इत्यनेन निषेधे 'सुराजन्'शब्दात् प्रातिपदिकत्वेन सौ, सुप्रत्ययस्य सर्वनामस्थानत्वेन 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ' इत्यनेनोपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च–'सुराजा' इति सिद्धम् ।

सप्तगोदावरम्—सप्तानां गोदावरीणां समाहारः इति लौकिकविग्रहः । तत्र 'नदीभिश्च' इत्यनेन अव्ययीभावसमासे, सुपो लुकि, 'संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च' इत्यनेन अच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे–'सप्तगोदावरी + अ' इति जाते, भत्वेन 'यस्येति च' इत्यनेन ईकारलोपे सति 'सप्तगोदावर' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वे सौ, सोरमि पूर्वरूपे–'सप्तगोदावरम्' इति सिद्धम् ।

अहर्दिवम्—अहनि च दिवा चेति लौकिकविग्रहे अहन् + ङि, दिवा + सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, विभक्तिलोपे, 'रोऽसुपि' इत्यनेन नकारस्य रत्वे, 'अचतुरविचतुर०' इत्यादिना अच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे सति 'अहर्दिव' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनाव्ययत्वात् सोर्लुकि प्राप्ते 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्यनेन सोरमि पूर्वरूपे–'अहर्दिवम्' इति सिद्धम् ।

आत्मनेपदम्—अत्र 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्यत्र 'चतुर्थी' इति योगविभागात्समासे सति विभक्तिलोपे प्राप्ते 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः' इत्यनेन चतुर्थ्याः अलुकि उक्तरूपं सिध्यति । तथैव च **परस्मैपदम्**—इत्यत्रापि 'परस्य च' इत्यनेन चतुर्थ्याः अलुक् भवति ।

युधिष्ठिरः—युधि तिष्ठतीत्यस्मिन् लौकिकविग्रहे युध् + ङि, स्थिर + सु इत्यवस्थायां 'संज्ञायाम्' इत्यनेन सप्तमीसमासे सति विभक्तिलोपे प्राप्ते, 'हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम्' इत्यनेन सप्तम्या अलुकि 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इत्यनेन स्थिरशब्दस्य सकारस्य षकारे ष्टुत्वे च युधिष्ठिर इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'युधिष्ठिरः' इति सिध्यति ।

मातुःष्वसा—मातुः स्वसा इति लौकिकविग्रहे मातृ + ङस्, स्वसा + सु इत्यलौकिकविग्रहे 'षष्ठी' इत्यनेन समासे, ततः विभक्तिलोपे प्राप्ते, 'विभाषास्वसृपत्योः' इत्यनेन षष्ठ्या अलुकि 'मातृपितृभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यनेन स्वसुः सकारस्य विकल्पेन मूर्धन्यत्वे 'मातुःष्वसा' इति सिद्धम् । पक्षे 'मातुःस्वसा' इति जायते । सुपो लुगभावपक्षे तु मातृ + स्वसा इत्यत्र 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इत्यनेन षत्वे 'मातृष्वसा' इति रूपं जायते ।

कौमुदगन्धीपुत्रः—कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः इति विग्रहे षष्ठीसमासे, 'ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' इत्यनेन ष्यङः सम्प्रसारणेन यकारस्य स्थाने इकारे, पूर्वरूपे, सम्प्रसारणस्य दीर्घे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च उक्तरूपं निष्पन्नम् ।

सतीर्थ्यः—समाने तीर्थे वसतीति विग्रहे 'समानतीर्थे वासी' इत्यनेन यत्प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन, 'समानतीर्थ + य इति जाते, 'तीर्थे ये' इत्यनेन समानस्य स्थाने सादेशे– 'सतीर्थ + य' इति जाते, भसंज्ञायां 'यस्येति च' इत्यनेन अकारलोपे सति 'सतीर्थ्य' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'सतीर्थ्यः' इति सिध्यति ।

बलाहकः—वारिवाहकः इति शब्दे 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इत्यनेन वारिशब्दस्य 'ब' आदेशे, ततः वाहक शब्दस्य—वकारस्य लकारादेशेन बलाहक इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'बलाहकः' इति सिद्धम् ।

विश्वामित्रः—विश्वस्य मित्रः इति लौकिकविग्रहे विश्व + ङस्, मित्र + सु इत्यलौकिकविग्रहे षष्ठीसमासे सति 'विश्वमित्र' इति जाते 'मित्रे चर्षौ' इत्यनेन पूर्वपदस्य दीर्घे विश्वामित्र इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च विश्वामित्रः इति सिद्धम् ।

बृहस्पतिः—बृहत्याः (वाचः) पतिः इति लौकिकविग्रहे बृहती + ङस्, पति + सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे सति विभक्तिलोपे, पुंवद्भावे, 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' इति वार्तिकेन सुट्तलोपयोर्विधानेन बृहस्पति इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च बृहस्पतिः इति सिद्धम् ।

प्रायश्चित्तम्—प्रायस्य चित्तम् इति लौकिकविग्रहे प्राय + ङस्, चित्त + सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, विभक्तिलोपे, 'प्राय + चित्त' इति जाते, 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' इत्यनेन सुडागमे, अनुबन्धलोपे, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यनेन श्चुत्वेन 'प्रायश्चित्त' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'प्रायश्चित्तम्' इति सिध्यति ।

आश्वपतम्—अश्वपतेरपत्यम् इति विग्रहे 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे, अश्वपति + ङस् + अ इति जाते 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन सुपो लुकि, 'यचि भम्' इत्यनेन भत्वे, 'यस्येति च'

इत्यनेन इकारलोपे 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ सत्याम् 'आश्वपत' इति जाते, ततः सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'आश्वपतम्' इति सिद्धम् ।

आदित्यः—अदितेरपत्यम् इति विग्रहे 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यनेन ण्य–प्रत्यनेन अदिति + ङस् + ण्य इति जाते, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन सुपो लुकि, णकारलोपे, 'यचि भम्' इत्यनेन भत्वे 'यस्येति च' इत्यनेन इकारलोपे 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ आदित्य इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'आदित्यः' इति सिद्धम् ।

गव्यम्—गोः विकारः इति विग्रहे 'गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इत्यनेन यत् प्रत्ययेन गो + ङस् + य' इति जाते 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन सुपो लुकि, तकारलोपेन 'गो + य' इति जाते, 'वान्तो यि प्रत्यये, इत्यनेन अवादेशे सति गव्य इति जाते, ततः सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'गव्यम्' इति निष्पन्नम् ।

बाह्यः—बाहीकः—बहिर्भवः इति विग्रहे बहिष् शब्दात् 'बहिषष्टिलोपो (=इष्) यञ् च' इत्यनेन टिलोपे यञि च सत्यां 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वे, भत्वे, आद्यचो वृद्धौ—बाह्य इति जाते, सौ रुत्वे विसर्गे च—बाह्यः इति सिद्धम् । पक्षे 'ईकक् च' इत्यनेन 'ईकक्' प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सौ रुत्वे विसर्गे च 'बाहीकः' इत्यपि रूपं भवति ।

औत्सः—उत्सस्यापत्यम् इति विग्रहे 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यनेन अञ्प्रत्यये अनुबन्धलोपे उत्स + ङस् + अ इति जाते 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि, आद्यचो वृद्धौ, भत्वात् 'अ'लोपे, पुनः सौ, रुत्वे विसर्गे च औत्सः इति सिद्धम् ।

स्त्रैणः—स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूहः, स्त्रियाः अपत्यम् इत्यादिषु विग्रहेषु 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' इत्यनेन नञि—स्त्री + ङस् + नञ्—इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि, अनुबन्धलोपे च—'स्त्री + न' इति जाते, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनेन नस्य णकारे—'स्त्रैण' इति जाते, सौ, रुत्वे विसर्गे च—'स्त्रैणः' इति सिद्धम् ।

औपगवः—उपगोरपत्यम् इति विग्रहे उपगुशब्दात् 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन अण्प्रत्यये, उपगु + ङस् + अण् इति जाते, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि, 'यचि भम्' इत्यनेन भत्वे, आद्यचो वृद्धौ, 'ओर्गुणः' इत्यनेन उकारस्य गुणे अवादेशे, पुनः सौ, रुत्वे विसर्गे च—औपगवः, इति सिद्धम् । उपगोः गोत्रापत्यम्

इति विग्रहे तु उपगुशब्दात् अणि औपगवशब्दात् 'अत इञ्' इति इञि प्राप्ते 'एको गोत्रे' इति सूत्रनियमात् उपगुशब्दादणेव कृते अणन्तात्तस्मात् पुनरिञ् भवतीति बोध्यम् ।

गार्ग्यः, गर्गाः—गर्गस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहे गर्गशब्दात् 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यनेन यञि, अनुबन्धलोपे—गर्ग + ङस् + य इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि, भत्वेन अकारलोपे, आद्यचो वृद्धौ, सौ, रुत्वे विसर्गे च 'गार्ग्यः' इति सिद्धम् । बहुवचने तु गर्गस्य गोत्रापत्यानि इति विग्रहे यञि, आद्यचो वृद्धौ, 'यञिञोश्च' इति यञो लुकि, 'निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति परिभाषया यञ्निमित्तवृद्धेरभावेन गर्ग + जस् इति जाते, अनुबन्धलोपे, पूर्वसवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च–गर्गाः' इति सिद्धम् ।

गार्ग्यायणः—गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापत्यम् अथवा गेर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः कथ्यते । अत्र 'जीवति तु वंश्ये युवा' इत्यनेन युवसंज्ञायां तु पूर्वं गर्गशब्दात् यञ्प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन 'गर्ग + य' इति जाते, आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन अकारलोपे–'गार्ग्य' इति जाते, ततः 'यञिञोश्च' इत्यनेन फकि, अनुबन्धलोपे, 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना आयनादेशेन गार्ग्य + आयन इति जाते, भत्वेन अकारलोपे, नस्य णत्वे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च–'गार्ग्यायणः' इति सिद्धम् ।

द्वैमातुरः—द्वयोः मात्रोरपत्यम् इति लौकिविग्रहे द्वि + ओस् + मातृ + ओस् इत्यलौकिकविग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेन समासे, सुपो लुकि द्विमातृशब्दात् 'मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः' इत्यणि ऋकारस्य उकारे, रपरत्वे, आद्यचो वृद्धौ, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च–'द्वैमातुरः' इति सिद्धम् । एवमेव चातुर्मातुरः रामः, षाण्मातुरः स्कन्दः इत्यादयोऽपि बोध्याः ।

वैनतेयः—विनतायाः अपत्यम् इति विग्रहे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेन विनता शब्दात् ढकि, अनुबन्धलोपे–विनता + ङस् + ढ इति जाते प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना ढस्य एयादेशे, भत्वेन 'यस्येति च' इत्यनेनाकारलोपे, आद्यचो वृद्धौ, सौ, रुत्वे विसर्गे च वैनतेयः इति सिद्धम् ।

वामदेव्यम्—वामदेवेन दृष्टं साम इति विग्रहे 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इत्यनेन ड्यत्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, डित्वाट्टिलोपेन 'वामदेव्य' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च—वामदेव्यम् इति सिद्धम् ।

बाहविः—बाहोरपत्यम् इति विग्रहे बाहुशब्दात् 'बाह्वादिभ्यश्च' इत्यनेन इञ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे–'बाहु + ङस् + इ' इति जाते, सुप्-लोपे, 'ओर्गुणः' इत्यनेन गुणे

ततोऽवादेशेन च 'बाहवि' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च–'बाहविः' इति सिद्धम् ।

गौधेरः—गोधायाः अपत्यम् इति विग्रहे 'गोधाया: ढ्रक्' इत्यनेन ढ्रकि, ढस्य एयादेशे गोधा + एय् + र इति जाते, कित्वादाद्यचो वृद्धौ, भत्वेनाकारलोपे गौध्-एय् + र इति जाते 'लोपो व्योर्वलि' इत्यनेन यकारलोपे सति गौधेर इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'गौधेरः' इति सिद्धम् । पक्षे 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यनेन ढकि 'गौधेयः' इत्यपि रूप भवति ।

भ्रातृव्यः—भ्रातुरपत्यम् इति विग्रहे 'भ्रातुर्व्यच्च' इत्यनेन व्यत् तथा च सपत्नार्थे 'व्यन्सपत्ने' इति 'व्यन्' प्रत्यये–अनुबन्धलोपे–'भ्रातृव्य' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च–'भ्रातृव्यः' इति सिद्धम् । चकारात् छप्रत्यये तस्य ईयादेशे भ्रात्रीयः इत्यपिं रूपं भवति ।

कौरव्य—कुरोः अपत्यम् इत्यस्मिन् विग्रहे कुरुशब्दात् 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इत्यनेन ण्यप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, आद्यचो वृद्धौ, भत्वे, 'ओर्गुणः' इत्यनेन गुणे, ततः अवादेशे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—कौरव्यः इति सिद्धम् ।

कौमुदगन्ध्या—कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन समासे, विभक्तिलोपे, 'उपमानाच्च' इत्यनेन इत्वे—कुमुदगन्धिरिति जाते, कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहे 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे, 'यस्येति च' इत्यनेन इकारलोपे, आद्यचो वृद्धौ—'कौमुदगन्ध' इति जाते, तत्र 'अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे' इत्यनेन अणः ष्यङादेशे, अनुबन्धलोपे—कौमुदगन्ध्यशब्दात् 'यङश्चापः' इत्यनेन चापि स्त्रीप्रत्यये, अनुबन्ध-लोपे, सवर्णदीर्घे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, हल्ङ्यादिना सुलोपे—'कौमुदगन्ध्या' इति सिद्धम् ।

माञ्जिष्ठम्—मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रम् इति विग्रहे मञ्जिष्ठाशब्दात् 'तेन रक्तं रागात्' इत्यनेन ठकि 'ठस्येकः' इत्यनेन ठस्येकादेशे मञ्जिष्ठा + इक इति जाते, आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन आकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च माञ्जिष्ठम् इति सिध्यति ।

यौवनम्—युवतीनां समूहः इति विग्रहे 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययान्तात् युवति-शब्दात् 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे, 'भस्याढे तद्धिते' इत्यनेन वार्तिकेन पुंवद्भावे—युवन् + अ इति जाते, आद्यचो वृद्धौ सत्याम् 'अन्' इत्यनेन प्रकृतिभावात् टिलोपाभावे सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च यौवनम् इति सिद्धम् ।

यौवतम्—यु मिश्रणामिश्रणयोः इत्यस्माद् धातोः शतृप्रत्यये—यु+अत् इति जाते उवङादेशे, 'उगितश्च' इत्यनेन ङीपि—युवती इति शब्दात् 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यनेन अञ्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वेन 'यस्येति च' इत्यनेन ईकारलोपे, आद्यचो वृद्धौ—यौवत इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च यौवतम् इति सिद्धम् ।

वैयाकरणः—व्याकरणमधीते तद् वेद वेति विग्रहे व्याकरणशब्दात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे, आद्यचो वृद्धौ प्राप्तायां 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इत्यनेन यकारात् पूर्वमैजागमे, अनुबन्धलोपे, भत्वादलोपे–वैयाकरण इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—वैयाकरणः इति सिद्धम् ।

जनता—जनानां समूहः इति विग्रहे जनशब्दात् 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' इत्यनेन तल्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे—जनतशब्दात् 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यनेन टापि, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे—जनता इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, हल्ङ्यादिना सुलोपे—'जनता' इति सिद्धम् ।

अहीनः—अह्नां समूहः इति विग्रहे अहन्शब्दात् 'अह्नः खः क्रतौ' इत्यनेन खप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना खस्य ईनादेशे—अहन्+ईन इति जाते, भत्वेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे—'अह्+ईन' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च अहीनः इति सिद्धम् ।

शिक्षकः—शिक्षामधीते तद् वेद वेति विग्रहे शिक्षाशब्दात् 'क्रमादिभ्यो वुन्' इत्यन वुन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'युवारनाकौ' इत्यनेन अकादेशे, भत्वेन 'यस्येति च' इत्यनेनाकारलोपे—'शिक्षक' इति प्रातिपदिकत्वेन प्रथमाया एकवचने सौ, रुत्वे विसर्गे च 'शिक्षकः' इति सिद्धम् ।

नैयायिकः—न्यायमधीते तद् वेद वा इति विग्रहे न्यायशब्दात् 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' इत्यनेन ठक्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'ठस्येकः' इत्यनेन ठस्य इकादेशेन न्याय+इक इति जाते, 'नय्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्०' इत्यादिना यकारात् पूर्वमैजागमे, अनुबन्धलोपे, भत्वादलोपे—'नैयायिक' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'नैयायिकः' इति सिद्धम् ।

वात्या—वातानां समूहः इति विग्रहे 'पाशादिभ्यो यः' इत्यनेन यप्रत्यये, भसंज्ञायां सत्यां 'यस्येति च' इत्यनेनाकारलोपे, टापि अनुबन्धलोपे च 'वात्य+आ' इति जाते सवर्णदीर्घे सति 'वात्या' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन 'सु'–विभक्तौ परतः हल्ङ्यादिना' सुलोपे—'वात्या' इति सिद्धम् ।

औदुम्बरो देशः—उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे इति विग्रहे उदुम्बरशब्दात् 'तद-

स्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे, आद्यचो वृद्धौ भसंज्ञायां सत्याम् अकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'औदुम्बरः' इति सिद्धम् ।

कौशाम्बी—कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरीति विग्रहे कुशाम्बशब्दात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यनेन अण्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, आद्यचो वृद्धौ—कौशाम्ब इति जाते, 'टिड्ढाणञ्-द्वयसज्'० इत्यादिना ङीपि, अनुबन्धलोपे, भत्वेन अकारलोपे सति 'कौशाम्बी' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, 'हल्ङ्यादिना०' सुलोपे—'कौशाम्बी' इति सिद्धम् ।

वैदिशम्—विदिशाया अदूरभवं नगरम् इति विग्रहे 'अदूरभवश्च' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे—'विदिशा + अ' इति जाते, आद्यचो वृद्धौ भत्वेन आकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च वैदिशम् इति सिद्धम् ।

कुमुद्वान्—कुमुदानि सन्त्यस्मिन् देशे इति विग्रहे कुमुदशब्दात् 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इत्यनेन ड्मतुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'झयः' इत्यनेन मस्य वादेशे, 'टि'लोपे सति अकारलोपेन 'कुमुद्वत्' शब्दात् प्रातिपदिकत्वेन सौ, उगित्वान्नुमि' अनुबन्धलोपे, उपधादीर्घे च—'कुमुद्वान्त् + सु' इति जाते 'हल्ङ्यादिना०' सुलोपे, संयोगान्तलोपे—'कुमुद्वान्' इति सिद्धम् । संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् 'न'-लोपो न ।

शैबः—शिबीनां निवासः देशः इति विग्रहे 'तस्य निवासः' इत्यणि, अनुबन्धलोपे, आदिवृद्धौ, भसंज्ञामाश्रित्य इकारलोपेन 'शैब' इति जाते सति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने 'सु' प्रत्यये, रुत्वे विसर्गे च 'शैबः' इति रूपं सिध्यति ।

पारावारीणः—पारावारे जातः इति विग्रहे पारावारशब्दात् 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकसहकारेण 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' इत्यनेन खप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना खस्य ईनादेशे, भत्वेन अकारलोपे, नस्य णत्वे—'पारावारीण' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'पारावारीणः' इति सिद्धम् । एवमेव पारीणः, अवारीणः, अवारपारीणश्चेति रूपाणि विज्ञेयानि ।

पौरस्त्यः—पुरः जातः इति विग्रहे पुरस्शब्दात् 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इत्यनेन त्यक्प्रत्यये अनुबन्धलोपे सति 'पुरस् + त्य' इति जाते, 'किति च' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ, पुनः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'पौरस्त्यः' इति सिद्धम् ।

मामकीनः—मम अयम् इति विग्रहे अस्मदशब्दात् 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यनेन खञ्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, खस्य 'आयनेयी०' इत्यादिना ईनादेशे, 'तवकममकावेकवचने' इत्यनेन 'ममक' आदेशे सति ममक + ईन इति जाते भत्वेन अकारलोपे, आद्यचो वृद्धौ, विभक्तिकार्ये सति च 'मामकीनः' इति सिद्धम् ।

त्वदीयः—तव अयम् इति विग्रहे युष्मच्छशब्दात् 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्'

इत्यनेन छप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना छस्य ईयादेशे, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेन मपर्यन्तस्य त्वादेशे—'त्व + अद् + ईय' इति जाते 'अतो गुणे' इत्यनेन पर-रूपे, पुनः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'त्वदीयः' इति सिद्धम् ।

आधिदैविकम्—देवेषु अधि इति अधिदेवम् तत्र भवम् इति विग्रहे अधिदेव-शब्दात् 'अध्यात्मादेष्ठञिष्यते' इत्यनेन ठञ्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ठस्य इकादेशे, अधि-देव + इक इति जाते, भसंज्ञामाश्रित्य अन्त्याकारलोपेन 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्यनेन उभयपदवृद्धौ 'आधिदैविक' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'आधि-दैविकम्' इति सिद्धम् ।

भावत्कः—भवतः अयम्, भवतोः अयम्, भवताम् अयम् वा इति विग्रहे 'भवतष्ठ-क्छसौ' इत्यनेन ठक् प्रत्यये, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्यनेन ठस्य 'क'इत्यादेशे, 'किति च' इत्यनेनाद्यचो वृद्धौ—भावत्कशब्दात् प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'भावत्कः' इति सिद्धम् ।

प्रावृषेण्यः—प्रावृषि भवः इति विग्रहे 'प्रावृष एण्यः' इत्यनेन प्रावृष्शब्दात् एण्य प्रत्यये भत्वेन अकारलोपे सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च प्रावृषेण्यः इति सिद्धम् । 'प्रावृषष्ठप्' इत्यनेन 'ठप्' प्रत्यये सति प्रावृषिकः इति रूपं निष्पद्यते ।

शारीरकीयः—शरीरस्यायं शारीरः (तस्येदमित्यण्), शारीर एव शारीरकः (स्वार्थे कः)। शारीरकमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः इति विग्रहे 'शारीरक'शब्दात् 'अधि-कृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यनेन छप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः०' इत्यनेन ईयादेशे, भत्वेन अकारलोपे सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'शारीरकीयः' इति सिद्धम् ।

काठकम्—कठस्येदमिति विग्रहे कठशब्दात् 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यनेन वुञ् प्रत्यये प्राप्ते 'चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकनियमात्—धर्मसूत्रेऽर्थे आम्नायसूत्रेऽर्थे वुञ् प्रत्यये सति अनुबन्धलोपे, 'युवोरनाकौ' इत्यनेन वुनोदेशे–'कठ + अक' इति जाते, आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन अकारलोपे–'काठक' इति जाते, ततः प्राति-पदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'काठकम्' इति सिद्धम् ।

आश्मः—अश्मनो विकारः इति विग्रहे अश्मन्शब्दात् 'तस्य विकारः' इत्यनेन अणि अनुबन्धलोपे, अश्मन् + अ इति जाते भत्वेन 'नस्तद्धिते' इत्यनेन टिलोपे प्राप्ते 'अन्' इत्यनेन प्रकृतिभावे प्राप्ते 'अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन टिलोपे आद्यचो वृद्धौ 'आश्म' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च आश्मः इति सिद्धम् । **अश्ममयम्, आश्मनम्**—अश्मनः विकारः अवयवो वा इति विग्रहे 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इत्यनेन विकल्पेन मयट् प्रत्यये, नलोपे–'अश्म-मय' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि, पूर्वरूपे अश्ममयम् इति सिद्धम् । मय-

डभावे सामान्यविवक्षायाम् अथवा अवयवार्थे च अणि अनुबन्धलोपे—'अश्मन्+अ' इति जाते, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेन आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन 'नस्तद्धिते' इत्यनेन टिलोपे प्राप्ते सति 'अन्' इत्यनेन प्रकृतिभावे, पुनः प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे आश्मनम् इति सिद्धम् ।

गव्यम्—गोः विकारः अवयवो वेति विग्रहे 'गोपयसोर्यत्' इत्यनेन यति, अनुबन्धलोपे—गो+य इति जाते, 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यनेन अवादेशे—'गव्य' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च गव्यम् इति सिद्धम् ।

आमलकम्—आमलक्याः फलम् इति विग्रहे 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्०' इत्यादिना मयट् प्रत्यये 'फले लुक्' इत्यनेन तस्य लोपे 'एकविभक्तिचापूर्वनिपाते' इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञायां 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यनेन उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि 'आमलक' इति जाते प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे आमलकम् इति सिद्धम् ।

जाम्बवम्, जम्बुः, जम्बूः—जम्बोः फलम् इति विग्रहे 'जम्ब्वाः वा' इत्यनेन विकल्पेन अण् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वेन 'ओर्गुणः' इत्यनेन गुणे अवादेशे—'जाम्बव' इति जाते प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरभि पूर्वरूपे 'जाम्बवम्' इति सिद्धम् । अणोऽभावे 'ओरञ्' इत्यनेन अञ्प्रत्यये तस्य 'फले लुक्' इत्यनेन लुकि—'जम्बु' इति जायते । पक्षे 'लुप् च' इत्यनेन अञो विकल्पेन लुपि 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यनेन युक्तवद्भावेन जम्बूः इति जायते । तेन जाम्बवम्, जम्बु, जम्बूः इति त्रीणि रूपाणि जायन्ते ।

माशब्दिकः—'माशब्दमाह' इति विग्रहे समस्त–माशब्दात् 'तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यनेन वार्तिकेन ठकि, अनुबन्धलोपे, 'ठस्येकः' इत्यनेन इकादेशे, भत्वेन अकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'माशब्दिकः' इति सिद्धम् ।

पारदारिकः—परदारान् गच्छति इति विग्रहे 'गच्छतौ परदारादिभ्यः' इत्यनेन ठकि, ठस्य स्थाने इकि, 'किति च' इति आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन अकारलोपे प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे चोक्तरूपं सिद्धम् ।

मारीचिकम्—मरीचेन संस्कृतम् इति विग्रहे मरीचशब्दात् 'संस्कृतम्' इत्यनेन ठकि, ठस्य इकादेशे, आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन अकारलोपे—'मारीचिक' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन विभक्तिकार्ये 'मारीचिकम्' इति सिद्धम् ।

आस्तिकः—अस्ति परलोकः इति मतिर्यस्य इति विग्रहे अस्तिशब्दात् 'अस्तिनास्ति दिष्टं मतिः' इत्यनेन ठकि, अनुबन्धलोपे, इकादेशे, आद्यचो वृद्धौ, भत्वेन

इकारलोपे—'आस्तिक' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'आस्तिकः' इति सिद्धम् ।

शाक्तीकः—शक्तिः प्रहरणमस्य इति विग्रहे शक्तिशब्दात् 'शक्तियष्ट्योरीकक्' इत्यनेन ईकक्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे—'शक्ति + ईक' इति जाते, 'किति च' इत्याद्यचो वृद्धौ, भत्वेन इकारलोपे, पुनः सुबुत्पत्तौ रुत्वे विसर्गे च शाक्तीकः इति सिद्धम् ।

आकरिकः—आकरे नियुक्तः इति विग्रहे आकरशब्दात् 'तत्र नियुक्तः' इत्यनेन ठकि, अनुबन्धलोपे, ठस्य इकादेशे, भत्वेन अकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'आकरिकः' इति सिद्धम् ।

युग्यः—युगं वहतीति विग्रहे युगशब्दात् 'तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्' इत्यनेन यत् प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन युग्य इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'युग्यः' इति सिद्धम् ।

धुर्यः, धौरेयः—धुरं वहतीति विग्रहे 'धुरो यड्ढकौ' इत्यनेन 'धुर्'शब्दात् यत् प्रत्यये अनुबन्धलोपेन 'धुर्य' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च–'धुर्यः' इति सिद्धम् । ढक् प्रत्यये सति ढस्य स्थाने 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना एयादेशे, कित्वात् आद्यचो वृद्धौ सत्यां 'धौरेय' शब्दात् सौ, रुत्वे विसर्गे च धौरेयः इति सिद्धम् ।

नाव्यम्—नावा तार्यमिति विग्रहे नौशब्दात् 'नौवयोधर्मविष०' इत्यादिना सूत्रेण यति, अनुबन्धलोपे–'नौ + य' इति जाते, 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यनेन आवादेशे–'नाव्य' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे 'नाव्यम्' इति सिद्धम् ।

मूल्यः—मूलेन समः इति विग्रहे मूलशब्दात् 'नौवयोधर्मविषमूल०' इत्यादिना यत् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वेन 'यस्येति च' इत्यनेन अकारलोपे मूल्य इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च मूल्यः इति सिद्धम् ।

सभ्यः—सभायां साधुः इति विग्रहे सभाशब्दात् 'सभाया यः' इत्यनेन यप्रत्यये भसंज्ञामाश्रित्य 'यस्येति च' इत्यनेन आकारलोपे, पुनः 'सु' विभक्त्युत्पत्तौ, रुत्वे विसर्गे च सभ्यः इति सिद्धम् ।

नभ्यम्—नाभये हितम् इति विग्रहे नाभिशब्दात् 'उगवादिभ्यो यत्' इत्यनेन यत् प्रत्यये, 'नाभिनभञ्च' इति गणसूत्रानुसारेण 'नाभि' शब्दस्य स्थाने नभ आदेशेन 'नभ + य' इति जाते, 'भ'संज्ञायाम् अकारलोपेन–'नभ्य' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन पुनः विभक्त्युत्पत्तौ पूर्वरूपे नभ्यम् इति सिद्धम् ।

शून्यम्—शुने हितम् इति लौकिके विग्रहे 'उगवादिभ्यो यत्' इत्यनेन 'श्वन्'-शब्दात् यत् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे–'श्वन् + य' इति जाते 'शुनः सम्प्रसारणं वा च

दीर्घत्वम्' इति वार्तिकेन वस्य सम्प्रसारणेन उकारे, पूर्वरूपे, विकल्पेन दीर्घे सति-शून्य इति जाते, पुनः विभक्त्युत्पत्तौ सोरमि, पूर्वरूपेण 'शून्यम्' इति सिद्धम् ।

दन्त्यम्--दन्ताय हितम् इति लौकिके विग्रहे 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेन दन्त-शब्दात् यति प्रत्यये अनुबन्धलोपेन-'दन्त + य' इति जाते, भसंज्ञायाम् अकारलोपेन-'दन्त्य' इति जाते, पुनः 'सु' विभक्त्युत्पत्तौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'दन्त्यम्' इति सिद्धम् ।

आत्मनीनम्--आत्मने हितमिति लौकिकविग्रहे आत्मन्--शब्दात् 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः' इति सूत्रेण खप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः०' इत्यादिना खस्य ईनादेशे-'आत्मन् + ईन' इति जाते, भत्वे 'नस्तद्धिते' इत्यनेन टेर्लोपे प्राप्ते, 'आत्माध्वानौ खे' इति सूत्रेण प्रकृतिभावे सति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि, पूर्वरूपे च 'आत्मनीनम्' इति सिद्धम् ।

मातृभोगीणः--मातृभोगाय हितम् इति लौकिके विग्रहे 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः' इत्यनेन मातृभोग-शब्दात् 'ख' प्रत्यये, खस्य ईनादेशे-'मातृभोग + ईन' इति जाते, भसंज्ञामाश्रित्य अकारलोपे सति मातृभोगीन इत्यवस्थायां 'कुमति च' इत्यनेन नस्य णत्वे, पुनः विभक्त्युत्पत्तौ रुत्वे विसर्गे च मातृभोगीणः इति सिद्धम् ।

अर्घ्यः—अर्घमर्हतीति विग्रहे अर्घशब्दात् 'दण्डादिभ्यो यत्' इति सूत्रेण यत्प्रत्यये भसंज्ञामभिलक्ष्य 'अ'कारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'अर्घ्यः' इति सिद्धम् ।

आह्निकम्—अह्ना निर्वृत्तम् इति विग्रहे 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यनेन ठकि प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कित्वादाद्यचो वृद्धौ सत्यां भत्वात् 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रेणाकारलोपे, 'आह्निक' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि, पूर्वरूपे—'आह्निकम्' इति सिद्धम् ।

सार्वभौमः—सर्वभूमेरीश्वरः इति विग्रहे सर्वभूमि—शब्दात् 'तस्येश्वरः' इत्यनेन अणि, अनुबन्धलोपे, 'अनुशतिकादीनां च' इति सूत्रेण उभयपदवृद्धौ, भत्वादिकारलोपे सति सार्वभौम इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च सार्वभौमः इति सिद्धम् ।

प्रथिमा—पृथोर्भावः इति विग्रहे पृथुशब्दात् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यनेन 'इमनिच्' प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इत्यनेन ऋकारस्य स्थाने रकारे भत्वाट्टिलोपेन प्रथिमन् इति जाते, ततः पुनः प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनेन दीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, ततो नलोपे च—'प्रथिमा' इति सिध्यति । पक्षे 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन त्वप्रत्यये तल् प्रत्यये वा सति पृथुत्वम्—पृथुता इति रूपद्वयम् । पक्षे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यनेन अणि अनुबन्धलोपे, आद्यचो

वृद्धौ, भत्वात् 'ओर्गुणः' इत्यनेन उकारस्य गुणे, अवादेशे च 'पार्थव' इति जाते सति पुनः विभक्त्युत्पत्तौ, अमि पूर्वरूपे च पार्थवम् इति सिद्धम् ।

पौरोहित्यम्––पुरोहितस्य भावः कर्म वेति विग्रहे 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इत्यनेन यकि, अनुबन्धलोपे, कित्वादाद्यचो वृद्धौ, भत्वादकारलोपे सति पौरोहित्य इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च पौरोहित्यमिति सिद्धम् ।

रामणीयकम्––रमणीयस्य भावः कर्म वेति विग्रहे रमणीयशब्दात् 'योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्' इत्यनेन वुञ्–प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'युवोरनाकौ' इत्यनेन वु प्रत्ययस्य स्थाने अकादेशे, अनुबन्धलोपे, कित्त्वादाद्यचो वृद्धौ, भत्वादकारलोपेन 'रामणीयक' इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'रामणीयकम्' इति सिद्धम् ।

सैनापत्यम्––सेनापतेः भावः कर्म वेति विग्रहे सेनापतिशब्दाद् 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इत्यनेन यकि, अनुबन्धलोपे, कित्वादाद्यचो वृद्धौ, भत्वादिकारलोपे सति पुनः प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च सैनापत्यम् इति सिध्यति ।

सर्वाङ्गीणः––सर्वाङ्गानि व्याप्नोतीति विग्रहे सर्वाङ्गशब्दात् 'तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति' इत्यनेन ख़प्रत्यये, खस्य ईनादेशे, भत्वादकारलोपे, सर्वाङ्गीन इति जाते, नस्य णत्वे, पुनः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'सर्वाङ्गीणः' इति सिद्धम् ।

कर्मठः––कर्मणि घटते इति विग्रहे कर्मन्-शब्दात् 'कर्मणि घटोऽठच्' इत्यनेन अठचि, अनुबन्धलोपे सति कर्मन् + अठ इति जाते भत्वाट्टिलोपेन 'कर्मठ' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'कर्मठः' इति सिद्धम् । अत्र ठस्य इकादेशो न भवति अङ्गसंज्ञक–कर्मन्शब्दात्तस्य परत्वाभावात् । 'कर्मन्' शब्दात् परस्तु अकारो वर्तते ।

पण्डितः—सदसद्विवेकिनी बुद्धिः पण्डा । पण्डा सञ्जाता यस्येति विग्रहे पण्डा शब्दात् 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इत्यनेन इतचि, अनुबन्धलोपे, भत्वादाकारलोपे सति 'पण्डित' इत्यस्य प्रतिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये च पण्डितः इति सिद्धम् ।

कियान्—किम्परिमाणमस्येति विग्रहे किम् शब्दात् 'किमिदभ्यां वो घः' इत्यनेन वतुप् प्रत्यये 'किम् + वतुप्' इति जाते, अनुबन्धलोपे, वकारस्य स्थाने घकारादेशे सति घस्य 'आयनेयी०' इत्यादिना सूत्रेण 'इय्' आदेशे, 'इदं किमोरिश्की' इत्यनेन किमः स्थाने 'की' आदेशेन 'की + इयत्' इति जाते, भसंज्ञामाश्रित्य ईकारलोपे सति 'कियत्' इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ परतः उगित्वान्नुमि—'कियन्त् + सु' इति जाते, उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, संयोगान्तलोपे, 'कियान्' इति सिध्यति ।

विंशः—विंशतेः पूरणः इति विग्रहे 'विंशति'शब्दात् 'तस्य पूरणे डट्' इत्यनेन डटि, अनुबन्धलोपे, 'तिविंशतेर्डिति' इत्यनेन तिलोपे—'विंश+अ' इत्यवस्थायां पररूपेण 'विंश' इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'विंशः' इति सिद्धम् । नान्तत्वाभावात् मडागमो न भवति ।

षष्ठः—षण्णां पूरणः इति विग्रहे 'षष्'शब्दात् 'तस्य पूरणे डट्' इत्यनेन डटि, अनुबन्धलोपे 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' इत्यनेन थुगागमे, अनुबन्धलोपे—षष्+थ्+अ' इति जाते, ष्टुत्वेन 'षष्ठ' इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'षष्ठः' इति रूपं निष्पद्यते ।

चतुर्थः, तुरीयः, तुर्यः—चतुर्णां पूरणः इति विग्रहे चतुर्शब्दात् 'तस्य पूरणे डट्' इत्यनेन डटि 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' इत्यनेन थुकि, अनुबन्धलोपे, चतुर्थ इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च चतुर्थः इति सिद्धम् । पक्षे 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इत्यनेन वार्तिकेन 'छ'प्रत्यये 'यत्'-प्रत्यये वा कृते सति उभयत्र आद्यक्षरस्य चस्य लोपे च जायमाने क्रमशः तुर्+छ, तुर्+य इत्यवस्थायां छस्य ईयादेशेन 'तुरीय' इति, यत् प्रत्यये च 'तुर्य' इति च प्रातिपदिकयोः सौ रुत्वे विसर्गे च क्रमशः तुरीयः, तुर्यः इति च रूपद्वयेनेष्टसिद्धिः ।

श्रोत्रियः—छन्दोऽधीते इत्यस्मिन्नर्थे 'श्रोत्रियन्' इति निपात्यते । निपातनस्य तावत् किं स्वरूपम् इति जिज्ञासायाम् आचार्यैः एवमुपकल्पितम्—छन्दःशब्दस्य 'श्रोत्रादेश'-निपातनम्, अधीते अर्थे 'घन्' प्रत्ययात्मकं निपातनम् । तथा च अनुबन्धलोपे, घस्य इयादेशे, भत्वादकारलोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'श्रोत्रियः' इति सिद्धम् ।

कृतपूर्वी—कृतम्पूर्वमनेन इति विग्रहे सुप्सुपेति समासनिष्पन्नात् कृतपूर्वशब्दात् 'सपूर्वाच्च' इत्यनेन इनि प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपे सति कृतपूर्विन् शब्दात् प्रातिपदिकत्वेन सौ, उपधादीर्घे हल्ङ्यादिना सुलोपे, नलोपे च 'कृतपूर्वी' इति सिद्धम् ।

साक्षी—साक्षात् द्रष्टा इत्यर्थे 'साक्षात्' इत्यव्ययात् 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्' इत्यनेन इनि प्रत्यये, अनुबन्धलोपे—'साक्षात्+इन्' इति जाते, भसंज्ञामाश्रित्य 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यनेन टिलोपे 'साक्षिन्' इति जाते, पुनः विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां नान्तत्वाद् उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, नलोपे च 'साक्षी' इति सिद्धम् ।

द्वितीयः—द्वयोः पूरणः इति विग्रहे द्विशब्दात् डटं प्रबाध्य 'द्वेस्तीयः' इत्यनेन तीयप्रत्यये द्वितीय इति जाते, विभक्तिकार्ये च द्वितीयः इति सिद्धम् ।

विदुष्मान्—विद्वांसः सन्त्यस्मिन्निति विग्रहे 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इत्यनेन

मतुप्–प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन 'विद्वस्+मत्' इति जाते सति 'तसौ मत्वर्थे' इत्यनेन भसंज्ञायां 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यनेन वकारस्य सम्प्रसारणेन उकारे पूर्वरूपे च, ततः सस्य षत्वेन 'विदुष्मत्'शब्दात् प्रातिपदिकत्वेन सौ उगित्वान्नुमि, अनुबन्धलोपे, उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, संयोगान्तलोपे च 'विदुष्मान्' इति सिद्धम् ।

फेनिलः—फेनः अस्त्यस्मिन्निति विग्रहे 'फेन'शब्दात् 'फेनादिलच्च' इत्यनेन इलच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपे सति फेनिल्शब्दात् प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च—'फेनिलः' इति सिद्धम् । लच्-प्रत्यये सति फेनलः । पक्षे च मतुप्-प्रत्यये संयुक्ते सति 'फेनवान्' इति त्रीणि रूपाणि जायन्ते ।

द्रुमः—द्रुः (शाखा) अस्यास्तीति विग्रहे 'द्रु'शब्दात् 'द्युद्रुभ्यां मः' इत्यनेन म-प्रत्ययेन 'द्रुम' इति प्रातिपदिकेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'द्रुमः' इति सिद्धम् ।

केशवः—केशाः सन्त्यस्येति विग्रहे केशशब्दात् 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन 'व' प्रत्ययेन 'केशव' इति जाते सति विभक्तिकार्येण केशवः इति सिद्धम् । पक्षे इनि-ठनौ– 'केशी-केशिकः' । पक्षे मतुप्—केशवान् । एवं पञ्च रूपाणि बोध्यानि ।

दन्तावलो हस्ती—दन्ताः सन्त्यस्येति विग्रहे 'दन्तशब्दात् 'दन्तशिखात् सञ्ज्ञायाम्' इत्यनेन वलचि, अनुबन्धलोपेन 'दन्तवल' इत्यवस्थायां 'वले' इत्यनेन अकारस्य दीर्घे 'दन्तावल' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'दन्तावलः' इति सिद्धम् ।

शुभंयुः—शुभमस्यास्तीति विग्रहे 'शुभम्'—शब्दात् 'अहं शुभमोर्युस्' इत्यनेन युस्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, मस्यानुस्वारेण शुभंयु–इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'शुभंयुः' इति सिद्धम् ।

वर्णी—वर्णोऽस्यास्तीति विग्रहे वर्णशब्दात् 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इत्यनेन इनि-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वादकारलोपेन 'वर्णिन्' इति जाते, ततः विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, नलोपे च—'वर्णी' इति सिद्धम् ।

क्व, कुत्र, कस्मिन्—कस्मिन् स्थाने इति विग्रहे 'किम्' शब्दात् 'किमोऽत्' इत्यनेन अत् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, विभक्तिलोपे, 'क्वाति' इत्यनेन 'क्व' आदेशे सति क्व+अ इति जाते, भसंज्ञायां टिलोपेन 'क्व' इति जाते, प्रातिपदिकत्वे अव्ययत्वेन सुलोपे 'क्व' इति सिद्धम् । कस्मिन्निति विग्रहे 'किम्' शब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' इत्यनेन त्रलि, अनुबन्धलोपे, विभक्तिलोपेन 'किम्+त्र' इति जाते, 'कु तिहोः' इत्यनेन किमः 'कु'इत्यादेशेन 'कुत्र' इति जाते प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, अव्ययत्वेन विभक्तिलोपे सति उक्तरूपं सिध्यति । अत्त्रलोरभावे कस्मिन्नित्येवावशिष्यते ।

कदा—कस्मिन्काले इति विग्रहे 'किम्'शब्दात् 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' इत्यनेन 'दा'प्रत्यये 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यनेन दाप्रत्ययस्य विभक्तिसंज्ञायां 'किमः

कः' इत्यनेन किमः कादेशेन कदा इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वेन विभक्तेर्लुकि सति कदा इति सिध्यति ।

एर्तार्ह—एतस्मिन्निति विग्रहे इदम्शब्दात् 'इदमो र्हिल्' इत्यनेन 'र्हिल्' प्रत्यये 'एतेतौ रथोः' इत्यनेन 'एत' इत्यादेशेन 'एतर्हि'-इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वात् सुलोपेन 'एतर्हि' इति सिद्धम् ।

तर्हि—तस्मिन् काले इति विग्रहे 'तत्' शब्दात् 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इत्यनेन 'र्हिल्' प्रत्यये सति अनुबन्धलोपेन 'तत्+र्हि' इति जाते, 'त्यदादीनामः' इत्यनेन अकारादेशे 'अतो गुणे' इत्यनेन च पररूपे सति पुनः आगतायाः विभक्तेः अव्ययत्वात् लोपेन उक्तरूपं सिद्धम् ।

इत्थम्—'अनेन प्रकारेण' अथवा 'एतेन प्रकारेण' इति विग्रहे 'इदमस्थमुः' इत्यनेन 'थमु'-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सुपो लुकि सति—'इदम्+थम्' इति जाते, 'एतेतौ रथोः' इत्यनेन इदमः इदादेशेन इत्थम् इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वात् सुलोपे च उक्तरूपं सिद्धम् । एवमेव एतत्-शब्दात् 'एतदोऽपि वाच्यः' इत्यनेन थमु प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सुपो लुकि सति 'एतत्+थम्' इत्यवस्थायाम् 'एतेतौ रथोः' इत्यनेनैव एतदः योगविभागात् इदादेशे सति पूर्ववत् इत्थम् इति भवेत् ।

उभयद्युः—उभयस्मिन् अहनि इति विग्रहे उभयशब्दात् 'द्युश्चोभयाद् वक्तव्यः' इत्यनेन द्युस् प्रत्यये सति उभयद्युस् इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वेन सुलोपे, सकारस्य रेफे विसर्गे च उक्तरूपं सिध्यति ।

पुरस्तात्—पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् इत्यस्मिन् विग्रहे पूर्वशब्दात् 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इत्यनेन अस्ताति-प्रत्यये—पूर्व+अस्तात् इति जाते, 'अस्ताति च' इत्यनेन सूत्रेण 'पूर्व' शब्दस्य स्थाने 'पुर्' इत्यादेशे सति अव्ययत्वेन आगतायाः विभक्तेः लुकि सति पुरस्तात् इति सिद्धम् ।

चतुर्धा—चतुर्भिः प्रकारैः इति विग्रहे चतुर्-शब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' इत्यनेन धा प्रत्यये चतुर्धा इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वेन सुलोपे—'चतुर्धा' इति सिद्धम् ।

लघीयान्—'इमौ लघू, अयमेतयोः अतिशयेन लघुः' इति विग्रहे 'लघु' शब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इत्यनेन ईयसुन्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भत्वात् 'टि'लोपेन 'लघीयस्' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, उगित्वान्नुमि 'लघीयन्स्+सु' इत्यवस्थायां उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, संयोगान्तलोपे च लघीयान् इति सिद्धम् ।

श्रेष्ठः—'इमे प्रशस्याः, एतेषु अयमतिशयेन प्रशस्यः' इति विग्रहे प्रशस्य-शब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इत्यनेन 'इष्ठन्' प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'प्रशस्यस्य श्रः' इत्यनेन 'श्र'-इत्यादेशेन 'श्र+इष्ठ' इत्यवस्थायां टिलोपे प्राप्ते सति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यनेन प्रकृतिभावेन 'आद्गुणः' इत्यनेन गुणे सति श्रेष्ठ इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'श्रेष्ठः' इति सिद्धम् । 'ईयसुन्'–प्रत्यये सति अनुबन्धलोपे 'प्रशस्य+ईयस्' इति जाते, श्र इत्यादेशेन 'श्र+'ईयस्' इति जाते, प्रकृतिभावेन 'आद्गुणः' इत्यनेन गुणेन 'श्रेयस्' इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् सौ उगित्वान्नुमि, अनुबन्धलोपे 'श्रेयन्स् +सु' इति जाते उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिना सुलोपे, संयोगान्तलोपे सति 'श्रेयान्' इति सिद्धम् ।

स्थविष्ठः—'इमौ स्थूलौ, एतयोरयमतिशयेन स्थूलः' इति विग्रहे स्थूलशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इत्यनेन इष्ठन् प्रत्यये, अनुबन्धलोपेन 'स्थूल+इष्ठ' इति जाते सति 'स्थूलदूरयुवह्रस्व०' इत्यादिना लकारस्य लोपे सति गुणे अवादेशे च जायमाने स्थविष्ठ इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वेन सौ, अनुबन्धलोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च स्थविष्ठः इति सिद्धम् ।

विद्वद्देशीयः—'ईषदूनः विद्वान्' इति विग्रहे विद्वस्-शब्दात् 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इत्यनेन देशीयर्–प्रत्यये सति विद्वस्+देशीय इत्यवस्थायां दत्वेन विद्वद्देशीय इति जाते सति प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'विद्वद्देशीयः' इति सिद्धम् ।

कुटीरः—ह्रस्वा कुटी इति विग्रहे 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इत्यनेन र प्रत्यये, पुनः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'कुटीरः' इति सिद्धम् ।

एकतमः—एषामेकः इति विग्रहे एकशब्दात् 'एकाच्च प्राचाम्' इत्यनेन डतमच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, टिलोपेन एकतमशब्दात् विभक्तिकार्ये सम्पद्यमाने सति एकतमः इति सिद्धम् ।

मृत्तिका—मृदेव इति विग्रहे 'मृद्' शब्दात् 'मृदस्तिकन्' इत्यनेन तिकन् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, चर्त्वेन मृत्तिक इति जाते सति टापि, सौ हल्ङ्यादिना सुलोपे सति मृत्तिका इति सिद्धम् ।

बहुशः—बहूनि बहुभ्यो वा ददाति इति विग्रहे बहुशब्दात् 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इत्यनेन शस् प्रत्यये सति 'बहुशस्' इति जाते, प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वात् सुलोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च–'बहुशः' इति सिद्धम् ।

पटपटा करोति—पटत् करोतीति विग्रहे 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इत्यनेन डाचः प्रागेव द्वित्वे पटत् पटत् इति जाते, ततः 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यज०' इत्यादिना

डाचि, अनुबन्धलोपे, डित्वाट्टिलोपे, 'नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' इत्यनेन तकारपकारयोः पररूपेण 'पटपटा' इति जाते सति प्रातिपदिकत्वात् सौ, अव्ययत्वात् सुलोपे 'पटपटा करोति' इति रूपं निष्पद्यते ।

बीजा करोति— बीजेन सह विलेखनं करोतीति विग्रहे 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्ब-बीजात् कृषौ' इत्यनेन डाचि प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, डित्वात् टिलोपेन बीजा इति जाते, प्रातिपदिकत्वात्सौ परतः अव्ययत्वात् सुलोपेन 'बीजा करोति' इति सिद्धम् ।

एकैकया आहुत्या जुहोति— एकया एकया इति विग्रहे एक-शब्दस्य 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेन द्वित्वे, 'एकं बहुव्रीहिवत्' इत्यनेन समुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि सति एकाएका इति जाते पूर्वस्थितस्य एकाशब्दस्य पुंवद्भावे, वृद्धौ सत्याम् एकैका इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वेन टा-विभक्तौ आगतायाम् 'आङि चापः' इत्यनेन आकारस्य एत्वे, अयादेशे च एकैकया इति सिद्धम् ।

गतगतः— कालः गतः (प्रियं वस्तु विनेति शेषः, विरहवेदनया पीड्यमानस्येय-मुक्तिः) इति विग्रहे गतशब्दस्य 'आबाधे च' इत्यनेन द्वित्वे सति 'गतः गतः' इत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लुकि, पुनः प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विसर्गे च 'गतगतः' इति सिद्धम् ।

अन्योऽन्यम्— अन्यम् इत्यस्य 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहु-लम्' इति वार्तिकबलाद् द्वित्वेन 'अन्यम्-अन्यम्' इति जाते सति यदा न समासवद्भावः तदा 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुर्वक्तव्यः' इति पूर्वपदस्य सु—विभक्तौ, सस्य रुत्वे, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्यनेन रोः उत्वे, अन्य + उ + अन्य इति जाते 'आद्गुणः' इत्यनेन गुणे पूर्वरूपे च 'अन्योन्य इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन सौ, सोरमि पूर्वरूपे च 'अन्योऽन्यम्' इति सिद्धम् ।

इति रूपदीपिका समाप्ता ।

पङ्क्तिदीपिका

विभाषाधिकारस्य किं प्रयोजनम् ? 'विभाषा' इति अधिकारसूत्रं विद्यते । ननु एकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् ? न । लक्षणैकचक्षुष्कान् प्रति एकार्थीभावस्य नित्यत्वम्, क्व पाक्षिकत्वम्, अप्रवर्तनम् क्व— एतत् सर्वम् अवबोधनार्थं 'विभाषा' इति सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात् । इतः प्रागेव 'विभाषा' अधिकारस्य यद्यपि कर्तुमुचितम्, तथापि अत्र एतत्करणसामर्थ्यादितः पूर्वेषां नित्यत्वमेवेत्यवगम्यते । न चैवं 'सुप् सुपा' इत्यस्याऽपीतःपूर्वत्वान्नित्यत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति अनेनैव सिद्धे 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समासविधानस्यैव व्यर्थत्वापत्तेरिति दिक् ।

'द्विगुश्च' इति सूत्रं कथं त्यक्तुं शक्यते, तद् दर्शयित्वा द्विगोस्तत्पुरुषत्वे किम्फलमित्यपि दर्शय ।

ननु 'तत्पुरुषः' इत्यधिकारसूत्राऽनन्तरं 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति सूत्रकरणाच्चकार-बलेन द्विगुतत्पुरुषयोः समावेशः स्यात् । न च चकारस्योक्तसञ्ज्ञाद्वयपर्य्यायार्थत्वेन समुच्चयार्थत्वाऽभावात्कथमुभयोः समावेशः स्यादिति वाच्यम् । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति योगं विभज्य पूर्वेण 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यत्रोक्तस्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुष-सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्य्यायत्वसिद्धौ चकारस्य सञ्ज्ञाद्वयसमावेशार्थत्वाक्षतेः । एवञ्च 'द्विगुश्च' इति सूत्रं त्यक्तुं शक्यते । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलम्—पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः, तस्य तत्पुरुषत्वात् 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टचः समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावादिति दिक् ।

'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वाक्यस्याशयो लेख्यः ।

'पदं पदं प्रति विहिता' इति विग्रहे प्रतिपदविधाना इतिशब्दस्य कारकविशेषो-पादानेन विहितेत्यर्थः विवक्षितः । 'षष्ठी शेषे' इत्येतद्विहितषष्ठ्यतिरिक्ता सर्वाऽपि षष्ठी प्रतिपदविधानेत्युच्यते, सा न समस्यत इति तदर्थः । ननु 'न निर्धारणे' इत्य-नेन निर्धारणविहितषष्ठ्याः समासो निषिध्यते, वार्तिकेनापि प्रतिपदविधानषष्ठ्याः समासो निषिध्यते । एवञ्च शेषषष्ठ्यतिरिक्तायाः सर्वस्या अपि षष्ठ्याः प्रतिपद-विधानत्वाद्वार्तिकेनैवोक्तसूत्रप्रयोजनस्य गतार्थत्वात्सूत्रं व्यर्थमिति चेद् ? उच्यत । 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनेन षष्ठ्या अविधानेन सप्तम्या एव विधानादनया तस्या बाधाऽभावाय

तत्प्रतिप्रसवात्तत्र सम्बन्धसामान्य एव षष्ठ्या विधानात्तस्याश्च अप्रतिपदविधित्वाद्वार्तिकेन गतार्थत्वासंभवात् सूत्रस्य सार्थक्यादिति बोध्यम् ।

'तक्षकस्य सर्पस्य' इति प्रयोगस्य वैशिष्ट्यम् उपपादय ।

अत्र तक्षकस्येति षष्ठ्यन्तस्य सर्पस्येति समानाधिकारणेन सह 'पूरणगुण' इति समासनिषेधात्समासो न भवति । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति विशेषणसमासः कथं न स्यात्—इति चेत् न । तत्र बहुलग्रहणाद् विशेषसमासाप्रवृत्तेः । गोर्धेनोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन समानाधिकरणग्रहणेन वार्यते । ननु षष्ठीसमास एवात्र प्रसज्यते, 'पोटायुवति' इत्यादि विशेषविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादिति चेद् ? न । 'पोटायुवति' इत्यादिविधयो गौर्धेनुरित्यादिप्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशाः, षष्ठीसमासस्तु 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ असमानाधिकरणे सावकाशः, गोर्धेनोरित्यादिषूभयं प्राप्तम् । तत्र पोटायुवतीत्यादिविधीन् बाधित्वा प्राप्तस्य षष्ठीसमासस्य समानाधिकरणग्रहणेनैव निषेधः सम्भवति ।

'मध्याह्नः सायाह्नः' इत्युभयत्र एकदेशिसमासे किम्प्रमाणं कथञ्च तदिति विचारय ।

ननु 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति सूत्रे पूर्वादीनामुपादानादेतेषामेवैकदेशानां समासः स्यादन्येषां न स्यात्तथा च मध्याह्नः सायाह्नः इत्यादिप्रयोगाः नैव सिद्ध्येरन् इति चेद् ? न । 'संख्याविसाय०' ज्ञापनात् तत्सिद्धेः । एवं च—एकदेशिसमासमन्तरा सायंपूर्वकाह्नशब्दस्यालाभात् प्रकृतसूत्रेण ङौ परे अहनादेशविधानं व्यर्थं स्यात्, तदेव व्यर्थं सञ्ज्ञापयति 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति । तेन ज्ञापकेन 'मध्याह्नः' 'सायाह्नः' इत्यत्र एकदेशिसमासस्य सिद्धिः । नन्वेवं तर्हि 'मध्यरात्रः' 'पश्चिमरात्रगोचराः' इत्यादिषु केन समासः इति चेद् ? प्रकृतज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेन अत्रापि समाससिद्धिः । तदुक्तम्—'केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन 'मध्यरात्रः' 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा' इत्यादि प्रयोगाश्च सिध्यन्ति ।

'प्राप्तजीविका' इत्यत्र केन समासः, कथञ्च तस्य सिद्धिरिति प्रदर्शय ।

जीविकां प्राप्ता या स्त्री (सा प्राप्तजीविका) इति विग्रहे 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति सूत्रेण समासे प्राप्तापदस्य दीर्घाकारस्य स्थाने ह्रस्वाकारे कृते सति प्रयोगः सिद्ध्यति । अन्यथा कर्मधारयसमासाभावेन 'पुंवत्कर्मधारय' इति सूत्राप्रवृत्त्या प्राप्तपदे ह्रस्वाकारो दुर्लभः स्यादतः 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इत्यत्र अकारः प्रश्लेष्टव्यः, स च प्राप्ता आपन्ना अनयोरन्ते विधेय इति दिक् ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषायां किम्प्रमाणम् ? कथञ्च तदिति विचारय।

ननु "कुमारः श्रमणादिभिः" सूत्रे कुमारशब्दस्य पाठात्तस्य श्रमणादिभिः स्त्रीलिङ्गविशिष्टैः सह सामानाधिकरण्याऽभावात्कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणेति प्रयोगो न स्यादिति चेद् ? न। 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया कुमारशब्देन कुमारीशब्दस्यापि ग्रहणात्तस्य च श्रमणादिशब्देन समानाधिकरणत्वात्समासे उक्तप्रयोगस्योपपत्तेः। श्रमणादिगणे 'श्रमणा–प्रव्रजिता' इत्यादिस्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते, तेषाञ्च कुमार इति पुंल्लिङ्गेन सह सामानाधिकरण्यविरहात् समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति। तस्याः फलञ्च—'युवखलती' इत्यादि प्रयोगाणां सिद्धिः।

'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषायां किम्प्रमाणम् ? तस्याः फलञ्च किमित्येतत् सर्वं सम्यगुपपादय।

'उपपदमतिङ्' इति सूत्रे 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति सूत्रात्सुबिति प्रथमान्तं पदं 'सह सुपा' इति सूत्रात् सुपेति तृतीयान्तश्च पदमनुवर्तते। एवञ्च उपपदं सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससञ्ज्ञको भवतीत्यर्थे सति तिङन्तेन सह समासः निषिद्धयेतेति अतिङ्ग्रहणं व्यर्थं सत् 'सुपा' इति तृतीयान्तं पदम् अत्र नानुवर्तते इति ज्ञापयति।

एवमेव 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तत्राऽतिङ्ग्रहणस्यापकर्षणेन गतिसंज्ञकोऽतिङन्तेन सह समाससञ्ज्ञको भवतीत्यर्थेन तत्रापि सुपेति तृतीयान्तपदस्य अनुवृत्तिः न विधेया। इत्थञ्च 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषा सिद्धा। फलानि च अस्याः–'व्याघ्री, अश्वक्रीती, कच्छपी' इति। तथा हि व्याजिघ्रतीति व्याघ्री इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, आङो घ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्ष्य ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तेन टापा भाव्यम्, न तु ङीषा, 'घ्र'मात्रस्य जातित्वाभावात्। एवञ्च परिभाषाऽस्वीकारे 'व्याघ्रा' स्यात्। अश्वेन क्रीता इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासे 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीषि 'अश्वक्रीती' इति भवति। सुबन्तेन समासे तु टाप् स्यात्। एवं कच्छेन पिबतीति 'कच्छपी' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्मके उपपदसमासे जातित्वान्ङीषि च तत्सिद्धिः। सुबन्तेन सह समासे तु उक्तं रूपं न स्यादिति सङ्क्षेपः।

'आन्महतः' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते न वा इति विचार्यताम्।

महतः सेवा 'महत्सेवा' इत्यादिषु षष्ठीसमासस्य लाक्षणिकत्वम्। 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति सूत्रविहितसमासस्तु प्रतिपदोक्तः गण्यते। ततश्च 'लक्षण-

प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया 'महावैयाकरणः' इत्यत्रात्त्वं स्यात्, महतः सेवा 'महत्सेवा' इत्यत्र चात्त्वं न स्यात्, अतः 'समानाधिकरणेत्यंशः' प्रकृतसूत्रे व्यर्थमेव स्यात्। तदेव व्यर्थं सञ्ज्ञापयति—'आन्महतः' इत्यत्र 'लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते' इति। तेन 'महा-बाहुः' इत्यत्र 'महान्तौ बाहू यस्य' इति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासे 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति आत्त्वे 'महाबाहुः' इति रूपं सिध्यति। 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यत्र समानाधिकरणस्येदमेव प्रयोजनम् अस्ति।

'चित्राजरद्गुः' इत्यत्र पुंवद्भावव्यवस्था करणीया।

'चित्रा जरती गौर्यस्येति' त्रिपदे बहुव्रीहौ 'स्त्रियाः पुंवद्' इति विहितः पुंवद्भाव-श्चित्राशब्दे न प्रवर्तते, सूत्रस्यास्योत्तरपदप्रकरणस्थत्वाच्चित्राशब्दस्य च मध्यमेन जरतीशब्देन व्यवधानात् उत्तरपदपरकत्वाभावात्। उत्तरपदपरत्वात् मध्यमे जरती-शब्दे तु प्रवर्तत एव। न चात्र उत्तरपदशब्देन पूर्वपदस्याक्षेपात् जरतीशब्दस्य च पूर्व-पदत्वाभावात् कथमिह पुंवत्त्वमिति वाच्यम्। 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इति सूत्रवत् 'स्त्रियाः पुंवद्' इत्यत्रापि पूर्वपदस्यानाक्षेपात्। 'आनङ् ऋत' इति सूत्रे पूर्वपदस्यानाक्षेपे तु 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्युपान्तस्य नेष्टुरुदाहृत आनङ् भाष्यकारेण सङ्गच्छत इति दिक्।

सपत्नीशब्दः कतिविधः, तत्र पुंवद्भावे सति कानि रूपाणि भवन्ति, एतत् सर्वं निरूपय।

सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे शत्रुपर्यायं विवाहनिबन्धनञ्च पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्ताभ्यां सपत्नीशब्दाभ्यां 'तस्यापत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कतया पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ सापत्न इति रूपम्। नकारस्य तु न निवृत्तिः, शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य अव्युत्पन्नप्राति-पदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात्। द्वितीयस्य तु ङीब्नत्वाभ्या-मुत्पन्नस्य सपत्नीशब्दस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्त्वम्; किन्तु ङीपो 'यस्येति च' इति लोपे 'सापत्न' इति रूपम्। सापत्यः—सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात् सपत्नीशब्दात् 'तस्यापत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्यप्रत्यये अस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे सति ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ 'यस्येति च' इतीकारलोपे 'सापत्यः' इति रूपम्। न चात्र शिवाद्यण्' इति कथं नेति वाच्यम्। शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्। शत्रुपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तसपत्नशब्दो रूढः। विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तास्तु योगरूढः। स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु केवलयौगिकः।

'ओर्गुणः' इत्यत्र 'ओरोत्' इति न्यासे को दोषः ?

ननु उकारस्थाने गुणः भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति। ततश्च लाघवात् 'ओरोत्' इत्येव सिद्धे 'गुण' इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इति चेद्, न। 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति परिभाषायाः ज्ञापकत्वेन तस्य साफल्यात्। न चैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। विधेयसमर्पकं पदं यत्र सञ्ज्ञारूपं स एव सञ्ज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात्। न च 'ओत्' इति 'तपरस्तत्कालस्य' सञ्ज्ञेति वाच्यम्। विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्धया तकारस्य उच्चारणार्थत्वात्। स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अणि स्वायंभुवः सञ्ज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादोर्गुणाभावे उवङ् आदिवृद्धिश्चेति उभयं भवति।

कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवा' इति भट्टि-प्रयोगः ?

ननु विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते। ग्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रत्यपवादत्वादिति चेद् ? उच्यते—विगता नासिका इति प्रादिसमासः। अबहुव्रीहित्वात् न ग्रादेशः, किन्तु टायां 'पद्दन्' इति नसादेशे विनसेति तृतीयान्तं रूपम्। अत्र उपलक्षिता इत्यध्याहार्यम्।

'सुपां सुपा तिङा नाम्ना' इत्यादिकारिका सोदाहरणं व्याख्यायताम्।

सुबन्तानां सुबन्तेन, सुबन्तानां तिङा, सुबन्तानां प्रातिपदिकेन, सुबन्तानां धातुना च तिङन्तानां तिङन्तेन, तिङन्तानां सुबन्तेन च समासः—इत्येवं षड्विधः समासो ज्ञेयः इति कारिकार्थः। अथोदाहरणानि क्रमेण दीयन्ते—(१) राजपुरुषः—अत्र राज्ञः इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन पुरुषेण सह समासः। (२) पर्यभूषयत्—अत्र परीति सुबन्तस्य अभूषयत् इति तिङन्तेन सह 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः। (३) कुम्भकारः—अत्र 'उपपदमतिङ्' इति सूत्रेण कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य कारेति प्रातिपदिकेन समासः। (४) कटप्रूः—'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' इति वार्तिकेन कटस्य 'प्रु' धातुना समासो निपातितः। (५) पिबतखादत—अत्र मयूरव्यंसकादित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन सह समासः। (६) कृन्तविचक्षणा—कृन्त विचक्षणं यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा, अत्र कृन्तेति तिङन्तस्य विचक्षण इति सुबन्तेन सह 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः इत्यलम्।

'परमकारीषगन्धीपुत्रः' इति पदं सशास्त्रं शङ्कानिरासपूर्वकं व्याख्येयम्।

ननु करीषस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति समासे, पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य लोपे च 'उपमानाच्च' इतीत्त्वे करीषगन्धिः, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'अणिञोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशे, 'यस्येति च' इतीकारलोपे, आदिवृद्धौ 'यङश्चाप्' इति चापि

कारीषगन्ध्या इति भवति । ततश्च परमा च सा कारीषगन्ध्या च परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्र इति षष्ठीसमासे सुब्लुकि परमकारीषगन्ध्याः पुत्र इति स्थिते 'ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' इति ष्यङः सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणस्य' इत्यनेन तस्य दीर्घे 'परमकारीषगन्धीपुत्रः' इति भवति। ननु अत्र सम्प्रसारणं दुर्लभम्, ष्यङः कारीषगन्धिशब्दादेव विहितत्वेन परमकारीषगन्ध्याशब्दस्य पूर्वपदस्य ष्यङन्तत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणादिति चेद् ? न। 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति परिभाषया तदादिनियमाभावात् परमकारीषगन्ध्याशब्दोऽपि ष्यङन्त एवेति तात्पर्यात् । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः अतिकारीषगन्ध्यः, इत्यत्र 'अत्यादयः' इति समासे उपसर्जनह्रस्वः, तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न' इति निषेधो न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वात् अतिकारीषगन्ध्यशब्दो नैव ष्यङन्त इति न सम्प्रसारणमिति दिक् ।

'माषकुम्भवापेन' 'चतुरङ्गयोगेन' इत्युभयत्र णत्वं कथं वारितं तत्प्रदर्शय ।

माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वापः इति षष्ठीसमासः । अत्र निमित्तकार्यिणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानान्न णत्वम् । चतुरङ्गयोगेनेत्यत्र चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गसैन्यम्, तेन योगः इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यिणोरङ्गपदेन व्यवधानान्न णत्वम् । उभयत्रापि क्रमशः कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं वर्तते । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तम्भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य कुत्वरूपकार्यभाक्त्वमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात् कुत्वं न भवति । अत एव च 'कुमति च' इति सूत्रे भाष्ये माषाणां कुम्भः माषकुम्भः, माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवापः तेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधप्रवृत्तये 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वप्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । न चैवं सति रम्यविणा इत्यत्र वि इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वाभावात् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसम्मतत्वादिति दिक् ।

'आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते' इति कथने किं तात्पर्यम् ? 'तद्धितेष्वचामादेः' सूत्रम् 'अचो ञ्णिति' 'अत उपधायाः'—इति सूत्राभ्यां परमिति परत्वात्तयोरनेन बाधः । अन्त्योपधावृद्ध्योः गौः, पाचकः इत्यादाववकाशः । आदिवृद्धेस्तु सौश्रुतः इत्यादावव-

काशः । 'औपगवः, त्वाष्ट्रः जागतः' इत्यादावुभयप्राप्तौ परत्वादादिरेवेति भावः । न चादिवृद्धचा परत्वादन्त्योपधावृद्धचोर्बाधेऽपि 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' इति न्यायेन पुनः कुतो न ते भवत इति वाच्यम् । अत्र लक्ष्याऽनुरोधात् 'सकृद्गतो' विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तद् बाधितमेवे'त्यस्यैवाऽऽश्रयणात् । अनुशतिकादिगणे पुष्कर-सच्छब्दपाठस्योक्तार्थे ज्ञापकत्वं मानम् । तथा हि—पुष्करसच्छब्दात्पौष्करसादि-रित्यस्य सिद्धचर्थमनुशतिकादिषूक्तशब्दपाठः । आद्युपधावृद्धिभ्यामुक्तप्रयोगसिद्धा-वुक्तगणे उक्तशब्दपाठो व्यर्थीभूय ज्ञापयति—आदिवृद्धिरिति । तथा च आदिवृद्ध-चोपधावृद्धेर्बाधादुक्तप्रयोगाऽसिद्धचा तदर्थमुक्तगणे तत्पाठस्याऽऽवश्यकत्वेन स्वांशे चारि-तार्थ्यं जातम् । न च पुष्करसदा चरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिक इत्येतत्प्रयोगसिद्धचर्थ-मनुशतिकादिषूक्तशब्दपाठस्याऽऽवश्यकत्वम् । न चोपधावृद्धचैवोक्तप्रयोगसिद्धौ तत्र पाठो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । उपधावृद्धेर्ञिणित्येव विधानादिति वाच्यम् । पुष्करसच्छ-ब्दाट्ठोऽनभिधानात् । उक्तज्ञापकेन सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्यवश्यमाश्रयणीय-म्भवतीति बोध्यम् । ननूक्तज्ञापनेऽपि 'जागतः' इत्यादावुपधावृद्धेर्बाधोऽस्तु, 'औपगवः' इत्यत्रादिवृद्धिप्रवृत्त्यवसरे उपधावृद्धचप्राप्तचा कथन्तद्बाध इति चेन्न । जागत इत्यादावुपधावृद्धिबाधस्य निर्णये जाते कुत्रचित्कालान्तरप्राप्ताया अप्युक्तवृद्धेर्बाधस्य समुचितत्वादिति भावः ।

तस्यापत्यमिति सूत्रस्य आवश्यकतां प्रतिपादय ।

इदमर्थेऽपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि 'तस्येदमि'ति सूत्रेणाऽणः सिद्धौ किमर्थं 'तस्याऽपत्यमि'ति सूत्रम् इति प्रश्नस्य आशयः । न चास्य 'अत इञ्' इत्याद्यर्थ-मावश्यकमिति वाच्यम् । तस्य तदर्थकत्वेनाऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्रैव पाठस्य युक्ततया योगविभागस्य नैरर्थक्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—**तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतम्भ-वेदिति** । तस्येदमित्येतद्बाधकस्य 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रस्य बाधनार्थं तस्याऽपत्यमिति सूत्रं पृथक्कृतमिति तद्भावः । ननु 'अपत्यचतुरर्थीपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषः' इति स्वीकारेण तस्येदमपीत्येत्सूत्रविहितस्याऽणः 'वृद्धाच्छः' इत्येतद्विहितस्य छस्य च शैषि-कत्वादपत्यार्थे प्रवृत्त्यभावात्कथन्तद्बाधनार्थत्वं योगविभागस्येत्यत आह—**उत्सर्गः शेष एवाऽसौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति** । उक्ततत्तत्प्रकृत्यर्थान्विताऽपत्याद्यर्थस्यैवोक्तत्वादुप-गवादेस्तद्भिन्नत्वेन शेषत्वादप्रवृत्तिरस्त्येवेति । तस्यापत्यमिति योगविभागे तु उपगव-पत्यत्वस्याऽनेनोक्तत्वाच्छेषत्वाऽभावेनाऽपवादस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति अपवादाऽप्रवृत्ति-रूपोऽपवादः । ननु उपगवादेरवृद्धत्वेन वृद्धाद्विहितस्य छस्य स्वत एव प्रसङ्गो नास्तीत्या-शङ्कायामाह—**वृद्धाऽन्यस्य प्रयोजनमिति** । भान्वादिवृद्धप्रातिपदिकेभ्यः छाऽभावः प्रयोजनमिति तदाशयः ।

'अपत्यं पौत्रप्रभृति०' इत्यादिसूत्रस्थम् अपत्यशब्दमभिलक्ष्य वैयाकरणैः कीदृशः विचारः कृतः ?

तथा च—आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी ।
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

इति अमरकोषम् अनुसृत्य पुत्रदुहित्रोरेव अपत्यशब्दार्थता इत्येकः पक्षः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति सूत्रमभिलक्ष्य च पौत्रादीनामपि अपत्यशब्दार्थता इति द्वितीयः पक्षः । तदा 'पङ्क्तिविंशति' इत्यत्र भाष्ये न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः प्रदर्शनाद् बाहुलात्करणे 'यत्प्रत्ययेन' निष्पन्नस्याऽपत्यशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वन्नतु पुत्रपर्यायित्वम् । तथा हि यस्य यन्निमित्तमपतनं तस्य तदपत्यमिति फलितम् । पितामहादीनामपतने पौत्रादेरपि हेतुत्वेन तेषामपत्यत्वम्भवति । प्रथमपक्षे प्रत्ययमालाव्यावृत्तये, द्वितीये स्वद्व्यूनसङ्ख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये 'एको गोत्रे' इत्यस्मिन् सूत्रे **सूत्रमेतत्तथोत्तरमिति**—कथितम् ।

तेन हि—पौत्रादीनामपत्यत्वेन विवक्षायामेव गोत्रसञ्ज्ञा स्यात्पौत्रत्वादिना विवक्षायां सा माभूदित्यर्थमपत्यग्रहणम् । तदा औपगव इत्यादावप्यणो गोत्रसंज्ञासिद्धिः । अणोऽपत्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकन्न तु पौत्रत्वादिकम् । इतरथा गोत्राऽधिकारस्थयञाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यान्नत्वण इति । नचाऽपत्याऽधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यस्य लाभात्तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ प्रयोजनाऽभावाद्व्यर्थमपत्यग्रहणमिति वाच्यम् । 'ते तद्राजाः' इत्येतत्सूत्रघटकतत्पदेन 'जनपदात् क्षत्रियादञ्' इत्येतत्सूत्रविहिताऽञादीनामेव ग्रहणेन गोत्रयुवसंज्ञाप्रकरणेन व्यवधानादञादेः पूर्वप्रत्ययानामग्रहणेनाऽपत्याधिकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणतयाऽपत्यस्याऽसम्बन्धशङ्काव्यावृत्त्यर्थं पुनरपत्यग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः ।

ननु 'एको गोत्रे' इदं सूत्रं व्यर्थम् । न च तत्राऽनेकप्रत्ययव्यावृत्त्यर्थमावश्यकं सूत्रमिति वाच्यम् । युगपदेकस्मिन् गोत्रेऽनेकप्रत्ययानामप्रसक्तेरित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं प्रदर्शयति—**गोत्रे स्वैकोनसख्यानां प्रत्ययानां परम्परेति** । स्वं गोत्रन्तदपेक्षया एकोनसंख्यानां प्रत्ययानां तृतीये द्वयोः, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे चतुर्णाम्परम्परा प्रसज्येत इति तदर्थः । तथा हि—उपगुशब्दात्तृतीये द्वयोरणिञोः प्रत्यययोरापत्तिः । तस्मादेवोक्तशब्दात्पञ्चमे वाच्ये चतुर्णामणिञ्फगिञां प्रत्ययानाम्परम्परेति । न च 'यस्येति चे'ति सूत्रेणाऽणादेर्लोपेनाऽविद्यमानत्वादणिञादीनाम्प्रत्ययानां परम्परेत्युक्तेः कथं सङ्गतिरिति वाच्यम् । अणन्तादिञुत्पत्तिः । इञन्तात्फक उत्पत्तिरित्युत्पत्तिमात्राऽभिप्रायेण प्रत्ययपरम्परेत्युक्तेः सुसङ्गतेः ।

यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ।

स्वं गोत्रन्तदपेक्षया द्व्यूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनिष्टप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः। अत्र पक्षे उपगोस्तृतीये वाच्ये एकस्मादौपगवादिञनिष्टः प्राप्नोति चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्य इत्यादीति भावः। अत्रानिष्टोत्पत्तिमात्रं न त्विष्टाऽसिद्धिरित्यर्थः। अत्र पक्षे उपगुशब्दादणेष्टसिद्धावपि औपगवादिञ्निवृत्त्यर्थं नियमार्थमिदं सूत्रम्। ननु नियमार्थस्य सूत्रस्यारम्भेऽपि गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य करणान्नियमेनाऽबाधादनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रत्ययो दुर्वारः। न च गोत्रपदेन लक्षणयाऽपत्यसमुदायः स च परमप्रकृतेर्वाच्यिम्। अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न। गोत्रग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेनोक्तप्रत्ययस्येष्टापत्तेः।

यद्वा गोत्रे बोध्ये एक एव शब्दः प्रत्ययः प्रकृतिर्नत्वनेकशब्द इत्यर्थः। यदि प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यात्तर्हि नैकशब्दः प्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति।

यद्वा एकशब्दः प्रथमवाची। प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः। प्रथमत्वञ्च सर्वमूलत्वमित्येतत्सर्वं स्पष्टम्भाष्ये।

नियमार्थमिदं सूत्रमिति । अयम्भावः—अनन्तराऽपत्ये मुख्यसम्बन्धेऽप्रवृत्त्या प्रथमपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययः स्यान्न तु मूलभूतात्, तथा च—औपगवाऽपत्येनोपगोर्मुख्यसम्बन्धाऽसद्भावादिहाऽप्राप्तया तदर्थं सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वेन विध्यर्थत्वान्नियमार्थत्वाऽभावेनौपगवशब्दात्प्रत्ययो दुर्वार इति चेन्न। गोत्रे बोध्ये एवाऽपत्यप्रत्यय इति सूत्रस्यार्थे औपगवशब्दस्याप्रत्ययान्तत्वे पुनस्ततोऽपत्यप्रत्ययानुपपत्त्याऽगत्या परम्परासम्बन्धस्वीकारादुपगोरेव प्रत्ययोत्पत्त्यौपगवात्तदनुपपत्तेरिति सर्वं समञ्जसम्।

'तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

इति कारिका व्याख्यायताम् ।

इदमर्थेऽपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि 'तस्येदम्' इत्यणः प्रवृत्तिसंभवात् किमनेन 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रेण? यद्यपि 'अत इञ्' इत्याद्यर्थं 'तस्यापत्यम्' इति वक्तुं शक्यते तथापि योगविभागस्य किं प्रयोजनम् इति आशयः। समाधत्ते–'तस्येदम्' इत्यस्य यद् बाधकं 'वृद्धाच्छः' इति, तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः। ननु 'तस्येदम्' इत्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, अपत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेष इत्यभ्युपगमाद्, अत आह—'उत्सर्गः शेष एवासौ' इति। असौ–अपत्यार्थः। योगविभागाभावे अदन्तबाह्वादिप्रकृतिसम्बद्धस्यैवाप-

त्यार्थस्योपयोगादुपग्वादिप्रकृतिसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा च अणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो 'वृद्धाच्छः' प्रसज्येत । कृते तु 'योगविभागे' प्रकृतिसामान्यसम्बद्धस्यापत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिर्न जायते । एवञ्च अप्राप्तिसम्पादनेन छबाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रस्य प्रयोजनम् । ननु उपग्वादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रवृत्त्यभावान्निष्फलो योगविभागः स्यादत आह—वृद्धानीति । भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि सन्ति, तत्सम्पादनमेव पृथक् सूत्रस्य प्रयोजनमित्यलम् ।

कृतसन्धेः किम् ? सौत्थितिः । 'अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत्' इति पङ्क्तिं प्रतिपादय ।

सौत्थितिरित्यत्र सु=शोभनः, उत्थितः इति स्थितौ प्रादिसमासे सवर्णदीर्घेन सूत्थितः इति निष्पद्यते । ततश्च सूत्थितस्यापत्यं सौत्थितिः इति भवति । तत्र च अत इञ्, सुब्लुक्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रे कृतसन्धेरित्यस्याभावे सु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यात् । नन्वत्रान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति व्यर्थमेवेति चेद्, न । 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषया सन्धेरभावप्रसङ्गात् । तथाहि—अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहपरिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् । ततश्चादिवृद्ध्यपेक्षयाऽन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राग् न प्रवर्तेत । एवञ्च सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ आवादेशे सावुत्थितिरिति स्यादित्यर्थः ।

'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इति सूत्रे डित्करणस्य किं प्रयोजनम् ?

'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इति सूत्रेण ययतोः प्रत्यययोः कृतयोः अपि 'यस्येति च' इति सूत्रेण अकारलोपे कृते 'वामदेव्यम्' इति प्रयोगे सिद्धे प्रत्ययद्वये डकारोपादानं 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति, 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति च परिभाषाद्वयं ज्ञापयति । 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययसमानाधिकरणेन' इत्यत्र तव्यग्रहणेन तव्यतो ग्रहणं नेति 'निरनुबन्धक' इति परिभाषायाः फलम् । 'एकानुबन्धकग्रहणे' इत्यस्याः परिभाषायाः फलन्तु अङ्ग चङो ग्रहणं नेति । 'ययतोश्चातदर्थे' इति सूत्रे ययदितिप्रत्ययद्वयेन ड्यत्ड्येतिप्रत्ययद्वयस्य ग्रहणाभावेन अवामदेव्यमिति प्रयोगे उदात्तस्वराभावः सिद्ध्यतीति फलमिति दिक् । तथैव कारिका वर्तते—'सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ । ग्रहणं मा तदर्थे भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे' ॥ इति ।

'शेषे' इति सूत्रस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चेत्युभयं किमिति स्वीक्रियते ?

लक्षणं तावत्—ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूत्तरसूत्रानुपात्तेष्वणो विधायकम्। ननु लक्षणं तावद् व्यर्थम्, 'तस्येदम्' इत्यनेन चाक्षुषादीनाम्, 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनेन दार्षदादीनां सिद्धेः। तथाऽधिकारोऽपि व्यर्थः। उत्तरसूत्रेषु निर्दिष्टानामर्थविशेषाणामपत्यादि-चतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम्। अत्रोच्यते—'शैषिकात्सरूपः शैषिको न' इति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः। शैषिकत्वप्रयुक्तकार्य-विशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव 'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यादिश्लोकं ज्ञापयति। अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः। एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि सुवचम्।

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च।

आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥ इयं कारिका व्याख्येया।

आकर्षादित्यादि श्लोकवार्तिकमिदम्। 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यादौ ठगिति ष्ठगिति वा छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् 'आकर्षात्ष्ठल्' इति सूत्रभाष्ये पठितम्। तत्र आकर्षादित्य-नेन 'आकर्षात्ष्ठल्' इति सूत्रं विवक्षितम्। 'पर्पादिभ्य' इत्यनेन 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम्। 'भस्त्रादिभ्यः' इत्यनेन 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम्। 'कुसीदसूत्रा'दित्यनेन 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ' इति सूत्रं विवक्षितम्। 'आवसथात्' इत्यनेन 'आवसथात् ष्ठल्' इति सूत्रं विवक्षितम्। 'किसरादे'रित्यनेन 'किसरादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम्। 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः षित इत्यर्थः। ननु 'कुसीद' इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानात् एतत्सूत्रषट्कविहिताः सप्त प्रत्ययाः लभ्यन्त इति षट् षित इति कथमिति चेदुच्यते—षडिति कथनं सूत्रषट्केन विहितानां बोधो जायते इत्यर्थः। प्रत्ययास्तु सप्त सङ्ख्याका एव।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसञ्ज्ञाफलानि लिखत।

प्राग्दिशीयानां विभक्तित्वे त्यदाद्यत्वं, 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्सञ्ज्ञानिषेधः, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसञ्ज्ञा, विभक्तिस्वरश्चेति चत्वारि प्रयोजनानि बोध्यानि। तथाहि—तच्छब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिलप्रत्यये, तसिलो विभक्तत्वात् विभक्तौ विधीयमाने 'त्यदादीनामः' इति त्यदाद्यत्वे 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सकारस्येत्सञ्ज्ञानिषेधे 'तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसञ्ज्ञायञ्च विभक्तेर्लुकि 'ततः' इति रूपं जायते। एवञ्च प्रयोजनत्रयस्यैकमेवोदादरणम्। स्वरस्य तु 'इतः' इति। अत्रेदंशब्दात्तसिलि 'इदम इश्' इति इशादेशे 'ऊडिदम्' इत्यादिनेदमः परस्य तस आद्युदात्तत्वम्, असति विभक्तित्वे तु लिति प्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तत्वं स्यात्। स्पष्टञ्चेदं 'सद्यः परुद्' इत्यादि सूत्रव्याख्याने मूल एव द्रष्टव्यम्।

चतुर्थादनजादौ चेति कारिका व्याख्येया ।

चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः इति सङ्क्षेपार्थः । तेन बृहस्पतिदत्तशब्दात् 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा' इति ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्येकादेशे 'बृहस्पतिक' इति सिद्धयति । 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति देवदत्तशब्दात्कप्रत्यये दत्तशब्दस्य पाक्षिके लोपे देवदत्तकः देवकः इति रूपद्वयम् । 'पूर्वपदस्य च लोपो वा भवति' । अस्मिन्नंशे अनजादाविति नात्र सम्बध्यते । तेन देवदत्तशब्दात् ठचि घञि इलचि कप्रत्यये च क्रमेण—दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तकः इति रूपाणि सिद्धयन्ति । 'अप्रत्यये=विनापि प्रत्यये पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपः' । तेन देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याभावेऽपि पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे देवदत्तः—दत्तः—देवः इति रूपाणि । सत्यभामा—भामा—सत्या इति च । 'ल' इति लोपस्य पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । उवर्णात्परस्येलचो लोपः स्यात् । 'आदेः परस्य' इति परिभाषायाः साहाय्येन इकारस्य लोपः, तेन भानुदत्तशब्दात् 'घनिलचौ च' इति 'भानुदत्तः—भानुलः' इति सिद्धयति ।

'काकतालीयः' इति अर्थनिर्देशपूर्वकं साधय ।

काकागमनमिव तालपतनमिवेति विग्रहः । अत्र काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । तालशब्दस्तु तालपतनसदृशे चोरागमने लाक्षणिकः । काकागमनसदृशदेवदत्तागमनं तालपतनसदृशश्चोरागमनमिति च काकतालमित्यत्र समासाद् बोधः । अत्र अस्मादेव विधिबलात् 'सुप्सुपा' इति समासः । ततः काकतालेति समासात्सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तादृशचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययाद् बोधः जायते ।

'कर्मधारयवदुत्तरेषु इति सूत्राभिप्रायः सोदाहरणो वर्णनीयः ।

सूत्रार्थस्तु अनया रीत्या सङ्गमनीयः—इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं स्यात् । । तथाहि—कर्मधारये यानि सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि भवन्ति तान्यत्रापि स्युरित्यर्थः । यथा—'पटुपट्वी' इत्यत्र 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सूत्रेण पट्वीशब्दस्य द्विर्वचने कर्मधारयत्वात् 'पुंवत्कर्मधारय' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वञ्च भवति । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीपोऽभावे पुंसि वा पटुरिति सुबन्तस्य द्वित्वे कर्मधारयवद्भावाद 'सुपो धातु' इति सुलोपः 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वञ्चेति उभयं सिध्यति ।

'एकं बहुव्रीहिवत्' इति सूत्रं शङ्कानिरासपूर्वकं व्याख्येयम् ।

'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणेऽनुवर्त्तमाने 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणेन यत्र मुख्यबहुव्रीहिसमासश्चिकीर्षितो भवति तत्रैव सर्वनाम-

संज्ञा न स्यादिति निषेधति। एवञ्चात्र 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे यत् कार्य्यंम्भवति, तत् कार्य्यमत्रापि स्यादिति आरोपयति। तेनात्र बहुव्रीहिसमासाभावात् सर्वनामसञ्ज्ञायामुक्तप्रयोगसिद्धिः। सूत्रप्रत्याख्याने सर्वनामसञ्ज्ञायां विवाद एव नास्ति। सूत्रसत्तायामपि 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासारोपो भवति, तेन च सुब्लुक्पुंवद्भावौ सिद्ध्यतः। तथाहि अत्र च न बहुव्रीहिसमासो भवतीति सन्देहाभाव एव विज्ञाप्यते।

बहुलग्रहणस्य प्रयोजनं पृथक् लिखत।

स्त्रीलिङ्गे पदद्वये टाबभावो भवति। नपुंसकलिङ्गे च स्वमोः स्थानेऽद्डादेशस्य विरहः = अभावो भवति। अन्यपदैः सह अन्यादिशब्दानां समासे सति सोः—सुविभक्तेरलुक् च भवतीत्येतत् कार्यत्रयं बाहुलकात् बहुलग्रहणात् सिद्धम्भवति। स्त्रीलिङ्गेऽन्योऽन्यमित्यादौ पदद्वये टाप् न भवति। नपुंसकलिङ्गेऽन्योऽन्यमित्यादौ अद्डादेशो न भवति। अन्योऽन्यसंसक्तमित्यादिसमासस्थले पूर्वपदघटकसोर्लुक् च न भवति। अस्मिन् विषये च 'अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्' इति भाष्योक्तं प्रमाणमेव आधारभूतं वर्तते।

'दलद्वये टाबभावः'—इति कारिका सोदाहरणं व्याख्येया।

'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः' इत्यत्र बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**दलद्वये इत्यादिकारिकया।** स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः टाब्निवृत्तिर्बहुलग्रहणस्य प्रथमं प्रयोजनम्। न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः—अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः—'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात्। अत्र हि द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे यां यामित्यत्र सा सेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यात्। नपुंसके च 'अन्योऽन्यमितरेतरम्' इत्यत्र 'अद्ड्डतरादिभ्यः' इति सोः प्राप्तोऽद्ड् बाहुलकान्न भवतीति तस्य द्वितीयं प्रयोजनम्। 'अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' 'अन्योऽन्याश्रयः' 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अपरस्परैः' इत्यादिषु सोर्लुक्प्राप्तौ बाहुलकान्न भवतीति सोरलुक्चेति तृतीयं प्रयोजनम्। अत्र कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्तः। सुभावविधानन्तु असमासे चरितार्थम्।

इति पङ्क्तिदीपिका समाप्ता।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

समासादि-चातुरर्थिक प्रक्रियान्तर्गतायाः

लघु-अतिलघूत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि

प्रश्नः १– कति कारकाणि भवन्ति?

उत्तरम्– षट् कारकाणि।

प्रश्नः २– कानि षट्कारकाणि सन्ति?

उत्तरम्– कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्।

प्रश्नः ३– कति विभक्तयो भवन्ति?

उत्तरम्– सप्त विभक्तयः।

प्रश्नः ४– कः प्रातिपदिकार्थः?

उत्तरम्– नियतो परस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः।

प्रश्नः ५– द्रोणो व्रीहिरिति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिः।

प्रश्नः ५– कर्मणः किं लक्षणम्?

उत्तरम्– कर्तुरीप्सिततमं कर्म– कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टठतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

प्रश्नः ७– किं नाम कारकम्?

उत्तरम्– करोतीति कारकमिति महाभाष्यम्।

प्रश्नः ८– कर्मणि का विभक्तिर्भवति?

उत्तरम्– द्वितोया विभक्ति।

प्रश्नः ९— कर्मणोऽभिधानं कैः साधनैः भवति?

उत्तरम्— अभिधानं च प्रायेण तिङ् कृत् तद्धित समासैः। क्वचिन्निपातेनाऽपि।

प्रश्नः १०— किमकथितं कर्म?

उत्तरम्— दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद् युज्यते तदेवाकथितं कर्म।

प्रश्नः ११— के दुह्यादयो द्वादश नीप्रभृतयश्च चत्वारः?

उत्तरम्— दुह याच् पच् दण्ड रुधि प्रच्छिचि ब्रूशासु जि मथ मुषाम्।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष् वहाम्।।

प्रश्नः १२— करणस्य किं लक्षणम्?

उत्तरम्— साधकतमं करणम्।

प्रश्नः १२— अनभिहिते कर्तरि का विभक्तिर्भवति?

उत्तरम्— तृतीया विभक्तिः।

प्रश्नः १३— का उपपद विभक्तिः?

उत्तरम्— पदमाश्रित्यो त्पन्ना विभक्तिः उपपदविभक्तिः।

प्रश्नः १४— का कारकविभक्तिः?

उत्तरम्— कारकमाश्रित्योत्पन्ना विभक्तिः कारकविभक्तिः।

प्रश्नः १५— किं नाम सम्प्रदानम्?

उत्तरम्— कर्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानम्— दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान.मिति यावत्।

प्रश्नः १६— सम्प्रदाने का विभक्तिर्भवति?

उत्तरम्— चतुर्थी विभक्तिः।

प्रश्नः १७— नमः योगे का विभक्तिर्भवति?

उत्तरम्— चतुर्थी विभक्तिः।

प्रश्नः १८— किं नामा पादानम्?

उत्तरम्— ध्रुवमपायेऽपादानम्— अपायो विश्लेषः तस्मिन् साध्ये ध्रुवम् अवधिभूतं कारकमपादानसंज्ञं स्यात्।

प्रश्नः १९— प्रसादात् प्रेक्षते इत्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— प्रसादमारुह्यप्रेक्षते इत्यर्थः।

प्रश्नः २०– श्वशुराज्जिहेति इति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– श्वशुंरवीक्ष्य जिहेतीत्यर्थः।

प्रश्नः २१– अपपरी कस्मिन्नर्थे कर्मं प्रवचनीयौ भवतः?

उत्तरम्– अपपरीवर्जने।

प्रश्नः २२– आङः कस्मिन्नर्थे कर्मप्रवचीयसंज्ञा भवति?

उत्तरम्– आङ् मर्यादायाम्।

प्रश्नः २३– एनबन्तेन योगे का विभक्तिर्भवति?

उत्तरम्– द्रितीया एनपा द्रितीयेति सूत्रेण।

प्रश्नः २४– अधिकरणस्य किं लक्षणम्?

उत्तरम्– आधारोधिकरणम्।

प्रश्नः २५– अधिकरणं कतिविधम्। के ते भेदाः?

उत्तरम्– चतुर्विधमधिकरणम्– औपश्लेषिकम् सामीपिकम्। विषयः, व्याप्तश्च।

प्रश्नः २६– अधिगोपम् पदस्य कीदृशोविग्रहः?

उत्तरम्– गाः पातीति गोपायतीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम्।

प्रश्नः २७– समया ग्रामम्, निकषा लंकामित्यत्र अव्ययीभाव समासः कथं न?

उत्तरम्– अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि इति निर्देशात्।

प्रश्नः २८– 'सुमद्रामि' त्यत्र कस्मिन्नर्थे कः समासः कश्च विग्रहः?

उत्तरम्– सुमद्रमित्यत्राव्ययीभाव समासः समृद्धि अर्थे। मद्राणांसमृद्धिरिति विग्रह।

प्रश्नः २९– अव्ययीभावसमासे किं लिङ्ग भवति?

उत्तरम्– 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गम्।

प्रश्नः ३०– 'अतिहिमम्' इत्यत्र कस्मिन्नर्थे अव्ययी भाव समासः कश्चविग्रहः?

उत्तरम्– अतिहिमम् इत्यत्र ध्वंसार्थे अव्ययीभाव समासः। हिमस्यात्ययः अतिहिमम् इति विग्रहः।

प्रश्नः ३१– 'यथा शक्ति' इत्यत्र कस्मिन्नर्थे अव्ययी भाव समासः कश्च विग्रहः?

उत्तरम्– 'यथा शक्ति' इत्यत्र पदार्थानतिवृत्त्यर्थे समासः। शक्तिमनतिक्रम्य यथा शक्ति इति विग्रहः।

प्रश्नः ३२– ससखि इत्यत्र कस्मिन्नर्थे अव्ययीभावसमासः कश्च विग्रहः?

उत्तरम्– 'ससखि' इत्यत्र सादृश्यार्थे अव्ययीभावः समासः। सदृशःसख्या = सखसि इति च विग्रहः।

प्रश्नः ३३– अव्ययीभाव समासस्य किं लक्षणम्?

उत्तरम्– प्रायेण पूर्वपदार्थ प्रधानोऽव्ययी भावः।

प्रश्नः ३४– अव्ययीभाव शब्दस्य को विग्रहः?

उत्तरम्– अनव्ययम् अव्ययः सम्पद्यते इति अव्ययी भावः।

प्रश्नः ३५– कतिषु अर्थेषु अव्ययीभावः समासो भवति?

उत्तरम्– षोडश अर्थेषु।

प्रश्नः ३६– अव्ययीभाव समासे समस्यमानानाम् अव्ययाना के षोडश अर्थाः सन्ति?

उत्तरम्– (१) विभक्तिः, (२) समीपम्, (३) समृद्धिंः, (४) व्यृद्धिः, (५) अर्थाभावः, (६) अत्ययः, (७) असम्प्रति (अनौचित्यम्), (८) शब्दप्रादुर्भावः, (९) पश्चात्, (१०) यथा, (११) आनुपूर्व्यम्, (१२) यौगपद्यम्, (१३) सादृश्यम्, (१४) सम्प्रतिः, (१५) साकल्यम्, (१६) अन्तश्च।

प्रश्नः ३७– तत्पुरुषसमासस्य किं लक्षणम्?

उत्तरम्– प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः।

प्रश्नः ३८– तत्पुरुषः कति प्रकारको भवति?

उत्तरम्– षट् प्रकारकः।

प्रश्नः ३९– तत्पुरुष समासस्य के षड्भेदाः भवन्ति?

उत्तरम्– (१) सामान्यः तत्पुरुष, (२) नञ् तत्पुरुषः, (३) कर्मधारय समासः, (४) प्रादितत्पुरुषः, (५) गतितत्पुरुषः, (६) उपपदसमासश्च।

प्रश्नः ४०– सामान्य तत्पुरुषे किं भवन्ति?

उत्तरम्– सामान्य तत्पुरुषे द्वितीया विभक्तेरारभ्य सप्तमी विभक्ति पर्यन्तं कस्या अपि विभक्ते समासो भवति।

प्रश्नः ४१– नञ् तत्पुरुषे किं भवति?

उत्तरम्– निषेधार्थकस्य नस्य केनाप्यन्येन शब्देन सह समासो भवति।

प्रश्नः ४२– कर्मधारय समासे किं भवति?

उत्तरम्– विशेष्य विशेषण शब्दयोः परस्परं समासो भवति।

प्रश्नः ४३– कर्मधारय समासस्यापरं नाम किम्?

उत्तरम्– समानाधिकरण तत्पुरुष समासः।

प्रश्नः ४४– द्विगु समासः कदा भवति?

उत्तरम्– यदि विशेषणवाचकः शब्दः संख्यावाचको भवति तदाद्विगु समासो भवति।

प्रश्नः ४५– द्विगु समासस्य कुत्रान्तर्भावो भवति?

उत्तरम्– कर्मधारय समासे।

प्रश्नः ४६– प्रादितत्पुरुषस्य किं लक्षणम्?

उत्तरम्– तत्पुरुष समासे येषां पदानामादौ प्रादि पदानि प्रादितत्पुरुष शब्देनाभिधीयन्ते।

प्रश्नः ४७– गति तत्पुरुषे किं भवति?

उत्तरम्– गतिसंज्ञकशब्दानां समर्थ सुबन्तेन सह समासः गतितत्पुरुष इत्यभिधीयते।

प्रश्नः ४८– को नामोपपदसमासः?

उत्तरम्– उपपदसुबन्तस्य समर्थ सुबन्तेन सह समासः उपपदसमासः।

प्रश्नः ४९– उपपदपदानां केन रूपेण व्यवहारो भवति?

उत्तरम्– उपपदपदानि विशेषण रूपेण क्रिया विशेषण रूपेण वाप्रयुज्यन्ते।

प्रश्नः ५०– निम्नांकितानां समस्त पदानां विग्रहं लिखन्तु?

(१) शंकुला खण्डः, (२) धान्यार्थः,(३) मासपूर्वः, (४) पितृसमः, (५) गुडमिश्रः, (६) मासावरः, (७) वातच्छेद्यम, (८) यूपदारु, (९) भूतबलिः, (१० गोहितम्,) (११) राजपुरुषः, (१२) त्रिभुवनम्, (१३) मध्याह्नः, (१४) सायाह्नः, (१५) द्वितीयभिक्षा, (१६) प्राप्तजीविकः, (१७) अक्षशौण्डः, (१८) आतपशुष्कः, (१९) सर्वयाज्ञिकाः, (२०) पुराणमीमांसकाः, (२१) पञ्चगवम्, (२२) घनश्यामः, (२३) नीलोत्पलम्, (२४) श्रेणीकृताः, (२५) शाकपार्थिवः, (२६) किं राजा, (२७) महानवमी, (२८) पाचकस्त्री, (२९) कठाध्यापकः, (३०) गोमचर्चिक, (३१) मयूरव्यंसकः, (३२) अकिञ्चनः, (३३) शुक्लीकृत्य, (३४) अवकोकिलः, (३५) निष्कौशाम्बि, (३६)

कुम्भकार:, (३७) अश्वक्रीती, (३८) परमराज:, (३९) संख्याताह्न:, (४०) द्विखारम्, (४१) अष्टाकपाल:।

उत्तरम्–

(१) शंकुला खण्ड: = शंकुलयाखण्ड: = शंकुलाखण्ड:।

(२) धान्यार्थ: = धान्येनार्थ: = धान्यार्थ:।

(३) मासपूर्व: = मासेन पूर्व: = मासपूर्व:।

(४) पितृसम: = पित्रा सम: = पितृसम:।

(५) गुडमिश्र: = गुडेन मिश्र: = गुडमिश्र:।

(६) मासावर: = मासे नावर: = मासावर:।

(७) वातच्छेद्यमं = वातेन छेद्यम् = वातच्छेद्यम्।

(८) यूपदारु = यूपाय दारु = यूपदारु।

(९) भूतबलि: = भूतेभ्यो वलि: = भूतबलि।

(१०) गोहितम् = गोभ्यो हितम् = गोहितम्।

(११) राजपुरुष: = राज्ञ: पुरुष: = राजपुरुष:।

(१२) त्रिभुवनम् = त्रयाणां भुवनानां समाहार: = त्रिभुवनम्।

(१३) मध्याह्न: = अह्नो मध्यम् = मध्याह्न:।

(१४) सायाह्न: = अह्न: साये = सायाह्न:।

(१५) द्वितीयभिक्षा = द्वितीयं भिक्षाया: = द्वितीयभिक्षा।

(१६) प्राप्तजीविक: = प्राप्तो जीविकाम् = प्राप्तजीविक:।

(१७) अक्षशौण्ड: = अक्षेषु शौण्ड: = अक्षशौण्ड:।

(१८) आतपशुष्क: = आतपे शुष्क: = आतपशुष्क:।

(१९) सर्वयाज्ञिका: = सर्वे च ते याज्ञिकाश्च = सर्वयाज्ञिका:।

(२०) पुराणमीमांसका: = पुराणाश्च ते मीमांसकाश्च = पुराणमीमांसका:।

(२१) पञ्चगवम् = पञ्चानां गवां समाहार: = पञ्चगवम्।

(२२) घनश्याम: = घन इव श्याम: = घनश्याम:।

(२३) नीलोत्पलम् = नीलं च तदुत्पलम् = नीलोत्पलम्।

(२४) श्रेणीकृता: = अश्रेणय: श्रेणय: कृता: = श्रेणीकृता:।

(२५) शाकपार्थिव: = शाकप्रिय: पार्थिव: = शाकपार्थिव:।

(२६) किंराज = कुत्सितो राजा = किं राजः।

(२७) महानवमी = महती चासौ नवमी = महानवमी।

(२८) पाचकस्त्री = पाचिका चा सौ स्त्री च = पाचकस्त्री।

(२९) कठाध्यापकः = अध्यापकश्चासौ कठश्च = कठाध्यापकः।

(३०) गोमचर्चिक = मचर्चिका चासौ गौश्च = गोमचर्चिका।

(३१) मयूरव्यंसकः = मयूरो व्यंसकः = मयूर व्यंसः।

(३२) अकिञ्चनः = नास्ति किञ्चनयस्य सः= अकिञ्चनः।

(३३) शुक्लीकृत्य = अशुक्लं शुक्लं कृत्वा = शुक्लीकृत्य।

(३४) अवकोकिलः = कोकिलया अवक्रुष्टः = अवकोकिलः।

(३५) निष्कौशाम्बि = कौशाम्व्या निष्क्रान्तः निष्कौशाम्बि।

(३६) कुम्भकारः = कुम्भं करोति = कुम्भकारः।

(३७) अश्वक्रीती = अश्वेन क्रीता = अश्वक्रीती।

(३८) परमराजः = परमश्चासौ राजा = परमराजः।

(३९) संख्याताह्नः = संख्यातमहः =संख्याताह्नः।

(४०) द्विखारम् = द्वयोः खार्योः समाहारः = द्विखारम्।

(४१) अष्टाकपालः = अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः = अष्टाकपालः।

प्रश्नः ५१— बहुब्रीहेः किं लक्षणम्?

उत्तरम्— अन्यपदार्थ प्रधानो बहुब्रीहिः।

प्रश्नः ५२— बहुब्रीहि समासस्य कत्यवान्तरभेदाः भवन्ति?

उत्तरम्— चत्वारः।

प्रश्नः ५३— बहुब्रीहि समासस्य के चत्वार अवान्तरभेदाः सन्ति?

उत्तरम्— (१) व्यधिकरणबहुब्रीहिः, (२) समानाधिकरणबहुब्रीहिः, (३) तुल्ययोग बहुब्रीहिः, (४) व्यतिहारबहुब्रीहिश्च।

प्रश्नः ५४— कुत्र भवति समानाधिकरण बहुब्रीहिः?

उत्तरम्— यत्र समासघटकानि सर्वाणि पदानि समानविभक्तिकानि भवन्ति तत्र भवति समानाधिकरण बहुब्रीहिः। यथा— निर्गतं भयं यस्मात् सः = निर्गतभयः पुरुषः।

प्रश्नः ५५— कुत्र भवति व्यधिकरण बहुब्रीहिः?

उत्तरम्— यत्र सम।सघटकानि पदानि भिन्न विभक्तिकानि भवन्ति तत्र भवति व्यधिकरण बहुब्रीहिः। यथा— धनुः पाणौ यस्य सः = धनुष्पाणिः पुरुषः।

प्रश्नः ५६– कुत्र भवति तुल्ययोगबहुब्रीहिः?

उत्तरम्– यत्र समानयोग सूचकस्य पदस्य प्रयोगो भवति समासे तत्र भवति तुल्ययोग बहुब्रीहिः। यथा पुत्रेणसह आगतः = सपुत्रः पिता।

प्रश्नः ५७– कुत्र भवति कर्मव्यतिहारो बहुबीहिः?

उत्तरम्– यत्र अन्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति, इतरसंबन्धिनीं च इतरः स कर्मव्यतिहारः। यथा = केशेषु केशेषु गृहित्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् = केशाकेशि।

प्रश्नः ५८– निम्नांकितानां सिद्धं रूपं लिखत?

(१) प्राप्तमुदकं यं सः, (२) ऊढो रथो येन सः, (३) उपहृतः पशुः यस्मै सः, (४)वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः, (५) अविद्यमानः पुत्रो यस्य सः, (६) कण्ठेस्थः कालो यस्य सः, (७) उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः, (८) केशानां संघातश्चूडा यस्य सः, (९) चित्रा जरती गौर्यस्य सः, (१०) पाचिका भार्या यस्य सः, (११) स्रौघ्नी भार्या यस्य सः, (१२) हैमीमुद्रिका यस्य सः, (१३) पट्वीभार्या यस्य सः, (१४) दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम्, (१५) दीर्घे सक्थिनी यस्य सः, (१६) पञ्चाङ्गुलयोयस्य तत्, (१७) द्वौ मूर्धानौ यस्य सः, (१८) अन्तर्लोमानि यस्य सः, (१९) शोभनं दिवा अस्य, (२०) सोम एवं जम्भं यस्य सः, (२१) पतिता जम्भाः यस्य सः, (२२) दुम्भस्येव पादौ यस्याः सा, (२३) चत्वारो दन्ता यस्य सः, (२४) षड् दन्ता यस्य सः, (२५) सु = शोभनं हृदयं यस्य सः, (२६) बहवो वाग्मिनो यस्यां सा।

उत्तरम्–

(१) प्राप्तमुदकं यं सः = प्राप्तोदको ग्रामः।

(२) ऊढो रथो येन सः = ऊढरथोऽनड्वान्।

(३) उपहृतः पशुः यस्मै सः = उपहृत पशू रुद्रः।

(४) वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः = वीरपुरुषको ग्रामः।

(५) अविद्यमानः पुत्रो यस्य सः = अपुत्रः पुरुषः।

(६) कण्ठेस्थः कालो यस्य सः = कण्ठेकालः।

(७) उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः = उष्ट्रमुखः।

(८) केशानां संघातश्चूडा यस्य सः = केशचूडः।

(९) चित्रा जरती गौर्यस्य सः = चित्राजरतीगुः।

(१०) पाचिका भार्या यस्य सः = पाचिकाभार्यः।

(११) पाका भार्या यस्य सः = पाकभार्याः।

(१२) स्त्रौघ्नी भार्या यस्य सः = स्त्रौघ्नी भार्यः।

(१३) हैमीमुद्रिका यस्य सः = हैममुद्रिकः।

(१४) पट्वीभार्या यस्य सः = पटुभार्यः।

(१५) दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम् = दण्डादण्डि।

(१६) दीर्घे सक्थिनी यस्य सः = दीर्घसक्थः।

(१७) पञ्चाङ्गुलयोयस्य तत् = पञ्चागुलं दारु।

(१८) द्वौ मूर्धानौ यस्य सः = द्विमूर्धः।

(१९) अन्तार्लोमानि यस्य सः = अन्तार्लोमः।

(२०) शोभनं दिवा अस्य = सुदिवः।

(२१) सोम एवं जम्भं यस्य सः = सोमजम्भः।

(२२) पतिता जम्भाः यस्य सः = पतितजम्भः।

(२३) कुम्भस्येव पादौ यस्याः सा = कुम्भपदी।

(२४) चत्वारो दन्ता यस्य सः = चतुर्दन्।

(२५) षड् दन्तायस्य सः = षोडन्।

(२६) सु = शोभनं हृदयं यस्य सः = सुहृदयः पुरुषः।

(२७) बहवो वाग्मिनो यस्यां सा = बहुवाग्मिका नगरी।

प्रश्नः ५९– द्वन्द्व समासे कस्य पदार्थस्य प्राधान्यं भवति?

उत्तरम्– उभयोः पदार्थयोः।

प्रश्नः ६०– द्वन्द्वसमासस्य किं लक्षणम्?

उत्तरम्– अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः।

प्रश्नः ६१– द्वन्द्व समासे कति चार्थाः?

उत्तरम्– चत्वारः।

प्रश्नः ६२– द्वन्द्व समासस्य के चत्वारश्चार्थाः सन्ति?

उत्तरम्– समुच्चयः, (२) अन्वाचयः, (३) इतरेतर योगः, (४) समाहारश्च।

प्रश्नः ६३– को नाम समुच्चयः?

उत्तरम्– परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन् अन्वयः समुच्चयः।

प्रश्नः ६४– को नमान्वाचयः?

उत्तरम्– अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः।

प्रश्नः ६५– कश्चार्थ इतरेतर योगः?

उत्तरम्– मिलितानामन्वये इतरेतरयोगः।

प्रश्नः ६६– को नाम समाहारः?

उत्तरम्– समूहः समाहारः।

प्रश्नः ६७– कति विधा वृत्तयः?

उत्तरम्– पञ्च वृत्तयः।

प्रश्नः ६८– का पञ्च वृत्तयः सन्ति?

उत्तरम्– कृदन्ताः, तद्धितघटिताः, समासा एकशेषाः सनादि प्रत्ययान्ता धातवः च।

प्रश्नः ६९– समासः कतिविधः?

उत्तरम्– षड्विधः समासः।

प्रश्नः ७०– समासस्य के षड्भेदाः?

उत्तरम्– (१) सुपांसुबन्तेन सह समासः, (२) सुपां तिङन्तेन सह समासः, (३) सुपां प्रातिपदिकेन समासः, (४) सुपां धातुना सह समासः, (५) तिङाम् तिङन्तेन सह समासः, (६) तिङ्गां सुबन्तेन च सह समासः।

प्रश्नः ७१– सुपांसुबन्तेन सह समासस्य किमुदाहरणम्?

उत्तरम्– राजपुरुषः।

प्रश्नः ७२– सुपां तिङन्तेन सह समासस्य किमुदाहरणम्?

उत्तरम्– पर्यभूषयत्।

प्रश्नः ७३– सुपां प्रातिपदिकेन सह समासस्य किमुदाहरणम्?

उत्तरम्– कुम्भकारः।

प्रश्नः ७४– सुपां धातुना सह समासस्य किमुदाहरणम्?

उत्तरम्– कटप्रूः अथवा अजस्रम्।

प्रश्नः ७५– तिङां सुबन्तेन सह समासस्य किमुदाहरणम्?

उत्तरम्– कृन्त विचक्षणा।

प्रश्नः ७६– निम्नांकितानां समासान्त प्रत्ययान् विग्रहांश्च लिखन्तु?

(१) दीपम्, (२) अन्तरीपम्, (३) समीपम्, (४) अनूपः, (५) सन्तमसम्, (६) अनुरहसम्।

उत्तरम्–

(१) दीपम्– द्वयोः गता आपो यस्मिन् तत् = द्वीपम् = द्वि + अप : समासान्तः अः अपः अकारस्य इकारः = दीर्घश्च = द्वीपम्।

(२) अन्तरीपम्– अन्तर्गताः आपो यस्मिन् तत् = अन्तरीपम् = अन्तर् + अप्+ समासान्त अः = अपः अकारस्येकारः = अन्तरीपम्।

(३) समीपम्– संगता आपो यस्मिन् तत् = समीपम् = सम् + अप् > ई + अ+ सु > अम्।

(४) अनूपः– अनु + अप् > ऊप् + अ = अनूपोदेशः = अनुगता आपो यस्मिन् सः।

(५) सन्तमसम्– सन्ततं तमः = सन् + तमस् + अच् + स >अम् = सनतमसम्।

(६) अनुरहसम्– अनुगतं रहः = अनु + रहस् + अच् + सु > अम् = अनुरहसम्।

प्रश्नः ७८– कृत्तद्धित प्रत्ययोः को भेदः मुख्यः?

उत्तरम्– कृत् प्रत्ययाः धातुभ्यो विधीयन्ते किन्तु तद्धितप्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यो विधीयन्ते।

प्रश्नः ७९– उपगोरपत्यमित्यस्मिन्नर्थे किं रूपं भवति?

उत्तरम्– औपगवः।

प्रश्नः ८०– अश्वपतेरपत्यमित्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– आश्वपतम्।

प्रश्नः ८१– देवस्यापत्यादि इति अर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– दैव्यम् दैवम् वा।

प्रश्नः ८२– दितेरपत्यमित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– दैत्यः।

प्रश्नः ८३– पुंसः अपत्यमित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्–पौंसनः।

प्रश्नः ८४– पञ्चसुकपालेषु संस्कृतः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– पञ्चकपालः।

प्रश्नः ८५— दक्षस्य गोत्रापत्यम् इत्यर्थे किं रूपम्-

उत्तरम्— दाक्षिः।

प्रश्नः ८६— दाक्षेः युवाषत्यमित्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— दाक्षायणः।

प्रश्नः ८७— कात्यायनस्य छात्राः इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— कातीयाः।

प्रश्नः ८८— यास्कस्य युवापत्यम् इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— यास्कायनिः।

प्रश्नः ८९— स्त्रियाः अपत्यमित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— स्त्रैणः।

प्रश्नः ९०— व्यासस्यापत्यमित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— वैयासिकिः।

प्रश्नः ९१— वरुडस्यापत्यमित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— वारुडेकिः।

प्रश्नः ९२— उदुम्बराणां राजा अपत्यं वा इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— औदुम्बरिः।

प्रश्नः ९३— कषायेण रक्तं वस्त्रम् इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— काषायम्।

प्रश्नः ९४— लक्षया रक्तः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— लाक्षिकः।

प्रश्नः ९५— कर्दमेन रक्त इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— कार्दमिकः।

प्रश्नः ९६— पुष्येण युक्तमहः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पौषम्।

प्रश्नः ९७— पुष्ययुक्ता पूर्णमासी इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पौषी।

प्रश्नः ९८— वसिष्ठेन दृष्टसाम् इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— वासिष्ठं साम।

प्रश्न: ९९— वामदेवेन दृष्टं साम इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— वामदेव्यम्।

प्रश्न: १००— दध्नि संस्कृतमित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— दाधिकम्।

प्रश्न: १०१— आशिषा चरतीत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— आशिष्क:।

प्रश्न: १०२— यस्या ऊर्ध्वं संवत्सरस्यारम्भ: सा पौर्णमासी किं नामा?

उत्तरम्— आग्रहायणी।

प्रश्न: १०३— पशुपतिर्देवता अस्येत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पाशुपतम्।

प्रश्न: १०४— श्रवणा पौर्णमासी अस्मिन् मासे इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— श्रावणिक:।

प्रश्न: १०५— श्रीर्देवता अस्य इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— श्रायम्।

प्रश्न: १०६— पैङ्गाक्षीपुत्रीयमिति पदस्य को विग्रह:?

उत्तरम्— पैङ्गाक्षी पुत्रो देवता अस्य।

प्रश्न: १०७— तार्णबिन्दवीयमिति पदस्य को विग्रह:?

उत्तरम्— तार्णविन्दु: देवता अस्य।

प्रश्न: १०८— काकानां समूह इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— काकम्।

प्रश्न: १०९— वकानां समूह इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— वाकम्।

प्रश्न: ११०— भिक्षाणां समूह इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— भैक्षम्।

प्रश्न: १११— गार्भिणम् पदस्य को विग्रह:?

उत्तरम्— गर्भिणीनां समूह:।

प्रश्न: ११२— युवतीनां समूह इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— यौवनम्।

प्रश्नः ११३— औष्ट्रकम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— उष्ट्राणां समूहः।

प्रश्नः ११४— राजन्यकम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— राजन्यानां समूहः।

प्रश्नः ११५— कैदार्यम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— केदाराणां समूहः।

प्रश्नः ११६— गाणिक्यम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— गणिकानां समूहः।

प्रश्नः ११७— ब्राह्मण्यम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— ब्राह्मणानां समूहः।

प्रश्नः ११८— सामवेदे पृष्ठसंज्ञकानि कति स्तोत्राणि सन्तिः?

उत्तरम्— षट् संख्याकानि।

प्रश्नः ११९— कानि षट् पृष्ठ संज्ञकानि सामवेदीयानि स्तोत्राणि सन्ति?

उत्तरम्— रथन्तरम्, वृहद् वैरूपम्, वैराजः शाक्वरम् रैवतञ्च।

प्रश्नः १२०— ग्रामाणां समूह इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— ग्रामता।

प्रश्नः १२१— बन्धूनां समूह इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— बन्धुता।

प्रश्नः १२२— केशानां समूह इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— कैशिकम् कैश्यम् वा।

प्रश्नः १२३— पाश्या पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— पाशानां समूहः।

प्रश्नः १२४— तृण्या पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— तृणानां समूहः।

प्रश्नः १२५— वन्या पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— वनानां समूहः।

प्रश्नः १२६— खल्या पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— खलानां समूहः।

प्रश्नः १२७— गव्या पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— गवां समूह।

प्रश्नः १२८— रथकट्या पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— रथानां समूहः।

प्रश्नः १२९— डाकिनी पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— डाकानां समूहः।

प्रश्नः १३०— ऐषुकारिभक्तम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— ऐशुकारीणां विषयो देशः।

प्रश्नः १३१— पाङ्क्तः प्रगाथः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— पंक्तिच्छन्दस्का ऋक् आदिः यस्य प्रगाथस्य।

प्रश्नः १३२— को नाम पांक्तः प्रगाथः?

उत्तरम्— पंक्तिच्छन्दस्का ऋक् आदिर्यस्य प्रगाथस्य सः पांक्त प्रगाथः।

प्रश्नः १३३— श्यैनम्पाता पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— श्येनपातो अस्यां क्रीडायां वर्तते।

प्रश्नः १३४— वायसविधिकः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— काकविद्यायाः अथवा पक्षिविद्याया अध्येता।

प्रश्नः १३५— पूर्वपदिकः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— पूर्वपदमधीते वेदवा।

प्रश्नः १३६— चातुरार्थिक पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— चतुर्णां सूत्राणामर्थाः चतुरर्थाः तत्र भवः =चातुरर्थिकः।

अथवा— चतुर्णामर्थानां समाहारः चतुरर्थी तत्र भवा चातुरार्थिकाः।

प्रश्नः १३७— औदुम्बरः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् देशे।

प्रश्नः १३८— कौशाम्बी पदस्य कीदृशो विग्रहः ?

उत्तरम्— कुशाम्बेन निर्मिता नगरी।

प्रश्नः १३९— वैदिशम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— विदिशाया अदूरभवम्।

प्रश्नः १४०— अदूरभवश्चेति सूत्रे चकारेण के प्रागुक्ताः त्रयोऽर्थाः?

उत्तरम्— (१) देशः, (२) निवृतम्, (३) निवासश्च।

प्रश्नः १४१— चातुरार्थिक प्रत्ययेभ्यः प्राक् के त्रयोऽर्थाउक्ताः?

उत्तरम्— देशरूपार्थः, निर्वृतरूपार्थः, निवासरूपार्थश्च।

प्रश्नः १४२— सैध्रकावतम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— सिध्रकावानस्मिन्नस्ति।

प्रश्नः १४३— दैर्धवरत्रःकूपः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— दीध्रवस्त्रेण निर्वृतः कूपः।

प्रश्नः १४४— दात्तः कूपः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— दत्तेन निर्वृतः कूपः।

प्रश्नः १४५— दत्तामित्रेणनिर्वृता नगरीत्यर्थे किं रूपम् ?

उत्तरम्— दातामित्री नगरी।

प्रश्नः १४६— अरीहणादिभ्यः कः चातुरार्थिकः प्रत्ययो भवति?

उत्तरम्— अरीहणादिभ्यो वुत्र् = यथा आरीहणकम्।

प्रश्नः १४७— कुशाश्वादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति?

उत्तरम्— कुशाश्वादिभ्यः – क्षण् यथा कर्शाश्वीयम्।

प्रश्नः १४८— काशादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति?

उत्तरम्— काशादिभ्यः इल = यथा काशिलः।

प्रश्नः १४९— अद्यतनपदार्थः कः ?

उत्तरम्— अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेन आगामिन्या पूर्वार्धेन च सहितो दिवसः अद्यतनः।

प्रश्नः १५०— का नाम चञ्चा ?

उत्तरम्— तृणमयी प्रतिमा चञ्चा।

प्रश्नः १५१— खलितकं वनानि पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— खलितकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि।

प्रश्नः १५२— शर्कराः सन्त्यस्मिन् देशे इत्यर्थे कति चातुरार्थिकप्रत्ययान्तानि रूपाणि भवन्ति। कानि च तानि?

उत्तरम्— षट् रूपाणि— तथाहि— शर्करा, शार्करम्, शार्करिकम् शर्करीयम् शर्करिकम् शार्करकम् च।

शैषिकादि-द्विरुक्तप्रक्रियान्तर्गतायाः

लघु-अतिलघूत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि

प्रश्नः १— निम्नांकितानां विग्रहं लिखत?

(१) चाक्षुषं रूपम्, (२) औपनिषदः पुरुष, (३) दार्षदाः सक्तवः, (४) चातुर्दशं रक्षः, (५) राष्ट्रियः, (६) अवारपारीणः, (७) कात्रेव्यकः, (८) नागरेयकः, (९) कौक्षेयकः, (१०) नादेयम्, (११) अपाच्यम्, (१२) अमात्यः, (१३) ततस्त्यः, (१४) नित्यः, (१५) आरण्याः सुमनसः, (१६) दूरेत्यः, (१७) पौर्वमद्रः, (१८) आपरपद्रः, (१९) माहिकिप्रस्थः, (२०) काण्वाः, (२१) प्रौष्ठीयाः, (२२) काशीया, (२३) भौजकट, (२४) भावत्कः, (२५) काम्पिलयकः, (२६) कालञ्जरकः, (२७) मुखतीयम्, (२८) कटपल्वलीयम्, (२९) यौष्माकीणः, (३०) आस्माकीणः, (३१) मामकीनः, (३२) त्वत्पुत्रः, (३३) सांवत्सरिकम्, (३४) पौनः' पुनिकः, (३५) शारदिकं श्राद्धम्, (३६) नैशिकम्, (३७) शौवस्तिकम्, (३८) ग्रैष्मम्, (३९) प्रावृषेण्यः, (४०) हैमन्तिकम्, (४१) वार्षिकम्, (४२) सायन्तनम्, (४३) प्रगेतनम्, (४४) परुत्लम्, (४५)मूलकः, (४६) आमावस्यः, (४७) औपजानुकः, (४८) औपनीविकः, (४९) वासन्त्यः, (५०) ग्रैष्मकम्, (५१) आवरसमकम्, (५२) दन्त्यम्, (५३) कण्ठ्या, (५४) ललाटिका, (५५) आग्निष्टोमिकः, (५६) माक्षिकम्, (५७) तिलमयम् (५८) ऐन्द्रायुधम् (५९) हारीतक्यः

उत्तरम्—

(१) चाक्षुषं रूपम् = चक्षुषा गृह्यते यत् तत् = चाक्षुषं रूपम्।

(२) औपनिषदः पुरुष = उपनिषद्भिः प्रतिपाद्यते औपनिषदः पुरुषः।

(३) दार्षदा: सक्तव: = दृषदिपिष्टा: = दार्षदा: सक्तव:।

(४) चातुर्दशं रक्ष: = चातुर्दश्यां दृश्यते इति चातुर्दशं रक्ष:।

(५) राष्ट्रिय: = राष्ट्रे भव: = राष्ट्रिय: पुरुष:।

(६) अवारपारीण: = अवारपारंगत: = अवारपारीण:।

(७) कात्रेसयक: = कुत्सिता: त्रय: कत्रय: तत्र भव: = कात्रेयक:।

(८) नागरेयक: = नगरे भव: = नागरेयक:।

(९) कौक्षेयक: = कुक्षि भव: = कौक्षेयक:।

(१०) नादेयम् = नद्यां भवम् = नादेयम्।

(११) अपाच्यम् = अपाचि भवम् = अपाच्यम्।

(१२) अमात्य: = अमा भव: = अमात्य:।

(१३) ततस्त्य: = तत आगत: = ततस्त्य:।

(१४) नित्य: = नितरां भव: = नित्य:।

(१५) आरण्या: सुमनस: = अरण्ये भवा: आरण्या: सुमनस:।

(१६) दूरेभ्य: = दूरादागत: दूरेभवोवा =दूरेत्य:।

(१७) पौर्वमद्र: = पूर्वेषु मद्रषु भव: = पौर्वमद्र:।

(१८) आपरमद्र: = अपरेषु मद्रेषु भव: = आपरमद्र:।

(१९) माहिक्रिप्रस्थ: = महिकि प्रस्थनाम्नि ग्रामे भव: = माहिकिप्रस्थ:।

(२०) काण्वा: = कण्वस्य छात्रा: = काण्वा:।

(२१) प्रौष्ठीया: = प्रोष्ठस्य गोत्रापत्यं प्रौष्ठि: तस्य छात्रा: = प्रोष्ठीया:।

(२२) काशीया = काशस्यं गोत्रापत्यं काशि: तस्य छात्रा: = काशीया:।

(२३) भौजकट = भोजकटे भव: = भौजकट:।

(२४) भावत्क: = भवत अयम् = भावत्क:।

(२५) काम्पिलयक: = काम्पिल्ये भव: = काम्पिल्यक:।

(२६) कालञ्जरक: = कालञ्जरेषु भव: = कालञ्जरक:।

(२७) मुखतीयम् = मुखतो जात: = मुखतीयम्।

(२८) कटपल्वलीयम् = कटपल्लवले जात: = कटपल्वलीयम्।

(२९) यौष्माकीण: = युवयो: युष्माकंवा अयम् = यौष्माकीण:।

(३०) आस्माकीण: = आवयो: अस्माकं वा अयम् = आस्माकीन:।

(३१) मामकीन: = मम अयम् = मामकीन:।

(३२) त्वत्पुत्र: = तव पुत्र: = त्वत् पुत्र:।

(३३) सांवत्सरिकम् = संवत्सरे भवम् = सांवत्सरिकम्।

(३४) पौन:' पुनिक: = पुन: पुनर्भव: = पौन: पुनिक:।

(३५) शारदिके श्राद्धम् = शरदि भवं श्राद्धम् = शारदिकं श्राद्धम्।

(३६) नैशिकम् = निशायां भवम् = नैशिकम् नैशं वा।

(३७) शौवस्तिकम् = श्वस् भवम् = शौवस्तिकम्।

(३८) ग्रैष्मम् = ग्रीष्मे भवम् = ग्रैष्मम्।

(३९) प्रावृषेण्य: = प्रावृषि भव: = प्रावृषेण्य:।

(४०) हैमन्तिकम् = हेमन्ते भवम् = हैमन्तिकम्।

(४१) वार्षिकम् = वर्षासु साधु = वार्षिकम्।

(४२) सायन्तनम् = सायं भवम् = सायन्तनम्।

(४३) प्रगेतनम् = प्रगे ज़ातम् = प्रगेतनम्।

(४४) परुत्नम् = परुद् भवम् = परुत्नम्।

(४५) मूलक: = मूले जात: = मूलक:।

(४६) प्रदोषक: = प्रदोषे जात: = प्रदोषक:।

(४६) आमावस्य: = अमावस्यायां जात: = आमावास्य:।

(४७) औपजानुक: = जानुनो: समीपमुपजानु तत्र प्रायेण भव: = औपजानुक:।

(४८) औपनीविक: = नीव्या: समीपमुपनीवि तत्र प्रायेण भव: = औपनीविक:।

(४९) वासन्त्य: = वसन्ते पुष्प्यन्तीति = वासन्त्य: लता:।

(५०) ग्रैष्मकम् = ग्रीष्मे देयम् ऋणम् = ग्रैष्मकम्।

(५१) आवरसमकम् = आवरासु समासु देयं ऋणम् = आवरसमकम्।

(५२) दन्त्यम् = दन्तेषु भवम् दन्त्यम्।

(५३) कण्ठ्यम् = कण्ठे भवम् = कण्ठ्यम्।

(५४) लालाटिका = ललाटे भवा = लालाटिका।

(५५) आग्निष्टोमिक: = अग्निष्टोमस्य व्याख्यान: तत्र भव: = आग्निष्टोमिक:।

(५६) माक्षिकम् = मक्षिकाभि: कृतम् = माक्षिकम्।

(५७) तिलमयम् = लितस्य विकार अवयवो वा = तिलमयम्।

(५८) ऐन्द्रायुधम् = इन्द्रायुधस्य विकार: अवयवो वा = ऐन्द्रायुधम्

(५९) हारीतक्य: = हरीतक्या: विकार: अवयवो वा = हारीतक्य।

प्रश्न: २– शैषिक प्रकरणे के प्रत्यया: उक्ता:?

उत्तरम्– चातुरार्थिक प्रकरणपर्यन्तं ये तद्धितप्रत्यया उक्ता तेभ्यो व्यतिरिक्ता:।

प्रश्न:३– प्राग्दीव्यतीय प्रकरणे कीदृशा: प्रत्यया उक्ता:?

उत्तरम्– विकारार्थका: प्रत्यया:।

प्रश्न: ४– तस्यविकार: इति सूत्रस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्– षष्ठी–समर्थ प्रातिपदिकेभ्यो सामान्या: विशेषाश्च प्रत्यया: स्यु:।

प्रश्न: ५– को नाम विकार:?

उत्तरम्– प्रकृति विकृति: = विकार:।

प्रश्न: ६– का नाम प्रकृति–विकृति:?

उत्तरम्– कारणस्य कार्यरूपेण परिणाम: प्रकृति विकृति रित्यभिधीयते।

प्रश्न: ७– अश्मनोविकार इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– आश्मन:।

प्रश्न: ८– भस्मनो विकार इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– भास्मन:।

प्रश्न:९– मृत्तिकाया विकार इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– मार्त्तिक:।

प्रश्न: १०– वैल्वमिति पदस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्– विल्वस्य विकार: अवयवो वा।

प्रश्न: ११– दैवदारवम् पदस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्– देवदारो: विकार: अवयवो वा।

प्रश्न: १२– सुवर्णस्य विकार इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– सौवर्णम्।

प्रश्न: १३– प्राग्दीव्यतीय इति नामकरणस्य किं कारणम्?

उत्तरम्– प्राग्दीव्यतीय इति नाम सूचयति यत् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' सूत्रस्याधिकार:। तेन दीव्यति खनति जयति जितम् सूत्रपर्यन्तं यास्यति।

प्रश्नः १४– प्राग्वहतीय नाम्नः किं कारणम्?

उत्तरम्– प्राग्वहतीय नाम्ना सूच्यते यत् 'तद् वहति रथ युग प्रासङ्गम्' सूत्र पर्यन्तं ठक् प्रत्ययो भविष्यति।

प्रश्नः १५– मा शब्दं कार्षीः इति य आह सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– माशाब्दिकः।

प्रश्नः १६– स्वगतमित्याह यः सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– स्वागतिकः।

प्रश्नः १– व्यवहारेण चरति यः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– व्यावहारिकः।

प्रश्नः १७– परदारं गच्छती यः सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– पारदारिकः।

प्रश्नः १८– गुरुतल्पं गच्छति यः सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– गौरुतल्पिकः।

प्रश्नः १९– अभ्र्या खनति यः सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– आभ्रिकः।

प्रश्नः २०– उडुपेन तरति यः सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– औडुपिक।

प्रश्नः २१– नावा तरतियः सः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– नाविकः।

प्रश्नः २२– बाहुभ्यां तरति या सा इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– बाहुका।

प्रश्नः २३– ठगाधिकारे कति सूत्राणि 'ष' इत् प्रत्ययानां स्वरूपं निरूपयन्ति?

उत्तरम्– षट्सूत्राणि।

प्रश्नः २४– ठागाधिकारे षित् प्रत्ययानां स्वरूप निरूपकाणि कानि षट् सूत्राणि सन्ति?

उत्तरम्– (१) आकर्षात् ष्ठल्, (२) पर्पादिभ्यः ष्ठन्, (३) भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्, (४) कुसीद्दशैकादशात् ष्ठन् ष्ठचौ (५) आवस्थात् ष्ठल्, (६) किसरादिभ्यः ष्ठन् च।

प्रश्नः २५– वेतनेन जीवतीत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– वैतनिकः।

प्रश्नः २६– धनुषा जीवतीत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– धानुष्कः।

प्रश्नः २७– क्रयविक्रयाभ्यां जीवतियः सः इत्यर्थे किं रूपम्? कश्च प्रत्ययः?

उत्तरम्– क्रयविक्रयकः = कः प्रत्ययः।

प्रश्नः २८– विवधेन हरतियः सः इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम् कश्च प्रत्ययः?

उत्तरम्– वैवधिकः = ठक् प्रत्ययः।

प्रश्नः २९– श्मशाने अधीते यः सः इत्यर्थे किं रूपम् कश्च प्रत्ययः?

उत्तरम्– श्माशानिकः = ठक् प्रत्ययः।

प्रश्नः ३०– वांशकठिनिकः पदस्य को विग्रहः कश्च प्रत्ययः?

उत्तरम्– वंशकठिने व्यवहरति। ठक् प्रत्ययः।

प्रश्नः ३१– श्राणिकः पदस्य को विग्रहः कश्च प्रत्ययः?

उत्तरम्– श्राणानि युक्तम् दीयते अस्यै– अत्र टिठन् प्रत्ययः।

प्रश्नः ३२– प्राग्घितीय इतिनाम्नः कारणं निर्दिशत्?

उत्तरम्– प्राग्घितीय प्रकरणे तेषामिव प्रत्ययानां निर्देशो विद्यते। ये प्रत्यया हितार्थकात् प्राग्भवन्ति।

प्रश्नः ३३– हितार्थकात् प्राक् कस्य प्रत्ययस्याधिकारो भवति?

उत्तरम्– पाग्घिताद्यत्। यत् प्रत्ययस्येत्यर्थः।

प्रश्नः ३४– को नाम प्रासङ्गः?

उत्तरम्– वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः।

प्रश्नः ३५– प्रासङ्ग्यः पदस्य विग्रहम् प्रत्ययं च निरूपयत?

उत्तरम्– प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः। प्रासङ्ग + यत् = प्रासङ्ग्यः।

प्रश्नः ३६– धौरेयः पदस्य प्रकृति प्रत्ययं निरूपयत्?

उत्तरम्– धुर् + ढक् > एय आदिवृद्धिः = धौरेयः।

प्रश्नः ३७– शाकटः पदस्य प्रकृति प्रत्ययोः निरूपणं कुरुत?

उत्तरम्– शकट + अण् आदि अचः वृद्धिः = शाकटः।

प्रश्नः ३८– पद्याः पदस्य विग्रहं प्रत्ययं च निरूपयन्तु?

उत्तरम्– पादौ विध्यन्ति इति पद्याः। पद् + यत् = पद्य प्रथमा बहुवचने = पद्याः।

प्रश्नः ३९– वश्यः पदस्य कोऽर्थः ? कश्चात्र प्रत्ययः?

उत्तरम्– वशंगतः वश्यः परेच्छानुसारीत्यर्थः। वश् + यत् = वश्यः।

प्रश्नः ४०— धर्म्यम् पदस्य कोऽर्थः कश्चात्र प्रत्ययः?

उत्तरम्— धर्मेण लभ्यं धर्म्यम् अत्र धर्म + यत् = विष्यः।

प्रश्नः ४१— विष्यः पदस्य कोऽर्थः कश्चात्र प्रत्ययः?

उत्तरम्— विषेण वध्यः विष्यः। विष् + यत् = धर्म्यः।

प्रश्नः ४२— समानोदरे शयितः इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— सोदर्यः समानोदर्यः वा।

प्रश्नः ४३— नौवयोधर्म० इत्यादिकं सूत्रं समग्रं लिखत?

उत्तरम्— नो वयो-धर्म-विष-मूल-मूल-सीता-तजुलाभ्यः तार्य-तुल्य-प्राप्य-वाध्य-आनाभ्य-सम-समित-सम्मितेषु।

प्रश्नः ४४— तुल्यं पदार्थः कः?

उत्तरम्— तुलया सम्मितं तुल्यम्।

प्रश्नः ४५— शरण्यः पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— शरणे साधुः = शरण्यः।

प्रश्नः ४६— विश्वजनीनः शब्दस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— विश्वजने साधुः।

प्रश्नः ४७— पारिषद्यः पदार्थः कः ?

उत्तरम्— परिषदि साधुः।

प्रश्नः ४८— प्राक् क्रीताच्छः इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— तेन क्रीतम् त्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देक्ष्यन्ते न तु प्रत्ययाः तेषु छ इत्युपस्थितं भवति।

प्रश्नः ४९— छयद्विधिप्रकरणमिति पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— अस्मिन् प्रकरणे छ प्रत्ययो यत् प्रत्ययश्च विवेच्येते इत्यर्थः।

प्रश्नः ५०— कम्बलीयः इत्यत्र कः प्रत्ययः?

उत्तरम्— कम्बलशब्दात् संज्ञायाम् छ > ईय प्रत्ययः।

प्रश्नः ५१— माष्यम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— माषाय हितम् = माष्यम्।

प्रश्नः ५२— ब्रह्मण्यम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— ब्रह्मणे हितम् = ब्रह्मण्यम्।

प्रश्नः ५३— आर्हीयप्रकरणे कीदृशाः पत्यया: भवन्ति?

उत्तरम्— अर्हतीत्यर्थात् प्राक् ठगाधिकारो भविष्यति तेन क्रीतमित्यर्थे।

प्रश्नः ५४— द्वैपारायणिकः पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— द्विपारायणं वर्तयति इति = द्वैपारायणिक।

प्रश्नः ५५— शताच्च ठन् यतावशते इतिसूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— आर्हीयेष्वर्थेषु शताट्ठन् य तौ स्तः नतु शतेऽर्थे।

प्रश्नः ५६— साहस्रमिति पदस्य को विग्रहः कश्चात्र प्रत्ययः?

उत्तरम्— सहस्रेण क्रीतम् = साहस्रम् = सहस्र + अण् = साहस्रम्।

प्रश्नः ५७— पैतिकमिति पदस्य को विग्रहः कश्चात्र प्रत्ययः?

उत्तरम्— पित्तस्य शमनं कोपनं वा = पैतिकम्।

पित्त + ठक् + स > अम् = पैतिकम्।

प्रश्नः ५८— वास्निकः पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— वस्नं हरति वहति आवहति वा।

प्रश्नः ५९— नवतिः पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— नवदशतः परिमाणमस्य = नवतिः।

प्रश्नः ६०— संशयविषयो भूतोऽर्थः इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— सांशयिकः।

प्रश्नः ६१— योजनं गच्छतीत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— योजनकिः।

प्रश्नः ६२— द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतम् = इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— द्वि सौवर्णिकम्।

प्रश्नः ६३— व्युष्टादिभ्योऽण् इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य व्युष्टादिभ्योण् स्यात्।

प्रश्नः ६४— व्युष्टशब्दस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— प्रभातः।

प्रश्नः ६५— तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ? इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— तृतीयान्तात् तुल्यमित्यर्थे वति प्रत्ययः स्यात्। यत् तुल्यं सा चेति क्रियोत्यर्थः। तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत्।

प्रश्नः ६६– ब्राह्मण वत् अधीते इत्यत्र कः प्रत्ययः कश्चार्थः?

उत्तरम्– ब्राह्मणेन तुल्यम् अधीते ब्राह्मण वत् अधीते। ब्राह्मण + वतिः = ब्राह्मणवत्।

प्रश्नः ६७– गोत्वम् पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्– गोर्भावो गोत्वम्।

प्रश्नः ६८– स्त्रियः भावः इत्यस्मिन्नर्थे कति रूपाणि भवन्ति? कानि च?

उत्तरम्– त्रीणिरूपाणि = स्त्रीत्वम्, स्त्रैणम् स्त्रीता च।

प्रश्नः ६९– स्तेनस्य भावः कर्म वा इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– स्तेयम्।

प्रश्नः ७०– भावकर्मार्थ प्रकरणे कीदृशः प्रत्ययाः भवन्ति?

उत्तरम्– भावार्थकाः कर्मार्थिका वा।

प्रश्नः ७१– चातुर्वर्ण्यम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम्।

प्रश्नः ७२– चतुरो वेदानधीते इत्यस्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– चतुर्वेदः।

प्रश्नः ७३– दूतस्य भावः कर्म वा इत्यस्मिन् अर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– दूत्यम्।

प्रश्नः ७४– राज्ञो भावः कर्म वा इत्यस्मिन अर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– राज्यम्।

प्रश्नः ७५– उद्गातुः भावः कर्म वा इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– औद्गात्रम्।

प्रश्नः ७६– मनोज्ञस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– मनोज्ञकम्।

प्रश्नः ७७– धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् इति सूत्रस्यार्थं लिखन्तु?

उत्तरम्– धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भवने क्षेत्रेऽर्थे खञ् स्यात्।

प्रश्नः ७८– मौद्गीनम् पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– मुद्गानां भवनं क्षेत्रम्।

प्रश्नः ७९– यवानां भवनं क्षेत्रम् इति विग्रहे किं रूपम्?

उत्तरम्– यव्यम्।

प्रश्न: ८०— यथामुखीन: पदस्य को विग्रह:?

उत्तरम्— यथामुखं दर्शन:।

प्रश्न: ८१— सर्वपत्रीण: पदस्य को विग्रह:?

उत्तरम्— सर्वपत्राणि व्याप्नोति।

प्रश्न: ८२— अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थे कति कानि च रूपाणि भवन्ति?

उत्तरम्— अभ्यमित्रीय:, अभ्यमित्र्य: अभ्यमित्रीण: इति त्रीणि रूपाणि।

प्रश्न: ८३— कर्मणि धरते पुरुष: इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— कर्मठ:।

प्रश्न: ८४— त्रिंशदधिका: अस्मिन्नित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— त्रिंशशतम्।

प्रश्न: ८५— एकादशानां पूरण: इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— एकादश:।

प्रश्न: ८६— पञ्चानां पूरण: इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पञ्चम:।

प्रश्न: ८७— द्वितीय: पदस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्— द्वयो: पूरण:।

प्रश्न: ८८— यावतीय: पदस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्— यावतां पूरण:।

प्रश्न: ८९— पार्श्वक: पदस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्— अनृजुरुपाय: पार्श्वम् तेनान्विच्छति।

प्रश्न: ९०— उत्क: पदस्य कोऽर्थ:?

उत्तरम्— उत्कण्ठित:।

प्रश्न: ९१— विषपुष्पैर्जनितो ज्वर: इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— विषपुष्पको ज्वर:।

प्रश्न: ९२— उष्णं कार्यमस्यज्वरस्य इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— उष्णको ज्वर:।

प्रश्न: ९३— बटका: प्रायेगान्नमस्यां पौर्णमास्याम् इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— बटकिनी पूर्णिमा।

प्रश्नः ९४— साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामिति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— साक्षादित्यव्ययात् द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात्।

प्रश्नः ९५— साक्षाद् द्रष्टा इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— साक्षी।

प्रश्नः ९६— को नाम साक्षी?

उत्तरम्— यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते।

प्रश्नः ९७— क्षेत्रीयस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— शरीरान्तरे चिकित्स्यः।

प्रश्नः ९८— मतुबादयः कतिष्वर्थेषु भवन्ति?

उत्तरम्— सप्तसु अर्थेषु।

प्रश्नः ९९— मतुबादीनां विषयभूताः के अर्थाः?

उत्तरम्— भूमनिन्दा–प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः।

प्रश्नः १००— शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्मिन्नर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— शुक्लः पटः।

प्रश्नः १०१— प्राज्ञः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— प्रज्ञा अस्ति अस्मिन्।

प्रश्नः १०२— तपस्वी पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— तप अस्य विद्यते।

प्रश्नः १०३— होमनीं पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— होमो विद्यते अस्याः।

प्रश्नः १०४— धान्यं प्रयोजनमस्य इति विग्रहे किं रूपम्?

उत्तरम्— धान्यार्थी।

प्रश्नः १०५— तुन्दिलः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— तुन्दिः अस्यास्ति।

प्रश्नः १०६— अहं शुभमोर्युस् इतिसूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— अहं शुभम् अव्ययाभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात्।

प्रश्न: १०७– अहम् इति मान्तमव्ययं कस्मिन्नर्थे विद्यते?

उत्तरम्– अहंकारे।

प्रश्न: १०८– अहं युः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– अहंकारवान्।

प्रश्न: १०९–शुभंयुः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– शुभान्वितः।

प्रश्न: ११०– प्राग्दिशो विभक्तिः इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– दिक्छब्देभ्यः प्राक् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः।

प्रश्न: १११– निम्नांकितानां पदानामर्थं लिखन्तु–

कुतः, यतः, ततः, अतः, दूतः, अयुतः, बहुतः। कुत्र, कुह

उत्तरम्–

कुतः = कस्मात्

यतः = यस्मात्

ततः = तस्मात्

अतः = एतस्मात्

इतः = अस्मात्

अयुतः = अयुष्मात्

बहुतः = बहुभ्यः

कुत्र = कस्मिन्

कुह = कस्मिन्।

प्रश्न: ११२– निम्नांकितानां प्रत्यय निर्देशं कुरुत?

यर्हि, तर्हि, कदा, एतर्हि, पुरः, परतः, अवरस्तात्, दक्षिणेन, दक्षिणाहि, द्वैधम्, द्विधा, द्वैतीयिक, तार्तीयिकः, तृतीयः, षष्ठः।

उत्तरम्–

यर्हि = यद् + र्हिल् = यर्हि।

तर्हि = तद् + र्हिल् = तर्हि।

कदा = किम् + दा = कदा।

एतर्हि = एतत् + र्हिल् = एतर्हि।

पुरः = पुर् + स् : पुरः।

परतः = पर + अतसुच् = परतः।

अवरस्तात् = अवर + अस्ताति = अवरस्तात्।

दक्षिणेन = दक्षिण + एनप् = दक्षिणेन।

दक्षिणाहि = दक्षिण + आहि =दक्षिणाहि।.

द्वैधम् = द्वि + धमुञ् = द्वैधम्।

द्विधा = द्वि + धा = द्विधा।

द्वैतीयिक = द्वितीय + ईकक् = द्वैतीयिक।

तार्तीयिकः = तृतीय + ईकक = तार्तीयिकः।

तृतीयः = त्रि + तीय = तृतीय।

षष्ठः = षष्ठ + कन् = षष्ठः।

प्रश्नः ११३— प्रशंसायां रूपमितिसूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— प्रशंसा विशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्तात् सुबन्ताच्च रूपविति फलितम्।

प्रश्नः ११४— प्रशस्तं पचतीत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पचतिरूपम्।

प्रश्नः ११५— प्रशस्तः पटुरित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पटुरूपः।

प्रश्नः ११६— ईषद् ऊनो विद्वान्नित्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— विद्वत्कल्पः।

प्रश्नः ११७— ईषदूनः पटुः इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्— पटुकल्पः।

प्रश्नः ११८— स्वार्थिकानां प्रत्ययानां काः विशेषताः?

उत्तरम्— स्वार्थिकप्रत्ययेषुस्तु अव्यवर्थ व्यतिरिक्तोऽर्थो ऽभिव्यज्यत नवा तत्र कोऽपि संघातार्थो भवति।

प्रश्नः ११९— देवपथः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— देवानां पन्थाः।

प्रश्नः १२०– मुख्यः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– मुखमिव।

प्रश्नः १२१– कार्कीकः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– शुक्लाश्व इव मूल्यवान्।

प्रश्नः १२२– त्रिगर्तषष्ठाः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते।

प्रश्नः १२३– अगार्ग्यः गार्ग्यः सम्पद्यमानो भवति इत्यर्थे किं रूपम्?

उत्तरम्– गार्गीभवति।

प्रश्नः १२४– शुचीभवति इतिवाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– अशुचिः शुचिः सम्पद्यमानो भवति।

प्रश्नः १२५– मात्रीकरोति इति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– अमाता माता सम्पद्यते तं करोति।

प्रश्नः १२६– ऊरूकरोतिं इति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– अनूरुः अरुः सम्पद्यते तत्करोतिं।

प्रश्नः १२७– नित्यवीप्सयोः सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं भवति।

प्रश्नः १२८– नित्यपदार्थः कः?

उत्तरम्– आभीक्ष्ण्यम् पौनः पुन्यरित्यर्थः।

प्रश्नः १२९– परि–परि बङ्गेभ्यो वृष्टो देवः इति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– बङ्गान् परिहृत्य वृष्टो देव इत्यर्थः।

प्रश्नः १३०– अधोऽधोलोकमिति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– लोकस्याधस्तात् समीपे देशे इत्यर्थः।

प्रश्नः १३१– सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यमित्यत्र कस्मिन्नर्थे द्वित्वम्?

उत्तरम्– असूयार्थे।

प्रश्नः १३२– चोर ! चार ! घातयिष्यामि त्वाम्। अत्र कस्मिन्नर्थे द्वित्वम्?

उत्तरम्– भर्त्सनार्थे।

प्रश्नः १३३– सर्प, सर्प इत्यत्र कस्मिन्नर्थे अनेकावृत्तिः?

उत्तरम्– सम्भ्रमार्थे।

प्रश्न:१३४– व्याकरण सूत्राष्टाध्यायी केन प्रणीता?

उत्तरम्– महर्षिणा पाणिनिना।

प्रश्न:१३५– सिद्धान्तकौमुद्याः प्रणेता कः?

उत्तरम्– श्रीमद्भट्टोजिर्दीक्षितः।

प्रश्न:१३६– सिद्धान्तकौमुद्यां सूत्राष्टाध्याय्याः कति सूत्राणि व्याख्यातानि?

उत्तरम्– सर्वाणि सूत्राणि अष्टाध्याय्याः।

प्रश्न:१३७– अष्टाध्यायां कति सूत्राणि सन्ति?

उत्तरम्– ३९७८ सूत्राणि (अष्टसप्तत्युत्तरनवशतं त्रि सहस्रं च)।

प्रश्न:१३८– सिद्धान्तकौमुद्यां कति प्रकरणानि सन्ति?

उत्तरम्– चतुर्दश प्रकरणानि।

प्रश्न:१३९– कौमुद्याः प्रकरणानां कानि नामानि सन्ति?

उत्तरम्– (१) संज्ञाप्रकरणम्, (२) परिभाषा प्रकरणम्, (३) सन्धिप्रकरणम्, (४) सुबन्त प्रकरणम्, (५) अव्यय प्रकरणम्, (६) स्त्री प्रत्यय प्रकरणम्, (७) कारक प्रकरणम्, (८) समास प्रकरणम् (९) तद्धित प्रकरणम्, (१०) तिङन्त प्रकरणम्, (११) प्रक्रिया प्रकरणम्, (१२) कृदन्त प्रकरणम्, (१३) वैदिक प्रकरणम्, (१४) स्वर प्रकरणञ्च।

प्रश्न:१४०– कस्य प्रदेशस्य निवास्यासीत् श्रीमद् भट्टोजिदीक्षितः?

उत्तरम्– केषाञ्चन मतानुसारेणायं महाराष्ट्रप्रदेशस्य केषाञ्चनमतानुसारेण चायमान्ध्रदेशीय आसीत्।

प्रश्न:१४१– श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः सिद्धान्तकौमुद्याः कां व्याख्यां चकार?

उत्तरम्– प्रौढमनोरमाम्।

प्रश्न:१४२– श्रीमद्भट्टोजि दीक्षितस्य कालः कः?

उत्तरम्– वैक्रामाब्दस्य षोडशशताब्दस्य पूर्वार्द्धः।

प्रश्न:१४३– भट्टोजिदीक्षितस्य पितुर्नाम किमासीत्?

उत्तरम्– श्रीमल्लक्ष्मीधरदीक्षितः।

प्रश्न:१४४– भट्टोजिदीक्षितस्य भ्रातुर्नाम किम्?

उत्तरम्– रङ्गोजिभट्टः।

प्रश्न:१४५– भट्टोजिदीक्षितस्य कति पुत्रा आसन्?

उत्तरम्– द्वौ पुत्रौ।

प्रश्नः१४६– भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रयोः नाम किम्?

उत्तरम्– भानुजिदीक्षितवीरेश्वरौ।

प्रश्नः१४७– भट्टोजिदीक्षितस्य पौत्रस्य नाम किम्?

उत्तरम्– हरिदीक्षितः।

प्रश्नः१४८– भट्टोजिदीक्षितः स्वनिवास वसतिं कां चकार?

उत्तरम्– वाराणसीम्।

प्रश्नः१४९– भट्टोजिदीक्षितस्य गुरोर्नाम किमासीत्?

उत्तरम्– श्रीशेषकृष्णः।

प्रश्नः१५०– भट्टोजिदीक्षितकृताः के ग्रन्थाः सन्ति व्याकरण शास्त्रस्य?

उत्तरम्– (१) सिद्धान्तकौमुदी, (२) प्रौढमनोरमा, (३) शब्दकौस्तुभः, (४) वैयाकरण भूषणकारिकाश्च।

प्रश्नः१५१– सिद्धान्तकौमुद्याः प्रसिद्धे व्याख्ये के द्वे स्तः?

उत्तरम्– तत्त्वबोधिनी बालमनोरमा च।

प्रश्नः१५२– तत्त्वबोधिन्याः प्रणेता कः?

उत्तरम्– श्रीमज्ज्ञानेन्द्र सरस्वती।

प्रश्नः१५३– बालमनोरमायाः रचयिता कः?

उत्तरम्– श्री वासुदेव दीक्षितः।

प्रश्नः१५४– श्रीवासुदेवदीक्षितस्य पितुः नाम किम्?

उत्तरम्– श्रीमहादेव वाजपेयी।

प्रश्नः१५५– श्रीवासुदेवदीक्षितस्य मातुर्नाम किम्

उत्तरम्– श्रीमत्यन्नपूर्णा।

प्रश्नः१५६– कौमुद्याः समास प्रकरणे कति उपप्रकरणानि सन्ति?

उत्तरम्– नव उपप्रकरणानि।

प्रश्नः१५७– कौमुद्याः समास प्रकरणस्य कानि नव उपप्रकरणानि सन्ति?

उत्तरम्– (१) अव्ययी भाव समास प्रकरणम्,(२) तत्पुरुष समास प्रकरणम्, (३) बहुव्रीहिसमास प्रकरणम्, (४) द्वन्द्व समास प्रकरणम्, (५) एक शेष प्रकरणम्, (६) सर्वसमास शेष प्रकरणम्, (७) अलुक् समास प्रकरणम्, (८) सर्वसमासान्त प्रकरणम्, (९) समासाश्रय विधिप्रकरणञ्च।

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचित

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

'श्रीधरमुखोल्लासिनी' विस्तृत हिन्दी व्याख्या

(प्रत्येक सूत्रों में पदप्रदर्शन, समास, अनुवृत्तिक्रम, सूत्रार्थ, भाष्य-मनोरमा-शेखर के अनुसार विस्तृत एवं सुगम व्याख्या, प्रयोगसिद्धि, सभी धातुओं के प्रत्येक लकारों के रूप, क्लिष्ट रूपों की सिद्धि एवं धातुपाठ सहित धातुप्रकरण का विशिष्ट विवेचन)

व्याख्याकार : श्रीगोविन्दाचार्य

प्रस्तुत व्याख्याग्रन्थ की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि 30 वर्षों से छात्रों को अध्यापन कराते समय ग्रन्थस्थ कठिन विषयों को सरलता से समझाने की जो प्रयोगात्मक शैली अपनायी गयी है उसी शैली को लेखक ने यहाँ लिखित रूप में परिणित किया है। तात्पर्य यह है कि आज के इस वैज्ञानिक युग में प्रत्येक विषयों को वैज्ञानिक ढ़ंग से समझाने से ही कठिन से कठिन विषय भी छात्र शीघ्र ग्रहण कर सकता है। अतः परम्परा से कठिन रूप में ग्रहण किए जाने वाले इस संस्कृत-व्याकरण को युगसापेक्ष अत्यन्त सरल एवं सुबोध बनाया है।

प्रस्तुत टीका में सूत्रों की व्याख्या करते समय सबसे पहले समास, उसके बाद विभक्ति, तदनन्तर अनुवृत्ति और अधिकार, उसके बाद बोल्ड अक्षरों में सूत्रार्थ दिये गये हैं। आवश्यक स्थलों पर सूत्रों का विशेष विवरण दिया गया है एवम् उसके बाद रूप-सिद्धि दिखाई गई है।

प्रस्तुत संस्करण के प्रारम्भ में क्रिया के सम्बन्ध में अवश्यज्ञातव्य विषयों का विस्तारपूर्वक निरूपण किया गया है। जैसे कि सकर्मक और अकर्मक की व्यवस्था, फल और व्यापार का स्पष्टीकरण, कर्त्ता, कर्म, काल, परस्मैपद और आत्मनेपद आदि। अधिक से अधिक प्रयोगसिद्धि के साथ विशेष प्रचलित धातुओं के सभी रूप और शेष धातुओं के प्रत्येक लकारों में कम से कम एक-एक रूप अवश्य दिये गये हैं। **सम्पूर्ण सात भाग में**

◆ **प्रथम भाग** (प्रारम्भ से अव्ययान्त प्रकरण) ◆ **द्वितीय भाग** (स्त्रीप्रत्यय, कारक एवं समास प्रकरण) ◆ **तृतीय भाग** (सम्पूर्ण तद्धित प्रकरण) ◆ **चतुर्थ भाग** (दशगणी-भ्वादि से चुरादि प्रकरण) ◆ **पंचम भाग** (णिच्प्रकरण से लकारार्थ प्रकरण) ◆ **षष्ठ भाग** (उणादि सहित कृदन्त प्रकरण) ◆ **सप्तम भाग** (स्वरवैदिकी एवं लिङ्गानुशासन प्रकरण)

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

अष्टाध्यायीसूत्रपाठ-वार्तिकपाठ-गणपाठ-धातुपाठ-पाणिनीयशिक्षा-लिङ्गानुशासन-परिभाषापाठ-सूत्रवार्तिकगणसूत्रधातुपरिभाषोणादि-सूत्रानुक्रमणिकासंवलिता

(मूलमात्रम्) **सम्पादकः श्रीगोविन्दाचार्यः**